

СТАРИНАР

*На корицама: Каснолатенска керамика,
Мала Врбица – Ајмана, Вајуга – Песак (фото: Н. Борић)*

*Sur la couverture: La céramique de La Tène finale,
Mala Vrbica – Ajmana, Vajuga – Pesak (photo: N. Boric')*

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BEOGRAD
АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

UDK 902/904 (050) YU ISSN 0350–0241
СТАРИНАР L, 1–330, БЕОГРАД 2001.

Institut Archéologique Beograd

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE VOLUME L/2000

Rédacteur

MILOJE R. VASIĆ

Comité de rédaction

Rastko VASIĆ, Milutin GARAŠANIN, Noël DUVAL (Paris), Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN,
Marko POPOVIĆ, Snežana GOLUBOVIĆ (secrétaire de la rédaction), Nikola TASIĆ

BEOGRAD 2001

Археолошки институт Београд

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА КЊИГА L/2000

Уредник

МИЛОЈЕ Р. ВАСИЋ

Редакциони одбор

Растко ВАСИЋ, Милутин ГАРАШАНИН, Ноел ДИВАЛ (Париз), Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН,
Марко ПОПОВИЋ, Снежана ГОЛУБОВИЋ (секретар редакције), Никола ТАСИЋ

БЕОГРАД 2001.

Издаје: АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник: Данијела ПАРАЦКИ

Комијуаштерска припрема: Данијела ПАРАЦКИ

Штампа: АКАДЕМИЈА, Београд

Тираж: 1000 примерака

Књига је објављена уз финансијску помоћ Министарства за науку и технологију Србије

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

РАСПРАВЕ – ETUDES

<i>Milorad Stojić</i>	The Brnjica cultural group in the South Morava basin	9
<i>Мирјана Роксанџић</i>	Вредност тафономске анализе скелетних остатака људи за проучавање начина сахрањивања	61
<i>Mirjana Roksandić</i>	Value of taphonomic analysis of human skeletal remains for the study of types of interment	82
<i>Petar Popović</i>	La céramique de La Tène finale sur les territoires des Scordisques	83
<i>Петар Поповић</i>	Каснолатенска керамика на територијама Скордиска	101
<i>Slobodan Dušanić</i>	Војничка диплома једног Стобљанина	113
<i>Slobodan Dušanić</i>	The Military Diploma of a Stobian	130
<i>Miroslav Jeremić</i>	Brick Kilns in Sirmium	131
<i>Мирослав Јеремић</i>	Цигларске пећи Сирмијума	154
<i>Miodrag Tomović</i>	Kraku Lu Jordan and Gold Mining and Metallurgy in Antiquity	155
<i>Миодраг Томовић</i>	Краку卢 Јордан и античко рударство и металургија злата	184
<i>Ivana Popović</i>	»Fidelity rings« to the emperors of the Constantine house	187
<i>Ивана Поповић</i>	Прстене оданости царевима Константинове владарске куће	199
<i>Марко Поповић</i>	Ка проблему средњовековних цркви Смедеревског града	201
<i>Marko Popović</i>	Towards the question of Medieval Churches in the Fortress of Smederevo	218
<i>Živko Mikić</i>	Bevölkerungsbewegungen im letzten Nachchristlichen Jahrtausend im Jugoslawien (1991)	221
<i>Живко Микић</i>	Промене становништва током последњег миленијума н.е. у Југославији (1991)	235

ПРИЛОЗИ – APERÇUS

<i>Ivana Popović</i>	Silver bust of Maximianus Herculius as a head of sceptre	237
<i>Ивана Поповић</i>	Глава скиптра у облику сребрне бисте Максимијана Херкулија	244

Miloje Vasić On the porphyry head from Niš once more 245
Милоје Васић Још једанпут о царској порфирној глави из Ниша 250

Милена Милин Прилози познавању хришћанства у Сирмију 253
Milena Milin Contributions to the Knowledge of Christianity in Sirmium 259

ХРОНИКА ИСКОПАВАЊА – CHRONIQUE DES FOUILLES

Миодраг Томовић, Ђоко Јовановић Врело, Шаркамен. Тетрархијски царски комплекс 261

*Миодраг Томовић,
Таїјана Михајловић* Зајачак, Кремићи. Касноантички рударско-металуршки комплекс на западним падинама Копаоника 268

*Софija Пејковић,
Светозар Јовановић* Археолошка ископавања римског утврђења Timacum Minus код села Равна, општина Књажевац током 1997–1998. године – сектор јужне капије 275

Весна Бикић, Јосић Шарић Извештај о археолошким ископавањима на локалитету Ромулијана – Гамзиград у 1998. години 280

*Анка Лаловић, Мира Ружић,
Светозар Јовановић* Гамзиград – Ромулијана – Археолошка истраживања на сектору терми током 1998. године 283

*Мирослава Јоцић,
Милорад Стојић* Врапце, окућница Михајла Јоцића, некропола брњичке културне групе 285

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

Borislav Jovanović Douglass W. Bailey, *Balkan Prehistory, Exclusion, Incorporation and Identity*, London and New York 2000. 295

Милутин Гараšанин Stefan Hiller, Vassil Nikolov, *Karanovo, die Ausgrabungen im Südsektor 1984–1992*, Sofia 1997.
Васил Николов, *Проучавания върху неолитната керамика в Тракия*, Керамичните комплекси Караново II–III, III–IV в контекста на северозападната Анатолия и Югоисточне Европа, издателство Агато, София 1998. 296

Milutin Garašanin J. Maran, *Kulturwandel auf dem Griechischen Festland und den Kykladen Im Späten Dritten Jahrtausend v. Chr.*, Bonn 1998. 300

Борислав Јовановић Katharine Paszthory, Eugen Friedrich Mayer, *Die Axt und Beile in Bayern*, PBF IX, 20, Stuttgart 1998. 304

Растко Васић Jiri Rihovsky, *Die Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen in Mähren*, PBF V, 2, Stuttgart 1996. 305

- Расићко Васић* Claus Weber, *Die Rasiermesser in Südosteuropa (Albanien, Bosnien-Hercegovina, Bulgarien, Griechenland, Kroatien, Mazedonien; Montenegro, Rumänien, Serbien, Slowenien Und Ungarn)*, PBF VIII, 5, Stuttgart 1996. 306
- Славица Арсенијевић* Mircea Petrescu-Dîmbovita, *Der ärm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF X, 4, Stuttgart 1998. 307
- Борислав Јовановић* Rastko Vasić, *Die Fibeln in Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*, PBF XIV, 12, Stuttgart 1999. 308
- Borislav Jovanović* Hermann Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein- Kupfer- und Frühbronzenzeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus*, Mainz 1993. 310
- Мирослава Мирковић* IG X, II, II, 1: *Inscriptiones Graecae Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae...*, Berlin 1999. 313
- Милоје Васић* Радмило Петровић, *Културна историја Византије. Рани средњи век*, Рача 1999. 315
- Марко Пойовић* Млађан Џуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998. 319
- Весна Бикић* *Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito*, Ed. D. Papanikola-Bakirtzi, Каталог изложбе, Athens 1999. 323
- Расићко Васић* Археолошко блајо Косова и Метохије од неолита до раној средњој веку, Београд 1999. 324

НАУЧНИ СКУПОВИ – ASSEMBLÉES

- Весна Бикић* VII Congrès International sur la céramique médiévale en Méditerranée. 327

MILORAD STOJIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

THE BRNJICA CULTURAL GROUP IN THE SOUTH MORAVA BASIN

Genesis, development and chronology*

In memory of Dragoslav Srejović

HISTORY OF INVESTIGATIONS

The results of investigations, of the necropoleis of the Brnjica cultural group in the valley of the South Morava have been published either completely or partially from Donja Toponica, Pirot (Madjilka) and Gornja Stražava. This includes occasional finds of Brnjica pottery from the localities Surdul, Togočevce, Jarsenovo, Gradac, Vlasotince, Maćedonce, Crcavac and Jašunja¹ as well as from the excavations of the site Mediana in Niš.²

Questions of genesis, development, chronology and other aspects of the Brnjica cultural group have been dealt with by: D. Srejović, V. Trbušović, M. Garašanin, D. Garašanin, N. Tasić, Z. Letica, D. Krstić, G. Tomašević, M. Parović-Pešikan, M. Jocić, M. Stojic, B. Teržan, M. Lazić, K. Ljuci and B. Jovanović.

D. Srejović dated this cultural group to Ha B2/C1, cir. 750 BC,³ which was accepted by M. Garašanin.⁴ Z. Letica dated the Brnjica cultural group to Ha B1–B2 on the basis of the results of investigations at the necropolis Latinsko groblje.⁵ G. Cvetković-Tomašević noticed certain similarities in the burials of the Brnjica and Paraćin cultural groups at the locality Ulpiana in Lipljan and dated these graves to Ha A2–B1, 11th–10th century BC.⁶ In strata 18–13 at Kastanas (K III–KV) which are dated to the period from the 15th–11th century BC there were sporadic finds of pottery that is typologically very similar to the most typical shapes of Brnjica ceramic.⁷ Comparing some pottery forms from the necropoleis in Donja Brnjica and Donja Toponica with Greek ceramic, M. Parović-Pešikan established that the Brnjica cultural group belongs to the period 8th–7th century BC.⁸ N. Tasić dated the beginning of the Brnjica culture to the 13th century BC.⁹ D. Garašanin also proposed an earlier date for this group.¹⁰ D. Krstić considers that the development of this group passed through three phases (phase I=Ha A2/B, phase II=Ha A/B2/B3,

phase III=B2/B3).¹¹ M. Stojic and M. Jocić placed the pottery of this group, found during a survey of the Leskovac valley, in Iron Age 1b of the Morava valley (Ha A2, cir. 11th century BC).¹² M. Stojic dated the development of the Brnjica cultural group in the valley of the South Morava to the period from the 14th–11th century BC contemporaneously with the development of the cultural groups Paraćin (Paraćin I and II), Belegiš (Belegiš I and II) and Žuto Brdo (Žuto Brdo I and II).¹³ D. Mitrevski dated the Brnjica necropolis Klučka–Hippodrome in Skopje to the 12th century BC.¹⁴ B. Teržan considers that this group should be dated to the period Br C2/D–Ha A.¹⁵ M. Lazić's doctor's dissertation »The Donja Brnjica Culture« is devoted to various aspects of this culture.¹⁶ K. Ljuci dated its beginnings to the Middle Bronze Age on the basis of metal finds.¹⁷

* This article under the same title in Serbian is published in: *Leskovački zbornik* XLI, 2001.

¹ Trbušović V./Trbušović L. 1970; Jevtić 1990, T. II/8, III/10; Pejić 1991; Krstić 1992, 231 ff. T. I–X; Hansel/Vasić 1983, 69 Abb.7/1; Ercegović-Pavlović/Kostić 1988, 15, 24; Stojic/Jocić 1993, 296 T. 5/1–3.

² Garašanin M. 1996, 204, Beilage I/B2d, B3c, B4b1. Garašanin ascribes typical pottery forms of the Brnjica group, such as bowls and cups with horizontally profiled rim and plastic ring on the interior side of the opening, to Mediana group (phases I–III).

³ Srejović 1959/60, 121 f.

⁴ Garašanin 1973, 449; Garašanin 1983, 773 f.

⁵ Letica 1979, 75 ff; Letica 1981, 14.

⁶ Cvetković-Tomašević 1983, 72 ff.

⁷ Hochstetter 1984, 201 ff. 277, 350.

⁸ Parović-Pešikan 1986, 25 ff.

⁹ Tasić 1997, 292 f.

¹⁰ Garašanin D. 1996.

¹¹ Krstić, 241 f.

¹² Stojic/Jocić 1993, 296.

¹³ Stojic 1996, 251 ff.; Stojic 1997, 120 f.

¹⁴ Mitrevski 1992/93, 122 f.

¹⁵ Teržan 1995, 332 f.

¹⁶ Lazić 1996.

¹⁷ Ljuci 1998, 167 ff.

B. Jovanović noted considerable similarity in the appearance and other characteristics of the grave construction in the Paraćin and the Brnjica cultural groups.¹⁸

Questions concerning the origin of the Brnjica group were dealt with mainly by D. Srejović and M. Garašanin. D. Srejović, who defined the Brnjica cultural group, considers that its origin was the result of an intermingling of new arrivals (the latest manifestation of the urn-field culture in the central Danube valley) and autochthon ethno-cultural elements which contained traditions from the Bronze Age, to which they added Greek influence.¹⁹ M. Garašanin suggested the possibility that the Brnjica group appeared at the end of the long period of development of Bronze Age culture in the Balkans – Danube valley region.²⁰ M. Stojić underlined the role of the Vatin cultural tradition, i.e. the Vatin culture horizon Mojsinje–Dobrača, in the genesis of the Brnjica cultural group.²¹

Periodization of the Brnjica cultural group was carried out on the basis of the typological characteristics of the graves and finds.²²

Newly discovered sites in the South Morava valley and in the lower part of the West Morava offer a series of data concerning the Brnjica group: the topography, dimensions, stratigraphy and other characteristics of the settlements, the appearance of the settlements, style-typological features of the ceramic and other finds (objects of bronze, stone and flint) from clearly defined stratigraphic layers and closed entities (pits, dwelling constructions, graves) as well as the characteristics of graves and their contents.²³ There are also the preliminary results of anthropological investigations and investigations of the economy on the basis of a specialized study of botanic remains and animal bones.²⁴ In the settlement Hisar (on the southeast slope) the complete development of this cultural group is documented in the vertical stratigraphy. Two development phases of the Brnjica culture group are present at the settlement Gradište in Končulj. Vertical stratigraphy also exists in the necropolis of this group in the village Vrapce.

COMMUNICATION FEATURES OF THE SOUTH MORAVA VALLEY

The South Morava is bordered on the east and west by relatively high mountains, which makes communication difficult. Its basin is connected with the Vardar basin on the south, by way of the Preševo bend and by way of the Ražanj depression, with the Great Morava

basin on the north. The most significant connection of the South Morava basin towards the east is certainly Nišava which opens routes to the Danube (through the valleys of the Timok and Isker), to the central and east parts of Thrace (Sofia ravine – Marica) and the Struma basin (communication: Sofia ravine – Struma – Aegean and Thracian shore). The route, by way of the river Korbeva, through the Besna Kobilja bend, the rivers Ljubota and Dragovštica, may have had an important role in communication with the Struma. The Sićevo canyon in the Nišava valley, which is the most important connection to the east, can be bypassed by going through the valleys of the Vlasina, Lužnica and Koritnica rivers. There are several good connections to the west, e.g. Binačka Morava, Jablanica and Toplica. The Grdelica canyon in the South Morava valley could be bypassed through the Vaternica valley which connects the Leskovac and Bujanovac–Vranje valley.

These communications played an important role in the development of the Brnjica community in this region, as well as in the ethno-cultural integration with other communities of this group in other regions and with contemporary cultural groups in neighboring regions, as was usual throughout prehistory.

SITES OF THE BRNJICA CULTURE IN THE SOUTH MORAVA BASIN

Sites of this group are identified on the basis of the most characteristic pottery forms. These are exceptionally tall vessels with horizontally profiled rims which have a plastic ring on the inside (the most widespread urn type of the Brnjica cultural group), large vessels with S profiling which have wart-like, tongue shaped or horizontally perforated handles on the shoulders, beakers with one handle which have a thickening (»collar«) or horizontal groove along the exterior edge of the rim and

¹⁸ Jovanović 1999, 67 ff.

¹⁹ Srejović 1959/60, 118 f.; Srejović 1981, 50.

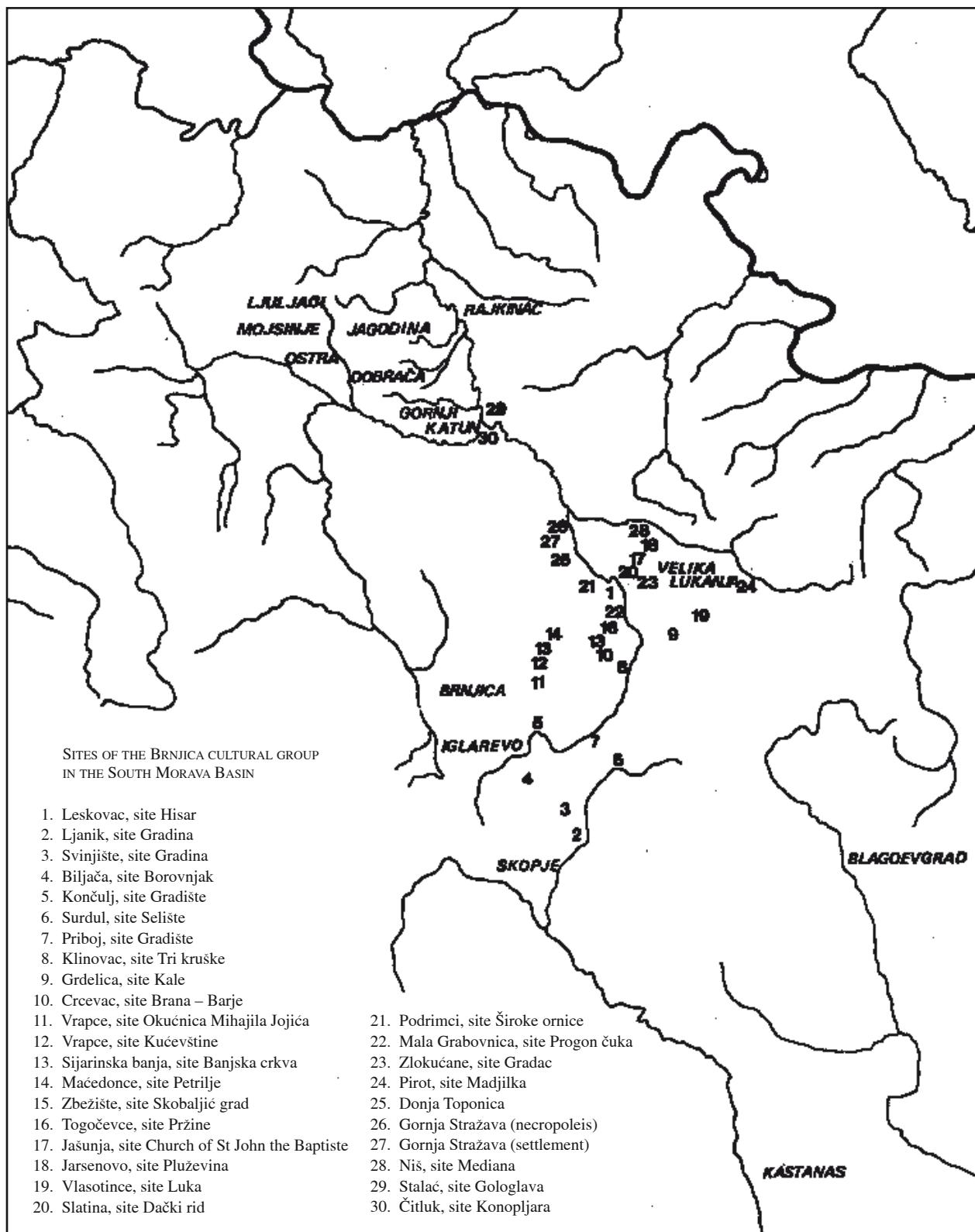
²⁰ Garašanin M. 1983, 778; Garašanin M. 1988, 47 f.

²¹ Stojić 1998, 133 ff.

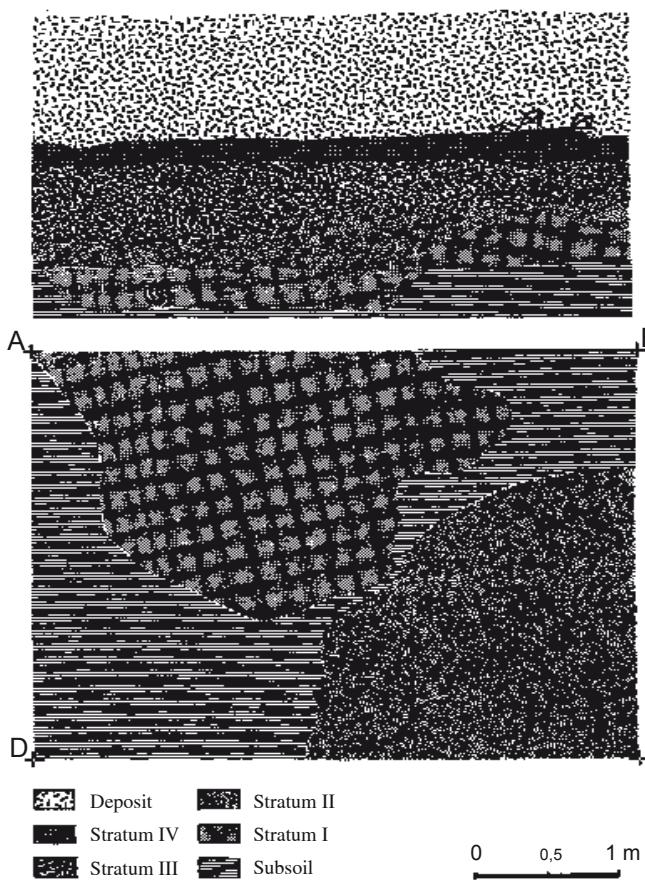
²² Srejović 1973, 49; Srejović 1980, 50; Letica 1979, 75 f.; Letica 1981, 14; Ljuci 1998, 167 f.

²³ In the meantime a certain number of sites of the Brnjica group have been uncovered in the Zaplanje region, in the south Morava valley and in the confluence zone of the South and West Morava; data from these sites, with the archaeological material, will be published in a supplementary study of the Brnjica cultural group in the South Morava valley, in the *Zbornik Leskovačkog muzeja* XLI, 2001.

²⁴ Concerning the unpublished anthropological and archaeological analyses by Zsuzanna K. Zoffmann and Vesna Dimitrijević.

I–30, The Brnjica cultural finds in the South Morava basin;

Mojsinje, Ostra, Ljuljaci, Dobraca, Gornji Katun, Jagodina, Rajkinac, Paraćin, Velika Lukanka, Brnjica, Iglarevo, Blagoevgrad, Kastanas – sites of the Vatin and Brnjica cultural groups, important when studying the genesis, development, chronology, distribution and ethnocultural permeating of the Brnjica group.

Appendix 1. Leskovac, Hisar, base and profile of sounding I/99.

cups which have plastic trapezoid decoration on the upper part of the handle (so-called Slatina type).²⁵

Twenty nine sites (map) of the Brnjica cultural group have been registered in the South Morava basin²⁶. These are:

1. Leskovac, the site Hisar (southeast slope) – a hillfort settlement which controlled the region around the confluence of the Jablanica and Veternica with the South Morava and the greater part of the Leskovac valley²⁷. Cultural layer of sounding I/99, is 1,2 m thick, within which four strata were defined (appendix 1): Leskovac–Hisar I (southeast slope), (characterized by a layer of dark earth), Leskovac–Hisar II (southeast slope), (a layer of grey earth), Leskovac–Hisar III (southeast slope), (a layer of black earth) and Leskovac–Hisar IV (southeast slope), (a layer of grey-black earth).²⁸ Pottery from these strata has certain specifics which are noticeable in the style-typological characteristics

and frequency of individual shapes. For example, in stratum I, Brnjica pottery, like that known from the older burial horizon at the locality in the village Vrapce, dominates; in stratum II the pottery has similar characteristics to the pottery from the later burial horizon in Vrapce; stratum III is characterized by a mixture of typical Brnjica ceramic and ceramic type Belegiš II–Gava; stratum IV, the latest, is characterized by grooved pottery type Belegis II–Gava, while there are only a few forms of typical Brnjica pottery represented. The fact that the most typical forms of pottery in the Brnjica cultural group are represented in all strata of this site in the Leskovac valley is evidence of the development of this group here. Finds in the dwelling construction in sounding I/99 belong to stratum I, the oldest from a cultural and chronological point of view. Finds from a pit in sounding I/99 belong to stratum II, and finds from an accidentally uncovered dwelling construction to stratum III.²⁹

However, in sounding I/99, the greater part of the third and fourth strata of the Brnjica group was destroyed before archaeological excavations were begun; the stratigraphy was established on the basis of excavation of the cultural layer along the west edge of the sounding. Here the above mentioned four strata were confirmed in the undisturbed part of the sounding.

STRATUM I

In the oldest stratum of the Brnjica culture, including the dwelling constructions in sounding I/99, a large amount of pottery, a bronze knife, an abundance of animal bones, charred plant fruits, broken stones, millstones, wall and floor mortar and other things were found.

²⁵ The most recent excavations at the sites Čitluk, Zbežište, Končulj, Leskovac and some others showed that cups of the so-called Slatina type are characteristic of the Brnjica group.

²⁶ Sites of the Brnjica group are given in geographical order from south to north; Hisar in Leskovac is an exception because here the entire cultural development of this group is documented. Two sites from the lower part of the West Morava, i.e. in the vicinity of the confluence of West and South Morava are also included.

27 Archaeological sites were found on the top of Hisar, i.e. on the plateau, on the southeast slope of this hill and foothill. The site with a rich layer belonging to the transition period from the Bronze to the Iron Age on the southeast slope of Hisar is marked as Leskovac – Hisar (southeast slope). This site was discovered by Šćepan Turović, collaborator of the National Museum in Leskovac.

²⁸ Perić / Jocić/Stojić 1999. Hisar in Leskovac is a multi-layered settlement of the Brniča cultural group excavated in 1999.

²⁹ Considering the thickness of the cultural layer, future excavations at the undamaged part of the site will certainly make a more precise periodization of the Brnjica cultural group possible.

Pottery from the layers

In the dark earth layer formed on the subsoil, fragments of ceramic dishes, beakers, cups, urn like vessels, pots, pithoi and pyraunoi (pots with fire-place) were found. Bowls, cups, beakers and the greater number of pots are of fine or medium finish while pithoi and pyraunoi are rough and brown in color.

There are large bowls with inverted rims which are shaped with two wide horizontal facets (T. XVIIa/1), slightly biconical bowls whose upper cones are decorated with facets (T. XVIIa/2) and bowls with S profiling. Large bowls whose rims are shaped with two horizontal facets are characteristic of the oldest phase of the transition period from the Bronze to the Iron Age in the Velika Morava basin (Iron Age Ia).³⁰ Bowls with S profiling are of fine finish while the remainder are of medium finish. Cups have conical or hemispherical recipients and some examples have an elongated rib on the upper side of the handle. The large S profiled beaker has a handle with plastic decoration on the upper part, shaped as a truncated cone upside-down and with elongated grooves on the upper part. There are conical, spherical pots and pots with S profiling, the majority of which are of fine finish, brown or grey color and have collars. Pithoi have horizontal perforated handles which become thinner in the middle. The junction between the recipient and the fire-place in double vessels is decorated with a plastic strip, covered with the impressions of finger tips.

Pottery from the dwelling construction

The dwelling construction in sounding I/99 is a closed entity in which all the known pottery types of the Brnjica cultural group were identified, as well as a certain number of new ones.

Bowls

Fragments of conical bowls, fine and medium finish, brown and grey whose inverted rims have horizontal facets, were found in the dwelling construction (T. VIII/1-2).³¹ In one example there is a indentation on the upper facet which gives a wavy effect to the opening of the vessel. Large conical bowls with thick walls, medium finish, brown and grey color which have vertical or obliquely placed, triangular or trapezoid handles, also derive from here (T. VIII/3). These are similar to numerous vessels from Kastanas, from the layers 17–13, which are dated to the period 1400–1190 BC.³² One bowl of this type is from an accidentally uncovered dwelling construction at the locality Hisar in Leskovac.³³ Larger vessels of exceptionally fine

finish, with thin or very thin walls, polished surfaces, black or dark grey with flattened rim, short cylindrical or conical neck, slightly biconical belly are characteristic of this site; the belly is decorated with oblique grooves (twisted)–(T. VIII/9). Bowls decorated in this way have not been registered at sites of the Brnjica cultural group up to now. There are also several fragments of a large shallow dish with S profiling and emphasized conical and partly hollow leg, thin walls and exceptionally fine finish, dark grey or brown and polished surface (T. VIII/4–7) – the rim is flattened. On another example there is a plastic ring below the rim on the interior (T. VIII/6). Several bowls of this shape have vertical plastic rib decoration on the shoulder (T. VIII/4), similar to the bowls of the same shape from Iron Age Ia in the Velika Morava valley.³⁴ Horizontal hollow handles most probably belonged to bowls of this type. They have plastic biconical decoration on the upper part (T. IX/7, 10), a decoration which is common on the pottery of the Brnjica cultural group but also on the vessels of Iron Age Ia in the Velika Morava basin.³⁵ In the examples, up to now, of vessels of this type in the Brnjica group, the foot was not so prominent as on the bowls with S profiling from the oldest stratum in Leskovac. Miniature vessels with S profiling of medium finish and brown color are also characteristic of this site (T. VIII/5). The base of one of these bowls is perforated in the center (T. VIII/10).

Cups

Large conical cups with thin walls, fine finish, grey or brown with one handle semicircular in cross section are characteristic of this area. The rim is flattened in the majority of these examples and on the rim of one cup there is a triangular widening (T. VIII/11). The S profiled dish from the site at Čitluk has similar decoration (T. VI/15) and the S profiled beaker from the necropolis Klučka near Skopje.³⁶ One of these cups has a plastic rib along the length of its handle (T. VIII/15). Smaller hemispherical cups some of which have ring shaped feet and smaller biconical cups with one handle, ochre in color (having under the rim a horizontal engraving)

³⁰ Stojic 1986, T. I/2.

³¹ Stojic 1986, T. I/2.

³² Hochstetter 1984, Taf. 14/1–3; 17/5; 29/1; 30/1–2; 31/1; 32/7; 34/11; 49/1–3; 57/3–4; 63/1.

³³ Jocic/Peric/Stojic 2000, 28, T. I/6 and cited literature.

³⁴ Stojic 1986, T. 1/9; 2/7.

³⁵ Srejović 1959/60, T. I/2.5; II/4; IV/1.3; V/2.3; Stojic 1986, T. 3/10.

³⁶ Mitrevski 1992/93.

ved line or narrow strip-like thickening) also belong to this locality (T. VIII/8). A cup has a slight impression on the upper side of the handle, similar to the handle type *ansa lunata* which ends in a semicircle (T. IX/8).

Beakers

Beakers with S profiling are peculiar to this stratum, thin walls, fine and medium finish, black and brown color with hollow cone shaped feet (T. IX/1–6). The shape, prominent foot, color, finish and decoration (wide, gentle, oblique grooves) are reminiscent of the Vatin beakers.³⁷ The handles have elongated plastic ribs; between the ends of the handle on the neck there is reinforcement in the form of a thin plastic strip the same width as the handle. A certain number of beakers are decorated on the (twisted) shoulder with wide oblique grooves (T. IX/1–6).³⁸ There is also a beaker of the same shape with a handle which consists of two parts; the outer part of the handle is shaped as the Vatin handle type *ansa lunata*, while the inner part is strip-like and decorated with narrow unprecisely finished grooves (T. IX/9).

In this closed entity numerous fragments of beakers with one or two handles were found. They are of fine finish with beautifully profiled rims; frequently there is a thickened strip along the outer edge of the rim (»collar vessel«)—(T. XI/1–10), like the beaker from grave 2 in the necropolis in Gornja Stražava.³⁹

Pots

Among the most numerous ceramic forms are the spherical pots with thin walls, of fine finish, dark grey or brown color and short conical or cylindrical necks (T. IX/12,14). The spherical pots, dark grey or brown, of fine finish with slightly inverted rims are also numerous (T. IX/13,15).

Urn type vessels

In the dwelling investigated a large number of vessel fragments, belonging to the most widespread urn shape in the Brnjica cultural group, were found – large vessels with everted rim, conical neck and mainly horizontally perforated handles (e.g. more than twenty rim fragments from different vessels and several tens of handles)—(T. X/1–7).⁴⁰ Brown, dark grey and black urns of exceptionally fine, fine or medium finish are represented. Along the inner edge of the everted rim there is a plastic ring in the majority of cases (T. X/1–5). However the most frequently represented are the prominently everted rims (horizontal or those which tend towards horizontally profiled rims) and less numerous with funnel

rim (in these cases the plastic ring lies a few cm. beneath the rim). In a certain number of urns the handle finishes at the upper end in a horizontally placed plastic rib the width of the handle (T. X/8,12). A vessel of this type has a perforated vertical handle (T. X/9). Parts of the wide, oblique, everted rim of urn type vessels derive from here (T. X/13).

Pithoi

At this dwelling site fragments of pithoi of exceptionally large size and with very thick walls were found, as well as fragments of large and medium size with medium thick walls. They were decorated mainly with straight or arched plastic strips, like the majority of the vessels from the necropolis Klučka near Skopje.⁴¹ The very large pithoi have flattened rims (T. XII/7) which in some cases widen to a ring; the neck is cylindrical or conical (T. XI/11–14). The most numerous pithoi are spherical with a short conical neck of medium size which has a plastic strip, decorated with the impressions of finger tips, between the neck and the belly, and four tongue-like handles arranged as a cross (T. XI/15, XII/8). There are many large pithoi with flattened rim, long conical neck, spherical belly and large horizontally perforated handles of semicircular cross section which begin immediately below the rim and end on the shoulder (T. XII/1–6,9). Some examples are decorated with arched plastic strips which stretch from the upper end of the handle (T. XII/2); this strip and the outer edge of the rim are decorated with diagonal notches. On a certain number of the large pithoi there are plastic strips in a cross shaped arrangement and on others there are also several parallel strips (T. XII/3–5).

Pyraunoi

A few fragments of pyraunoi belong also to this dwelling entity. Two pyraunoi decorated with plastic strips have circular openings (T. XII/13).

STRATUM II (layer of grey earth)

Pottery, building mortar, animal bones and one rectangular flint tool were found in stratum II.

³⁷ Tasić, in Praistorija Vojvodine, Novi Sad 1974, 216, Fig. 154, 157; Hänsel 1991, 78 ff. T. 6/1, 3, 9; 7/10; Nikitović, Vasić, Stojić 1997, Fig. 1, 2, 5, 6, 13–15; Stojić 1998, Fig. 1, 2, 6, 11–14, 23; Garašanin M. 1983, 515, T. 77/2.

³⁸ Stojić 1998, Fig. 1, 2, 6, 11–14, 23.

³⁹ Krstić 1992, T. VI/1.

⁴⁰ Srejović 1959/60, T.II/4; II/1.5; III/1.3; IV/1.4; V/1–3.5; VI/5; Krstić 1992, T.III/1–4; IV. V. VII.

⁴¹ Mitrevski 1992/93, Fig. 3/8.9.

There are, fragments of large conical bowls, dark grey or brown, fine or medium finish whose inverted rim is shaped with two wide horizontal facets (like those in the dwelling construction in the same sounding – i.e. stratum I)–(T. XIII/1–2), hemispherical vessels with carefully profiled rim (T. XIII/6), bowls with S profiling of exceptionally fine finish, grey or dark grey, conical cups, brown or brown-grey, fine or medium finish (T. XIII/4), spherical vessels (T. XIII/5), cups with a plastic rib along the entire handle (T. XIII/7), large beakers S profiled, exceptionally fine or fine finish, dark grey or brown whose shoulder is decorated with wide oblique grooves, with two handles which have plastic decoration on the upper part and on the outer side they are decorated with elongated grooves (T. XIII/8–9,11), a vessel of the most widespread urn shape of the Brnjica cultural group (with and without plastic rings along the inner edge) and wart-like decoration on the shoulder (T. XIII/14–16), large urn type vessels with an extremely wide rim (as on the urn type Belegiš II–Gava)–(T. XIII/3,T. XIV/1), vessels of medium size (jugs?), exceptionally fine finish, thin walls, dark grey or black with polished surface with characteristic thickening below the rim (»with collar«) –(T. XIII/12–13),⁴² hemispherical pots (T. XIV/5–6), pots with S profiling (T. XIV/4), pithoi decorated with plastic strips (T. XIV/9–10), pithoi which have a horizontally widened rim (T. XIV/8), pyraunoi T. XIV/12).

A pit

In the pit of sounding I, a large amount of pottery was found, building mortar and animal bones. Among other things found were vessels with S profiling, beakers with grooved and twisted belly, urn type vessels with everted rim along whose inner edge there is a plastic ring, as well as beaker handles with plastic biconic decoration on their upper part (T. X/10).

STRATUM III (layer of black clay)

In the black clay layer fragments were found: of conical bowls with inverted rims, medium size, thin walls and fine finish whose rim is shaped with two thin horizontal facets and bowls of the same type which are decorated with wide oblique twisted grooves (T. XV/1–2),⁴³ bowls with S profiling on a prominent partially hollow foot (T. XV/5), fine finish, black with a polished surface. Some bowls have vertical plastic ribs on the shoulder. Cups are conical in shape (T. XV/7). There is a plastic rib along some handles. The rim of one cup has arched widening (T. XV/4). The upper part of the handles of a certain number of cups has trapezoid or

semicircular plastic decoration (T. XV/8,10–11). Parts of several beakers were found in this stratum and like the examples from the dwelling construction and the pit are decorated with wide oblique grooves and have a prominent partly hollow foot (T. XV/9,12–13). A few smaller beakers are decorated on the shoulder with narrow oblique grooves (T. XVI/10). A small number of beakers with two handles have a horizontally profiled rim, short conical neck and prominent spherical belly (T. XV/16). There are also beakers with strip shaped handles that have an inverted edged cup-like decoration which itself is ornamented with vertical grooves (T. XVI/11a–b). There is only one beaker handle that is not decorated with grooves (T. XVI/14). Spherical vessels of different size and thickness (most probably parts of beakers with one and two handles), brown and dark grey, fine finish and characterized by a thickening along the outer edge of the rim (»with collar«) –(T. XV/14–17). Also from this layer there is a large number of pots with S profiling, thick walls, fine finish, brown or grey (T. XVI/13).

A relatively small number of fragments of the most widespread urn form in the Brnjica cultural group was found in this layer rich in pottery but a large number of fragments of the most typical shape of urn Belegiš II–Gava.

Brnjica urn type

It is characteristic in the case of examples with plastic rings on the inside edge of the rim that the rim is narrower (T. XVI/1). In some examples the ring is very pronounced while in other cases it is just visible. The majority of the rims of this type of vessel do not have rings on the inner edge. On the upper part of the horizontally perforated handle of one urn there is a wart-like bulge (XVI/6); there is a similar bulge on the shoulder of another vessel of the same type.

Belegiš II – Gava urn type

The urns of the Belegiš II – Gava type are large vessels with wide inverted rims (T.2–4), a conical neck and slightly biconical belly (T. XVI/5,7–9). They are of fine finish, brown, dark grey or black and ornamented with grooves sometimes in combination with plastic ribs (on the shoulder) or sporadically with oblique notches. Individual vessels of this type have horizontally perforated handles with an elongated rib. There is engraved and

⁴² Krstić 1992, T. VI/1.

⁴³ Similar bowls, are found in Klučka near Skopje, Mitrevski 1992/93, Fig. 3/3–5.7.

encrusted ornamentation on the wide inverted rim of one urn (?): horizontal lines and spirals. (T. XVI/3).

Pithoi

Fragments of spherical pithoi, pithoi with S profiling and ones with conical necks and spherical bellies (T. XVI/12,16–18) were found in this layer.

Pyraunoi

Ten fragments of pyraunoi were found in this stratum.

Dwelling construction

In an accidentally discovered construction a large amount of pottery and other archaeological material was found.⁴⁴ The most numerous pieces of pottery were either grooved or pieces (mainly, high, black polished vessels of the Belegiš II–Gava type, which were decorated with grooves)–(T. V/19–20,T.VI/1–7) peculiar to Iron Age Ib (Ha A2, approximately 11th century BC.) in the Morava valley. In lesser number, there was pottery characteristic of the Brnjica cultural group (high vessels with profiled rim and a plastic ring along the inner edge of the rim, cups which have plastic trapezoid ornamentation on the upper part of the handles, pithoi with large perforated horizontal handles on the belly, pots decorated with radially distributed plastic strips)–(T. V/9–18).⁴⁵ From this site there is also a handle decorated along the edge with double grooves and at the end there is a horizontal plastic ridge, like the handles of the urns from the central grave of construction 2 from the necropolis in Vrapce (T. V/18).⁴⁶ Also from this large closed entity there is a vessel with triangular handles on the rim (T. V/9) which are peculiar to the lower Vardar valley (Vardarofca, Kastanas, layers 18–13) and some other localities in north Greece (e.g. Kilindir, Saratse, Hagios Mammas and others).⁴⁷ Similar handles were found in Asenovec in the vicinity of Stara Zagora.⁴⁸ Judging from the rim (profiled with a plastic ring on the inner edge) this vessel is distinguished by a symbiosis of the style-typological elements of the Brnjica pottery and contemporary ceramic manifestations in the lower Vardar valley and in the central part of north Greece. Here also the upper part of an exceptionally large vessel (bowl ?) was found. The opening has a plastic ring (T. V/12) on the inner side that is cir. 0,32 m in diameter.

STRATUM IV

(pottery from the grey-black earth)

In the latest prehistoric stratum, pottery type Belegiš II–Gava dominates. Large jugs and spherical,

finely finished pots of the collar type (T. XVIIb/7), which are characteristic of the previous two strata in Hisar are represented in small number. Bowls, beakers and urns of the pottery type Belegiš II–Gava have been identified. The inverted rim of one bowl is shaped with two narrow horizontal facets and attached to this there is a miniature horizontally perforated handle (T. XVIIb/1). The belly of the beaker is decorated with oblique grooves (T. XVIIb/4). Special characteristic of this stratum are urns with wide rims, sometimes ornamented with horizontal grooves (T. XVIIb/5–6), whose slightly biconical bellies are decorated with oblique or horizontal grooves (T. XVIIb/5–6).

2. Ljanik, the Gradina site – a multilayered settlement on a hill – hillfort controlling the mountain saddle, one of the communications from the Morava valley to the Pečinja valley.⁴⁹ Remains of a stone rampart were discovered, but it has not been established to what period they belong. During sounding typical pottery of the Brnjica cultural group (T. I/1–5) was found among others.

3. Svinjište, the Gradina site – a settlement on a prominent terrace.⁵⁰ At this site which is not far from the sites Gradina in Ljanik, Brnjica ceramic (vessels with characteristic plastic rings along the inner edge of the rim) was found together with ceramic decorated with grooves (T. I/6–7).

4. Biljača, the Borovnjak site – a hillfort settlement, which controlled the most southerly part of the Preševo ravine. A. Bulatović reports, from preliminary investigations, the presence of some fragments of pottery belonging to the Brnjica cultural group (T. I/8).⁵¹

5. Končulj, the Gradište site – artificially fortified hillfort settlement, at the east end of the Končulj ravine through which the Binačka Morava flows, the shortest and best communication between the South Morava basin and Kosovo (T. I/9–23).⁵² The settlement

⁴⁴ Jocić/Perić/Stožić, 1999, 27 ff.

⁴⁵ *Idem.*

⁴⁶ Jocić/Stožić 2001.

⁴⁷ Heurtley 1939, 205, 207, 214, 224 f., Fig. 106/i, k; Pl. XVII/406; XXI/439; Hochstetter 1984, T. 8/3; 14/1–3; 29/1; 30/1–2; 31/1; 34/11; 49/1–3; 57/3; 63/1.

⁴⁸ Knčev, 1984, 142 Fig. 5/a.

⁴⁹ Bulatović 2000.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*

covered three plateaus, a combined area of about three hectares. A fortification structure, consisting of trenches and ramparts that leaned on a wooden construction, was confirmed at the entrance. During sounding A. Bulatović established that there were two layers at the entrance area of the hillfort, stratum **a**) – under the remains of the ruined rampart and **b**) – a stratum above the remains of the rampart. In stratum **a**) tall vessels with a plastic ring along the inner edge of the most widespread type of urn in the Brnjica culture are characteristic, bowls with S profiling and cups with trapezoid ornamentation on the upper part of the handle (T. I/17–22). Relatively numerous fragments of pottery belonging to the Brnjica group with engraved decoration (T. I/21) belong to the same horizon. Apart from pottery similar to that in stratum **a**) grooved pottery was found sporadically in stratum **b**) (T. I/16).

6. Surdul, the Selište site – a settlement on a terrace beside a stream (T. II/1).⁵³

7. Priboj, the Gradište site – a hillfort type settlement which dominated the valley of the South Morava and controlled the exit of the route which connects the Struma and South Morava (communication Struma–Božička river–Dragovištka–Ljubatska river–Besna kobila–Kriva Feja–South Morava).⁵⁴ The entrance to the hillfort was protected by a stone rampart. M. Jovanović found pottery which is typical of the Brnjica group during sounding of this site – tall vessels with horizontally or obliquely broadened rim and a plastic ring along the inner edge (T. II/2).

8. Klinovac, the Tri Kruške site – a multilayered settlement in the plain on a terrace along the right bank of the Krševička river – a river which connects the South Morava with the Pečinja valley. A. Bulatović and G. Mitrović found among other types, pottery which very probably belongs to the Brnjica cultural group (T. II/3–4).⁵⁵

9. Grdelica, the Kale site – a hillfort settlement above the confluence of the Kozarska river which controls the north entrance to the Grdelica canyon. A fragment of an exceptionally large vessel of the most widespread urn type belonging to the Brnjica cultural group was found here.⁵⁶

10. Crcavac, the Brana – Barje site – a site on the plain in the Vaternica valley, a river valley which provides an alternative route in the north-south direction to the valley of the South Morava (Vaternica–Vranjska river).⁵⁷

11. Vrapce, the Okućnica Mihajla Jojića site – a necropolis in the valley of the Jojić stream, lies immediately below the bend where the Leskovac valley joins Kosovo.⁵⁸ Two burial horizons were established on the basis of the vertical stratigraphy (two development phases of the Brnjica group), the older without grave structures and the later distinguished by graves in the center of stone rings slightly more than a meter in diameter. Urns from the older horizon have two horizontally perforated handles on the shoulder and are covered with a bowl with »S« profiling which have wart-like or small tongue-like handles on the shoulder (T. III/1, 3, 7–8). The later horizon is particularly characterized by urns with four horizontally perforated handles and bowls with similar handles (during this phase urns were the same shape as those of the older phase)–(T. III/4,6). Urns from the grave construction 2 have handles with a decorative groove along the edge.

12. Vrapce, the Kućevština site – a necropolis about 1000 m. from the necropolis at Okućnica Mihajla Jojića, where stone circle constructions were also discovered.⁵⁹

13. Sijarinska Banja, the Banjska crkva site – a hillfort settlement in the Jablanica valley covering about 0,15–0,20 hectares, at the only point of communication joining the Leskovac valley with Kosovo. The cultural layer is about 0,4–0,6 m. (T. II/5–8).⁶⁰

14. Maćedonce, the Petrilje site – a plain settlement in the Jablanica valley.⁶¹

15. Zbežište, the Skobaljić grad – a hillfort settlement at an important strategic location above the route that led through the Vaternica valley, covering an area just over one hectare.⁶² The remains of an earthen rampart at the entrance to the settlement were uncovered during archaeological excavations. The thickness of the

⁵³ Hansel/Vasić 1983.

⁵⁴ Jovanović M. 1965, 218 f. Fig.1.

⁵⁵ Bulatović/Mitrović 1997, 15 ff.

⁵⁶ Thanks to Dragan Jakanović, curator of the National Museum in Požarevac, for data concerning the sites and material; the archaeological material is in the National Museum in Leskovac.

⁵⁷ Stojic/Jocić 1993.

⁵⁸ Jocić/ Stojic 2001.

⁵⁹ Survey by M. Stojic

⁶⁰ Survey by M. Stojic, Z. Djordjević and Ž. Milanović.

⁶¹ Stojic/Jocić 1993.

⁶² Ibid.

cultural layer exceeds 1 m in some places. In this settlement pottery of the Brnjica cultural group was found in layer (T. II/9–17) but particularly interesting results derive from examination of a pit in which a large amount of pottery belonging to the Brnjica group was found: large vessels of the most widespread urn type of the Brnjica group (T. IV/1), conical cups with handle that have plastic, trapezoid, ornamentation on the upper part (so called Slatina type)–(T. IV/2,6), large S profiled beakers with two handles, that have a prominent partly hollow foot and belly decorated with wide slightly oblique grooves (T. IV/7), spherical pithoi decorated with plastic V and arch strips (T. IV/4,8).⁶³

16. Togočevce, the Pržine site, a necropolis in the Jablanica valley. During work on the land a large number of urns with the remains of the bones of cremated dead were found but only two of these are preserved.⁶⁴

17. Jašunja, the St. John the Baptist church site, a settlement on a prominent terrace.⁶⁵

18. Jarsenovo, the Pluževina site. A beaker with one handle that is typical of the Brnjica cultural group comes from Milutin Jovanović's field, in Jarsenovo. It has an inverted rim, a groove along the outer edge of the rim, a conical neck and spherical belly.⁶⁶

19. Vlasotince, the Luka site, a settlement in the plain.⁶⁷

20. Slatina, the Dački rid site. This hillfort is characterized by pottery which is very similar to that in the accidentally found dwelling construction at the Hisar site in Leskovac.⁶⁸

21. Podrimci, the Široke ornice site. Among other pottery from this plain settlement is a cup handle with trapezoid ornamentation on the upper part. It is similar to numerous examples from Leskovac, Zbežište, Končulj, Čitluk and other sites.⁶⁹

22. Mala Grabovnica, Progon čuka site. At the Progon čuka site there was a hillfort settlement where among other things a fragmented beaker with two handles was found. The handles were sharply profiled (»broken«) on the upper part and very similar to the handles of beakers from the village Vrapce, examples from Kamenskata čuka in Blagoevgrad, Graštica and Novopazarska banja.⁷⁰

23. Zlokucane, the Gradac site – a hillfort site which dominates the central part of the Leskovac valley.⁷¹

24. Pirot, the Madjilka site – a necropolis with cremated deceased, where there are several entities bordered with stone constructions containing a large number of graves.⁷² The majority of the graves have urns characteristic of the Brnjica group with horizontally profiled rims, conical necks and horizontally perforated handles on the shoulder but also vessels which are decorated with the techniques and motifs peculiar to the Paraćin group, Čerkovna group or contemporary cultural manifestations in the Low Vardar valley.⁷³ In individual graves, urns very similar to the most typical form of urn in the Paraćin group were found.⁷⁴ It is interesting that almost all pottery, regardless of its style characteristics, has one pronounced typological feature of the Brnjica ceramic – plastic strengthening along the outer edge of the rim or even a groove immediately beneath the rim. Two urns from this necropolis (from grave III/4 and VI/1) have a particularly emphasized bulge between the horizontally perforated handles similar to the urns from the horizon Mojsinje–Dobrača.⁷⁵

25. Donja Toponica – a necropolis with cremation burials, beside the confluence of the river Bejašnička with the Toplica. Over an area of about two ares, twenty graves were identified of which only a few were preserved.⁷⁶

26. Gornja Stražava – a necropolis which lies on the route which leads from the central part of Toplica through the bend between Veliki Jastrebac and Mali

⁶³ Unpublished, material known from autopsy results.

⁶⁴ Ercegović-Pavlović/Kostić 1988, 15.

⁶⁵ Stojić/Jocić 1993.

⁶⁶ Ercegović-Pavlović/Kostić 1988, 15.

⁶⁷ Stojić/Jocić 1993.

⁶⁸ Garašanin D. 1959, 257 ff., Fig. 2–5.

⁶⁹ Stojić/Jocić 1993, 294 T. IV/4.

⁷⁰ *Ibid.*, T. IV/3; Stefanovich/Bankoff 1998, 274, Fig. 26/A–D; Mehmetaj 1993, T. I/1. The beaker from Novopazarska banja is in the Archaeological collection of the Belgrade University.

⁷¹ Stojić/Jocić 1993.

⁷² Pejić 1991; Jeftić 1990, Fig. 1.

⁷³ Stojić 1997a, 53 ff.; Jeftić 1990, T. III/5.7.9; IV. V; Berciu 1961, 152; Morintz 1978, 55 ff. Fig. 32/3; 34; 35; 38/6; 40; 41; 43/1–3; Hansel 1976, 53 ff.; 76 ff.; T. 4–6; 9–10; 34; 35/11; 36/2. 4–7; II/16–21; Hansel 1982, 15 f. Fig. 9; Hochsteter 1982, 108 ff. Fig. 3–5; 1984 60 ff. T. 8/7; 13/4–5. 8–9; 27/7–8; 31/2. 10; 33/1; 40/7; 47/1–3.

⁷⁴ Jeftić 1990. TI/7.

⁷⁵ Stojić 1998, 133 ff., unpublished, pottery known from autopsy results

⁷⁶ Trbušović V/Trbušović L 1970.

Jastrebac and the valley of the Ribarska river to the north towards the Ražanj depression and the valley of the Velika Morava. Two necropoleis not far from one another were identified, necropolis I and necropolis II. In necropolis I some of the graves were found inside two concentric rings of stones and others outside.⁷⁷ The majority of urns found inside the rings have two horizontal handles on the shoulder, while almost all those found outside the rings have four horizontally perforated handles, which suggest that these parts of necropolis I correspond to the two burial horizons in the village Vrapce.⁷⁸ It is also remarkable that the vessel found outside the stone ring has two horizontally perforated handles on the shoulder like the most typical vessel from the later phase in Vrapce.⁷⁹ From this it is clear that there is horizontal stratigraphy in necropolis I in Gornja Stražava. Necropolis II which is just 150 m. from necropolis I is characterized by urns with four handles on the shoulder. Similar urns are found in graves outside the ring in necropolis I and the central grave from the tomb construction 2 in Vrapce.

27. Gornja Stražava – a settlement of the Brnjica cultural group was identified but there is no detailed information on this.⁸⁰

28. Niš, the Mediana site – a settlement on the plain in the zone around the confluence of the river Kutina (an alternative route for the valley of the South Morava, by which the Sićovo canyon could be avoided: Kutina river – Lužnica river – Korinth river) with the Nišava river a few kilometers downstream from the Sićovo canyon. Typical Brnjica group pottery was found at this site (T.VI/9–12).⁸¹ As pottery of the type Belegiš II–Gava was found here, it is possible that this site also represents the same development phases as strata III and IV in Leskovac, which are characterized by a predominance of grooved pottery of this type.⁸²

29. Stalać, the Gologlava site – a hillfort type settlement that dominates the area around the South and West Morava.⁸³ N.Tasić and E.Tomić confirmed similarities between the pottery of this site and the pottery of the Brnjica group. G.Čadjenović considers that in the settlement Gologlava there is a single layer settlement from Iron Age Ia (approximately 13th–12th century BC) that is characterized by a mixture of Brnjica pottery and ceramic which is usually found at the sites of Iron Age Ia in the Great Morava basin. She documented her assessment with a large number of fragments of typical Brnjica pottery (vessels of the

Fig. 1. Velika Lukanja, urn

most widespread urn type, bowls with S profiling, cups with characteristic ornamentation) and ceramic that is characteristic of Iron Age Ia in the Morava valley (fragments of urn type vessels and bowls on which a wart-like or tongue-like handle is found under which there are concentric arched grooves, bowls with S profiling that are decorated on the shoulder with metops filled with short vertical or oblique grooves).

The investigations by P. Pejić, in the part of the necropolis with cremated remains, at the site Selište in the village of Velika Lukanja, are very significant when reconstructing the genesis of the Brnjica cultural group.⁸⁴ They represent the cultural manifestations that were most probably the immediate forerunners of the Brnjica group in the valley of the South Morava. He found four circular stone grave constructions in the necropolis that consist of two concentric rings. In the center of the grave construction there was an urn with grave offerings arranged around it. Pejić considers that this necropolis corresponds culturally and chronologically to the necropolis Madjilka in Pirot. The single urn (fig. 1) from this necropolis which it was possible to reconstruct is style-typologically very similar to the urns from the horizon Mojsinje – Dobrača and the urns from the necropolis in Pirot. These are also similar to the urns from the latest horizon of the Vatin cultural group in

⁷⁷ Krstić 1992, 231 ff.

⁷⁸ *Ibid.*, T. III–V.

⁷⁹ *Ibid.*, T. VI/2.

⁸⁰ Krstić 1962, 74.

⁸¹ Garašanin 1996, Beilage I/B2d. B3c. B4b1.

⁸² *Ibid.*, Beilage I/B1, B1a, B1a2, B1a3, B1b, B1c, B4a, B4, Ia/B10a, B10c, II/Ba2c, Ba2d, Ba6.

⁸³ Tasić/Tomić 1987, 133; Čadjenović 2001.

⁸⁴ Pejić 1991a.

Serbia, to the south of the Sava and Danube. As the results of these investigations have not yet been published in detail and because the only preserved urn does not have typical characteristics of the Brnjica pottery, this site is not included in this list. This urn is, on the other hand, a convincing cultural manifestation that is important when reconstructing the genesis of the Brnjica culture.

SITES IN THE LOWER PART OF THE WEST MORAVA VALLEY

30. Čitluk, the Konopljara site – a settlement in the plain on a terrace along the bank of the West Morava (10 km from the confluence of the West and South Morava)–(T. VI/ 14–20, T. VII/1–21, T. XVIII/1–2).⁸⁵ The results of investigation of this site where the vertical stratigraphy is divided into three entities are very important when establishing the relative chronology of the Brnjica cultural group. The three entities are: 1, a pit, 2 – a layer of stones, earth and mortar which covers the pit and 3 – a layer of humus found above the layer of stones (which cover the pit). Fragments of tall vessels that correspond typologically to the most typical form of urn of the Brnjica group were found in the pit: these are vessels with horizontally profiled rims and plastic rings along the inner edge (T. VI/18), tall vessels with handles which pass under the neck (as in the case of the urn from the grave construction 3 in Vrapce), numerous vessels which have wide or strip thickening »collar« (which is one of the principle characteristics of Brnjica pottery) (T. VI/14, 19–20).⁸⁶ Also found in this pit: a beaker with »S« profiling and horizontal plastic rib beneath the handle like the urn from the grave construction 2 in Vrapce (T. VI/17), a beaker with two handles, S profiling and triangular widening on the rim (T. VI/15) and beakers which have a cone shaped protuberance. A vertically perforated handle (probably from an urn with horizontally profiled rim) with cone shaped ornamentation on its most prominent part, also belongs to this stratum (T. XVIII/2).⁸⁷ In the next stratum besides typical Brnjica pottery (urn-type vessels with horizontally profiled rim which has a plastic ring along the inner edge, and others)–(T. VII/1–8), there were sporadic finds of grooved pottery peculiar to Iron Age Ia and in particular to Iron Age Ib in the Morava valley. The third and latest stratum at this site is distinguished by pottery that is characteristic of the final phase of Iron Age I in the Morava valley – Iron Age Id (Kalakača horizon).

Of the 29 sites of the Brnjica cultural group in the South Morava basin: 14 are hillfort settlements, 9 are settlements on the plains and 6 are necropoleis. The single site discovered up to now in the West Morava basin is on the plain. For a number of sites the data is incomplete. A more complete picture has been obtained of burials and the characteristics of the material culture, during excavations of the necropoleis: Donja Toponica, Gornja Stražava, Pirot and Vrapce. Investigations at the sites in Lukanj, Čitluk, Končulj, Leskovac and Skobaljić Grad provided important data for the genesis, periodization and chronology of the Brnjica culture.

It is characteristic that all the hillfort settlements of the Brnjica cultural group registered up to now are located at places which defend certain strategically important points such as entrances to gorges (Končulj, Grdelica, Sijarinska Banja), bends through which roads pass (Ljanik, Biljača, Svinjište), or control natural crossroads (Priboj, Leskovac, Zlokucani, Zbežište (Vučje), Stalač). Considering the distribution of these settlements on elevated ground it is possible that the people of the Brnjica cultural group had, in some valleys of the South Morava basin, a defense system based on hillforts, similar to the defense system in the Velika Morava valley in the course of the Early Iron Age (approximately 8th–4th century BC). Settlements on the plains are to be found along the natural routes, on terraces that are safe from flooding.

Necropoleis of the Brnjica culture in the South Morava valley are flat and contain cremated burials with the exception of Gornja Stražava where the remains of »scattered mounds« have been confirmed.⁸⁸ The necropoleis are on terraces (Donja Toponica, Gornja Stražava, Togočevce, Pirot) or on slopes (Vrapce). The entrance to the necropolis Okućnica Mihajila Jojića in the village Vrapce is protected by a rampart (it is possible that there was a contemporary settlement beside this necropolis).

There is significant differences in the appearance of grave construction in the necropoleis of the Brnjica cultural group in the South Morava basin. For example, all necropoleis along the South Morava are flat while in Gornja Stražava it is possible that burial was in mounds. Urns in Vrapce are closed with a vessel or occasionally with a stone slab while the urns in Gornja Stražava have no lids with the exception of stone slabs placed on the openings of two urns. Apart from this the

⁸⁵ Stojic/Čadjenović, 2001.

⁸⁶ *Ibid.*, T. III/7; IV/1.

⁸⁷ *Ibid.*, T. IV.

⁸⁸ Krstić 1992, 231.

earliest graves in Gornja Stražava are found within two concentric stone rings while the earlier graves in Vrapce have no stone construction.

MATERIAL CULTURE

The majority of archaeological material of the Brnjica cultural group found in the South Morava basin are pottery and a small number of metal objects while stone objects are very rare.⁸⁹

Pottery

The most complete picture of style, typology and other features of Brnjica cultural group pottery was obtained from investigations at the sites Hisar in Leskovac (typological chart).

As already pointed out in this work, sites of this cultural group were identified mainly on the basis of the most characteristic ceramic forms of the Brnjica group – exceptionally tall vessels with horizontally profiled rims on whose inner edge there is a plastic ring. Big bowls with S profiling which have wart-like, tongue-like or horizontally perforated handles are also characteristic as well as beakers with one handle that have a narrow thickening or horizontal groove along the outer edge of the rim and cups with plastic trapezoid decoration on the upper part of the handle (so-called Slatina type).

In a certain number of necropoleis (Pirot) and in the later strata of settlements of the Brnjica group (Končulj, Čitluk, Leskovac), grooved ceramic type Belegiš II – Gava was found together with pottery peculiar to the former group. On certain pottery examples (vessels with triangular handles on the rim) a symbiosis of elements characteristic of the Brnjica culture and contemporary cultural manifestations from the central part of north Greece are evident.

The most complete picture of Brnjica cultural group pottery in the basin of the South Morava was provided by investigations at the site Hisar in Leskovac.⁹⁰

Metal objects

Metal – bronze objects of the Brnjica cultural group from the South Morava basin derive mainly from the necropoleis: Gornja Stražava (ornaments and weapons) and Donja Toponica (ornaments). In the dwelling at the site Hisar, in Leskovac, a bronze knife was found. Metal objects from the necropolis Madjilka in Pirot were not included in this survey as they were published without details.

With the exception of a damaged iron fibula »latene scheme« in one urn, which causes much perplexity, the

remaining metal objects from Gornja Stražava are of bronze. The following bronze ornaments were found here: hair-rings of type Noppenring, spiral pendants, decorative pins with spiral heads, with nail-like heads and cone-shaped heads; saltaleoni, calotte type buttons and bracelets. The bronze weapons found in Gornja Stražava were two spearheads.⁹¹ A Brillenkopfnadel derives from Donja Toponica and a bracelet with open and slightly widened ends.⁹² A small bronze knife was found in the dwelling construction of the oldest stratum of the Brnjica group at the site Hisar in Leskovac.

A pin with conical head from Gornja Stražava has direct analogies in necropoleis in Kosovo at Donja Brnjica and Iglarevo.⁹³ A pin with a simple spiral head from Gornja Stražava⁹⁴ and with double spiral from Donja Toponica⁹⁵ have analogies among the pins from Glogovik, Graštica and Iglarevo.⁹⁶ Bracelets like those found in Donja Toponica and Gornja Stražava have not been discovered in any other necropolis of the Brnjica cultural group. Spearheads from Gornja Stražava that are similar to the spearheads in Donja Brnjica also indicate cultural unity and chronological relations between the Brnjica communities in the basin of the South Morava and Kosovo. Thus bronze objects of the Brnjica group from the South Morava basin have no specific characteristics except perhaps bracelets like those from Donja Toponica and Gornja Stražava that were found only in these necropoleis. The closest analogy for the bronze knife from Leskovac is the example from the site Madjilka in Pirot.⁹⁷

Stone and flint objects

Only three objects of stone and one of flint were found at the sites of the Brnjica group in the South Morava basin. These are: a plate shaped triangular object with small openings in the angles, a whetstone (?) square in cross section and with a conical end to one side, from an urn in Gornja Stražava,⁹⁸ a thin tongue-like whetstone

⁸⁹ Miloš Savković, Aleksandar Kapuran and Aleksandar Bulatović illustrated this paper.

⁹⁰ When this paper was completed, reconstruction of the pottery from excavation in 1999 had not yet been published, so for this reason the author was obliged to present the typology mainly on the basis of fragments.

⁹¹ Krstić 1992, T. VIII/3.4.

⁹² Trbušović V./Trbušović L. 1970, Fig. 22.

⁹³ Ljuci 1998, Fig. 2.

⁹⁴ Krstić 1992, T. IX/5.

⁹⁵ Trbušović V./Trbušović L. 1970, Fig. 20.

⁹⁶ Ljuci 1998, 167 Fig. 4.5.

⁹⁷ Jevtić 1990, T. I.

⁹⁸ Krstić 1992, T. IX/8; X/6

with an opening for tying at the rounded end, from the necropolis in the village Vrapce⁹⁹ and a rectangular blade of obsidian with a finely toothed edge from the earlier stratum of the Brnjica group at the site Hisar in Leskovac. This blade is toothed in the same way as two flint tools from pit 5 from Vecina mala in Majur, that derive from Iron Age Ia (approximately 13th – 12th century BC).¹⁰⁰

PERIODIZATION AND CHRONOLOGY

Having in mind the same or similar development in the South Morava basin, during prehistory, compared with the Velike Morava basin, the greater part of the West Morava basin and the Serbian Danube area, the author assumed that this cultural group was contemporary with the Belegiš I and II, Paraćin I and II, Žuto-brdo I and II cultures, that is, its development passed through two basic periods Brnjica I and II.¹⁰¹ This was however before investigations in Vrapce, Hisar in Leskovac, Končulj and other sites that represent a framework in which to solve questions of the development and chronology of the Brnjica cultural group.

The basis for periodization of the Brnjica cultural group in the South Morava basin and the lower part of the West Morava is provided by: the vertical stratigraphy of the necropolis at Okućnica Mihajila Jojića in Vrapce, where two successive burial horizons were uncovered, undoubtedly two successive developmental phases of a certain period of the Brnjica group; the vertical stratigraphy of the settlement Hisar in Leskovac where four phases of Brnjica cultural development were confirmed; horizontal stratigraphy in necropolis I in Gornja Stražava where there are two burial horizons that correspond to the burial horizons in Vrapce.¹⁰² It is also evident that two strata in the hillfort at Končulj and pit from the hillfort of Skobaljić grad represent certain developmental phases of the Brnjica culture.

In Čitluk, two vertical successive developmental phases have been documented but the earlier phase here corresponds to the later phase in Vrapce (and Gornja Stražava) according to the characteristics of the pottery. Thus in Čitluk only the late phase from these necropoleis in the South Morava basin is represented. In stratum II, in construction 12, pottery with similar characteristics to that in stratum III at Hisar in Leskovac and stratum b in Končulj was found. Considering this fact it is clear that in the development of the Brnjica group in the Morava valley, there were developmental phases characterised in the, referred to, stratum in Čitluk and stratum b in Končulj.

Thus it is possible that accidental pottery finds and those that do not enter the context of sites of the Brnjica

group in the South Morava valley can be classified on the basis of stratigraphic data from Vrapce, Gornja Stražava, Leskovac, Končulj and Čitluk and from the closed entities in Leskovac and Skobaljić grad. As the tall vessel of the most widespread urn shape of the Brnjica culture, with two horizontally perforated handles on the shoulder, derives from Donja Toponica and is characteristic mainly of the earlier stratum in Vrapce and Gornja Stražava on the one hand, and bowls with horizontally perforated handles characteristic of the later phase of the same necropolis on the other hand, it is evident that this necropolis near Prokuplje was in use at the same time as the other two in the South Morava valley. Two urns found randomly in the village Togčevce correspond more to the urn from the earlier stratum in Leskovac, Vrapce and Gornja Stražava, from the typological aspect. The pottery from the earlier stratum (stratum a) in Končulj also corresponds to that in the earlier stratum of these necropoleis, stratum I in Leskovac and from the pit in Skobaljić grad while pottery from the later stratum (stratum b) of this settlement corresponds to pottery from stratum II in Leskovac. Judging by the style-typological features of the grooved pottery and the amount of pottery characteristic for Iron Age Ib in the Morava valley and ceramic peculiar to the Brnjica group, stratum IV of this group in Leskovac is the latest appearance of elements of the Brnjica group in the South Morava valley.

So on the basis of stratigraphy and closed entities two development periods, with two phases of the Brnjica cultural group, can be distinguished in the valley of the South Morava and the lower part of the West Morava: Brnjica Ia–b and Brnjica IIa–b.

Period Brnjica I

Phase Ia – Leskovac – Hisar (southeast slope) – stratum I: earlier burial stratum in Vrapce (graves without stone construction, urns with two handles), graves surrounded by two concentric stone rings at necropolis I in Gornja Stražava, the pit at Skobaljić grad and stratum I (including dwellings in sounding I/99), at Hisar in Leskovac (end of Br C and beginning of Br D, end 14th and beginning 13th century BC)

⁹⁹ Jocić/Stožić 2001.

¹⁰⁰ Stožić 1986a, 151 Fig.41–42.

¹⁰¹ Stožić 1996, 254; 1997a, 120, 124.

¹⁰² Further investigations planned at sites of the Brnjica cultural group in Leskovac and the Bujanovac–Vranje ravine will make further periodisation of this group possible, in the South Morava valley.

ca 1350 B.C. Period: Brnjica I	phase a	Leskovac–Hisar (southeast slope) Stratum I	End 14 th – beginning 13 th century B.C.	Br C (end) Br D (beginning)
	phase b	Leskovac–Hisar (southeast slope) Stratum II	The greater part 13 th – 12 th century B.C.	Br D (the greater part) Ha A1
ca 950 B.C. Period: Brnjica II	phase a	Leskovac–Hisar (southeast slope) Stratum III	approximately 11 th century B.C.	Ha A2
	phase b	Leskovac–Hisar (southeast slope) Stratum IV	approximately first half of the 10 th century B.C.	Ha B1 (beginning)

Phase Ib – Leskovac – Hisar (southeast slope) – stratum II: The later burial stratum in Vrapce (graves in the center of a stone construction, urns with four handles), graves outside the concentric stone rings in necropolis I and necropolis II in Gornja Stražava and most probably the pit from sounding I/99 at Hisar in Leskovac I, the stratum I in construction 12 at Konopljara in Čitluk and the stratum a, in Končulj (Br D – Ha AI, the greater part of 13th–12th century BC).

Period Brnjica II (Brnjica II – Leskovac – strata II–IV)

Phase IIa – Leskovac – Hisar (southeast slope – stratum III: stratum b in Končulj and stratum 2 in construction 12 in Čitlik (beginning Ha A2, approximately first half 11th century BC), stratum Leskovac – Hisar (southeast slope) III (including an accidentally found dwelling at Hisar in Leskovac) – (predominantly pottery of the later type Belegiš II–Gava together with sporadic finds of Brnjica pottery) – (mainly Ha A2 – approximately 11th century BC).

Phase IIb – Leskovac–Hisar (southeast slope) – stratum IV: (pottery of type Belegiš II–Gava) – beginning of Ha B1, approximately the first half of the 10th century BC).

Relations between the Brnjica cultural group in the South Morava valley and the Brnjica cultural group in Kosovo and the Raška region

There are six necropoleis of the Brnjica cultural group registered in Kosovo: Badovac,¹⁰³ Donja Brnjica,¹⁰⁴ Graštica,¹⁰⁵ Karagač,¹⁰⁶ Varoš (near Uroševac)¹⁰⁷ and Ulpijana (Lipljan)¹⁰⁸ and four necropoleis in the Raška region in the villages Delimedje¹⁰⁹, Dojevići¹¹⁰ and the Latinsko Groblje site on the Delimedje–Meleja road.¹¹¹

Investigations in the necropolis in Donja Brnjica were used to define the Brnjica cultural group. Here archaeological material was found that is characteristic of both strata in Vrapce and Gornja Stražava. In Graštica, urns that are characteristic of the earlier phase in Vrapce and Gornja Stražava dominate. However it is interesting that two bowls with horizontally perforated handles on the shoulder, similar to a bowl of the later phase in Vrapce, derive from Graštica from which a conclusion could be drawn that this necropolis also provided material probably from the beginning of the later phase that characterize necropoleis in the South Morava valley. The graves in Ulpijana, judging from the dominating form of urn and the bowl-lid type of urn, are contemporary with the graves in the Graštica necropolis.

The Brnjica cultural group is represented in the Raška region by the graves in Delimedje,¹¹² Dojevići¹¹³ and the necropolis Latinsko Groblje on the Delimedje – Melaja road.¹¹⁴ Among the pottery from the graves in Delimedje there are forms characteristic of both phases in Vrapce and Gornja Stražava and strata I–II at Hisar in Leskovac. Urns with four handles and bowls with high handles, from Dojevići can only be connected with the later burial phase in the two

¹⁰³ Srejović 1959/60, 105, Fig. 18.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 83 ff.

¹⁰⁵ Mehmetaj 1993.

¹⁰⁶ Srejović 1959/60, 105 Fig. 16–17; 1973, 39 ff.

¹⁰⁷ Srejović 1959/60, 105 Fig. 19.

¹⁰⁸ Cvetković-Tomašević 1983, 72 ff. Fig. 10–14.

¹⁰⁹ Jevtić 1983, 25.

¹¹⁰ Letica 1979, 73 ff.; Srejović 1979, 73 ff.

¹¹¹ Letica 1981, 9 ff.

¹¹² Jevtić 1983, 26 T. 31.

¹¹³ Letica 1979, 73 ff. T. I. II; Srejović 1979.

¹¹⁴ Letica 1981, 13 T. IV.

South Morava necropoleis. Among the pottery found in the graves of Latinsko Groblje there are forms that distinguish the earlier phase and the very beginning of the later burial phase in Vrapce and Gornja Stražava necropoleis as well as the earlier stratum of the Brnjica cultural group in Leskovac.

Very interesting results derive from comparison of the archaeological material of the South Morava valley and the lower part of the West Morava with the material from the Vardar valley, Skopje (hippodrome Klučka)¹¹⁵, Prilep¹¹⁶ and Kastanas.¹¹⁷ The urns from the Skopje necropolis have no horizontally profiled rims or plastic rings along the inner edge of the rim and so they are similar to pottery vessels from some hillfort settlements in the Bujanovac–Vranje valley and Kastanas. It is also characteristic that there is no wart-like plastic decoration on these urns as is found on almost all the urns of the Brnjica group in the South Morava valley in Kosovo and Raška. Wide bowls with triangular thickening on the rim and two handles with plastic decoration on the upper part, belonging to the Vardar valley sites, are analogous only with the earlier horizon in construction 12 in Čitluk.¹¹⁸ The large vessel from grave 4 in Klučka has stylistic analogies with a large vessel from Čitluk. Pottery found in constructions outside graves in Skopje also has its closest analogies in ceramic from Čitluk. On the other hand a whetstone from grave 7 is of the same shape as the example from Vrapce.¹¹⁹ These high vessels from Skoplje and Kastanas are typologically similar to vessels from the eastern part of Aegean Macedonia and Thasos as well as from the hoard of Plovdiv.¹²⁰ The characteristic plastic decoration on the shoulder is found only on one of the vessels of this type from Plovdiv.

A vessel with triangular handles on the rim, from an accidentally found dwelling in Hisar in Leskovac, shows influence from the lower Vardar valley, that is north Greece (T. IV/9). Influence from the south has also been confirmed at the Brnjica site Klučka–Hippodrome, in the Vardar valley, Madjilka in Pirot in the South Morava valley as well as at sites of the Paraćin cultural group in the Morava valley, Sarina Medja and Panjevački Rit in Jagodina.¹²¹

Among the pottery of the Čerkovna group there is a large number of rounded cups with one handle that are similar to some cups of the Brnjica cultural group. Cups from Čitluk, Leskovac, Vrapce, Gornja Stražava, Graštica and Ulpijana, especially examples that have a pronounced plastic rim or groove beneath the rim, are similar to those from Čerkovna, Plovdiv and Zimnicea.¹²² A thickening of the rim is found on some cups from the same period in Thasos.¹²³

The Brnjica cultural group in relation to the Paraćin cultural group and the horizon Mojsinje – Dobrača

Investigation of the necropoleis Gloždak in Paraćin, Lukićka mala in Rajkinac, the settlement Sarina medja in Jagodina and Konopljara in Čitluk as well as an accidentally found urn belonging to the Paraćin cultural group in Gornji Katun indicate that, apart from similarities in the grave construction and way of burial, the numerous typological and style elements that the pottery has in common suggest permeation and many connections with the two neighboring and without doubt contemporary cultural groups: Paraćin and Brnjica. For example, urns from grave 1 (T. XVIII/9) in the necropolis in Paraćin are identical with the earlier type of urn belonging to the Brnjica cultural group (from the earlier burial stratum in the necropolis of Vrapce): this urn has a conical neck, a groove where the neck becomes the body, two horizontally perforated handles on the most prominent part of the body and between them a warty handle.¹²⁴ The bowls from graves 1–3 in Paraćin are also style-typologically identical to the bowls of the earlier type of the Brnjica group: they have S profiling and wartlike handles on the most prominent part of the body (T. XVIII/17).¹²⁵ A beaker with two high placed handles, from grave 4, the latest of a group of four (urn decorated with grooves in a fashion peculiar to Iron Age Ia in the Morava valley), investigated in 1956, is typologically similar to numerous beakers that are characteristic of the second and third phase of the Brnjica cultural group (Brnjica Ib–IIa).¹²⁶ A grave in Rajkinac provided three vessels: a vessel characteristic of the Paraćin group, a beaker decorated with Žuto brdo ornamentation and a vessel with pronounced height very similar to the most widespread type of urn in the Brnjica

¹¹⁵ Mitrevski 1992/93, 115 ff.

¹¹⁶ Kitanoski B., Bronzano vreme, in: Arheološka karta na Republika Makedonija I, Skopje 1994, 55 Fig. 8.

¹¹⁷ Heurtley 1939, 214/408; Hochstetter 1984 T.10/1; 50/1–2.

¹¹⁸ Stojčić/Cădjenović 2001, T.III; Heurtley 1939, 214/408; Hochstetter 1984, T.10/1; 50/1–2.

¹¹⁹ Mitrevski 1992/93, Fig.2/4.

¹²⁰ Stefanovich/Bankhoff 1998, Fig.29–30; Grammenos 1980, I/4. II, VI/12; VII/10, IX/5; X/2; XI/3; XII/2–3; Grammenos 1982, Fig.2/ AD, AV, AG; Koukouli-Chrysanthaki 1982 Fig.5/1; Detev 1964, 66 Fig.1–7.

¹²¹ Mitrevski 1992/93, 122 f. Fig.11; Jevtić 1983, T.I; Stojčić 1994a, 219 T.7–8 (see ERRATUM).

¹²² Detev 1964, Fig.3–5.

¹²³ Koukouli-Chrysanthaki 1982, Fig.5/2.

¹²⁴ Garašanin D. 1957, T.I.

¹²⁵ *Ibid.*, T.I–II.

¹²⁶ *Ibid.*, T.IV.

Fig. 2. Mojsinje, urn

group.¹²⁷ Also in this necropolis large beakers with high handles were found like those from grave 1 in Paraćin and numerous examples from the necropoleis of the Brnjica culture.¹²⁸ At Sarina medja in Jagodina a pit from Iron Age Ia (Br D – Ha AI, approximately 13th–12th century BC) was investigated, in which apart from ceramic that characterizes Iron Age Ia, some fragments of vessels typical of the Brnjica cultural group were found.¹²⁹ In construction 12 in the pit in Čitluk in which pottery of the Brnjica group predominates, several pieces of pottery, typical examples of the Paraćin culture were also found. However, the greatest style-typological similarity in the pottery of these two groups is seen on the urn from Gornji Katun (Fig. 3). This urn has a horizontally profiled rim, conical neck and body in the shape of a ball elongated in height. A pronounced horizontal groove marks the junction of the neck and shoulder; there are four horizontally perforated handles on the shoulder of the urn and four large hemispherical protuberances surrounded by wide grooves (similar to urns from Mojsinje, Velika Lukanka and the urn from Pirot). The shape of this urn, especially its appearance and the number and position of the handles are very reminiscent of the most characteristic type of urn from the period Brnjica I in the South Morava valley. The row of impressions where the neck joins the body and the rim above the handles, reminds one of the method of decorating the majority of vessels of the Vatin cultural group in the Morava valley.¹³⁰

Fig. 3. Gornji Katun, urn

It can be concluded that there are several elements that are common to the Paraćin and Brnjica cultural groups. The type of necropoleis and the appearance of grave constructions in these two groups are mainly identical. It is sometimes very difficult to decide to which group a particular grave or object belongs. For example, some urns from the site Gloždak in Paraćin have certain style-typological features that are the most characteristic of urns of the Brnjica cultural group. A similar indecisiveness exists in the case of a number of urns from the necropolis Madjilka in Pirot. The same can be said for the urn from Gornji Katun. Clearly a fairly wide zone existed where these two cultural groups, already connected in many ways, intermingled intensively.

There are certain style-typological elements in the Brnjica pottery that have been noted on the pottery from the last phase (horizon Mojsinje–Dobrača, end of Br B and beginning of Br C) of the Vatin cultural group in Serbia south of the Sava and Danube, and pottery of the cultural group that preceded the Brnjica (and Paraćin) group in the Morava valley.¹³¹ These elements are represented also on the pottery of the earliest stratum of the Brnjica group at Hisar in Leskovac.

¹²⁷ Stojić 1994a, 219.

¹²⁸ Stojić 1997a, T.V/5–6.

¹²⁹ Stojić 1986, T.3/10–11.

¹³⁰ Stojić 1986a, Fig.32.

¹³¹ Stojić 1998, 133 ff.

The graves VI/I and VII/3 in Pirot and the necropolis Velika Lukanja produced urns with S profiling that have four horizontally perforated handles on the shoulder and four large spherical protuberances (fig. 1).¹³² On the example from the village Velika Lukanja these protuberances are reinforced with a row of impressed points. The urns from the horizon Dobrača–Mojsinje (fig. 2) have identical decoration.¹³³ There are also some examples of Vatin pottery from Mediana in Niš and the surrounding of Vranje, that are characteristic of the late Vatin phase south of the Sava and Danube and together with examples from Velika Lukanja show that the valley of the South Morava, as in former phases, was a region of Vatin culture with all the features that characterize the development of this group in other parts of the Morava valley. Large vessels of the Brnjica group with S profiling most probably belong to the ceramic inventory of the latest phase of the Vatin culture. For example, a bowl from Ostra with S profiling, vertical perforated handles and warty protuberance on the shoulder (T. XVIII/8)¹³⁴ is very similar typologically to numerous examples of bowls of the Brnjica group, particularly the examples from Delimedje,¹³⁵ Brnjica,¹³⁶ Graština¹³⁷ and Pirot¹³⁸. The S profiled bowl (T. XVIII/6) from Ljuljaci also resembles the Brnjica bowls.¹³⁹ A beaker with one handle (T. XVIII/7) from the same site¹⁴⁰ is very similar to the beaker from Donja Brnjica (T. XVIII/16).¹⁴¹ Numerous bowls from Mojsinje and Dobrača dating to the last Vatin phase resemble mostly bowls from the Brnjica group (T. XVIII/10–13).¹⁴² As in the Brnjica group some urns from this phase of the Vatin culture were covered by large bowls of the same type.¹⁴³ It is also interesting that high vessels – with horizontally profiled rims, conical necks, a groove marking the junction of the neck and body, four horizontally perforated handles on the body and accented plastic ornamentation on the shoulder – could serve as models of the most characteristic type of urn in the Brnjica group.¹⁴⁴ The tendency towards less and less ornamentation, that is a feature of the stylistic development of pottery from the latest horizon of the Vatin culture group, even the end of incised decoration, created a situation where only warty protuberances and a different combination of handles was used. Handles were placed on the most prominent part of the body as seen on the urn from Velika Lukanja (fig. 1).¹⁴⁵ The transition in style-typological development from Vatin to Brnjica pottery is probably best illustrated by the urns from graves VI and VII in Pirot, on which just large plastic protuberances on the shoulders are all that remain of once rich ornamentation.

Although pottery, type Mojsinje–Dobrača, has not been found up to now in Kosovo and the Raška region there are indications however that certain elements can be connected with the latest horizon of the Vatin cultural group. Mainly the bracelet so called Juhor type that is characteristic of this phase of the Vatin culture. Archaeological investigation at Sokolica in Ostra, where a Juhor type bracelet was found, suggest that this type of object belongs in this area to the Vatin culture, most probably its last phase – phase Vatin IV – that is horizon Mojsinje–Dobrača. It is registered in this hillfort settlement (T. XVIII/8–9).¹⁴⁶ Another characteristic of this site is an elliptical stone object with small openings at the ends and a bronze knife¹⁴⁷ in the Mojsinje–Dobrača horizon. Such objects were also found in Iglarevo. Some pieces of pottery from here are very similar to the pottery from the latest phase of the Vatin culture at some sites in the Morava valley. For example, the beaker with one handle from Ljuljaci (T. XVIII/7)¹⁴⁸ is very similar to a beaker from Iglarevo.¹⁴⁹

On the other hand a significant number of objects from Iglarevo have parallels from the grave goods of the Brnjica group: pins with conical head, with one and double spiral head, saltaleoni, bronze spearhead, bronze arrowhead, one handled beaker. It can be concluded that in Iglarevo there are relatively numerous types of objects that were accepted by and used further by the people of the Brnjica culture.

The appearance and development of the Brnjica cultural group

The underlined similarities between the earliest Brnjica pottery and the latest ceramic of the Vatin culture (horizon Mojsinje–Dobrača) directs us towards the ethno-cultural base from which the Brnjica group

¹³² Pejić 1991a.

¹³³ Stojić 1998, Fig. 4.7.

¹³⁴ Stojić 1998a, T. VII/6.

¹³⁵ Letica 1979, 75 f.; Letica 1981, 14.

¹³⁶ Srejović 1959/60, T. III/5.

¹³⁷ Mehmetaj 1993, T. I/6–10.

¹³⁸ Unpublished.

¹³⁹ Bogdanović 1986, 40 f. Fig. 45–50.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 39 Fig. 186.

¹⁴¹ Srejović 1959/60, T. I/2.

¹⁴² Stojić 1998, Fig. 3, 9, 15, 16, 20–22, 30–32.

¹⁴³ Nikitovic/Vasic/Stojić 1997, 125, Fig. 11, 13.

¹⁴⁴ Stojić 1998, Fig. 4, 7, 17.

¹⁴⁵ Unpublished. I thank warmly P. Pejić for the illustration.

¹⁴⁶ Stojić 1998.

¹⁴⁷ Nikitovic/Vasic/Stojić 1997, Fig. 11, 13.

¹⁴⁸ Bogdanović 1986, Fig. 186.

¹⁴⁹ Ljuci 1999, 134 kat. br. 126.

developed. To date, the sites of the Vatin culture have been registered mainly in the South Morava valley while in Kosovo (Iglarevo) just a few elements, can be confirmed, that are features of the last phase of the Vatin culture (e.g. Juhor type bracelet, whetstone, certain types of bronze knives even some pottery shapes). Considering the degree of investigation of the Brnjica cultural group it is not possible to list precisely all the elements that conditioned the appearance of this group but the Vatin group certainly played a role in its late phase, represented by the horizon Mojsinje–Dobrača. It is possible that the necropolis in Iglarevo documents the transition, from a cultural manifestation, that chronologically and certainly culturally correspond to stratum Mojsinje–Dobrača, into the Brnjica cultural group. It was the Vatin cultural group, rather its last horizon that very probably played a decisive role in the formation of the Brnjica group (and Paraćin) as seen from the following facts:

- sites of this horizon have been confirmed in the entire South Morava valley¹⁵⁰ (to which the necropolis in Velika Lukanja should be added).

- Mojsinje–Dobrača type pottery, except in the necropolis Velika Lukanja, is also represented in the necropoleis of the Brnjica group (Pirot).

- the most characteristic urns of the Brnjica group basically repeat the form of urn from the latest phase of the Vatin group, horizon Mojsinje–Dobrača and they also have plastic decoration on the shoulder.

- bowls with S profilling of the Brnjica group with horizontally or vertically perforated handles or warty handles are very similar to the same type of bowl from horizon Mojsinje–Dobrača which however derives without doubt from a still older development phase of the Vatin group (Ljuljaci).

- S profiled beakers with one handle found in Brnjica, Leskovac and in the Bujanovac–Vranje valley are very similar to the corresponding beakers of the Vatin culture (Ljuljaci).

- in the earliest stratum of the Brnjica group at Hisar in Leskovac, ceramic was found with the style-typological features of the Vatin culture (beakers on high hollow foot decorated with wide oblique grooves, S profiled bowls with accented foot, handles type *ansa lunata*, vessels with triangular thickening of the rim, and others).

- bracelets (or anklets) of the Juhor type found in Iglarevo are characteristic of the Vatin horizon Mojsinje–Dobrača.

- people of the Brnjica cultural group may have adopted the custom of cremation from their Vatin predecessors.

– the results of investigations, in the necropoleis of north Macedonia (Skopje), Kosovo (Iglarevo), in the South Morava valley (Pirot, Gornja Stražava, Donja Toponica) and at some other sites, suggest that bearers of the horizon Mojsinje–Dobrača might have had contact with the Mycenaean world (weapons, helmets, certain pottery forms – particularly S profiled cups with one handle and reinforcement – »collar« along the outer edge of the rim).

It has already been noted that the appearance and development of the Vatin cultural group was in many ways conditioned by contact with and influence from the Mycenaean world.¹⁵¹ Mycenaean type finds from Kosovo and the Morava valley show that immediately before formation of the Brnjica and Paraćin groups there was very significant influence from the Mycenaean world that had as a result, among others, the formation of these two groups in the central Balkans but also other cultural groups in the Danube valley (Belegiš and Žuto brdo) and the continental part of Europe. This influence from the Mycenaean world that became more and more pronounced during the early phase – Brnjica (Brnjica I), Paraćin (Paraćin I), Žuto brdo (Žuto brdo I), Belegiš (Belegiš I) and many other contemporary cultural groups – is explained by the exceptional increase in the need of that world for bronze and probably other raw materials.¹⁵² The uniformity of culture over the enormous area of Central and Southeast Europe was probably conditioned to a large extent by influence from the south of the Balkan peninsula. Contact through commerce between the Mycenaean world and many communities in Central and Southeast Europe required unhindered movement along main communication arteries, north – south (as for example through the Vardar–Morava valley or communication Struma–Nišava – Morava–Danube, or the route that coincides with today's Kozani–Bitola–Kičevo–Tetovo–Priština–Prokuplje–Kruševac or even communications through the Beli Drim valley) by means of which traffic went east–west on the Balkan peninsula. During this period there was peace along these communication routes in the central Balkans – Morava valley and Serbian Danube valley. This was not enforced by any military force but because of great material interest that made accelerated social development possible in the European communities and Mycenaean world. The bilateral interests of the Mycenaean world and local communities ensured,

¹⁵⁰ Stojić 1998, 141.

¹⁵¹ Stojić 1997, 124 f.

¹⁵² *Idem.*

at one period during the earliest phase of development of these cultures, a period of relative peace and a high degree of cultural unity over the enormous territory of Central and Southeast Europe. With the collapse of the Mycenaean world – the factor influencing rapid development and relative peace in this large and ethnically varied region disappeared, and it was necessary to overcome this problem in every way possible.¹⁵³ Communities along the route that once provided communication between the continental part of Europe and the Mycenaean world attempted to compensate for the break in relations with the south by undertaking everything possible to be closer to the former centers of the Mycenaean world.¹⁵⁴ This migration, called by researchers the Great Aegean Migration or Migration of People, produced many conflicts and many changes in the cultural groups in the Central Balkans. Archaeological material characterised by grooved pottery of the Belegiš II – Gava type from: Konopljara in Čitluk (second stratum in construction 12), Crnokalačka bara,¹⁵⁵ Mediana in Niš,¹⁵⁶ Madjilka in Pirot,¹⁵⁷ numerous sites in Leskovac¹⁵⁸ and the Bujanovac– Vranje valley¹⁵⁹ and a certain number of finds from the site Hippodrome–Klučka in Skopje¹⁶⁰, implies that the communities of the Brnjica cultural group in the lower part of the West Morava valley, in the valley of the South Morava and in north Macedonia, after a period of peaceful development, found themselves in the way of group migration from the Danube valley. As confirmed by certain sites in the South Morava valley (Končulj) and the site Čitluk at the lower course of the West Morava, following this period characterised by a symbiosis of autochthon (Brnjica) and new (grooved pottery type Belegiš II – Gava) elements, a period of absolute domination by these newly arrived elements began in the material culture (Leskovac). These regions became part of an ethno-cultural entity with the remaining regions of the Morava valley, the Serbian Danube valley and some other areas. In Kosovo and probably in less accessible parts of the South Morava valley, that is those regions of the Brnjica culture far from the main communications, it is possible that this culture continued to develop, at least in the beginning. No grooved ceramic of the Belegiš II – Gava type has been registered here. The question arises whether the phase documented in stratum III and IV in Leskovac and corresponding to the ethno-cultural horizon in the South Morava valley, whose pottery is characterised by dominance of the Belegiš II – Gava type, should be attributed to the Brnjica group or treated as a separate cultural manifestation. Typical forms of the Brnjica

group in stratum III and IV in Leskovac indicate the role and significance of the traditions of the Brnjica group at that period in the South Morava valley while the presence or rather the small number of these cultural elements, in the period referred to, along the course of the South Morava confirms that the ethno-cultural picture compared with the previous period (Brnjica I, stratum I-II in Leskovac) had significantly changed. Taking these facts into consideration, this period characterized by the ever increasing domination of Belegiš II–Gava (ethno?) cultural elements, that is the ever diminishing role of the Brnjica tradition in development, may be marked as the period **Brnjica II – Leskovac** (strata III–IV). The same process also took place in other parts of the Morava valley (where Paraćin I develops into Paraćin II–Belegiš II–Gava, that is Iron Age Ia–c in the Morava valley, according to M. Stojić, approximately 13th – 10th century BC) and in the territory of the Žuto brdo group (Žuto brdo I develops to Žuto brdo II, also characterized by a domination of grooved pottery type Belegiš II–Gava, approximately 13th–10th century BC).¹⁶¹

Just as certain Vatin elements (particularly noticeable on the pottery) in the earliest Brnjica phase imply an ethno-cultural base from which these groups developed, so also the Brnjica elements (also evident on the pottery) of stratum III and IV in Leskovac, confirm the primary role of the Brnjica cultural group in the emergence of the manifestation, represented in the last two strata in Leskovac.

The Brnjica cultural group during the transition period from the Bronze to the Iron Age in the South Morava valley

Four phases of Brnjica cultural development have been established in the South Morava valley, the lower course of the West Morava and possibly in the Raška region. The first two represent the developmental period of the Brnjica group while the third and fourth represent the period of symbiosis and integration of this group with the bearers of the ceramic type Belegiš–Gava.

¹⁵³ *Idem.*

¹⁵⁴ *Idem.*

¹⁵⁵ Jevtić 1992, T.I/1.3.

¹⁵⁶ Garašanin M. 1996, Beilage I/B1; B1a, B1a2, B1a3, B1b, 4a, Ia/B8a, B10a; II/Ba2c.Ba6.

¹⁵⁷ Jevtić 1990, T.III/8. IV/8–10.

¹⁵⁸ Stojić/Jocić 1993.

¹⁵⁹ Bulatović 2001.

¹⁶⁰ Mitrevski 1992/93, Fig.3/7.

¹⁶¹ Jakanović 1995, 38 f.

However in Kosovo, judging by investigation carried out up to now, only the two earliest phases of this culture are represented. It is possible that development of the Brnjica group in Kosovo, during the period corresponding to the two last phases in the South Morava valley, showed characteristics different from it and for this reason is difficult to identify. This may be explained by their remoteness from the main routes taken by groups from the Danube valley.

Thus the South Morava valley constituted an ethno-cultural entity together with the other areas of the Brnjica culture in the Brnjica I period, while in the Brnjica II period in the South Morava valley strong influence, from the bearers of the pottery type Belegiš – Gava, is expressed or possibly invasion by them. This new circumstance in the development of the greater part of the South Morava valley provided conditions for this development, noted as Iron Age Ib–c (approximately 11th–10th century BC, Ha A2–B1) and also in Iron Age II and III (approximately 8th–4th century BC, Ha B3–C) to integrate completely with the development of the remaining parts of the Morava valley. This is confirmed by the archaeological material from a large number of sites.¹⁶²

In this paper the chronological and cultural relationship between the Brnjica cultural group and the groups Slatina and Mediana is not discussed. New results presented in this study indicate that the archaeological material from the sites Dački Rid in Donja Slatina and Mediana in Niš, which served Professor M. Garašanin to define these two groups, belongs to the Brnjica cultural group.¹⁶³ The published pottery from Slatina stylistically and typologically belongs to the early phase of the Brnjica group (Brnjica Ia).¹⁶⁴ Pottery from Mediana, except for the Bassarabi style pottery and Vatin type pottery, has definite analogies in the pottery from the site Hisar in Leskovac, where the entire development of the Brnjica group in the South

Morava valley is documented.¹⁶⁵ On the basis of these facts, one can conclude that defining the Slatina and Mediana groups as specific cultural manifestations is not justified.

CONCLUSION

The Brnjica cultural group in the South Morava valley (and in other regions) emerged from a Vatin basis, that was based on the latest development horizon of the Vatin cultural group, Mojsinje–Dobrača. Influential contemporary communities in some parts of Greece, including Mycenean, played a significant role in the emergence of these cultural groups (and others based on the Vatin group: Paraćin, Žuto brdo and Belegiš). The first two developmental phases of the Brnjica group (Brnjica I, Br C – Ha A1, approximately 14th–12th century BC) are characterised by a continuation of influence from the Mycenean world, while development during the last two phases (Brnjica II, beginning of Ha A2 – beginning of Ha B1, approximately 11th – the beginning of the 10th century BC) of this group in the South Morava valley (and very probably in other parts of the Morava valley) is distinguished by the ever increasing influence and dissemination of the Belegiš II–Gava culture from the Serbian Danube valley. This influence from the Danube valley during the two last development phases created an ethno-cultural entity together with other parts of the Morava valley and some other regions (Serbian Danube valley, east Serbia, northwest Bulgaria).

¹⁶² Garašanin 1996; Stojić/Jocić 1993; Stojić 1994.

¹⁶³ M. Garašanin 1973, 293–298; 307–309; id., 1983, 771–772; id., 1996, 204, Beilage I–III; D. Garašanin 1959, 257–260, Fig. 2–5.

¹⁶⁴ G. Garašanin 1959, Fig. 2–5.

¹⁶⁵ M. Garašanin 1973, 307–309. T. 53–54; id., 1983, 761–772, T. CV–CVI; id., 1996, 202–215, Beilage I–III.

BIBLIOGRAPHY:

Berciu 1961, D. Berciu, Die Verbicoara-Kultur, *Dacia*, N.S., 5, 1961.

Bogdanović 1986, M. Bogdanović, *Ljuljaci, naselje protovatinske i vatinske kulture*, Kragujevac 1986.

Булатовић/Митровић 1997, А. Булатовић/Г. Митровић, Прелиминарни резултати пробног истраживања на локалитету Три крушке у селу Клиновцу

код Бујановца, *Врањски гласник* XXIX–XXX, Врање 1996/97.

Булатовић 2000, А. Булатовић, Налазишта брњичке културне групе у врањско-бујановачкој и прешевској котлини, *Гласник САД* 15–16, 1999–2000.

Чајеновић 2001, Г. Чајеновић, Налазишта Брњичке културне групе у зони става јужне и западне Мораве, *Лесковачки зборник* XLI.

- Цветковић-Томашевић 1983,** Г. Цветковић-Томашевић, Улпијана – Археолошка ископавања у средишту и јужном делу античког града, *Саођишће Републичкој завода за заштиту споменика културе XV*, Београд 1983.
- Детев 1964,** П. Детев, Колективна находка од глинени сдови в Пловдив, *Археологија*, Софија 6, 4, 1964.
- Ерцеговић-Павловић/Костић 1988,** С. Ерцеговић-Павловић/Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачкој краји*, Београд 1988.
- Гарашанин Д. 1957,** Д. Гарашанин, Ка проблему поља са урнама у Србији, *Зборник радова Народног музеја I*, Београд, 1956/1957.
- Гарашанин Д. 1959,** Д. Гарашанин, Ископавања на Гумништу – Даљком риду у Доњој Слатини, *Старијар IX–X*, 1958–1959.
- Garašanin D. 1996,** D. Garašanin, Zu den Problemen der Gruppe Donja Brnjica – Gornja Stražava auf dem mittleren Balkan, *The Yugoslav Danube Basin and Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.*, ed. N. Tasić, 1996.
- Garašanin M. 1973,** M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd, 1973.
- Garašanin M. 1983,** M. Garašanin, Vatinska grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, IV, ed. A. Benac, 1983, 504–519.
- Garašanin M. 1983a,** M. Garašanin Grupa Donja Brnjica – Gornja Stražava, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, IV, ed. A. Benac, 1983, 773–778.
- Гарашанин М. 1988,** М. Гарашанин, Настанак и порекло Илира – Протоилирска и илирска фаза, Бронзано и гвоздено доба I, *Илири и Албанци*, Београд, 1988.
- Garašanin M. 1996,** M. Garašanin, Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe, *The Yugoslav Danube Basin and Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.*, ed. N. Tasić, 1996.
- Grammenos 1980,** D. Grammenos, Tymboi tis ysteris epochis tou chalkou kai alles archaiotites stin periochi tou Neurokopou Dramas, *Arch. Ephemeris* 1979 (1980), Chronika 26–71.
- Grammenos 1982,** D. Grammenos, Bronzezeitliche Forschungen in Ostmakedonien, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* Berlin, 1982, ed. B. Hänsel.
- Hänsel 1976,** B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bon, 1976.
- Hänsel 1982,** B. Hänsel, Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 V. Chr., in *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 V. Chr.* Berlin 1982, ed. B. Hänsel.
- Hänsel/Vasić 1983,** B. Hänsel/R. Vasić, Eine Bronzezeitliche und Frühisenzeitliche Fundstelle im Hinterland der Južna Morava, *Archaeologica Jugoslavica XX–XXI*, Beograd 1980–1981 (1983).
- Hänsel 1991,** B. Hänsel, Die bronzezeitliche Besiedlung und ihre Funde, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin von 1986–1990*, ed. B. Hänsel und P. Medović, Bericht RGK 72, 1991.
- Heurtley 1939,** W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge, 1939.
- Hochstetter 1982,** A. Hochstetter, Spatbronzezeitliches und fruhisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum, in *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 V. Chr.* Berlin 1982, ed. B. Hänsel.
- Hochstetter 1984,** A. Hochstetter, *Kastanas*, Die handgemachte Keramik, PAS 2/3, Berlin, 1984.
- Jakanović 1995,** D. Jakanović, Novi prilozi o kasnom bronzanom dobu i ranom gvozdenom dobu u srpskom Podunavlju i donjem Pomoravlju, *Arheološka radionica*, 2, Paraćin, 1995.
- Jevtić 1983,** M. Jevtić, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Beograd, Beograd, 1983.
- Јевтић 1990,** M. Јевтић, Праисторијска некропола у Пироту – прилог познавању брњичке групе, *Гласник Српској археолошкој друштва* 6, Београд 1990.
- Јевтић 1992,** M. Јевтић, Прилог истраживању насеља гвозденог доба са Црнокалачке баре код Ражња, *Зборник Народног музеја*, XIV–1, Београд 1992.
- Јоцић/Стојић 2001,** M. Јоцић/ M. Стојић, Врапце, окућница Михаила Јоцића, некропола брњичке културне групе, *Старијар L*, 285–294.
- Јоцић/Перић/Стојић 1999,** Јоцић M, Перић C, Стојић M, Керамика из стамбеног објекта из прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба на локалитету Хисар у Лесковцу, *Лесковачки зборник*, XXXIX, Лесковац 1999.
- Jovanović B. 1999,** B. Jovanović, Funerary Rites and Tomb Constructions in Necropoles of the Paraćin and Donja Brnjica Cultures, *Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st Millennium BC*, ed E. Petrova, Skopje, 1999.
- Јовановић М. 1965,** M. Јовановић, Археолошка топографија Врања, *Врањски листник* I, Врање 1965.
- Кичев 1984,** M. Кичев, Селишта и находки од Касната бронзова и ранозелезната епоха в новозагорско, *Thracia VI*, Serdicae, 1984.
- Koukouli-Chrysanthaki 1982,** Ch. Koukouli-Chrysanthaki, Die Frühe Eisenzeit auf Thasos, *Südeuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* Berlin 1982, ed. B. Hänsel

Krstić 1962, D. Krstić, Gornja Stražava, Prokuplje – Naselje i nekropole, *Arheološki pregled IV*, 1962.

Krstić 1992, D. Krstić, Praistorijske nekropole u Горњој Стражави, *Zbornik Народног музеја*, XIV–I, Beograd 1992.

Lazić 1996, M. Lazić, *Kultura Donja Brnjica – geneza, razvoj i kronologija*, Unpublished dissertation; Philosophical Faculty of Belgrade 1996.

Летица 1979, З. Летица, Илирски гробови у Дојевићу, in: *Сахрањивање код Илира*, 1979.

Летица 1981, З. Летица, Пештер у бронзано и гвоздено доба, *Старинар XXXII*, 1981.

Ljuci 1998, K. Ljuci, Hronološki položaj nekropole Donja Brnjica na osnovu metalnih nalaza, *Rad Dragoslava Srejovića na istraživanju centralnog Balkana*, Kragujevac 1998.

Ljuci 1998a, K. Ljuci, Bronzano doba, in *Arheološko blago Kosova i Metohije*, Beograd 1998.

Мехметај 1993, X. Мехметај, Praistorijska некропола у Граштици, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 17, Beograd 1993.

Mitrevski 1992/93, D. Mitrevski, A Brnjica Type Necropolis near Skopje, *Starinar XLIII–XLIV*, 1992/93.

Morinz 1978, S. Morinz, *Contributii archeologici de la istoria tracilor timpurii I*, Bucarest, 1978.

Nikitović/Vasić/Stojić 1997, L. Nikitović/R. Vasić /M. Stojić The Mound Necropolis Lugovi-Bent in Mojsinje, *Starinar XLVIII/1997*.

Паровић-Пешикан 1986, М. Паровић-Пешикан, Одраз грчких керамичких облика у керамици старијег гвозденог доба централног Балкана, *Старинар XXXVII*, 1986.

Пејић 1991, П. Пејић, *Археолошка истраживања, Мађилка*, Пирот, 1991.

Пејић 1991a, П. Пејић, *Археолошка истраживања Хидроелектране Завој*, Пирот, 1991.

Перић/Јоцић/Стојић 2000, С. Перић, М. Јоцић, М. Стојић, Лесковац, Вишеслојно насеље брњичке културне групе, југоисточна падина Хисара, *Лесковачки зборник*, XL, Лесковац 2000.

Srejović 1959/60, D. Srejović, Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, IV–V, Priština 1959–1960.

Srejović 1973, D. Srejović, Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians, *Balcanica IV*, 1973.

Срејовић 1979, Д. Срејовић, Praistorijska некропола у Дојевићима и њен значај за оцену етничке припадности становника Рашке у предримско доба, *Новоаџарски зборник I*, Нови Пазар 1979.

Срејовић 1981, Д. Срејовић, Praistorijske културе на тлу Србије – бронзано и гвоздено доба, *Историја српског народа I*, Београд, 1981.

Stefanovich/Bankhoff 1998, M. Stefanovich – H. A. Bankoff, Kamenska čuka 1993–1995, Preliminary report, *In The Steps Of James Harvey Gaul*, Volume I, Sofia 1998.

Stojić 1986, M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd – Svetozarevo, 1986.

Стојић 1986a, М. Стојић, Praistorijsko насеље Вецина мала у Мајуру код Светозарева, *Старинар*, XXXVII/1986.

Стојић 1994, М. Стојић, Гвоздено доба у лесковачкој и врањско-бујановачкој котлини, *Врањски гласник*, XXV, Врање 1994.

Stojić 1994a, M. Stojić, Le bassin de la Morava entre 1200 et 700 avant J.C., *The Early Hallstatt period – 1200–700 B.C. – in South-Eastern Europe*, Alba Iulia, 1994.

Stojić 1996, M. Stojić, Le bassin de la Morava a l'âge de bronze et à la période de transition de l'âge de bronze à celui de fer, *The Yugoslav Danube Basin and Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.*, ed. Tasić N, Belgrade–Vršac 1996.

Stojić 1997, M. Stojić, Les caractéristiques principales de la culture triballe, Reports of the 7th international Congres of tracology, Constanta, 1997, *The Thracian world at the crossroads of civilisation*, I Bucharest, 1997.

Stojić 1997a, M. Stojić, Gobelets orné du motif de spiral incrustée dans la vallée de Jagodina – Paraćin et leur rapport avec des gobelets semblables dans d'autres parties des vallées de Morava et Vardar, *Starinar XLVIII/1997*.

Стојић 1998, М. Стојић, Културни хоризонт ватинске културне групе: Мојсиње–Добрача, *Rad Dragoslava Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, Крагујевац, 1998.

Stojić 1998a, M. Stojić, Lieux de trouvaille de la céramique de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube, *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores*, Bukarest, 1998.

Стојић 2000, М. Стојић, *Брњичка културна група* у лесковачком крају, Catalogue of the exhibition, Leskovac, 2000.

Стојић/Чађеновић 2001, М. Стојић/Г. Чађеновић, Керамика из прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба на локалитету Конопљара у Читлуку, Крушевача и околина у праисторији (in print).

Стојић/Јоцић 1993, М. Стојић/М. Јоцић, Метално доба у лесковачкој котлини, *Лесковачки зборник* XXXIII, Лесковац 1993.

Тасић 1979, Н. Тасић, Сахрањивање на некрополи Бока у Прчеву код Клине, *Сахрањивање ког Илира*, Београд, 1979.

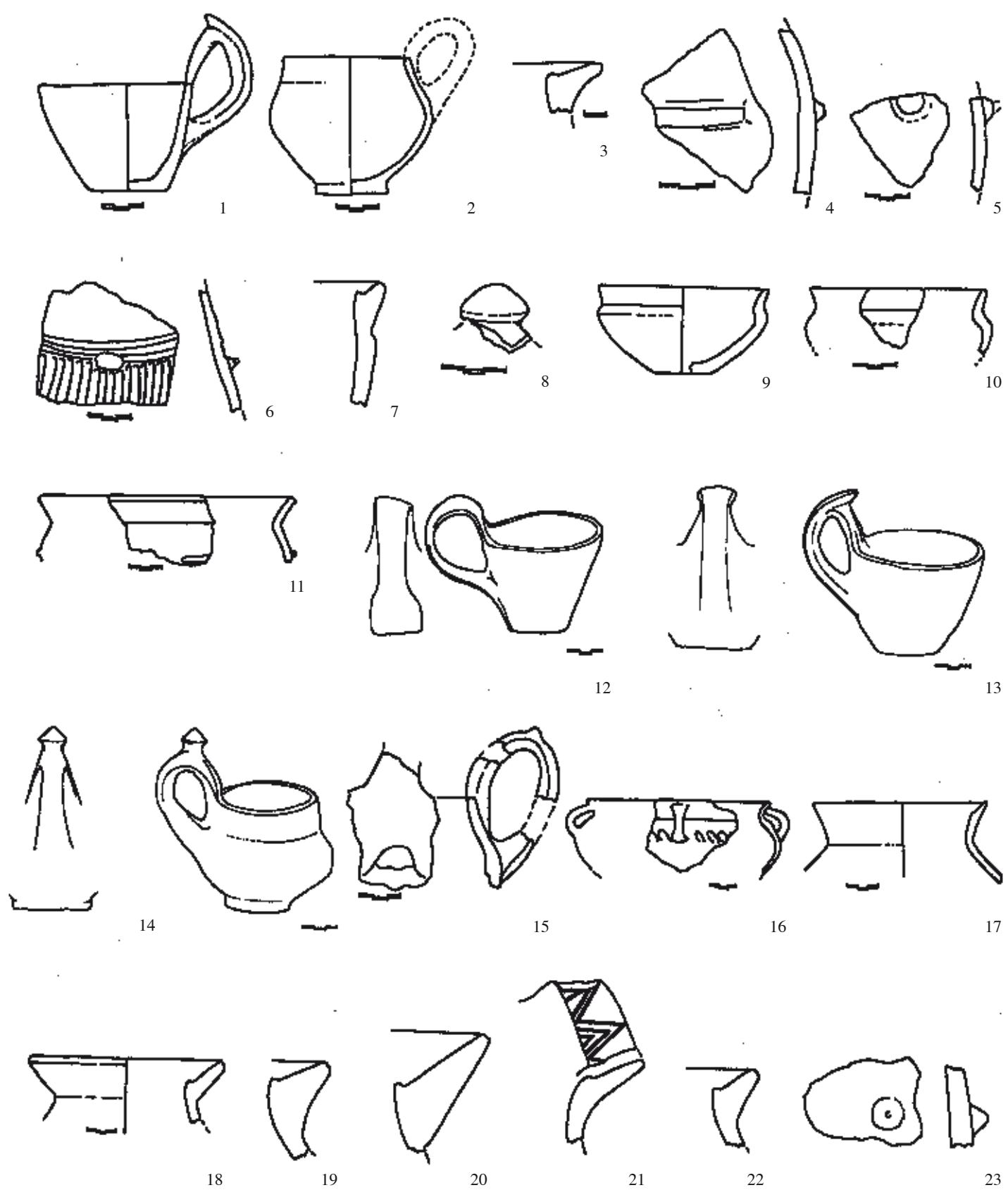
Tasić 1997, N. Tasić, Einige Fragen über die Chronologie und Genese der Brnjica-Kultur, *Uzdarje Dragoslavu Srejoviću*, Beograd 1997.

Тасић/Томић 1987, Н. Тасић/Е. Томић, Археолошка ископавања у долини доњег тока Западне Мораве и проблеми етногенезе Дарданаца, *Гласник Српској археолошкој друштвама 4*, Београд, 1987.

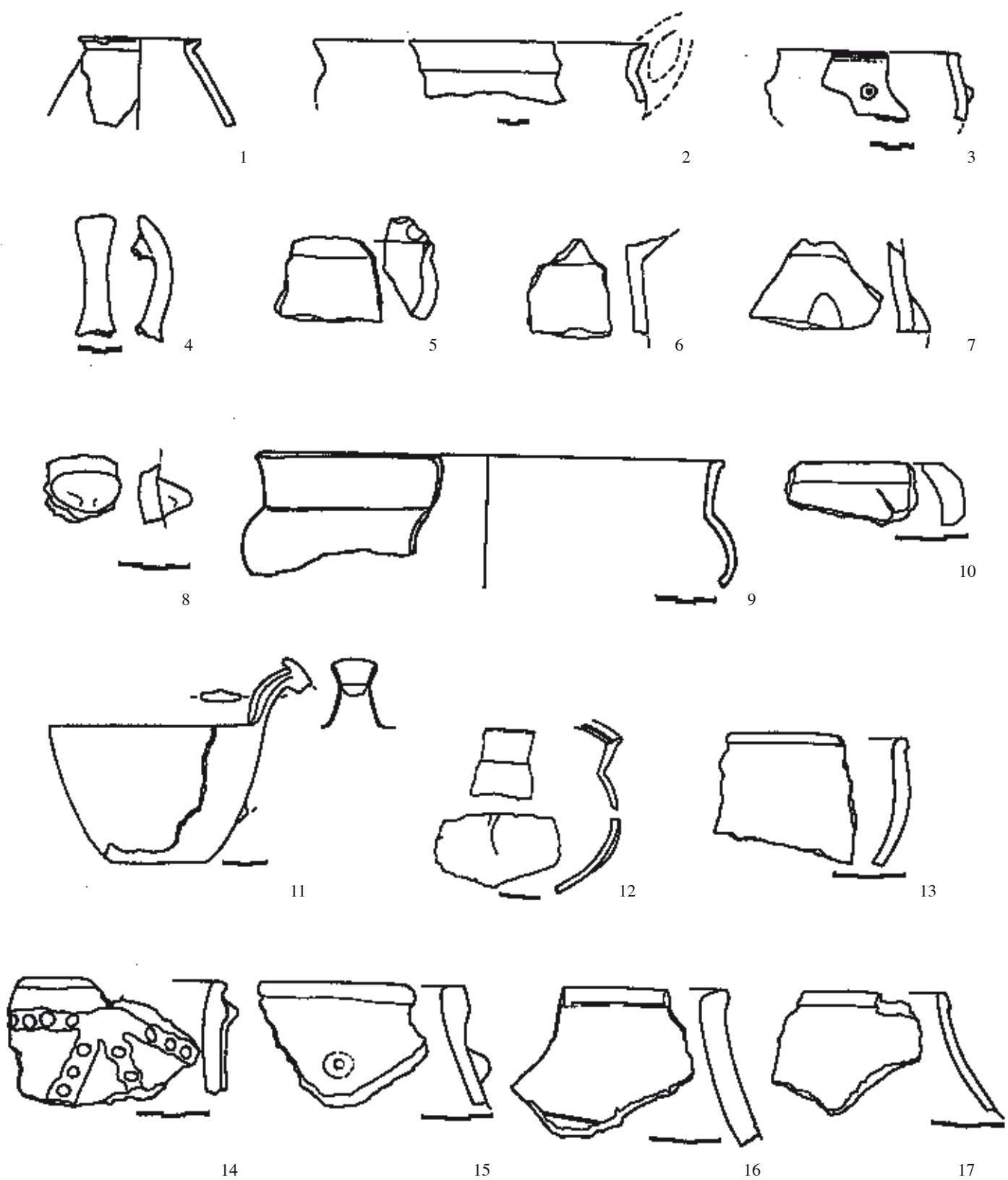
Teržan 1995, B. Teržan, Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentral Museum* 22, Mainz, 1995.

Томић 1980, Е. Томић, Резултати истраживања праисторијских насеља у Крушевцу, *Старијинар*, XXX, 1979.

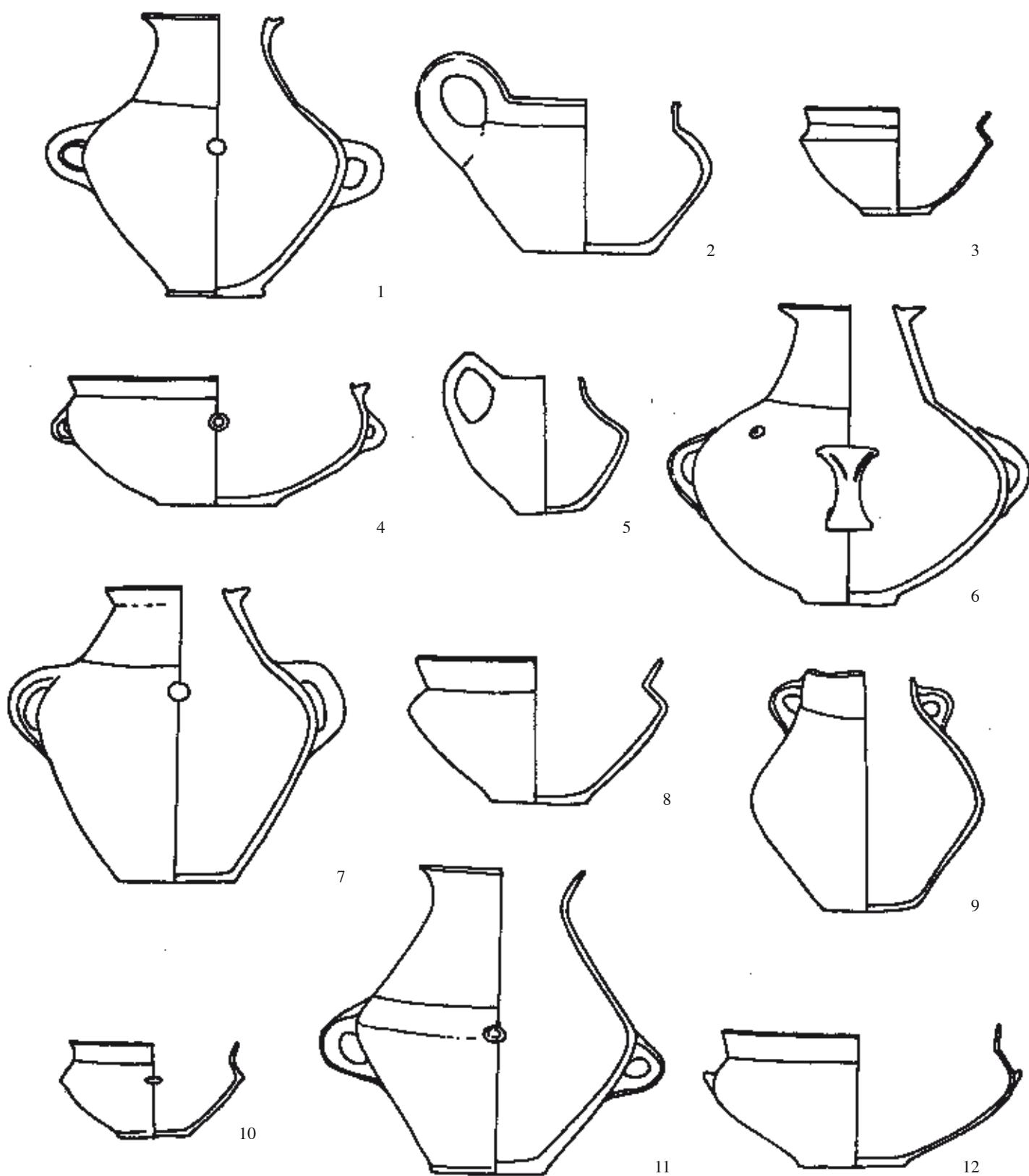
Трбуховић В./Трбуховић Л 1970, В. Трбуховић/Л. Трбуховић, *Доња Тојоница*, Дарданска и словенска некропола, Прокупље – Београд, 1970.

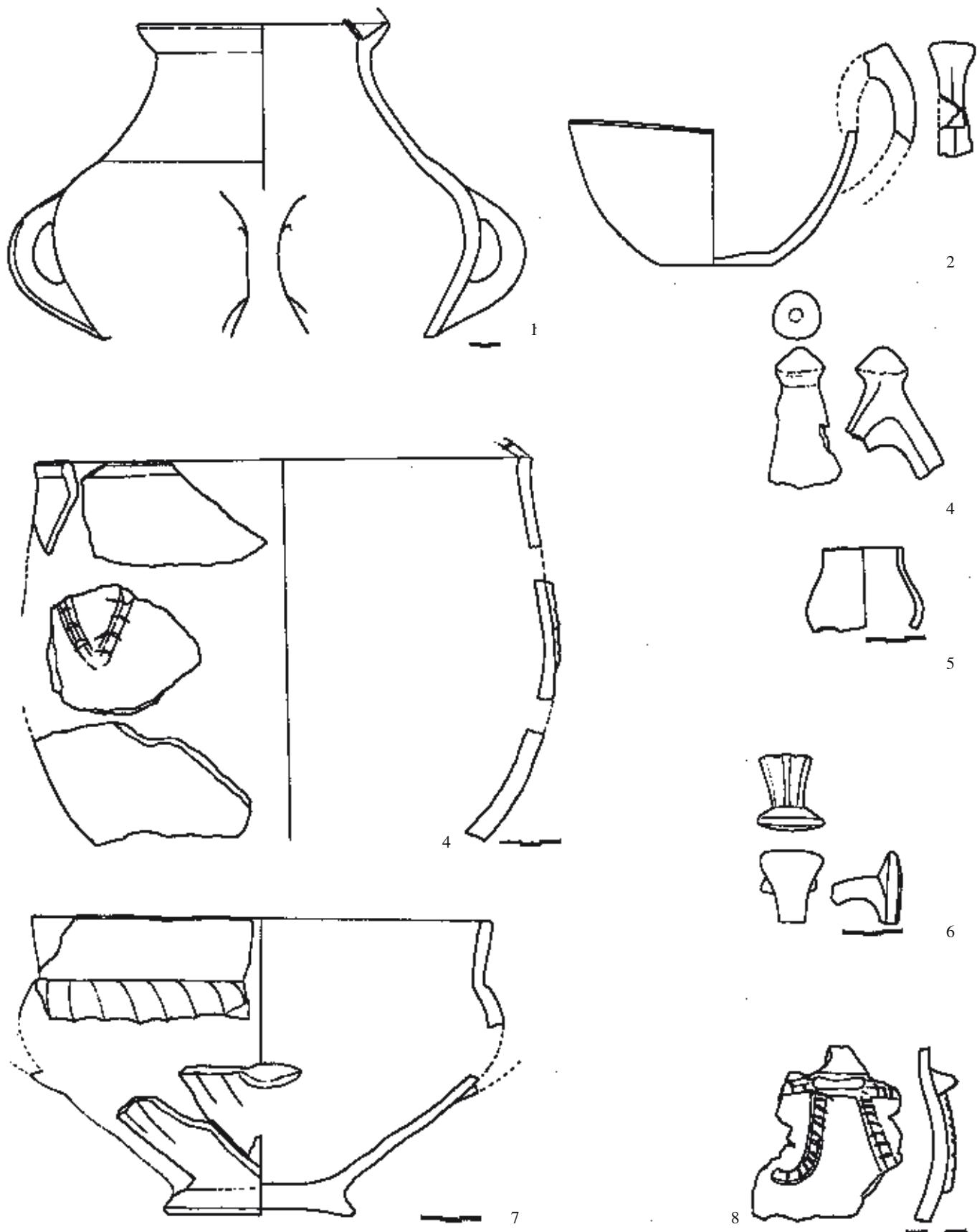
*T. I – T. I/1–5, Ljanik, site Gradina; T. I/6–7, Svinjište, site Gradina;
T. I/8, Biljača, site Borovnjak; T. I/9–23, Končulj, site Gradište*

T. II – T. II/1, Surdul, site Selište; T. II/2, Priboj, site Gradište; T. II/3–4, Klinovac, site Tri kruške;
T. II/5–8, Sijarinska Banja, site Banjska crkva; T. II/9–17, Zbežište, site Skobaljić grad

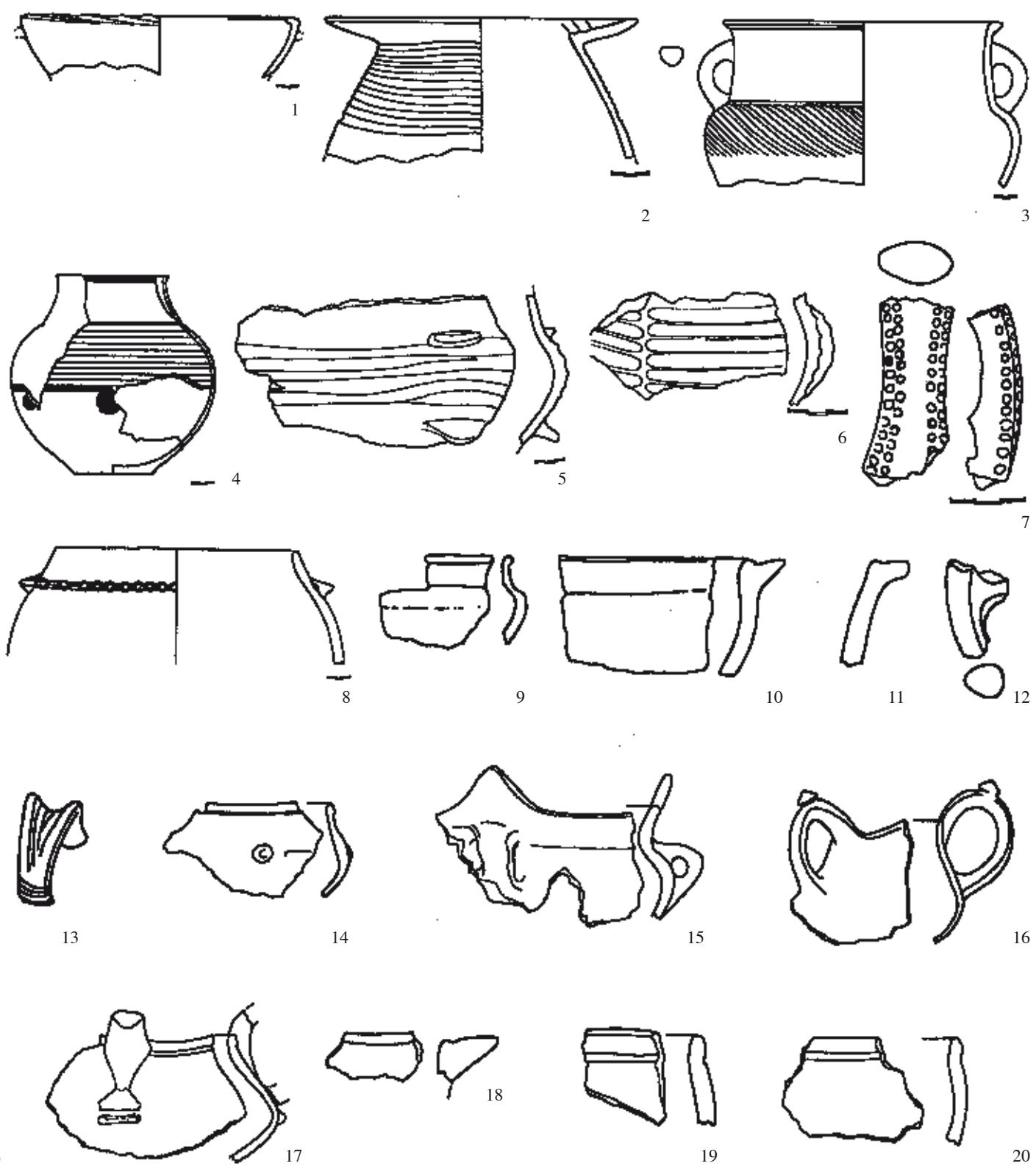
T. III – T. III/I–12, Vrapce, site Okućnica Mihajila Jojića

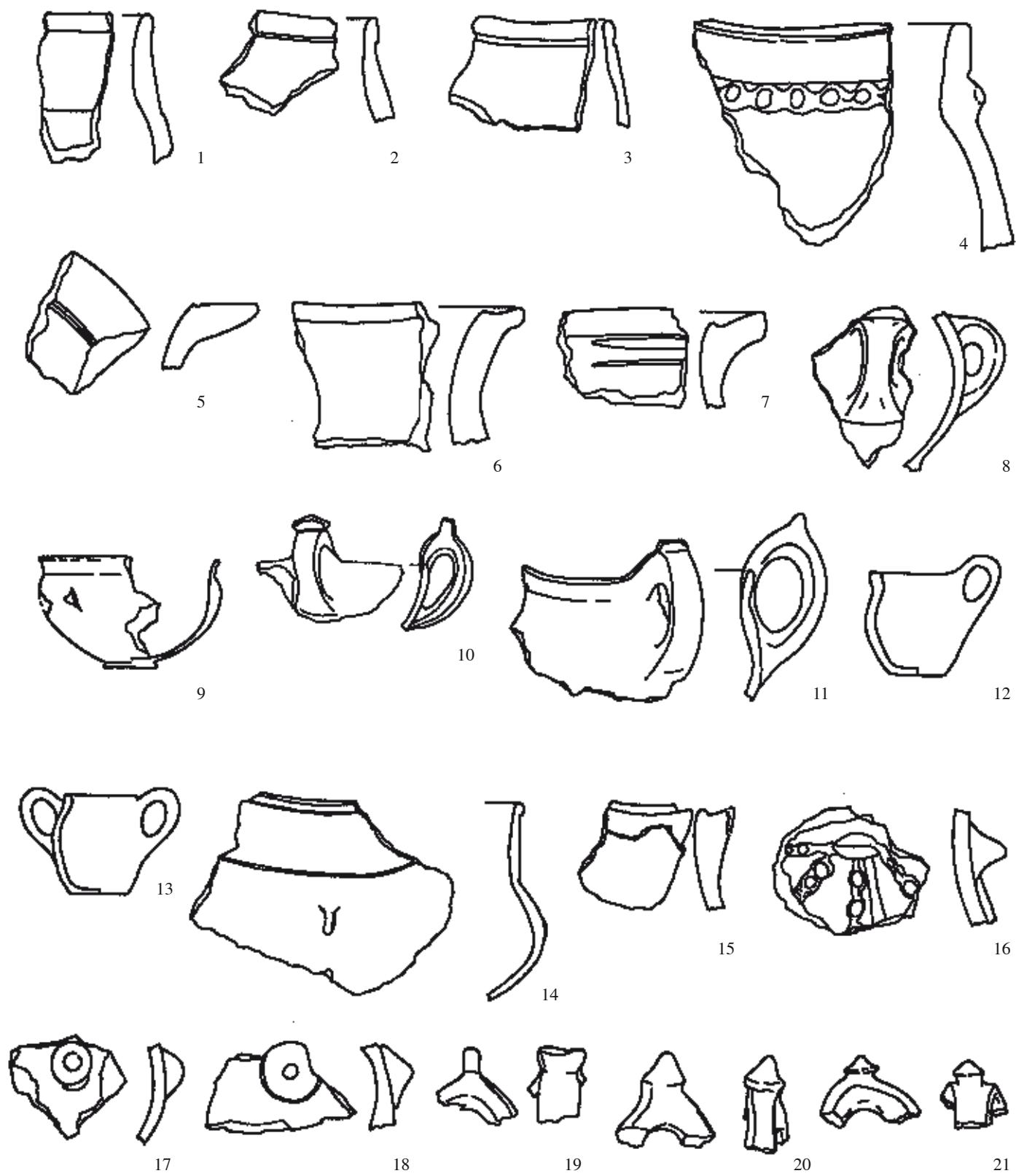
T. IV – T. IV/1–8, Zbežište, site Skobaljić grad, pottery from the pit

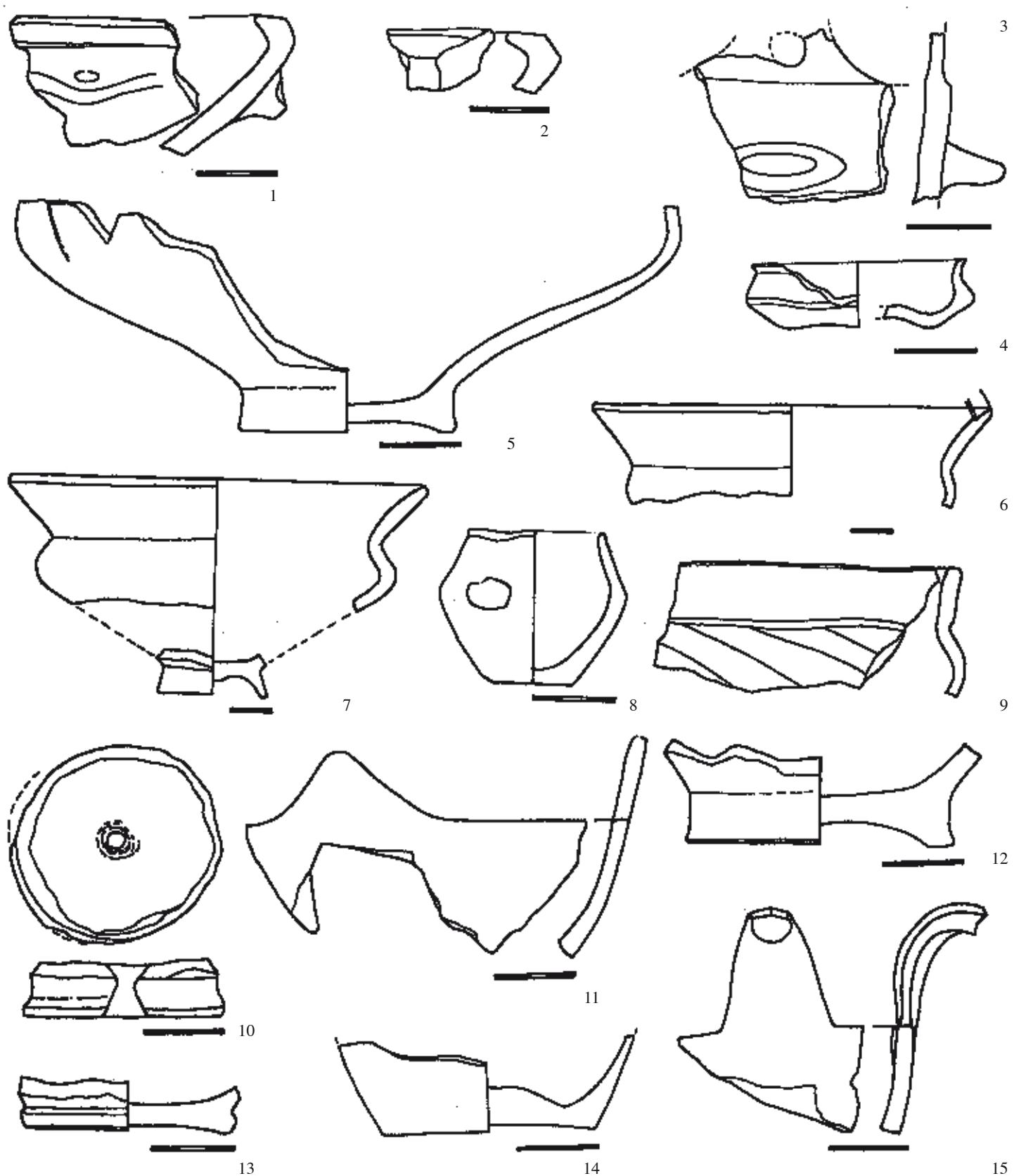
T. V – T. V/I–8, Zbežište, site Skobaljić grad; T. V/9–20, Leskovac, site Hisar (southeast slope),
pottery from accidentally discovered dwelling construction, stratum III

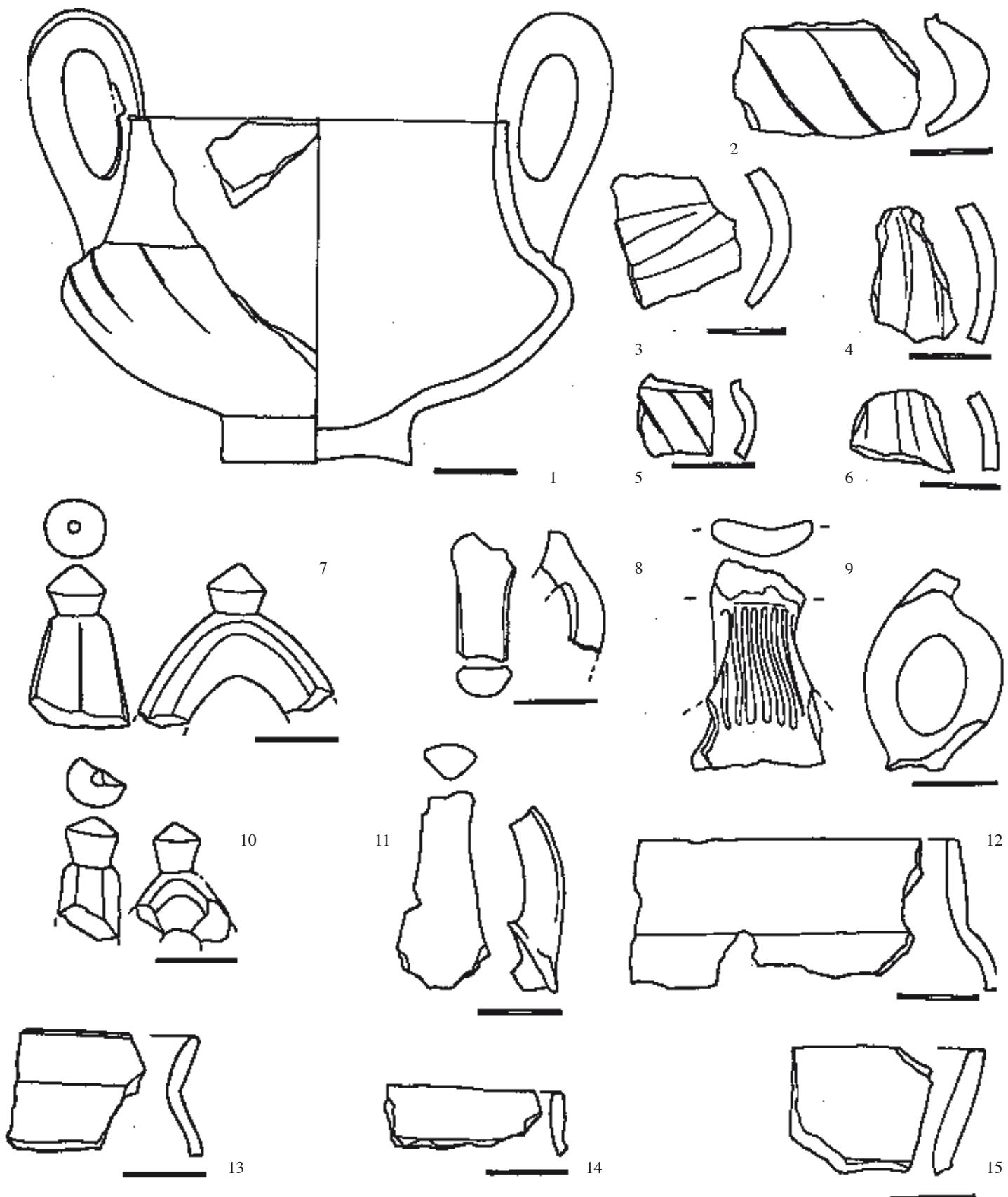
T. VI – T. VI/1–8, Leskovac, site Hisar (southeast slope),
pottery from accidentally discovered dwelling construction, stratum III;
T. VI/9–12, Niš, site Mediana; T. VI/14–20, Čitluk, site Konopljara, stratum I

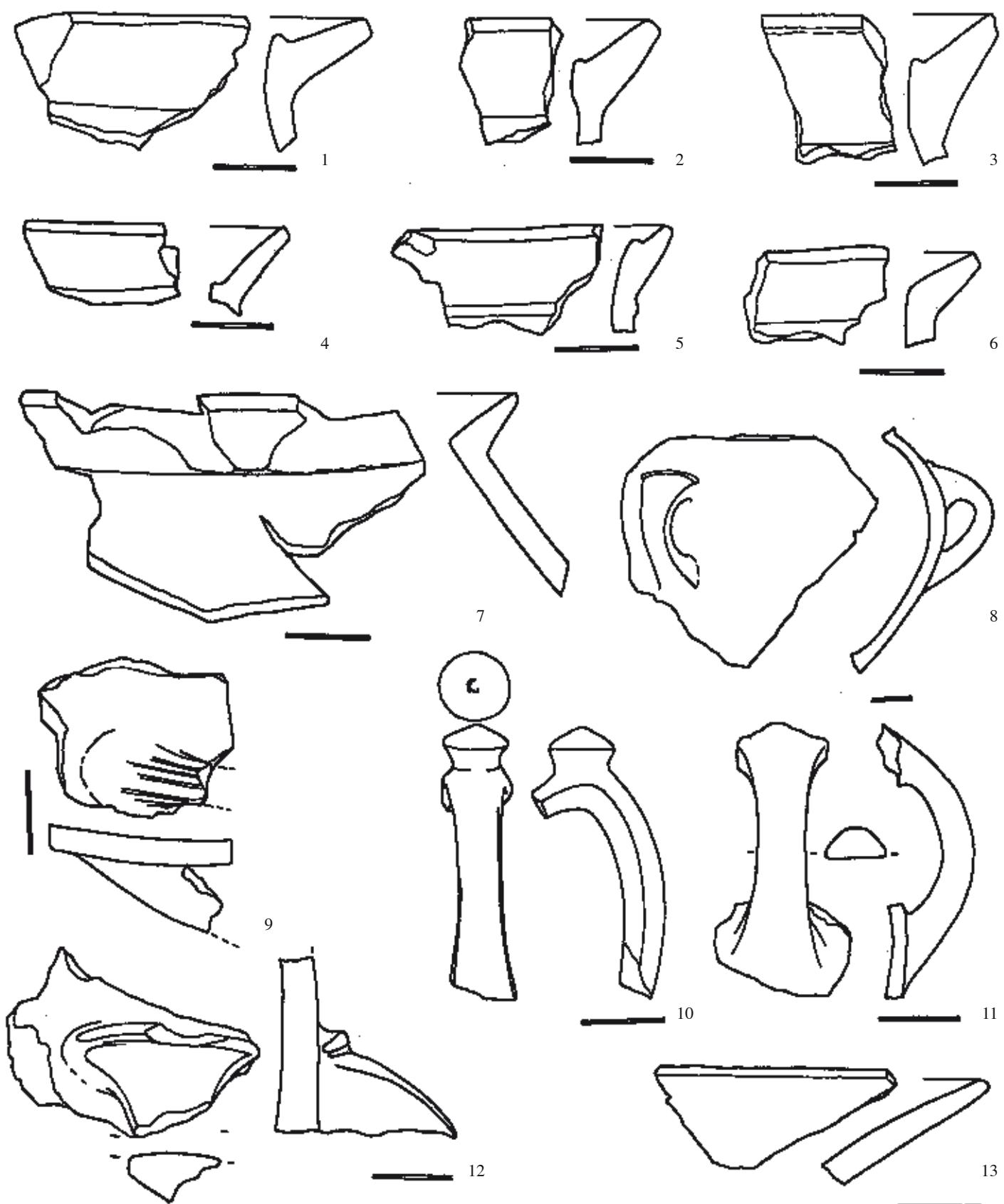
T. VII – T. VII/1–8, čitluk, site Konopljara, stratum 2; 9–21, Čitluk, site Konopljara, pottery from the layer

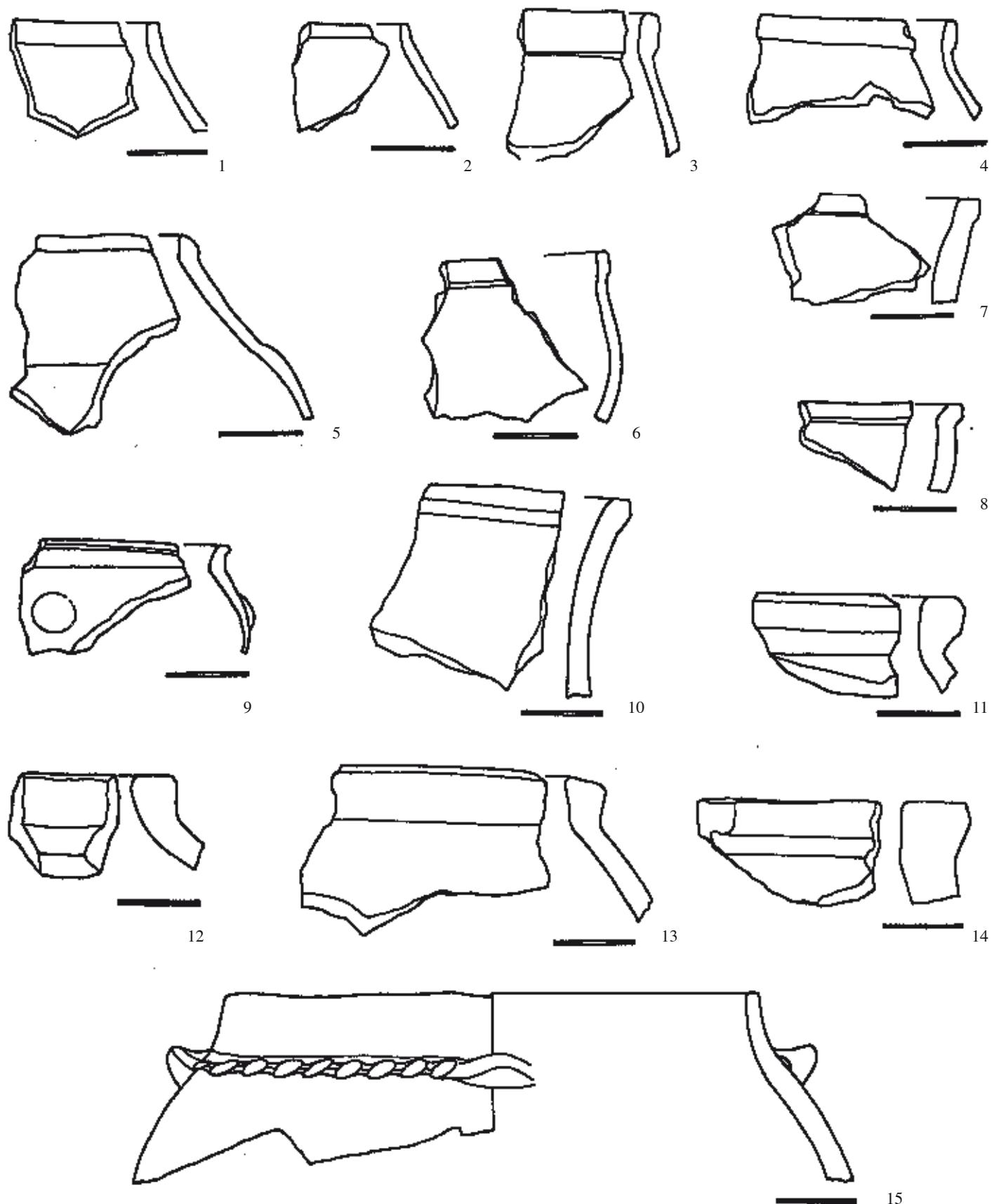
T. VIII – T. VIII/I–13, Leskovac, site Hisar (southeast slope), pottery from stratum I
(dwelling construction in sounding I/99.)

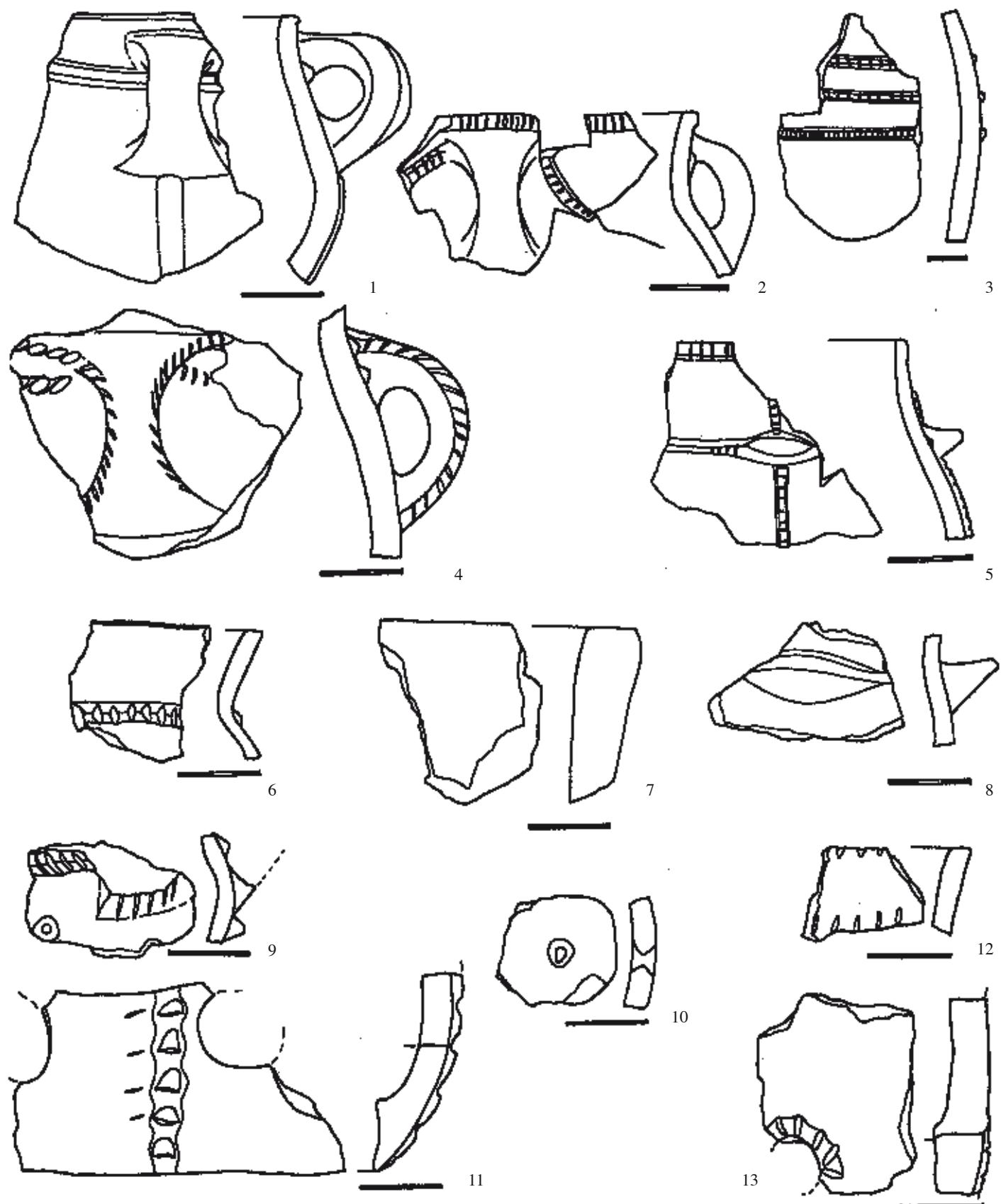
**T. IX – T. IX/1–15, Leskovac, site Hisar (southeast slope),
pottery from stratum I (dwelling construction in sounding I/99.)**

**T. X – T. X/1–9, 11–13, Leskovac, site Hisar (southeast slope), pottery from stratum I
(dwelling construction in sounding I/99.), T. X/10, handle from the pit in sounding I/99 (stratum II)**

**T. XI – T. XI/I-15, Leskovac, site Hisar (southeast slope),
pottery from stratum I (dwelling construction in sounding I/99).**

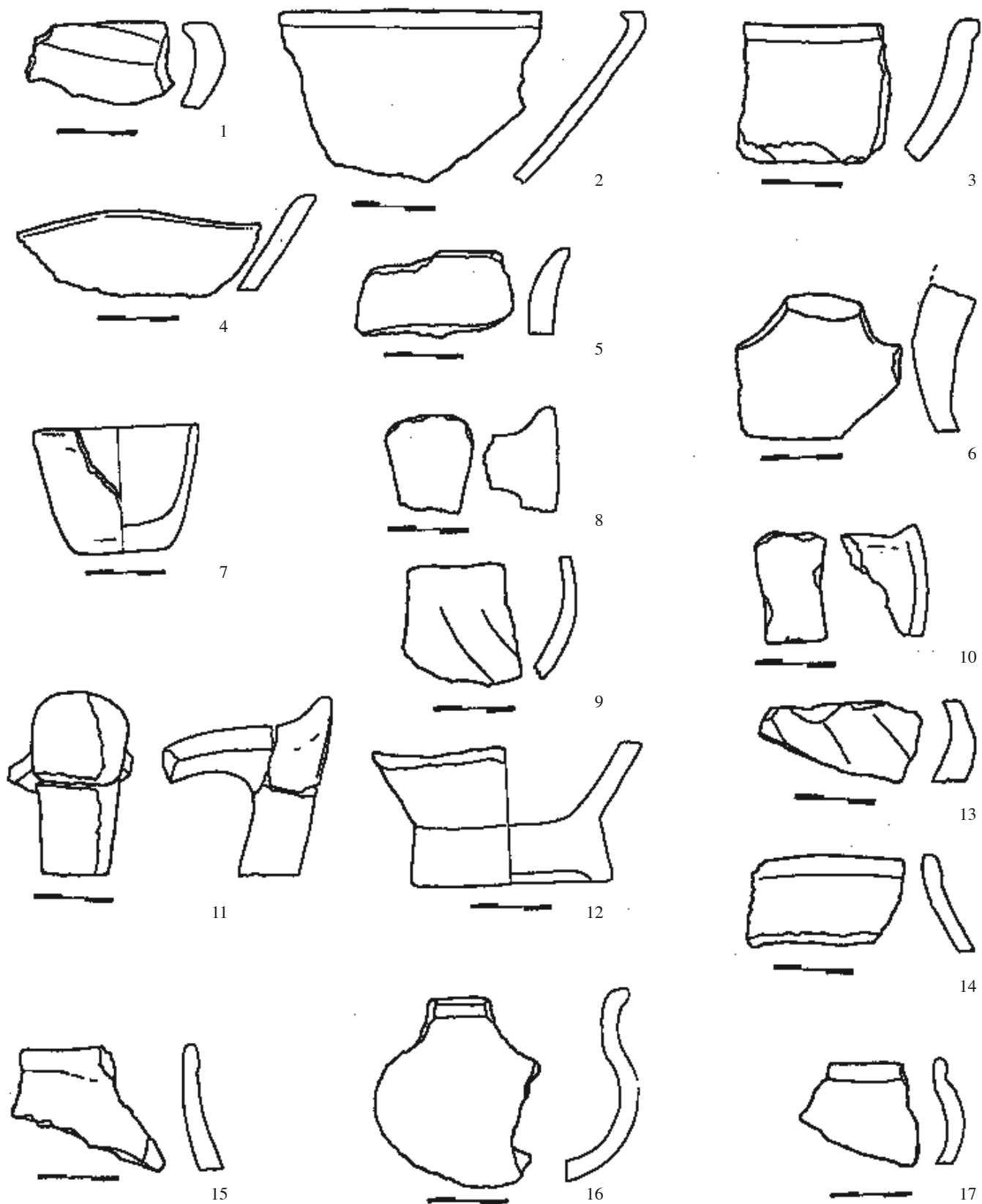
*T. XII – T. XII/I–13, Leskovac, site Hisar (southeast slope),
pottery from stratum I (dwelling construction in sounding I/99).*

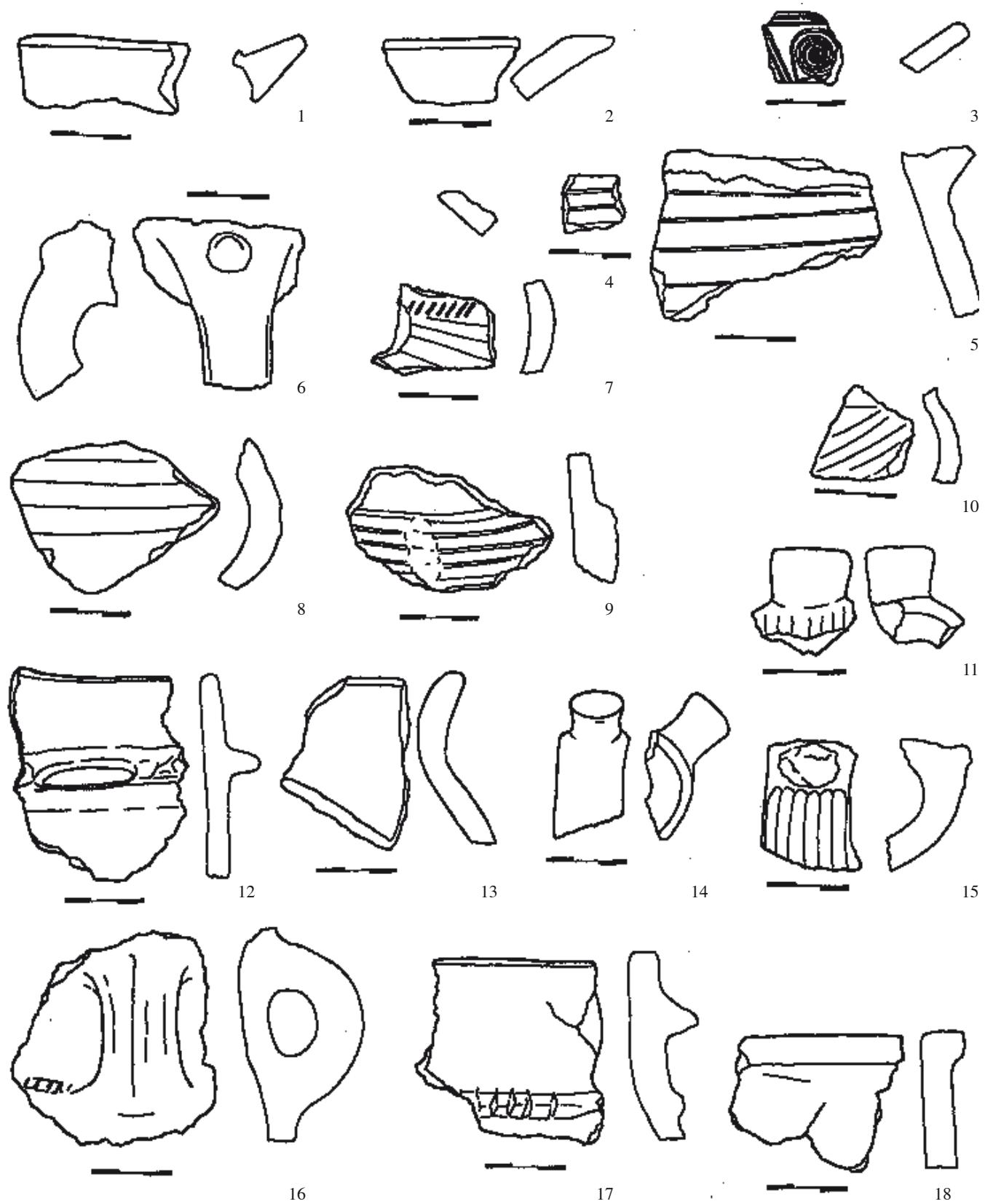
T. XIII – T. XIII/1–17, Leskovac, site Hisar (southeast slope),
pottery from stratum II (sounding I/99).

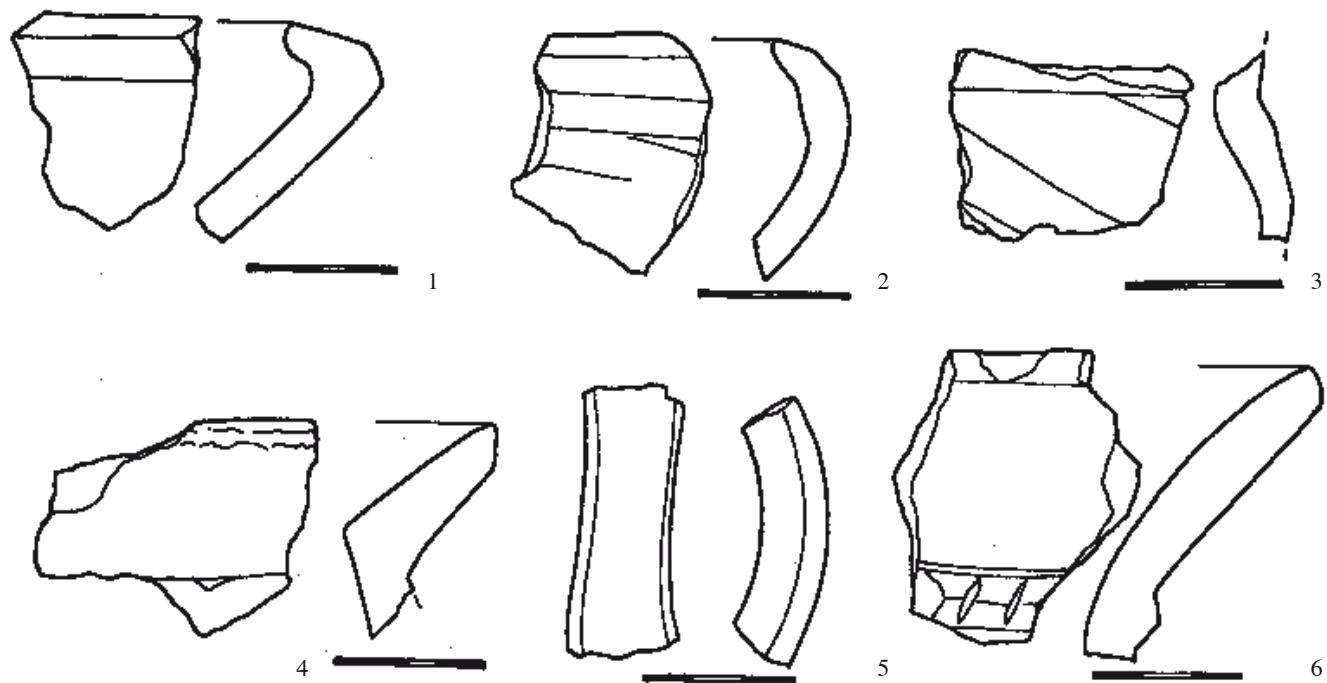
T. XIV – T. XIV/I–16, Leskovac, site Hisar (southeast slope),
pottery from stratum II (sounding L/99).

T. XV – T. XV/I–17, Leskovac, site Hisar (southeast slope),
pottery from stratum III (sounding I/99).

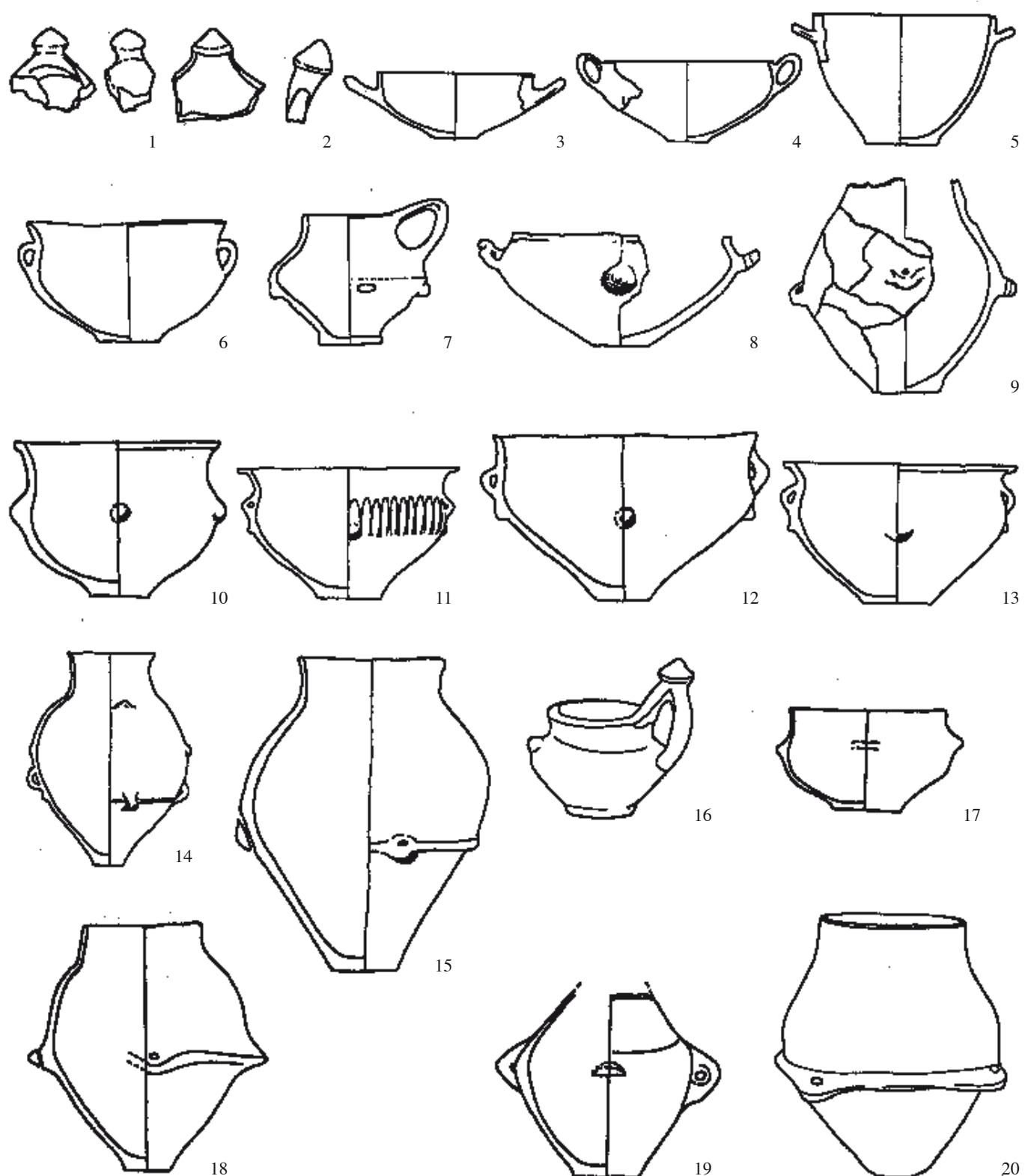
T. XVI – T. XVI/1–18, Leskovac, site Hisar (southeast slope),
pottery from stratum III (sounding I/99).

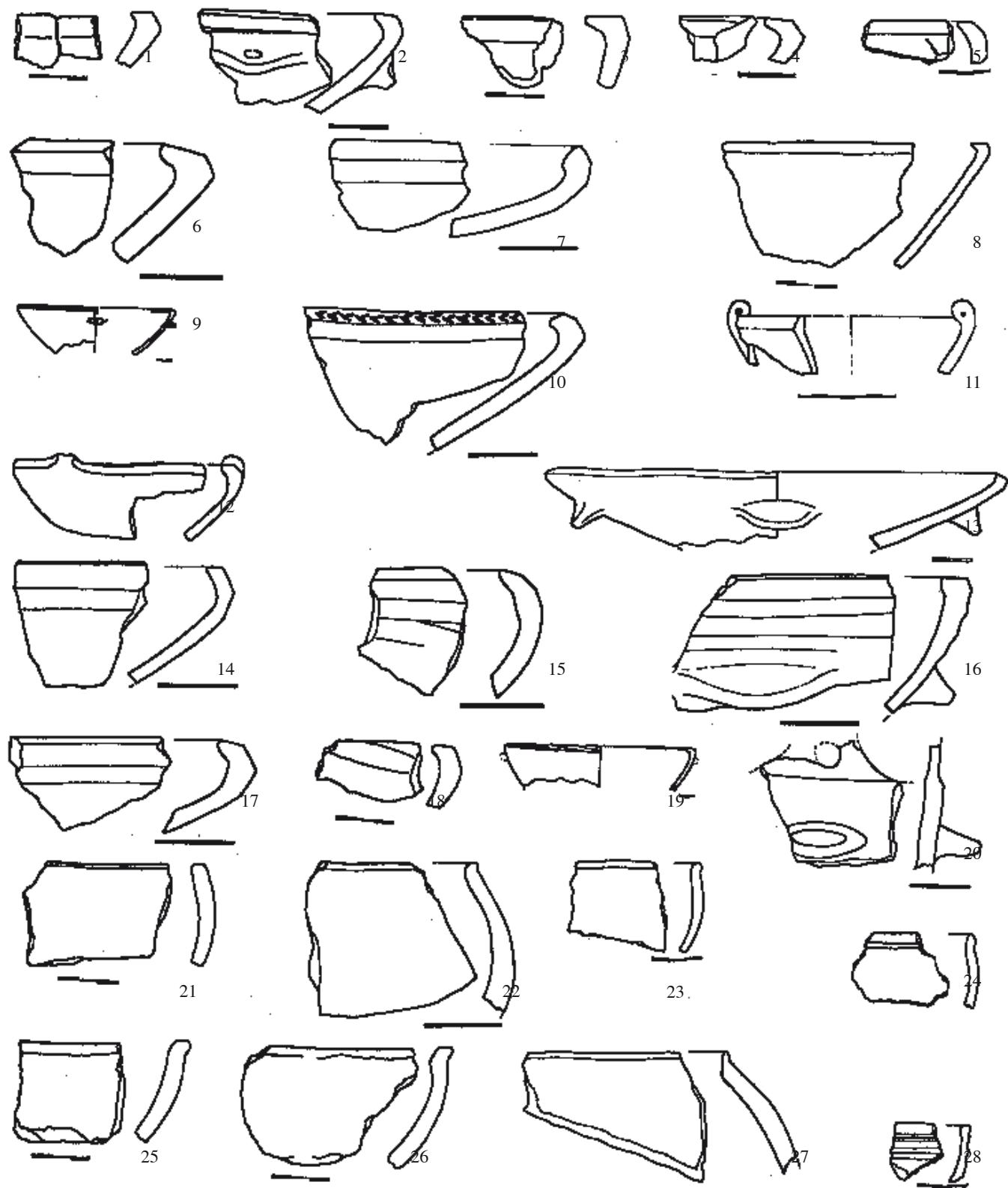
T. XVIIa – T. XVIIa/I–6, Leskovac, site Hisar (southeast slope), pottery from stratum I (the layer in sounding I/99).

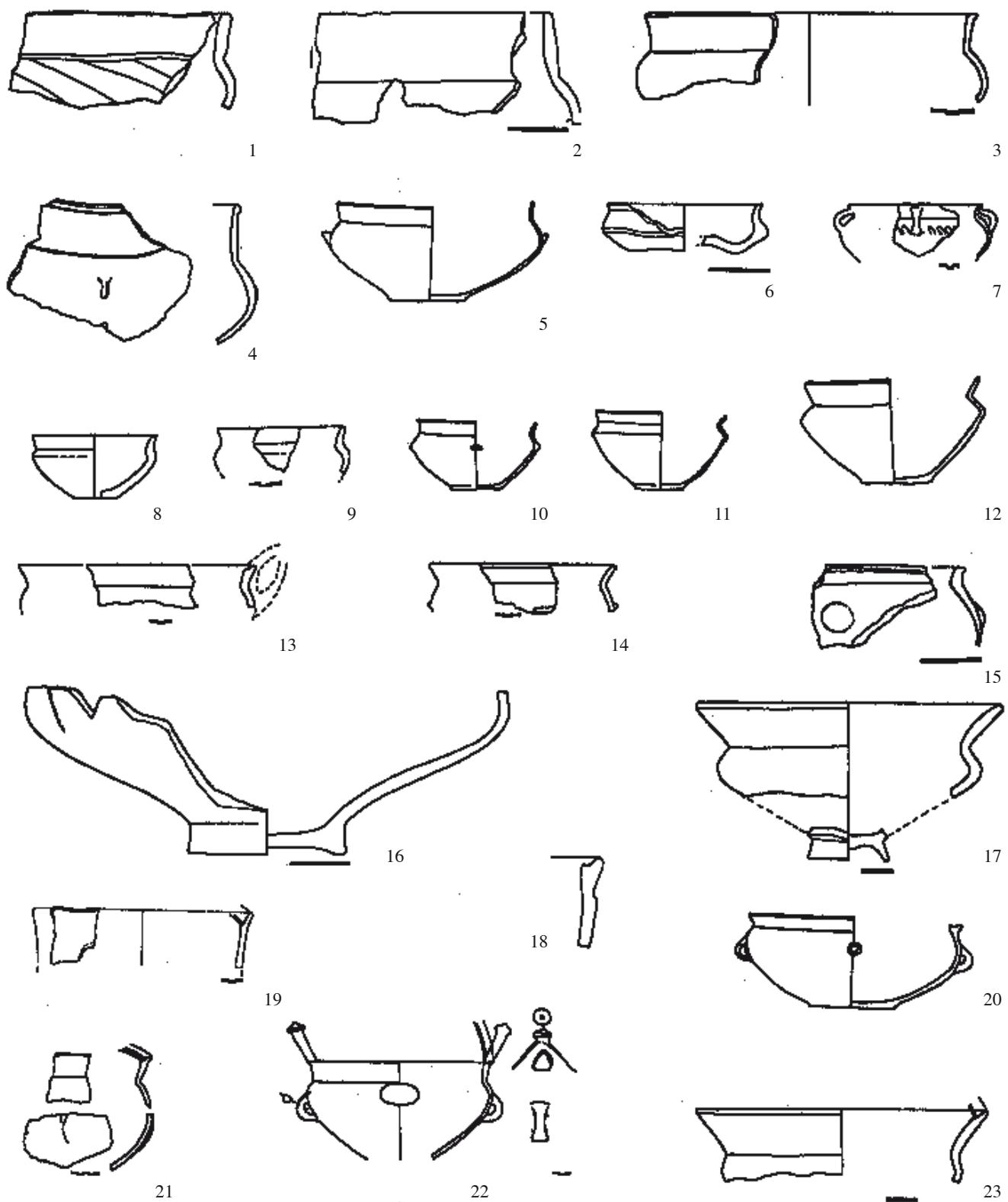
T. XVIIb – T. XVII/I–8, Leskovac, site Hisar (southeast slope), pottery from stratum IV (sounding I/99).

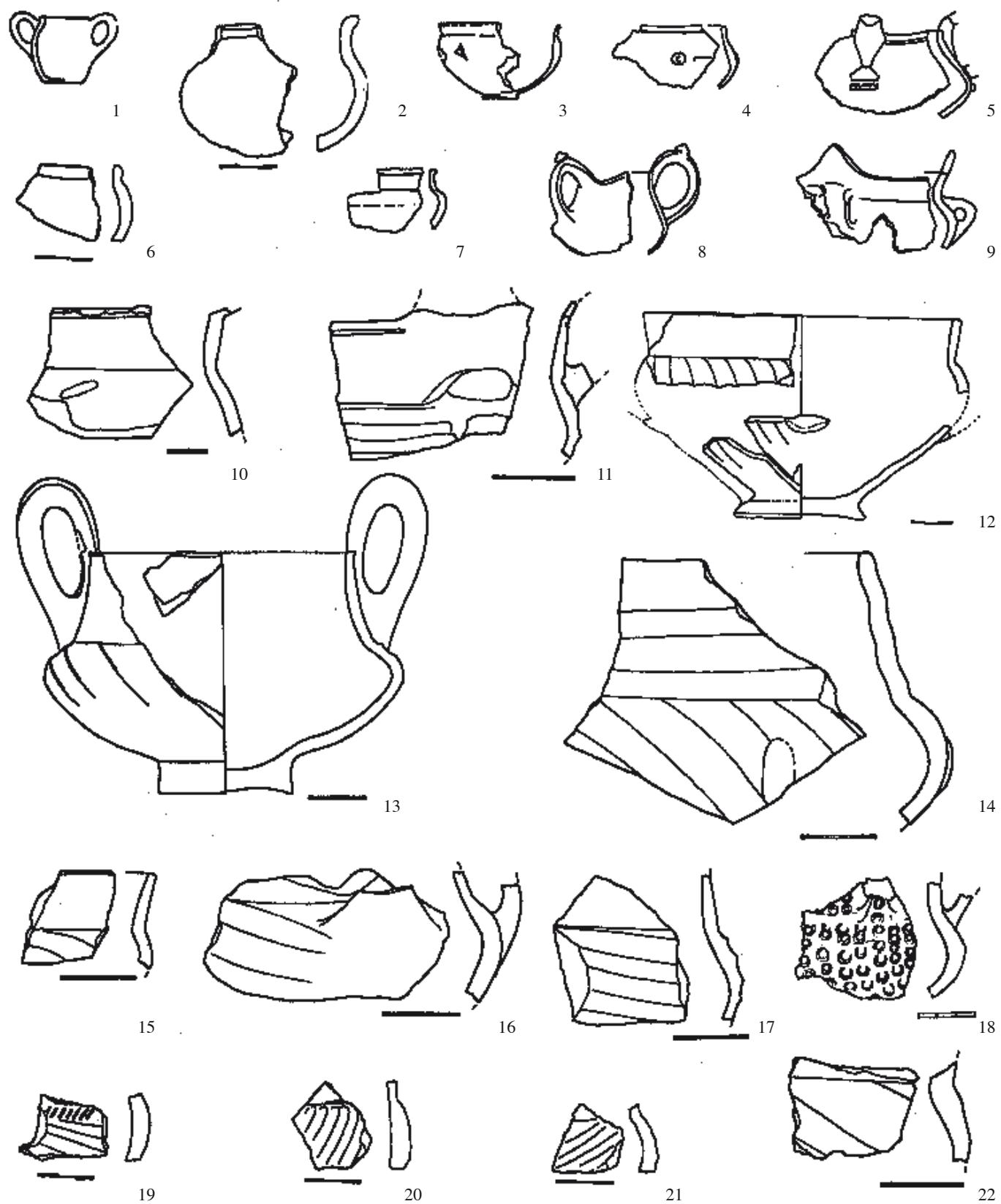
**T. XVIII – T. XVIII/1–2, Čitluk, site Konopljara, pottery from the layer;
T. XVIII/3–7, Ljuljaci; T. XVIII/8–9, Ostra, site Sokolica; T. XVIII/10–15, Dobrača, site Umka;
T. XVIII/16, Donja Brnjica; T. XVIII/17–19, Paraćin, site Gloždak; T. XVIII/20, Jagodina, site Sarina međa;**

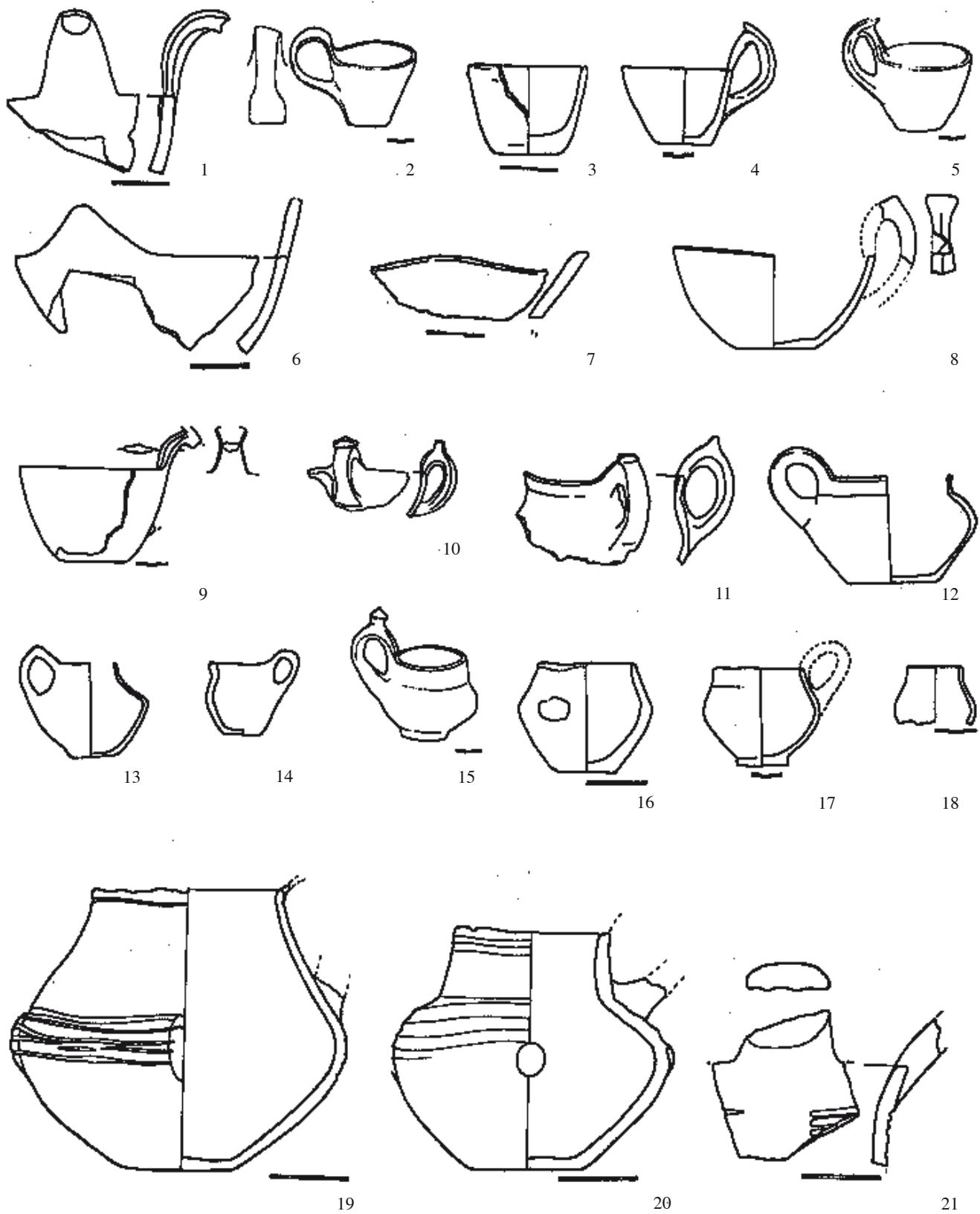
T. I – Bowls

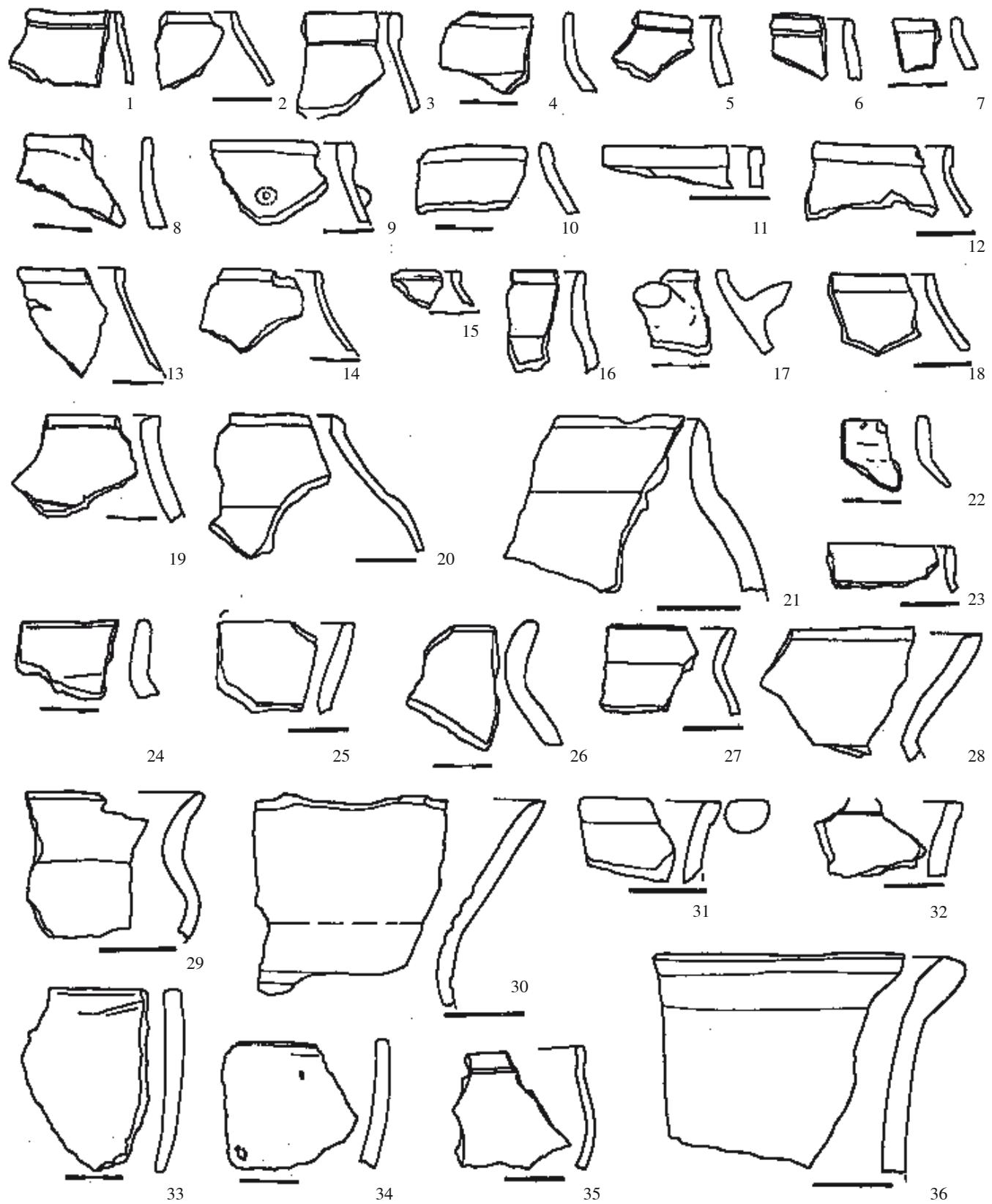
T. 2 – Bowls

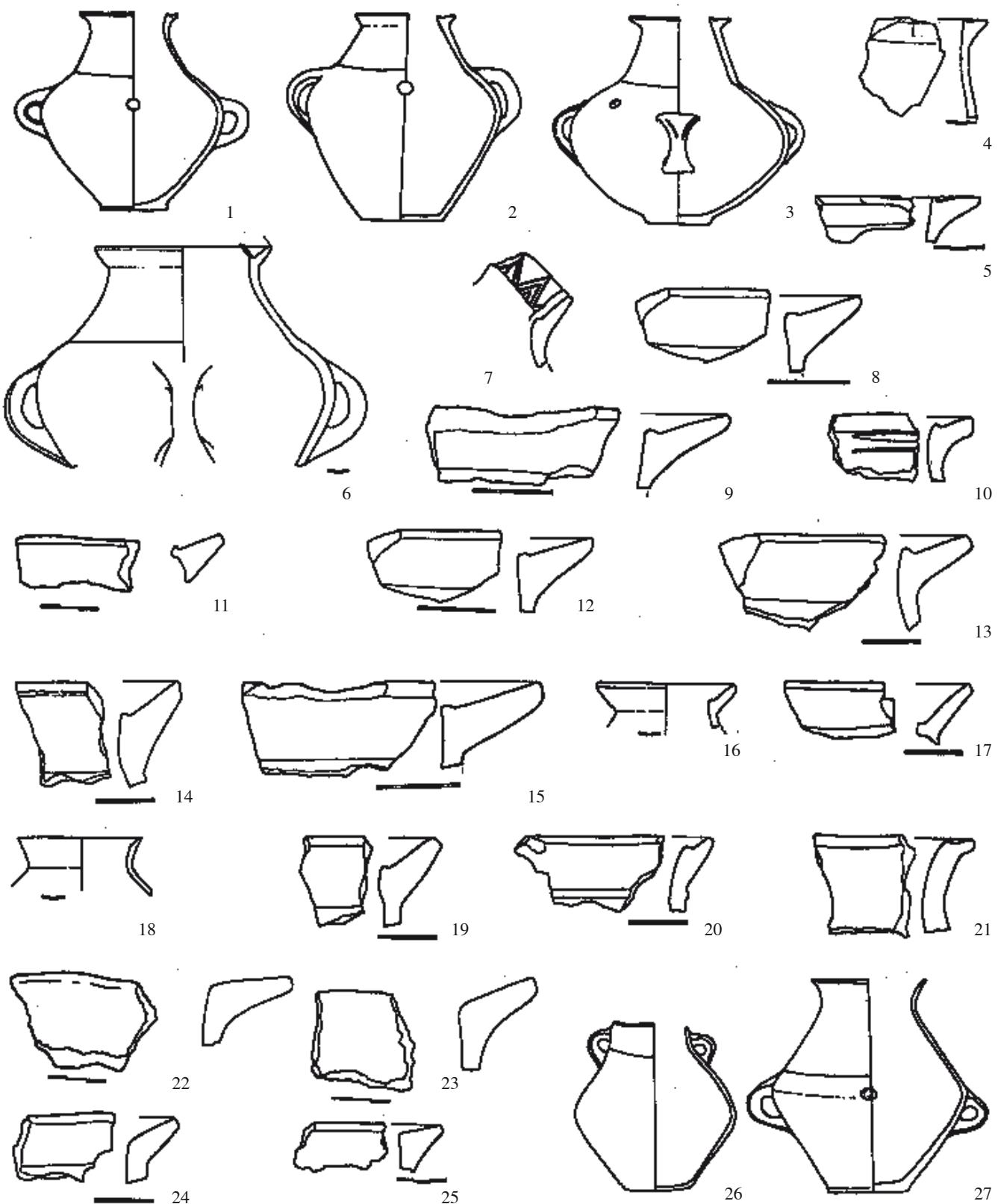
T. 3 – Beakers

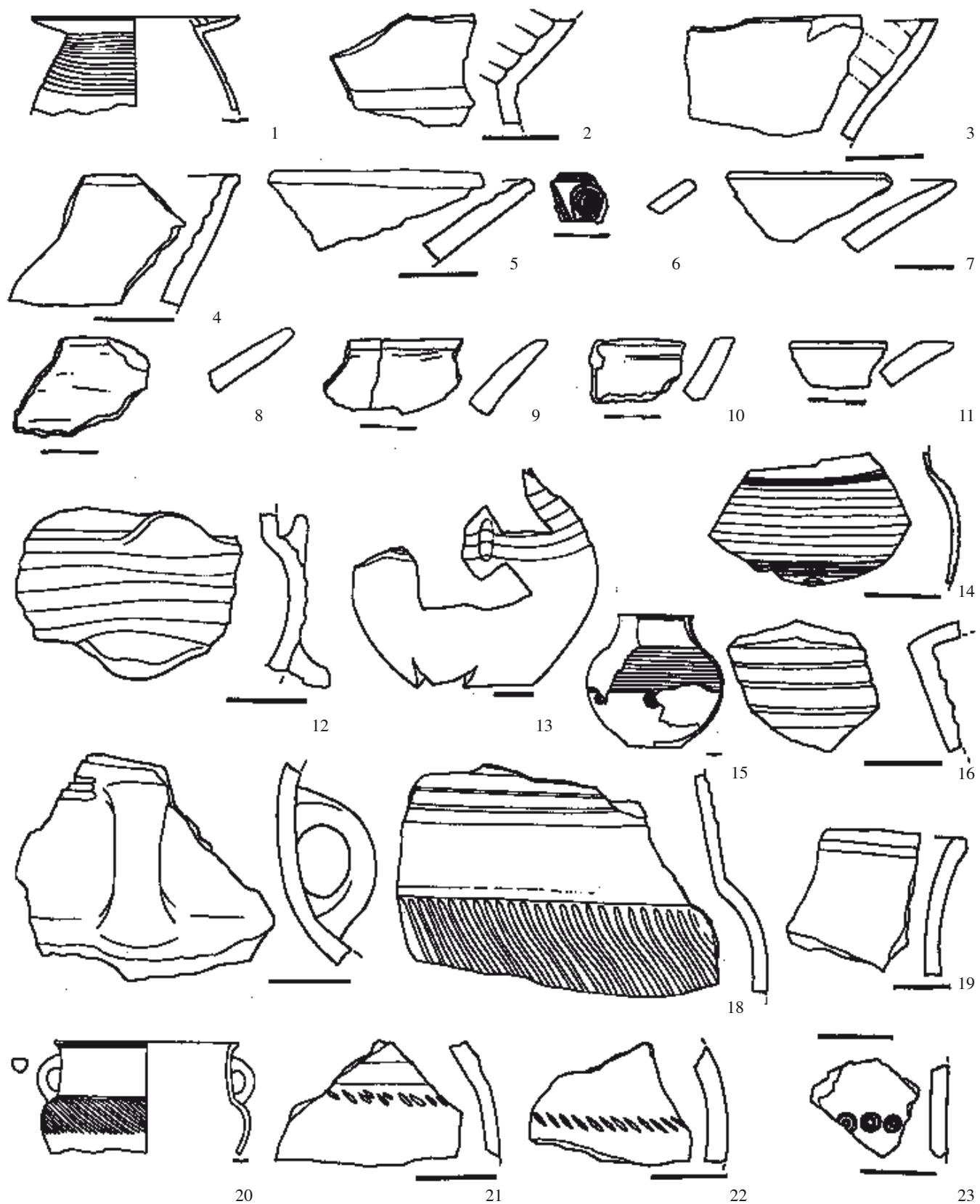

T. 4 – T. 4/1–12, Cups; 13–21, Beakers with one handle

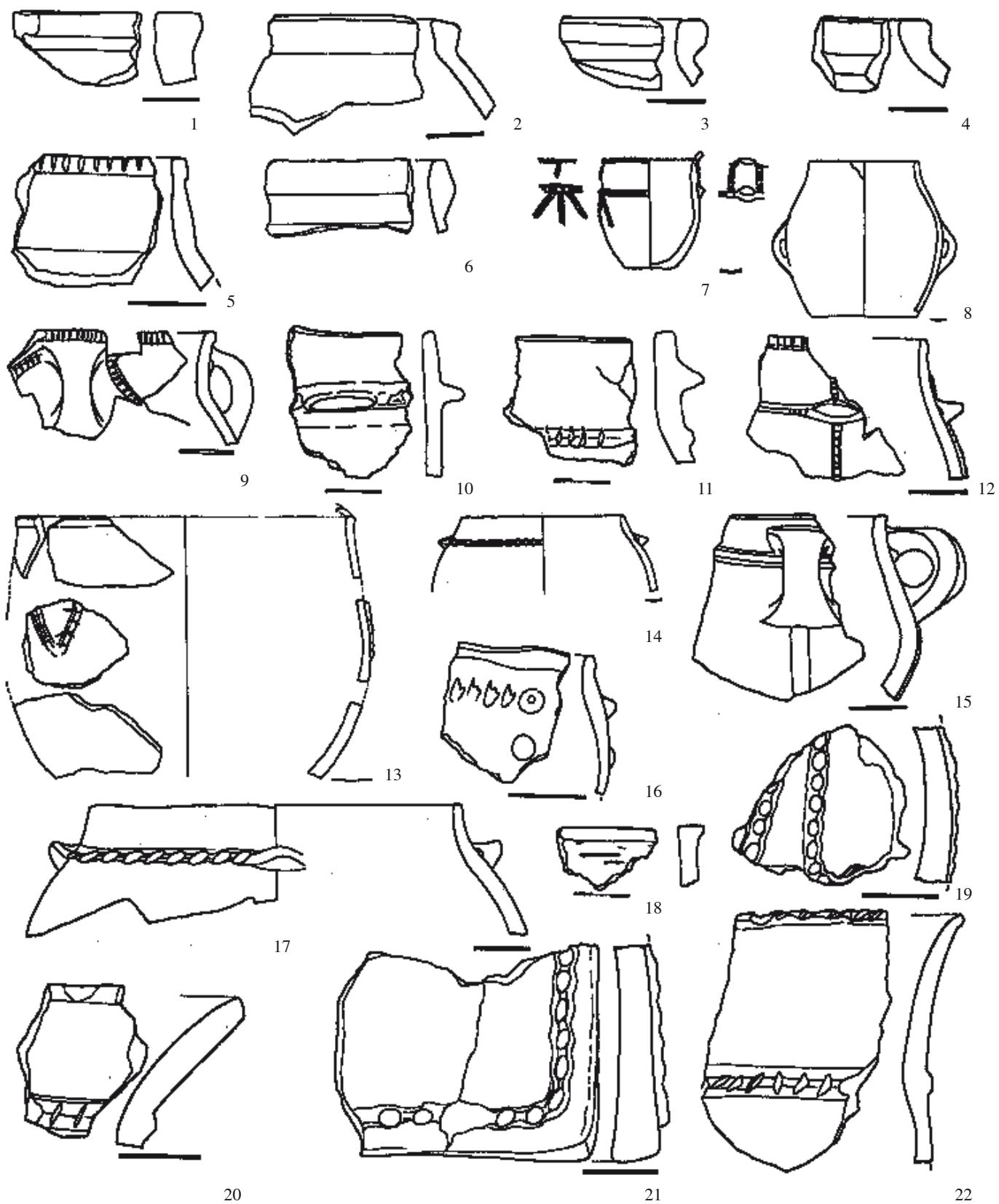

T. 5 – T. 5/1–20, »Vessels with collar« (mostly jugs); T. 5/21–36, pots

T. 6 – *Urn type vessels*

T. 7 – Urn type vessels

T. 8 – T. 8/1–20 – 22, Pots and pithoi

T. 9 – Handles, characteristic shapes

МИРЈАНА РОКСАНДИЋ
Simon Fraser University, Burnaby, Canada

ВРЕДНОСТ ТАФОНОМСКЕ АНАЛИЗЕ СКЕЛЕТНИХ ОСТАТАКА ЉУДИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ НАЧИНА САХРАЊИВАЊА

Les archaeologues ne sont pas des necrophiles: les morts ne les intéressent que dans la mesure où ils les renseignent sur les vivants.

(Археолози нису некрофили: мртви их интересују само у оној мери у којој дају увид у живот заједнице, Masset, 1987:115).

Циљ археолога, без обзира на теоријски приступ који заступа, остаје анализа начина живота људи у прошлости. Будући да се бави проучавањем материјалних остатака, археологија, нарочито преисторијска, ретко успева да се уздигне изнад хумане екологије (*sensu* Butzer 1982) и зађе у сферу ритуала и веровања некадашњих заједница. Стога је анализа гробова, јединог несумњивог доказа ритуалне активности и нематеријаних интересовања древних људи, кључни елеменат интерпретације ритуала и идеологије једне заједнице. Модели тумачења погребних података од стране археолога ретко укључују цео дијапазон информација које нуде скелетни остаци, те архитектура и гробни прилози заузимају централно место у анализи (упореди *Regional approaches to mortuary Analysis*, L.A. Back ed. 1995; *The archaeology of death*, Chapman, Kinnes i Randsborg eds. 1981). С друге стране, антрополози археологији нуде биолошки профил скелета и не улазе у детаље његовог археолошког контекста. Тафономија као доследна и потпуна научна анализа археолошког контекста скелетног материјала (Garland & Janaway, 1989: 15), дисциплина која повезује анализу скелета са процесом формирања археолошких слојева, поседује могућност да премости овај јаз и постави скелетни материјал у жижу интересовања погребне археологије. Да би то постигла, мора да превазиђе ограничења која јој намеће фокус на проблеме очуваности и дијагенезе, и да укључи податке о релативном положају скелетних елемената у оквиру појединачног гроба и некрополе.

Подаци о положају скелета су у толикој мери неразличив део археологије некропола да тврдња да је неопходно обратити пажњу на положај скелета звучи као непотребно инсистирање на очигледном. Да није тако указује сумарност којом се у археолошким извештајима описује положај покојника, углавном кроз оријентацију и дихотомију згрчен-опружен са варијацијама. Изузев у случају изразите пертурбације скелетних елемената, који се најчешће описују као »поремећен контекст« или »измешане кости«, положај скелета је схваћен као непосредан показатељ положаја при сахрањивању. Детаљна анализа диспозиције појединачних костију – групе костију, или коштаних фрагмената – омогућује да опис положаја скелета у оквиру гроба и некрополе постане практично неискрпан извор информација о начину сахране, простору у којем је скелет сахрањен, материјалним елементима ритуала, пост-погребним, секундарним и предацким култовима (*sensu* Kinnes 1985), и на тај начин врати покојнику централно место у проучавању погребног ритуала које му припада.

ТАФОНОМИЈА У ИЗУЧАВАЊУ СКЕЛЕТНИХ ОСТАТАКА ЉУДИ

Развој и трендови

Тафономију је као термин у археолошку науку први увео Ефремов 1940-те године. Као концепт, јавља се знатно раније, у пионирским радовима Weigelta (Weigelt 1927) и његових студената. У свом дословном значењу »закона гроба« можда најбоље одговара проучавању гробова и промена на покојнику и касније његовом скелету у гробном контексту. Примена овог термина је, међутим, знатно шире и означава дисциплину у оквиру археологије и палеонтологије посвећену процесима који делују на

органску материју после смрти и доводе до скелетизације и укопавања у земљу (Micozzi, 1991:14). Другачије речено тафономија се бави свим аспектима преласка »органске материје из биосфере у литосферу« (Olsen, 1962; Micozzi 1991:15), а процеси одговорни за овај трансфер се деле на биостратономске, који делују од смрти до сахрањивања; и диагенетске, који утичу на трансформацију органске материје у минерал у самој земљи (Micozzi 1991:15).

Уколико се узме у обзир историја и развој овог концепта и релевантност коју он има у палеоантропологији није изненађујуће да су ране систематске студије (Dart 1956; 1957; Shipman 1979; Vrba 1975; и Brain 1981) тафономске процесе који делују на људске скелете, као и на животињске остатке где су људи један од могућих агената колекције, посматрале са становишта палеонтологије (за екстензиван преглед релевантне литературе види Lyman, 1994). Будући да је циљ ових студија био да успостави низ параметара за разликовање ансамбла насталог као последица животињске од оног чији је агенс људска активност, питања су се концентрисала око изложености атмосферским утицајима, последицама гажења од стране животиња, цепању костију – човек или карниворе – траговима глодања, траговима зуба или траговима сечења артефактима. Нарочита пажња је посвећена проблемима еолске и акватичне активности које је могуће погрешно протумачити као трагове људске интевенције (Behrensmeyer, 1990; Toots, 1965a; Toots, 1965b; Voorhies, 1969; Lyman 1994:177–183). Из свега тога проистиче вештачка подела на »тафономске« и »људске« факторе у формирању палеонтолошког слоја која се све до недавно одржала у литератури. (Speth, 1991:37; Landals, 1990: 139). Притом се »тафономским« сматрају сви они фактори који нису одређени људском активношћу, било да су биолошки, геолошки или хемијски по природи. Јудска делатност тако, иако реalan циљ археологије, у ретким случајевима кад је укључена постаје парадоксално схваћена као »bias« у проучавању биоценозе (Reed, 1963: 210–211), или као »древно понашање« чија је последица танатоценоза (Hesse & Wapnish, 1985: 19, фиг. 9). У скоријој зоархеолошкој литератури, људска активност је поново увршћена међу тафономске агенте који се, са своје стране, више не сматрају нужном и бескорисном буком коју треба отклонити при прикупљању биолошких информација. Они постају релевантан извор информација о процесима који делују на прелаз биоценозе – заједнице животиња које заузи-

мају одређен простор и време – у танатоценозу, археолошку збирку костију (Lyman, 1994: 33–40). Иако је овај модел добро прилагођен зоархеологији, он губи вредност при проучавању људских остатака.

Будући да су људски скелетни остатци – са изузетком раног хоминидног материјала – доспели у археолошки контекст првенствено услед људске, нарочито ритуалне активности, нужно је да се и природни и културни агенси који делују на организам схвате као тафономски. С друге стране, ако је сврха археолошког истраживања проучавање културе прошлих заједница кроз њихове материјалне остатке, активност природних елемената постаје »бука« коју морамо отклонити пре но што приступимо интерпретацији, док »културни« тафономски агенси постају незамењив извор информација о начину сахрањивања у археологији. Како је људска активност углавном искључена из домена тафономије у раним тафономским студијама, могућност интерпретације ритуалног понашања је остала методолошки неразвијена, и док је овај проблем у великој мери превазиђен у зоархеолошкој литератури, још увек остаје непрепознат у проучавању људских остатака. Можда је главни разлог чињеница да је физичка антропологија оријентисана ка анализи биолошког профила скелета, док погребни ритуал припада домену археологије. Сам скелет, који у домену ритуалне активности игра изразито важну улогу (Huntington & Metcalf 1989), остаје у процепу изменђу експертиза два стручњака, антрополога који не разуме археолошки контекст и археолога који не препознаје анатомске могућности.

Објављивање 1987. године радова *L'anthropologie physique et archaeologique* Француској (Duday & Masset, 1987) и *Death, Decay and Reconstruction* у Енглеској (Boddington, Garland, & Janaway, 1987) представља прекретницу у тафономској литератури. Ове публикације су показале да човекова активност при погребним обичајима може да остави препознатљив »тафономски запис« који је могуће дешифровати. Путрефакција и распадање тела у простору гроба, схваћени су као кључни елементи у интерпретацији активности којима је тело изложено пре, током и после сахране. У Француској се овај интерес развио из потребе за новом методологијом ископавања неолитских групних сахрана чији је пионир Лероа-Гуран (Leroi-Gourhan 1962), а коју су касније развили Mase (Masset 1972a; 1972b; 1973; 1987) и Диде (Duday 1978; 1987a; 1987b). У француској литератури и пракси, интерпретација погреб-

ног ритуала на основу положаја скелетних елемената постаје главна сврха тафономије. У Енглеској, где је методологија углавном развијана за потребе судске медицине, археолози препознају потенцијал студија о декомпозицији које је Мант извео на жртвама II светског рата, које иако искључиво френсичке, постају важан извор информација за археологе (Mant 1957, 1987). Без обзира на значајне разлике у приступу, обе публикације теже да систематизују тренутна разумевања процеса распадања организма и утицаја који на тај процес имају гробна архитектура (*sensu lato*) и ритуално понашање, а која се очитује кроз положај и очуваност костију у гробу. Обе публикације представљају вазан корак ка прецизнијој методологији археологије погребног ритуала.

У Источној Европи, одакле термин тафономија потиче, релативно мали број дела посвећен је овом проблему у археологији. С друге стране, у северној Америци, где је велики број студија посвећен тафономији, све су усмерене на зооархеолошке и судско-медицинске проблеме, који обрађују само један узак аспект феномена, очуваност појединачних костију. Ово ствара парадоксалну ситуацију у којој се много више зна о процесима који су »bias« а много мање о релевантним показатељима људске активности. У северној Америци то је, макар делимично, последица отуђења физичке антропологије од археологије и њен све већи помак ка биологији. Иако је без детаљније студије немогуће рећи у којој мери је то условљено начином финансирања истраживања, постмодернизмом у самој социјалној антропологији (Cartmill, 1994), или уском специјализацијом самих антрополога (Keslo 1995; Boyd 1996: 6), спрега свих ових фактора представља највероватније објашњење. Због саме природе човека, одређеног биологијом колико и културом, Бојд (Boyd 1996) инсистира на неодвојивости физичке антропологије од осталих антрополошких дисциплина. У контексту постојећих трендова у северној Америци, њена студија је изразито значајна, јер даје преглед свих антрополошких анализа које су релевантне за археологију и разумевање културе проучаване заједнице, а не природе појединца. Утолико је значајније да се проблему положаја скелета и релативног положаја појединачних костију ни овде не обраћа пажња. Чињеница да Бојд није лабораторијски антрополог већ да је упозната са проблемима на терену и при ископавањима, само подвлачи потребу за кристализацијом овог проблема и његовим систематским третманом.

Остаје питање зашто је положај скелета и могућности које пружа за тумачење ритуалне праксе, занемарен проблем у већини археолошких и антрополошких студија? Највероватније објашњење лежи у чињеници да положај скелета припада »ничијој земљи« традиционално схваћеног домена археолога и физичког антрополога. Иако археолози дају информације о положају и оријентацији скелета, нико детаља и фокус информација одражава недостатак експертизе у остеологији и анатомији. Антрополози се баве биолошким профилом индивидуе и најчешће не узимају активног учешћа у ископавању некрополе, чак и када антрополози узму активног учешћа у ископавању некрополе и кад су у стању да понуде своју експертизу археолозима при самом ископавању, стиче се утисак да нису упознати са ширином интерпретативних могућности које нуди положај скелета. Све то указује на потребу да се разумевање тафономије у физичкој антропологији поново дефинише, независно од зооархеолошких студија. Будући да су културни фактори важан чинилац у очуваности и положају костију, детаљна тафономска анализа може, реконструишући процесе који делују на тело покојника од момента смрти до момента ископавања, да расветли оне елементе ритуалног понашања који остављају препознатљиве трагове. У следећим поглављима приказаћемо како културни и природни тафономски агенси делују на 1) очуваност и 2) положај скелетних елемената, и 3) приказати ниво детаља у теренској документацији који омогућује овакву анализу.

Начин сахрањивања као циљ тафономске анализе

Када се ради о тафономији људских остатака, неопходно је имати у виду да су скелети људи у археолошки контекст доспели превасходно услед људске активности у спрези са природним агенсима декомпозиције. Са позиција антрополога којег интересује начин сахрањивања, сви природни агенси су нужно схваћени као деструктивни и ометајући у анализи те стога у домену »буке« или »biasa«¹. Њихово разумевање је неопходно само да би се отклонила могућност интерпретације природних феномена као дела ритуала.

¹ Да искористимо Галеове речи: »Que les archeologues restent des ethnologues et des historians et ne se transforment pas en specialistes de l'ecologie des rongeurs« (Нека археолози остану етнолози и историчари и не претворе се у специјалисте за екологију глодара, Gallay 1987:48)

Два аспекта тафономије су од значаја за начин сахрањивања: очуваност индивидуалних костију и релативан положај костију у оквиру гробне целине. Док је степен очуваности превасходно одређен природним (биолошким, хемијским и геолошким) факторима, положај је директна последица погребног обреда, изузев у ређим случајевима природне катастрофе. Степен очуваности је, макар делимично, одређен начином на који се тело покојника похрањује, док природни фактори могу значајно да утичу на промену положаја тела. Међусобна интеракција ових чиниоца оставља препознатљиве трагове, а њена анализа може у знатној мери продубити наше, самом природом археолошких података скучено, разумевање оних елемената погребног ритуала који су директно везани за тело покојника.

1) Очуваност²

Степен очуваности костију у археолошком контексту производ је садејства спољних фактора гробног окружења и унутрашњих фактора саме структуре и облика кости (Henderson, 1987:43–44; Child, 1995). Иако фактори који утичу на очуваност костију утичу – посредно или непосредно – и на њихов положај у оквиру гробне целине, овде ћемо их због прегледности третирати одвојено. Важност анализе фактора који утичу на очуваност костију је двострука: с једне стране, она омогућује да се издвоји и одстрane они елементи који се могу погрешно протумачити као патологија или траума, с друге стране, начин сахрањивања ће утицати на узроке и начин распадања костију те очуваност може послужити као потенцијални извор информација о ритуалној пракси. Број студија и расправа посвећен степену очуваности и различитим факторима дијагенезе животињских костију је знатно порастао током 70-тих и 80-тих година (cf. Lyman, 1994 и наведена литература), док је Валдрон (Waldrong 1987) један од првих који је приступио систематизацији знања о различитим аспектима деградације и очуваности људских костију на археолошком локалитету.

Унутрашњи фактори који утичу на очуваност костију

Унутрашњи фактори који изазивају или утичу на распадање костију произилазе из саме природе костију и комплексности скелетне структуре (Henderson, 1987: 44). Унутрашњим променама подлежу и органски и неоргански део костију. Органска

матрица, која чини 20–25% кости, подвргнута је релативно спорој хидролизи протеина у пептиде, који се, будући нестабилни, разлажу на саставне аминокиселине. Истовремено, неорганска, кристална матрица, подлеже спонтаној реорганизацији. Ефекат ових процеса се огледа у слабљењу минерално-протеинске везе, чија је последица већа подложност кости разлагању. Одвајање и дисолуција минерала и протеина је праћена заменом, инфильтрацијом и апсорпцијом јона. У самој кости постоји доволно воде да процес започне, а разлике у гробном окружењу могу га у знатној мери убрзати или успорити (Hare, 1980; Henderson, 1987; Lambert, Simpson, Weiner & Buikstra, 1985; Ortner, Von Endt, & Robinson, 1972).

Иако се често наводи да су скелети жене најчешће слабије очувани од скелета мушкараца (Weiss, 1973; Walker 1995), ниједна од експерименталних студија није дала позитивне резултате, те изгледа да нема позитивне корелације између пола и очуваности (Henderson, 1987; Nawrocki, 1995: 45). Слаба корелација постоји између очуваности и старости одраслих индивидуа (Baud & Gossi, 1980; Masset, 1972 b), међутим она је врло слаба и занемарљива кад се имају у виду други извори варијабилности. Субадултне индивидуе показују јасан образац слабије очуваности са млађим узрастом (Walker, Johnson & Lambert 1988), иако Mace (Masset 1987: 115) упозорава да је ризично превише се ослањати на овај модел. Иако су кости новорођенчади склоне брзој дезинтеграцији, њихова релативно слаба заступљеност на некрополама се може објаснити и културним факторима, будући да многе културе практикују различит модус сахрањивања за новорођенчад (само потенцијалан члан заједнице у традиционалном друштву) и осталих индивидуа.

Микоци (Micozzi 1991) скреће пажњу да одређене патолошке промене на костима могу да утичу на очуваност костију било повећавањем или смањењем коштане масе и густине. Мада звучи уверљиво, ова тврдња има слабу реалну вредност за археологију, јер је могућност да се патологија препозна на кости чије је распадање, па чак и потпуно одстрањење, узроковано управо том патологијом, минимизирана управо распадањем кости. С друге стране, распадање костију и заступљеност костију у датој

² Иако су мумифицирани људски остаци од изванредног значаја за антропологију, овде су због своје релативне реткости изостављени. Добар преглед релевантне литературе даје Микоци (Micozzi 1991). Надаље, кремације, постављају читав низ различитих питања пред археолога и антрополога и заслужују посебну студију, те су овде изостављене.

серији представља битан елемент палеопатолошке анализе јер може драстично да утиче на могућност поређења два узорка, и на палеоепидемиолошке интерпретације (Mays, 1992; Waldron, 1987). Очуваност зглобова и пршиљенова – који су углавном састављени од спонгиозне масе и стога склонији распадању од дијафиза других костију – кључан је предуслов за препознавање артритичних промена, те је у случају неједнаке очуваности на различитим локалитетима (деловима локалитета) немогуће вршити палеоепидемиолошка поређења базирана на присуности дегенеративних промена на зглобовима.

Експерименталне студије су показале да је брзина распадања обрнуто пропорционална величини костију (Lambert et al., 1985; Von Endt & Ortner, 1984). Величина костију не утиче само на очуваност већ и на вероватноћу да ће кост бити препозната и сакупљена од стране археолога (Mays 1992).

Облик костију утиче на очуваност у спрези са величином. Према облику, кости скелета могу да се групишу у четири основне категорије: плоснате, цвасте, кубичне и неправилне. Важност облика је најочигледнија код механичког сламања костију. Лобања и карлица су као целина најподложније дисторзији и ломљењу услед притиска земље, нарочито током самог ископавања. У оба случаја њихов облик игра знатно важнију улогу него сама величина или структура (Hendersen 1987:44).

Структура и маса костију, изражена кроз однос компактног и спонгиозног коштаног ткива, варира од једног до другог скелетног елемента. Кости са значајном пропорцијом кортикалне масе (*pars petrosa* темпоралне кости, *talus*, *calcaneum* и остала кости стопала, кости шаке) су најчешће добро очуване, док је сунђераста маса склонија распадању (карлица, грудна кост, пршиљенови). С друге стране, кости или сегменти костију који су састављани искључиво од компактног ткива (делови лопатице, одређене кости лобање) имају знатно крућу структуру и подложнији су ломљењу при притиску. Много детаљније информације о диференцијалној очуваности костију могу се наћи у зооархеолошкој и палеонтолошкој тафономској литератури. Добар преглед дају Микоци (Micozzi 1991) и Лайман (Lyman 1994).

Спљини агенси који утичу на очуваност костију

Спљини фактори делују на два начина: механичким или хемијским мењањем структуре кости тако да она постаје подложнија распадању, или

уклањањем кости из оригиналног контекста. Даље у тексту ћемо се бавити детаљније феноменом уклањања костију из контекста и у смислу дијагенезе и у смислу културних фактора који утичу на очуваност. Овде ћемо се задржати на могућим узроцима промена на костима и њиховом интерпретативном потенцијалу. Активност животиња и изложеност атмосферским променама су дате прво јер су могућ носилац информација о начину сахрањивања. Кртице и остale животиње које рију у земљи, биљке, инсекти, гљиве и бактерије најчешће представљају »буку« коју морамо отклонити да би се избегле грешке у интерпретацији. Механички фактори, састав земље и температура немају јасну интерпретативну вредност али се у одређеним случајевима морaju укључити у анализу.

Животиње делују на читав низ начина. Трагови стрвинарења су мало вероватни у контексту гроба, стога могу да буду доказ излагања тела пре сахране. У судској медицини је овом проблему посвећено јако пуно пажње јер је могућност да тело остане на отвореном велика и у случају хомицида, самоубиства или несреће. Хаглунд (1991, 1996) даје детаљан приказ трагова глодаша (секутићима од стране глодара или југалним зубима од стране карнивора), пунктуације (бушења канинума), стругање крајева епифиза језиком (Willson, 1995 лична комуникација) и посебне моделе деструкције епифизалних фрагмената. Родригез и Бас (Rodriguez & Bass 1983; 1985) наглашавају значај анализе трагова животињске активности, које је могуће погрешно претумачити као трауму, за одређивање узрока смрти. Осим карнивора, кости глођу и јелени, овце и свиње (Haglund, 1991; Sutcliffe, 1973). Осим сисара, крабе, корњаче, рибе и птице такође наносе штете костима. Хаглунд, Ре и Свинглер (Haglund, Reay, & Swindler, 1989) наводе да је 90% анализираних костију које су нађене изнад земље, носило трагове животињске активности док Диркмат (Dirkmaat 1995) није нашао животињске трагове ни на једној од 10 индивидуа из шест сличних случајева. Гажење узрокује не само изразита оштећења већ и накнадно укопавање у земљу (Lyman 1994: 357). Сви облици распадања, уколико се прецизно одреде носе информације о окружењу у којем долази до декомпозиције меког ткива. Бојд (Boyd 1996: 226–234) налази да је значајан увид у пораст насиља, повећану улогу рата и феномене који се у вези са тим очитавају у начину сахрањивања могуће пратити не само кроз анализу *peri-mortem* траума већ и кроз трагове стрвинарења. Способност да препознамо различите

агенсе је притом од изразитог значаја. Као пример Бојд наводи да је идентификација оштећења насталих под утицајем карнивора довела до закључка да су скелети у Кроу Крику у јужној Дакоти (Craw Creek, A.D. 1325) били изложени изнад земље пре но што су сахрањени (Willey, 1990; Willey & Emerson, 1993; Boyd 1996).

Изложеност атмосферским променама

По речима Ваигелта »степен кртости скелета не може да буде изврс информација о старости; у обзир се мора узети природа места на којој је нађен. Што су дуже изложене на ваздуху, кости се све лакше распадају.« (Weigelt, 1989: 18). Беренсмајер (Behrensmayer 1978:153) сматра да је свака промена састава костију *in situ*, без обзира да ли се дешава на отвореном или у земљи мора сматрати изложеносту (weathering). Милер (Miller 1975: 217) овај феномен дефинише као »ефекат који на кост имају сатурација, десекација и температурне промене.« Са становишта анализе погребних обичаја рестриктивнија дефиниција која подразумева само изложеност атмосферским приликама на отвореном представља боли модел. Лайман (Lyman 1994:355) даје табелу за ситне и крупне сисаре која може да послужи при препознавању нивоа изложености на отвореном, тј. на површини земље. Иако је одређивање временског периода протеклог од смрти до сахрањивања проблематично у археолошком контексту, сама чињеница да је кост била изложена на површини пре коначног похрањивања представља важан податак о погребном ритуалу. Потребно је напоменути да чињеница да скелет показује трагове изложености није довољна за доношење закључка да је изложеност била саставни део ритуала, потребно је да га потврди и присутност одређених скелетних елемената и поремећеност анатомских веза у оквиру скелета, који заједно указују на секундарну сахрану. Иако Беренсмајер препоручује да се нотирају сви трагови излагања на површини већој од 1cm² за сваку кост, за потребе антрополошке анализе је најчешће довољно констатовати само присуство овог феномена на појединачним костима.

Остаци фауне акумулирани дејством река лако се препознају по врсти костију које се налазе у колекцији, абразији, и положају костију (Behrensmeyer, 1975; Bromage, 1984; Korth, 1979). Могућност да се препозна флувијална активност има изразиту вредност за судску антропологију (Rogers, лична ком.). Тумачење овог феномена у археологији је

амбивалентно и најчешће, мада не нужно, указује на несрећу или одсуство погребног ритуала.

Животиње које праве тунеле кроз земљу се не везују нужно за оштећења на самој кости; оне најчешће делују као фактори поремећаја у положају костију. Паралелни трагови глодаша секутићима, који се лако препознају, на костима које су у релативном нереду или одвојене од остатка скелета, представљају чврст доказ активности ових малих сисара (Mordant, 1987: 163, fig. 3).

Биљке су такође важан фактор гробног окружења и чест су узрок дисартикулације и поремећаја положаја у гробу као и одређених облика оштећења на самој кости. Испод површине, велико корење може да продре не само између костију већ и у саме кости. На некрополи Стара Торина (Палић), кости често показују трагове црвене обожености и урезивања које узрокује секреција киселинских нузпропизвода. Грејсон (Grayson 1988: 30) сматра ове спиралоидне урезе и обоженост не узрокује само корење, већ гљивице које живе на корењу. Иако Лайман (Lyman 1994: 377) сматра ову разлику изразито важном, њена употребна вредност у археологији остаје нејасна. С друге стране, сличне трагове остављају и маховине које Кук (Cook 1986: 175) сматра добрим индикаторима фазе изложености костију на отвореном. Проблем еквифиналности представља препреку у примени ових феномена у археолошкој интерпретацији. Без обзира на изразито црвенило, »дендритичан« (Morlan, 1980:56), »синусоидан« (Andrews & Cook, 1985: 685), и »шпагетаст« (Hesse & Wapnish, 1985: 85) изглед, дејство биљака се лако препознаје, те је Бинфордова (Binford 1981) тврђња да археолози често интерпретирају њихове трагове као последицу намерног урезивања неоснована.

Још почетком века инсекти су препознати као важан фактор оштећења костију. Елиот Смит је (Elliot Smith 1908) показао да су необјашњиве лобањске лезије из Нага-ед-дера у Египту последица глодаша од стране буба, Дери (Derry 1911) је дао детаљан опис оштећења која изазивају термити, а Беренсмајер је слично урадио за ларве мольца (Behrensmeyer, 1978: 154). Зоологи који користе дерместиде (*Dermestes* sp.) за одстрањивање меког ткива, опомињу да је неопходно водити рачуна да се бубе на време уклоне, јер нападају саме кости ако остану без больих извора хране. Иако не дају подобран опис, Хефти и колеге тврде да су оштећења »лако уочљива голим оком јер је процес такав да комади приличне величине бивају одстрањени« (Hefti et al. 1980: 47 цитиран у Lyman 1994:394). Рупе

које инсекти буше у костима лако се разликују од оштећења која узрокују канини карнивора, превасходно величином и одсуством смркане кости око рупе (Hesse & Wapnish 1985; Lyman 1994: 394). Да би се деловање инсеката дефинитивно доказало Роцерс сматра да је неопходно доказати и следеће: тунели које буше инсекти су испуњени матрицом у којој кост почива, нема огработина и канала на видовима оштећења, а фосилни омотачи лутке инсекта морају бити у стратиграфској асоцијацији са самом кости. (Rogers 1992: 528–529 цитирано у Lyman 1994: 394).

Гљивице и бактерије могу да промене не само микроскопску структуру костију већ и њихову физичку структуру и хемијски састав (Baud, 1987). Прва истраживања на овом пољу потичу из друге половине XIX века (Kölliker, 1860), али су тек Моргенталер и Бод (Morgenthaler and Baud, 1956) изоловали ове процесе на људским костима. Гљивице и бактерије су у стању да врло ефектно растворе фосфате и деградирају колаген. Чајлдова детаљна студија (Child 1995) нам не даје увид у могућности коришћења ових резултата у археологији погребног ритуала. За физичку антропологију, важна је чињеница да активност микрорганизама производи »редепозицију минерала« која не прати ни патолошке промене (Hackett 1981: 247), ни остеолитичке процесе који се дешавају за живота (Piepenbrink, 1986). Хемијски фактори (White & Hannus, 1983) и промене на костима изазване подземном водом (Hedges & Millard, 1995) не пружају јасне моделе подложне интерпретацији јер су условљени међудејством великог броја фактора који се не понашају увек на предвидљив начин. Стога је још увек немогуће применити ове студије на анализу гробне целине.

Врста земљишта: Закључак да се кости распадају брже у земљи са већим pH фактором него у базичном или неутралном окружењу, представља једну од основних опсервација коју теренски археолози врло брзо усвоје. Чак и врло благ раствор киселине у земљи разлаже неорганску матрицу костију (Hendersen 1987:46). Гордон и Буикстра (1981) су овај однос покушали да квантификују и предложе предиктиван модел који би се могао користити при планирању ископавања (!). Вон Ендт и Ортнер (1984) и Лайман (Lyman 1994) упозоравају да је пре-више једноставна примена овог принципа ризична, док Хендerson (Hendersen 1987: 47) наводи Хурс-това контрадикторна запажања у Варам Персију (Waram Percy) у Јоркширу (Hurst 1984) где је очуваност костију била изразито добра без обзира што је околна матрица била од кречњака (најчешће врло

неповољног елемента за очуваност костију). Николсон, на основу многобрojних експеримената, сматра да је немогуће предвидети очуваност костију на основу типа земљишта и тврди да је начин припреме (меса) знатно важнији фактор који одређује очуваност (Nicholson, 1996: 532). Иако од великог значаја за зооархеологију овај закључак је од малог значаја за археологију некропола. Будући да превелики број фактора (који се разликују од једног до другог локалитета) делује у спрези са pH фактором на очуваност костију, употребљивост предиктивних модела, без обзира на постојање корелације између киселинског састава земље и очуваности костију, остаје теоријска. С друге стране, будући да непостојани елементи гробне архитектуре (дрвени сандуци, коже, тканине) могу да узрокују разлике у pH фактору, анализа узорака земље из непосредне околине скелета и изван контекста гроба нам се чини као боли смер будућег истраживања. Будући да се фосфор из костију испира у земљу под дејством размене јона, те је његова концентрација већа у слоју где су се кости распадале (и распале) анализа састава земљишта у различитим деловима некрополе представља потенцијалан извор информација о сахрани када су саме кости дезинтегрисане. Фарсван и Натијал су на овај начин успели да покажу да су очишћене кости покојника похрањивање не само у урне (што је било видљиво) већ и у цисте у којима саме кости нису нађене (Farswan & Naatiyal 1997).

Механички утицај седимената испод којих су кости похрањене, ерозија, обрушавање кровне конструкције (Henderson 1987: 47), дубина на којој је скелет похрањен, (Nawrocki 1996) и утицај дубоког орања и осталих видова савремене земљорадње на древне гробове (Mordant 1987: 157), припадају домену археолошке свакодневнице и не захтевају елаборацију. Потребно је, међутим, истаћи да притисак седимента може да доведе до изразите дисторзије која сенеретко интерпретира као рапитис (Wells 1967 цитиран у Hendersen 1987:47). Ово је могући узрок контрадикције коју начин исхране становника Власца (богат D витамином) показује у односу на присуство рапитичних скелета (Nemeskeri, 1978; Bonsall *et al.* 1997). Оваква искуства из литературе наглашавају потребу да антрополог, осим биолошког и медицинског профила человека, мора нужно да познаје и археолошки контекст који је неразлучив елеменат интерпретације.

Утицај који температура има на очуваност костију варира зависно од географских одлика локалитета, сезонских промена и дубине сахране. Екс-

перименти су показали да је брзина којом се нитроген губи из костију изразито зависна од температуре (Von Endt & Ortner 1984). Уколико се има у виду временски оквир археолошких налаза и чињеница да температура утиче знатно више на распад неког ткива него на саме кости, ова запажања остају релативно неупотребљива у археологији. Слично важи и за улогу коју у деградацији костију игра кисеоник. Међутим, у одређеним условима, климатолошки фактори могу да помогну у интерпретацији погребног ритуала. У долмену Шасе-Тиранкур (Chaussee-Tirancourt: Masset, 1972; Van Vliet-Lanoë, 1985: 13), и Kot Sent Brelad (Cote Ste. Brelade, Jersey) које је ископавао Калоу (Callow), гелифракција (ломљење услед леђења) је главни узрочник врло необичног цепања костију на фрагменте у облику шибица (»en allumettes« или »match-like«). Овај тип фрактуре је последица изложености костију смрзавању на отвореном простору у оквиру долмена. Van Vliet-Lanoë (1985) нуди два решења, или су »свеже« кости, у којима има доволно воде која замрзавањем може да изазове пуцање, остављене »на отвореном«, често на релативно киселом и не-пропусном субстрату; или су кости у свежем или сувом стању биле у контакту с водом. Кости које су на отвореном изложене у сувом стању још су склоније распадању и ломљењу.

Културни фактори који одређују очуваност су многоструки: кроз своје културне активности и норме људи одређују ко се, где, како и када сахрањује. Место и начин сахрањивања не утичу само на положај скелета у гробу већ у крајњој инстанци и на његову очуваност. Тако кремација има поражавајући утицај на зубе, иначе »рођене фосиле« (Boyd 1989) и неретко најбоље очувани елементи скелета, јер зубна глеђ експлодира при високим температурама. Док су ситне кости шаке најчешће добро очуване захваљујући односу кортикалне и спонгиозне масе, оне су и најчешће превиђен скелетни елемент код секундарних сахрана (Duday 1978). Оне су takoђе и најподложније и »диференцијалном сакупљању« тј. за превиђање при ископавању.

Мајс (Mays 1992: 54–55 и fig. 18) даје добар пример како квантификација података о очуваности (затечена наспрот очекиваној) може да се употреби у интерпретацији одређених феномена. Нажалост, као и многе друге, и његова анализа остаје у домену разумевања фактора који треба отклонити да би се приступило археолошкој анализи. Да интерпретација не мора да остане на том нивоу покazuју анализе Жосома (Jousseaume цитиран у Masset

1993:110) за локалитет Бенон (Bennon, Француска) који је поређењем броја зуба са бројем фрагмената лобање, доказао да су лобање одстрањене из некрополе тек након потпуне декомпозиције. Наиме, у условима солидне очуваности костију, изразито велики број зуба у односу на број фрагмената лобање указивао је на то да је један велики проценат лобања одстрањен кад су везе maxile и mandibule са лобањом нестале и кад су зуби већ почели да испадају из алвеола. У Коркону (Corconne, Француска), сличан поступак је кориштен да би се показало да су само лобање старијих особа изнете из пећине након декомпозиције и дисартикулације (Masset 1993:110).

У контексту разумевања очуваности са становишта културне активности изразиту вредност има Томасова (Thomas 1980) трипартична подела начина уништења леша на онај 1) који има за циљ рапидно одстрањивање неког ткива (кремација), 2) који омогућује контролу и/или акцептацију преласка тела у скелет (секундарне сахране »sépultures a deux temps«) и онај 3) који прикрива путрефакцију и распадање неког ткива (инхумација). Сахрањивање је праћено низом културно прескрибованих акција над костима за којима треба систематски трагати. Оне могу бити одраз позитивног односа заједнице: примарна сахрана покојника са гробним прилозима, секундарне сахране са чишћењем костију од неког ткива, измештање лобања, поновно сахрањивање; или негативног: напуштање, поремећај, скрњављење или пресецање (Gallay, 1987 : 23–24)³. О њима се може закључити само на основу пажљивог проучавања сваког фрагмента кости (Le Mort, 1981; Le Mort, 1987: 63). Људска делатност везана за тело покојника може се поделити на ону која је усмерена на леш, и ону која је усмерена на сам скелет. Будући да трагови на костима могу бити последица свих горе наведених чиниоца који утичу на очуваност, основни проблем представља разликовање сврсисходне човекове активности од случајног деловања природних елемената. Будући да је највећи део тафономске литературе посвећен управо овом проблему како у зооархеологији тако и у физичкој антропологији нећемо се дуже задржавати на њему. Одличан пре-глед литературе даје Лайман (Lyman 1994).

У закључку овог поглавља желимо још једном да скренемо пажњу да је за археолога и антрополога од кључне важности да познаје природне факторе

³ Иако Гале говори о погребној архитектури, ова нам се подела чини применивом и на саме сахране.

распадања и оштећења костију од сврсисходног деловања човека. Стога је разумевање очуваности неоспорно важно питање у археологији. Иако природни фактори понекад дају увид у елементе древног понашања, они су најчешће само бука у нашој анализи коју треба препознати и отклонити. Стога студије о очуваности представљају важан фактор анализе само ако су дубоко усађене у археолошку проблематику.

2) Положај скелетних елемената

Са изузетком секундарних обреда, сахрањује се тело покојника а не његов скелет (Garland & Janaway 1989: 22). Процес путрефакције омогућује прелазак кадавера у скелетно стање. Кости подлеђу законима гравитације од момента распада меког ткива и лигамената. Уколико их начин сахране ставља у потпуно стабилан положај, кости се неће померити. Ако се нађу у нестабилном положају оне ће се померити у складу са простором који им је на располагању. Овај простор је креиран 1) волуменом тела покојника и 2) широком схваћеном гробном архитектуром. Као илustrација може да послужи понашање шаке у контексту примарне сахране у самој раци без архитектуре. У случају где је шака положена директно на земљу неће доћи до њеног померања, у случају да је положена на stomak, при распаду меког ткива абдомена долази до пропадања целе шаке у абдомен, наравно анатомске конекције у оквиру шаке остају непоремећене јер до распада абдомена долази знатно пре распада лигамената који држе шаку. Тумачење зависи не само од положаја шаке већ и од степена очуваности анатомских веза међу појединим костима шаке те стога захтева добро познавање не само остеологије већ и анатомије.

Ова два принципа, гравитације и простора, служе као основни оквир проучавања простора који је покојнику дат при сахрани, типу сахране, не-перманентној архитектури гроба, унутрашњој хронологији некрополе (Crubézy & Helas, 1989: 34–42; Duddy, 1987a) и различитим ритуалним функцијама (*sensu* Kinnes 1975) за које је некропола или гробница служила.

Да би се гробна целина разумела на основу покрета костију у њеном оквиру, неопходно је разумети 1) процес путрефакције и распадња кадавера, 2) покретљивости костију у оквиру зглоба на животном организму и скелету те 3) след дисартиулације зглобова.

ОД ПОКОЈНИКА КА СКЕЛЕТУ: ПУТРЕФАКЦИЈА И РАСПАДАЊЕ

Велики број фактора утиче на еволуцију кадавера у гробном окружењу. Фактори одређени са-мим телом покојника су: узрок смрти, стање тела при смрти, старост, пол, телесна маса (волумен) и патологија. Спљи чиниоци, изазвани људском активношћу и санкционисани културним нормама су: временски интервал од тренутка смрти до сахране, третман тела покојника пре сахране, гробна архитектура, (Garland & Janaway 1989: 16), као и однос према скрнављењу и пљачкању гробова. Природни тафономски агенси које смо дискутовали у претходном поглављу, узрокују поремећаје у нормалној еволуцији кадавера, који понекад могу указати на санкционисано понашање заједнице (излагање, сахрана на отвореном, итд.).

Од тренутка смрти до потпуног распадања меког ткива и лигамената протекне, у просеку, око седам година. Иако је овај податак произишао из искуства судских антрополога (Baden, 1982), процес је изразито варијабилан и представља значајан проблем у одређивању временског периода протеклог од тренутка смрти. Када је покојник изложен стрви-нарењу и активности инсеката на површини земље или у врло плитким гробовима, процес је знатно бржи. Будући да археологија не тежи хронолошком одређивању тренутка смрти, релативна брзина којом се тело распада није од изразитог значаја. Информације о начину одређивања овог феномена могу се наћи у литератури из судске медицине.

Испод земље, тело се надима, помера земљу и касније узрокује слегање земље услед распадања меког ткива. Под климатолошким условима где се путрефакција – микробиолошки и ензимски узрокована редукција ткива (Janssen, 1984; Polson, Gee, & Knight, 1985) – и распадање јављају истовремено, процес започиње изнутра, услед деловања унутрашњих микроорганизама, и споља, под утицајем микроорганизама у земљи. Испод 4C нема путрефакције (Micozzi, 1991). Путрефакција је олакшана аутолизом и карактерише је прогресивно хемијско разлагање ткива са променама у протеинима, угљеним хидратима и мастима. Како процес узима мања почевши од првих видљивих знакова зелених флекса на кожи унутрашњег абдоминалног зида, телесне шупљине се надимају, цело тело се надима и ткиво, натопљено течношћу, постепено прелази у течно стање све док од целог организма не остану само кости које држе лигаменти. (Garland & Janaway 1989: 22).

Уколико је тело заштићено од инсеката, дуже задржава антемортем облик и пропорције, а распадање почиње знатно касније (Payne, 1965). Према Микоцију (Micozzi 1991) око 522 врсте некрофагних инсеката су нађене на телу свиње у стању распадања. Унутрашња температура коју маса инсеката (*carion*) производи при распадању знатно се разликује од околне температуре и формира микроклиму која поспешује раст бактерија. Знатна варијабилност је примећена у зависности од сезоне, доба дана, географског региона, типа насеља. На основу колонија инсеката на лешу, могуће је доказати да смрт није наступила на истом месту на којем је тело нађено (Anderson 1995, лична комуникација). Иако од великог значаја за разумевање места и времена кад је смрт наступила, археолошка примена ових метода је дискутабилна, изузев у ретким случајевима кад је могуће идентификовати фосилизоване љуштуре лутака инсеката.

Дисартикулација зглобова (разглобљавање)

Након распадања меког ткива почиње процес дисартикулације зглобова. Редослед по којем се зглобови у организму растављају важан је елемент у реконструкцији оригиналног положаја покојника јер омогућава тумачење поремећености одређених анатомских веза. Иако је ово једноставно правило компликовано великим бројем спољних фактора које најчешће не можемо да контролишемо, делимично разумевање следа распадања зглобова је омогућено моделом мобилности и/или резистентности различитих типова артикулација. Пројекат који су Родригез и Бас започели пре више од десет година, а који нотира разлике у распадању лешева у земљи, нажалост не доноси никакве податке о овом битном проблему. Будући да је то једина студија тог обима на људским лешевима, за коју је мало вероватно да ће бити поновљена због етичких проблема које поставља, за жаљење је да јој је фокус тако уско судско-медицински (Rodriguez and Bass 1983, 1985).

Природа покрета након распадања меког ткива зависи од облика зглоба и за њега везаног »степена слободе« (*degree de liberté*, Dudy лична комуникација) у спрези са амплитудом покретљивости у сваком од датих правца, и јачине припадајућих лигамената. Степен слободе (табела 1) у овом контексту представља број праваца кретања који кост у зглобу може да узме. Тако на пример лобањски шавови имају само један степен слободе, док згло-

бови у основи удова имају три. Амплитуда покрета, или мобилност, представљају степен до којег зглоб омогућава покретљивост у било којем од датих праваца, тако је код лобањских шавова ова мобилност само теоријска, док је код раменог зглоба она изразита. Оба концепта служе лакшем разумевању правца и природе покрета зглоба у живом организму и представљају делимичан модел интерпретације редоследа дисартикулације. На тај начин омогућавају да се одреди положај оних костију индивидуе у грому који не може да се подведе под нормалан распон покрета зглоба и који захтева другчије објашњење.

Очуваност нормалног – анатомски могућег – положаја костију у оквиру скелета као јединственог система, коју овде означавано термином »анатомска веза« мора да се посматра у светлу отпорности одређених зглобова на распадање и дисартикулацију. У том контексту табела релативне заступљености анатомских конекција коју даје Убелакер (Ubelaker 1974: 31) за Костурницу II са локалитета Тајдвотер Потомак (Tidewater Potomac, SAD), је од изразитог значаја. С друге стране, потребно је много више компаративног материјала из судско медицинског и археолошког контекста да бисмо успоставили релевантан модел. Дајстаг (Dastugue у коментару Macev 1987: 129) сматра да је класификација лигамената на »постојане« и »слабе« лишена анатомског смисла и да се не слаже са искуствима медицине. У одговору, Mace с правом истиче да у случају где се медицинска и археолошка искуства разилазе, већу пажњу треба придати археолошким обсервацијама (Masset 1987:131). Чињеница да је косто-вертебрални лигамент врло тешко пресећи приликом хируршким захватом, не сврстава ове зглобове међу »постојане« јер се они никад не налази у тачном анатомском положају у археолошком контексту. Дида (Duddy 1985: 12) уводи волумен меког ткива које је везано уз зглоб као важан фактор у одређивању перзистентности »анатомских конекција«: Слаби лигаменти са малим волуменом (зглобови екстремитета), слаби лигаменти са знатним волуменом (труп), и постојани лигаменти (табела 2). Треба водити рачуна да иако неке зглобне целине имају релативно слабу артикулацију, сами лигаменти око њих могу бити јаки и/или многобројни (стопало) и тако спречити процес раздвајања костију у зглобу.

Стога, будући да отпорност зглоба зависи од многобројних фактора, не можемо дати једноставну схему која би одговарала свакој појединој ситуацији, напротив, сваку од овде изложених »законитости«

неопходно је подврђи детаљном поређењу са осталим индикаторима у анализи сваког појединачног случаја. Стoga редослед дисартикулација, потекао из искуства судске медицине о процесу декомпозиције на отвореном простору, не смемо узети дословно већ га треба критички примењивати при анализи гробова: 1) лобања је први од телесних елемената који се скелетонизује првенствено услед дејства инсеката који врло брзо залазе у лобањске отворе. Уколико је изложена на сунцу уместо декомпозиције долази до сушења меког ткива те ће се кожа и коса задржати знатно дуже. Лобања се прва одваја од остатка скелета и услед нестабилности условљене положајем главе при сахрани, долази до одвајања вратних пршиљенова. Атлас најчешће следи лобањску базу и так касније се раздваја. 2) Након лобање, врат представља наставак процеса декомпозиције с тим сто вратни пршиљенови, будући да су везани снажним лигаментима, остају знатно дуже артикулисани. чак и кад је лобања значајно померена, услед малог волумена меког ткива, врат остаје у анатомском положају. 3) клавикула и стернум постају видљиви рано у току процеса распадања. Будући да је волумен трупа велики и да су лигаменти (иако јаки) малобројни, оба скелетна елемента су врло ретко у анатомском положају. Како одећа значајно успорава декомпозицију кадавера 4) руке и шаке се распадају знатно пре стопала и доњих екстремитета. Надаље, дисекација (сушење) значајно успоравају процес померања и разглобљавања уколико су ови делови скелета изложени сунцу. 5) Карлични појас се распада тек након торакса и абдомена, и док су кичмени пршиљенови најчешће артикулисани, ребра подлежу десартикулацији релативно брзо, највише због нестабилности положаја услед великог волумена формiranог распадањем меког ткива торакса. 6) Ноге, нарочито у одећи, остају много дуже интактне, а од зглобова први који се дисартикулише је колено. Стопала, најчешће заштићена обућом, најдуже остају у анатомском положају (Dirkmaat 1995: 7).

Подаци из археолошких студија показују да је дисартикулација атласа и аксиса један од најранијих феномена и код животиња (Micozzi 1991), и код људи (Masset 1987). Мандибула и лобања се прве одвајају од остатка скелета. Разглобљавање иде од врха (лобања) ка дну (стопала) и од центра (кичма) ка периферији (екстремитети) (Micozzi 1991). Према другим ауторима (Haglund, Reay, & Swindler, 1989; Masset 1993: 104), кичма дugo остаје у анатомској вези – нарочито лумбарни регион. У случају дор-

салног декубитуса, где је простор између седимента и кичме минималан (нема мишића) кичма остаје у стабилном положају без обзира на разградњу артикулација. Убелакер (1974) наводи да доњи део ногу остаје дugo у анатомској вези. Тек након дисартикулације колена следи дисартикулација кука, те је у археологији честа ситуација да су тибија-фибула у савршеном анатомском положају док су фемури искренути и изван лежишта. чак и у случају кад су и колено и кук измештени, кости стопала остају у анатомској вези. Врло је могуће да снага и број лигамената стопала (као и код шаке), онемогућује брзу дисартикулацију.

ПРИМЕЊИВОСТ НА ТУМАЧЕЊЕ НАЧИНА САХРАЊИВАЊА

1) Примарна или секундарна сахрана:

Примарна сахрана се најшире дефинише као похрањивање покојника у коначно почивалиште пре но што започне процес распадања меког ткива. Уколико је место декомпозиције меког ткива, или његовог уништења у случају кремације, различито од места финалне диспозиције, ради се о секундарним сахранама. Наравно, преостаје читав низ магнитудина случајева који не подлежу једноставној класификацији. У криптама, које представљају један такав случај, тело је положено у своје коначно почивалиште пре распада меког ткива, али долази до његовог померања при сахрани нових покојника (Masset 1987:113). Можемо их сматрати примарним сахранама јер остају генерално у оквиру првобитног места сахране, или секундарним јер су померене у односу на оригинално место где су похрањене. Породичне гробнице у савременим градовима, као и колективни гробови неолита Француске, представљају сличан проблем на који је још Лероа-Гуран указао (Masset 1993:13–18). Секундарна сахрана у оквиру исте некрополе може условити промену у начину полагања покојника и, уколико је ископавање доволно прецизно изведено, сугерисати да су кости сахрањене у врећи (Boddington, 1987: 29). Други граничен случај представља релативно ограничен поремећај положаја костију индивидуа на Јорк Џубери некрополи (York Jewbury cemetery, England; Brothwell, 1987: 23), где је измешаност костију торакса навела истраживача на закључак да се распадање леша десило за време док је сам ковчег са покојником путовао од места смрти (Линколн) до места сахране (Јорк). Будући да померање није

составни део ритуала, већ нужна последица уношења новог покојника у првом случају, или трансфера у другом, примарна сахрана представља логичнији закључак.

Нема магичних рецепата који нам дају одговор на питање класификације примарних и секундарних сахрана у археолошком контексту. Стoga је неопходна пажљива анализа анатомских детаља и њиховог положаја у сколпу целине (Masset 1987: 130). Одређен број елемената остаје индикативан у већини случајева.

Када је већина костију заступљена, и јавља се у одговарајућем анатомском положају чак и код најслабијих зглобова, намеће се закључак да је сахрана примарна. Уколико начин на који је тело покојника сахрањено, не доводи скелетне елементе у нестабилан положај након распадања неког ткива, тј. уколико не постоји контрадикција између гравитације и положаја скелета, реконструкција начина сахране је једноставна и не захтева експертно познавање анатомије и остеологије. Међутим, уколико након распадања неког ткива и лигамената, начин на који је покојник сахрањен ставља скелетне елементе у нестабилан положај, као пример може да послужи сахрана у седећем положају, тумачење постаје изразито компликовано и захтева експертизу (Audouze, 1987).

Без обзира на чињеницу да их често налазимо у литератури, секундарне сахране је много теже утврдити са сигурношћу. Измешаност костију у слоју није сигуран знак секундарне сахране, будући да су извори поремећаја многобројни и врло разноврсни. Могуће је рећи да секундарне сахране ретко укључују све кости у организму, а оне које су присутне су врло ретко у анатомском положају. Оваква врста генерализација је корисна само кад је очуваност костију изванредна, у противном, пажљиво поређење нађених у односу на очекивани број костију постаје нужно (Mays 1992). Културни феномени знатно модификују ова здраворазумска правила, те је стога врло ризично ослањати се на њих. Изванредан пример представља секундарна сахрана непотпуно распаднутих лешева, код којих је очувана не само већина костију већ и њихове анатомске везе (Ubelaker 1974:30; Dудay 1985:12). Прикупљање костију варира од културе до културе, те док се у једној заједници тежи прикупљању сваког, па и најситнијег скелетног елемента, у другима је симболовичан број костију сасвим довољан. Гале (Gallay 1987: 126) сугерише да је број зуба у поређењу са бројем максиларних и мандибуларних фрагмената

изразито добар показатељ уколико је разлика између очекиваног и затеченог броја зуба изразита. Приликом десекације, зуби испадају из алвеола те ће при секундарном сахрањивању најчешће остати превиђени. Овај аргумент функционише знатно боље у случају кад је лобања предмет култа и кад се одстрањује из некрополе: зуби остају уз скелет (примарна сахрана) док лобања (или фрагменти лобање) недостају у оквиру некрополе. Уколико, како је чест случај у неолитским гробницама Француске, долази до накнадног реорганизовања, премештања, измештања скелета да се направи место за новог покојника, ове анатомске конекције ће се погубити. Међутим, број зуба остаје битан показатељ да су лобање намерно одстрањене након десекације.

Квалитет ископавања и документације који је неопходан за ову врсту увида у погребну праксу је први дискутовао Dудay (1978:64) и овде је представљен у поглављу »Документовање положаја« (стр. 77). Користећи овакав документацијски приступ на локалитету Сен-Мишел-ди Туш (Saint-Michel-du Touch, Toulouse, France), Симон је успео да покаже да је скелет који је изгледао као лоше очувана примарна сахрана заправо секундаран, схематичан приказ скелета код којег су анатомски детаљи погрешно постављени: рука је састављена од два хумеруса који се у »лакту« додирују дисталним крајевима (Dудay 1978: 65–6). Сам Диде (Dудay 1989: лична комуникација) је на сличан начин реконструисао као секундаран скелет са Корзике код којег је само оквиран облик дорсалног дебкубитуса приказан положајем костију руку и ногу. Будући да су »кости« састављене од ситних фрагмената дугих костију, пажљиво нотирање положаја сваког фрагмента довело је до следећег закључка: ситни фрагменти разних костију узвода су секундарно поређани у гроб те дају слику покојника положеног на леђа. Свака од овако »представљених« костију садржала је низ фрагмената других костију. Све то није могуће утврдити на терену током ископавања, тек је детаљна анализа фрагмената у лабораторији омогућила њихово препознавање и латерализацију.

Селие (Sellier 1985) напомиње да су неке од парцијалних сахрана несумњиво секундарне сахране, док су друге заправо примарне сахране из којих је одређен број елемената одстрањен, било за секундарну сахрану, било у ритуалне сврхе. Осим наведених примера из француског неолита, одстрањивање лобање из гробног контекста је прилично распрострањен феномен који се среће у тако раз-

личитим контекстима као што су Мезолит Ђердапа и касно гвоздено доба типа Ла Тен (Rozoy, 1987; Срејовић, 1969). Зосом је картографирањем зуба на поменутом локалитету Бенон успео да утврди оригиналан положај секундарно одстрањених лобања. Импликације овог феномена превазилазе погребну праксу и могу да служе као индикација предачких ритуала (Masset 1993:110).

У ретким случајевима је могуће, на основу секундарне сахране, установити чак и положај при примарној сахрани. Амброаз и Перлез (Ambroise and Perles, 1972) су након детаљне анализе очуваних анатомских веза и диференцијаног присуства костију на »гомили« из неолитског долеман Сасе-Тиранкур (Chaussee-Tirancourt, Somme, France) установиле да је примарна сахрана извршена у седећем положају. Иако овакво тумачење не исцрпује сва могућа тумачења ове »гомиле костију« оно представља најпарсимоничније решење.

Добар индикатор је и релативно присуство одређених скелетних елемената. Иако кости шаке и стопала остају дуго очуване, ретко ће бити присутне у контексту секундарних сахрана. Диференцијална очуваност је тешко прихватљиво објашњење нарочито ако су ребра и пршиљенови релативно добро очувани. Међутим, уколико је реч о остеолошким колекцијама, треба обратити пажњу на начин ископавања, јер је врло лако могуће да археолози, нарочито у ископавањима пре 60-тих нису прикупили све кости, сматрајући да одређене кости у организму носе већи број информација, те да су остале небитне.

2) Простор у којем се одиграва путрефакција и распадање покојника

Простор који је одређен да носи тело покојника је важан аспект погребног ритуала. Еволуција кадавера у гробном контексту, иако следи иста глобална правила путрефакције, даје сасвим различите резултате ако је сахрана на отвореном, у једноставној гробној раки; ако је покојник накнадно покрiven седиментом или не; или ако архитектура креира око тела «празан простор» који ће тек накнадно бити испуњен земљом (Duday 1985: 6). Иако је у случају постојање архитектонске конструкције дољна обсертација од стране археолога, те иако промене у боји седимента често указују на присуство непостојаних елемената архитектуре, анализа диспозиције скелетних елемената пружа врло јасне индикације о структури гроба чак и кад материјални

трагови архитектуре нису очувани (Mordant 1987, Brothwell 1987). Диде наводи сахрану у издубљеном деблу (Duday 1989, лична комуникација). Затечено стање скелета је указивало на сахрану на леђима, на голој земљи са скоро непосредним покривањем. До померања костију изван њиховог анатомског положаја дошло је само код костију трупа. Померања су била минимална и објашњива празним простором који формира сама запремина тела покојника. Једино је однос 3 и 4 лумбарног пршиљена одступао од ове схеме. Дакле иако су све кости биле затечене у положају који им одређује дорсални декубитус, ова два пршиљена су била удаљена један од другог читавих 10 см, док су са осталим пршиљеновима (LV3 са LV2 и LV4 са LV5) били у савршеној анатомској вези. Диде предлаже следећи сценарио: скелет је у оквиру доста простране раке положен на даску или сличан раван дрвени објекат. Када, под утицајем великог волумена и рапидног распадања меког ткива трбушне дупље, долази до распадања даске на којој се декомпозиција одвија, остатак скелета је још увек у анатомском положају. Делови даске миграју према крајевима гробне раке, и остављају празан простор у средини. Ово објашњење је касније потврђено налазом делимично очуваног дебла испод једног од накнадно ископаних скелета. То наравно не значи да ће се слични индикатори појавити сваки пут када је скелет сахрањен на деблу – потребан је читав низ фактора да би до овакве ситуације дошло – али јасно указује на вредност детаљне анализе положаја костију. Уколико не постоје археолошки показатељи архитектуре, није могуће аутоматски закључити да је сахрана извршена у једноставној раци или на голој земљи. Кључ интерпретације је у присуству/одсуству одређених костију, и степену до којих су очуване анатомске везе (у значењу очуваност скелетних елемената у анатомски могућем положају).

Неки од основних индикатора простора омогућују и тумачење хронологије и различитих активности које се одигравају на некрополи као целини. Овде су приказани на табли 2 (према Duday 1985:12). Вредност коју ће сваки од ових фактора имати при тумачењу начина сахрањивања и везних активности зависи од процеса формације локалитета, параметара специфичних за сваку гробну целину и наравно квалитета ископавања и документације. Сваки појединачни случај претпоставља специфичан низ проблема, а будући да је еквифиналност – чињеница да различити узроци дају исте резултате – пре правило него изузетак, не постоје

једноставни параметри који би увек недвосмислено указивали на простор у којем се сахрана одвија. Диде (Duday 1978: 61–62; 1985:10) инсистира на важности степена и правца одступања од анатомски могућег положаја. Како у овом чланку није могуће направити систематизацију релевантних показатеља за сваки појединачни тип сахране, циљ нам је да уведемо неке термине који ће будућим истраживачима на српскохрватском језику омогућити лакшу манипулацију овим појмовима.

Сахрана: општи термин који означава удаљавање покојника из домена живих без обзира на начин на који се оно врши. За сахрану у земљи задржавамо термин »инхумација.«

Празан простор дефинише отсуство контакта тела покојника са седиментом током декомпозиције и дисартиулације. Архитектонски елемент спречава седимент да попуни простор који се формира распадањем меког ткива. Зависно од величине простора и типа архитектуре, могућ је читав низ покрета изван оригиналног анатомског положаја. Степен покрета је много већи него у »испуњеном« простору.

Ефекат зида. Архитектура може да делује и тако што ће ограничити простор у којем се тело распада и тако смањити покретљивост костију. У археолошком контексту овај ефекат је препознатљив на нивоу раменог и карличног појаса где у том случају не долази до потпуног »отварања« ових структура, већ оне остају у нестабилном положају, придржане архитектуром. Када од архитектуре не остане никакав траг, ефекат је видљив будући да кости остају у иначе необјашњиво нестабилном положају придржане седиментом, или су поређане у правој линији без одступања, чак и кад за то не постоји анатомска потреба (Masset 1993: 125).

Отворен празан простор представља архитектонску или природну средину у којој тело не долази у контакт са седиментом дужи низ времена: крипте у црквама, погребне пећине неолита Француске (Masset, 1993) и погребне куће Бела-Бела на рада из Британске Колумбије (Hester & Nelson, 1978), представљају добар пример. Декомпозиција следи законе који делују на изложене скелете, са изузетком стрвинарења. У овим контекстима је могуће очекивати присуство глодара те их увек треба имати на уму при анализи ритуала. У празном простору без накнадног испуњавања седиментом, све анатомске везе су најчешће очуване, међутим, низ дислокација мањег или јачег степена су приметне: »слегање« ребара, било према карлицама, било лате-

рално (зависно од оригиналног положаја покојника), ротација кичмених пршиљенова, раздавање сакрума од карличних костију. С друге стране, индикација отвореног празног простора може да буде и сасвим различит феномен: изразита поремећеност анатомских веза узрокована било бројним сукцесивним сахранама, циркулацијом мањих сисара, или колапсом једног дела околног седимента (Duday 1985:7).

Уколико је отворен празан простор накнадно испуњен седиментом при напуштању некрополе (Leclerc, 1987), тумачење постаје знатно комплексније, јер је неопходно доказати да је простор током функционисања некрополе био лишен седимента. Диде препоручује читав низ показатеља који су нарочито примењиви на групне сахране и костурнице: премештање костију ка периферним зидовима, постојање коридора за кретање живих који је најчешће или лишен костију или испуњен изразито уситњеним фрагментима костију које нису на време уклоњене, прегруписање дугих костију у не-анатомском положају, и слично (Duday 1978, 1987). Суперпозиција покојника без седимента између њих је на локалитету Вилдбер (Villedubert, France) предложена на основу следећих показатеља: лева рука одрасле индивидуе (бр. 1) је почивала на антериорном лицу LV4 и Lv5 друге одрасле индивидуе (бр. 2), који су због тога били ротирани 90 степени у односу на сакрум, који је са друге стране остао у савршеној анатомској вези са карличним костима. Ова карлица је почивала на тораксу треће индивидуе (бр. 3) који је био положен преко ноге четврте индивидуе (бр.4). Овакав распоред је врло лако протумачити као истовремену сахрану четири индивидуе, међутим, будући да је зглоб лакта много мање стабилан од сакро-илиачног зглоба, дисартиулација индивидуе 2 је већ била поодмакла кад је индивидуа 1 сахрањена, а између њих није било седимента.

Ограничени празан простор одговара архитектонским елементима који стварају празан простор око покојника и спречавају директан контакт са седиментом током декомпозиције: ковчег, саркофаг, кров изнад гробне раке, коже, тканине итд. Као што смо већ напоменули, архитектура (схваћена врло широко) може око тела да одржава врло ограничен празан простор који није увек могуће разликовати од иницијалног волумена самог тела (увијање у коже, тканине и сл., врло узак ковчег итд.). Врло добар индикатор ове скучене архитектуре је »ефекат зида« који је најчешће препознатљив у очуваности врло лабилних анатомских веза и у ригидном,

неприродном положају костију. Констрикција раменог и карличног појаса, такође представља добар индикатор јер се противи празном простору формираном захваљујући самом волумену тела. Релативна брзина распадања тела у односу на распадање архитектонског елемента одређује нашу способност да ове феномене уочимо на терену. Уколико се елементи архитектуре распадају брже од меког ткива покојника, резултат ће бити исти као и у испуњеном простору јер је контакт са седиментом омогућен одмах након (брзог) распадања архитектонске препреке. Потребно је обратити пажњу на оштећења којима подлежу пубичне кости и стернум услед колапса седимента, она ће се јавити само уколико постоји временски јаз између распадања архитектуре и распадања тела. Стога је сахрањивање у голој раци врло тешко разликовати од сахрањивања у трошном ковчегу. Уколико се пак тело распада знатно брже од архитектуре (дрвени сандуци, увијање и покривање кожама) одређен део покрета нужно бива изван иницијалне запремине леша, или су присутни елементи констрикције. До померања костију долази услед закона гравитације, колапса архитектонских елемената, или људске интервенције: отварања гроба да би се одстранила лобања или дуге кости. Неопходно је да скелет задржи довољан број очуваних анатомских веза које их и даље сврставају у примарне а не секундарне сахране. Наравно, не-ритуални извори поремећаја, као што су животиње које се закопавају у земљу, корење, померање терена, пљачкаши гробова итд. морају претходно бити елиминисани као могуће објашњење.

Испуњен простор се односи на сахране где је тело покојника у непосредном додиру са седиментом током целог процеса декомпозиције. Ово одговара инхумацији (*sensu stricto*): гроб је укопан у земљу, покојник положен у раку и рака затрпана земљом (Duday 1985: 8). Када је тело окружено седиментом, чим започне процес декомпозиције седимент испуњава празан простор формиран услед ликвидификације меког ткива. Кости не остају у апсолутно тачном анатомском положају јер је празан простор који формирају телесне шупљине давољан да омогући мања кретања костију. Уколико су инсекти присутни при декомпозицији њихова маса може драстично да помери ситније кости у оквиру волумена тела. Сама запремина тела, која зависи од мишићне масе покојника, узрокује одређен степен варијабилности, те ће код особа са већом масом абдомена најчешће доћи до знатнијег поме-

рања костију у том пределу. У екстремним случајевима, ефекат може бити исти као и код ограничног празног простора. Разлике у сегменту скелета где је померање најизраженије могу указати на правилно тумачење.

Диде предлаже два типа сахране у »голу земљу« или једноставну гробну раку: 1) где је процес »испуњења« седиментом прогресиван (**континуално испуњавање**), и диференцијално »испуњавање« где се процес дешава у етапама обрушавања седимента у телесне шупљине (Duday 1985).

До прогресивног испуњавања седиментом долази када је седимент изразито финог квалитета – лес или песак – те замењује меко ткиво истом брзином којом се меко ткиво распада. Овај феномен крактерише отсуство покрета костију, чак и у случају нестабилног положаја скелетних елемената. Задржавање стриктних анатомских веза је толико да се чак и подјезична (хиоидна) кост може наћи у одговарајућем анатомском положају (Duday лична комуникација 1991). Добар пример представља налаз скелета жене из Бонифација (Bonifacio, Corsica) где је шака, иако у нестабилном положају уз бок индивидуе, задржала непоремећене анатомске везе (Duday 1985: 9), што је могуће само у случају прогресивног испуњења седиментом. С друге стране, уколико су кости у стабилном положају одсуство померања не може бити протумачено као знак контакта са седиментом.

Диференцијално испуњавање је много чешћи случај и јавља се у седиментима који су знатно грубље структуре. Телесне шупљине најпре подлежу путрефакцији. Волумен који формира декомпозиција трупа и абдомена допушта одређено померање костију унутар граница тела, пре но што околни седимент пробије и испуни шупљине. Слегања ребара са измештањем косто-трансверзалних артикулација, дислокација стернума, слаба ротација сегмената кичме и латералано слегање карличних костију са слабим измештањем главе фемура из ацетабулума су само неки од врло уобичајених феномена везаних уз дорсални декубитус. У случају згрченца, дијафизе тибије и фемура долазе у контакт услед нестанка мишићне масе, а шака, уколико је положена преко абдомена или торакса, најчешће не задржава стриктну анатомску везу (Duday 1985). Важан показатељ да се не ради о простору формираном као последица архитектуре је чињеница да кости никада не напуштају иницијалну запремину тела, те да нема констрикције у пределу рамена и карлице.

Групне сахране: проучавање функције

Групне сахране су чест феномен у многом културама те се спонтано јављају чак и у оквиру оних заједница где је појединачна сахрана норма. Иако су породичне гробнице очигледан пример, породичне везе нису нужан предуслов групних сахрана. Као добар пример Масе наводи гроб светаца крај којих су сви важнији чланови заједнице хтели да буду сахрањени (Masset 1993: 15). Крипта у основи меморијане цркве по својој функцији представља паралелу са групним гробницама неолита Западне Европе. Тешко је разлучити да ли је намена гробнице од почетка била да прихвати већи број (или све) припаднике једне заједнице, или је у питању индивидуални гроб који је спонтано прерастао у групну гробницу. чак и у потоњем случају одређени елементи – величина гробнице, положај итд. – указују да је ова измењена функција већ слућена при самом подизању гробнице.

У зависности од тога да ли је већи број индивида положен у гробници истовремено или у различитим интервалима, групне сахране делимо на синхроне и дијахроне. Синхроне сахране се надаље могу поделити на примарне тј. масовне гробнице, и секундарне тј. костурнице. У случају када похрањује већи број индивида у првобитном положају, без трагова отварања и накнадне манипулатије и померања скелета, можемо тврдити да се ради о масовној сахрани као последици епидемије, масакра или ритуалног убиства целог домаћинства при смрти поглавара (Masset 1993: 13). Код синхроних сахрана у костурници, сви покојници се секундарно сахрањују истог дана без обзира на временски период протекао од смрти и степен декомпозиције леша. Оваква пракса узрокује да се покојници уносе у различитим фазама декомпозиције те се поред уредно сложених костију налазе делови скелета у савршеној анатомској вези па и читави скелети који изгледају као примарна сахрана (Ubelaker 1974).

Дијахроне групне сахране, које су и знатно чешће, можемо такође свrstати на примарне и секундарне. У случају секундарних сахрана синхроност сахране не мора претпостављати синхроност смрти. За разлику од костурница са синхроном сахраном, дијахроне сахране у костурници ће се одликовати већом унiformношћу степена декомпозиције јер је скелет унешен након прескрибованог времена које је провео у »луминалној фази« путрефакције (за Мадагаскар види Huntington Metcalf 1989).

Скелети често дају кључ за решења проблема унутрашње хронологије некрополе (Sellier 1985: 39). Археолог је у стању да препозна проблеме везане за пресецање и уништење ранијих гробова од стране нових укопа, међутим, отсуство поремећаја и пресецања није нужан показатељ синхроности суперпонираних гробова. На локалитетима Ле Мон Трот и Ле Рулие (Le Mont Trote and Les Rouliers, La Tčne, France) Розој је на основу покретног археолошког материјала установио да између две сахране које су суперпониране може да протекне два века, а да претходно сахрањен покојник није ни на који начин поремећен (Rozoy 1987: 59). Податак указује на изразиту пажњу коју су становници млађег гвозденог доба овог региона посвећивали одржавању гробова. Преплитање и измешаност костију два скелета, осим у случају отвореног простора крипте где мање и лакше кости могу да се помешају са костима раније положених индивидуа, представљају солидан показатељ истовремености сахране. С друге стране, уколико су стабилније зглобне везе нарушене, док су лабилне остale очуване можемо закључити да је сахрањивање извршено у две различите инстанце (Duday 1987: 59).

Поред хронологије анализа коштаног материјала пружа увид и у различите аспекте ритуала и функције некрополе као што су простор где се покојник одлаже, циркулација и премештање костију (Duday, 1981; Sauzade & Duday, 1979). На локалитету Вилдубер, само 40 од 53000 костију и коштаних фрагмената је нађено у анатомској вези. Очуваност врло нестабилних артикулација, попут зглобова међу сегментима шаке и прстију и зглобова вратне кичме, несумњиво су указивале на примарне сахране у оквиру костурнице. Надаље, мада су трагови животињске активности нађени на великом броју неартикулисаних фрагмената, степен поремећености скелетних веза није могао бити објашњен само њиховим дејством. Пажљивом анализом положаја неартикулисаних фрагмената установљено је да су сами преисторијски људи највећим делом узроковали поремећаје: ребра су неретко нађена у положају који сугерише да их је неко покушио са једног места и одложио на друго (као цвеће у вази), целе лобање су груписане на ограниченој простору, док су вратни пршиљенови нађени на различитим деловима некрополе, и сл. Надаље, будући да је атлас најчешће налажен уз лобање, одвајање је следило након декомпозиције. Остали показатељи су указивали на дијахрону сахрањивање покојника (Duday 1987a: 53). Комбинација примарног

сахрањивања у оквиру саме гробнице, са накнадним секундарним измештањем представља најпарсимоничније објашњење функције. Изразита фрагментација и недостатак већих костију у одређеним деловима указивали су на правце кретања живих по гробници (Masset, 1976). Анализа костију и фрагмената који припадају истој индивиду омогућила је решавање комплексних проблема хронологије некрополе у Коркону (Duday 1987) и помогла при одређивању времена и начина на који је гробница напуштена (Leclerc, 1987).

ДОКУМЕНТОВАЊЕ СКЕЛЕТНОГ ПОЛОЖАЈА И ПРОМЕНА У ОДНОСУ НА ОРИГИНАЛНИ ПОЛОЖАЈ ПОКОЈНИКА

Значај одређивања амплитуде покрета скелетних елемената у оквиру гроба захтева од теренских археолога добро познавање остеологије (Duday 1978: 10), детаљну и конзистентну документацију и присуство антрополога током свих фаза ископавања гроба. Потоње је нарочито важно када је немогуће детаљно документовати сваку кост или коштани фрагмент, што је чест случај код заштитних ископавања где временска и буџетска ограничења захтевају брзо измештање археолошког материјала.

Ископавање скелета мора да се врши у две фазе 1) фаза излагања скелета, где је пожељно изложити што већу хоризонталну површину на којој се могу препознати релативни односи појединачних скелетних елемената и 2) фаза »подизања« гроба (Skinner and Lazenby, 1983: 26–30). Детаљна документација изложених костију из прве фазе је неопходан предуслов даљне анализе било да се ради о цртежима, (1:5 даје много бољу резолуцију у којој је могуће идентификовати и латерализовати и целе кости и коштане фрагменте, наравно уколико цртач познаје остеологију), или о бројним фотографским снимцима, од којих су ортогонални најбољи (Duday 1978, 1987). Кад ја документовање завршено приступа се другој фази ископавања, подизању скелета. Код подизања скелета најзначајније је да се уклоне само оне кости и коштани фрагменти који су изложени и документовани у претходној фази, а не цео скелет као што је најчешће случај у пракси. Мада звучи као непотребно понављање очигледног, овде инсистирамо на детаљима ових двеју фаза управо зато што теренски истраживачи често прибегавају сумарној документацији положаја скелета (сумаран опис у дневнику, цртеж у размери 1:10; неколико фотографија целог скелете-

та) и потпуном подизању скелета, тако да кости и коштани фрагменти испод прве изложене површине остају недокументовани. Тако тродимензијално тело – скелет – постаје дводимензијонална слика без дубине.

Будући да је за детаљну тафономску анализу битан не само хоризонталан однос костију већ и њихов вертикалан положај, свака кост мора бити документована тродимензијално. При ископавању комплексних ситуација, најбоље је узимати све три координате за сваку појединачну кост или коштани фрагмент, те означавати и паковати сваку кост засебно. Када је ситуација на терену релативно једноставна (случај већине средњевековних некропола) праћење ових двеју основних фаза ископавања кроз низ ортогоналних цртежа или фотографија које могу да се суперпонирају представља најсврсисходније решење (Duday 1989, лична комуникација). Иако је размера 1:5 за цртеже најидеалнија за саме антропологе, у неким случајевима није ни неопходна ни практична. Цртежи у размери 1:10, као и теренска запажања антрополога који подиже скелет, обезбеђују довољно детаља за правилну реконструкцију. Познавање остеологије је кључан фактор јер је препознавање и латерализација сваке кости и коштаног фрагмената, као и нотирање тачне позиције костију, нужни део анализе. Нотирање тачне позиције костију може се остварити или бележењем анатомског аспекта који видимо, или нотирањем аспекта који почива на земљи⁴. Коректна анатомска номенклатура изражена паровима проксимални/дистални; антериорни/постериорни; супериорни/инфериорни; медиални/латерални; ендо/егзо, и њиховим комбинацијама омогућује прецизну комуникацију података између више антрополога који могу истовремено, или у различитим етапама радити на скелетима. Из искуства самог аутора, цео процес – уколико га обавља антрополог са једним асистентом не захтева много више времена него традиционално »подизање« скелета. Сvakако, ово је и незамењив начин обучавања будућих антрополога у проблемима практичне остеологије. Уколико антрополог није присутан на терену препоручљив је низ фотографија анатомских детаља који су потенцијални носиоци информација о положају: карлица, кости шаке, вратни пршиљенови са лобањом, вратни пршиљенови након подизања лобање, положај лопатице и ребара и положај пателе.

⁴ Иако је нотирање аспекта који видим мени самој једноставније, оба су подједнако добра уколико се јасно назначи који је кориштен.

ЗАКЉУЧАК

Археолози и антрополози проучавају гробове као извор разумевања културних норми и идеологије која их условљава. Погребни ритуали и култови предака (Barrett 1988: 31, Kinnes 1975: 17; Hunting-ton и Metcalf 1979) представљају основни циљ анализе. Услед природе археолошких података, потпуну реконструкцију ритуала остаје изван наших могућности, стога је сваки напредак у интерпретацији детаља сахране кроз разумевање низа акција над сваким појединачним покојником и у оквиру некрополе као целине, од изразитог значаја.

Правилно прикупљени подаци о положају и очуваности скелетних елемената омогућују анализу процеса који делују на покојника од тренутка смрти,

преко обреда сахрањивања до коначног откривања од стране археолога и могу се дешифровати помоћу тафономије. Да би омогућила детаљну интерпретацију гробног контекста тафономска анализа мора да изађе из усих оквира проучавања агенса који делују на очуваност костију и да посвети знатно већу пажњу положају скелетних елемената (Masset 1972a, 1987, Ubelaker 1974, Dудay 1978, 1985, 1987a). Ископавање мора бити прецизно и праћено документацијом која има у виду захтеве детаљне реконструкције погребног ритуала. Присуство физичког антрополога на терену и његово активно учешће у дизајнирању археолошког ископавања некрополе и пратеће документације, омогућује да се одређени проблеми решавају са већом ефикасношћу, без последица по квалитету документације.

BIBLIOGRAPHY:

- Ambroise, D., & Perlès, C.**, 1972. *Etude de la position des ossements d'un squelette néolithique (sépulture collective de la Chausée-Tirancourt, Somme)*. L'Anthropologie, 76(5–6): 535–544.
- Andrews, P., & Cook, J.**, 1985. *Natural Modifications to Bones in a Temperate Setting*. Man, 20: 675–691.
- Antunovic, M.** (1991) *Recherches préliminaires sur les restes humains incinérés du site archéologique de Konopiste (Mala Vrbica, Kladovo, Yougoslavie)*. D.E.A., Bordeaux I.
- Audouze, F.**, 1987. *La sépulture d'enfant du Buisson Campin à Verberie (Oise)*. In H. Duddy & C. Masset (Eds.), Anthropologie Physique et Archéologie, pp. 147–155. Paris, C.N.R.S.
- Baden, M. M.**, 1982. *Medical-Legal Aspects of Microbiology*. New York Academy of Sciences, Section of Microbiology (February 17.).
- Barrett, J. C.**, 1988. *The Living, the Dead, and the Ancestors: Neolithic and early Bronze Age Mortuary Practices*. In J. C. Barrett & I. A. Kinnes (Eds.), The Archaeology of Context in the Neolithic and Bronze Age – Recent Trends, pp. 30–42. Sheffield, Department of Archaeology and Prehistory U of Sheffield.
- Baud, C.-A.**, 1987. *Alterations osseuses post-mortem d'origine fongique ou bactérienne*. In H. Duddy & C. Masset (Eds.), Anthropologie Physique et Archéologie, pp. 135–146. Paris, C.N.R.S.
- Baud, C. A., & Gossi, M.** (1980). Degree of Mineralization of Bone Tissue as Determined by Quantita-tive Microradiography: Effect of Age, Sex and Pathological Conditions. In *Proceedings Fourth International Conference on Bone Measurement*, (pp. 345–351). U.S. Dept of Health.
- Behrensmeyer, A. K.**, 1975. *Taphonomy and Paleoecology in the Hominid Fossil Record*. Yearbook of Physical Anthropology, 19: 36–50.
- Behrensmeyer, A. K.**, 1978. *Taphonomic and Ecologic Information from Bone Weathering*. Paleobiology, 4: 150–162.
- Binford, L. R.**, 1981. *Bones, Ancient Man and Modern Myths*. New York, Academic Press.
- Boddington, A.**, 1987. *Chaos, Disturbance and Decay in an Anglo-Saxon Cemetery*. In A. Boddington, N. A. Garland, & R. C. Janaway (Eds.), Death, Decay and Reconstruction. Approaches to archaeology and forensic science, pp. 27–42. Manchester, Manchester University Press.
- Boddington, A., Garland, N. A., & Janaway, R. C.** (Ed.). (1987). *Death, Decay and Reconstruction. Approaches to Archaeology and Forensic Science*. Manchester: Manchester University Press.
- Boyd, D. C.**, 1996. *Skeletal Correlates of Human Behavior in the Americas*. Journal of Archaeological Method and Theory, 3(3): 189–251.
- Boyde, A.**, 1989. *Enamel*. In B. K. B. Berkowitz, A. Boyde, R. M. Frank, H. J. Hohling, B. J. Moxham, J. Nalbandian, & C. H. Tomge (Eds.), *Teeth*, pp. 309–473. Berlin, Springer-Verlag.

- Brain, C. K.**, 1981. *The Hunters or the Hunted? An Introduction to African Cave Taphonomy*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Bromage, T. G.**, 1984. *Interpretation of Scanning Electron Microscopic Images of Abraded Forming Bone Surfaces*. American Journal of Physical Anthropology, 64: 161–178.
- Brothwell, D.**, 1987. *Decay and Desorder in the York Jewbury Skeletons*. In A. Boddington, N. A. Garland, & R. C. Janaway (Eds.), *Death, Decay and Reconstruction. Approaches to archaeology and forensic science*, pp. 22–26. Manchester, Manchester University Press.
- Cartmill, M.**, 1994. *Reinventing Anthropology: American Association of Physical Anthropologist annual Luncheon address*. Yearbook of Physical Anthropology, 37: 1–9.
- Child, A. M.**, 1995. *Towards Understanding of the Microbiological Decomposition of Archaeological Bone in the Burial Environment*. Journal of Archaeological Science, 22: 165–174.
- Cook, J.**, 1986. *The Application of Scanning Microscopy to taphonomic and Archaeological Problems*. In D. A. Roe (Eds.), *Studies in the Upper Paleolithic of Britain and Northwestern Europe*, pp. 143–163.
- Crubézy, E., & Helas, J.-C.**, 1989. *Archéologie funéraire et anthropologie: application de l'étude ostéologique in situ à l'interprétation de tombs rupestres adjacentes du cimetière médiéval de Saint-Côme et Damien (Montpellier, Hérault)*. In L. Buchet (Eds.), *La matériel anthropologique provenant des édifices religieux*, Paris, C.N.R.S.
- Dart, R. A.**, 1956. *Myth of the Bone Accumulating Hyena*. American Anthropologist, 60: 715–724.
- Dart, R. A.**, 1957. *The Osteodontokeratic Culture of Australopithecus prometheus*. Pretoria,
- Derry, D. E.**, 1911. *Damage Done to Skulls and Bones by Termites*. Nature, 86: 245–246.
- Dirkmaat, D. C.** (1995). Taphonomy in the Northeast Woodlands: Four Cases from Western Pennsylvania. In *47th Annual Meeting of the American Academy of Forensic Sciences*, (pp. 10). Seattle:
- Duday, H.**, 1978. *Archéologie funéraire et anthropologie*. Cahiers d'Anthropologie, 1: 55–101.
- Duday, H.**, 1981. *Le place de l'anthropologie dans l'étude des sépultures anciennes*. Cahiers d'Anthropologie, 1981(1): 27–42.
- Duday, H.** (1985). Nouvelles observations sur la décomposition des corps dans un espace libre. In *Méthode d'étude des sépultures*, (pp. 6–13). Saint-Germain en Laye.
- Duday, H.**, 1987a. *Contribution des observations osteologiques à la chronologie interne des sépultures collectives*. In H. Duday & C. Masset (Eds.), *Anthropologie Physique et Archéologie*, pp. 51–61. Paris, C.N.R.S.
- Duday, H.**, 1987b. *Organisation et fonctionnement d'une sépulture collective néolithique. L'aven de la Boucle a Corconne (Gard)*. In H. Duday & C. Masset (Eds.), *Anthropologie Physique et Archéologie*, pp. 105–111. Paris, C.N.R.S.
- Duday, H., & Masset, C.** (Ed.). (1987). *Anthropologie Physique et Archéologie*. Paris: C.N.R.S.
- Elliot Smith, G.**, 1908. *The Alleged Discovery of Syphilis in Prehistoric Europeans*. Lancet, 2: 521–524.
- Farswan, Y. S., & Naatiyal, V.**, 1997. *Phosphorus Enrichment in the Burial Soil at Kumau*. Journal of Archaeological Science, 24(3).
- Gallay, A.**, 1987. *Analyse de la nécropole néolithique du Petit-Chasseur (Valais, Suisse). Vers un bilan méthodologique*. In H. Duday & C. Masset (Eds.), *Anthropologie Physique et Archéologie*, pp. 19–47. Paris, CNRS.
- Garland, N., & Janaway, R.**, 1989. *The Taphonomy of Inhumation Burials*. In C. A. Roberts, F. Lee, & J. Bintliff (Eds.), *Burial Archaeology Current Research, Methods and Developments*, pp. 14–38. London, University of London.
- Gordon, C. J., & Buikstra, J. E.**, 1981. *Soil pH, Bone Preservation and Sampling Bias at Mortuary Sites*. American Antiquity, 46(6): 566–571.
- Grayson, D. K.**, 1988. *Danger Cave, Last Supper Cave and Hanging Rock Shelter: the Faunas*.
- Hacket, C. J.**, 1981. *Microscopical Focal Destruction (Tunnels) in Exhumed Human Bones*. Med. Sci. Law: 243–265.
- Haglund, W. D.** (1991) *Applications of Taphonomic Models to Forensic Investigation*. Ph. D., University of Washington.
- Haglund, W. D., Reay, D. T., & Swindler, D. R.**, 1989. *Canid Scavenging/Disarticulation Sequence of Human Remains in the Pacific Northwest*. Journal of Forensic Sciences, 34: 587–606.
- Hare, P. E.**, 1980. *Organic Geochemistry of Bone and its Relation to the Survival of Bone in Natural Environments*. In A. K. Behrensmeyer & A. P. Hill (Eds.), *Fossils in the Making*, pp. 156–181. Chicago, University of Chicago Press.
- Hedges, R. E. M., & Millard, A. R.**, 1995. *Bones and Groundwater: Towards the Modelling of Diagenetic Processes*. Journal of Archaeological Science, 22: 155–164.

- Henderson, J.**, 1987. *Factors Determining the State of Preservation of Human Remains*. In A. Boddington, N. A. Garland, & R. C. Janaway (Eds.), *Death, Decay and Reconstruction. Approaches to archaeology and forensic science*, pp. 43–54. Manchester, Manchester University Press.
- Hesse, B., & Wapnish, P.**, 1985. *Animal Bone Archaeology: from Objectives to Analysis*. Washington, Taraxacum.
- Hester, J. J., & Nelson, S. M.** (Ed.). (1978). *Studies in Bella Bella Prehistory*. Burnaby, B.C.: Department of Archaeology SFU.
- Janssen, W.**, 1984. *Forensic Histopathology*. Berlin, Springer Verlag.
- Kelso, J.**, 1995. *A Place for the Culture Concept in Biological Anthropology*. In N. T. Boaz & L. D. Wolfe (Eds.), *Biological Anthropology: The State of Science*, pp. 241–250. Corvalis, Oregon State University Press.
- Kinnes, I.**, 1975. *Monumental Function in British neolithic Burial Practices*. World Archaeology, 7: 16–29.
- Kölliker, A.**, 1860. *ueber des Ausgebreitete Vorkommen von pflanzlichen Parasiten in den Hartgebilden niederer Thiere*. Zchr. wiss. Zool., 10: 215–232.
- Korth, W. W.**, 1979. *Taphonomy of Microvertebrate Fossil Assemblages*. Annals of the Carnegie Museum, 48: 235–285.
- Lambert, J. B., Simpson, S. V., Weiner, J. G., & Buikstra, J. E.**, 1985. *Induced Metal-ion Exchange in Excavated Human Bone*. Journal of Archaeological Science, 12: 85–92.
- Landals, A.**, 1990. *The Maple Leaf Site: Implications of the analysis of small scale bison kills*. In L. B. Davis & B. O. K. Reeves (Eds.), *Hunters of the Recent Past*, pp. 121–151. London, Unwin Hyman.
- Le Mort, F.** (1981) *Dégredation artificielles sur des os humains du Paléolithique*. Thèse de 3ème cycle, Paris VI.
- Le Mort, F.** (1987). L'étude des traces d'action intentionnelles sur les os humains. Son apport à la connaissance des traitements du cadavre au Paléolithique. In *Méthode d'étude des sépultures*, (pp. 63–68). Saint-Germain en Laye:
- Leclerc, J.**, 1987. *Procédures de condamnation dans les sépultures collectives Seine-Oise-Marne*. In H. Duday & C. Masset (Eds.), *Anthropologie Physique et Archéologie*, pp. 73–88. Paris, C.N.R.S.
- Lerroi-Gourhan, A., Bailloud, G., & M., B.**, 1962. *L'hypogée II des Mournouards (Mesnil-sur-Oger, Marne)*. Gallia Préhistoire, 5(1): 23–133.
- Lyman, R. L.**, 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Mant, A. K.**, 1987. *Knowledge Acquired from Post-War Exhumations*. In A. Boddington, N. A. Garland, & R. C. Janaway (Eds.), *Death, Decay and Reconstruction. Approaches to archaeology and forensic science*, pp. 65–80. Manchester, Manchester University Press.
- Masset, C.**, 1972a. *Influence du sexe et de l'âge sur la conservation des os humains*. In *L'Homme hier et aujourd'hui*, pp. 334–343. Paris, Cujas.
- Masset, C.**, 1972b. *The Megalithic Tomb of La Chassée Tirancourt*. Antiquity, 46: 297–300 + pl. 47.
- Masset, C.**, 1973. *La démographie des populations inhumées. Essai de paléodemographie*. L'Homme, 13(4): 95–131.
- Masset, C.**, 1987. *Le »Recrutement« d'un ensemble funéraire*. In H. Duday, Masset, C (Eds.), *Anthropologie Physique et Archéologie*, pp. 111–134. Paris, C.N.R.S.
- Masset, C.**, 1993. *Les dolmens: sociétés néolithiques et pratiques funéraires: les sépultures collectives d'Europe occidentale*. Paris, Editions Errance.
- Mays, S.**, 1992. *Taphonomic Factors in a Human Skeletal Assemblage*. Circaea, 9(2): 54–58.
- Micozzi, M. S.**, 1991. *Postmortem Change in Human and Animal Remains*. Springfield, IL, Charles S. Thomas.
- Miller, S. J.**, 1975. *A Study of Cuts, Grooves, and Otehr Marks on recent and Fossil Bone: II, Weathering Cracks, Fractures, Splinters, and Other Similar Natural Phenomena*. In E. Swanson (Eds.), *Lithic Technology*, pp. 212–226. The Hague, Mouton.
- Mordant, D.**, 1987. *Des inhumations en »pleine terre«? L'exemple de la Petite-Seine*. In H. Duday & C. Masset (Eds.), *Anthropologie Physique et Archéologie*, pp. 155–166. Paris, C.N.R.S.
- Morgenthaler, P. W., & Baud, C. A.**, 1956. *Sur une cause d'altération des structures dans l'os humain fossile*. Bull. Soc. Suisse Anthropol. Ethnol., 33: 9–10.
- Morlan, R. E.**, 1980. *Taphonomy and Archaeology in the Upper Pleistocene of the Northern Yukon Territory: a Glimpse of the Peopling of the New World*. Ottawa, National Museum of Man.
- Nawrocki, S. P.**, 1995. *Taphonomic Processes in Historic Cemeteries*. In A. L. Grauer (Eds.), *Bodies of Evidence: Reconstructing History Through Human Skeletal Remains*, pp. 49–68. New York, Wiley-Liss, Inc.
- Nicholson, R. A.**, 1996. *Bone Degradation, Burial Medium and Species Representation: Debunking the Myths, an experiment based approach*. Journal of Archaeological Science, 23: 513–533.

- Ortner, D. J., Von Endt, D. W., & Robinson, M. S.**, 1972. *The Effect of Temperature on Protein Decay in Bone: its Significance in Nitrogen Dating of Archaeological Specimens*. American Antiquity, 37: 514–520.
- Payne, J. A.**, 1965. *Summer Carrion Study of the Baby Pig *Suis scrofa**. Ecology, 46: 592–602.
- Piepenbrink, H.**, 1986. *Two Examples of Biogenous Dead Bone Decomposition and Their Consequences for Taphonomic Interpretation*. Journal of Archaeological Science, 13: 417–430.
- Polson, C. J., Gee, D. J., & Knight, B.**, 1985. *The Essentials of Forensic Medicine* (4th ed.). Oxford, Pergamon Press.
- Reed, C. A.**, 1963. *Osteo-archaeology*. In D. Brothwell & E. Higgs (Eds.), *Science in Archaeology*, pp. 204–216. New York, Basic Booksž.
- Rodriguez, W. C., & W. M., Bass.**, 1983. *Insect Activity and Its Relationship to Decay Rates of Human Cadavers in East Tennessee*. Journal of Forensic Sciences, 28: 423–432.
- Rodriguez, W. C., & W. M., Bass.**, 1985. *Decomposition of Buried Bodies and Methods That May Aid in Their Location*. Journal of Forensic Sciences, 30: 836–852.
- Rozoy, J. G.** (1987). Manipulations celtiques dans les tombes au La Tène I. In *Méthode d'étude des sépultures*, (pp. 59–63). Saint-Germain en Laye:
- Sauzade, G., & Duday, H.**, 1979. *L'abri de Sanginouse, tombe collective du Chalcolithique ancien (commune de la Roque-sur-Pernes, Vaucluse)*. : 280–297.
- Sellier, P.** (1985). Observations sur la position des corps dans les cimetières de Mehrgarh (Pakistan). In *Méthode d'étude des sépultures*, (pp. 39–43). Saint-Germain en Laye:
- Shipman, P.**, 1979. *What are all These Bones Doing Here? Confessions of a Taphonomist*. Harvard magazine (Nov.–Dec.): 42–46.
- Skinner, M., & Lezenby, R.**, 1983. *Found! Human Remains*. Burnaby, B.C., Archaeology Press, S.F.U.
- Srejovic, D.**, 1969. *Lepenski vir. Nova pristorijska kultura u Podunavlju*. Beograd, SKZ.
- Speth, J. D.**, 1991. *Taphonomy and Early Hominid Behaviour: Problems in Distinguishing cultural and non-cultural agents*. In M. C. Stiner (Eds.), *Human Predators and Pray Mortality*, pp. 31–40. Boulder, WEestview Press.
- Sutcliffe, A. J.**, 1973. *Similarity of Bones and Anthlers Gnawed by Deer to Human Artefacts*. Nature, 227: 1110–1113.
- Thomas, L. V.**, 1980. *Le Cadavre*. Bruxelles, Complexe.
- Toots, H.** (1965a). Orientation and Distribution of Fossils as Environmental Indicators. In *Nineteenth Field Conference of the Wyoming Geological Association*, (pp. 219–229).
- Toots, H.**, 1965b. *Random Orientation of the Fossils and its Significance*. University of Wyoming Contributions to Geology, 4: 59–62.
- Ubelaker, D. H.**, 1974. *Reconstruction of Demographic Profiles from Ossuary Skeletal Samples*. Washington, Smithsonian Institution Press.
- Ubelaker, D. H.**, 1981. *The Ayalań Cemetery: A Late Integration Period Burial Site on the South Coast of Ecuador*. Washington D.C., Smithsonian Institution Press.
- Van Vliet-Lanoë, B.** (1985). Problèmes d'altération des os par gélification et après gélification. In *Méthodes d'étude des sépultures*, (pp. 13–15). Saint-Germain en Laye:
- Villa, P., Bouville, C., Courtin, J., Helmer, D., Mahien, E., Shipman, P., Bellomini, G., & Brance, M.**, 1986. *Cannibalism in the Neolithic*. Science, 233: 431–437.
- Von Endt, D. W., & Ortner, D. J.**, 1984. *Experimental effects of Bone Size and Temperature on Bone Diagenesis*. Journal of Archaeological Science, 11: 247–253.
- Voorhies, M.**, 1969. *Taphonomy and Population Dynamics of an early Pliocene Vertebrate Fauna, Knox County, Nebraska*. Laramie,
- Vrba, E. S.**, 1975. *Some Evidence of Chronology and Paleooecology of Starkfontein, Swarktrans and Kromdraai from the fossil Bovidae*. Nature, 254: 301–304.
- Waldrön, T.**, 1987. *The Relative Survival of the Human Skeleton: Implications for Paleopathology*. In A. Boddington, N. A. Garland, & R. C. Janaway (Eds.), *Death, Decay and Reconstruction. Approaches to archaeology and forensic science*, pp. 55–64. Manchester, Manchester University Press.
- Walker P.L.**, 1995. *Problems of preservation and sexism in sexing: some lessons from historical collections for paleodemographers*. In Saunders R.S. & A. Herring (Eds.) *Grave Reflections: Portraying the Past through Cemetery Studies*, pp. 31–47. Toronto: Canadian Scholars' Press.
- Walker P. L. J. Johnson & P. Lambert**, 1988. *Age and Sex biases in the preservation of human remains*. American Journal of Physical Anthropology 76:183–188.
- Weigelt, J.**, 1927. *Rezente Wirbeltrierleichen und ihre plaeobiologische Bedeutung*. Leipzig, Max Weg verlag.

- White, C. D., & Hannus, L. A.**, 1983. *Chemical Weathering of Bone in Archaeological Sites*. American Antiquity, 48: 316–322.
- White, T. D.**, 1992. *Prehistoric Cannibalism at Mancos 5MTMUR–2346*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Willey, P.**, 1990. *Prehistoric Warfare on the Great Plains: Skeletal Analyses of the Crow Creek Massacre Victims*. New York, Garland.
- Willey, P., & Emerson, T. E.**, 1993. *The Osteology and Archaeology of the Crow Creek Massacre*. Plains Anthropologist, 38: 227–269.

Summary: MIRJANA ROKSANDIĆ, Simon Fraser University, Burnaby, Canada

VALUE OF TAPHONOMIC ANALYSIS OF HUMAN SKELETAL REMAINS FOR THE STUDY OF TYPES OF INTERMENT

The taphonomic processes which affect the organism from the moment of death until the complete skeletonization and finally until the excavations by the archaeologists had influence on two essential aspects of skeleton in the archaeological context: its preservation and position. As the taphonomic methodology originated from palaeontological and palaeolithical studies the understanding of taphonomic processes is reduced to determination of those diagenetic agents which affect the organism but are not the consequence of cultural activities, i.e. intentional, appropriate actions of people and which in accordance to this could be understood as »noise« or »bias« in the analysis. This work attempts to show that taphonomy need not be restricted to

the analyses used for elimination of noise in the interpretation of burial ritual but that it has an inherent potential to detect and document those aspects of human activity, sanctioned by cultural norm, that relates to the treatment of the deceased. After the short history of taphonomy we discuss, in this paper, the following problems 1) state of preservation of bones – the most of taphonomic literature relates to this problem – 2) position of skeletal material – that is potentially more significant for archaeology – and 3) elements of the methodology of excavation and documentation which make possible taphonomic analysis. We also insist on the presence of anthropologist in the course of archaeological excavations.

PETAR POPOVIĆ
Institut archéologique de Belgrade

LA CÉRAMIQUE DE LA TÈNE FINALE SUR LES TERRITOIRES DES SCORDISQUES

(Ier siècle av n. è. – Ier siècle de n. è.)

Le thème de ce travail a été initié par les résultats de fouilles de sauvetage effectuées il y a plus de quarante ans près du village de Saraorci dans la vallée de la Morava (Pomoravlje). Ces travaux ont porté sur un site archéologique (Saraorci–Majdan) englobant un espace relativement vaste formé par une terrasse dominant de 4 à 5 m l'ancienne berge de la Jezava. En aval, la rivière s'oriente au nord pour se jeter dans le Danube une trentaine de kilomètres plus loin, près de Smederevo. La décision d'y entreprendre ces fouilles durant l'été 1957, sous la direction de Draga et Milutin Garašanin, a été motivée par la menace représentée par l'activité d'une briqueterie voisine. L'exploration d'un secteur d'environ 200 m² a mis au jour un matériel qui correspond à l'ancien néolithique (culture de Starčevo), à l'énéolithique, à l'âge du Fer et à la période romaine¹. En raison de l'extraction de l'argile et des activités agricoles intensives les couches archéologiques étaient en partie détruites ou bouleversées. Nous nous intéresserons donc ici plus particulièrement aux structures de La Tène finale qui ont été bien documentées lors des fouilles².

La méthode d'exploration à consister en l'ouverture de plusieurs larges tranchées de sondage divisées en sections de 2 mètres sur 4. Dans la partie nord de la tranchée III (section 1), a été constatée, à une profondeur de 0,40–0,50 m, une zone de terre noire mêlée à des tessons de céramique. Afin d'obtenir une image plus précise, cette section a été élargie à l'ouest, au nord et à l'est pour englober finalement une superficie de 32 m². On a pu ainsi établir que cette zone de terre révélant des traces d'incendie couvrait la plus grande partie de l'espace situé au nord de la section 1 originelle. Mais ce n'est qu'à une profondeur de 0,70 à 0,80 m qu'il a été possible de discerner trois fosses (fig. 1). La plus grande (fosse A) se trouvait dans la partie nord-ouest où elle s'enfonçait, au point Q, sous les profils nord et est de la tranchée. D'une profondeur avoisinant

2,50 m son remblai était constitué de terre cendrée grise, de charbon de bois, de fragments de torchis rubéfié et de tessons de céramique. Attenante à cette première fosse, qu'elle recoupait partiellement, se trouvait la seconde fosse (B), de forme ovale, de dimensions 2,60 x 1,85 m, et d'une profondeur de 1,60 m. Son contenu était semblable à celui de la précédente alors que ses contours n'apparaissaient clairement que dans les niveaux inférieurs. La troisième fosse (C) située un peu plus au sud, était de dimensions inférieures (1,70 x 0,65 m) et ne différait guère par ses caractéristiques des précédentes. En raison des travaux agricoles intensifs ces trois fosses étaient perturbées dans leurs couches supérieures et il n'a pas été possible de procéder à un relevé de niveau précis pour la totalité du matériel archéologique retiré. Ceci concerne tout particulièrement les fosses A et B que nous traiterons comme une seule et même entité, distincte de celle constituée par la fosse C. Il convient de mentionner que c'est dans la fosse A qu'ont été trouvés les seuls objets métalliques mis au jour sur ce site: deux fibules et une fauille. Bien que de toute évidence la fosse B ait été creusée ultérieurement, le long même de la fosse A, alors que la fosse C constitue un ensemble distinct, la totalité du matériel céramique reste très homogène et ne présente pas de différences notables tant sur le plan culturel que chronologique. Il en est de même pour le reste des trouvailles mises au jour par les fouilles de sauvetage. Dans la tranchée IV (section 1), on a noté à une profondeur de 0,32 m, outre quelques tessons de céramique de La Tène finale, la présence d'une zone circulaire de terre foncée d'un diamètre d'environ 1,50 m. Son évidage a

¹ Garašanin, M. 1957, 82 p.; Garašanin, D., Garašanin, M. 1960, 238.

² Les trouvailles archéologiques et la documentation effectuées lors de ces fouilles se trouvent dans la collection du Musée national de Belgrade. Je remercie ma collègue Mirijana Vukmanović pour le matériel qu'elle a aimablement mis à ma disposition.

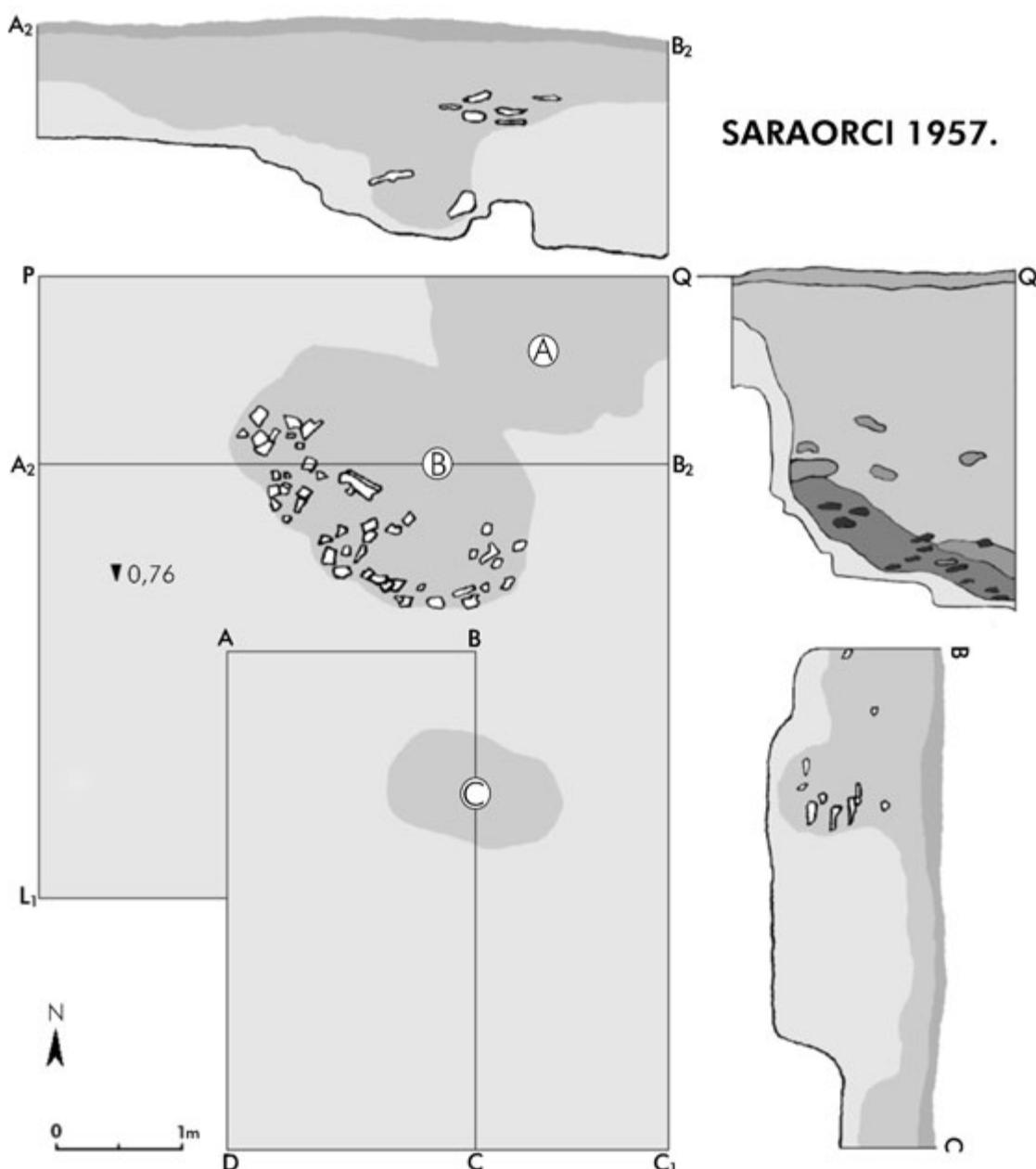

Fig. 1. Saraorci, fosse A-B et C, plan et coupes

révélé une fosse de 0,71 m de profondeur au fond de laquelle étaient déposés un squelette de chien et un petit pot (fig. 2).

Les trouvailles céramiques découvertes à Saraorci peuvent être rangées en trois catégories principales. Tout d'abord un matériel caractéristique des agglomérations de La Tène finale sur le territoire des Scordisques ou, pour le moins, correspondant à l'époque des oppida en Europe centrale. Puis, une vaisselle de type dace et, finalement, des écuelles se rattachant aux formes romaines.

Le matériel de La Tène finale est constitué par des formes caractéristiques qui, pour une large part, ont été

façonnées au tour avec une pâte de texture fine. Lors de la cuisson cette céramique a reçu diverses nuances de couleur grise alors que certains exemplaires ont été décorés par polissage en forme de lignes ou de quadrillage. Il s'agit de gobelets, de cruches, de petits pots (Pl. 2. 1-5; 3. 11-14; 4. 7) et, le plus souvent, d'écuelles à profil en »S«, de diamètre divers (Pl. 1. 1-5; 3. 1-7; 4. 12-14). En raison de leur qualité et de l'épaisseur de leurs parois, les vases ovoïde de grandes dimensions (jarres), destinés à stocker les provisions, ont été le plus souvent trouvés sous forme de tessons de grande taille qui ont permis leur reconstitution (Pl.

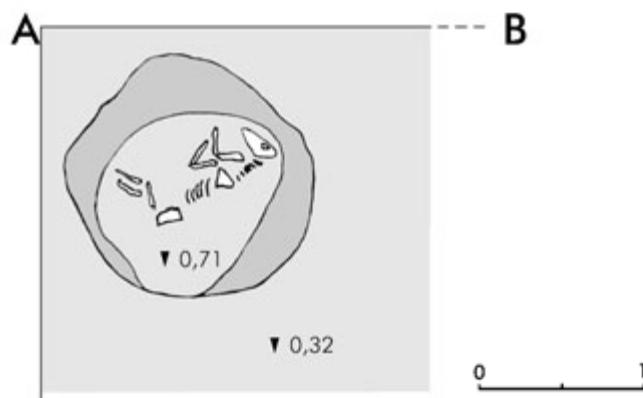

Fig. 2. *Saraorci, fosse cultuelle, plan.*

1. 11–14; 2. 6–7; 3. 15–18; 4. 8). C'est aussi à des fins de stockage qu'étaient utilisés des pithoi-dolia de couleur ocre (Pl. 1. 15–16). Une céramique aux parois plus fines, d'une couleur rouge acquise lors de la cuisson et ornée de bandes blanches peintes, n'est attestée que par quelques tessons (Pl. 4. 1). Les pots étaient façonnés à la main, ou sur un tour lent, avec une pâte de texture grossière, avec sable ou éclats de pierre. Leur surface a été rendue plus rugueuse par l'apposition de stries, plus ou moins fines ou denses, le plus souvent en trace de peigne vertical. Ils appartiennent aux formes typiquement celtes (Pl. 2. 8–10; 4. 2–6, 9).

Le répertoire morphologique de cette catégorie trouve de nombreuses analogies sur les sites celtes, et notamment ceux dégagés sur un territoire englobant, depuis la Slavonie de l'est, la Bačka, le Srem et le Podunavlje jusqu'aux Portes de Fer (Đerdap)³. Nous reviendront en particulier le matériel céramique publié après de longues recherches menées à Gomolava près de Hrtkovci⁴, ainsi que les résultats des fouilles de sauvetage entreprises le long d'une partie de l'autoroute Belgrade–Zagreb⁵. La céramique provenant des fosses A–B et C est caractéristique de la dernière phase du Deuxième âge du Fer et correspondrait à une période allant de la seconde moitié du Ier siècle av. n. è. au début du siècle suivant.

Les récipients d'origine dace, façonnés à la main avec une pâte de texture grossière, et de couleur brun clair, sont représentés à Saraorci par quelques exemplaires. Il s'agit d'écuelles fragmentées à bord largement évasé qui correspondent souvent à une forme spécifique – les récipients sur piédestal connus sous le nom de fruitières (Pl. 2. 12–13; 3. 20–21). Ce type de trouvailles est très fréquent en aval du Đerdap⁶. On note aussi deux tasses »daces« dans la mesure où une petite coupe conique n'était pas, en fait, un couvercle de récipient (Pl. 2. 11; 3. 19). Grâce aux trouvailles de Saraorci et

au matériel livré par les tombes du site de Gloždar à Paraćin⁷, nous pouvons conclure que les formes daces trouvées dans cette partie du Pomoravlje appartiennent à la fin du Ier siècle av. n. è. et au siècle suivant.

Quelques écuelles de petites dimensions, façonnées au tour et de couleur grise (Pl. 1. 8–9) ou rouge (Pl. 3. 9–10), s'inscrivent dans le large cercle des formes provinciales romaines qui, à partir des premières décennies du Ier siècle de n. è. se propagent à partir du Srem en direction du Podunavlje.

Les deux fibules trouvées dans la fosse A ne peuvent guère nous aider pour la datation des autres trouvailles. La première, une fibule de bronze de schéma de La Tène moyenne, se range parmi les formes peu sensibles sur le plan chronologique, en usage tout au long du Ier siècle av. n. è. (Pl. 1. 17)⁸. La seconde, partiellement endommagée et recouverte d'épaisses couches de fer oxydé, avait un pied en forme de cadre (Pl. 1. 18). Elle pourrait être datée aussi bien de la fin du Ier siècle av. n. è. que du début de notre ère.

C'est approximativement à la même période qu'appartient la fosse dégagée par la tranché IV, et à l'intérieur de laquelle avaient été déposés un squelette de chien et un petit pot (fig. 2; Pl. 4. 9). Les trouvailles de cette sorte ont un caractère cultuel et plusieurs exemples d'une coutume semblable ont été relevés dans le Srem. Sur le site de Bare près de Vojvodina, la fouille d'une agglomération de La Tène finale a dégagé une fosse contenant deux squelettes, de cheval et de chien, ainsi qu'une céramique typique de La Tène D⁹. Lors de fouilles à Zemun Polje on a mis au jour une fosse renfermant un squelette de chien et une céramique du Ier siècle de n. è. (une tasse »dace« et un bol romain avec ornements estampés)¹⁰. De tels exemples ont également été relevés dans les parties orientales de la cuvette des Carpates mais aussi dans les régions Géto-Daces¹¹.

Les résultats des travaux menés à Saraorci ont montré que la haute terrasse de l'ancienne rive de la

³ Todorović 1968, 37 pp.; id. 1974; Sladić 1986, 24 pp.; Hunyady 1942/1944, passim.

⁴ Jovanović, B., Jovanović, M. 1988.

⁵ Brukner 1995.

⁶ Popović 1991, 173, sl. 6.5–8; cf. Brukner et al. 1987, T. XXIII. 4.

⁷ Garašanin 1964.

⁸ Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, 84 p.; Des fibules semblables de schéma de La Tène moyen ont été trouvées dans une agglomération voisine de Pećinci, datée de la plus récente phase de La Tène finale, Brukner 1995, 99, n° 167, 170.

⁹ Brukner 1995, 92 p.

¹⁰ Dimitrijević 1969, 86, sl. 7, 9.

¹¹ Petres 1972, 380; Gabler 1982, 66, 80.; Sîrbu 1993, 147 p., fig. 34, 35.

Jezava, du fait de sa configuration propice, avait déjà été utilisée, à plusieurs reprises, comme lieu d'habitat durant la période préhistorique. Les fosses évoquées ci-dessus indiquent clairement que l'on trouvait ici, au tournant de l'ancienne et de la nouvelle ère, des structures destinées à l'habitation et à d'autres activités annexes. Ayant servi de dépotoirs elles étaient remplies de débris de poterie de fonctions diverses, indispensables à la vie quotidien, de restes de torchis, de charbon de bois et d'ossements d'animaux. Dans un premier temps elles ont pu être utilisées comme des trappes ou des silos, alors que les restes de torchis pourraient provenir de vestiges d'habitations construites à proximité. Si la perturbation des couches supérieures et l'ampleur limitée des fouilles effectuées à Saraorci ne permettent pas de se faire une image plus précise de l'ensemble du site, le répertoire céramique et la découverte d'une faucille y attestent une réelle intensité des activités agricoles (Pl. 2. 14).

Nous pouvons finalement conclure que les structures dégagées à Saraorci appartiennent au début ou aux premières décennies du Ier siècle de n. è. Malgré les années passées ces trouvailles gardent encore toute leur importance, car rares sont les données nouvelles venues, entre temps, compléter notre image des Scordisques dans la vallée de la Velika Morava (Grande Morava) au cours de La Tène finale et au début de la période impériale.

Si les Scordisques, à leur apogée, dominaient les régions stratégiques allant de la Slavonie orientale à l'Olténie, les découvertes d'une céramique de La Tène finale se voient avant tout concentrées en Pannonie du sud-est, puis dans certaines parties du Podunavlje s'avancant jusqu'aux contrées en aval du Đerdap. Les recherches archéologiques ont montré qu'à partir de la fin du IIème siècle av. n. è. le Srem et la Bačka étaient des régions particulièrement développées et à très forte densité de population, raison pour laquelle on reviendra souvent sur ces régions dans ce travail. Les trouvailles provenant de la vallée de la Morava sont beaucoup plus rares, et se limitent à quelques enregistrements sporadiques sur un territoire relativement large allant en se rétrécissant en s'avancant plus au sud jusqu'à Leskovac et Preševo¹².

La céramique de La Tène moyenne datée du III/IIème siècle av. n. è., que nous connaissons uniquement d'après les tombes celtes, a constitué une base à partir de laquelle s'est formée, en intégrant des formes

locales et les influences romaines de plus en plus fortes, la céramique technologiquement plus parfaite, plus diversifiée et nettement plus abondante des agglomérations de La Tène finale. Tout chercheur s'intéressant à ce type de céramique peut trouver un point de repère dans le matériel archéologique publié après les vastes explorations menées sur le site de Gomolava. La formation de cet habitat fortifié sur la rive de la Save a été datée, d'après des fibules et des trouvailles numismatiques, de la seconde moitié ou de la fin du IIème siècle av. n. è.¹³ Déjà durant la phase la plus ancienne on a l'impression de voir apparaître, sans transition évidente, un répertoire presque complet de formes qui correspond déjà à une économie nettement plus développée. Il a d'ailleurs été noté que la céramique de La Tène finale peut être suivie sans dénoter de changements typologiques significatifs jusqu'à la fin du Ier siècle av. n. è. et aux événements historiques liés aux opérations militaires de Tibère à la charnière de l'ancienne et de la nouvelle ère. Pour cette raison il est souvent difficile, en l'absence d'autres trouvailles plus sensibles du point de vue chronologique, de dater avec précision la céramique provenant d'autres sites moins importants¹⁴. D'où également l'impression que cette époque connaissait une céramique uniforme se réduisant à quelques types de base, tels que des variantes d'écuelles, des gobelets ou pseudocanthares, des pots et de grands vases ovoïdes ou biconiques (jarres, pithoi). Cependant les fouilles menées sur de grandes surfaces (Gomolava, Gelérthegy–Tabâr à Budapest ou les nouvelles fouilles de l'habitat fortifié de Čarnok près de Vrbas)¹⁵ ont finalement permis de reconnaître une céramographie nettement plus complexe qui offre une image plus fidèle du mode de vie dans les agglomérations de cette époque. A Gomolava le répertoire des vases, en plus d'un grand nombre d'informations concernant la façon de stocker, de préparer et de servir la nourriture, atteste que cette agglomération était un centre de production pour la céramique. Sur ce site, la fouille du plateau a dégagé 16 fours de potier qui assuraient une production destinée non seulement aux besoins locaux mais également distribuée dans toute une vaste région environnante. Un grand nombre de formes ou de décors (peints ou polis) présentent des traits généraux qui sont identifiables comme celtes de La Tène finale, et que l'on retrouve dans toutes les parties du monde celte. Sur ce vaste territoire, il est toutefois bien connu qu'un rôle

¹² Popović 1994.

¹³ Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, 83 pp.

¹⁴ Ibid. 85 pp.

¹⁵ Bónis 1969; Jovanović, M. 1994.

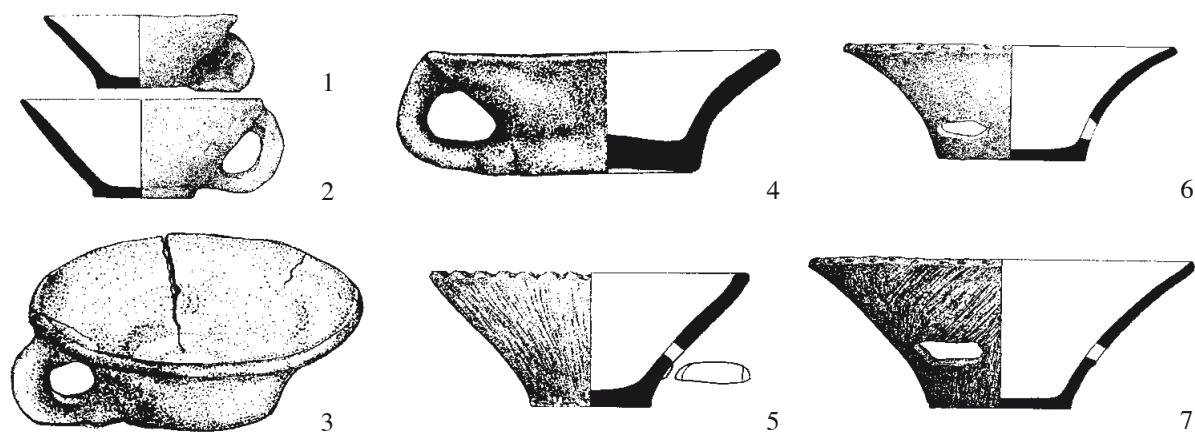

Fig. 3. Gomolava, tasses »daces« (d'après Jovanović, B., Jovanović, M. 1988), éch. 1:4.

important revenait également aux formes locales spécifiques à certaines régions ou ateliers. Une des caractéristiques de celle production locale réside ainsi à Gomolava, dans les nombreux vases à pâte à texture fine, façonnés à la main ou au tour, et ornés de divers motifs réalisés par polissage¹⁶. Dans les autres habitats fortifiées des Scordisques un tel mode de décoration est bien plus rare, alors que l'éventail des motifs, nettement plus modeste, se réduit à des bandes polies horizontales, des lignes ondées ou une décoration en forme de quadrillage¹⁷.

Une caractéristique particulière de la poterie de Gomolava est la présence d'une céramique pouvant être mise en relation avec des éléments de la production dace. D'après les données stratigraphiques et les ensembles clos, on trouve cette céramique depuis le plus ancien horizon jusqu'à la phase la plus récente, c'est-à-dire à travers tout le Ier siècle av. n. è. et la première moitié du siècle suivant. Ce matériel se répartit en deux catégories principales: les pots et les tasse »daces«¹⁸. La première est constituée par des pots de facture grossière, avec décors en traces de peigne et bandes en relief digitées. De tels exemplaires, typiques pour les régions daces, restent assez rares sur ce site et, dans de tel cas, il convient toujours d'avoir à l'esprit que de tels pots pouvait provenir d'une production familiale de céramique culinaire, d'origine autochtone pannonienne.

La seconde catégorie est composée par les tasses »daces«, déjà bien connues, dont la propagation dépasse largement leurs régions d'origine, et que nous rencontrons aussi bien dans la couche de La Tène finale que dans celle correspondant à la période romaine. La majorité des auteurs roumains considère qu'elles avaient une fonction très précise – en l'occurrence ils se prononcent pour leur utilisation comme lampes (lucerna)¹⁹. Lors des fouilles menées à Gomolava nous avons eu l'occasion,

tout comme nos confrères roumains, de remarquer la présence au fond des récipients d'une fine couche de graisse, et sur la paroi, à l'opposé de l'anse, d'une large trace de suie à l'endroit où devait vraisemblablement s'appuyer une mèche imbibée de graisse animale ou végétale²⁰. Pour nous il est très intéressant de noter que Gomolava a livré plus de 70 exemplaires de ces tasses, ce qui constitue un pourcentage très élevé, y compris pour les forteresses daces – davae, et permet de supposer qu'elles ont été fabriquées et utilisées par les habitants même de cette agglomération. En plus des formes habituelles (fig. 3. 1–4), on remarque ici un type spécifique représenté par quelques exemplaires qui, pour l'instant, ne trouvent pas d'analogies à notre connaissance (fig. 3. 5–7). La différence principale réside dans l'absence d'anse et la présence, juste au-dessus de la base du réservoir, d'une ouverture ovale. Il existe une explication simple à ce détail: cette ouverture pouvait être destinée à remplacer l'anse. Dans ce cas ce type de lampe était tenue en glissant l'index dans l'ouverture alors que le pouce était posé sur le bord supérieur. Il semble, néanmoins, que ce modèle de lampe ne se soit pas avéré meilleur que les autres, ce qui, entre autre, pourrait ressortir du fait qu'excepté à Gomolava, on ne le retrouve sur aucun autre site. Il est intéressant de signaler ici les tasses »daces« trouvées dans un castellum romain de

¹⁶ Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, 94 p.; Sur la céramique peinte voir Jovanović B. 1991a; Szabó 1991.

¹⁷ Majnarić-Pandžić 1984, 25.; Sladić 1986.

¹⁸ Jovanović, B. 1979, 10 pp.; id. 1991, 152; Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, 82 p.;

¹⁹ Crisan 1969, 153 pp.; id. 1976; Preda 1986, 54 p.; Ursachi 1995, 161 pp.; cf. Horedt 1983.

²⁰ En plus de la littérature mentionnée plus haut voir Nandris 1973, 157 p. qui a présenté les tasses »daces« comme des lampes en recourant également à une méthode expérimentale.

Transylvanie. Celles-ci sont également dépourvues d'anse, alors que la base du réservoir est ceinte d'une succession de profondes cavités circulaires, vraisemblablement réalisées par pression du doigt²¹. Il est très possible qu'il ne s'agissait pas là d'une décoration mais d'une solution ayant la même fonction que l'ouverture percée sur les tasses de Gomolava. Avant de clore cette digression sur les tasses »daces« il convient de noter que de telles lampes se sont imposées et maintenues comme une solution fonctionnelle dans les territoires s'étendant depuis les parties orientales de la cuvette des Carpates²² jusqu'à la mer Noire, tandis que les lampes romaines, plus onéreuses et plus luxueuses, ne les ont progressivement supplantées que dans les régions soumises à une forte romanisation.

Les autres agglomérations fortifiées du Srem, qui n'ont pas fait l'objet de fouilles aussi vastes, ont livré un matériel céramique nettement plus modeste par sa diversité. Elles occupaient des emplacements, judicieusement choisis en surplomb de cours d'eau, qui avaient été à plusieurs reprises utilisés comme habitats durant l'époque préhistorique. Leur mode de fortification – rempart de terre entouré d'un fossé – reposait sur l'expérience acquise en la matière au cours du Premier âge du Fer. Uniquement le long du Bosut se succédaient, à distances relativement faibles, trois sites fortifiés – Prvlaka, Orolik et Gradina na Bosutu qui, sur bien des points, offraient des caractéristiques semblables²³. Le dernier de ces sites, ayant fait l'objet d'explorations durant plusieurs années, offre une épaisse couche correspondant à l'Ancien âge du Fer et se terminant par un horizon de La Tène finale²⁴. Toutefois, l'occupation de cette partie du site par une nécropole plus récente n'a pas permis d'établir de données stratigraphiques. Les résultats de ces fouilles n'ont pas encore été publiés et nous nous contenterons, à titre d'illustration, de présenter ici un choix restreint des poteries caractéristiques appartenant au Ier siècle av. n. è. (Pl. 5). Un matériel semblable a également été trouvé dans la Bačka à Plavna, Turski Šanac et Čarnok, agglomérations de plaine, dotées de fortifications en terre²⁵. Les couches de ces sites ont livré une poterie de La Tène finale typique du Ier siècle av. n. è., voire, pour certains exemplaires, du début même de la nouvelle ère. Les éléments daces restent pour l'instant absents sur tous ces sites²⁶. Il est intéressant de noter que de telles trouvailles n'ont pas non plus été enregistrées lors des travaux de fouilles intensifs menés à Sremska Mitrovica (Sirmium)²⁷.

D'après les résultats des recherches menées jusqu'à présent la majorité de ces agglomérations

fortifiées du sud-est de la Pannonie étaient des centres de production, de commerce et de pouvoir politique qui présentaient toutes les caractéristiques des oppida. La vie s'est éteinte dans cette région vers l'an 10 av. n. è., lorsque Tibère a rattaché cette partie du territoire des Scordisques à l'Etat romain, où lors de la répression de l'Insurrection pannonienne (an 6 à 9)²⁸. En tant que mesures de représailles, ou de pacification, leurs populations soulevées ont été déplacées, et leurs remparts rasés. L'agglomération de Gomolava, incendiée à cette époque, a toutefois été restaurée dans un laps de temps relativement bref, et ses habitants ont également commencé à s'installer dans ses environs²⁹. Il en a été tout autrement pour un site fortifié de La Tène finale près de Stari Slankamen qui a rapidement laissé la place, dans cette partie du limes, à une forteresse romaine (Acumincum)³⁰. C'est un destin semblable qu'ont également connu d'autres sites de La Tène qui se trouvaient sur la haute rive du Danube, telles que Surduk, (Rittium) ou Novi Banovci (Burgenae)³¹.

Dans le Srem et la Bačka l'existence d'agglomérations ouvertes de plaine a été constatée lors de prospections et sondages effectués sur un grand nombre de sites³². Des résultats particulièrement précieux ont été fournis par les fouilles de sauvetage entreprises dans les années quatre-vingts lors de la construction de l'autoroute reliant Belgrade à la frontière croate³³. Avant de nous intéresser plus loin à la typologie et la chronologie des trouvailles céramiques, il convient ici de dire quelques mots sur l'aspect de ces agglomérations, point sur lequel nous ne savions, encore récemment, que très peu de choses³⁴.

²¹ Marcu, Tentea 1997, 225 p.; voir Bichir 1984, 31, pl. X.7,8,14

²² Voir: Visy 1970, 19 p.; Bónis 1969, 189; Pieta 1982, Abb. 3.

²³ Majnarić-Pandžić 1984; ead. 1996; cf. Dalić 1998; Popović 1992, 38 pp., 98 pp.

²⁴ Popović, Radojčić 1996.

²⁵ Voir: Jovanović, M. 1989; Brukner 1978; Jovanović, M. 1994.

²⁶ Ibid.; Majnarić-Pandžić 1984, 27.

²⁷ Brukner et al. 1987 , 31.

²⁸ Papazoglou 1978, 340 pp.; Mirković 1971, 12 p.; cf. Mócsy 1974, 34, 37 pp.

²⁹ Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, 97.; Brukner et al. 1987, 35.; Dautova-Ruševljan 1981; Dautova-Ruševljan, Brukner 1992.

³⁰ Dimitrijević 1971, 571 pp.; Brukner et al. 1987, 36; Petrović 1995, 23.

³¹ Pour les trouvailles numismatiques provenant de Surduk et de Novi Banovci voir Popović 1987 (voir index), pour les trouvailles de La Tène provenant de Novi Banovci voir Majnarić-Pandžić 1970, 35 pp.; pour la période romaine voir Petrović 1995, 21 pp.

³² Popović 1994, 14 pp. map 1.

³³ Brukner 1995.

³⁴ Brukner et al. 1987, 35 pp.; Brukner 1995.

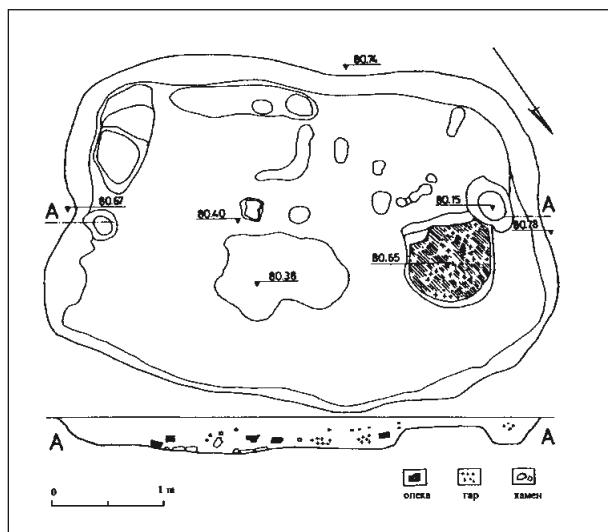

Fig. 4. Kuzmin (Bregovi-Atovac), plan et coupe de cabane – structure 9 (d'après Bruckner 1995, 94).

De toute évidence ce n'est pas un hasard si c'est précisément de part et d'autre du tracé même de l'autoroute s'avancant à travers le Srem qu'ont été mis au jour, entre autres découvertes, plusieurs habitats de La Tène. Cette importante voie de communication longe en effet ici, au sud, une zone de plaine qui s'étend en direction de la Save, et qui, avant les travaux d'assèchement, était pour une bonne part recouverte de marais. De l'autre côté, au nord, se trouve un terrain au relief ondulé s'élevant jusqu'aux pentes de la Fruška gora. L'étroite bande de terre ici en question se trouvait donc entre deux écosystèmes, ce qui offrait, dans une plus ou moins large mesure, des conditions très propices tant pour la pêche et l'agriculture que pour l'élevage et la chasse.

Dans ces sites l'unité d'habitation et d'activité économique était constituée par des cabanes de petites dimensions jouxtées, à proximité immédiate, de fosses diverses (silos, trappes). Ces cabanes étaient de construction simple et de formes diverses, plan rectangulaire ou ovale, allant de dimensions 2 x 4 m à des diamètres cca 5–6 m (fig. 4). Le plus souvent elles étaient semi-excavées, à une profondeur de 0,50 à 0,80 m, alors que leurs murs étaient faits de branches tressées garnies d'un remplissage. Compte tenu de la faible portée, la toiture s'appuyait sur les murs latéraux, et éventuellement sur un ou deux poteaux dressés sur les côtés plus étroits. Dans certains cas un foyer se trouvait à l'intérieur de l'espace fermé mais il s'agit là davantage d'exceptions que d'une règle générale. Un tel mode de construction, caractéristique des régions de plaine, est connu d'après plusieurs exemples enregistrés en Pannonie et dans la cuvette des Carpates³⁵.

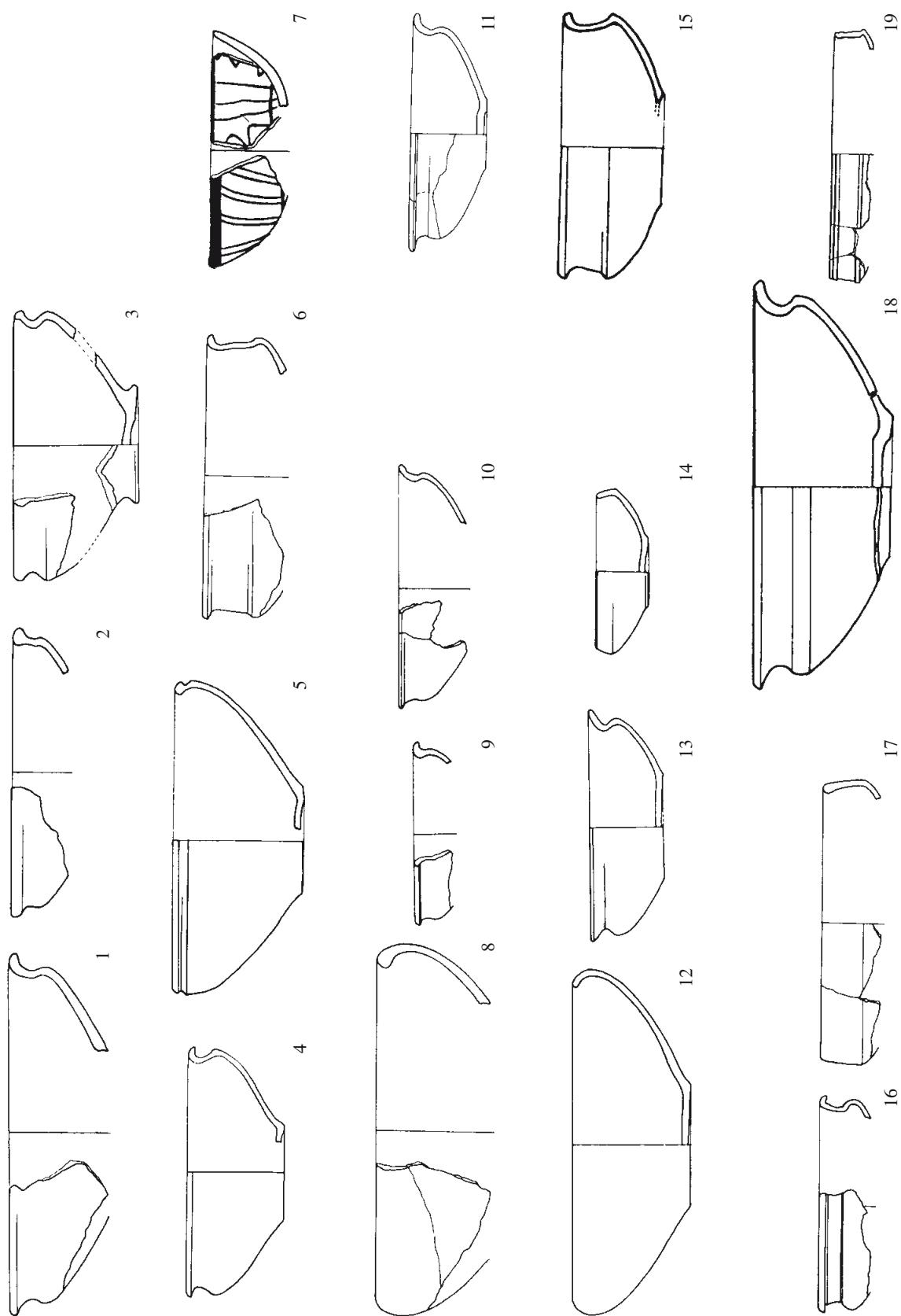
Quelques données supplémentaires concernant le nombre et la disposition de ces structures d'habitation nous sont fournies par les sites de Tromeda près de Pećinci et de Vrtlozi près de Šimanovci³⁶. Les prospections et les sondages ont permis d'y constater la présence de telles structures sur une aire de plusieurs hectares, précédemment occupée par une agglomération du Premier âge du Fer. Toutefois nous ignorons toujours les rapports existant entre ces structures tant prises individuellement que regrouper au sein d'ensembles importants, et il est encore moins possible d'établir quelque règle pouvant suggérer l'existence d'agglomérations de grande taille. De toute évidence un tel type de construction n'avait qu'une durée d'utilisation limitée et il est fort probable que les cabanes usées par le temps étaient abandonnées, et souvent utilisées comme dépotoirs, alors que de nouvelles étaient érigées à proximité. Les remblais comblant ces structures d'habitation ou fosses ont livré, en règle générale, un matériel archéologique très varié qui, outre un grand nombre de fragments de céramique, renfermait aussi des outillages, quelques parures et une multitude d'ossements d'animaux³⁷. Tout cela suggère un type d'économie extensive, notamment pour l'agriculture et l'élevage. La construction légère de ces structures, d'une part, et la qualité relativement élevée des trouvailles mobiles, d'autre part, permettent de supposer qu'une partie au moins de ces cabanes (sans foyer?) avait, par leur utilisation, un caractère saisonnier. Toutefois, une meilleure compréhension de cet aspect de l'habitat est fortement entravée par les travaux agricoles, avant tout les labourages en profondeur, qui ont totalement bouleversé les couches supérieures. De fait, nous ne pouvons avoir une image réelle de ces habitats car les vestiges des constructions au niveau du sol ont été dévastés, et seules les structures semi-excavées sont mieux documentées du point de vue archéologique.

Les trouvailles céramiques méritent une attention particulière car elles ont été mises au jour dans des structures (cabanes, fosses) qui appartenaient à des agglomérations du Ier siècle av. n. è./Ier siècle de n. è. L'existence d'un riche matériel archéologique, accompagné de la documentation correspondante, nous a ainsi permis de nous pencher sur le problème des changements survenus vers la fin de l'âge du Fer et à l'époque du renforcement de la présence romaine. On constate, déjà à première vue, que le répertoire

³⁵ Gabler 1982; id. 1991, 56 pp.; Kuzmova 1980.

³⁶ Bruckner 1995, 98 pp.

³⁷ Bruckner 1995; Blažić 1995.

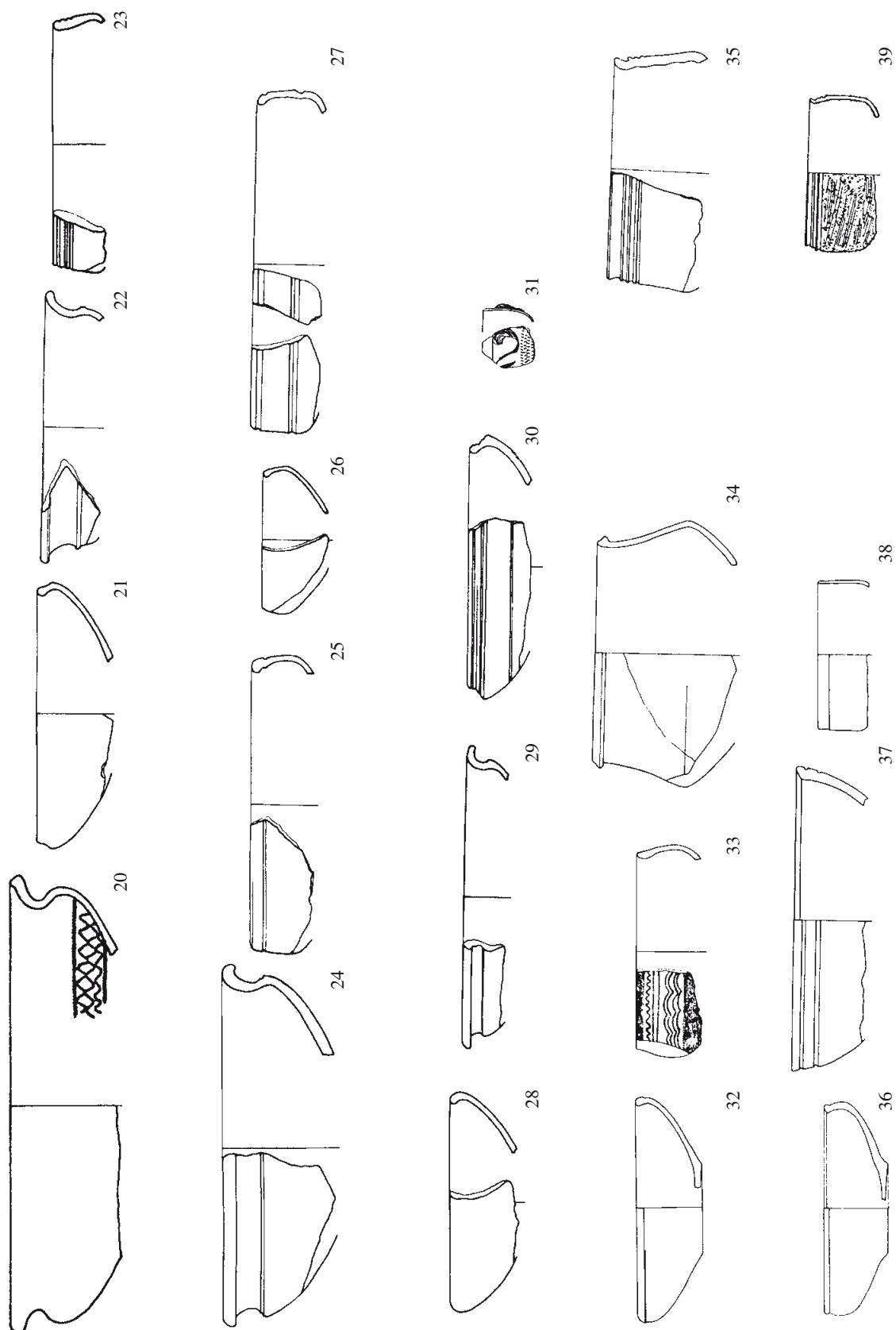

Fig. 5. Ecuelles provenant des structures ou fosses: 1–3 Kuzmin (Velike Ledine); 4–7, 24–27 Sremska Mitrovica (Livade); 8–10, 16–17 Adaševci (Gajicë); 11, 32–34, 39 Sremska Mitrovica (Mitrovačke livade); 12–14 Kuzmin (Bregovi–Atovac); 15, 18–19, 20–23 Pećinci (Tromeda); 28–31 Ruma (Žirovac); 35, 36–38 Šimanovci (Vrtlozi). Éch. 1:4.

morphologique caractéristique de La Tène finale est, dans une large mesure, resté en utilisation y compris dans les premiers temps de la période impériale. Cette situation peut être illustrée par les écuelles qui représentent toujours un fort pourcentage des trouvailles et peuvent, sur le plan typologique, être plus sensibles que les vases d'un autre type. Parmi le matériel publié nous distinguerons les exemplaires qui proviennent des structures, donc d'ensembles plus ou moins clos, et pourraient ainsi, en s'appuyant sur les autres trouvailles les accompagnant, permettre d'établir un découpage chronologique relatif et absolu. Toutes les écuelles que nous mentionnerons ont été façonnées au tour avec une pâte de texture fine et sont de couleur grise, à l'exception de certaines, de toute évidence des exemplaires romains, qui ont reçu une couleur rouge lors de la cuisson (fig. 5. 19, 31, 34–35, 38–39)³⁸.

Un premier groupe est constitué par les écuelles trouvées aux côtés d'un matériel de La Tène finale typique correspondant à la seconde moitié ou à la fin du Ier siècle av. n. è. (fig. 5. 1–10). On note ici, dans certains cas, la découverte, en plus du matériel céramique, d'éléments de ceintures astragaloïdes, de fragments d'un torque, de bracelets en bronze ou en verre et d'une fibule de schéma de La Tène moyenne³⁹.

Les écuelles se rangeant dans un deuxième groupe sont de types plus variés, alors que le reste du matériel céramique provenant des structures se scinde en La Tène finale et romain provincial (fig. 5. 11–27). Une céramique de La Tène finale fine a conservé les formes classiques, mais sa décoration, ne se limitant plus à des ornements polis, offre aussi des exemplaires présentant un polissage sur une large surface voire presque la totalité des vases. On trouve également des pithoi de couleur ocre ou grise. Les pots dénotent quand à eux une certaine diversité puisqu'à côté de pots celtes apparaissent des pots grossiers à bord évasé ou retourné vers l'intérieur, qui constituent une combinaison de formes préhistoriques et romaines (pots indigènes)⁴⁰. La céramique importée est rare, il s'agit de fragments d'assiettes (terre sigillée var. Drag. 15/17; Consp. 21), alors que le reste du matériel céramique correspond à des formes hybrides, c'est-à-dire, romaines provinciales de la fin du Ier siècle av. n. è. et de la première moitié du siècle suivant. Les trouvailles métalliques livrées par ces structures sont rares (couteau, clou)⁴¹.

Dans un troisième groupe prédomine la céramique provinciale romaine qui correspond à une période commençant au milieu du Ier siècle, et notamment à partir de la dynastie des Flaviens (fig. 5. 28–39). C'est à l'importation qu'appartiendraient les coupelles

hémisphériques à parois fines sans décoration, avec barbotine ou à ornements végétaux. On trouve ensuite une imitation de la *terra nigra* de couleur grise à surface polie en noir (var. Drag. 26). Les autres trouvailles sont une roue de tour en terre cuite, des outils en fer et des objets en bronze: un fragment de récipient, une pièce de monnaie d'Auguste et une fibule (Almgren 68)⁴².

Parmi la céramique de La Tène finale du premier et du deuxième groupes l'attention est attirée par des écuelles à col cylindrique et bord légèrement évasé. Ce type revêt une certaine importance pour la détermination chronologique car, outre le fait qu'il soit très répandu, plusieurs exemplaires proviennent d'ensemble clos (fig. 5. 6, 15). De telles écuelles ont été trouvées à Stari Slankamen (Pl. 6. 9), Surčin (Pl. 6. 5; 7. 8–10), Gradina na Bosutu (Pl. 5. 7), dans les tombes 40, 78, 172 de Karaburma⁴³, dans la fosse C de Saraorci (Pl. 3. 5–7), dans une fosse du site de Dunavac près de Kostolac⁴⁴ et dans une tombe près du village de Kumane, près de Veliko Gradište⁴⁵. De même, il convient de mentionner les exemplaires découverts lors de la fouille d'un ouvrage fortifié près du village de Diviči, sur la rive gauche du Danube⁴⁶, ainsi que dans un secteur en aval du Đerdap: tombe A/82 du site de Konopište près de Mala Vrbica et trouvailles provenant des sites d'Obala et d'Ostrvo près du village de Ljubičevac (Pl. 10. 1, 2, 13)⁴⁷. Dans un grand nombre de cas, ce type d'écuelle a été découvert aux côtés d'un matériel archéologique qui peut être daté des dernières décennies du Ier siècle av. n. è. ou de la première décennie du siècle suivant.

Il convient ici de consacrer quelques lignes au matériel archéologique trouvé à Surčin, simplement mentionné plus haut. Le vaste territoire de ce village était déjà connu au début du siècle pour ses multiples trouvailles (conservées au Musée archéologique de Zagreb) dont une grande partie appartient à la période celte – La Tène⁴⁸. On y trouve, entre autre, un certain nombre de vases qui proviennent très vraisemblablement de tombes dévastées. La spécificité de ce matériel réside dans les écuelles de La Tène finale avec couvercle, qui, de toute évidence, étaient utilisées

³⁸ Bruckner 1995, 103 pp.

³⁹ Ibid., n°. 14–21, 54–56, 58, 122–123, 229, 231, 84, 87, 91.

⁴⁰ Bruckner 1981, 42; Bruckner et al. 1987, T. 3.

⁴¹ Bruckner 1995, n°. 158, 162

⁴² Ibid., n°. 190, 232–233, 236, 207–208, 230

⁴³ Todorović 1972.

⁴⁴ Jakanović 1997, 131, T. III.3.

⁴⁵ Sladić 1988, 21.

⁴⁶ Guma et al. 1987, Pl. IX.1; id. 1995, Pl. VII.2.9.

⁴⁷ Popović 1991, sl. 5.1–2; Popović, Mrkobrad 1986, fig. 9.8.

⁴⁸ Majnarić-Pandžić 1970, 47 pp.

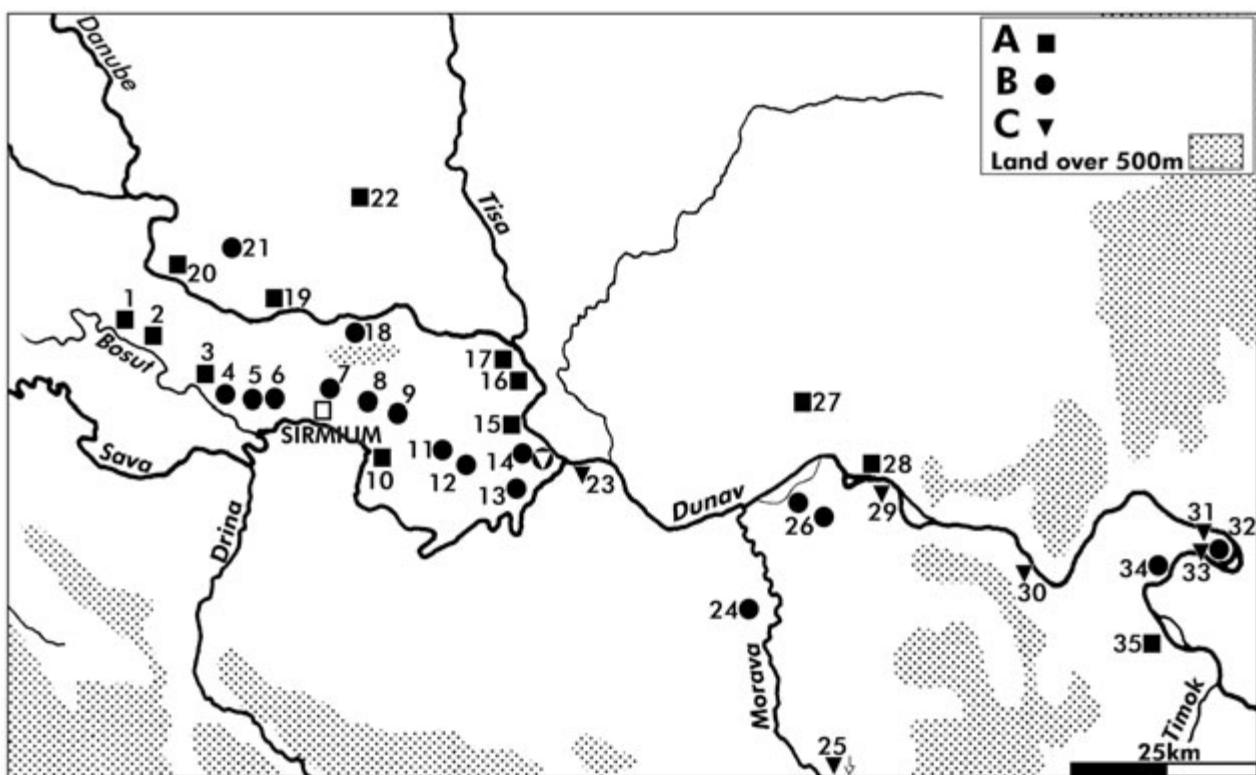

Fig. 6. Carte des sites mentionnés (A habitat fortifié, B habitats ouverts, C nécropole): 1 Privilaka, 2 Orolik, 3 Vašica (*Gradina na Bosutu*), 4 Adaševci (*Gajići*), 5 Kuzmin (*Bregović-Atovac*), 6 Kuzmin (*Velike Ledine*), 7 Sremska Mitrovica (*Mitrovačke livade, Livade*), 8 Voganj (*Bare*), 9 Ruma (*Žirovac*), 10 Hrtkovci (*Gomolava*), 11 Pećinci (*Tromeđa*), 12 Šimanovci (*Vrtlozi*), 13 Surčin (*Kaluderske livade*), 14 Zemun (*Zemun Polje*), 15 Stari Banovci, 16 Surduk, 17 Stari Slankamen, 18 Beočin (*Dumbovo*), 19 Bačka Palanka (*Turski Šanac*), 20 Plavna, 21 Selenča, 22 Vrbas (*Čarnok*), 23 Beograd (*Karaburma, Rospi Čuprija*), 24 Saraorci (*Majdan*), 25 Paraćin (*Gloždar*), 26 Kostolac (*Dunavac*, *Drmno Nad Lugom*), 27 Orešac (*Židovar*), 28 Diviči, 29 Veliko Gradište (*Kumane*), 30 Boljetin (*Lepena*), 31 Mala Vrbica (*Ajmana, Konopište*), 32 Korbovo (*Zbradila-Fund*), 33 Vajuga (*Pesak*), 34 Ljubičevac (*Obala, Ostrvo*), 35 Mihajlovac (*Mora Vagei*)

dans la pratique funéraire (Pl. 6. 2–4, 8). De telles trouvailles ont été enregistrées à Stari Slankamen (Pl. 6. 9) et à Zemun (Radio stanica Pl. 6. 16)⁴⁹. Pour le reste, les couvercles figurent rarement parmi les trouvailles provenant de sites de La Tène finale, et nous pouvons encore mentionner ceux de Čarnok et de Gomolava (Pl. 6. 13, 14)⁵⁰. Il est intéressant de noter que l'exemplaire de petites dimensions provenant de Gomolava correspond, sur le plan typologique, au couvercle qui fermait l'écuelle trouvée dans la tombe 3/83 de la nécropole de Vajuga-Pesak, datée de la fin du Ier siècle av. n. è. (Pl. 6. 15)⁵¹. Il est très possible que les écuelles en »S« pouvaient recevoir, selon les besoins et leur fonction, un couvercle, en particulier si nous avons en vue certains exemplaires présentant un bord au profil particulier (par ex. fig. 5. 3, 20; Pl. 5. 9, 10; 7. 2). Le couvercle de l'urne provenant d'une trouvaille funéraire de Gardoš à Zemun correspond par

sa typologie à une période ultérieure et, tout comme le reste de l'inventaire, date du début de la période romaine (Pl. 6. 10)⁵².

Sur un territoire plus large nous pouvons mentionner les couvercles à bord profilé de Manhing⁵³, et les analogies intéressantes de Magdalensberg⁵⁴. Toutefois, ce sont les forteresses daces qui ont livré le plus grand nombre de tels couvercles qui ont été datés, en général, du Ier siècle av. n. è./Ier siècle de n. è.⁵⁵. Sur la base de

⁴⁹ Todorović 1968, 155, T. LVII.6.; Dimitrijević 1971, 577, Abb. 9.6; cf. Brukner et al. 1987, T.12.5–6.

⁵⁰ Jovanović, M. 1994, T. III.4; Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, T. III.9; cf. Majnarić-Pandžić 1970, 48.

⁵¹ Popović 1991, 169, sl. 4.

⁵² Ercegović 1961, 132 p.

⁵³ Kappel 1969, 11; Maier 1970, 41; Pingel 1971, 58 p.

⁵⁴ Schindler-Kaudelka, Zabehlicky-Scheffenegger 1995, 183.

⁵⁵ Crisan 1969, 182 p.; Glodariu 1976, 81, pl. 35; id. 1981, 156; Ursachi 1995, 182 p., 173 pp.

ces données les écuelles avec couvercles profilés provenant de nos sites correspondraient à une période allant de la fin du Ier siècle av. n. è. aux premières décennies du Ier siècle de n. è. Concernant l'origine de ces exemplaires il convient d'avoir en vue non seulement les influences venant d'Italie du nord mais aussi de la mer Noire.

Sur le territoire de Surčin on note aussi le site de Kaluđerske livade où ont été effectuées en 1991 des fouilles de sauvetage en raison de la construction d'une voie d'accès à Belgrade traversant la Save. Outre une nécropole de l'âge du Bronze final, ces travaux ont dégagé des vestiges d'une agglomération du Ier siècle de n. è., et nous mentionnerons ici une trouvaille provenant de ce complexe⁵⁶. Il s'agit d'un four de potier, endommagé lors des travaux de construction, à côté duquel étaient répandus, au niveau de la chambre de chauffe, des fragments de plusieurs récipients jetés après cuisson. Toutes les formes caractéristiques correspondent à la céramographie de La Tène finale, et l'on retrouve également ici quelques exemplaires d'écuelles à col cylindrique dont il a été question ci-dessus (Pl. 7). Ce matériel céramique pourrait appartenir au début du Ier siècle de n. è.

Le nombre élevé de fours de potier trouvés dans le Srem atteste une intense activité céramique qui, de toute évidence, s'explique par l'abondance de l'eau et du bois, et la qualité de l'argile dans cette partie de la Posavina (vallée de la Save). Uniquement à Gomolava la découverte de 16 fours révèle que cette agglomération était durant la période La Tène final un important centre pour la production de céramique⁵⁷. Cette activité est également documentée par de nombreuses données correspondant au début de l'Empire, recueillies sur le territoire de Sirmium⁵⁸. Dans la périphérie nord-est de la ville, sur les bords du ruisseau Čikaš, se trouvaient des ateliers de potier qui, encore à une période avancée du Ier siècle, continuaient de produire des formes La Tène ou laténoïdes. A titre d'exemple nous mentionnerons la trouvaille dans un four de potier d'un matériel composé presque en totalité de formes laténienes: plusieurs types d'écuelles, des vases ovoïdes et des pithoi (Pl. 8, Musée du Srem, Sremska Mitrovica). Ce matériel se caractérise notamment par un polissage intensif de la surface extérieure, et souvent intérieure. La situation vers la fin du Ier siècle de n. è. est parfaitement illustrée par la céramique provenant d'un four découvert à l'emplacement du rempart occidental, sur la route conduisant à Cibalae (Vinkovci). Ce matériel est constitué à 84% par une céramique romaine provinciale avec éléments laténoïdes, à 6% par des vases laténoïdes,

alors que les 10% restants sont des formes italiennes réalisées à Sirmium. Parmi ces dernières figurent également quelques types de coupelles fines sans ornement, avec barbotine ou à motifs végétaux originaires des ateliers d'Italie du nord⁵⁹. Cet inventaire ne fait qu'attester la réalisation à Sirmium d'objets destinés à satisfaire des goûts différents, mais toujours sous une forte influence de la production de La Tène. Comme l'ont montré les recherches les plus récentes, il est évident que ces luxueuses coupelles n'étaient pas seulement destinées aux colons italiens, mais aussi utilisées par la population indigène (fig. 5. 31, 38, 39).

Les trouvailles faites au nord du Danube donnent une image différente comparée à la céramique provenant du territoire du Srem. Nous mentionnerons tout d'abord un autre ensemble clos, mis au jour dans le village de Selenča dans la Bačka. Durant l'été 1981 l'enfichage d'un pilier de grange a amené la découverte d'une céramique de La Tène. Après de brèves fouilles de sauvetage il a été établi qu'il s'agissait d'un four de potier relativement bien conservé⁶⁰. Il possédait une grande chambre de chauffe enfouie avec muret sur laquelle s'appuyait une sole perforée de dimensions 1,70 x 1,90 m. En plus des restes de la voûte on a trouvé une grande quantité de récipients sous forme de tessons (Pl. 9). A l'exception d'un pot de La Tène (Pl. 9. 10), toute la céramique, façonnée au tour et de couleur noire, a été réalisée avec une pâte de texture fine. Dans la majorité des cas les grandes surfaces sont polies tant à l'extérieur qu'à l'intérieur, et les ornements ont été réalisés en forme de bandes horizontales, de lignes ondées ou de quadrillages. La majorité des récipients appartiennent aux formes de La Tène finale, telles que les écuelles à profil en »S«, les vases ovoïdes de grandes dimensions ou les pithoi. Ce même four a toutefois également livré des fragments de cruches (Pl. 9. 1-2) et quelques récipients profonds (jattes) à profil très élaboré (Pl. 9. 16, 17). Il est intéressant de noter qu'il s'agit là de récipients d'un volume inhabituellement grand dont certains avaient un diamètre atteignant près de 0,5 m. Ces jattes pourraient correspondre à certaines formes hybrides romaines, mais nous ne leur connaissons

⁵⁶ Je remercie ma collègue Slavica Krunic du Musée de la ville de Belgrade de m'avoir aimablement informé de l'existence de ce matériel et permis de le publier.

⁵⁷ Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, 68 pp.

⁵⁸ Brukner et al. 1987, 33.

⁵⁹ Premk 1987.

⁶⁰ Les fouilles de sauvetage ont été conduites par Čedomir Trajković. Je remercie ma collègue Dušanka Trajković du Musée de la ville municipal de Sombor d'avoir mis à ma disposition ce matériel.

pas d'analogies directes. Selon une estimation libre on a trouvé ici au moins 40 à 50 vases pour la plupart de grandes dimensions. Cette céramique reflète assez bien la qualité des productions artisanales qui étaient en partie réalisées selon des formes romaines, mais entièrement dans les traditions de la poterie de La Tène finale. Cette trouvaille de Selenča pourrait correspondre à la fin du Ier siècle de n. è. et s'avérer caractéristique des contrées barbares qui jouxtaient les territoires romains.

Compte tenu du caractère de La Tène finale du matériel provenant du Srem et de la Bačka on a l'impression qu'à quelques exceptions près (telle que Popov Salaš qui appartient au Ier siècle av. n. è)⁶¹, la majorité des agglomérations date de la seconde moitié du dernier siècle av. n. è. et perdure au cours des décennies suivantes. Le réseau de ces habitats apparaissant de plus en plus dense à la charnière entre l'ancienne et la nouvelle ère peut s'expliquer comme une conséquence de la ruine de grands systèmes, à savoir les agglomérations fortifiées qui abritaient une forte concentration d'habitants et étaient caractéristiques de la période des oppida. Nombre de ces grands complexes ont été détruits ou abandonnés, alors qu'à proximité immédiate ou non se formaient de nouveau habitats ruraux (*vici*) qui présentaient déjà des traits révélant un début de romanisation⁶². Un des meilleurs exemples nous en est fourni par les résultats des recherches menées à Dumbovo près de Beočin, où a été découvert un matériel céramique caractéristique du Ier siècle av. n. è.⁶³ Dans ce processus les sites se trouvant à proximité des principales voies de communication, ou ceux liés au limes danubien, disposait assurément d'un net avantage. On note de même l'importance particulière de Sirmium qui, occupant le site d'une agglomération de La Tène, accueillait, déjà vers la fin du Ier siècle av. n. è., des colons italiens et constituait un centre à partir duquel se propageaient les influences romaines. Dans les décennies suivantes cette ville devait jouer un rôle clé lors des débuts de la romanisation dans cette partie de la Pannonie⁶⁴. Ceci est parfaitement attesté par l'évidente concentration des habitats ruraux dans les environs de Sirmium, ce qui peut s'expliquer par les besoins toujours croissants de la population urbaine en produits agricoles.

En dépit de tous les changements survenus, le mode de vie rural, en comparaison avec la période préromaine, est pour longtemps encore resté inchangé et les premières innovations notables ne sont apparues qu'avec l'apparition des grandes propriétés agricoles. Dans les contrées périphériques de l'Empire, loin des

ville et des routes, le mode de vie se trouvait à un niveau encore moins élevé, comme l'ont notamment montré les recherches sur les agglomérations fouillées dans les contrées orientales de la Pannonie aux environs de la rivière Kapos⁶⁵. Dans de telles conditions, et nonobstant la présence de formes romaines provinciales et de rares importations, ces contrées connaissaient encore une forte production de céramique de La Tène finale traditionnelle. Ceci ne concerne pas seulement le Ier siècle de n. è., mais aussi la période suivante lorsqu'une céramique de ce type était encore partiellement en usage. Il n'en reste pas moins qu'un des principaux aspects de la romanisation se traduisant par l'acceptation des formes romaines n'a pas été sans provoqué quelques changements. Nous ignorons à quel point cela s'est reflété sur le mode de nourriture, mais d'après les données archéologiques il ressort que les poteries culinaires ou de table ont joué en tout cela un rôle non négligeable.

Lorsque l'on quitte le Srem pour s'avancer plus à l'est, la céramique de La Tène finale est plus faiblement représentée. Tout cela pourrait suggérer une plus faible production de céramique et densité de population fur à mesure que l'on s'éloigne dans cette direction. A l'est du confluent de la Save et du Danube, outre les nécropoles de Karaburma et de Rospi Čuprija⁶⁶, seuls se distinguent par un nombre de trouvailles plus élevé les environs du confluent de la Morava, Kostolac⁶⁷ et deux sites importants dans le Banat. A Židovar un ancien horizon renfermait un matériel de La Tène finale, alors que l'horizon le plus récent dénote une prédominance des formes daces ou romaines⁶⁸. Ce matériel appartient au Ier siècle av. n. è. et au siècle suivant, mais nous devrons attendre la publication des résultats des dernières fouilles pour obtenir des données plus détaillées sur cet important site fortifié. Le site de Diviči, fouillé de 1985 à 1994, recèle un matériel qui correspond chronologiquement, dans une large mesure, aux couches de Židovar⁶⁹.

La périphérie orientale de l'espace des Scordisques est constituée par le territoire du Đerdap. Bien que

⁶¹ Vilotijević 1965.

⁶² Brukner et al. 1987, 95 pp.; Brukner 1988; ead. 1995a.

⁶³ Brukner 1976.

⁶⁴ Mirković 1971, 10 pp.; Brukner 1983; Brukner et al. 1987, 30–34.

⁶⁵ Gabler 1982, 57 pp.

⁶⁶ Todorović 1972; id. 1956.

⁶⁷ Spasić 1997; Jaconović 1997.

⁶⁸ Sladić 1986, 31 pp.; id. 1991; Jevtić, Sladić 1999, 96 p.; Uzelac et al. 1997, 54 pp.

⁶⁹ Guma et al. 1995, 407 p.

numériquement faiblement représenté la céramique qui en provient offre suffisamment de données attestant ses similitudes et différences avec celle, précédemment décrite, provenant de régions relativement éloignées. Les Petits Scordisques étaient installés sur un territoire englobant les contrées en aval du Đerdap et une partie de la Roumanie du sud-ouest. L'essentiel des trouvailles céramiques provient toutefois de fouilles de sauvetage effectuées lors de la construction du barrage de Đerdap II dans les années quatre-vingt⁷⁰. Une céramique de La Tène finale, qui correspond en générale à la seconde moitié du Ier siècle av. n. è., nous est connue presque exclusivement par les trouvailles provenant de tombes à incinération (Pl. 10. 1–10). Dans les nécropoles d'Ajmana et de Konopište près de Mala Vrbica et de Vajuga-Pesak les fouilles ont mis au jour des poteries qui témoignent de différences culturelles ou ethniques réunies dans des ensembles funéraires⁷¹. Le répertoire de La Tène finale présente les caractéristiques déjà bien connues d'après les formes du Srem ou du Podunavlje: écuelles à profil en »S«, pseudokantharoi, vases ovoïdes ou biconiques de couleur grise ou ornés de bandes blanches ou rouges, etc. A côté de ce matériel certaines tombes ont livré des formes typiquement daces mais avec éléments laténiens. Il s'agit d'écuelles (à profil en »S«) sur piédestal (fruтиères) qui, de toute évidence, avaient une fonction dans le rituel funéraire. De couleur grise ou brune, elles ont été façonnées à la main, plus rarement au tour, avec une pâte de qualité variable, se traduisant par une facture très fine ou plus grossière. L'inventaire de ces tombes comprend également des pots grossiers avec empreintes de doigts et bandes en relief dont l'origine remonte au Premier âge du Fer. Les autres trouvailles qui appartiennent à cette période sont des fibules La Tène finales, des vaisseaux de bronze et des armes⁷².

La céramique de la fin du Ier siècle av. n. è. et de la première moitié du Ier siècle de n. è. est caractérisée par les trouvailles mises au jour près du village de Ljubičevac. Sur le site d'Obala on a constaté les vestiges d'une agglomération, mais en raison du bouleversement des couches supérieures seules quelques fosses peuvent être considérées comme des ensembles clos⁷³. Le matériel archéologique livré par le site d'Ostrvo est constitué par de nombreuses trouvailles qui proviennent d'une couche détruite par l'érosion fluviale⁷⁴. Ce matériel révèle l'existence dans cette partie de la berge des restes d'une nécropole et d'une agglomération du Ier siècle av. n. è. et de la première moitié du siècle suivant. Les exemplaires de poterie celte sont faiblement représentés alors que le plus fort pourcentage des vases

fins se caractérise par des combinaisons de formes de La Tène finale, daces et romaines (Pl. 10. 11–22). Quantitativement la plus grande partie du matériel est constituée par des pots grossiers à bord évasé et à bandes en relief qui, aux côtés des écuelles, »fruтиères« et tasses »daces«, deviennent un des éléments caractéristiques de l'horizon daco-romain du Ier siècle de n. è.⁷⁵ La céramique de la fin du Ier siècle de n. è. est illustrée par la céramique provenant d'un habitat dégagé sur le site de Zbradila-Fund, qui offrent des caractéristiques daces, voire daco-romaines⁷⁶. La céramique importée du Ier siècle, comme les trouvailles de Boljetin ou Mora Vagei⁷⁷, est très rare et il semble qu'elle appartenait exclusivement aux garnisons romaines qui assuraient la protection de cette partie de la frontière. Nous pouvons cependant espérer obtenir de nouvelles données lorsque sera publié le matériel découvert lors des fouilles de forteresses romaines où, dans un grand nombre de cas, l'horizon le plus ancien a livré un matériel dace et romain. Quoi qu'il en soit les guerres daces et la situation politique instable au sein de l'Empire n'ont pas assuré un cadre très propice pour une circulation des marchandises entre les provinces nouvellement créées de Pannonie et de Mésie jusqu'à la fin du Ier siècle et l'époque de Domitien⁷⁸.

La poterie provenant du territoire des Scordisques correspond donc à la culture celte de La Tène finale tout en dénotant certaines spécificités découlant de son appartenance à une population au tissu ethnique complexe⁷⁹. Au cours du Ier siècle av. n. è. l'ensemble de ce territoire est dominé par une céramique de La Tène finale. Grâce au développement de centres de production de céramique cet aspect de l'activité artisanale perdure dans les régions sud-est de la Pannonie, y compris durant les premiers temps de la période impériale, et ce malgré les importations et l'apparition d'une céramique romaine provinciale. Sur ce même espace les Celtes vivaient aux côtés d'anciennes populations

⁷⁰ Popović 1991; id. 1997, 56 pp.; Popović, Sladić 1997, 103 pp.

⁷¹ Stalio 1986; Popović 1991, 171 pp.

⁷² Popović, Sladić 1997, 103 pp.

⁷³ Popović, Mrkobrad 1986, 309 p.; Popović, Sladić 1997, 104.

⁷⁴ Popović 1984.

⁷⁵ Crisan 1969, 151 pp.; Glodariu 1981.; Preda 1986, 51 pp.

⁷⁶ Babović 1986, 116 pp.

⁷⁷ Zotović 1969, 116 p.; Cermanović-Kuzmanović, Stanković 1986, 454, fig. 8.5–8; 9.

⁷⁸ Mirković 1996, 35.

⁷⁹ Voir: Papazoglou 1978; Garašanin 1997.

pannoniennes, daco-mysiens ou thraces, ce qui a abouti, au cours des derniers siècles, à un mélange et une interprétation culturelle entre Celtes nouveaux venus et populations autochtones, processus se reflétant sur le matériel archéologique. Tout au long du Ier siècle av. n. è. l'importance militaire et politique des Scordisques connaît un déclin constant qui, de principal adversaire des Romains, les constraint à devenir leur allié. Ce sont les tribus pannoniennes des Breuci et des Amantini qui poursuivent la résistance contre l'occupant, opposition culminant lors de la Grande insurrection pannonienne de l'an 6 à 9. »Le temps des oppida« n'en reste pas moins une époque de prospérité à laquelle ont largement pris part les populations indigènes, participation qui cependant n'a pas vraiment laissé de traces visibles au niveau de la céramique. Le plus souvent leur apport se traduit par des formes hybrides qui tirent leur origine du Premier âge du Fer, mais qui, avec l'apparition d'une nouvelle technologie et du tour, reçoivent l'aspect d'une production de type La Tène. Un des exemples caractéristiques en est le gobelet à anses surélevées ou »pseudocanthare« qui est d'origine balkanique et qui a connu quelques modifications sous l'influence de la céramique grecque⁸⁰. Nous ne savons que très peu de choses concernant la céramique panno-

nienne avant l'arrivée des Celtes. Il semble que les Pannoniens ont relativement rapidement adopté la culture de La Tène et on ne peut que supposer qu'ils ont conservé certaines formes traditionnelles qui se sont plus tard manifestées à travers la poterie familiale, en particulier les pots grossiers du Ier siècle de n. è. qui, en plus de la céramique laténienne, ont été inspirés par des formes daces ou romaines. Dans les parties orientales, dans les régions du Đerdap, du Banat méridional et dans une partie du Podunavlje, on peut parler d'une présence, ou d'influences, daces, ce qui concerne avant tout la poterie provenant du Srem oriental. D'après les données actuelles les conquêtes du roi dace Burebista, vers le milieu du Ier siècle de n. è., n'ont pas laissé de traces visibles sur le matériel céramique⁸¹. Pour l'essentiel la céramique dace n'apparaît dans le Podunavlje serbe qu'à partir de la fin du Ier siècle av. n. è., alors qu'approximativement à la même époque disparaissent les formes de La Tène finale, ce qui a été parfaitement montré par les recherches effectuées dans le Đerdap ou à Židovar.

Traduction: Pascal Donjon

⁸⁰ Parović-Pešikan 1988, 179 pp.; cf. Szabó 1992, 155 pp.

⁸¹ Papazoglou 1978, 332 pp.; Popović 1991, 175.

BIBLIOGRAPHIE

Babović, Lj. 1986, »Zbradila – Fund«, Korbovo, *Đerdapske sveske III*, 1986, 117–132.

Bichir, Gh. 1984, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romana*, Bucuresti, 1984.

Blažić, S. 1995, Ostaci životinjskih vrsta sa lokaliteta na trasi auto-puta kroz Srem (Faunal remains from motorway localities in the Srem). In: *Arheološka istraživanja duž autoputa kroz Srem* (Archeological Investigations along the Highway routes in Srem), Novi Sad, 1995, 331–346.

Bónis, É. 1969, *Die spätkeltische Siedlung Gellért-hegy Tabán in Budapest*, Budapest 1969.

Brukner, O. 1976, Vicus i villa rustica u pograničnoj zoni panonskog limesa između Cusum-a i Bononia-e (Vicus and villa rustica the border zone of the Pannonian limes between Cusum and Bononia), *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine VI–VII*, 1976, 19–43.

Brukner, O. 1978, Keltski opidum kod Bačke Palanke (The Celtic Oppidum near Bačka Palanka),

Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine VIII–IX, 1978, 5–12.

Brukner, O. 1981, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* (Roman Ceramic Ware in the Yugoslav Part of the Province of Lower Pannonia), Beograd, 1981.

Brukner, O. 1983, Prilog proučavanju urbanog razvoja Sirmijuma (A study of the urban development of Sirmium), *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XI–XII*, 1982–1893, 5–43.

Brukner, O. 1988, O kontinuitetu domorodačkih naselja u vreme rimske dominacije (Summary), *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XV*, 1988, 95–102.

Brukner, O. 1995, Domorodačka naselja (Native settlements). In: *Arheološka istraživanja duž autoputa kroz Srem* (Archeological Investigations along the Highway routes in Srem), Novi Sad, 1995, 91–136.

Brukner, O. 1995 a, Rimska naselja i vile rustike (Roman settlements and villae rusticae). In: *Arheološka*

istraživanja duž autoputa kroz Srem (Archeological Investigations along the Highway routes in Srem), Novi Sad, 1995, 137–180.

Brukner, O. et al. 1987, O. Brukner, V. Dautova-Ruševljan, P. Milošević, *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije* (The Beginnings of Romanization in the Southeastern Part of Pannonia Province), Novi Sad, 1987.

Cermanović-Kuzmanović, A., Stanković, S. 1986, La forteresse antique Mora Vagei près de Mihailovac, *Đerdapske sveske III*, 1986, 453–466.

Consp. *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Materialen zur römisch-germanischen Keramik, Heft 10, Bonn, 1990.

Crisan, I. H. 1969, *Ceramica daco-getica*, Bucuresti, 1969.

Crisan, I. H. 1976, Precizari în legatura cu chronologia cestii dacice, *Drobeta*, 1976, 34–39.

Dalić, M. 1998, Tipološko statistička obrada kasno-latenske keramike iz utvrđenih naselja Orolik i Privlaka (The typological and statistical analysis of the Late La Tène fortified settlements of Orolik and Privlaka), *Opusc. arch.* 22, 1998, 163–218.

Dautova-Ruševljan 1981, Rezultati zaštitno-sondažnih iskopavanja na lokalitetu »Vranja« kod Hrtkovaca u Sremu 1979 godine (Resultate der im Jahren 1979 durchgeführten Schutz-und Suchgrabungen auf den Fundort Vranja bei Hrtkovci in Syrmien), *Rad Vojvođanskih muzeja* 27, 1981, 181–201.

Dautova-Ruševljan, V., Brukner, O., 1992, *Gomolava. Rimski period* (Gomolava. The roman Period), Novi Sad, 1992.

Dimitrijević, D. 1969, Istraživanje rimskog limesa u istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija (Forschungssarbeiten am römischen Limes in Ost-Syrmien mit besonderer Berücksichtigung der Frage der Verkehrswege), *Osječki zbornik XII*, 1969, 81–120.

Dimitrijević, D. 1971, Spatlatènezeitliche Oppida in Jugoslawien, *Arch. Rozhledy XXIII/5*, 1971, 567–584.

Ercegović, S. 1961, Keltski konjanički grob s Gardoša u Zemunu (Ein keltisches Rietergrab am Gardoš in Zemun), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu II*, 1961, 125–137.

Gabler, D. 1982, Aspects of the development of Late Iron Age settlements in Transdanubia into the Roman period. In: D. Gabler, E. Patek, I. Vörös, *Studies in the Iron Age of Hungary*, BAR Int. Ser. 144, 1982, 57–127

Gabler, D. 1991, The Chapinig of the Life of the Late La Tène Settlements in the Roman Period, *Antaeus* 19–20, 1990–1991, 51–70

Garašanin, D. 1964, Osvrt na problem kontinuitet na dako-getskoj nekropoli »Gloždar« u Paraćinu (Le problème de la continuité géto-dace à la lumière des fouilles de la nécropole de Gloždar à Paraćin), *Materijali VI kongresa jugoslovenskih arheologa*, 1964, 79–87.

Garašanin, D., Garašanin, M. 1960, Saraorci – Majdan (Saraorci–Majdan, station préhistorique), *Starinar XI*, 1960, 238.

Garašanin, M. 1957, Ka problematici kasnog late-na u donjem Podunavlju (Probleme der Spätlatens in Unterem Donauraum), *Naučni zbornik Matice Srpske* 18, 1957, 78–102.

Garašanin, M. 1997, Die alten Völker im nördlichen Teil des mittleren Balkans in historischer und archäologischer Sicht. In; *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations I*, Bucharest. 1997, 93–113.

Glodariu, I. 1976, *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World*, BAR Suppl. Series 8, 1976.

Glodariu, I. 1981, Contributii la chronologia ceramicii dacice în epoca latène trâzie, *Studii dacice*, Cluj-Napoca 1981, 146–165.

Guma, M. et al. 1989, M. Guma, S. A. Luca, C. Sacarin, Principalele rezultate ale cercetarilor arheologice efectuate în cetatea de la Divici între anii 1985–1987, *Banatica* 9 (1987), 1989, 199–238.

Guma, M. et al. 1995, M. Guma, A. Rustoiu, C. Sacarin, Raport preliminar asupra cercetarilor arheologice efectuate în cetatea dacica de la Divici între anii 1988–1994, *Cercetaari arheologice în aria nord – traca I*, 1995, 401–426.

Horedt, K. 1983, Zur Verwendung der Dakischen Henkelschalen, *Arch. Korrespondenzblatt* 13.2, 1983, 233–234.

Hunyady, I. 1942/1944, *Kelták a Kárpátmedencében*, Diss. Pannonicæ II–18, Budapest, 1942, 1944.

Jakanović, D. 1997, Kasnolatenski lokalitet »Dunavac« u Kostolcu (Late Latene site »Dunavac« in Kostolac), *Glasnik SAD* 13, 1997, 127–134.

Jevtić, M., Sladić, M. 1999, Some Stratigraphic Issues of the Iron Age Settlement at Židovar. In: *Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millénaire av J. Ch. jusqu'aux guerres daciques*, ed. M. Vasić, Beograd, 1999, 94–100.

Jovanović, B. 1979, Značenje dačke keramike na naseljima Skordiska u Podunavlju (La significations de la céramique dace dans les agglomérations des Scordisques dans le Podunavje), *Starinar XXVIII–XXIX*, 1979, 9–17.

Jovanović, B. 1991, Skordisci i dako-getska keramika Podunavlja (The Scordisci and Daco-getian cera-

- mics of the Danube Basin), *Zbornik filozofskog fakulteta* XVII, 1991, 151–160.
- Jovanović, B. 1991a**, La céramique peinte des Scordisques. In: *La céramique peinte celtique dans son contexte européen*, Mémoire de la société archéologique chamoise – Supplément au bulletin no 1. 1991, 285–287.
- Jovanović, B., Jovanović, M. 1988**, *Gomolava. Naselje mlađeg gvozdenog doba* (Gomolava. Late La Tène Settlement), Novi Sad – Beograd, 1988.
- Jovanović, M. 1989**, Plavna – keltsko utvrđenje (Plavna – keltische Befestigung), *Rad vojvodanskih muzeja* 31, 1988–1989, 59–74.
- Jovanović, M. 1994**, Keltsko utvrđenje Čarnok kod Vrbasa (Die keltische Festung Čarnok bei Vrbas). In: *Kulture gvozdenog doba jugoslovenskog Podunavlja* (The Iron Age Cultures in the Yugoslav Danube Basen), ed. N. Tasić, 1994, 119–130.
- Kappel, I. 1969**, *Die Graphittonkeramik von Manching*, Wiesbaden, 1969.
- Kuzmova, K. 1980**, Nížinné sídliska z neskorej doby laténskej v srednom Podunajsku, *Slov. Arch.* XXVIII–2, 1980, 313–340.
- Maier, F. 1970**, *Die bemalte spätlatène – keramik von Manching*, Wiesbaden, 1970.
- Majnarić-Pandžić, N. 1970**, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu* (Keltisch-Latènezeitliche Kultur in Slawonien und Sirmien), Vinkovci, 1970.
- Majnarić-Pandžić, N. 1984**, Prilog problematici kasnolatenskih utvrđenih naselja u Slavoniji (Zur Problematik der Befestigten Siedlungen aus der spät-La Tène-Zeit), *Opusc. arch.* 9, 1984, 23–34.
- Majnarić-Pandžić, N. 1996**, Einige Beispiele der spätlatènezeitlichen Siedlungen in Nordkroatien und ihre Beziehung zu den Centren der frühen Romanisation, *Arh. vest.* 47, 1996, 257–265.
- Marcu, F., Tentea, O. 1997**, Die handgeabreitete Keramik aus dem Römerkastell von Gilau, *Acta musei Porolissensis* XXI, 1997, 221–233.
- Mirković, M. 1971**, Sirmium – its History from the I Century A.D. to 582 A.D., *Sirmium* I, 1971, 5–94.
- Mirković, M. 1996**, The Iron Gates (Đerdap) and the Roman Policy on The Moesian Limes AD 33–117. In: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, ed. P. Petrović, Beograd, 1996, 27–40.
- Mócsy, A. 1974**, *Pannonia and Upper Moesia*, London and Boston, 1974.
- Nandris, J. G. 1973**, Some Light on Prehistoric Europe. In: *Archaeological Theory & Practice*, ed. Strong, D. E., London, Seminar Press, 1973, 151–161.
- Papazoglou, F. 1978**, *The Central Balkan Tribes in Pre Roman Times*, Amsterdam, 1978.
- Parović-Pešikan, M. 1988**, Замечания по поводу позднего железного века Балкан в связи с находками из Крайчиновичей. In: *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauunterwerfung und Südosteuropas*, eds. N. Tasić, J. Petrović, Novi Sad, 1988, 177–185.
- Petres, É. F. 1972**, On Celtic Animal and Human Sacrifices, *Acta Arch. Acad. Scient. Hungaricae* 24, 1972, 365–383.
- Petrović, P. 1995**, Rimski limes na Dunavu u Donjoj Panoniji (Lower Pannonia Limes along the Danube). In: *Fruška Gora u antičko doba* (Fruška gora in ancient times), ed. N. Tasić, Novi Sad, 1995, 9–32.
- Pieta, K. 1982**, Probleme der Erforschung der dakischen Besiedlung in der Slowakei, *Thraco-dacica* III, 1982, 35–46.
- Pingel, V. 1971**, *Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching*, Wiesbaden, 1971.
- Popović, D., Radojičić, N. 1996**, *Gradina na Bosutu* (Catalogue d'exposition), Šid, 1996.
- Popović, P. 1984**, Ljubičevac – Gornje Ostrvo, *Đerdapske sveske* II, 1984, 133–136.
- Popović, P. 1987**, *Novac Skordiska – Le monnayage des Scordisques*, Beograd – Novi Sad, 1987.
- Popović, P. 1991**, Mlađe gvozdeno doba Đerdapa (The Late Iron Age on the Territory of Đerdap – Iron Gate), *Starinar XL–XLI* (1989–1990), 1991, 165–176.
- Popović, P. 1992**, Skordisci od pada Makedonije do rimskog osvajanja – The Skordisci from the Fall of Macedonia to the Roman Conquest. In: *Skordisci i starosedeoći u Podunavlju – Scordisci and the native population in the Middle Danube Region*, ed. N. Tasić, Beograd, 1992, 35–51, 95–110.
- Popović, P. 1994**, The Territories of Scordisci, *Starinar XLIII–XLIV*, 1994, 13–21.
- Popović, P., Mrkobrad, D. 1986**, Prospection par sondage de la localité Ljubičevac-Obala, *Đerdapske sveske* III, 1986, 308–328.
- Popović, P., Sladić, M. 1997**, Mlađe gvozdeno doba istočne Srbije (Late Iron Age of Eastern Serbia). In: *Arheologija istočne Srbije* (Archaeology of Eastern Serbia), ed. M. Lazić, Beograd, 1997, 101–114.
- Preda, C. 1986**, *Geto-Dacii din bazinul Oltului inferior*, Bucuresti, 1986.
- Premk, A. 1987**, Production of Early Roman Pottery, *Rei cretaria romanae fautorum* XXV/XXVI, 1987, 437–450.
- Schindler-Kaudelka, E., Zabehlicky-Scheffenerger, S. 1995**, Dei bodenständige Keramik vom Magdalensberg. In: *Kelten, Germanen, Römer in Mitteldona-*

- ugebiet, eds. J. Tejral, K. Pieta, J. Rajtár, Brno–Nitra, 1995, 177–198.
- Sîrbu, V. 1993,** *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galati, 1993.
- Sladić, M. 1986,** *Keramika Skordiska* (The Pottery of the Scordisci), Beograd, 1986.
- Sladić, M. 1988,** Grob ratnika iz sela Kumane kod Velikog Gradišta (A tomb of warrior from the village Kumane near Veliko Gradište), *Viminacium 2*, 1988, 19–23.
- Sladić, M. 1991,** Latenski sloj na Židovaru (La couche de la Tène à Židovar), *Zbornik Filozofskog fakulteta XVII*, 1991, 137–150.
- Spasić, D. 1997,** Prilog proučavanju tradicije Skordiska u Viminaciju (Contribution to the study of the Scordisci tradition in Viminacium), *Glasnik SAD* 13, 1997, 33–43.
- Stalio, B. 1986,** Le site préhistorique Ajmana a Mala Vrbica, *Đerdapske sveske III*, 1986, 27–50.
- Szabó, M. 1991,** La céramique peinte laténienne de la cuvette karpatique. In: *La céramique peinte celtique dans son contexte européen*, Mémoire de la société archéologique champenoise –5– Supplément au bulletin no 1. 1991, 273–284.
- Szabó, M. 1992,** *Les Celtes de l'Est*, Editions Errance, Paris, 1992.
- Todorović, J. 1956,** Praistoriska nekropola na Rospi Ćupriji kod Beograda, *Godišnjak Muzeja grada Beograda III*, 1956, 27–59.
- Todorović, J.** 1968, *Kelti u jugoistočnoj Evropi* (Die Kelten in Süd-ost Europa), Beograd, 1968.
- Todorović, J. 1972,** *Praistorijska Karaburma I – The Prehistoric Karaburma I*, Beograd, 1972.
- Todorović J. 1974,** *Skordisci*, Novi Sad – Beograd, 1974.
- Ursachi, V. 1995,** *Zargidava*, Biblioteca Thracologica X, Bucuresti, 1995.
- Uzelac et al. 1997,** J. Uzelac, M. Lazić, M. Jevtić, M. Sladić, A. Jovanović, *Židovar. Naselje bronzanog i gvozdenog doba – Bronze Age and Iron Age Settlement*, Beograd – Vršac, 1997.
- Vilotijević, D. 1965,** Latenski sloj naselja na lokalitetu Popov Salaš kod Novog Sada, *Rad Vojvodanskih muzeja* 14, 1965, 256–260.
- Visy, Zs. 1970,** Der Daker am Gebiet von Ungarn, A Móra Ferenc Müzeum évkönyve I, 1970, 5–29.
- Zotović, Lj. 1969,** Boljetin, Lepena kod karaule, *Arh. Pregled* 11, 1969, 114–119.

Резиме:

ПЕТАР ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

КАСНОЛАТЕНСКА КЕРАМИКА НА ТЕРИТОРИЈАМА СКОРДИСКА (I век пре н.е. – I век н.е.)

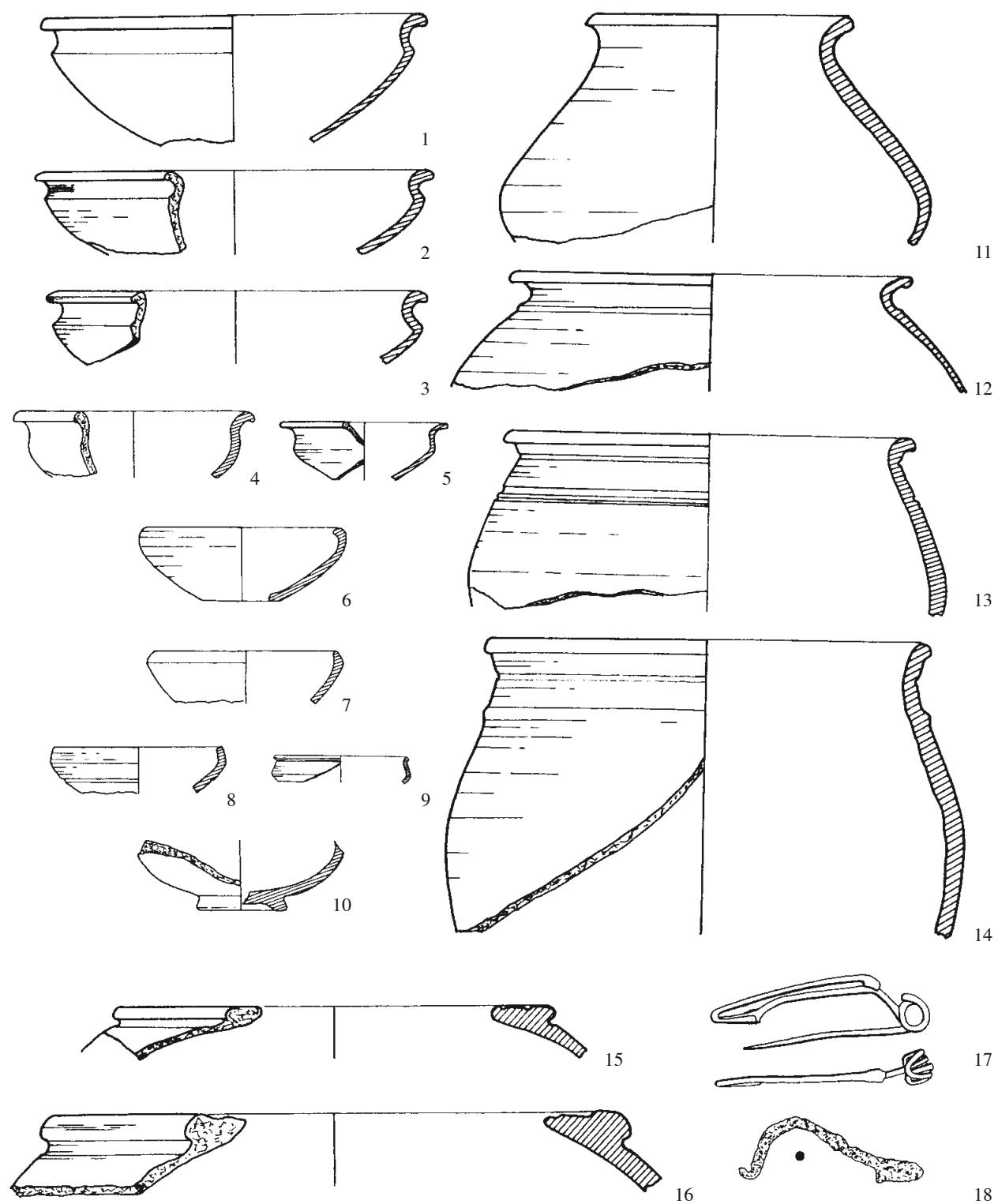
Рад под овим насловом постакнут је резултатима заштитних ископавања обављених још давних педесетих година код села Сараорци у долини Мораве. На локалитету Мајдан, поред налаза из других периода (старији неолит, енеолит, старије гвоздено доба), откривене су јаме са керамиком каснолатенског периода као и нешто грнчарије која одговара дачким и римским облицима. По свему судећи радило се о остатцима насеља из почетка, или првих деценија I века н.е. Ови налази имају посебан значај јер ни после толико година немамо много нових података који би употребнили слику о Скордисцима у долини Мораве током касног латена и раноцарског периода.

Керамика касног латена на територијама Скордиска заступљена је са различитим интензитетом и према досадашњим резултатима највише ових налаза откривено је приликом истраживања утврђених насеља на простору Срема и Бачке. Ови локалитети припадају периоду опида тако да керамички репертоар у великој мери одговара облицима које срећемо и на ширем простору који су насељавали Келти централне Европе. За типологију и хронологију грнчарије I века пре н.е. драгоцене податке дала су систематска истраживања на Гомолави код Хртковаца. На већини других локалитета ископавања су била мањег обима па одатле и утисак да је керамика касног латена унiformна. Тек приликом истраживања већих површина могуће је запазити локалне специфичности које се могу односити на поједине керамичке ценре или радионице. Грнчарија са утврђених насеља Срема и Бачке оквирно припада I веку пре н.е. и, евентуално, почетку следећег века, дакле периоду интензивних збивања која су предходила формирању провинције Паноније. Отворена насеља забележена су на великом броју локалитета и о томе су највише података пружила истраживања на деоници аутопута Београд – Загреб кроз Срем. Керамика нађена у објектима (полуземунуце, јаме, силоси) одговара распону I век пре н.е./I век н.е. и речито сведочи о променама насталим крајем гвозденог доба и у време све већег римског присуства. Оно што је уочљиво јесте да репертоар облика карактеристичан за касни латен у великој мери остаје у употреби и током раноцарског периода. О интензитету грнчарских активности и карактеристичним облицима I века пре н.е./I века н.е. најбо-

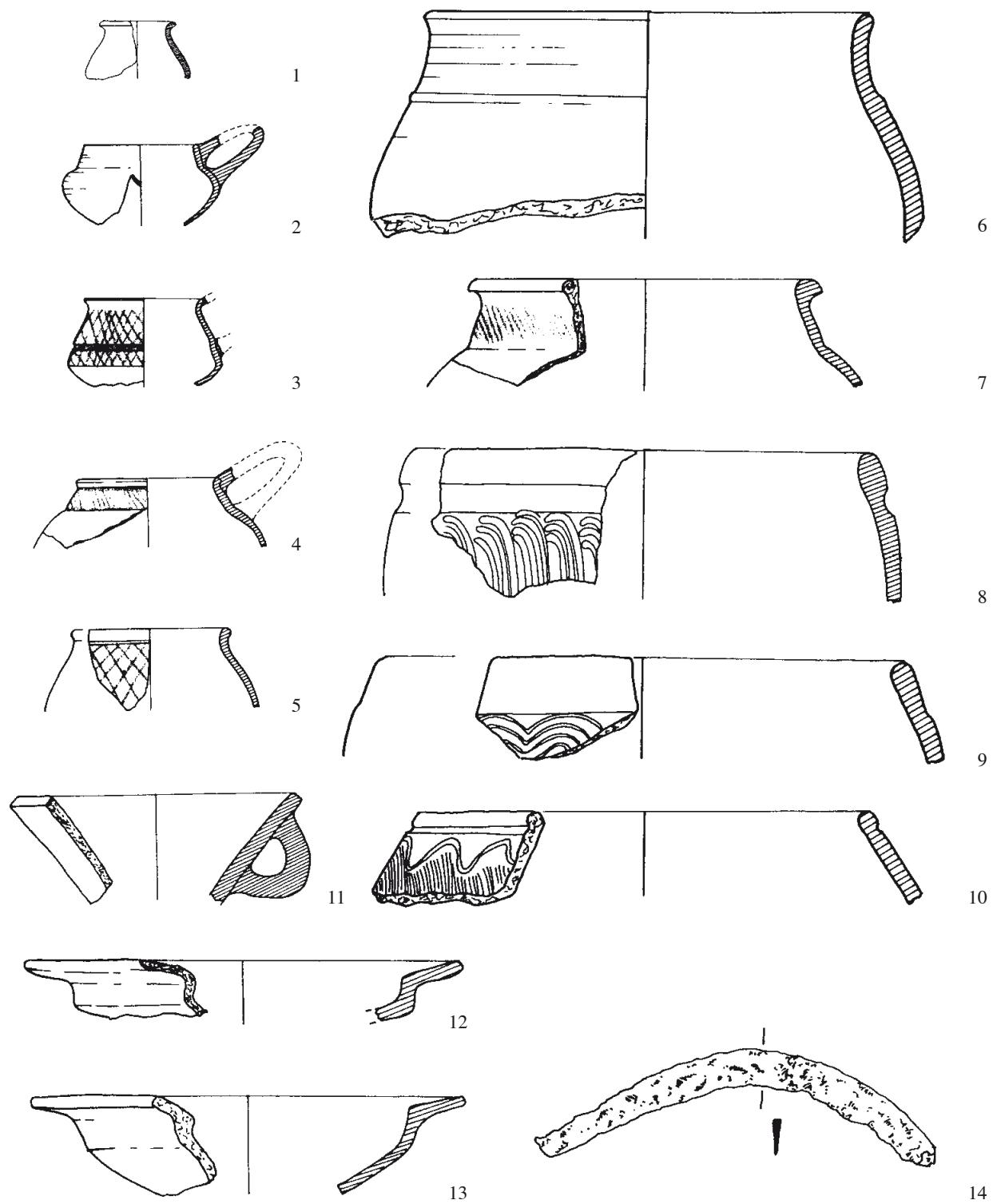
ље илуструје материјал из керамичких пећи са Гомолаве или других делова југоисточне Паноније (на пр. Сурчин, Сирмијум, Селенча). Даље према истоку керамика је слабије заступљена и после Београда (Карабурма и Роспи Ђуприја), околине Костолца или Жидовара нешто више налаза откривено је низводно од Ђердапа приликом заштитних ископавања осамдесетих година. На овом простору, који су насељавали Мали Скордисци, поред карактеристичне каснолатенске керамике јављају се дачки облици, често са латеноидним елементима, или лонци украсени пластичним тракама.

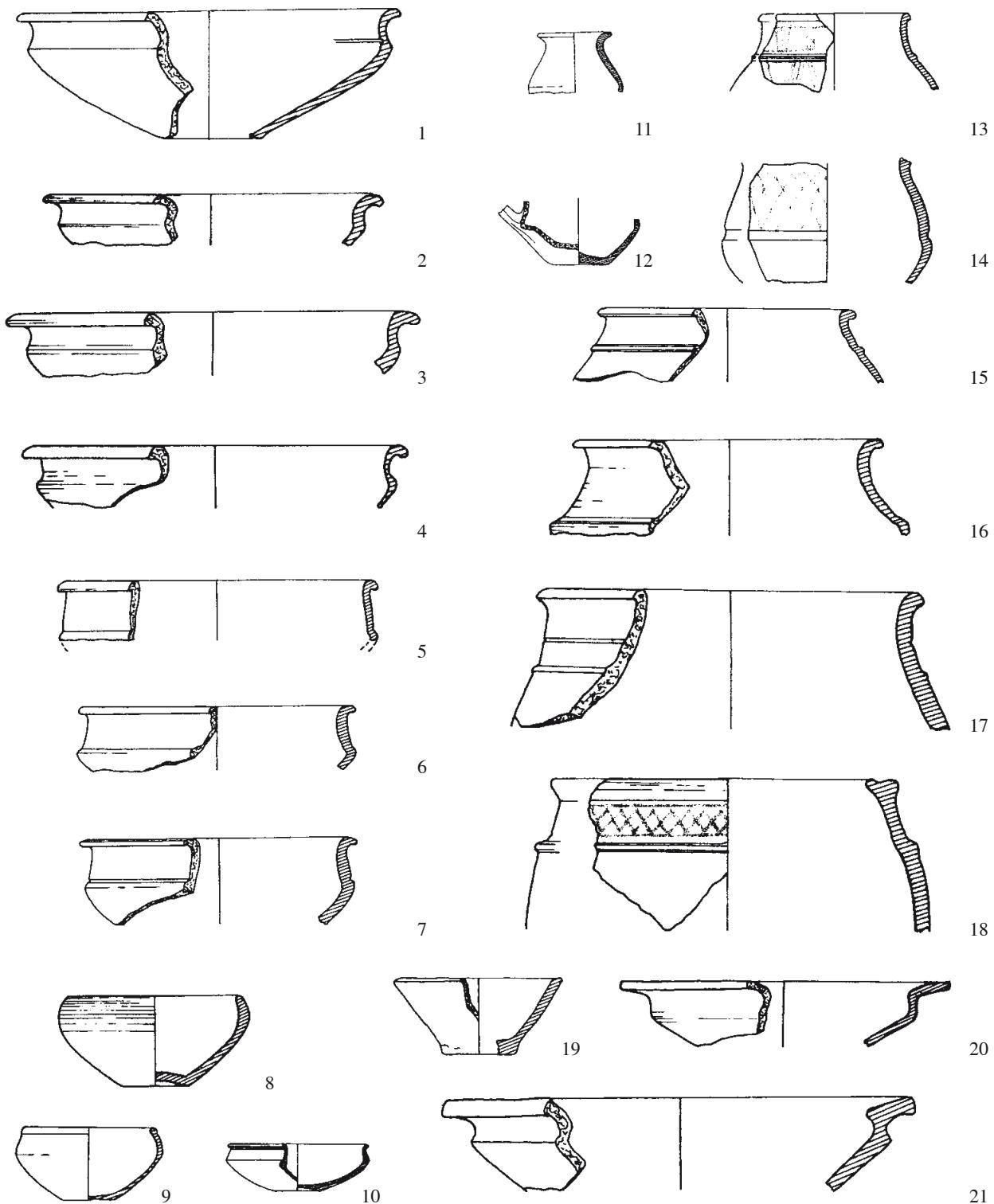
Грнчарија са територија Скордиска припада келтској култури каснолатенског периода уз извесне специфичности које се односе на њихову сложену етничку припадност. Током I века пре н.е. на целој територији доминира керамика касног латена. Захваљујући развијеним грнчарским центрима овај вид делатности у југоисточним деловима Паноније, поред импорта и римскопровинцијске керамике, траје и током раноцарског периода. На истом простору живеле су аутохтоне популације и током последњих неколико векова између новодошлих Келта и локалног становништва дошло је до мешања и културних пројекција која се могу приметити и на археолошком материјалу.

Мада је политички и војни значај Скордиска ишао низ лазном линијом »време опида« и I века пре н.е. представљали су доба просперитета. У свему томе значајну улогу имале су и локалне популације које су, бар када је керамика у питању, остале без видљивијег учешћа. Најчешће то су хибридни облици који воде порекло још из старијег гвозденог доба, али који су уз нову технологију и појаву витла добили изглед латенске производње. У источним деловима, око Ђердапа, јужног Баната и делова Подунавља или Поморавља, може се говорити о дачком присуству, или утицајима, што се пре свега може односити на поједине налазе из источног Срема. Према досадашњим подацима освајања дачког краља Буребисте срединим I века пре н.е. у овим областима нису оставила значајније трагове на археолошком материјалу. Дачка керамика у српском Подунављу углавном се јавља од краја I века пре н.е., а отприлике у исто време нестају каснолатенски облици, што су најбоље показала истраживања Ђердапа или Жидовара.

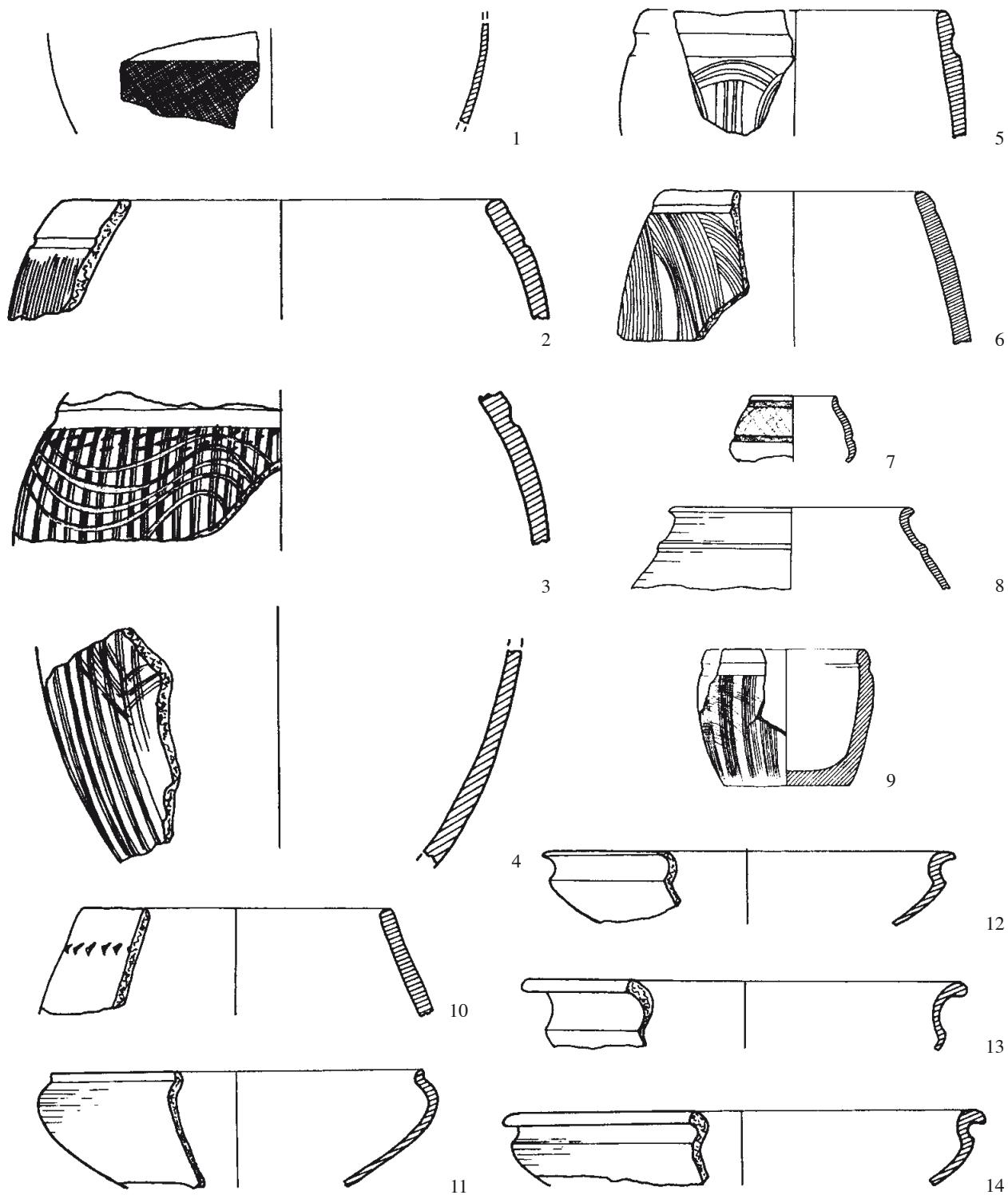

Pl. I. Saraorci, fosses A-B, éch. 1-14, 1:4; 15-16, 1:6; 17-18, 1:2.

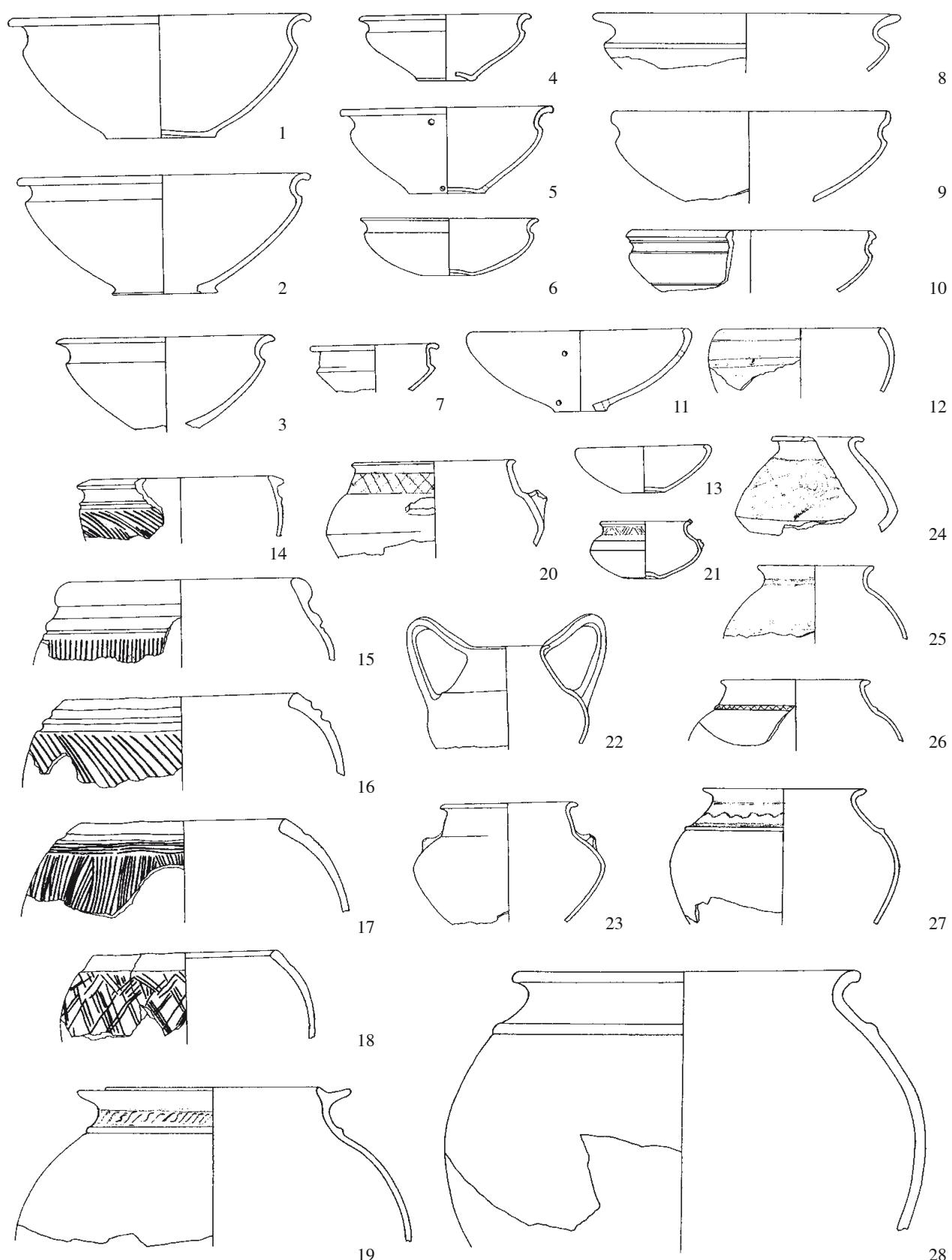
Pl. 2. *Saraorci, fosses A – B, éch. 1:4.*

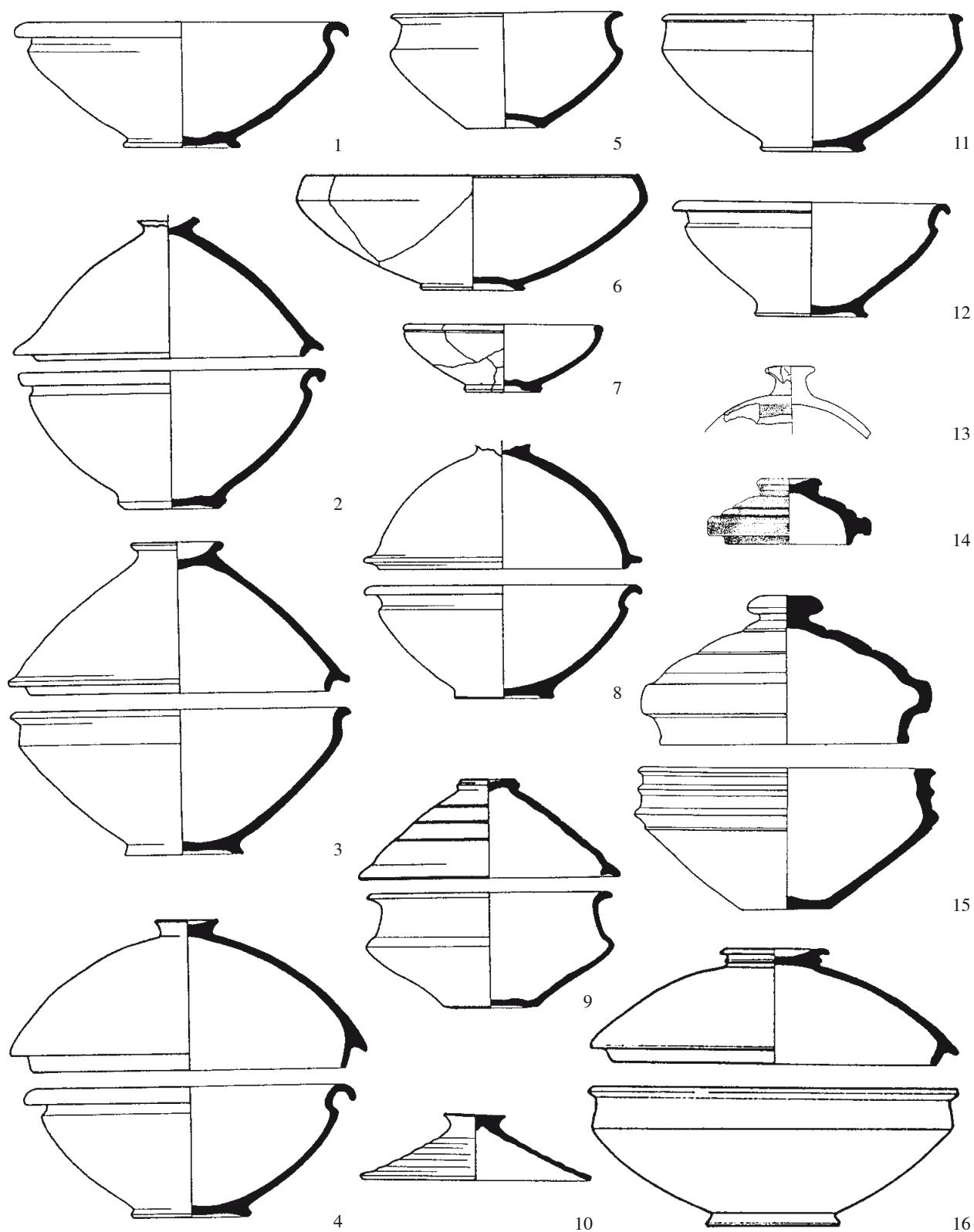

Pl. 3. Saraorci, fosse C, éch. 1:4.

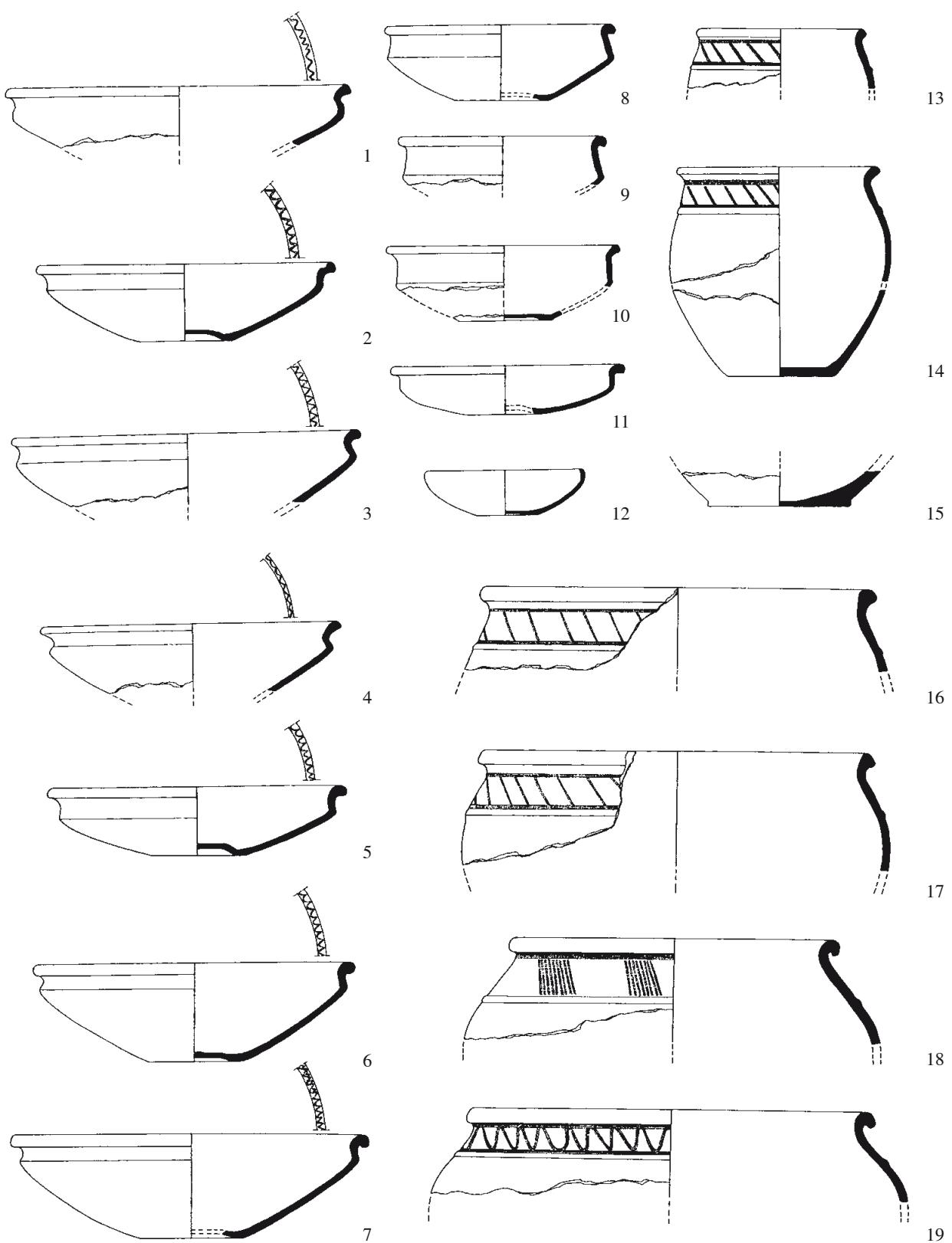

*Pl. 4. Saraorci, 1–6 fosse C; 7–8 tranchée IV; 9 tranchée IV, section 1, fosse cultuelle;
10–14 couche archéologique, éch. 1:4.*

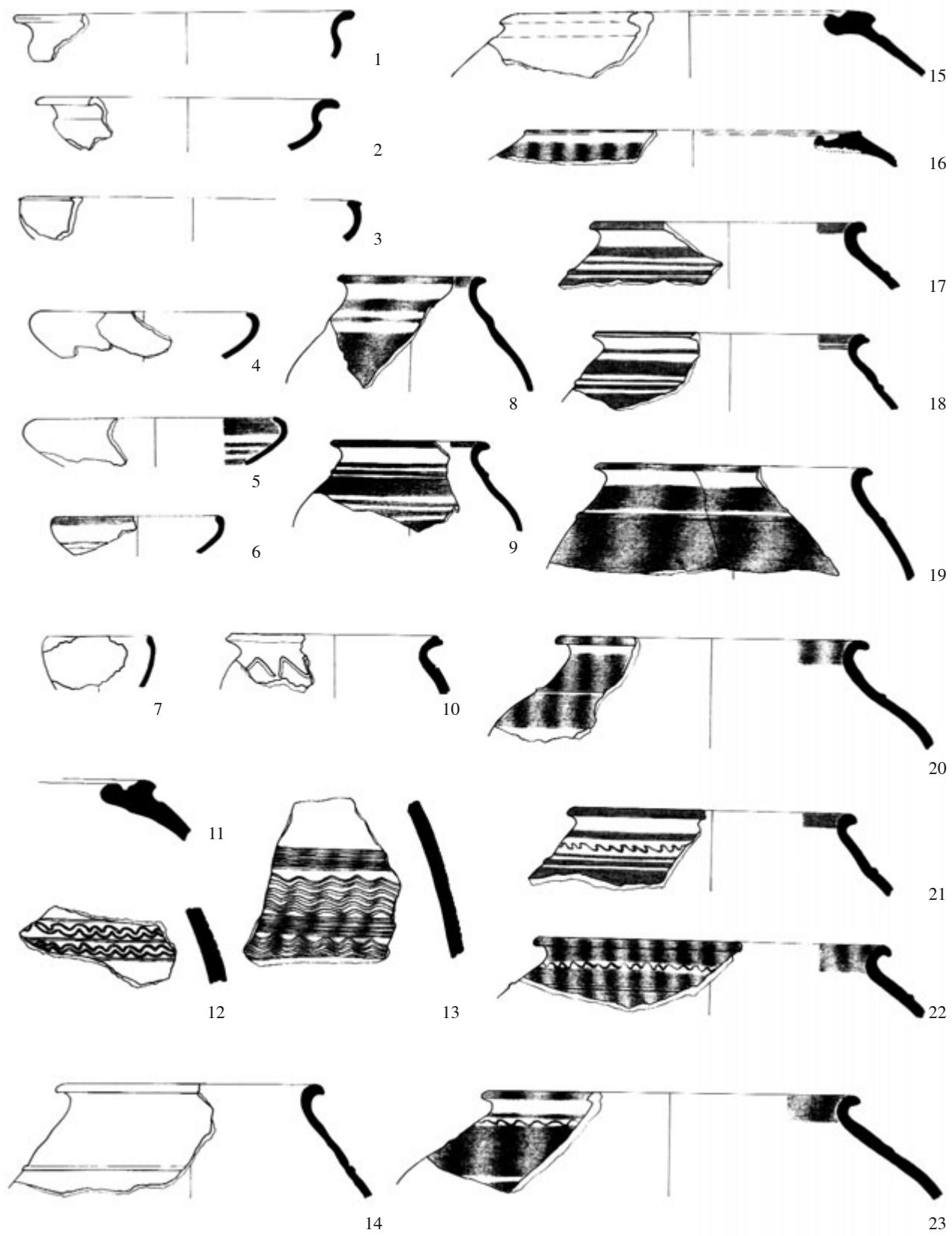

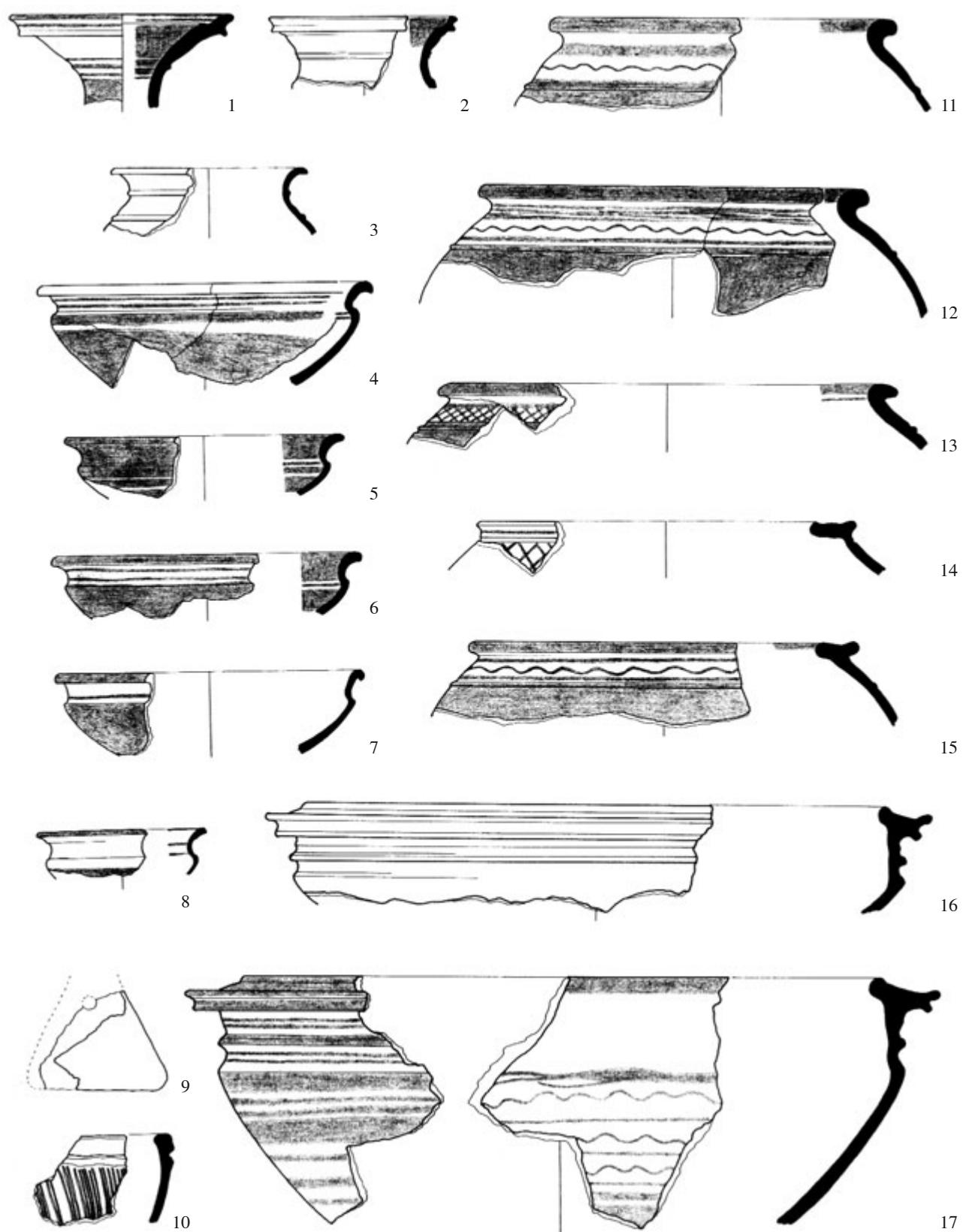
Pl. 6. 1–8, 11–12 Surčin; 9 Stari Slankamen; 10 Zemun (Gardoš);
 13 Čarnok (d'après Jovanović, M. 1994, T. III. 4); 14 Gomolava (d'après Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, T. III.9);
 15 Vajuga – Pesak (d'après Popović 1991, sl. 4.3); 16 Zemun – Radio stanica (d'après Brukner 1988, T. 12.5–6),
 éch. 1:5.

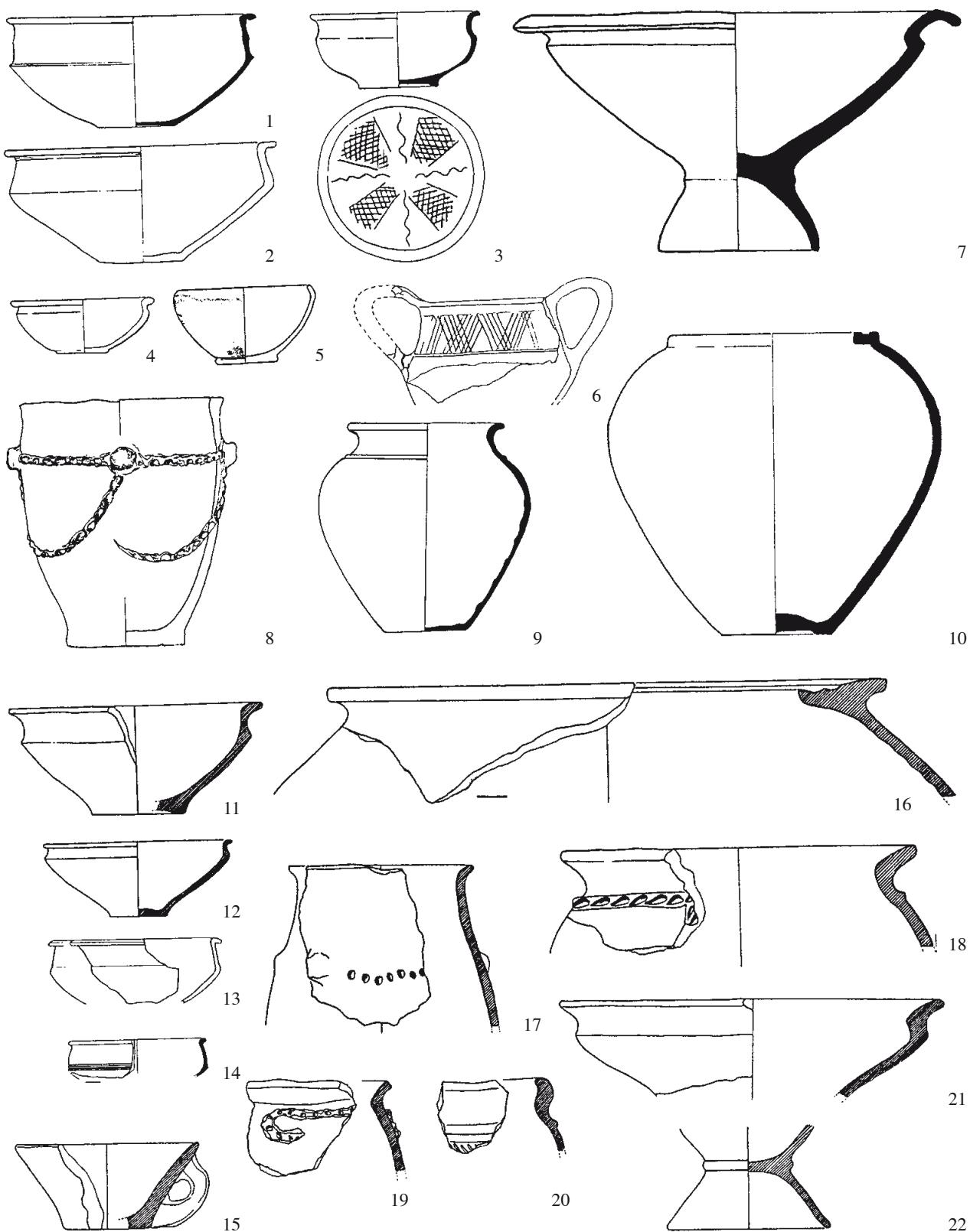
Pl. 7. Surčin (Kaluđerske livade), éch. 1:5.

Pl. 8. Sremska Mitrovica, éch. 1:5.

Pl. 9. Selenča, éch. 1:5.

Pl. 10. 1–2, 4–5, 7–9 Mala Vrbica (Konopište); 3, 6 Vajuga (Pesak); 10 Mala Vrbica (Ajmana); 11–22 Ljubičevac (Ostrvo), éch. 1:5.

СЛОБОДАН ДУШАНИЋ
Филозофски факултет, Београд

ВОЈНИЧКА ДИПЛОМА ЈЕДНОГ СТОБЉАНИНА*

Усјомени Владислава Поповића

Муниципијум Стоби¹, данас Градско на ушћу Црне у Вардар, био је један од најстаријих и најзначајнијих градова римске провинције Македоније. О његовој важности трговачког, културног и верског средишта сведоче импресивни археолошки остаци римске и рановизантијске епохе, затим сведочанства литерарних, епиграфских и нумизматичких извора². Смештени на раскршћу прометних путева, у стратешки осетљивом подручју, Стоби су играли видну улогу и у римској војној историји, као гарнизоно место и заједница римских грађана погодна да обезбеди регрутете за војне јединице различитих врста³. Тој страни стобског живота припада и докуменат који је предмет овог чланка. Иако је објављен пре петнаестак година⁴, докуменат је остао несхаћен у низу занимљивих појединости.

I. Реч је о дипломи – исправи исписаној на два бронзана листа – која је дата Стобљанину Улпију Херкулану, пешаку кохорте III Campestris, пошто је отпушен »часним отпустом« из војске, испунивши рок од (најмање) 25 година службе под заставом. Као и остale аугзилијарне дипломе тог доба, Херкуланова исправа јамчи примаоцу римско грађанско право⁵, *ius conubii* и, изгледа, још неке привилегије, које нису изреком наведене⁶. У часу кад је добио диплому, Херкулан и његова кохорта су чинили део војске Горње Дакије, у оквиру провинцијског комплекса *Tres Daciae*⁷. Coh. III Campestris је држала утврђење у Дробети (модерни Турн-Северин), где је диплома откривена, што значи да је Херкулан одлучио да се након одслуђења војног рока насели у близини свог војног логора а не у своме завичају; тај избор је заједнички многим ислуженим припадницима римских помоћних одреда (*auxilia*)⁸. Потпуно сачувана, »бронза« из Дробете укључује све елементе својствене своме документарном роду:

* Поред уобичајених библиографских скраћеница, у овом раду се користе две на које треба скренути пажњу читалаца: *RMD* (= M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas, 1954–1977*, London 1978; ead., *Roman Military Diplomas, 1978–1984*, London 1985; ead., *Roman Military Diplomas, 1985–1993*, London 1994 [три свеске чине целину и у томе што им је пагинација и нумерација диплома континуирана]) и *RMDHQ* (= W. Eck и H. Wolff изд., *Heer und Integrationspolitik. Die römische Militärdiplome als historische Quelle*, Köln 1986 [зборник радова произашао из симпозијума одржаног у Пасави (Passau), 1984. године]). Књиге и чланци на које упућујемо више но једном цитирају се само први пут у пуном облику; каснији цитати указују на напомену где се тај пуни облик налази (»горе, нап. 3« и сл.).

¹ *Plurale tantum: Stobi, Στόβοι.*

² F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Paris 1988, 313–323.

³ R. Syme, *Danubian Papers*, Bucharest 1971, 128; S. Dušanić, »A Military Diploma of A.D. 65«, *Germania* 56 (1978) 472–474; F. Papazoglou, »Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine«, у: H. Temporini (изд.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Bd. VII 1, Berlin – New York 1979, 347 и 349–350.

⁴ Поздана издања, с ученим коментарима, дају I. Piso – D. Benea, »Das Militärdiplom von Drobeta«, *ZPE* 56 (1984) 263–295 + T. XIII–XIV (editio princeps), и M. M. Roxan, *RMD* II (1985), 196–199, бр. 123 + Figs. 16 a–d.

⁵ За разлику од *ius conubii* и привилегија о којима је реч у наредној напомени, оно Херкулану није било потребно јер је – као син једног Улпија – имао статус римског грађанина већ пре него што је постао војник (уп. ниже, текст и нап. 49–52, 130). Такви случајеви су постепено постали све чешћи, те се – од почетка владе Антонина Пија надаље – у текст диплома уноси стални додатак (има га и Херкуланова исправа) *qui eorum non haberent* да квалификује клаузу *civitatem Romanam dedit/dederunt*.

⁶ S. Dušanić, »Pre-Severan Diplomata and the Problem of Special Grants«, у: *RMDHQ* 225–231 (о тзв. additional advantages).

⁷ О административним видовима односа између Горње Дакије и тог комплекса в. I. Piso – D. Benea (горе, нап. 4) 272–275; J. C. Mann, »Appendix III: A Note on III Daciae«, у: M. M. Roxan, *RMD* II (1985), 220–222.

⁸ Па и оним људима који су провели – као војници пред завршетком активне службе – сразмерно мало времена у логору чије ће цивилно насеље или околину изабрати за место живота после своје *honesta missio*. Види напр. S. Dušanić (горе, нап. 6) 205–207, о *CIL XVI* 28.

прескрипт, с именима, династичким именима и титулама царева-издавалаца закона на којем се диплома темељи⁹; списак јединица чији војници добијају привилегије; податке о провинцији тих јединица и њеном заповеднику; клаузу о подареним *iura* и условима подарења; тачан датум закона (дан, месец, конзулски пар); одељак посвећен примаоцу дипломе и његовом одреду; белешку о месту у Риму где је оригинал закона био изложен; најзад, имена (у генетиву) седморице сведока чији је задатак да потврде тачност преписа и података садржаних у редовима који се тичу примаоца дипломе. Текст¹⁰ дипломе гласи:

Imp(erator) Caesar, divi Antonini fil(ius), divi Veri Parthici maximi frater, divi Hadriani nepos, divi Traiani Parthici pronepos, divi Nervae abnepos, M. Aurelius Antoninus Aug(ustus) Germanic(us) Sarmatic(us), pontifex maximus, tribunic(ia) potest(ate) XXXIII, imp(erator) IX, co(n)s(ul) III, p(ater) p(atriae) et

Imp(erator) Caesar L. Aelius Aurelius Commodus Aug(ustus), Antonini Aug(usti) fil(ius), divi Pii nepos, divi Hadriani pronepos, divi Traiani Parthici abnepos, divi Nervae adnepos, Germanic(us) Sarmatic(us), tribunic(ia) potest(ate) III, imp(erator) II, co(n)s(ul) II, p(ater) p(atriae)

Equitibus et peditibus qui militaverunt in alis duabus quae appellantur (1) I Batavor(um) et (2) I Bosporanor(um) et cohortium (требало је: cohortibus) decem et duobus (требало је: duabus) (1) I Alpinor(um) et (2) I Aug(usta) Itur(a)eor(um) et (3) III Dalmatar(um) et (4) V Gallor(um) et (5) I Tracium (требало је: Thracum) sagit(taria) et (6) I Ubior(um) et (7) II Gallor(um) et Pannonior(um) (тачније: Pannonica) et (8) I Vinde-licor(um) et (9) VIII Raetor(um) et (10) III Campestrum (тачније: Campestris) et (11) III Hispanor(um) et (12) II Fl(avia) Commag(enorum) et vexillatio peditum singular(ium) Britannicianorum (требало је: Britanicorum) et sunt in Dacia Superiori sub Helvio Pertinace leg(ato), quinis et vicenis pluribusve stipendis emeritis, dimissis honesta missione,

quorum nomina subscripta sunt, civitatem Romanam, qui eorum non haberent, dederunt et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est civitas iis data, aut cum iis quas postea duxissent dumtaxat singulis.

Kal(endis) Aprilibus, M(anio ?) Acilio Faustino, L(ucio) Iulio Proculiano co(n)s(ulibus).

Cohor(tis) III Campestr(is) cui praefuit Avonius Saturninus, ex peditibus (обичније: ex pedite) Ulpio Ulpi f(ilio) Herculano, Stobis.

Descriptum et recognitum ex tabula aerea quae fixa est Romae in muro post templum divi Aug(usti) ad Minervam. (D(ecimi) Aemili Felicis, (2) Cn(aei) Pompei Niconis, (3) P(ublii) Tulli Callicrates, (4) D(ecimi) Aemili Quadrati, (5) P(ublii) Orvii Dii, (6) P(ublii) Aeli Trofimi (требало је: Trophimi), (7) D(ecimi) Aemili Agat(h)oletis.

Унутрашњи текст дипломе (*intus*) разликује се од спољашњег (*extrinsecus*) на неколико места: даје *imp. X* уместо *imp. IX* (број императорских акламација Марка Аурелија); употребљава нешто тачнији облик *Thracium* (*extr. Tracium*) за име пете кохорте; конзулу Ацилију Фаустину приписује, изгледа оправдано, *praenomen Manius* (скраћеница *M'*) а не *Marcus* (скраћеница *M*)¹¹; изоставља слова *a.d.* која спољни текст непотребно ставља пред речи *Kal. Aprilibus* (без нумерала после *a.d.*); садржи један број писарских омашака односно вулгарнолатинских графија којих нема *extrinsecus*; најзад, не подудара се са спољним текстом у степену скраћивања појединачних речи.

II. Диплому и закон који она преписује издали су Марко Аурелије и његов син Комод током своје савладе из 177 (лето) – 180 (17. март) године. С тим временским размаком слаже се одредба *et sunt in Dacia Superiori sub Helvio Pertinace leg(ato)*; у својству царског намесника, Хелвије Пертинакс је оди-

⁹ Диплома из Дробете, као и друге војничке дипломе, била је индивидуална копија царског закона који је, после општег дела (репродукованог и на индивидуалним копијама: у Херкулановом тексту, како је горе дат, општи део покрива све осим параграфа *Cohortis ... Stobis* и, вероватно, списка сведока), бележио имена и остale потребне податке свих награђених појединица и њихових јединица. Дипломе су урезиване да би их добили појединачни корисници закона: Улпије Херкулан, у случају диптиха из Дробете. Први оригинал закона чуван је у јавном архиву (*tabularium publicum*), други је излаган на једном од зидова Капитола (H. Wolff, »Bemerkungen zum Verwaltungsgang und zur Verwaltungsdauer der Bürgerrechtsschenkungen an Auxiliare«, ZPE 43 [1981] 424; S. Dušanić, »Loci Constitutionum Fixarum«, Epigraphica 46 [1984] 91, нап. 1, и 95).

¹⁰ Он сажима *intus* и *extrinsecus* (уп. кратки *apparatus criticus* који следи), дајући начелно предност уреднијем спољном тексту, и уноси знаке уобичајених издавачких интервенција. За фотографије, факсимиле и транскрипцију у капиталама в. издања која су објавили I. Piso – D. Benea и M. M. Roxan (rope, нап. 4).

¹¹ Недавно је ипак изражено мишљење да је Ацилије Фаустин одиста био *M(arcus)* (в. RMD III [1994] стр. 248 нап. 76).

ста водио скуп трију дачких провинција крајем седамдесетих година другог века¹². Међутим, као што су ранији коментатори запазили, није лако предложити датовање документа које би истовремено било прецизно и сасвим поуздано¹³. Не располажемо вестима из других извора које би тачно датовале службу сукретних конзула Ацилија Фаустина и Јулија Прокулијана¹⁴. Бројни подаци хронолошког реда у прескрипту дипломе¹⁵ садрже противречности чије тумачење је утолико компликованије што је хронологија Маркове и Комодове заједничке владе у неким видовима уопште неизвесна или забрано традирана. Задржаћемо се на оним елементима прескрипта који се чине нарочито меродавним¹⁶. Притом, методски је оправдано претпоставити да *dies constitutionis* (1. април) није био анахрон према конзулској формули него да је доиста из времена Фаустиновог и Прокулијановог конзулатата¹⁷, а да је сам конзулат припадао једној од двеју јулијанских година (178. или 179) које су оставиле највидљивији траг у хронолошкој структури прескрипта. Вероватније 178-ој него 179-ој, с погледом на попуњеност конзуларних факта за ране месеце 179-е¹⁸ и на аналогије диплома *CIL XVI* 160 и 128, којим ћемо се бавити у поглављима III и IV.

Делови те структуре могу се разврстати у пет група, са следећим јулијанским еквивалентима: (а) 177/8 (Комодова *trib. pot.* III; по већини сведочанства, она траје од 10. децембра 177. до 9. децембра 178); (б) касна јесен 177 – пролеће 179 (Маркова *imp. IX*¹⁹ и Комодова *imp. II*²⁰); (с) 178/9 (Маркова *trib. pot. XXXIII* [10. децембар 178 – 9. децембар 179]); (д) (1. јануар – 9. децембар) 179 (Комодов *cōs.* II, почет 1. јануара 179); и (е) (пролеће – 9. децембар) 179. године (Маркова *imp. X*²¹). Ако се узме, као што смо малочас предложили, да је прескрипт хронолошки двослојан а конзулска формула савремена старијем слоју, групе (а)–(е) дају се сажети у две целине. Првој би припадале, уз конзулски пар, група (а) и, вероватно, група (б)²²; на ову целину би се односио прецизни датум *Kal(endis) Aprilibus* (1. април [178-е]). Другу би чиниле групе (с)²³, (д) и (е); ако и другу групу треба идентификовати с једним тачним датумом, ваљало би га тражити између Маркове *imp. X* (int.) (пролеће 179-е)²⁴ и краја Маркове (тридесет треће) трибунске године (9. децембар 179-е).

Противречности које смо овде резимирали дају се објашњавати на два начина. Датум издавања закона, укључујући административне прелиминације и последице (исписивање и додела диплома) тог правног чина, могао је бити релативно јединствен.

¹² Око 178–180. године: I. Piso – D. Benea (горе, нап. 4) 275 са нап. 47–50; M. M. Roxan, *RMD* 123 нап. 9 (на стр. 199). R. Syme (горе, нап. 3) 126–127 упозорава да су неке аугзилијарне дипломе могле наводити имена управника провинција који су већ напустили своју команду. Такви анахронизми би обично одражавали спорост у поступку израде диплома или прекиде у том поступку (као што је случај са документима о којим се расправља ниже, II–IV). Засад је немогуће рећи да ли је и помен Хелвија Пертинакса на дипломи из Дробете анахрон у истом смислу; подаци којим располажемо о Пертинаксовој делатности при крају Маркове владе (уп. и ниже, нап. 106) сувише су оскудни да бисмо се изјашњавали о тој могућности, ипак мало вероватној.

¹³ I. Piso – D. Benea (горе, нап. 4) 270–272; M. M. Roxan, *RMD* 123 нап. 2 (на стр. 197); III стр. 312, нап. 4–5; стр. 342–343.

¹⁴ I. Piso – D. Benea (горе, нап. 4) 271–272; M. M. Roxan, *RMD* 123, нап. 11–12 (на стр. 199).

¹⁵ Да ли међу њих, осим података испитиваних у наставку чланка, треба уврстити и то што у Марковој (и Комодовој) титулатури нема звања *proco(n)s(ul)*? (Колико видим, ова особеност прескрипта није привукла пажњу ни издавача ни коментатора дипломе.) Као што следи из примедбе (бр. 3) Th. Mommsen-а и H. Nesselhauf-а уз *CIL XVI* 128, очекивало би се да Маркове дипломе издате после 3. августа 178-е – дана кад је Цар са сином напустио Рим да би пошао у рат на Дунаву (*HA, vita Comm.* 12,6) – укључују титулу *proconsul* (уп. M. Hammond, *The Antonine Monarchy, Rome 1959*, 89 и 126 нап. 199); у истоме правцу указују прескрипти диплома *CIL XVI* 121 и 122, где је третман Марка и Луција Вера, у погледу помена проконзулату, дискриминативан на правно ваљан начин. Могућно је одиста претпоставити да је *proconsul* остало неисписано на дипломи из Дробете стога што је њен први предлогак настао непосредно пред 1. април 178-е (в. ниже), док су се Марко и Комод још налазили у Риму. Међутим, изостављање те титуле може бити и проста последица редакторове небриге о једној конституционалној финеси. Да не говоримо о ранијим документима (титуле *proconsul* нема на дипломама које су издавали Трајанови претходници, а недоследно се цитира на дипломама у периоду Трајан – Антонин Пије), дејство такве небриге оставило је трага на великој већини диплома Марковог времена (с изузетком већ поменутих *CIL XVI* 121 и 122). Ниједна досад објављена бронза из периода Маркове савладе с Комодом не спомиње царски проконзулат (*RMD* III стр. 342), па то не чини ни *RMD* 185, од 23. марта 179-е, упркос чињеници да се Марко почетком пролећа 179-е свакако налазио на провинцијском тлу. Стога изгледа боље да се не извлаче хронолошки закључци о генези диплома из седамдесетих година II века на основу редакторовог пропуста да уреже реч *proconsul* у редове посвећене Марковој и Комодовој титулатури.

¹⁶ Оставили смо по страни Маркове и Комодове победничке атрибуте *Germanicus Sarmaticus*, чији је *terminus a quo* 175. година. Кад је реч о појави ових атрибуата у легендама на новцу, *terminus ad quem* треба тражити на самоме крају 177-е или почетку 178-е (в. нпр. C. H. Dodd, »Chronology of the Danubian Wars of the Emperor Marcus Antoninus«, *Num. Chron.* 13 [4th ser.], 1913, 307 нап. 163; H. Mattingly, *BMC, Coins Rom. Emp.*, London 1940, стр. CXLII). Епиграфски извори (нпр. *RMD* 185, од 23. марта 179-е), међутим, понекад зову Марка (и Комода) *Germanicus Sarmaticus* и после (првих месеци) 178-е, те овај део прескрипта нема доказиве вредности за хронолошка питања која расправљамо.

¹⁷ И овде је поучна паралела дипломе *CIL XVI* 160, чији је *dies constitutionis* јасно везан за дачки рат (закон је донет *Darnithini!*) и 106 (а не 110) годину; в. даље, III. О правном значају и узајамној вези дана конституције и конзулске формуле на дипломама, *RMDHQ* 146–147 (O. Behrends).

У томе случају, побројана неслагања у бележењу Маркових и Комодових титула делом би потицала од писарских грешака²⁵, делом би одражавала званичне разлике у рачунању Комодових трибунских година, разлике које су оставиле трага и на другим епиграфским споменицима. Ако се тако мисли, цео поступак око издавања Херкуланове дипломе, па и њеног закона, мора се ставити у 179. годину²⁶; за њу говоре Комодова титула *cos. III* и Маркова *trib. pot. XXXIII*²⁷. Околност што у спољном тексту стоји Маркова девета императорска акламација а унутрашњем десета сведочила би или о простој граверовој омашци или о томе да је *extrinsecus* урезан (мало) раније од унутрашњег текста, у часу кад вест о Марковој десетој акламацији још није стигла до официја надлежног за производњу диплома. Ово друго тумачење важило би, *mutatis mutandis*, и за Комодову *imp. II* (extr. + int.). Што се тиче граверове одлуке да Комоду додели *trib. pot. III* (extr. + int.) а не *trib. pot. IIII*, она би, као што је напоменуто, била последица извесних колебања римске администрације која су уопште постојала у погледу Комодовог система трибунских година. Стога ни Комодова *trib. pot. III* не би морала довести у питање хронолошку целовитост дипломе и одговарајућег закона²⁸.

Као алтернатива хипотези о хронолошкој хомогености текста Херкуланове дипломе могла би се изнети претпоставка да је предложак²⁹ текста настао у две фазе, из разлога о којима ће бити речи. Према претходним излагањима, прва фаза би рачунала с првим априлом 178-е као кључним датумом. Друга, с једним даном на средини или у другој половини 179. године. Готово је извесно да за ову ревизију документа није био потребан нови закон Марка и Комода³⁰. Гравер дипломе преписивао је, изгледа, с предлошка чији је првобитни прескрипт одговарао првој фази али је потом исправљен, доста површно (прецизније: исправљен је само у неким тачкама), да одговара владарским звањима друге фазе. Поправке су усредсређене на најважније титуле (Маркове *trib. pot.* и *imp. (int.)*, Комодов конзулат), које су истовремено биле и најшире познате. Остало је неизменјена година Комодове трибунске власти; она се и иначе различито рачунала. Исто мерило важности односно популарности титуле³¹ можда је утицало на писара/коректора предлошка да број Комодове императорске акламације не исправља, а да за Маркову акламацију то учини само у унутрашњем тексту³², који је, правно узејши, сматран званичним.

Начелна привлачност претпоставке о хронолошкој хибридности документа лежи у томе што су

¹⁸ Суфектни конзули који датују *RMD* 185, од 23. марта 179 (идентификација године је поуздана, практично узев), зову се Тит Флавије Клаудијан и Луције Емилије Јунко. Ако се узме (са C. Römer и M. M. Roxan, уп. *RMD* III стр. 312 н. 4 и 24) да су они држали други нундинијум 179-е а конзулски пар дипломе из Дробете трећи нундинијум (почевши баш са 1. априлом 179-е), онда су ordinarij за 179. остали на дужности врло кратко време: месец дана или мање од тога. Околност да су тадашњи ordinarij били Комод и Публије Мартије Вер (обојица у поновљеном конзулату) не чини овакву реконструкцију факта мање напрегнутом, уп. W. Eck – H. Wolff, *RMDHQ* 562 (о *CIL XVI* 133 и 134). Поучан је контраст 178-е године, чији се редовни конзули (Орфит и Руф) цитирају у одговарајућој формулама на дипломама још 23. марта (*RMD* 184, *CIL XVI* 128 [уп. нову британску диплому за једног *ex equite* кохорте II Gallorum Veterana, коју ће објавити M. M. Roxan]); како с правом указују W. Eck и H. Wolff (*RMDHQ* 562), тешко је прихватити хипотезу коју је H. Nesselhauf изнео тим поводом у коментару уз *CIL XVI* 128 (нап. 7, уп. A. Degrassi, *Ifasti consolari dell' impero Romano*, Roma 1952, 49 [где се упућује на (недовољно близку) паралелу бронзе *CIL XVI* 127 (о конзулском пару те исправе, W. Eck – H. Wolff, *RMDHQ* 562–563)]): »Qui sunt ordinarii anni 178; sed dubitari potest, utrum consules ordinarii an suffecti hoc die fasces gesserint, nam ea iam aetate ordinarii totum per annum in diptychis relati esse nonnumquam videntur...«. Стога изгледа знатно вероватнији распоред суфектних парова о којима расправљамо да се Фаустин и Прокулијан ставе у други нундинијум 178-е, одмах после ординарија Орфита и Руфа.

¹⁹ Марко је *imp. IX* (а Комод *imp. II*) још 23. марта 179 (*RMD* 185, са нап. 5 [на стр. 312]). За приближно датовање ове salutatio – њених термина а quo и ad quem – в. нпр. C. H. Dodd (горе, нап. 16) 320; о царској хронологији год. 175/6–179/180-е уопште, H. Mattingly (горе, нап. 16) стр. CXLI–CXLII.

²⁰ Како следи из даљег излагања, интервале обележене као (a) и (b) можемо свести на један дан, 1. април 178-е. Исти закључак вероватно важи за распон који покрива конзулски нундинијум, ако су Фаустин и Прокулијан добили fasces 178-е а не 179-е (горе, нап. 18).

²¹ Сами по себи, елементи (d) и (e) не би имали 9. децембар 179-е за terminus ante quem (Комод је постао *cos. III* 181-е; Марко је умро, као *imp. X*, 17. марта 180-е године); он следује из (c). Са више разлога, па и разлога методске економије, не узимамо у обзир могућност, у случају Херкуланове дипломе, да размак који (e) укључује треба протегнути и на почетак 180-е године.

²² Под условом – у овом другом случају – да се не претпостави да Маркова титула *imp. IX* (extr.) и Комодова титула *imp. II* овде одражавају стање из зиме–пролећа 179-е, које непосредно претходи часу кад ће отац постати *imp. X* а син *imp. III* (с пролећа 179-е, а свакако после 23. марта: горе, нап. 19). Таква претпоставка би подразумевала вишеструко невероватну реконструкцију настанка документа, која рачуна чак с три етапе у времену почев с објавом одговарајућег закона: првом од априла 178-е (a), другом из раних месеци 179-е (b, можда и c), трећом из средине или друге половине 179-е (d, можда и c, e). Тростепености је могло бити ако се у историјат генезе Херкуланове дипломе урачунају (засад неизвесне) прелиминарије прве фазе (о актима која бележе кандидатуру за дипломе в. доле, нап. 33); међутим, тешко је помислити да је престонички officium надлежан за производњу диплома имао потребу за неком административном или техничком мером – у интервалу између закона и закаснеле израде/доделе Херкуланове исправе – која би оставила трага у елементу (b) (? и c), датованом у зиму–пролеће 179-е. Уп. и претходну напомену.

аналогни примери већ познати међу војничким дипломама, сачуваним или посредно посведоченим³³. Два нарочито слична примера (*CIL XVI* 160, 128) биће подробније испитана у наредним поглављима овог члanka. У Херкулановом случају, ову претпоставку подржавају³⁴ речи *cohor(tis) III Campestr(is) cui praefuit Avonius Saturninus*. Глагол који уводи име заповедника одреда чији војник је добио диплому обично се стављао у садашње време: *cui praest*, односно *cui praest*. Од овог правила се одступало онда кад није било могуће довршити процедуру доношења закона, исписивања и доделе дипломе у оквиру службе истог заповедника – другачије речено, кад је током процедуре он замењен другим официром. Римско схватање да је аугзилијарна диплома својеврсно одликовање што чини част не само примаоцу већ и његовом старешини и целој провинцијској војсци тражило је да се у ту формулу стави име официра који је водио примаочеву јединицу у тренутку доношења одлуке о одликовању, а не њеног спровођења у дело³⁵. Ако се ради о хронолошки нејединственој дипломи, име у »официрској« формулама, за разлику од царских титула у прескрипту, не мења се да би се довело у склад са последњом етапом у додели исправе. Задржава се старо име а глагол пребацује у претерит да би се читаоцу исправе показало да диплома није заслужена под актуелним старешином, него под његовим претходником. Дужина временског растојања између прве и последње етапе морала је варирати од случаја до случаја. Од досад потврђена четири примера употребе облика *praefuit* на аугзилијарним дипломама³⁶, два (укључујући Херкуланову диплому) потичу са документата где има хронолошких противречности – тачније, противречности између сведочанства прескрипта и сведочанства конзулског парга³⁷. Правилност преостала два примера можемо објашњавати било релативном краткоћом временског растојања између етапа о којим је реч³⁸ било савесном редакцијом дефинитивног облика предлошка, у којој су хронолошке неравнине сасвим уклоњене. Оно што чини претерит *praefuit* поучним за разумевање Херкуланове исправе је чињеница да су све три раније потврде овог облика везане за ратна збивања³⁹. Природно је претпоставити да је случај Авонија Сатурнина био једнак; видећемо да се *RMD* 123 заиста најбоље тумачи ако се стави у контекст Марковог последњег рата на Дунаву.

Као и диплома из Дробете, већина хронолошких нејединствених диплома има само два временска слоја, од којих се један открива у прескрипту, дру-

³³ У случају да одбацимо могућност да се (c) подударало са (b), тј. да се број Маркове *tribunicia potestas* (XXXIII) има везати за прве месеце 179-е године. В. претходну напомену.

³⁴ Уп. наше напомене 19 и 22. Маркову десету пратила је Комодова трећа *salutatio* или је Комод, у својој титулaturи како је исписана на дипломи из Дробете (на обе стране прве таблице), остао *imp.* II. Разлог томе је редакторова непажња, односно неизјурност, која је, разумљиво, само у мањој мери погодила редове дипломе посвећене »старијем Августу«.

³⁵ Како мисле, између осталих, I. Piso – D. Benea (горе, нап. 4) 271 са нап. 15, и M. M. Roxan, *RMD* 123 нап. 2 (на стр. 197); III стр. 312 нап. 5; стр. 342–343. Види и H. Wolff (горе, нап. 9) 424–425.

³⁶ Што и чине I. Piso, D. Benea, C. Römer, M. M. Roxan и други научници (горе, нап. 13).

³⁷ Марко је ту титулу добио већ крајем 178-е али – ако се рачуна са хронолошкијединственим поступком код производње и издавања Херкуланове дипломе – добио ју је сувише касно да би *dan* закона/дипломе (наводно хомогених у хронолошком погледу) могао бити први април 178-е.

³⁸ Уп. *RMD* 185 (од 23. марта 179-е), где се Комоду такође приписује трећа трибунска година (види *ibid.*, III стр. 312 [нап. 4] и 342–343).

³⁹ Хронолошке разлике о којим расправљамо неће потицати отуд што је *tekstū same diplome* резан у два маха (могућност с којом H. Wolff [горе, нап. 9] 424 и нап. 76 рачуна у појединим случајевима). Нема сумње да је било диплома које су исписиване у дисконтинуитету, у две или више етапа (прекиди у исписивању су обично невелики, премда су јасни и доказиви), али палеографска својства Херкуланове бронзе показују да она не припада томе броју етапно рађених документата. Иста рука, радићи на исти начин, исписала је обе стране горње (I) таблице и *extrinsecus* доње (II); само је *intus* доње (II) таблице дело другог гравера (I. Piso – D. Benea [наша нап. 4] 264; M. M. Roxan, *RMD* III стр. 340), а тај део исправе (садржи текст од *Kal. Aprilib.* до *ad Minervam*) и сам је хронолошки хибридан – спаја конзулску формулу из 178-е с претеритом *praefuit* који сведочи о каснијој редактури, вероватно из 179-е (в. ниже) – на оја начин на који и прескрипт, таб. I ext. и int.

⁴⁰ Уп. пример сличне дипломе *CIL XVI* 160, који се ближе испитује у трећем поглављу. у тој дипломи се из »старог« (стварно: јединог) закона задржава не само главнина текста с поменом експедиције, одредбом *ante emerita stipendia* и карактеристичном клаузом о цивитету (она искључује *conubium* и *civitas liberorum!*) него и конзулска формула, с речитим подацима о месту и дану доношења Трајановог закона.

⁴¹ Вероватно је писар/редактор предлошка задржао »стари« конзулски пар стога што је држао да припада (као и *dies constitutio-nis*) оном делу закона који се не сме мењати (уп. претходну напомену) а не стога што су имена (суфектних) конзула сматрана податком битно мање важности него – примера ради – владареве трибунске године или конзулати. Следећи исту логику, гравер дипломе *CIL XVI* 39 је навео конзулски пар (од 8. септембра 117[?]) који је, чини се, у још тежој хронолошко-политичкој противречности с прескриптом документа (где као давалац конституције фигурира Трајан, премда је његова смрт пала већ на почетак августа).

⁴² Аналогну недоследност видимо и на *CIL XVI* 128 (од 23. марта 178-е, в. ниже, IV), где *extrinsecus* даје Марку *imp.* VIII, *intus imp.* VIII (исти број се чита и на дипломи *RMD* 184 ext. [инт. није сачуван], чији је датум такође 23. март 178-е).

⁴³ В. нпр. Zs. Visy, »Die Entlassung der Auxiliarsoldaten aufgrund der Militärdiplome«, *AArchHung* 36 (1984) 230–234 (недовољно критично). Уп. *RMDHQ* 129, 149 (O. Behrends) и 195–197

ги у рубрици посвећеној конзулском пару. Односих слојева није увек исти: некипут је прескрипти/део прескрипта старији од конзулске формуле⁴⁰, некипут је конзулска формула старија од прескрипта или дела прескрипта⁴¹. Пошто ознаке конзулског пара, места (kad је наведено) и дана царске конституције чине нераздвојну целину, на-меће се претпоставка да су дипломе са старијим прескриптом производ таквог административног поступка у којем је кандидатура⁴² за диплому забележена пре закона, у акту који је датован царским именима и титулатуром али не и месечним даном и конзулском формулом; сам закон није уследио непосредно после кандидатуре – због тешкоћа скопчаних са војним походима и њиховим последицама – те је постојала опасност да хронолошке разлике између кандидатуре и закона оставе трага у тексту дипломе⁴³. Kad је конзулска формула ранија од прескрипта или појединих елемената прескрипта, онда је између дана конституције и времена израде/поделе диплома морало протећи извесно време, углавном зато што Рим, под притиском ратних потреба, није желeo да одмах по објави закона отпусти из војске све кориснике царске конституције. Најзад, ако су хронолошке индиције у прескрипту такође двослојне, с тим што један слој претходи датуму конзулске формуле а други је каснији од њега, онда треба рачунати – по изузетку – са три степена у генези документа, временски јасно одвојена: кандидатуром за докуменат (обично забележеном уочи похода који ће квалификовати кандидата за диплому), законом (објављеним пред крај похода) и израдом/расподелом докумената (мерама које се предузму онда kad ток ратних и по-ратних догађаја омогући да се закон спроведе у дејство). Да бисмо на позађу ових епиграфско-историјских специфичности боље разумели диплому из Дробете потребно је да ближе размотримо две исправе, *CIL XVI* 160 и 128. Оне пружају нарочито инструктивне аналогије за Херкуланов случај.

III. *CIL XVI* 160 је позната диплома из времена Трајанове владе, такође издата војнику римских auxilia у Дакији и нађена у дачком граду Поролису. Темељи се на закону који је проглашен (11. август 106. године, према конзулској формули) у корист кохорте I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum. За борце кохорте се изреком вели да *ante emerita stipendia* добијају *civitatem Romanam*, захваљујући заслугама стеченим у ратном походу (*pie et fideliter expeditione Dacica functi*). За-

(S. Dušanić), о epikrisis листи која бележи ветеране »засад« остала без диплома; с обзиром да се радило о сигурним кандидатима за дипломе, сасвим је могућно да су њихове бронзе, кад су их добили, носиле текстове обележене већ објашњеном хронолошком слојевитошћу (? конзулска формула из времена објављивања закона, царска титулatura [претежно] из времена кад је бронза урезана и дата примаоцу).

³⁴ I. Piso – D. Benea (горе, нап. 4) 274; уп. *RMDHQ* 235 (S. Dušanić).

³⁵ *RMDHQ* 219–220 (S. Dušanić).

³⁶ *CIL XVI* 50, 61; *RMD* 21 и 123 (диплома из Дробете). уп. *RMDHQ* 402–403 (G. Alföldy).

³⁷ Уз *RMD* 123, то је *CIL XVI* 61 (од 1. септембра 114-е; годину одређује конзулска формула и Трајанова титулatura [*tri. pot. XVIII* = 10. децембар 113 – 9. децембар 114]) како је дата на унутрашњој страни прве таблице; *extrinsecus* пише, међутим, *tribunic. potestat. XVII* [= 10. децембар 112 – 9. децембар 113]; види ниже, нап. 39).

³⁸ Да је оно било велико – дуже од једне године, например – очекивао би се помен двојице провинцијских достојанственика: управника провинције који је на положају у тренутку доношења закона, и (претходног) управника, којем су корисници закона дуговали своју honesta missio. I. Piso – D. Benea (горе, нап. 4) 274; M. M. Roxan, *RMD* 123 нап. 14 (на стр. 199).

³⁹ *CIL XVI* 50 (13. мај 105; auxilia Доње Мезије) за Трајанов други дачки рат; *XVI* 61 (1. септембар 114 [в. горе, нап. 37]; auxilia Доње Паноније) за Трајанов рат против Парћана (уп. додатак *missa in expeditionem* уз име але I Flavia Augusta Britannica milliaria c. R.); *RMD* 21 (10. август 123; auxilia Дакије Porolissensis и Доње Паноније) за поход Хадријанових трупа на маварска племена (S. Dušanić, »Fragment of a Severan Auxiliary Diploma: Notes on a Variety of »Two-Province« Diplomata«, *ZPE* 122 [1998] 225 са нап. 54 и 56).

⁴⁰ Нпр. *CIL XVI* 3, 38–39, 61–63, 74; *RMD* 102–103. Уп. H. Nesselhauf, *Gnomon* 26 (1954) 267–268 (приказ књиге *I fasti consolari dell'Impero Romano* A. Degrassi-ја); R. Syme (горе, нап. 3) 161 и 173; Zs. Visy (горе, нап. 33); M. M. Roxan, *RMD* III стр. 244 н. 19 и 245 н. 36; W. Eck and M. M. Roxan, »Two New Military Diplomas«, у: (R. Frei-Stolba und M. A. Speidel [Hrsg.]) *Festschrift für Hans Lieb*, Basel – Berlin 1995, 98–99.

⁴¹ Нпр. *CIL XVI* 160 (уп. M. M. Roxan, *RMD* III стр. 243 н. 15), 128; *RMD* 123. Овом односу (типично за раздобље кад се дипломе претежно или искључиво дају ветеранима) између прескрипта и конзулске формуле је посвећено знатно мање пажње у модерној науци него односу у којем је конзулска формула млађа од прескрипта. За нашу сврху је пример *CIL XVI* 154 од слабије важности – премда заслужује пажњу стога што је ње-гова хронолошка двослојност нарочито јасна и потпуно изражена – јер су дипломе северске епохе и касније, опште речено, непажљивије рађене од диплома I-II века. Осим тога, оне су по правилу сведене на дипломе за престоничке трупе и италске флоте (овој другој категорији припада и *CIL XVI* 154); генеза таквих докумената се приметно разликује од генезе аугзилијарних бронзи.

⁴² О њој в. и горе, нап. 33.

⁴³ У временима кад је кандидатура за диплому забележана на самој бронзи (нечем што носи костур дипломиног текста и што бисмо могли назватиproto-дипломом) а не на јевтинијем предлошку, гравер proto-дипломе је био кадар да предупреди ову опасност тако што је остављао делове царске титулатуре неисписане, с празним простором у који ће се они – у ажурираном облику – убацити приликом израде дефинитивног документа. Уп. нпр. H. Wolff (горе, нап. 9) 424, о *CIL XVI* 3.

слуге су очигледно извојеване у тек окончаним Другом дачком рату⁴⁴; већ симболични dies constitutionis циља на пад Сармизегетусе и/или Децебалово самоубиство, догађаје који су крунисали победу римског оружја⁴⁵. Околност што прескрипт (extr. + int.) бележи Трајанову четрнаесту tribunicia potestas, из 110 – а не десету, из 106 – јулијанске године наводи на претпоставку да су уводни редови⁴⁶ исписани на предлошку⁴⁷ дипломе CIL XVI 160 на кадно, кад су поратне околности омогућиле да се она, као вероватно и други документи проистекли из истог закона, преда своме примаоцу⁴⁸.

Чињеница да прималац на самој бронзи из Поролиса носи римску именску формулу, М. Улпије Новантikon, указује у истоме правцу⁴⁹. С обзиром да је Новантikonово римско грађанско право добијено тек у Другом дачком рату, не би на бронзи било Новантikonovих tria nomina да му је диплома дата августа 106. Различите паралеле⁵⁰ показују да civitas Romana коју дипломе дарују не утиче на формулу примаочевог имена у тим исправама. Кад се ради о перегриним примаоцима, међу којима се налазио и Новантikon до 106⁵¹, она се на диплому урезује у перегрином облику, једино меродавном за тренутак доношења одговарајућег закона; у Новантikonовом случају поступљено је другачије⁵² јер је стварна додела дипломе уследила чак четири године после проглашења закона и урезивања првог предлошка за њен текст. Како су ратни успеси кохорте I Brittonum били довољно значајни да се награде посебним законом који обухвата и борце чији рок службе није досегао прописани минимум од 25 година (*ante emerita stipendia*), војна администрација није смела да остави Новантikona и његове другове, у низу година између 106. и 110, без преимућтава која им је давало већ признато право на civitas Romana. Могућно је да су пре саме дипломе – она им је изричito додељивала римско грађанство а имплицитно вредела као својеврсно одликовање и, можда, посредни доказ да уживају још извесне мање привилегије и/или примају материјалне награде⁵³ – добили, убрзо после 11. августа 106, једну потврду да су cives Romani. Сличне краткорочне потврде су исписиване на јевтинијем, пропадљивом материјалу⁵⁴. Дозвољена је претпоставка да су оне, у законском погледу, бар кад је реч о основним правима које даје диплома, замењивале најављену или још недобијену бронзану диплому⁵⁵. Вредност својеврсног одликовања имала је само бронзана диплома, захваљујући томе што припада старом и престижном документарном роду⁵⁶.

Постоји још један елеменат у тексту Новантikonове дипломе који открива значај њеног млађег хронолошког слоја – то је списак њених сведока. Имена све седморице, у истоме следу⁵⁷, читају се и на дипломи CIL XVI 163, од 2. јула 110. године; она је такође издата за војника дачке кохорте I Brittonum или садржи уобичајене законске одредбе, којим се примаоцу, његовој деци и потомцима дарује римско грађанство а самоме примаоцу, усто, још и ius conubii⁵⁸. С обзиром да су се имена сведока и њихов

⁴⁴ Б. нпр. K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraums in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn 1984, 24, са библ.

⁴⁵ RMDHQ 240 нап. 243 (S. Dušanić); уп. K. Strobel (горе, нап. 44) 217; M. M. Roxan, *RMD* III стр. 243 н. 15.

⁴⁶ Остали елементи прескрипта (Трајанове титуле *imp. VI, cos. V* и др.) нису од користи за наш предмет.

⁴⁷ Тачније, они су заменили првобитну верзију предлошка. Етапе у генези исправе нису оставиле палеографског трага на бронзи, коју је резала једна рука.

⁴⁸ Епилог Другог дачког рата, који је морао ангажовати римске трупе и након одлучне победе, бесумње је узео доста времена. Био је првенствено испуњен операцијама против Сармата, рушењем дачких утврђења и изградњом нових, у служби римске одбране и провинцијске управе. Уп. K. Strobel (горе, нап. 44) 217–219.

⁴⁹ H. Wolff (горе, нап. 9) 410 нап. 26.

⁵⁰ Главину грађе је прикупio A. Mócsy (*RMDHQ* 448–452, уп. и 453); његове интерпретације, међутим, треба преиспитати у низу важних тачака (в. нпр. S. Dušanić, »Military Diplomata for the Auxiliary Soldiers from the Hellenophone Provinces: the Problem of the Recipients' Roman Name-Formulae«, у: [A. D. Rizakis ed.] *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects* [Int. Colloquium, Athens 1993], Athens 1996, 31–42).

⁵¹ Што открива, између остalog, његова »варварска« филијација (Адкоброватов син). Случај Марка Херенија, Марковог сина, Полимите (*RMD* 148, од 14. октобра 109; auxilia Dacie), био је другачији; тај војник је очигледно потицаша из породице римских грађана (S. Dušanić [горе, нап. 50] 39; за могућност – много мање вероватну – да је добио civitas под Домицијаном или Трајаном в. напомену 11 уз *RMD* 148).

⁵² За то не би био довољан разлог почасни атрибут civium Romanorum који је Трајан додељио Новантikonовој јединици (тако се у дипломи CIL XVI 38 дозвољава могућност да међу војницима кохорте VIII voluntariorum civium Romanorum има оних који су перегриног статуса у часу доношења одговарајућег закона [13. јула 93]), уп. M. M. Roxan, *RMD* III стр. 244 н. 20.

⁵³ Горе, нап. 6.

⁵⁴ Уп. нпр. CIL XVI App. 12.

⁵⁵ RMDHQ 191 нап. 6, 198 нап. 35, 245.

⁵⁶ Ibid. 144–145 (O. Behrends), 230–231 (S. Dušanić).

⁵⁷ С једним изузетком: четврти и пети сведок Новантikonове дипломе су заменили места на CIL XVI 163.

⁵⁸ Генеза дипломе CIL XVI 163 (прималац се звао Марко Улпије Лонгин, Саков син) и њеног закона се да реконструисати на следећи начин (реконструкција, већином хипотетична, делом се ослања на случај Новантikonове дипломе): Лонгин је вероватно кандидован за диплому још 106-е, заједно с Новантikonom (отуд и он, на CIL XVI 163, носи римска имена с »варварским« патронимиком); као и Новантikon, Лонгин је добио vanредну

редослед приметно мењали, готово сваке године, у списковима аугзилијарних диплома флавијевског и раноантонинског доба⁵⁹, ова подударност између *CIL XVI* 160 и *CIL XVI* 163 указивала би да је избор сведока за први докуменат начињен 110-е а не четири године раније, када су *testatio* одговарајућих диплома већином морали вршити други људи⁶⁰. Састав групе сведока надлежних за дачке дипломе еволуирао је тако да се још 109-е није потпуно изједначио са саставом познатим из 110. године – списак на *RMD* 148 (14. октобар 109-е) разликује се од оног на *CIL XVI* 160 и 163 у два од седам имена⁶¹ – те су *testes* с Новантиконове бронзе морали представљати исту фазу у генези документа коју и прескрипт; свакако нису одражавали стање из 106. или из интервала 107–109. године. Редактори коначног облика дипломе су очигледно сматрали за потребно да у предлошку замене имена сведока из 106-е именами сведока из 110-е. Разлог ове ажураности, која је, чини се, оставила трага и на другим дипломама хибридним у хронолошком погледу⁶², био је правне природе. По својој основној функцији, сведоци гарантују не само тачност форме него и тачност садржине документарног текста и идентитет примаоца⁶³; бар овај последњи задатак захтевао је нове сведоце у часу кад се припремала *стварна godela* диплома, заустављена 106. године због ратних околности.

Напоменимо да је принцип по којем *testes* јамчи тачност садржине текста и идентитет примаоца (у обе тачке, сведочанство се могло темељити написаном материјалу уместо на аутопсији) деловао не само у дијахроном него и синхроном избору сведока. Другачије речено, и флавијевско-раноантонинске дипломе издате истовремено (приближно истовремено) могле су имати различите сведоце ако су произашле из различитих догађаја – на пример, ако су издате војницима одвојених команди. Намеће се претпоставка да је *officium* у Риму задужен за производњу диплома – што је укључивало и две међусобно повезане административно-правне акције: експертирање дописа провинцијских чинилаца који су кандидовали будуће добитнике диплома и именовање сведока из круга официјала који су одговарајуће дописе читали – био подељен према провинцијским војскама којима се бавио. Дописи о кандидатима за дипломе из једног војног корпуса (то јест, једне провинције у већини случајева) чинили су целину, и њу је, по свему судећи, обично обраћивало једно одељење официјала. На такав закључак упућује, између многих других података, диплома *CIL XVI* 164,

издата 2. јула 110-е за *auxilia* Доње Паноније. Иако савремена, потпуно или приближно, дачким дипломама *RMD* 148, *CIL XVI* 160 и 163, она носи име-

диплому (где се помиње ратни поход, правни садржај своди на *civitas Romana*, итд.) у првој половини 110. године (та бронза још није откривена); као и Новантикон (чији редовни докуменат још није откривен) добио је редовну диплому 2. јула 110-е, која му подају сва уобичајена *iura*. За Новантикона и Лонгина подједнако, ванредна диплома је после добитка редовне дипломе изгубила чисто правно значење те је вредела само као својеврсно одликовање. Моја претходна тумачења (»The Award of the Military Diploma«, *Arheološki Vestnik* 33 [Ljubljana 1982] 207 и 226–227 нап. 161–163) односа између *CIL XVI* 160 и 163 треба кориговати у складу с овом реконструкцијом.

⁵⁹ J. Morris – M. Roxan, »The Witnesses to Roman Military Diplomata«, *Arheološki Vestnik* 28 (Ljubljana 1977) 309–311, 316–320; M. M. Roxan, *RMD* III стр. 347–349. Уп. ниже, V.

⁶⁰ Судећи по списковима из 105 (*CIL XVI* 49–50; *RMD* 8–9) и 107 (*CIL XVI* 55–56) године; засад недостају спискови баш из 106-е. Ниједна од побројаних диплома се не тиче дачке војске (која није организована као засебна провинцијска команда тако рано) или три од њих се тичу војски других подунавских провинција (Горње Мезије: XVI 49; Доње Мезије: XVI 50; Ретије: XVI 55) те би њихови спискови сведока морали, према логици ствари, највећим делом одговарати списку Новантиконове исправе да је он састављен 106-е. Овако, *CIL XVI* 160 има четири заједничка сведока са XVI 49 (наведених, међутим, другачијим редоследом), два са XVI 50 и опет два са XVI 55 (од те осморице се само један, Атиније Америмно, јавља на све четири дипломе [XVI 49, 50, 55 и 160]).

⁶¹ *RMD* 148: Тит Јулије Урбан, Публије Корнелије Александар, Лукије Пулије Верекунд, Публије Атиније Америмно, Гај Јулије Парат, Гај Тутиканије Сатурнин, и Марко Јулије Клеменс. *CIL XVI* 160 и 163 (горе, нап. 62): Публије Корнелије Александар, Лукије Пулије Верекунд, Публије Атиније Америмно, Гај Тутиканије Сатурнин, Лукије Пулије Трофим, Гај Јулије Парат, и Марко Јуније Еутих. Као што се види, први и последњи сведок са списка из 109-е не понављају се на списку из 110-е, где их замењују Лукије Пулије Трофим (на петом месту лествице) и Марко Јуније Еутих.

⁶² Уп. занимљиве каталоге сведока на дипломама *CIL XVI* 39 (16. септембар 94; *auxilia Moesiae Superioris*) и 72 (11. октобар 127; *classis Ravennas*). Овај други, упоређен са каталогозима који су му хронолошки најближи а сачувани су у целини или знатним делом (из 126: *RMD* 27 [уп. 28]; из 129: *CIL XVI* 74–75; *RMD* 34), показује знатно више афинитета са 129. него 126. годином. Изгледа вероватно стога да је избор сведока за диплому *CIL XVI* 72 одражавао прилике нешто касније но што је час издавања одговарајуће конституције. Она се тицала још активних морнара (*qui militant*) или је бронза *CIL XVI* 72 додељена већ ветерану (његова ознака звања почиње карактеристичним *ex-*), што говори за претпоставку да се каснило с израдом и поделом индивидуалних копија конституције, околност која би објашњавала сличности у саставу списка сведока на *CIL XVI* 72 и дипломама из 129. године. Напоменимо да је *CIL XVI* 72 »ванредна« диплома, судећи по низу индиција, па и њеном *dies constitutionis* (~Fortuna Redux).

⁶³ S. Dušanić, »The Witnesses to the Early *Diplomata Militaria*«, у: *Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino*, Napoli 1984, 271–286; »The Issue of Military Diplomata under Claudius and Nero«, *ZPE* 47 (1982) 151, 158, и *RMDHQ* 233–235. Ниже, нап. 124.

на седморице сведока од којих се *ниједно* не јавља на *RMD* 148, *CIL* XVI 160 или 163. Истина, официјали о којима је реч нису морали примењивати географско-тактичко начело у свим случајевима; нарочито, нису га морали примењивати за свих седам цитираних сведока⁶⁴ – недовољно смо обавештени о начину деловања њихове службе да бисмо објаснили сву разноврсност сачуване грађе. Али делотворност двају принципа који регулишу појаву имена сведока на дипломи – *testatio* се тиче и сушине, не само форме издавања документа; избор сведока зависи од променљивих географско-тактичких оквира у којима је кандидат за диплому деловао – изгледа несумњива; настојаћемо да покажемо да је први принцип од непосредне важности за интерпретацију Херкулановог случаја.

IV. У хронолошком погледу, *CIL* XVI 128 – диплома издата Валерију Валенсу, коњанику кохорте I Flavia Numidarum (с матичним гарнizonом у провинцији Ликији Памфилији) – осветљава Херкуланову диплому још потпуније него што то чини *CIL* XVI 160. На основу конзулске формуле, Валенсове исправе се датује у 23. март 178. године. Подаци из прескрипта⁶⁵ деле се такође у пет група, које се у оквиру јулијанског календара могу изразити на следећи начин: (а) почетак јесени 175 – касна јесен 177 (Маркова *imp.* VIII [int.])⁶⁶; (б) касна јесен 177 – пролеће 179 (Маркова *imp.* VIII [extr.] и Комодова *imp.* II); (с) 1. јануар 177 – 31. децембар 178 (Комодов први конзулат); (д) 177/8 (Комодова *trib. pot.* III [10. децембар 177 – 9. децембар 178]); и (е) 178/9 (Маркова *trib. pot.* XXXIII [10. децембар 178 – 9. децембар 179]). Упркос својој разноликости, ове групе се могу свести на три слоја, аналогна вишеслојној хронолошкој структури коју показују преамбуле већ наведених диплома, укључујући Херкуланову. Најстарији слој чини (а). Вероватно је да одражава време Валенсове кандидатуре за диплому, које треба најпре тражити непосредно пред обнову непријатељства на Дунаву у пролеће–лето 177-е; Валенс и његов одред су очигледно спадали међу појачања која је дунавска војска тада добила из малоазијских провинција⁶⁷. Средњи слој се подудара са конзулском формулом (23. март 178-е) и обухвата групу (д), вероватно и групе (б)–(с), од којих се прва – теоретски узев – може алтернативно изједначити са 177. или 179.⁶⁸ а друга са 177. годином. О најмлађем слоју недвосмислено сведочи (е)⁶⁹, и његово место у следу догађаја царске историје треба тражити између 10. децембра 178 (terminus a quo за Мар-

кову *trib. pot.* XXXIII) и пролећа 179-е, кад је Марко добио *imp.* X, незабележену на Валенсовој дипломи⁷⁰ или забележену на Херкулановој (*intus*). С погледом на (апроксимативне) датуме касне фазе у настанку *RMD* 123 и на вероватноћу да је она, као и трећи слој Валенсовог документа, уследила непосредно после победа Тарутијена Патерна, склони смо да најмлађи слој Валенсове исправе ставимо близу термина *ante quem*, само мало раније од млађе фазе Херкуланове дипломе.

Ако је тачан наш закључак да су одговарајући закон и друга верзија⁷¹ предлошка са којег је уређана Валенсова бронза написани 23. марта 178. а тај други предложак исправљен почетних месеци 179-е, онда је генеза сва четири документа (Валенсова диплома и њен закон, Херкуланова диплома и њен закон) морала бити веома слична – у хронолошком као и у административном погледу. Ситне неподударности што деле хронолошке податке Валенсовог од података Херкулановог пара објашњавају се највише тиме што је Херкуланов кључни предложак (друга верзија) млађи од Валенсовог неких осам дана. Из близине четири документа могу се извести неко-

⁶⁴ За примере Квинта Фабија Бита (*CIL* XVI 68, *RMD* 17 [29. јуни 120-е; aux. *Daciae Superioris*]) и Марка Улпија Бласта (*CIL* XVI 179–180 [9. октобар 148; *auxilia et classis Pannoniae Inferioris*]) в. *RMDHQ* 234–235 (S. Dušanić).

⁶⁵ Ако се изузму они који су недовољно прецизни за нашу сврху (Марков конзулат, победнички атрибути *Germanicus Sarmaticus*).

⁶⁶ Различите паралеле (горе, нап. 40–41; *CIL* XVI 61 [горе, нап. 37 и 39], 133, 142, 154, итд.) указују да овде не треба рачунати с простом граверовом погрешком – механичком хаплографијом (односно амплификацијом), какву видимо нпр. на *RMD* 27 (ext., ред 4 [с издавачевом белешком]), *CIL* XVI 147 (int., ред 5) и 183 ([+ *RMD* III стр. 247 нап. 57], ext., ред 6 [уп. издавачеву напомену]), већ с нумералом који је преписан из званичног документа. Како је истакнуто у претходном излагању, »нетачност« нумерала долази отуд што је документат садржао елементе који су анахрони као се цене према дану и години издавања одговарајућег закона или (ако се радило о временски раздвојеним догађајима административне историје) према датуму израде и доделе саме дипломе.

⁶⁷ Обнова непријатељства: в. нпр. A. Mócsy, »Pannonia«, *RE Suppl.* IX (1962) 560; A. Garzetti, *From Tiberius to the Antonines. A History of the Roman Empire, A.D. 14–192* (transl. by J. R. Foster), London 1974, 504–506. Војници малоазијских провинција помажу на дунавском фронту: A. Garzetti 723.

⁶⁸ Разлози метода (уп. горе, нап. 21 и 22), међутим, говоре против обе могућности.

⁶⁹ Можда и (б), ако ту тачку не вежемо за средњи слој.

⁷⁰ Као и на дипломама *RMD* 184 (23. март 178-е) и 185 (23. март 179-е).

⁷¹ Или прва верзија, ако се не рачуна документат који је нотирао Валенсовој кандидатуру за диплому (уп. горе, текст и нап. 22, 33, 37 и 66).

лики закључци. На првом месту, она претпоставља да је конзулска формула Херкуланове дипломе, налик Валенсовој, потицала из 178. године; разлика је само у рангу епонимних магистрата: Орфит и Руф (*CIL XVI* 128, од 23. марта) били су редовни а Фаустин и Прокулијан⁷² сукектни конзули. На другом месту, разлози за одлагање израде и доделе Валенсова и Херкуланове дипломе били су очигледно истог реда. У томе правцу указује, с једне стране, суштински синхронизам настанка четири исправе; с друге, налазиште Валенсова бронзе⁷³, које посредно говори за тезу да је и Валенс – бесумње као припадник једног експедиционог одреда своје кохорте – учествовао у Марковим операцијама на дунавском фронту.

V. Овако анализиране, дипломе из Поролиса и Доње Мезије осветљавају више важних тачака у настанку и стилизацији дипломе из Дробете. Све три исправе су хронолошки хибридне, на сличан начин; ако оставимо по страни ситније епиграфске недоследности Херкуланове и Валенсова бронзе, сличност се види у томе што су им прескрипти – у првом реду, бројеви трибуунских година⁷⁴ као доминантан елеменат прескрипта – млађи од конзулских формула. Додуше, размак између два хронолошка слоја битно је већи у случају Новантиконовог него Херкулановог и Валенсова документа или знатно кашњење у додели Новантиконове дипломе, као и посебности њеног текста, одражавају одиста нарочите политичко-административне прилике какве су владале у Дакији после другог Трајановог рата⁷⁵. Аналогно тумачење се намеће и за преостале две дипломе; њихова доцња је видно мања али су и околности у којима су настале биле мање нередовне него околности 106. године.

Ако су Новантикона, Валенсова и Херкуланова диплома блиске с погледом на своје прескрипте и конзулске парове, Валенсова се одваја од преосталих двеју тиме што садржи правне и административне одредбе уобичајеног типа⁷⁶ и што носи списак сведока који се може сматрати стандардним⁷⁷. Новантиконов и Херкуланов документат показују, као што смо видели, знатне специфичности. Пренет из млађе верзије предлошка, попис Новантиконових сведока у вези је с посебном природом одговарајућег закона и дипломе, и посредно баца светлост на генезу ове исправе; слично ствар стоји са Херкулановим сведоцима, чију листу испитујемо на наредним страницама. Најзад, хронолошка сложевитост тих двеју диплома није утицала само на

њихове прескрипте, конзулске формуле и пописе сведока. У случају Новантиконовог документа, изменила је структуру примаочевих имена; у случају Херкулановог (где није могло бити замене переграних имена римским именима пошто је прималац рођен као римски грађанин), довела је до употребе перфекта *praefuit* у редовима који бележе заповед-

⁷² RMD 123, од 1. априла (дана с којим је очевидно почeo Фаустинов и Прокулијанов nundinium).

⁷³ Она је откривена у остацима римског утврђења »на шест сати хода« од Трнова (Доња Мезија); како се види из текста дипломе, Валенс је рођен *castr(is)* – у цивилном насељу једног (неидентификованог) војног логора. Налазиште дипломе, далеко од провинције (Ликија Памфилија) којој је примаочев одред припадао у време Маркове владе, може се тумачити на два начина: (а) Валенс је рођен и/или провео ране године свог војног рока у Доњој Мезији (тако претпоставља M. M. Roxan, »Find-spots of Military Diplomas of the Roman Auxiliary Army«, *Bulletin of the Institute of Archaeology* 26 [London 1989] 134, 157 br. 48), (б) Валенс се пред крај рока, са својом кохортом или њеном вексилацијом, борио на дунавском фронту и након *honesta missio* остао у близини утврђења у којем су служили неки од његових другова из експедиционих трупа (тј. корпуса који је комбиновао малоазијске аугзилијаре с аугзилијарима подунавских провинција); није искључено да је то утврђење представљало и зимски логор за Валенсову вексилацију током Марковог *bellum Germanicum et Sarmaticum*. (А) не изгледа вероватно. Ако се усвоје премисе те могућности, Валенсов избор његовог ветеранског бора-вишта постаје тешко схватљив: рођен *castris*, без породице која би била везана за Подунавље (на дипломи се не помињу ни његова деца ни његова жена), већ одавно прекомандован из Доње Мезије у Ликију-Памфилију, он би имао мало разлога да се враћа у Доњу Мезију из удаљених крајева Анатолије. Ослобођени смо овог (привидног) парадокса ако се определимо за могућност (б), сасвим близку Херкулановом случају и низу других сродних случајева (в. напр. горе, нап. 8).

⁷⁴ Самог Трајана (*CIL XVI* 160), односно старијег савладара (*CIL XVI* 128; RMD 123).

⁷⁵ Рим је можда одложио доделу све до времена кад су Новантикон и његови вршиоци из кохорте I Brittonum испунили пун рок службе (A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest 1944, 6; R. Syme [горе, нап.3] 161) – тада више нису имали потребу за ванредним документом који садржи одредбу *ante emitteria stipendia* и неке друге елементе својствене дипломи каква је *CIL XVI* 160 већ су могли добијати редовне документе, о чему *CIL XVI* 163 јасно сведочи – али узрок одлагању не треба тражити у некој формалној потреби да добитници диплома из 106. године постану *emitteri* (иначе *CIL XVI* 160 и аналогне ванредне исправе не би уопште биле израђене) него у обиму обавеза које су стајале пред римском војском у тек освојеној земљи. Због тих обавеза, дефинитивни отпуст из војске, 106. године, очевидно није био одобрен великој већини кандидата за дипломе; с друге стране, после Трајанових дачких ратова излазе из обичаја дипломе издаване активним војницима, што има за практичну последицу то да *honesta missio* и додела дипломе постају два коинцидентна догађаја.

⁷⁶ Разлике у тексту између Валенсова дипломе и ванредне дипломе коју је добио Новантикон веома су велике; што се тиче Херкуланове, она је, између осталог, обележена претеритном формулом *praefuit* коју нема Валенсова исправа.

ништво над Херкулановим одредом. Такве појаве се дају природно очекивати на дипломама које су изразито хибридне у хронолошком смислу, с обзиром на сразмерно велики број тачака у њиховом тексту који је зависио од прецизног датума коначног предлошка. То не значи да је одступања од стандардне стилизације морало бити на свакој хронолошки нејединственој дипломи. Како пример Валенсове бронзе показује, одступања су могла изостати због посебности примаочеве каријере или нестати у исправкама предлошка ако су оне изведене с доволно пажње.

Треба нагласити, међутим, да основно занимање Херкуланових, Валенсовых и већине Новантоникових сведока није било исто. Као што је одавно запажено, од почетка Веспазијанове владе, на дипломама за помоћне одреде и флоту, састав списка сведока – као целина – престао је да се мења од дипломе до дипломе. Другачије речено, више се систематски не употребљавају тзв. лични *testes*, који су повезани с личношћу самог примаоца дипломе – његовим етно-географским пореклом и/или војном каријером – и следствено, најчешће, ангажовани да сведоче у својству војника или муниципалних магистрата односно чиновника из провинцијских градова⁷⁸. После, отприлике, 74. године, имена извесних сведока се понављају на списковима – на почетку флавијевско-антонинске епохе они држе само делове спискова да би их постепено освојили целе – у оквиру једног временског размака; тај поступак је формализован под царем Хадријаном. Нови сведоци су већином потицали из ужег круга породица и различите индиције говоре за претпоставку да су служили у официју, државном или приватном, који је био смештен у самоме Риму и у који су доспевали дописи посвећени кандидатима за војне дипломе⁷⁹. Употреба ових сведока (данас их можемо звати »рекурентни« или »престонички«) имала је практичну предност у временима повећане производње диплома, кад је било све теже наћи довољан број »личних« сведока. С обзиром на то да су из дописа довољно сазнавали о великој већини људи чије су дипломе израђивали, »престонички« сведоци били су кадри и овлашћени да врше *testatio* која се, како је већ подвучено, тиче и суштине а не само форме документа. Дешавали су се, међутим, изузетни случајеви у којима документација на располагању »престоничким« сведочима није била довољна за *testatio* па су сегмент или целину списка сведока чинили и даље »лични« сведоци – тачније: магистрати и чиновници кандидатовог родног града, или града у

чијој близини је кандидат служио свој рок⁸⁰. У II–III веку, оваква, све ређа, обнова праксе да се на воде »лични« сведоци индиректно показује да је и њихово сведочење стизало до Рима у писаном облику. То што су за обавештења садржана у њиховим дописима цитирани они а не стандардни »престонички« сведоци – упркос чињеници да су дописи морали стизати у *officium* из којег су »престонички« сведоци регрутовани – одражава жељу, можда и обавезу, официјала да нарочитим списком сведока образложе нарочите документе. Разуме се, деловала је и сила бирократске инерије; употреба »личних« сведока после сса. 74. године наставља, у редукованом облику, праксу претходне епохе (Клаудије – рани Веспазијан)⁸¹.

У дosta широк репертоар елемената који могу чинити једну диплому нарочитим документом, или су симптом таквог њеног карактера, свакако улази датум њене доделе, кадгод се радило о приметном задочињењу према првој фази у настанку предлошка. *CIL XVI* 160, видели смо, одаје кашњење доделе; с том дипломом је у присној вези *CIL XVI* 163, чији текст садржи другачије, али јасне, знаке ванредног

⁷⁷ Гај Белије Урбан, Лукије Сентије Хрисогон, Тиберије Јулије Крескент, Лукије Пулије Маркион, Секст Вибије Роман, Гај Публиције Луперко, и Марко Јуније Пије. Сви ови сведоци се јављају и на другим дипломама за аугзилијаре и морнаре тог времена (J. Morris – M. M. Roxan [горе, нап. 64] 312; *RMD III* стр. 345 и 350 [s.n. *Ti. Iulius Crescens*]).

⁷⁸ Сведочанство војника се темељило на ономе што су из личних познанства знали о кандидату за диплому; сведочанство магистрата/чиновника, претежно, на обавештењима која су о њему читали из званичних хартија. В. моје радове наведене горе, нап. 63; ул. и D.B. Saddington, »The Witnessing of Pre- and Early Flavian Military Diplomas and Discharge Procedures in the Roman Army«, *Epigraphica* 59 (1997) 157–171. Другачије суди M. M. Roxan, »An Emperor Rewards His Supporters: The Earliest Extant Diploma Issued by Vespasian«, *JRA* 1996, 254–256.

⁷⁹ Поред радова наведених у напоменама 63 и 78 в. још и R. Haensch, »Die Verwendung von Siegeln bei Dokumenten der kaiserzeitlichen Reichsadministration«, у: (M.-F. Bonssac и A. Invernizzi изд.) *Archives et sceaux du monde hellénistique*, BCH Suppl. 29, Paris 1996, 462–467 (на стр. 467, нап. 88, нуди се једна неприхватљива интерпретација листе сведока са *RMD* 123); M. M. Roxan, *RMD III* стр. 345.

⁸⁰ Нова Неронова диплома (S. Dušanić, »An Early *Diploma Militare*«, *Starinar* n.s. 49 [1998–1999] 51–62) носи список сведока који посредно потврђује нашу тезу да су Емилији Феликс и Квадрат били градски достојанственици а Емилије Агатокле њихов ослобођеник и секретар у исто време. Исти је случај са списком сведока на дипломи из 64. године (*CIL XVI* 5). Низе, нап. 88–89.

⁸¹ Треба имати у виду да су »лични« сведоци потписивали дипломе за преторијанце и припаднике »градских кохорти« све до краја производње тих документа у раном четвртом веку. S. Dušanić, *Sodalitas* (горе, нап. 63) 272–273 са нап. 13 и 14.

документа⁸². Стога неће бити обична случајност што те две бронзе имају истоветне спискове сведока, у којима све личности нису из круга »престоничких« официјала. Први на оба списка, Публије Корнелије Александар, није познат ни са једне дипломе осим ових двеју, што указује на својеврсног »личног« сведока. Његов се положај налазио у некаквој вези с провинцијом Дакијом и стога му давао право да потврди ванредне дачке исправе овог реда. У друштвеном и/или управном погледу, Корнелије Александар је морао стајати сразмерно високо⁸³, иначе не би добио прво, почасно место у оба каталога сведока.

Улога коју је Корнелије Александар имао око 110. године сме се приписати целом каталогу списка на Херкулановој дипломи. Ниједан од њих није припадао официју »престоничких« сведока: не само да се Херкуланови *testes* не јављају на другим дипломама него међу њиховим гентилним именима нема таквих која су својствена позноантонинским »престоничким« сведоцима (нпр. *Pullii, Claudii, Sentii, Bellii*)⁸⁴. Изузетност списка сведока на дипломи из Дробете нарочито је упадљива кад се прочитају спискови из претходне, 178. године (не располажемо засад компаративном грађом за 179. годину). Потпуно су сачувана два таква списка с аугзилијарних бронзи (*RMD* 184; *CIL* XVI 128): они се међусобно подударају и по избору имена и по њиховом редоследу а не показују никакву заједничку тачку с Херкулановим списком. Треба додати да је фрагментат *CIL* XVI 188, такође из 178-е, веома близак у томе погледу документима *RMD* 184 и *CIL* XVI 128⁸⁵. Ово стање ствари из 178–179. године је, уосталом, упало у очи научницима⁸⁶ који су испитивали Херкуланову диплому али је остало сасвим необјашњено. Није чак ни запажена⁸⁷ чињеница да Херкуланови сведоци припадају категорији личних »сведока«, која искључиво даје сведоце на дипломама ранијим од сса. 74. године и наставља да се спорадично појављује и након тог датума.

Списак из 179-е има одлике које показују не само да се ради о »личним« сведоцима него и о којој од двеју врста »личних« сведока. Нису у питању војници – Херкуланови саборци – већ муниципални магистрати и чиновници. Структура списка и појава гентилног имена *Aemilius* на три места (test. 1, 4 и 7) упућују на овај закључак. Паралеле диплома из 61⁸⁸ и 64⁸⁹ године доволно су речите: њихови спискови такође понављају иста *gentilicia*, дајући носиоцима на врху списка римска *cognomina*, оним при дну грчка *cognomina* ослобођеничког типа

(што одражава добро познати хијерархијски принцип у ређању сведока⁹⁰). Луцилије Прокул је очигледно био градски достојанственик, а Луцилији Аристон и Хресим његови ослобођеници с простијим дужностима у његовом граду; и патрон и *liberti* су бесумње помагали војној администрацији да пошаље у Рим документе потребне за расподелу диплома, снабдевене потписима сведока⁹¹, те им је дато право да потврђују ваљаност одговарајућих диплома. На једнак начин мора се гледати и на положаје и узајамни однос Петронија Флака (муниципални магистрати су неретко припадали витешком сталежу) и Петронија Нарциса (согномнен је нарочито чест у низим слојевима римског друштва). Спискови »личних« сведока који мање-више изричито потврђују улогу градских магистрата⁹² и

⁸² H. Nesselhauf ad numerum; *RMDHQ* 38 (V. Maxfield); H. Wolff (горе, нап. 9) 419–421, и други.

⁸³ Као *eques Romanus* (?), уп. S. Dušanić (горе, нап. 80), текст и нап. 31.

⁸⁴ О гентилицијима типичним за »престоничке« сведоце в. J. Morris – M. M. Roxan (горе, нап. 59) 320–321 и 324–325; M. M. Roxan, *RMD* III стр. 349–350. Неки од носилаца тих гентилиција јављају се само једном на дипломама (нпр. Пулији Епародит и Херакла: *CIL* XVI 42 [г. 98] и 39 [г. 93]).

⁸⁵ Сачувао је остатке имена четворице сведока, од којих су три имена припадала људима познатим и са *RMD* 184 и *CIL* XVI 128 (*testes* бр. 3–5). Четврто (прво по реду на одломку) припадало је можда Луцију Пулију Приму (*test. 3* на *RMD* 120, из 160–167. године).

⁸⁶ I. Piso, D. Benea, M. M. Roxan, R. Haensch и др. (горе, нап. 4, 13 и 79).

⁸⁷ Осим у *RMDHQ* 235–236 са нап. 217 (S. Dušanić). Ту се, међутим, употребља »личних« сведока за дипломе издате Стобљанима (*CIL* XVI 78 [2. април 134; aux. *Moesiae Inferioris*] уз *RMD* 123) тумачи статусом Стоба као муниципија *iuris Italici*. Ово тумачење треба напустити, из више разлога, па и тог да у списку сведока са *CIL* XVI 78 – за разлику од оног са *RMD* 123 – »престонички« сведоци (*test. 1–4* и *7* [*RMD* III стр. 347–348]); можда и *test. 5–6* имају знатну и доказиву бројну надмоћ.

⁸⁸ Горе, нап. 80 (2. јули 61-е; aux. *Illyrici*): Марко Петроније Флак, Публије Корнелије Криспин, Секст Помпилије Флор, Гај Титије Фирмо, Тит Миниуције Модест, Лукије Овидије Приск, Публије Критије Нарцис, Марко Петроније Нарцис. Прва тројица су означене, на дипломи, скраћеницама *eq(ues) R(omanus)*.

⁸⁹ *CIL* XVI 5 (15. јуни 64-е; aux. *Raetiae* [?]): Лукије Лукилије Прокул, Гај Пакилије Приск, Квинт Лусије Сатурнин, Лукије Реније Оријент, Гнеј Корнелије Јоник, Лукије Помпоније Хигин, Тит Секстије Примо, Лукије Лукилије Аристон, Лукије Лукилије Хресим.

⁹⁰ В. мој рад из *Starinara* (цитиран у напомени 80) и R. Haensch (горе, нап. 79) 464 са нап. 72.

⁹¹ О чему су се градски магистрати, *ex officio*, морали да брину (*Dig. XXII* 5, 22)! D. B. Sadlington (горе, нап. 78) 161.

⁹² Тј. декуриона: *CIL* XVI 10 (*test. 1–2*), 14 (*test. 3–4*), 19 (*test. 4*). *Equites Romani* (*CIL* XVI 14 [*test. 1–2*], 15 [*test. 1*]; *Starinar* [горе, нап. 80]), *test. 1–3*; *JRA* 1996, 247 [*test. 1*]) биће такође чланови локалних сената.

потчињених чиновника⁹³ – иако се не одликују хомонимијом какву срећемо 61. и 64. године – поткрепљују овакво тумачење⁹⁴. На Херкулановој дипломи, Децима Емилија Феликса и Децима Емилија Квадрата треба узети за блиске рођаке, магистрате у неком провинцијском насељу градског статуса, а Децима Емилија Агатокла за ослобођеника једног или обојице њих, који је обављао (у својству тзв. *apparitor-a*⁹⁵) извесне субалтерне послове у служби њихових јавних надлежности. Могућно је да међу Херкулановим сведоцима треба тражити још неког јавног службеника нижег ранга⁹⁶. То би могао бити Публије Елије Трофим, ако је водио порекло од Хадријановог ослобођеника а не перегрина (перегриног аугзилијара?) који је добио римско грађанство захваљујући војној каријери или другим посебним заслугама⁹⁷.

Извесно је, практично узејши, да су Феликс, Квадрат и Агатокле припадали једном граду; исто порекло су могли имати сведоци већег дела – па чак и целине – остатка Херкулановог списка⁹⁸. Да ли је могућно идентификовати град у којем је деловала тројица Емилија и, евентуално, још неко од њихових сасведока (бр. 2, 3, 5 и 6)? Изгледа вероватно да је то био Стоби, *patria* самог примаоца дипломе, иако просопографски подаци стобских натписа⁹⁹ још увек не потврђују ову идентификацију. За њу ипак говоре две околности. С једне стране, Стоби су били уписаны у *tribus Aemilia*¹⁰⁰; природно је стога очекивати да је *gens Aemilia* – с Феликсом и Квадратом као својим угледним члановима – играла видну улогу у јавном животу тог муниципија¹⁰¹. С друге, ограничен је избор градова чији се магистрати и писари јављају у улози »личних« сведока¹⁰². То су или градови са којима су присно повезани завичаји прималаца диплома¹⁰³ или центри провинција¹⁰⁴ у којима су примаоци са својим одредима стационирали током војне службе¹⁰⁵. Од владе цара Хадријана надаље, када локално регрутовање аугзилијара постаје редовна појава, ове две категорије градова-давалаца »личних« сведока су се несумњиво преплитале али је у одсуству додатних обавештења (патронимик, триба, *origo*, занимање сведока) која карактеришу ране спискове сведока веома тешко одредити порекло ванпрестоничких *testes* у II и III веку. Уколико би се претпоставило да је Херкулан не само по рођењу Стобљанин него да је и службју део свог војног рока у Стобима (близини Стоба), онда би теза о стобском пореклу тројице Емилија, па и већине или свих њихових сасведока, изгледала неизбежна.

⁹³ Тј. вилика: *CIL XVI* 19 (test. 6: [col(oniae) ?] *l(ibertus) vill(icus)*). У некој од оних административних функција градске управе су очигледно деловали и сведоци с карактеристичним гентилним именима *Publicius* (*Poblicius*) (*CIL XVI* 11 [test. 5–7] и 14 [test. 7]) и *Durrachin(i)us* (*CIL XVI* 1 [test. 3]).

⁹⁴ Уп. S. Dušanić, *Sodalitas* (горе, нап. 63) 275–276 (нап. 27) и 278–281.

⁹⁵ *Apparitores* магистрата, узети међу градским или приватним ослобођеницима (истих магистрата), најбоље су документовани у самој престоници али је њих било и по провинцијским центрима (G. Vitucci, »*Liberti*«, *Diz. ep.* IV [1958] 927–928; *ILS Ind.*, стр. 699–700). A. H. M. Jones, *Studies in Roman Government and Law*, Oxford 1968, 157–158.

⁹⁶ Грчка cognomina сведока бр. 2 и 3 нису поуздана индикација у томе погледу јер, како ћемо видети, у списку се вероватно наводе становници муниципија Стоба а они су – и онда кад је реч о средњим и вишним друштвеним слојевима – ради употребљавали грчка имена. То је природна склоност за становништво већих центара у хеленофоним провинцијама, чак и кад се радило о муниципији *iuris Italici*, произашлом из једног *oppidum civium Romanorum*. С друге стране, тешко је очекивати да ослобођеници и, уопште, припадници оних сталежа потписују диплому на тако високим местима као што је друго и треће.

⁹⁷ Схватљиво, *Aelii* су иначе посведочени у Стобима: F. Papazoglou, »*Oppidum Stobi civium Romanorum et municipium Stobensium*«, *Chiron* 16 (1986) 234.

⁹⁸ Уп. нпр. диплому *RMD* 79 (17. јуни 65-е; aux. *Germaniae Superioris*), чији сведоци великим већином (5 од 7: test. 2, 3, 4, 6 и 7) носе ознаку *Aquileiensis*.

⁹⁹ Који засад не региструју присуство ни Емилија (test. 1, 4 и 7) ни Орвија (test. 5). Случај Помпеја, Тулија и Елија (test. 2, 3 и 6) другачији је али та *gentilicia* нису довољно ретка да би била индикатор географског порекла својих носилаца. Нови налази лако могу употпуњити нашу слику стобске антропонимије у овим појединостима; довољно је указати на чињеницу да пре открића дипломе Улија Херкулана, Улијевог сина, није било посведочених Улија у стобској грађи премда је потен *Ulpium* једно од најчешћих *nomina* у римском ономастикону царског доба. За стобску просопографију уопште, в. F. Papazoglou (горе, нап. 97) 232–237.

¹⁰⁰ F. Papazoglou (горе, нап. 2) 316 нап. 49.

¹⁰¹ *RMDHQ* 236 са нап. 220 (S. Dušanić).

¹⁰² Уп. Th. Mommsen – H. Nesselhauf, *CIL XVI* стр. 197–198.

¹⁰³ Било тиме што је прималац рођен у таквом граду (нпр. Херас, Серапионов син, из [сирске] Антиохије [*RMD* 2, од 28. априла 75-е; aux. *Moesiae*]; судећи по триби [*Col.*, уп. нпр. *CIL XVI* 15, test. 3] којој је припадао Лукије Домитије Вер, Херасов први сведок, *patria* и Хераса и Вера налазила се на Оронту) било тиме што је такав град лежао на тлу примаочеве родне провинције – у суседству примаочевог ужег завичаја. У овом другом случају, избор сведока – тачније, његове *origo* – могао је зависити од административне везе између града и примаочеве перегрине *civitas*.

¹⁰⁴ Односно мањих или аналогних целина административно-географског типа.

¹⁰⁵ Нарочито пред крај службе или одмах после њеног завршетка, у часу кад је прављен списак кандидата за дипломе. Ако је кандидатура зависила од учешћа у далеком походу – што је чест случај – *origo* сведока може посредно сведочити о траси пута којим су се одговарајући одреди враћали у матичну провинцију (бар део пута био је заједнички кандидатима и њиховим млађим *commilitones*). Онда се *origo* сведока не мора налазити у матичној провинцији, нити чак у њеном суседству. Пример Аквилеје (где

VI. Има добрих разлога за покушај да се узјамно повезана питања Херкуланове војне каријере и списка сведока на његовој дипломи размотре у светлу ратова који су потресали средње и доње Подунавље између 177. и 180. године¹⁰⁶.

Осим самог списка, три елемента документарног текста одавала би спону која је, сматрамо, постојала између Херкуланове дипломе и Марковог знаменитог *bellum Germanicum et Sarmaticum*¹⁰⁷. Прво, избор 1. априла за *dies constitutionis*. Досадашњи коментатори дипломе нису запазили да је редактор закона изабрао тај дан – празник *Veneralia*¹⁰⁸ – стога што су Венерије династичка светковина, особито популарна од 176. године надаље¹⁰⁹ и обележена неоспорним марцијалним цртама¹¹⁰. Својом симболичком поруком, Венерије од 1. априла 178-е сећају на Марсове празнике који датују неке друге законе-дипломе што награђују победничке трупе¹¹¹. Упадљиво је да су закони трију Маркових диплома – *CIL XVI* 128, *RMD* 184 и 185 – донети 23. марта¹¹², на дан ратничке светковине *Tubilustrum* која такође спаја Марсов и Венерин култ¹¹³. У добу касније Републике и у епоси Царства, *Tubilustrum* је слављен као завршетак Марсове светковине *Quinquatrus*¹¹⁴; њој је припадало запажено место у војном календару¹¹⁵. Поклапања у датумима на која смо указали тешко да су случајна кад се ради о једном владару тако пажљивом према традиционалној религији какав је био Марко Аурелије¹¹⁶.

Затим, хронолошке противречности у прескрипту и употреба перфекта *praefuit*. Оба елемента, већ је речено, најлакше се објашњавају ако се узму за рефлекс ратних догађаја. Ново раздобље оружаних сукоба на дачком лимесу отпочело је с пролећа 177-е и убрзо, премда накратко, окончalo се римском победом. Победа је донела Марку Аурелију девету императорску акламацију, забележену у спољној верзији прескрипта¹¹⁷. Како 1. април 178-е треба сматрати даном настанка прве верзије предлошка за Херкуланову диплому – истовремено и даном издавања одговарајућег закона – привлачно је претпоставити да је успех из 177-е навео Марка Аурелија да додели дипломе заслужним ветеранима дачких¹¹⁸ *auxilia*; дачке трупе су бесумње највише допринеле победи из 177-е, а време између датума те победе¹¹⁹ и 1. априла 178-е било је доволно дуго за царску администрацију да стигне да обави послове који нужно претходе издавању закона. Па ипак, Херкулан очигледно није добио своју бронзану исправу 1. априла 178-е већ тек следеће године. Није искључено да су и остали корисници закона од 1.

су застале три кохорте горњогерманске војске на повратку из Нероновог парћанској рата) и *RMD* 79 лепо илуструје такву могућност: S. Dušanić, *Issue* (горе, нап. 63) 155–157.

¹⁰⁶ О томе рату, C. H. Dodd (горе, нап. 18) 305–318, 320–321; A. Mócsy (горе, нап. 67) 560–561; A. Garzetti (горе, нап. 67) 499–506, 719–723, и други. I. Piso и D. Benea (горе, нап. 4) 275 и нап. 50, с правом указују на допринос који је дачка војска – под вођством Хелвија Пертинакса, царског намесника чије име видимо на дипломи из Дробете – тада дала римским успесима, првенствено у делотворном притиску на Јазиге. – Остао ми је неприступачан зборник бечког симпозија из 1993. године, под насловом (H. Friesinger – J. Tejral – A. Stuppner изд.) *Markomannenkriegen. Ursachen und Wirkungen*, Brno 1994 (цитиран у *Ann. ép.* 1994, 1381).

¹⁰⁷ О именима која су Римљани давали дунавским ратовима из 177–180. в. нпр. C. H. Dodd (горе, нап. 16) 311–312 са нап. 178–181.

¹⁰⁸ P. Herz, *Untersuchungen zum Festkalender der römischen Kaiserzeit nach datierten Weih- und Ehreninschriften*, Diss. Mainz 1975, II 483 нап. 1 (Kal. Apr.); уп. I 173–174. Месец април је уопште под *tutela Veneris* (*ILS* 8745).

¹⁰⁹ Cass. Dio LXXII 31, 1. После консекрације, дива Фаустина (II) добија олтар (*Foss* [следећа нап.] 141 бр. 68) смештен испред Венериног храма.

¹¹⁰ Њих наглашава не само култ »Венере Победнице« – *Venus Victrix* (уп. нпр. *CIL* III 2770, из Трајановог доба [?], и *dies constitutionis* на *CIL XVI* 96, 179–180 [9. октобар 148-е за сва три документа]) него и вишеструка веза Венере с Марсом самим. У складу су с тим поглављем политичке теологије Марка Аурелија (Carl Koch, »Venus«, *RE* VIII A(1955) 857–858, 873; J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire*, I, Paris 1955, 289–291, 421, и други научници) медаљони који приказују Цара као Марса а Фаустину II као Венеру (F. Grecchi, *I medagliioni Romani*, II, Milano 1912, 39–40 бр. 10–11; уп. 39 бр. 8: Фаустина II и *Venus Felix* са Викторијом!) и подаци о титули *mater castrorum* датој Фаустини II после Цареве победе над Квадима 174. или 175. године (*PIR* [2. изд.] A 716, стр. 132–133; C. Foss, *Roman Historical Coins*, London 1990, 141 бр. 63, 66 а [оба типа из 176. год. (?)]; 144 бр. 12 [год. 174 (?)]. Уп. *CIL* VI 225, војнички олтар посвећен – баш 1. априла (200-е године) ! – *pro salute, iuu, reditu et Victoriae* целе породице Септимија Севера; повод посвете је *expeditio Parthica* а у натпису Јулија Домна се зове, између остalog, *m(at)er castrorum*).

¹¹¹ *RMDHQ* 237, о дипломама, Mars Ultor-у и Квирину (S. Dušanić).

¹¹² Уп. *CIL XVI* 75 (мисенска флота), од 22. марта 129-е.

¹¹³ W. Ehlers, »Tubilustrum«, *RE* VII A(1939) 755–759. Венера као Марсова пратитељка 23. марта: *ibid.* 756.

¹¹⁴ W. Ehlers (горе, нап. 113) 756. За *Quinquatrus Maiores*, које почињу 19. марта и посвећене су Марсу (и Минерви), в. O. Hentschel, »Quinquatrus«, *RE* XXIV(1963) 1149–1160.

¹¹⁵ *Feriale Duranum* II 1 (R. O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Princeton 1971, 425 и 428).

¹¹⁶ Маркови новци из 179–180. г. славе цареву *Pietas*; уп. и легенду *Relig(i)o Aug(usti)* с његовог сребра из 172–173-е (H. Mattingly [горе, нап. 16] стр. CXXXIX и CXLIII; C. H. Dodd [горе, нап. 16] 287–291; Beaujeu [горе, нап. 110] 281 и д., 343). На другом месту ћу расправљати о неким хеортолошким питањима везаним за Маркове ратове на Дунаву и доношење закона од којих је зависила производња војничких диплома.

¹¹⁷ Тој акламацији одговара Комодова титула *imp.* II (у обема верзијама).

¹¹⁸ Вероватно и панонских; има дosta разлога да се очекује откриће одговарајућих диплома за помоћне јединице про-

априла 178-е, или бар већина њих, слично прошли. Узрок кашњењу његове дипломе (њихових диплома) могао је бити у римском поразу који је уследио одмах после успеха прослављеног деветом акламацијом. Изгледа, пораз није дозволио да се изврши *honesta missio* ветерана и подела диплома повезана са свечаношћу »часног отпуста«. Уместо да изда наредбу о отпусту, Цар је морао да Сарматима и по-дунавским Германима наново објави рат, 3. августа 178-е, и наредни усек у римским војним операцијама пада тек у пролеће 179-е, кад су крупне победе Тарутијена Патерна, префекта преторија, обогатиле Цареву титулатуру десетом акламацијом¹²⁰. Млађа верзија предлошка за Херкуланову диплому одражава бесумње ово стање, које се – са римског гледишта – чинило доволно повољним и трајним¹²¹ да се *honesta missio* и подела већ заслужених диплома смела извести у оквиру провинцијског скупа Трију Дакија. Једва да треба додати, оваква реконструкција ратних и административних збивања не повлачи никакве хронолошке тешкоће: између објаве да Марко постаје *imp. X* (intus Херкуланове дипломе) и средине/друге половине 179-е (в. горе, IV, о (е)) било је доволно времена за дораду предлошка (предложака) и остале припреме које изискује коначна производња и дистрибуција војничких бронзи.

Питање је, међутим, да ли би списак Херкуланових сведока добио тако нарочит састав само због кашњења дипломе изазваног ратним недаћама. С погледом на друге хронолошки хибридне дипломе у флавијевско-антонинској епоси – Новантоникову и Валенсову на првом месту – очекивало би се да кашњење има мање упадљиве последице за избор примаочевих сведока. Другачије речено, очекивало би се да они већином остану »престонички« сведоци (по избору и редоследу својственим млађој верзији дипломе), уз додатак једног или двојице »личних« сведока. Околност да су у Херкулановом случају ангажовани једино »лични« сведоци указује да задоцњење његове дипломе ваља објашњавати не само ратом већ и неком карактеристиком Херкуланове сопствене биографије¹²². Ако су тројица Емилија и (евентуално) други сведоци са Херкулановог списка потицали из Стоба и служили у тамошњој администрацији, што изгледа врло вероватно, онда њихова имена на бронзи посредно показују да је редактор првог предлошка писао у Стобе тражећи извесна обавештења о Херкулану¹²³, која су потребна да Херкуланово тражење дипломе буде успешно. На пример, обавештења о идентитету кандидата¹²⁴, његовом грађанском статусу (Римљанин или пер-

грин [прва алтернатива се показала тачном]), и/или дужини његове службе у римској војсци.

Овде се мора отворити краћа парентеза. Да је Херкулан провео цео војнички рок, или његов знатан део, у дачким гарнизонима, таква накнадна процедура не би била неопходна. Одговарајући подаци, на време тражени и добијени, већ би се налазили у архивима дачких трупа. О томе говори сама чињеница да Херкуланова диплома, са посебностима свога текста, стоји усамљена у великом броју диплома додељених аугзилијарима једне провинције који су се родили у другој провинцији; кад су исход уобичајеног поступка регрутовања или промене команде, њихови случајеви нису захтевали ни специфичне спискове сведока нити двостепену генезу документа.

Могућна је додуше алтернативна претпоставка да је Херкуланов dossier био изгубљен или уништен у рату који је захватио дачко тле, и да се у часу Херкуланове кандидатуре за диплому морао реконструисати – што би вероватно значило, између осталог, консултовање стобских архивалија. Ова претпоставка ипак не изгледа привлачна. Економичније решење је да се рачуна са касним Херкулановим преласком у кохорту III Campestris, око 177. године, из једног одреда¹²⁵ стално стационираног у Стобима и следствено, претежним делом, сачињеног од људи стобског порекла. Изазван ратним приликама у Дакији, прелазак није био од најобичнијих. Наметнут је старијем војнику, који се (177-е) приближио граници од 25 година службе или је већ прекорачио, што показује одредба *quinis et vicenis pluribusve stipendis emeritis* у тексту нашег закона. Херкулан је био не само одмакле животне доби него, вероватно, и борац слабије каквоће – судећи бар по (претпостављеној) припадности македонској

виније Паноније – посебно Доње Паноније – које су садејствовале у борби против Сармата с трупама Хелвија Пертинакса (наш нап. 106).

¹¹⁹ Крај јесени (C. H. Dodd [горе, нап. 16] 320)?

¹²⁰ Прескрипт дипломе из Дробете, на унутрашњој страни. Марковој титули *imp. X* одговара Комодова *imp. III*, која још није посведочена на дипломама.

¹²¹ Ако је веровати Марковој биографији у *Historia Augusta* (24,5; 27,10), Марко је тада смерао да од побеђених народа и земаља оснује две нове провинције: Маркоманију и Сарматију.

¹²² Статус самих Стоба као муниципија *iuris Italici* није могао бити чинилац у целој ствари, иако се рачунало с том могућношћу (горе, нап. 87).

¹²³ На дипломи се не помињу Херкуланова супруга ни деца, те је мало вероватно да су тражена обавештења о његовој породици.

¹²⁴ Уп. нпр. *CIL XVI App. 8*.

¹²⁵ Који су чинили било регуларни аугзилијари било тзв. диогмите, в. ниже, текст и напомене 127–130.

јединици, која је, у матичној провинцији, имала мало прилике да се супротставља опасном непријатељу. Најзад, специфичности текста Херкуланове дипломе посредно показују да се прелазак морао извести у великој хитности. Због ње, стобски чиновници нису били кадри да Херкулану дају све потребне исправе из градске документације; оне су очигледно планиране да се пошаљу нешто касније, кад у Дакији опет завлада мир. Све изузетне тачке које се наслуђују у случају Херкулановог приступања дачкој војсци – старост и слабији квалитет војника, прекоманда из релативно удаљене провинције, брзина процедуре – у складу су са изузетношћу Маркових мера уопште да се варварска опасност отклони са подунавског фронта¹²⁶.

Наше тумачење завршетка Херкуланове каријере оснива се на два податка, које досадашњи коментатори његове дипломе нису уочили. Првом, о ангажовању градских милиција током римских борби против Германа и Сармата. Животопис Марка Аурелија у изборнику *Historia Augusta* говори доста оширино како је Цар, у кризи подунавског рата, био принуђен да допуњава бројно стање својих трупа из различитих, често сасвим неочекиваних извора¹²⁷. Међу њима су се налазиле тзв. *diogmitae* – припадници полувојних јединица које су, у редовним временима, вршиле полицијски надзор над градовима хеленофоних провинција¹²⁸. Марково регрутовање диогмита у праву војску почиње мало пре рата од 177–180-е а можда и сасвим коинцидира с његовим избијањем¹²⁹. Већ ова околност посредно подржава претпоставку да је Херкулан пребачен у *exercitus Daciae* из стобског гарнизона, било да су гарнizon чинили прави аугзилијари¹³⁰ било, вероватније, да се радило о диогмитама или некаквом њиховом еквиваленту. Изузетност процедуре – чији се траг прати и у изузетном списку Херкуланових сведока – објашњава се Марковим настојањима да ублажи велику оскудицу у људству која је оптерећивала његову стратегију шездесетих и седамдесетих година.

Други податак од важности за проблем који истражујемо потиче из самих Стоба. Између 175. и 177/180. године¹³¹, стобска ковница је издала један тип Марковог новца¹³² који носи почасне титуле *G(ermanic.) S(armitac.)* у легендама како аверса тако и реверса. С додатком *G(ermanic.) S(armitac.)*, ове легенде стоје сасвим усамљене у стобском ковању, а немају праве аналогије у римској нумизматици уопште¹³³. Нарочито је необична легенда реверса, без обзира да ли је читамо (*Municipium Stobensium G(ermanico) S(armitaco)*) »(Муниципијум) Стобљана

(посвећује овај новац Марку Аурелију) Германику Сарматику« или (*Municipium Stobensium (Victoriæ) G(ermanicae) S(armitacæ)*) »(Муниципијум) Стобљана (посвећује овај новац) Победи над Германима (и) Сарматима«¹³⁵. Којугод варијанту да изаберемо, реверс овог специфичног типа претпоставља близку везу између Стоба и римских успеха у ратовању на Дунаву током друге половине седамдесетих година. Према свему реченом у претходном излагању, веза би се најпре састојала у стобској помоћи ратном напору: очигледно, не само Херкулан него и више његових другова из стобског гарнизона

¹²⁶ A. Garzetti (горе, нап. 67) 489–490.

¹²⁷ 21, 6–8: ...servos, quem ad modum bello Punico factum fuerat, ad militiam paravit, quos voluntarios exemplo volonum appellavit. Armavit etiam gladiatores, quos obsequentes appellavit. Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit. Armavit et diogmitas. Emit et Germanorum auxilia contra Germanos. Omni praeterea diligentia paravit legiones ad Germanicum et Marcomannicum bellum.

¹²⁸ О диогмитама и сличним формацијама локалне жандармерије уопште: E. De Ruggiero, *Diz. ep.* II 1909; O. Fiebiger, *RE* V(1903) 784; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, I–II, Princeton 1950, 647–8, 664, 1514–5 (note 46), 1532 (note 6).

¹²⁹ Уп. N. Vulić, »*diogmitae* nella »*Vita Marci*« 21,7«, *Rivista di Storia Antica* 9(1905) 634–636.

¹³⁰ Одавно је изнета претпоставка да је у Стобима био трајно смештен један прави аугзилијарни одред, али она не почива на доволно поузданим подацима (уп. критичке напомене F. Papazoglou [горе, нап. 3] 350 са нап. 215). Ако би се узело (са S. Dušanćem [горе, нап. 50] 38 и нап. 41) да је Херкулан био унук једног аугзилијарног војника, претпоставка би нешто добила на уверљивости. С друге стране, иако недостају изричита сведочанства о томе, Стоби су морали имати локалну милицију – под именом *diogmitae* или сличном.

¹³¹ Термине post (јесен 175-е) и ante (крај 177-е) дају царски атрибути *Germanicus Sarmaticus* на овом типу. Имајући у виду чињеницу да 177-а није неоспорна граница у томе смислу (на Марковом државном новцу, истина, атрибути *Germanicus Sarmaticus* нестају крајем 177-е/почетком 178-е али други извори – као што показују примери диплома *RMD* 123 и 185 – могли су их наводити и касније [уп. горе, нап. 16]), додали смо још један, нешто удаљенији terminus ante, чија је вредност несумњива: Марко је умро марта 180-е, усред послова који су произашли из ратних операција од 178–179-е год.

¹³² A. v. Sallet, *Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der antiken Münzen*, II, Berlin 1889, 127 бр. 3 (T. VI 52); B. Borić-Brešković, »Reversne predstave na novcu municipijuma Stobi«, *Numizmatičar* 15 (1992) 36–37 бр. 33 (T. V 33).

¹³³ Како с правом подвлачи Б. Борић-Брешковић (претходна напомена).

¹³⁴ Викторија је и представљена на реверсу типа.

¹³⁵ Могућна је и номинативска конструкција: (*Municipium Stobensium. (Victoria) G(ermanica) S(armitaca)*). Бојана Борић-Брешковић (горе, нап. 132) с правом сматра да је алтернативно читање *G(ermania) S(ubacta)* – на које је помишљао A. von Sallet (горе, нап. 132), не инсистирајући на њему – знатно мање вероватно.

је пребачено у дачку војску око 177. године, и одговорили су својим обавезама током наредних борби¹³⁶. На сличан начин, колонијална ковница у Виминацијуму је прославила Гордијанове победе у походу на Персију руковођена првенствено чињеницом да су легионари из Виминацијума и Горње Мезије уопште видно допринели римском успеху¹³⁷. Није без интереса појединост да је Херкулан – а можда још неко од његових сабораца пореклом из Стоба – добио *honesta missio* као пешак једне кохорте из Горње Дакије. То би могло значити да су Стобљани одмах после »регрутације« о којој говори Марков биограф били распоређени у праве аугзилијарне одреде. Не сме се искључити, међутим, ни алтернativa да су на Дунаву прво ратовали као самостална јединица¹³⁸ да би тек накнадно (због тога што је њихова јединица изгубила део људства у биткама?) били размештени по стандардним дачким *auxilia*.

Верујемо да исцрпна анализа која претходи пружа основу за сажето, али целовито, тумачење главних одлика Херкуланове дипломе и сродних докумената. Хронолошка слојевитост његове исправе – као и Валенсове – последица је драматичних догађаја у Подунављу из 177–179. године. Променљивост ратне среће у овом раздобљу је непосредно или по-

средно изазвала кашњење у изради и додели војних диплома; такво кашњење, само по себи схватљиво, налази јасне паралеле у грађи флавијевског и рано-антонинског доба. Одговарајући закључак важи и за употребу *praefuit* формуле на дипломи из Дробете. Сасвим посебан списак Херкуланових сведока, међутим, не да се објашњавати једино ратним прилика-ма. Како се ствари могу реконструисати на основу података *Царске Историје* и стобске нумизматике, он је последица Херкуланове прекоманде из стобских локалних трупа у *auxilia* Горње Дакије, прекоманде која је због ратних потреба изведена хитно (? 177), не дајући прилику војној администрацији да спроведе уобичајене формалности. Стога закон о дачким *auxilia* од 1. априла 178-е није значио, за Херкуланом, промптни добитак дипломе. Официјали надлежни за њено исписивање и доделу морали су, 178/9. године, да накнадно консултују стобске магистрате и писаре како би се уверили да је Херкулан одиста легитиман кандидат за ту привилегију. По једном старом обичају, имена градских достојанственика и чиновника Стоба који су потписали одговор стављена су на бронзу као имена примаочевих сведока; она чине већи део или чак целину списка. Закључци наше расправе су отуд од интереса за историју и просопографију Стоба, за историју Маркових ратова на Дунаву, и за истраживања о развоју војничких диплома као документарног жанра.

¹³⁶ Захваљујући својој ваљаној служби и добијају дипломе (уп. горе, текст и нап. 6 и 35).

¹³⁷ С. Душанић, »Новац колоније Виминацијума и датуми из римске историје средине III века«, *Старинар* н.с. 12 (1961) 141–154, нарочито 145–146. Закључци овог члanka нису у потпуности прихваћени. Они се, међутим, могу појачати новим аргументима, које ћу изнети у засебном раду.

¹³⁸ Која је, међутим, тешко могла имати обим и ранг праве кохорте. Изгледа вероватно, у томе случају, да су стобски »регрутчи« били окупљени у вексилацију сличну *vexillationi peditum singular(ium) Britannicorum* која фигурира у списку јединица (на последњем месту) Херкуланове дипломе.

Summary: SLOBODAN DUŠANIĆ, Faculty of Philosophy, Belgrade

THE MILITARY DIPLOMA OF A STOBIAN (RMD 123)

The chronological data in *RMD 123*, contradictory and much discussed, may be grouped into two units: (a) those centred around the consular formula and the *dies constitutionis* (April 1, 178 [a variety of indications, notably the analogy of *CIL XVI 128*, suggest that the consuls of *RMD 123* held *fasces* in 178, not 179]), and (b) those which point to a later date (spring – late autumn, 179). (A) includes i.a. Commodus' *trib. pot.* III and, probably, the imperial salutations of both Marcus (*imp. IX* [extr.]) and Commodus (*imp. II*). (B) includes Marcus' *trib. pot. XXXIII* and *imp. X* (int.), as well as Commodus' *cos. II*. This chronological complexity of *RMD 123* (cf. e.g. *CIL XVI 160, 128* and [a less close parallel] 154) seems to show that some, perhaps all, individual copies of the Dacian *lex* of April 1, 178, were produced and distributed in AD 179 only. The past tense (*cohort. III Campestr. cui*) *praefuit* (*Avonius Saturninus*) lends some support to that conclusion.

The witnesses' list cites so-called personal *testes* only, in a manner well-known from the pre-74 diplomata. A part of it at least seems to be constituted from the Stobians, the city magistrates (D. Aemilius Felix and D. Aemilius Quadratus) and their *apparitores* (D. Aemilius Agathocles, perhaps P. Aelius Trophimus, too). This remarkable structure of the list tends to imply that the recipient of the diploma, Ulpianus Ulpi f. Herculanus, had a somewhat special career. He might be taken to have been the member of an *auxilium* posted at Stobi or of a less regular, local, (para)-military force. In the crisis of Marcus' Danubian wars (cca. AD 177 ?), he will have been transferred from Stobi to the *exercitus Daciae* (cf. *HA, vita Marci 21,7 : armavit et diogmitas*), and his participation in the war efforts (forming what might be termed the qualifying event) brought him the diploma analyzed here. In any case, a very significant type of the Stobian coinage (*supra*, note 132) suggests that Stobi made a notable contribution to Marcus' *Victoria Germanica et Sarmatica*. The ›personal‹ *testes* of *RMD*

123, it may be plausibly assumed (cf. my articles cited above, note 63), signed the papers which were sent to the diploma department in Rome to confirm Ulpianus Herculanus' eligibility for the *privilegium*, perhaps the length of his previous military (para-military) service in the first place. Such a confirmation was presumably needed as Herculanus' transfer to Dacia had been part of urgent measures, not accompanied by normal administrative correspondence.

The administrative particularities concerning Herculanus' candidature must have been sufficient to cause a delay in his receiving the diploma. Does that mean, in other words, that their effect alone explains the document's chronological hybridity? Probably not, the distance between (a) and (b) being too important – a year or more – for such an explanation of the contradictory elements of the diploma's chronology. They are better understood as a consequence of the High Command's general decision of AD 178 to postpone the *honesta missio* of the auxiliaries fighting in and around Dacia (*RMD 123* is a Type III diploma), in order to keep *sub signis* some *emeriti* whose help was still needed at a delicate moment and in an unstable country. *CIL XVI 128*, with its chronological contradictions, seems to lead to the same conclusion.

The *dies constitutionis* of *RMD 123* belongs to the number of the document's features which can be interpreted as reflecting a war situation at the end of Marcus' reign. April 1 was the day of the Veneralia, a festival which had notable dynastic and military connotations at that time. It recalls the case of March 23 (*RMD 184* and *185*, *CIL XVI 128*: AD 178 and 179), when the Tubilistrum (the end of the Quinquatrus) was celebrated. The choice of both, undoubtedly intentional, illustrates Marcus' interest in religion (including its heortological aspects) that colours the history of his Danubian wars.

MIROSLAV JEREMIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

BRICK KILNS IN SIRMIUM

The amount of data about the brick kilns of Sirmium accumulated during the past thirty years of archaeological practice in Sremska Mitrovica is a sufficient encouragement to discuss not only the technical characteristics of the kilns discovered but also the location of a brick-making compound in the most important urban centre of southeast Pannonia. Although the effect of a fortunate confluence of circumstances rather than of a systematic and focused archaeological research, those data have come as no surprise to researchers. Namely, this region saw a busy building activity from the very creation of Sirmium's physical structure in the 1st century until the late 4th century, when a fierce Gothic invasion put an end to any further growth of this major Pannonian city. In the meantime, various building projects in all phases of the city's development consumed immeasurable quantities of brick and tile, and of all kinds of clay building products.

Seven Roman brick kilns have been registered (fig. 29) since 1969, all of them within the city's eastern necropolis, among the local old known as Ciglana (Brickyard) or Jalija (Wasteland) (fig. 1/A, B, C).¹ The 1969 trench excavation of the eastern necropolis, part of a joint Yugoslav and American research project, focused on the first kiln (fig. 1, no. 3),² and in 1985, protective excavations on loc. 67 (northwest of kiln 3) disclosed another five structures of the kind (nos. 1, 4–7).³ Finally, in 1997, some 350 m to the east of loc. 67, in a sewage ditch along the main road to Mačva, yet another kiln was found (fig. 1, no. 2).⁴ This was a sufficient reason for identifying the entire area (south of Timočke divizije and Stanka Vraza Streets) as the brick-making industrial complex of Sirmium (figs. 1/A and 3).

The coverage of the Sirmium brick kilns has so far been restricted to scant descriptions generally lacking ground-plans and offering just a selection of technical data, often insufficiently precise themselves.⁵ The purpose of this study is an all-inclusive account of the

¹ This zone (south of present-day Palanka St., formerly Oktobarske revolucije St.) was named after the large fen of *Jalija* extending south of the brick kilns. Thought to have been a northern branch of the *Sava* in Roman times (see P. Milošević, *Savske ade Cassia i Carbonaria*, *Zbornik Matica srpske* 78, 1985, 165), this fen appears in Austrian 17th- and 18th-century maps, and its remnants are still visible in the southeast part of a modern suburb. On the fens and marshes of Sirmium and Mitrovica, see: M. Jeremić, Mitrovica, grad na vodi, *Sunčani sat* 9, Sremska Mitrovica, 1999, 25–53. From 1985 onwards, the area north of *Jalija*, where Roman brick kilns are registered, comes to be increasingly known as *Kamenjar*, after a residential quarter that there has been built up since 1985.

² The members of the archaeological team that conducted trench excavations in this area, not yet built-up at the time, and that discovered the first kiln were experts from the Archaeological Institute (Belgrade), the Museum of Srem and the Institute for the Protection of Culture Monuments (Sremska Mitrovica), and the American colleagues from Denison University (Ohio) and the University of New York. The excavations were directed by V. Popović and E. Ochsenschlager. The discovery of the kiln was only one of the results of a rich and thematically varied research project carried out by the Yugoslav-American team (for the period of 1969–71), V. Popović, E. Ochsenschlager, Sremska Mitrovica – Sirmium, *Arheološki pregled* 11, 1969, 186–190.

³ In 1985, protective excavations undertaken prior to the building of the residential quarter of *Kamenjar* on loc. 67, where another five Roman brick kilns were discovered, were carried out by the Archaeological Institute, Belgrade, in concert with the Museum of Srem and the Institute for the Protection of Culture Monuments, Sremska Mitrovica. The excavation was directed by Prof. V. Popović. As the quarter expanded (westwards, i.e. towards the centre of Sremska Mitrovica), protective excavations also covered loc. 74, loc. 78 and loc. 81.

⁴ The numbering of the kilns (1–7) is not absolutely concordant with the sequence of archaeological campaigns. It is determined by the established typological characteristics of the kilns. Therefore, the kiln discovered first (1969) is designated by number 2, while the one with the most complex plan (double-tunnelled) is designated by 1. For the same reason, the kilns from loc. 67 (discovered in 1985) are labelled as 1, 3, 4, 5 and 6, instead of 1, 2, 3, 4 and 5 (which is their numeration in excavation records).

⁵ P. Milošević, Sremska Mitrovica – Sirmium, istočna nekropola, *Arh. pregled* 26 (1985) Ljubljana, 1986, 115–6; O. Brukner, V. Dautova-Ruševljanin, P. Milošević, *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Novi Sad, 1987, 34.

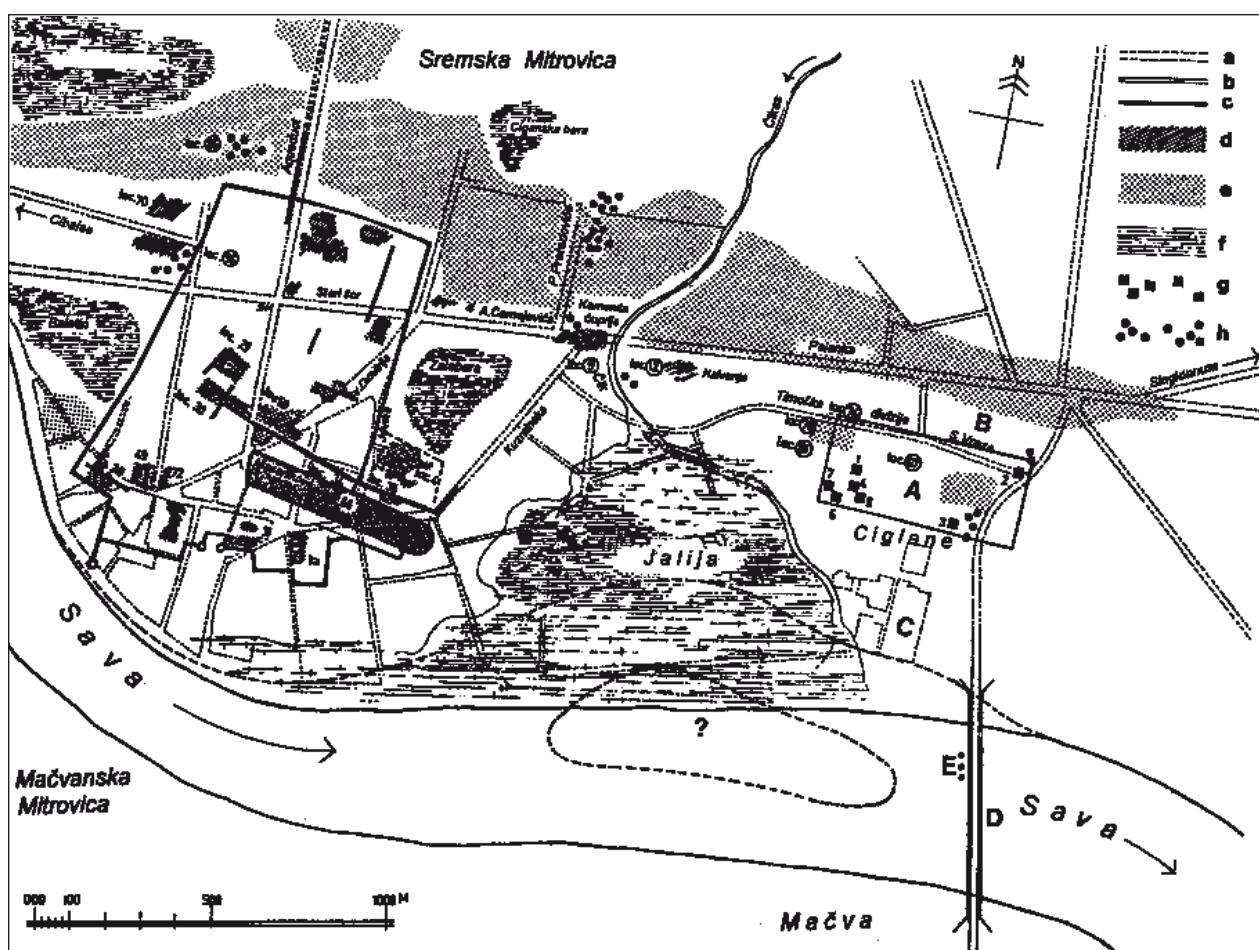

Fig. 1. Archaeological site plan of Sirmium (after M. Jeremić) superimposed on modern city plan:
a) modern streets; b) Roman streets; c) line of Roman city wall; d) major building wholes of Sirmium;
e) approximate area of Sirmium necropolises; f) marshes and fens (with names taken from Austrian 17th and 18th century plans of Mitrovica); g) locations of brick kilns (1–7); h) concentrations of pottery kilns. A) Approximate boundaries of Sirmium brick-making complex. B) Location of modern brickyard active until recently. C) Vestiges of clay-pits supplying modern brickyard. D) Modern bridge across the Sava. E) Vestiges of Roman bridge piers

kilns, with all supplementary information, detailed plans and essential rectifications of the inferences put forth in the studies published to date. On the other hand, the fact that the brick kilns are concentrated in a particular zone of the Roman city's eastern periphery, i.e. in the eastern necropolis area, demands that the reasons for such a location be appreciated. Although not the principal topic of this study, the question concerning the origin of brickmakers is impossible to avoid, but it will be discussed only in the context of the published data on the archaeological material from the kilns (or from their immediate vicinity), without supplying any additional information. A solution to this important problem has been outlined in few older publications. Until now any conclusions about the manufacture and distribution of bricks and, above all,

about the brickmakers, have been based on epigraphic evidence, especially on the stamps occurring on Roman bricks and tiles registered in the Sirmium area.⁶ Despite the results obtained in this way, the identification of brickmakers has remained an open question. As to the assortment of products, it does not seem useful to reiterate a subject matter discussed so many times by both domestic and foreign scholars. In the last instance, bricks or various clay building products discovered in the Sirmium area do not at all differ in their technical characteristics from those registered in the territory of the Roman Empire in general.

⁶ See: M. Mirković, Sirmium – Its History from the 1st Century A.D. to 582 A.D., *Sirmium I*, 1971, 26–33. A. Milošević, Roman Brick Stamps from Sirmium, *Sirmium I*, 1971, 95–118.

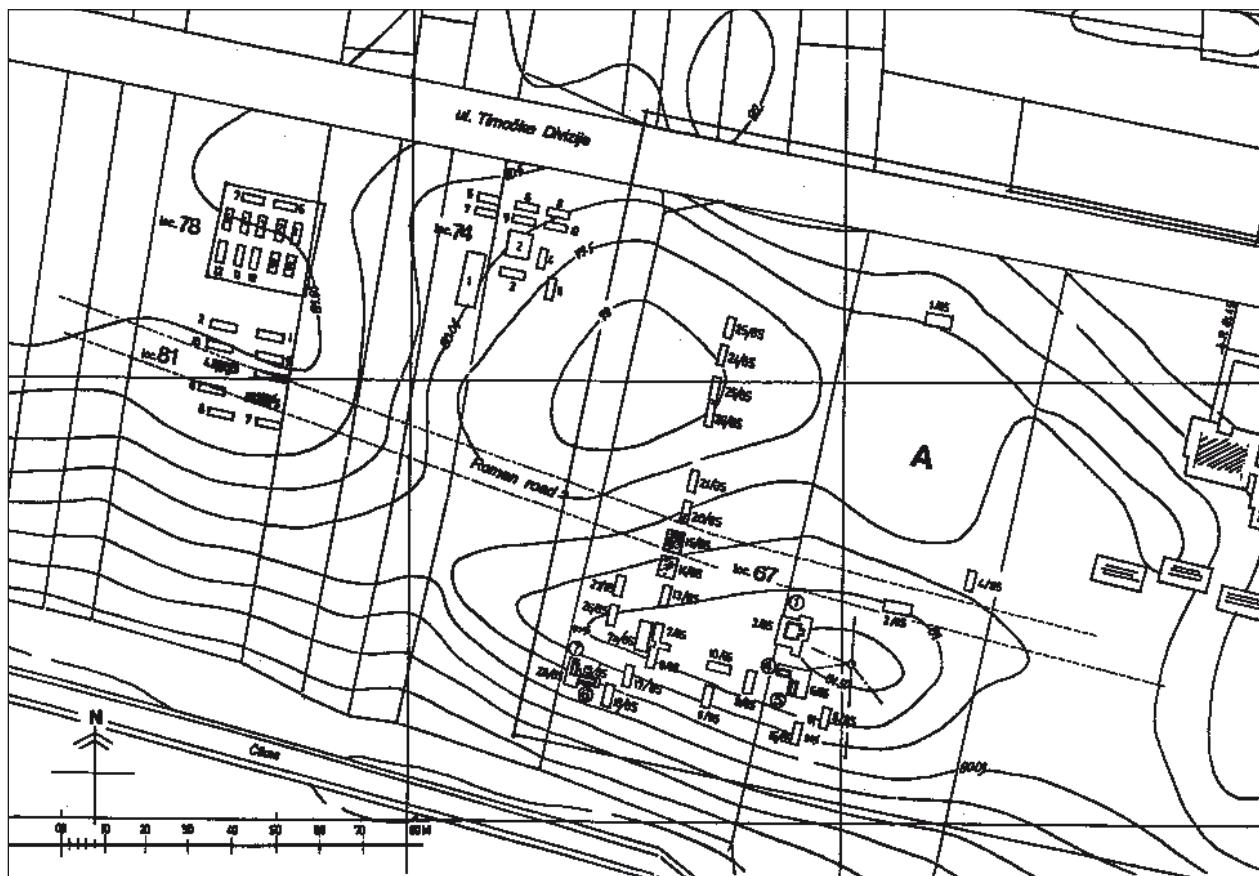

Fig. 2. Site plan of south section of eastern necropolis with finds spots nos. 67, 74, 78 and 71.
On location 67, Roman brick kilns 1, 4, 5, 6 and 7 are marked

1) THE QUESTION OF DEFINING BRICK KILNS

It should be noted forthwith that the purpose of the brick kilns discovered in Sirmium is to be understood more broadly than the title of this study may suggest, just as the notion of »brick making« is rather broad itself and involves the manufacture of all kinds of clay building products. In other words, one and the same kiln classified by its basic characteristics (functional design, construction and ground-plan) as a brick kiln need not serve exclusively for firing typical, standard-sized building bricks. Its load may comprise, successively or simultaneously, other types of brick and tile (for special purposes), as well as all other sorts of clay building products: flooring units; water pipes; hollow units for heated-air distribution or for constructing vaults and domes; hollow hypocaust piers; or larger elements of architectural decoration (decorative corbels or pre-fabricated terracotta cornices).⁷

It should also be kept in mind that a comparison based solely on the formal characteristics of kilns,

either brick or pottery ones, may be conducive to the inference that the form and purpose of the objects fired determine the form of the kiln itself. This, however, need not be a rule.⁸ Sometimes neither the plan nor the

⁷ A Roman kiln from the site of Bakionica near Požega contained fired bricks, *tegulae*, *imbrices*, *amphorae* and *pithoi*. See: J. Bučić, P. Petrović, Rimske ciglarske peći i vila u Bakionici kod Požege, *Užički zbornik* 13, Užice, 1984, 20. As it has been recorded, the load of a Roman kiln from the site of Progarski Vinogradi by the Sava included not only standard bricks but also segmental ones, *tegulae*, *imbrices* and *tegulae mamatae*. See: D. Dimitrijević, Istraživanje rimskega limesa u istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacije, *Osječki zbornik* XII, Osijek, 1960, 108. Numerous cases confirm simultaneous firing of diverse building units. For example, in a 4th-century Roman kiln from Stalać, discovered in 1982/3, were fired *tegulae*, *imbrices* and bricks of various sizes. See: D. Minić, Ciglarska peć kod Stalaća, *Starinar XL–XLI*, 1991, 310. A kiln found at Veliki vasi near Krško contained bricks and ceramic water pipes. See: P. Petru, *Proizvodnja lončenine u rimske dobi*, Rimska keramika v Sloveniji, Ljubljana 1973, 14.

⁸ Archaeological practice in Germany or Italy, e.g., knows of brick kilns of circular plan and large diameter. For instance, a circular kiln from the site of Velia, Italy, is 4,25 m in diameter, L. Berger, *Ausgrabungen in Augst III (Ein römischer Ziegelbrennofen bei Kaiseraugst)*, Basel, 1969, 26, 27, and Abb. 22.

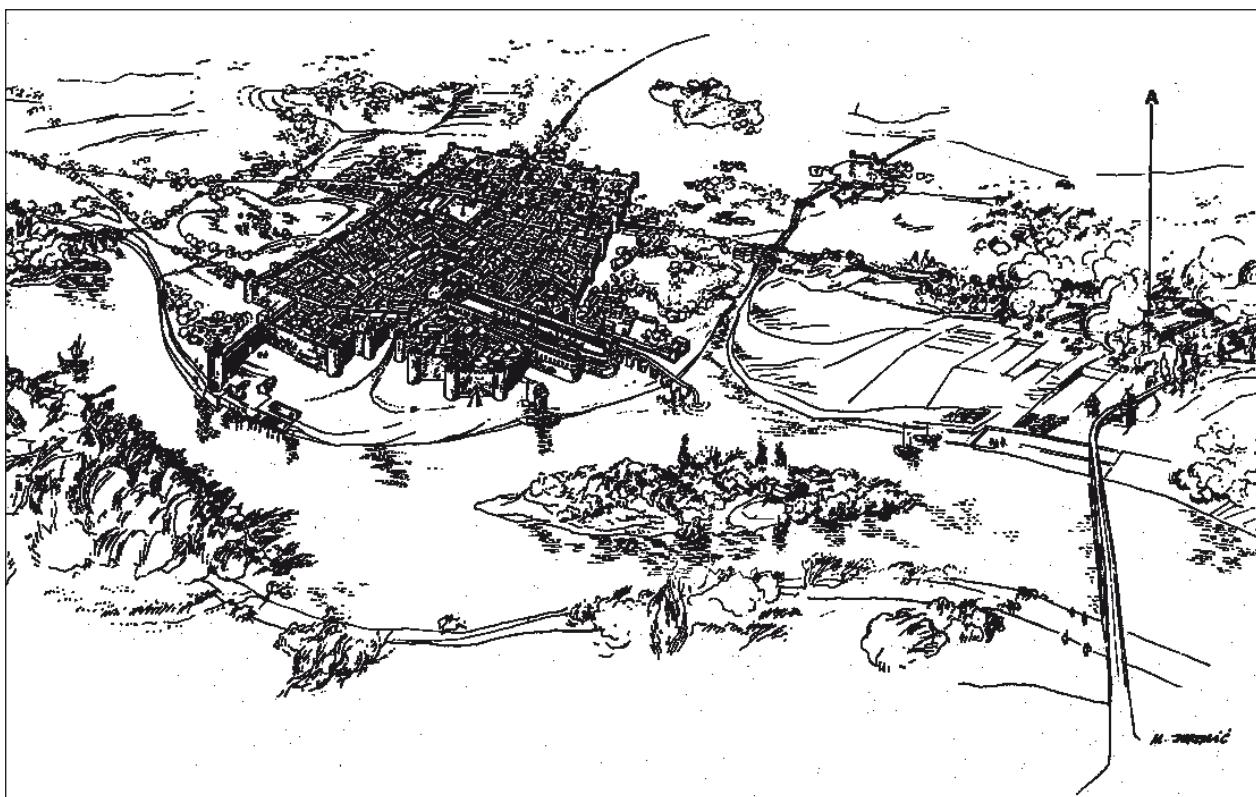

Fig. 3. Reconstruction of 4th century Sirmium (after M. Jeremić). A) Brick-making complex of Sirmium

dimensions of a brick kiln are a reliable indicator of its load.⁹ Hence, for want of proof or, more precisely, for want of archaeological evidence from the kiln itself, archaeological practice tends to deduce its purpose from its plan. Those that are circular in plan are promptly declared to be pottery kilns. In most cases, such smaller kilns (1–2 m in diameter) indeed are pottery kilns. Besides vessels, however, they can accommodate a quantity of small-sized clay building products – e.g. hollow units (tubes) for constructing vaults and domes – those whose weight the construction of a typical pottery kiln oven is capable of bearing.¹⁰ On the other hand, larger circular kilns (3–5 m in diameter) can be both brick and pottery kilns. In that case, the supporting construction corresponds to that of brick kilns, which means it is designed to bear heaviest loads.¹¹ Then again, brick kilns are usually square or rectangular in plan. Some dilemmas, however, arise even here. Standard-sized kilns (e.g. 5 by 4 m, or 4 by 4 m) are regarded as being brick kilns, whereas those of the same plan but smaller in size (e.g. 1,90 by 1,90 m, or 3 by 1,5 m) are often, but groundlessly, identified as purpose-built (for glass or metal), although they can be brick kilns anyway. As for the kilns from Sirmium (nos. 1–7), which are either square

or rectangular in plan (fig. 27), they can be classified – regardless of their dimensions, type of construction or the context of archaeological material – as the so-called »normal type« of brick kilns, the varieties of which are determined by the number of tunnels within the furnace-chamber (one or two). They were meant for firing both standard Roman bricks and all other clay building products.¹²

⁹ See note 7 herein.

¹⁰ The usual support for the perforated grill plate (in pottery kilns) consists of one or several free-standing earthen pedestals, although other solutions also occur. On the typology of furnace-chamber constructions in pottery kilns in Great Britain, see: V. G. Swan, *The Pottery Kilns of Roman Britain*, London, 1984, 53–146; B. Éva, Római kori fazekasmencék, *Industrial Archaeology Kilns and Furnaces*, Sopron, 1980, 12–5; D. Dimitrijević, *op. cit.*, 109, fig. 22.

¹¹ L. Berger, listing the examples of circular brick kilns in Italy, Germany and France, shows the ground-plan of a kiln from the site of Velia, Italy, with an internal diameter of 4,30 m: L. Berger, *op. cit.*, 26–7, and Abb. 22. On the other hand, circular kilns of the same construction and nearly the same dimensions (internal diam. 4,50–4,60 m), registered on the southeastern littoral of Spain (1st–2nd c.), served for firing *amphorae*, O. Arteaga, Die römischen Öfen vom Manganeto bei Torre del Mar, *Madrieder Mitteilungen* 23, 1982, 239–43, and Abb. 3.

¹² On the loads of the kilns from Sirmium, see Chapter 7 herein.

2) THE BEGINNINGS OF BRICK MANUFACTURE AND USE IN SIRMIUM

Even prior to the discovery of the brick kilns, a one-time intense manufacture of fired-clay products in Sirmium was indicated by a relatively large number of pottery kilns dating from the 1st century onwards, discovered in a zone outside the walls, in the area of the city's western, northern and eastern necropolises (fig. 1/h). The pottery kilns, always of a seasonal nature and short-lived, disseminated over a broad area *extra muros*, succeeded one another at much shorter intervals than the brick kilns, whose construction was more hard-wearing and which, consequently, saw a much longer period of use. The brick kilns have not come under systematic archaeological study, nor have the pottery ones. The latter are mostly sporadic, accidental finds at a distance from the city walls and mainly in the area of the northern¹³ and eastern necropolises, in the trenches opened in sectors V and VI north of loc. 9,¹⁴ as well as those on the left side of the Čikas brook, at the bottom of the western slope of Kalvarija hillock (fig. 1/h).¹⁵ Despite fire hazard, the kilns were sometimes quite close to the city walls, as evidenced by two 1st century pottery kilns on loc. 56,¹⁶ next to the west gate in the earth-and-timber defences of Sirmium.¹⁷

Pottery production in Roman Sirmium, started as early as pre-Flavian times or in the early Flavian age, was in a way a continuation of the practice of Illyrian and Celtic tribes prior to the arrival of Roman colonists.¹⁸ The brick or, more precisely, fired-brick manufacture in turn was an indisputable Roman import, i.e. a technological innovation employed only after the Roman arrival. Its implementation, at least in Sirmium, should not be strictly related to the urban phases in the city's development, whose chronological framework has been roughly defined.¹⁹ For example, it is thought that the earthen and timber architecture of 1st-century Sirmium was replaced in the 2nd century by solid materials, stone and brick. This conclusion is not to be doubted, but the implied extensive use of solid materials in 2nd century Sirmium does not in itself exclude the use of (fired) brick in the 1st century. The past twenty years of archaeological activity have confirmed this convincingly. Namely, besides a wattle and daub in-fill for 1st-century timber-framed constructions (earliest phases of the city's development), brick was also used.²⁰ As evidenced by the archaeological material from the site of Kej and loc. 80 (western necropolis), the light wooden constructions, which by building technique may be Roman as well as native, were covered with well-fired Roman tiles.²¹

Fig. 4. Panoramic view of the area where brick-making complex was discovered (photo N. Boric)

¹³ The northern necropolis, loc. 26 (where the basilica of St. Synerotas was also identified), yielded a few more pottery kilns (systematic excavations in 1969–71).

¹⁴ In a campaign undertaken in 1961, trench excavations were aimed at establishing the northern boundary of the Roman city. They covered part of sector V (between present-day Petra Preradovića St. and the Čikas brook, some 500 m east of the eastern wall of Sirmium and some 200 m to the north of loc. 9, next to Kamenita cuprija). Besides 1st–4th-century graves, a complex of 28 Roman pottery kilns was discovered. From archaeological documentation it may be inferred that the kilns were installed in the 3rd and 4th centuries in an area that long before that had served as a burial ground. With the arrival of the Goths in the late 4th century, the area came to be used for burials.

¹⁵ These are the remains of two pottery kilns registered during the construction of the public heating system.

¹⁶ Previous trench excavations in this area unearthed four pottery kilns. Those from loc. 56 belong to the time the first Italic colonists arrived, i.e. to the period of early Romanization of Sirmium. According to the expertly analysis by A. Premk, the kilns served for firing Roman provincial pottery with La Tène elements, La Tèneoid pottery, and purely Italic pottery shapes. See: A. Premk, Production of Early Roman Pottery in Sirmium, *Acta (Rei cretarie romanae favtorm)* XXV–XXVI, London, 1987, 437–50.

¹⁷ The vestiges of Roman architecture on loc. 56 were identified by the writer as the remains of the main west gate (forthcoming PhD thesis *Razvoj arhitekture i urbanizma Sirmijuma od I do IV veka*, defended at the Faculty of Architecture, University of Belgrade, November 1998).

¹⁸ Archaeological evidence from the 1st-century kiln on loc. 56 convincingly shows that the output included not only local varieties of pottery but also luxurious ware of Italic shapes. See: A. Premk, *op. cit.*, 448–9.

¹⁹ On the phases in the development of Sirmium, see: V. Popović, Glavne etape urbanog razvoja Sirmijuma, *Materijali* XIII, 1975, 111–2.

²⁰ On the use of brick for 1st-century timber-framed constructions in Sirmium, see: M. Jeremić, Drveni skelet u arhitekturi Sirmijuma I–IV veka, *Starinar* XXXVI, 1985, 75–8.

²¹ The excavations of Kej have not been published. On the other hand, those on loc. 80 have been made public (A. Premk, M. Jeremić, Sremska Mitrovica – Sirmium, izveštaj sa arheoloških iskopavanja lok. 80, *Starinar* XLVII, 1996, 300–3), but with no reference to the wooden 1st-century house.

Fig. 5. Loc. 67: Remains of surface paved with Roman brick rubble in trench 15 (photo N. Boric)

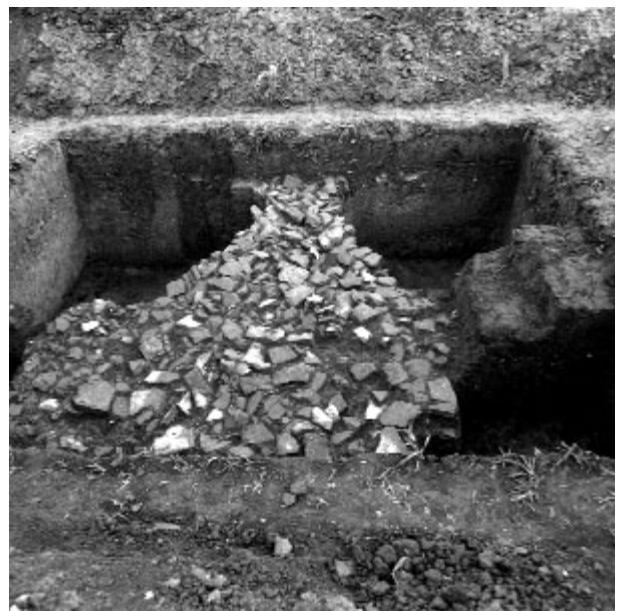

Fig. 6. Loc. 67: Remains of surface paved with Roman brick rubble in trench 14 (photo N. Boric)

3) THE BRICKMAKERS IN SIRMIUM

As to the brick making (from the 1st century onwards) in Sirmium or in its immediate vicinity, it is not certain yet whether precedence is to be given to military units, to private (civil) or to municipal brickyards. As to military units, there prevails the opinion that the brick used for the building of Sirmium was for the most part traded from various parts of Pannonia where Roman legions were stationed.²² The idea that in 1st-century Sirmium bricks may have been manufactured by the workshops of Legions I and II *Adiutrix*, IV *Flavia*, VII *Claudia*, I *Minervia* or VIII *Augusta* (the names of which occur on some monuments in Sirmium) remains hypothetical.²³ The same is true for the auxiliary units whose names have also been registered in the Sirmium area: *Ala II Pannonicorum*, *Ala I Aug (usta) Ituraeorum*, *Cohors I Campanorum*, *Cohors I Campanorum voluntariorum*, *Cohors VII Breucorum*, *Cohors I milliaria*.²⁴ As for *Ala Augusta Ituraeorum*, M. Mirković leaves open the possibility that this unit may have taken a temporary stay in Sirmium during Domitian's wars.²⁵ Instructive is the case of *Legio XIII Germina*, detached towards the end of the 1st century from Vindobona to Sirmium, where it took part in repairing the city walls.²⁶ Likewise, certain specialist units may have been detached to Sirmium for the needs of brick manufacture.²⁷ Finally, it is not likely that Sirmium, rich in clay sources in its immediate

vicinity, depended exclusively on importation or on the output of municipal or private brickyards, especially during the tetrarchy, which is the period of the city's greatest ever spatial growth.

As for civil workshops, i.e. municipal brickyards, information confirming their existence is much more reliable. Sirmium was supplied from the nearby Roman cities (*Siscia*, *Aquincum*, *Vindobona*, *Scarabantia*, *Brigetio*, *Intercisa*, *Quadriburgium* etc.), as evidenced by civil workshops' stamps on the bricks found in the city,²⁸ but especially interesting is a stamp containing the letter *S*, which points to Sirmium as the production place.²⁹ The catalogue of brick stamps from the

²² M. Mirković, *Sirmium I*, 30. A. Milošević, *op. cit.*, 108.

²³ M. Mirković, *Sirmium I*, 30.

²⁴ *Ibid.*, 31–3.

²⁵ *Ibid.*, 31.

²⁶ The information comes from a stone block bearing an inscription, discovered on loc. 44 (in 1972). According to the interpretation by M. Mirković, the inscription says that *Legio XIII Gemina* rebuilt a hundred-foot-long section of the rampart (of Sirmium). See: M. Mirković, *Sirmium et l'arme romain*, *Arh. vestnik* 41, Ljubljana 1990, 631–41.

²⁷ Such a possibility has been left open by A. Milošević (*Sirmium I*, 109). Speaking of the territory of Bulgaria, V. Velkov also considers it possible that smaller units of some legions (specialized in brick making) may have been detached to some cities or places; V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam, 1977, 157.

²⁸ *Ibid.*, 107–8.

²⁹ *Ibid.*, 107.

Sirmium area published by A. Milošević covers the period from 1957 to 1964. Information gathered since 1964 is yet to be analyzed. In any event, we are allowed to believe that there are indications for dating the early stages of brick manufacture and use in Sirmium to the very beginnings of the development of Sirmium, the subsequent residence of Roman emperors.

Let us revert to the brick kilns which, unlike the scattered pottery ones (outside the city walls), were concentrated on a single location, on the fringes of the eastern necropolis (fig. 1/A and B). So as to understand the reason for that, one should know the terrain and favourable natural conditions both for the exploitation of clay and for the organization of brick production.

4) NATURAL CONDITIONS FOR THE MANUFACTURE OF BRICK (AND OTHER FIRED-CLAY PRODUCTS) IN SIRMIUM

Building traditions in any geographical area reflect an unwritten rule, namely that the choice of basic building materials is determined by local resources. Lying on a rich source of quality clay, Sirmium was an ideal case. Let us recall that the city was founded on a loess plateau gently sloping down towards the Sava, at an altitude of 77–83 m. This markedly flat terrain is part of the plain of south Srem where two formations can be roughly distinguished: loessoid (of eolian origin) and fluvial (formed by the action of the Sava and Danube Rivers). In the broader territory of Srem, the loess layer varies from 2 to not less than 60 m in thickness.³⁰ In the area of Sremska Mitrovica, i.e. of Sirmium, the thickness of this layer is not precisely determined but geotechnical tests allow the assumption that it exceeds 15 metres.³¹ The area of Mitrovica by the Sava (either bank) is dominated by the so-called limno-fluvial and loessoid-wetland formations.³² In the area that the city used to cover, a fairly clear east–west demarcation can be drawn between the two geological formations (loessoid and fluvial). Roughly speaking, it follows the streets of Stari šor and Arsenije Čarnojević up to loc. 9, i.e. to the right bank of the Čikas, whence the loess plateau expands to embrace the space between Palanka St., the northeast shore of the fen of Jalija and the road crossing the Sava and heading towards Mačva (fig. 1). Virtually the entire loess plateau is a rich source of high-quality clay, which explains the fact (confirmed by excavation) that it was there that brick or pottery kilns were located in the Roman period.

On the other hand, the closeness of the Sava River and the Čikas brook as well as the possibility of drawing the ground water (either of local origin or inflowing from the springs of Fruška Gora) to the surface ensured an optimum supply of »technical water«, up to this day the main prerequisite for brick and pottery making.³³ And finally, a well-organized road network with Sirmium at a crossroads³⁴ and a big river port ensured the fast and safe distribution of clay building products not only within the city *territorium* but also to the more distant Roman provinces.

5) THE LOCATION OF THE BRICK KILNS

The significance of the location of the discovered brick kilns calls for a more elaborate explication than the introduction offers, especially because the functional zoning of Sirmium has not been seriously discussed so far. The latter, however, is understandable because what of the city's physical structure has been revealed by excavation during the past forty years does not yet permit an easy and precise location of some vital urban functions,³⁵ in particular with respect to the city zones without the walls, i.e. sizeable suburbs,

³⁰ P. Vujević, Geopolitički i fizičko-geografski prikaz Vojvodine, *Vojvodina I*, Novi Sad, 1939, 7.

³¹ The purpose of geotechnical tests at building sites (i.e. archaeological sites) was to ensure the proper foundation for the structures to be erected (after an archaeological investigation). The writer had the opportunity (by the kindness of investors or contractors) to gain a detailed insight into the geological structure of the soil in Mitrovica through numerous geotechnical reports.

³² V. Ratković, *Elaborat geotehničkih istraživanja za izradu projekta kanalizacije i otpadnih voda na području Sremske Mitrovice*, Novi Sad, 1992, 10.

³³ The geotechnical tests have shown dependably a simultaneous variation of the water table level in different places, which can be explained by the arrangement of geological layers, in which permanent groundwater springs are formed and which are in a direct hydraulic relationship with the Sava water-level. This hydrogeological situation in the zone of Jalija or Kamenjar much influenced the siting of graves and their density on the foreshaid necropolis, as well as the location and depth of the brick kilns.

³⁴ From the Roman main road (*Singidunum–Cibalae*) a branch started not far from the brickyard of Sirmium (in the east) and, crossing the Sava, headed towards Mačva and further on. The remains of the *Singidunum–Cibalae* road have been registered in the immediate vicinity of the brickyard during a survey of Roman roads in Srem within a joint Yugoslav and American research project (1969–71), D. Popović, *Glavna komunikacija u Sremu u svetu arheoloških istraživanja*, *Materijali XVII*, 1978, 102.

³⁵ Such analyses, based on the available archaeological evidence, have been performed by the writer in his PhD thesis (see note 17 herein).

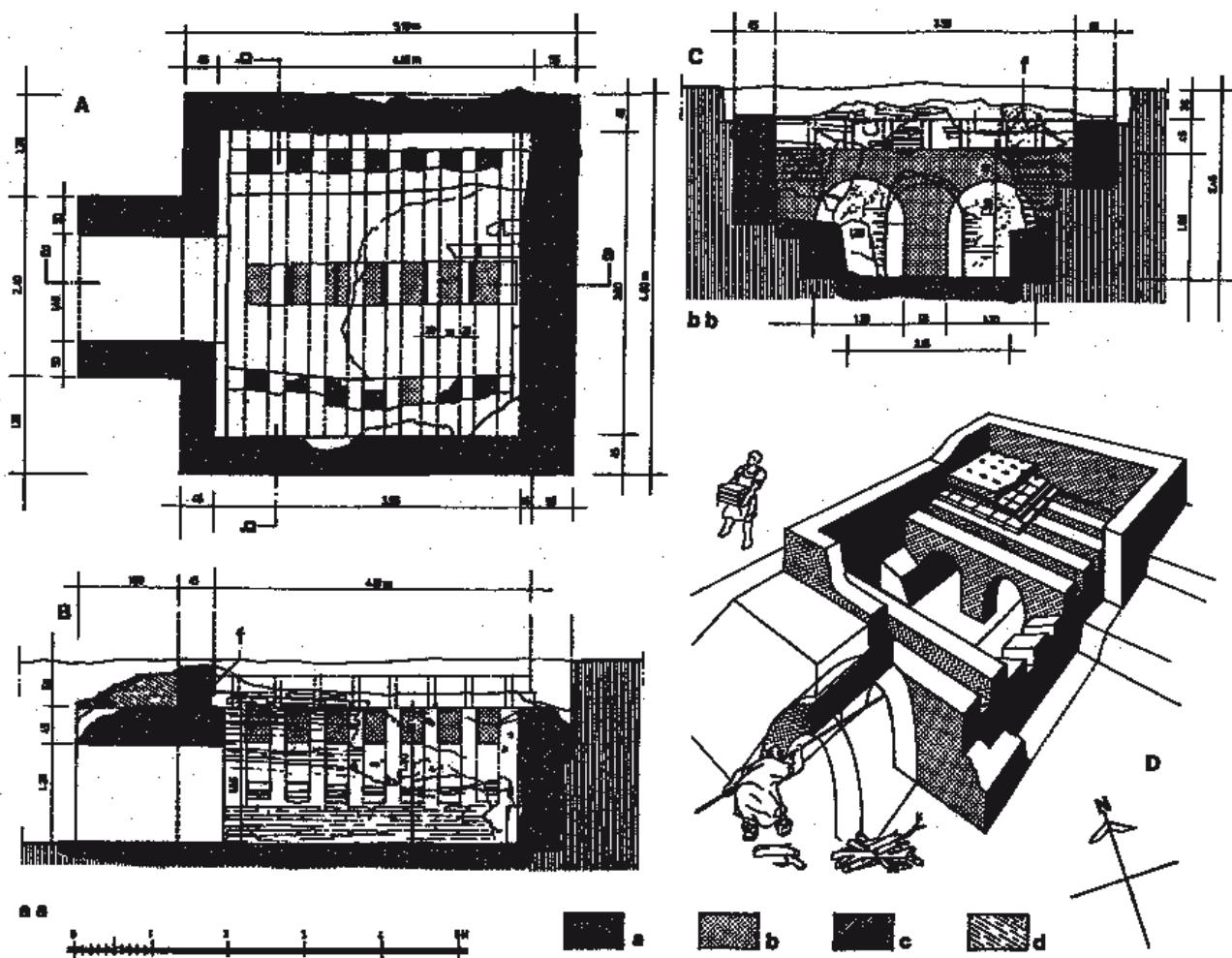

Fig. 7. Kiln 1: A) plan; B) longitudinal section a-a; C) cross-section b-b (right, clay-plastered surface marked with f); D) construction of furnace-chamber drawn in perspective

necropolises, communications, ports, and large industrial complexes, including our brick kilns.

The south section of the eastern necropolis, on the periphery of which the Roman brick kilns were found, occupies the area south of present-day Palanka St. or, more precisely, south of Timočke divizije and Stanka Vraza Streets (fig. 1/A, fig. 4), i.e. south of the main Roman east-west road (Singidunum-Cibalae), the course of which is most likely to have run north of Palanka St.³⁶ There are grounds to assume that along the opposite, northern, perimeter of the brick-making complex (south of Timočke divizije and Stanka Vraza Streets) an internal east-west communication ran parallel with the aforementioned main road. Namely, trenches 4 and 5 on loc. 81 and trench 15 on loc. 67 (fig. 2) have yielded large surfaces paved with Roman brick and tile rubble, possibly the footing of this internal pathway (figs. 5 and 6), unless they are the remains of working floors within the brick-making complex.

Within this area, south of Stanka Vraza St. (between kilns 2 and 3) (fig. 1/A), in the digger-made profiles (for supplying the modern city brickyard), 79 early-Italic graves-wells from the 1st century AD have been registered.³⁷ The graves were sunk into a loess clay layer to a depth of 7–8,5 metres.³⁸ Some 300 m from this necropolis, on loc. 67 and 74, part of a 3rd–4th-

³⁶ Trench excavations south of Palanka St. in 1991 and 1994 covering the yard of the Catholic Chapel at the bottom of the hillock of Kalvarija, as well as archaeological coverage of the building of the city sewerage in 1996 gave negative results in that respect. Therefore, the course of this important Roman road probably ran somewhat to the north of Palanka St.

³⁷ On that occasion, 79 graves-wells were identified, their bottoms being at a depth of about 8 m. See: P. Milošević, Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i drustvenih kretanja u pristoriji i antici, *Materijali XX*, Beograd, 1985, 178–81.

³⁸ The same type of find (graves-wells) was registered in the area once occupied by the beneficiary station (loc. 70), north of the Roman road to Cibalae; see fig. 1.

*Fig. 8. Front view of kiln 1 with vaulted firing port, view from the west
(photo N. Borić)*

*Fig. 9. Kiln 1: Vestiges of both furnace-chamber tunnels and bulky east kiln wall, view from the west
(photo N. Borić)*

Fig. 10. Kiln 1: Firing port in west wall viewed from the interior of kiln. Top right (f): fragment of clay coating with its lower edge probably marking the upper grill level. Hatched areas: a) brick walling; b) reconstructed parts of furnace-chamber; c) fired earth; d) brick paving over a fill of earth (photo N. Borić)

century necropolis with sporadic burials has been discovered.³⁹ Its western perimeter is about 1.5 km from the east city wall. It may be mentioned that the latter distance results from a research by the author of

this study and is based on some new data about the position of the 4th-century city wall (figs. 1 and 3). The east wall of Sirmium was previously expected to have been in line with loc. 9, which gave half the distance (about 750 m).⁴⁰ Considering its position and dimensions (c. 120 by 80 m), the necropolis may be presumed to have belonged to a hamlet adjoining the brick-making complex. Earlier assumptions about a military camp near the 1st-century necropolis have not been confirmed by excavation (on loc. 67 and 74).⁴¹

It is from the eastern perimeter of the necropolis, on loc. 67 (fig. 1/A), that the brick-making industrial complex begins, its eastward spread being traceable to a length of about 500 m, up to the modern road running across the »New Sava Bridge« and connecting Srem with Mačva. The latter apparently coincides with the

³⁹ On loc. 67 (trenches 7, 7a and 29) four built graves and two urns were discovered in 1985. The results have for the most part remained unpublished, except for P. Milošević's brief description of the best preserved example of a tomb with gabled roof: P. Milošević, *Arh. pregleđ* 27, 1986, *op. cit.*, 115–6. On loc. 74 (in 1992) two sarcophagi were found. The child's one, in a perfect state of preservation, now is kept in the Museum of Srem. The other, heavily damaged, was furnished with valuable offerings. See: Z. Pejović, Čilibarski predmeti iz carskih radionica, *Sunčani sat* 3, Sremska Mitrovica, 1993, 68–9.

⁴⁰ The position of the eastern rampart (1st–4th c.) has been established by the writer and presented in his PhD thesis. Figs. 1 and 2 herein illustrate the results of these investigations.

⁴¹ O. Brukner, V. Dautova-Ruševljanić, P. Milošević, *op. cit.*, 32.

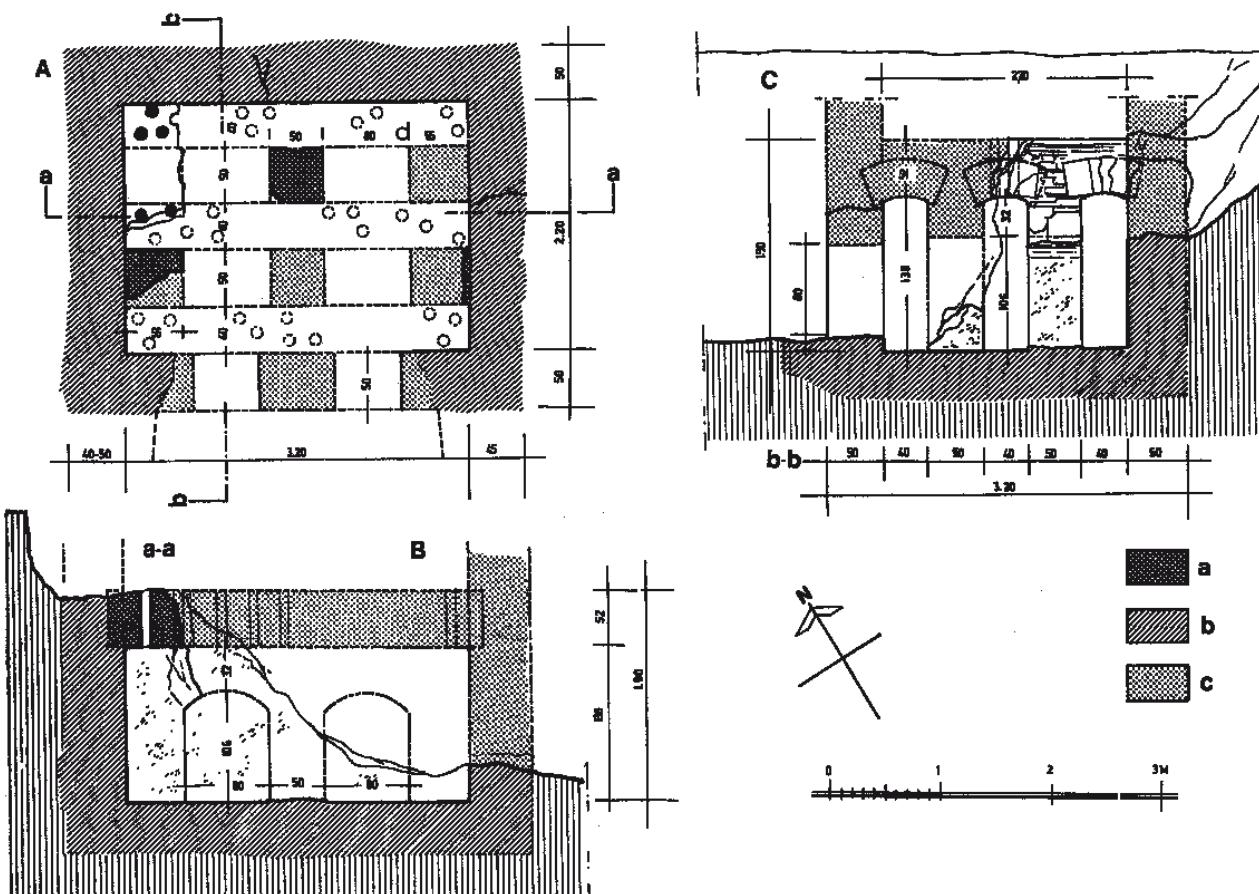

Fig. 11. Kiln 2: A) plan; B) longitudinal section a-a with remains of the grill in situ; C) cross section b-b with remains of vaults supporting the grill. Hatched and dotted areas: a) remains of brick-built constructions; b) fired earth; c) reconstruction of missing parts of furnace-chamber construction

course of a Roman road of the same rank, as is convincingly confirmed by the remains of the Roman bridge piers abutting onto the modern bridge (figs. 1/D and E).⁴² To judge by the research done so far, the brick-making complex may have been 150–200 m (north–south) by about 500 m (east–west) (fig. 1/A). This is obviously an elongated tract of land where batteries of brick kilns were installed at intervals. Its shape was determined by hydrology, i.e. by the position of water surfaces. Namely, some 20 to 30 m south of the complex begins the former bed of the Čikas, i.e. the former northern shore of Jalija (fig. 3). Further to the east and south, as far as the bank of the Sava, there was a wide stretch of water-covered land (fig. 1). As shown by its altitude (81–83 m above sea level), for the location of the brick kilns, and of the city necropolises, was chosen an area unaffected by ground waters (fig. 2). At any rate, the risk that either the kilns or graves would be exposed to underground flooding was not to be allowed.

From the topographical and geological features of the terrain occupied by the eastern necropolis follows that the location of the Roman brick-making complex was expertly chosen. In favour of such a conclusion also goes the fact that the location of the Roman kilns coincides with that of the modern city brickyard, founded as early as the beginning of the 19th century, at the time of Austrian rule, and active until recently (fig. 1/A, B). After fifteen centuries, the latter simply resumed the exploitation of Roman clay sources,⁴³ which points to the fact that the clay was of good quality. The modern brickyard ceased functioning in the early 1990's, but some old clay pits are still visible (fig. 1/C).

⁴² In the 1980's, when the Sava water-level was rather low, a team composed of V. Popović (director of archaeological research in Sremska Mitrovica), P. Milošević and M. Jeremić came close to the new bridge by boat. Next to the modern construction the surviving parts of the Roman bridge piers were observable.

*Fig. 12. Remains of kiln 2,
view from the east (photo M. Jeremić)*

*Fig. 13. Kiln 2: remains of brick vaults,
view from the east (photo M. Jeremić)*

6) THE DESIGN OF SIRMIUM BRICK KILN STRUCTURES

The uncovered brick kilns (nos. 1–7) (fig. 27) will not be described in too many details simply because they show little difference from the multitude of such structures registered throughout the Roman Empire, and have often been discussed exhaustively by domestic and foreign scholarship in the past hundred years at least; the more so as the small-scale manufacture of brick (mostly in rural areas) still involves brick or tile kilns whose structure and building technique are virtually the same as those in Roman times. An exception may be kiln 2 (figs. 11 and 29). The usual technical characteristics will be specified only if they are clearly representative of certain kiln types and their varieties utilized in Sirmium. It should be noted that most kilns were in a poor state of preservation. In two cases only (nos. 3 and 7) was the construction of grates or »grill« identifiable (intact in no. 3). In most cases there is no information about their bulky walls above ground level.

The technical characteristics of all the seven structures from Sirmium (fig. 29) lead to the inevitable conclusion about their similarity. All of them are quadrilateral in plan: square (nos. 1 and 3) or rectangular (nos. 2 and 4–7). Their typological characteristics have therefore been determined by the number of furnace-chamber tunnels: *A*) double-tunnelled kilns (nos. 1 and 2); and *B*) single-tunnelled kilns (nos. 3–7) (fig. 29).

A) DOUBLE-TUNNELLED KILNS Kiln 1 (loc. 67, trench 3)

This kiln with two furnace-chamber tunnels but a single firing port is nearly square in plan. It has an east–west orientation, the firing port being in the east (fig. 7). Its internal dimensions above the »grates« or »grill« (hereinafter, grill) are 4.10 by 3.95 m (fig. 7/A). The earthen banks along its longer axis reduce the width of the furnace-chamber floor to about 2 m (figs. 7/C, 7/D and 9). The firing port has the form of a rectangular vaulted projection (1.40 by 1.50 m; internal height of 1.20 m) from the east wall (figs. 7/A and 8).

The massive kiln walls, 45–55 cm thick, are built of unfired bricks (clay mixed with chaff) 30 cm wide and 5–7 cm thick. The bricks were bound with mud, the joints being about 2 cm wide. The west and east walls (with the arched firing port), fully lining the vertical sides of the pit (figs. 9 and 10), have been

⁴³ According to archival material, the brickyard in Mitrovica is referred to in 1834 but, in the opinion of S. Gavrilović, it must have been active even before that date. The same author produces the information that the city administration gave up 2 acres of communal pasture to two citizens, with a remark that »the aforesaid land is useless and far away from the city«; S. Gavrilović, *Mitrovica, trgovište u Sremu XVIII i XIX veka (1716–1848)*, SANU, vol. DLVIII, Beograd, 1984, 108. After World War Two, under the name »Obnova« the brickyard resumed its activity in »new« Yugoslavia and worked until the 1980's. It has been recorded that its monthly output in 1968 was 1,000,000 hollow bricks, T. Milanković, *Sremska Mitrovica u socijalističkoj Jugoslaviji, Sirmium – Sremska Mitrovica (1949–1969)*, Sr. Mitrovica, 1969, 229.

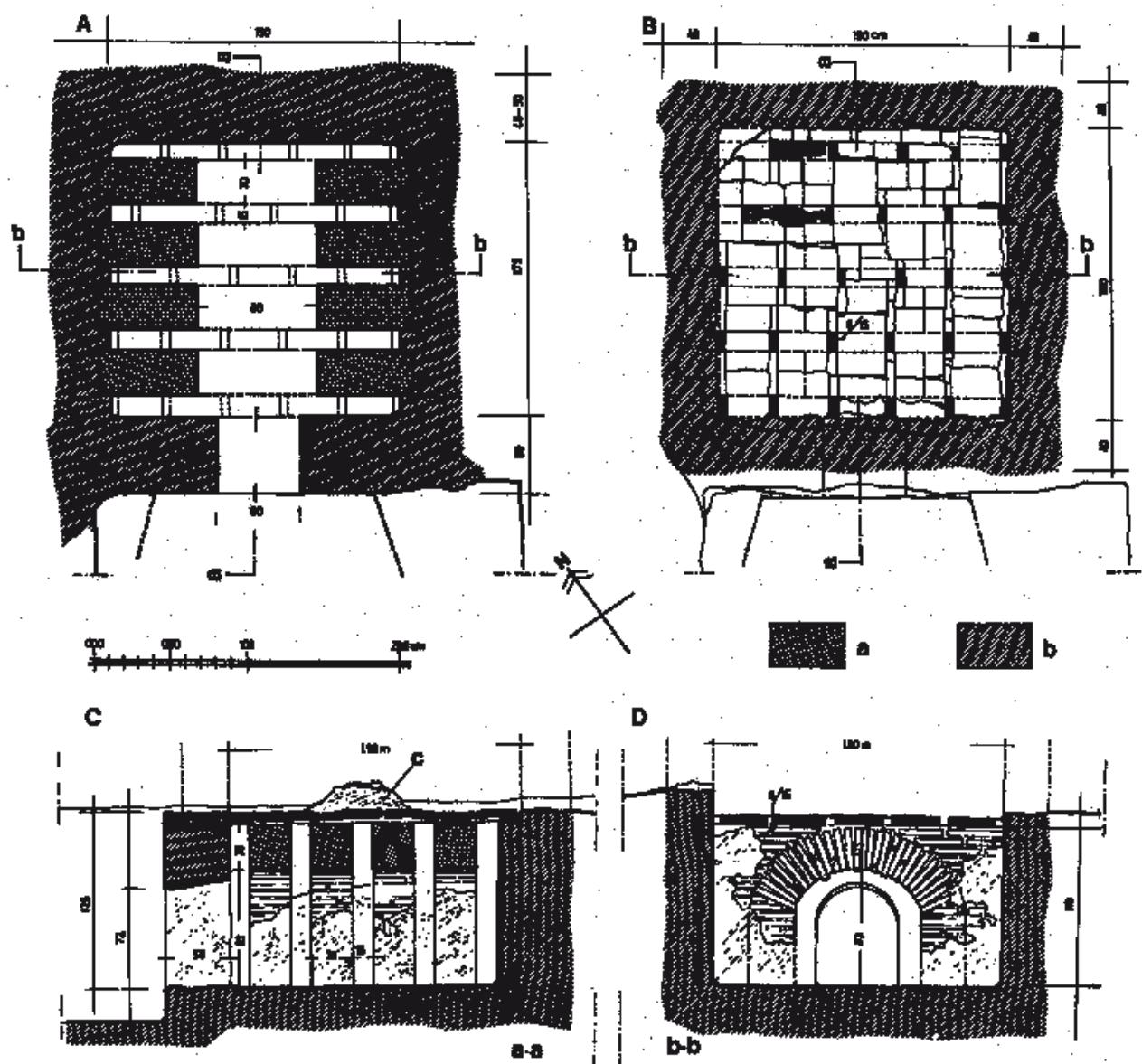

Fig. 14. Kiln 3: A) plan of furnace-chamber with cross walls and tunnel; B) plan of upper chamber with rectangular perforations (in the floor) for hot-air flow; C) longitudinal section a-a; D) cross section b-b.
Hatched and dotted areas: a) brick-built constructions; b) fired earth

preserved to a height of about 2 m. On the other hand, the north and south walls (let us call them lateral walls) followed the stepped sides of the pit thereby not only providing support for the cross walls on which the grill rested but also reinforcing and protecting the earthen banks (figs. 7/C and 7/D). The registered dimensions of the complete and originally unfired bricks in this part are $42 \times 29 \times 5$ cm.

Of the cross wall (double-arched) supports for the perforated grill only small fragments have been preserved at the points of support on the north and south banks (figs. 7/A and 10). They were built of unfired bricks $29-30 \text{ cm} \times 40-43 \times 5-7$ cm. Their central

»piers« rested on large-sized bricks (*tegulae bipedalis*) 57 by 57 cm, laid on the kiln's longer axis (fig. 7/A). A hypothetical reconstruction of the appearance of the cross walls (figs. 7/C and 7/D), based on the available data, shows that their arched openings were 1.20 m in width and 1.20 m in height (to the apex).

The kiln floor, i.e. the floor of the tunnels, was a layer of earth that hardened during the first firing. As for the grill plate, its lower level has been reliably established from the remains of a ledge projecting from the west kiln wall above the arched firing port (fig. 10/f). Twenty centimetres above the ledge begins a plastered surface, preserved on the part of the wall

*Fig. 15. Panoramic view of kiln 3 with its surroundings.
In background, clay-pits supplying modern city
brickyard active until recently (photo C. Nikolić)*

*Fig. 16. Kiln 3:
Side view of cross walls with part of grill
(photo C. Nikolić)*

*Fig. 17. Kiln 3: Part of grill
with surviving fragment of clay lining
on upper-chamber wall
(photo C. Nikolić)*

*Fig. 18. Kiln 3: Interior of furnace-chamber tunnel
with arched construction. In background,
»stalactites« resulting from vitrification of molten brick
(photo C. Nikolić)*

above the grill level (figs. 7/B/f and 10/C/f), which may indicate its original thickness (20 cm ?). From the state of preservation of the east and west walls it may be inferred that the aboveground part of the kiln also had massive brick walls.

Kiln 2 (Stanka Vraza St.)

This kiln, discovered in 1997 in a sewer ditch at the crossroads of Stanka Vraza St. and the main road to Mačva (fig. 1), may not appear as the purest example of double-tunnelled kilns its firing port being on the longer side, which is uncommon in rectangular kilns (fig. 11).⁴⁴ Originally, the kiln was in a perfect state of preservation. Regrettably, most of it had been destroyed by machinery before the archaeological team could get

to the site. What remained, however, was part of the grill with a few circular perforations allowing the circulation of hot gases (from the furnace-chamber) and part of its massive supports (figs. 12 and 13). It is highly likely that the kiln had two firing ports (extensions to the arched openings in the cross walls), which may have been pierced in the earthen south wall (fig. 11/A). The latter's thickness has been impossible to establish, but it probably exceeded one metre for it was free-standing in the stokehole and therefore exposed to strong lateral thrusts from the heavy brick vaults.

⁴⁴ The position of the firing port on the shorter side directs draft along the longer axis, ensuring at the same time a more dependable and faster burning of fuel in both tunnels.

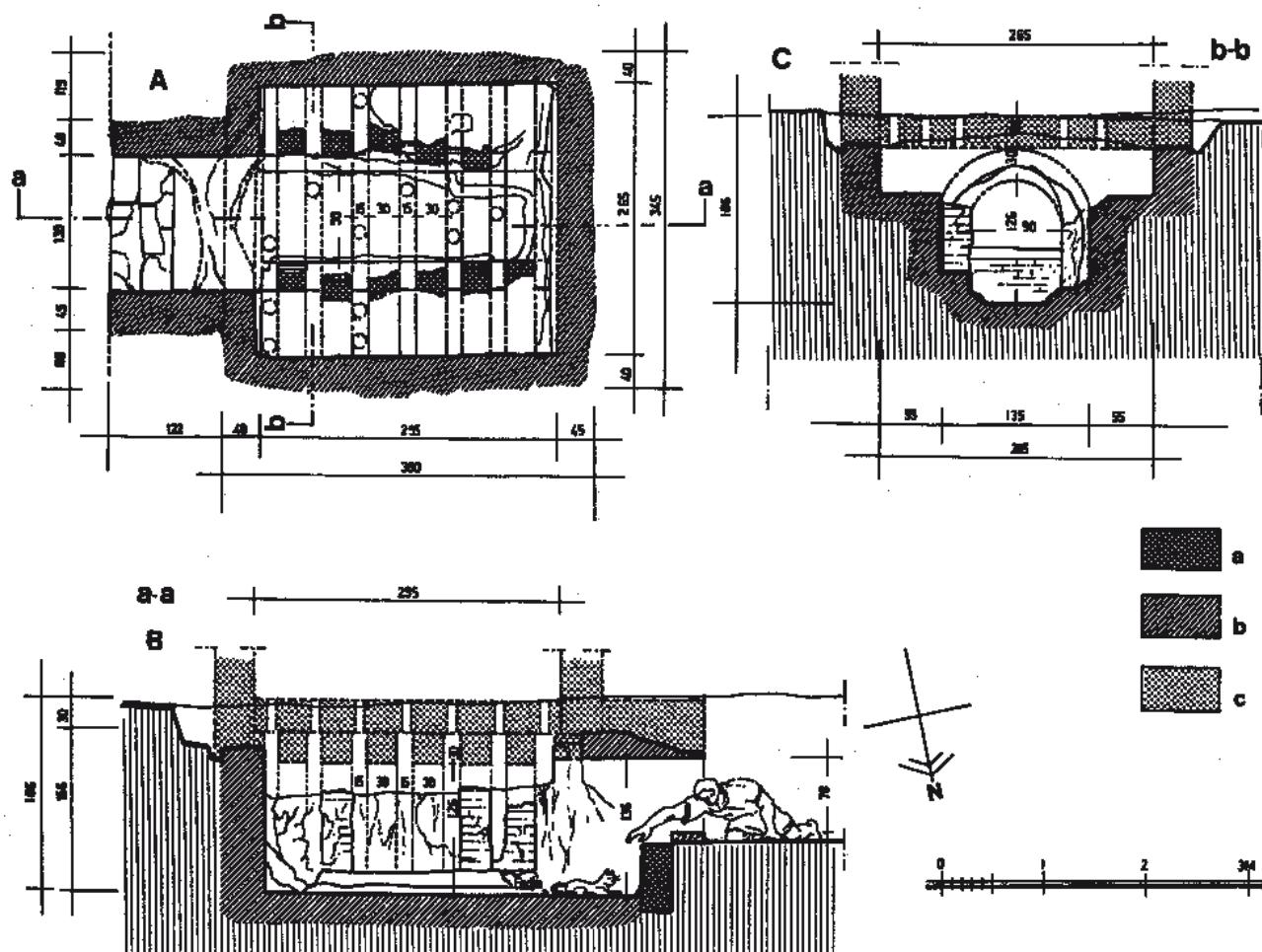

Fig. 19. Kiln 4: A) plan; B) longitudinal section a-a; C) cross section b-b.
Hatched and dotted areas: a) brick-built constructions; b) fired earth; c) partial reconstruction of missing parts

The internal dimensions of the kiln are 3.20 by 2.20 m (fig. 11). Its massive earthen walls about 40 cm thick, and its floor, were petrified during the first firing. The construction supporting the grill consisted of two massive cross walls (50 cm thick), each with two arched openings forming two 80-cm-wide tunnels (figs. 11/A and 11/C). The cross walls are built of unfired bricks $39 \times 29 \times 5$ cm. The distance between the two cross walls being unusually large – 40 cm,⁴⁵ the grill could be fixed only after the interspaces had been spanned with shallow vaults, bricks being laid crosswise to the kiln's longer axis (figs. 11/C and 13). The vaults were built with unfired bricks (mostly $34 \times 34 \times 9$ cm in size) and were not plastered. This produced three elongated vaulted spaces 40 cm wide and 1.38 cm high. The north and south vaults rested on the cross walls and directly on the earthen »lateral walls«, hardened *in situ* at high firing temperatures. The grill, with these brick vaults as an integral part of its construction, was

finished with two brick courses covered with a 2–5 cm thick layer of clay mixed with chaff. It is 52 cm in thickness, the vaults included. All the interior surfaces of the kiln were lined with clay mixed with chaff, 2–5 cm thick.

B) SINGLE-TUNNELLED KILNS

Kiln 3 (southern perimeter of the 1st-century necropolis)

The kiln was uncovered in 1969 by diggers securing clay for the nearby brickyard.⁴⁶ It is located on the edge of a 1st–2nd-century necropolis (fig. 1),

⁴⁵ Cross walls are usually spaced at 15–20 cm, as evidenced by numerous brick kilns registered throughout the Roman territory.

⁴⁶ The securing of clay was halted making it possible for the Yugoslav-American team to investigate the kiln. See note 2 herein.

*Fig. 20. Kiln 4: Interior of kiln, view from the west.
In background, east: vaulted firing port with sill
(photo N. Boric).*

itself previously discovered by mechanization.⁴⁷ Its furnace-chamber and the bottom tier of the grill consisting of horizontally laid bricks were in an excellent state of preservation (figs. 14 and 15).⁴⁸ As in the previous case, its walls were in fact the petrified pit sides (40–50 cm thick) (figs. 14/A and B). The central part of its front, south, 50-cm-thick (earthen) wall must have been partly free-standing, considering the existence of a stokehole in front of the kiln. The firing port (60 cm wide and 72 cm high) was on the axis of this wall. Having hardened during the first firing, this (south) wall may have remained in use for a longer period of time.

The internal dimensions of the kiln at the grill level (above the furnace-chamber) are 1.90 by 1.90 m (fig. 14/B). The width of the furnace-chamber at the bottom is reduced to 80 cm, which is also the span of the cross-wall arches (figs. 14/A and D). The furnace-chamber construction consists of four cross walls (with one arched opening each) built of bricks (30×35×5–6 cm) bound with mud mixed with chaff (fig. 16). The arches (fig. 18) rest directly on two earthen banks formed during the digging of the furnace-chamber (fig. 14/C and D). The height of the kiln up to the lower grill level is 118 cm. The footing for the grill consists of a layer of bricks (32×45×5 cm) spanning the 15-cm-wide distances. Rectangular vents (8 by 15 cm) were formed in it allowing the heated-air flow (figs. 14/C and 17).⁴⁹ Some bricks in this »covering« were deformed by high temperatures (fig. 16). There are no data about the total thickness of the grill. Between the surviving brick covering and a clay finish there may have originally been one or even two layers of bricks. An indication may be the fact that the lower

*Fig. 21. Kiln 4: North bank with remains of cross walls
(photo N. Boric)*

edge of a clay lining (marked with © in the plan) preserved in the lower zone of the west kiln wall touches this brick covering (figs. 14/C and 17). A somewhat thicker grill may only be expected in the case that the lateral walls of the upper chamber had been completely lined before the grill was built. All the vertical surfaces of the kiln, both internal and external, as well as the furnace-chamber floor, were plastered with clay mixed with chaff.

Kiln 4 (loc. 67, trench 6)⁵⁰

Despite their considerable mutilations, the remains of kiln 4 have permitted a graphic reconstruction of its sunken part (fig. 19/B and C). The internal dimensions of

⁴⁷ P. Milošević, *Materijali XX*, 1985, *op. cit.*, 178.

⁴⁸ The ground-plan and section of the kiln are published by O. Bruckner, V. Dautova-Ruševljanić, P. Milošević (*op. cit.*), who reproduce the plans as they are in the existing documentation. The plans have been corrected, completed and graphically reworked by the author of this study and on the basis of his own analysis of the available archaeological documentation (including photo documentation and on-spot sketches) (fig. 14/A–D).

⁴⁹ The grill in kiln 3 with its large quadrilateral perforations is by no means an innovation. Such examples occur at other sites, though not frequently. See: B. Vikić-Belančić, Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit, *Archaeologia Jugoslavica XI*, 1970, 32–3 and Pl. III/3.

⁵⁰ In the excavation records for loc. 67, this kiln is designated by no. 3.

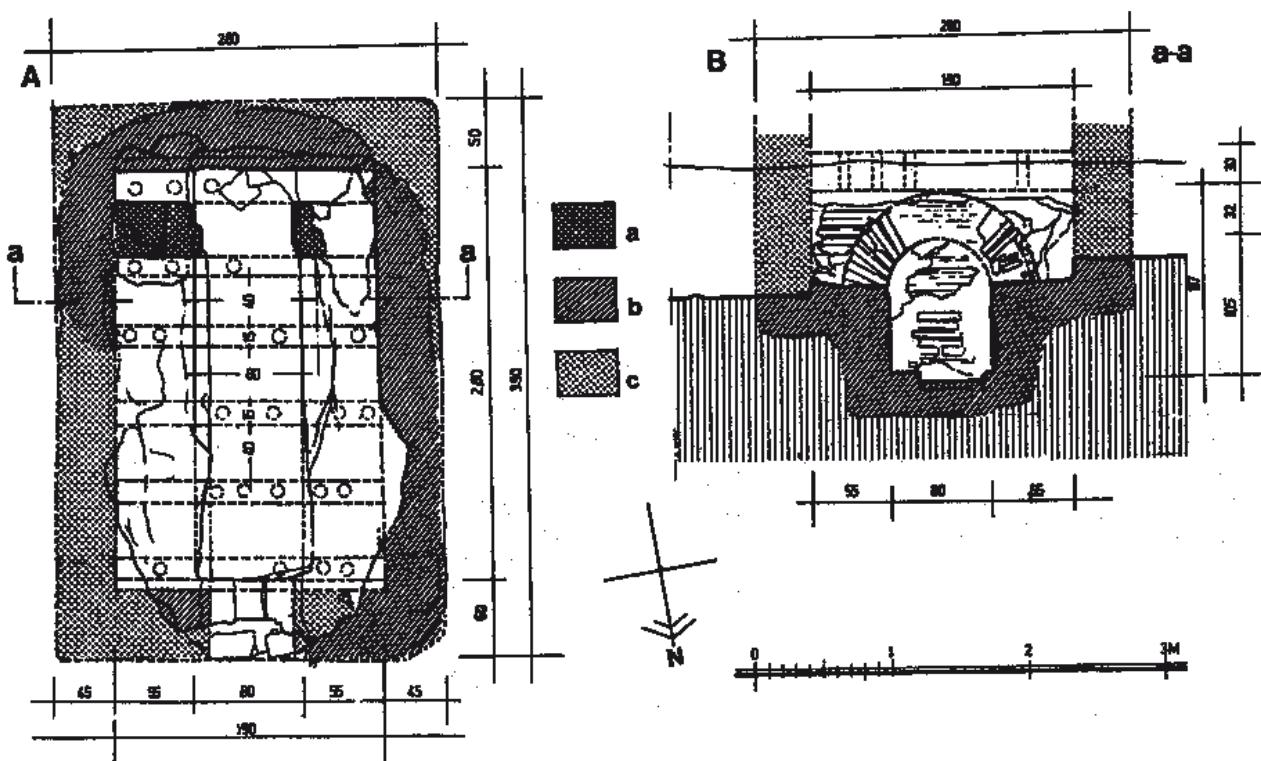

Fig. 22. Kiln 5: A) plan; B) longitudinal section a-a. Hatched and dotted areas: a) remains of brick-built constructions; b) fired earth; c) partial reconstruction of missing parts

the kiln (above the furnace-chamber) are 2.95×2.65 m. The vaulted firing port, 1.30 m wide and 1.36 m high, forms a 122-cm-long eastward extension (fig. 19/A). It was shaped during the digging of the furnace-chamber, when a massive 1.62-cm-thick »earthwork« was left in the east (figs. 19/A and B) and then hollowed out. After the first firing, the vault became a monolithic structure of fired earth. The kiln walls are masses of fired earth 40–50 cm in thickness. The sides of the furnace-chamber are stepped reducing its width to 1.35 m (figs. 19/C and 20), with two earthen banks on which the supports for the grill rest. This supporting construction consists of six cross walls built of dried bricks $27 \times 27 \times 6$ –7 cm and spaced 15 cm apart. The arched openings in the middle of them rest on small piers ($27 \times 27 \times 6$ –7 cm) projecting from the vertical surfaces of both banks for nearly the entire brick width (figs. 19/C and 21). Thus a tunnel was formed equal in width (90 cm) to the span of the arches.

It is interesting that the furnace-chamber bottom is about 50 cm below the stokehole in front of the kiln (fig. 19/B). Along this »fault« a small retaining wall was erected, which also functions as the firing port sill.

Kiln 5 (loc. 67, trench 6)⁵¹

The kiln is at an angle of 90° (figs. 2 and 27) to kiln 4. Obviously, the two of them constituted an operational whole, as evidenced by the stokehole they shared. Compared to the previously discussed structures, kiln 5 has been found in a poor state of preservation (figs. 23 and 24). Yet, traces of its lateral walls of fire-petrified earth as well as vestiges of the last cross wall (with part of its arched opening) against the south kiln wall have allowed an accurate reconstruction of its dimensions.

Its internal dimensions are 1.90 by 2.80 cm (fig. 22/A). The average thickness of its walls is 45 cm. The furnace-chamber construction consisted of five cross walls 40 cm thick (with one arched opening each), set at intervals of about 15 cm. They were built of bricks (clay mixed with chaff) $40 \times 30 \times 6$ cm in size, bound with clay mixed with chaff. The arched openings in the cross walls and the room left between the east and west banks formed a tunnel 80 cm wide and 105 cm high (fig. 22/B). The firing port, on the north side, may have

⁵¹ In the excavation records for loc. 67, this kiln is designated by no. 2.

Fig. 23. Kiln 5: Furnace-chamber tunnel, view from the north (photo N. Boric)

Fig. 24. Kiln 5: Detail of cross-walls arched openings forming furnace-chamber tunnel (photo N. Boric)

Fig. 25. Kiln 6: Remains of furnace-chamber tunnel, view from the west (photo N. Boric).

Fig. 26. Kiln 7: Remains of furnace-chamber tunnel, view from the south (photo N. Boric)

*Fig. 27. Paired kilns 4 and 5, view from the east
(photo N. Borić)*

been as wide as the tunnel or somewhat narrower. The only brick-built part other than the cross walls is the south kiln wall (figs. 22/A and 23), in fact a lining or a wall supporting the south side of the furnace-chamber pit, on which traces of subsequent repairs have been registered. As shown in the graphic reconstruction (fig. 22/B), the height of the furnace-chamber up to the lower grill level is 137 cm. No traces of the grill have been registered.

Kiln 6 (loc. 67, trench 19)⁵²

Like the two kilns described above (nos. 4 and 5), kiln 6 is placed at a right angle to kiln 7 and shared the stokehole with it (figs. 2 and 28). The kiln has suffered heavy damage with time. Initially, a small distance of 70 cm between the remains of its »solid« walls has misled into concluding it was a metal-smelting furnace.⁵³ This in fact is the lower zone of the firing tunnel (70 cm wide), next to which have also been registered the remains of massive fired-earth kiln walls (figs. 26 and 29). The tunnel sides (i.e. vertical sides of the north and south banks) were reinforced with small walls built of bricks bound with clay mixed with chaff, on which (as in the previous cases) rested the cross walls, now vanished without trace. The preserved height of these small walls is about 30 cm (fig. 25). The complete bricks are 44×31×5 cm in size. The firing port faces west.

The bulks of earth constituting the north and south banks are preserved to a width of 47 and 34 cm, respectively. The average width of the banks in the previous cases being 50 cm, the internal width of kiln 6 (above the grill) may have been 1.70–1.80 m, while its internal length (approximately measurable on the

*Fig. 28. Paired kilns 6 and 7, view from the east
(photo N. Borić)*

spot) is about 3 m. As for the vault of the tunnel (fig. 29), its height may have ranged between 1 and 1.20 m by analogy with the previously described examples (kilns 3–5).

Kiln 7 (loc. 67, trench 28)⁵⁴

As in the previous example, the only recognizable elements of this heavily devastated kiln were remains of the tunnel, the earthen bulks of east and west banks and (to a lesser extent) remains of the massive walls of fire-petrified earth (fig. 26). From the analysis of the remains it has been inferred that, just like kiln 6, it was not a metal furnace but a common brick kiln.⁵⁵ Its internal length is 3.95 m (fig. 29). The width of the tunnel is 80 cm, and its mouth faces south. The west bank (with vestiges of lateral walls) is preserved to a

⁵² In the excavation records for loc. 67, this kiln is designated by no. 5.

⁵³ In the report by P. Milošević (*Arh. Pregled 27/1985*) the furnace-chamber tunnels of kilns 6 and 7 (5 and 6 – in the excavation records for loc. 67/1985) are mistakenly (in our opinion) taken for the total dimensions of the interior, thereby giving the impression that the kilns are elongated in plan with a width of no more than 70–80 cm. In the same report, the width of kiln 6 (and 5), exterior walls included, is 1.40 m. Considering such dimensions, he presumes the structures to have served for smelting metal. See: P. Milošević, *Arh. pregled 26, 1985, op. cit.*, 116.

⁵⁴ In the excavation records for loc. 67/1985 the kiln is designated by no. 4.

⁵⁵ See note 53 herein.

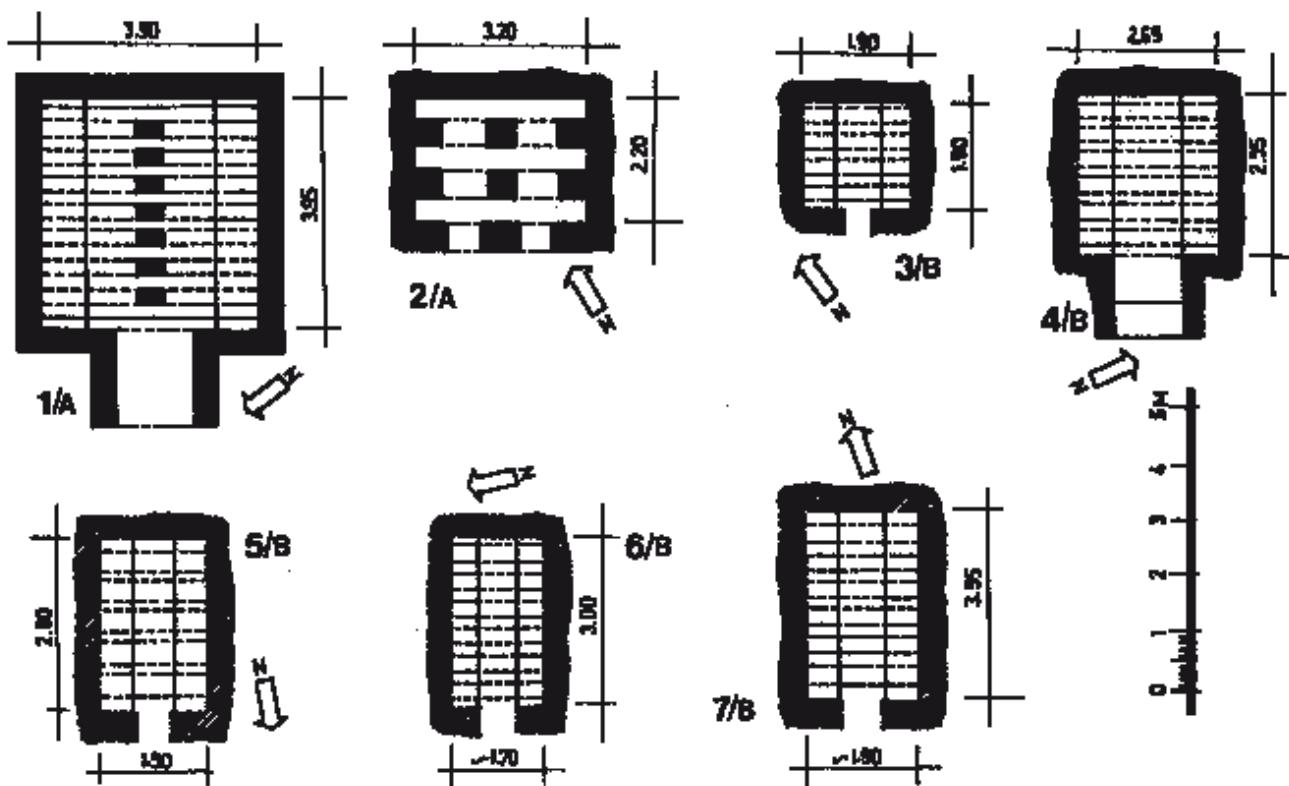

Fig. 29 – Schematic plans of Sirmium brick kilns: 1/A and 2/A – double-tunneled kilns.
Kilns 3/B–7B – single-tunneled kilns

width of about 40 cm, and the east one to about 60 cm. The thickness of the fired-earth kiln walls is about 40 cm. The preserved height of the tunnel is about 60 cm, which is the usual height of the banks. By analogy with the previous examples, the inner width of kiln 7 could have been between 1.80 and 1.90 m (fig. 29). The internal length, measurable on the spot, is 3.95 m.

floor tiles. Kiln 1 showed the highest concentration of such finds.⁵⁶ In the case of kiln 3, for instance, *imbrices* prevailed. In their lower zones, on floor level, pieces of cinder were a common find, as well as large amounts of soot and ash.

Judging by the finds of pottery and coins, the building and functioning of the kilns (nos. 1–7) is related to the 3rd and 4th centuries.⁵⁷

7) CHARACTERISTICS OF THE ARCHAEOLOGICAL MATERIAL AND THE DATING OF THE KILNS

The finds from the trenches where the kilns (nos. 1–7) were discovered include numerous pieces of fired clay, which are either fragments of kiln walls or of a 2–4.5 cm-thick clay coating from kiln walls or grill plates. Abundant brick rubble registered during the excavation of each kiln comes either from their furnace-chamber constructions or from kiln loads. Besides bricks, there were also fragments of roof tiles, *tegulae*, *imbrices*, of *tubuli* (for facing walls and for heated-air distribution in panel heating systems), or of *tegulae mamatae*, as well as intact hexagonal or »butterfly«

8) THE RECONSTRUCTION

The descriptions and especially the associated graphic representations offer a partial reconstruction of some important kiln elements, principally of the furnace-chamber construction, i.e. brick-built cross walls with the grill. Thus reconstructed, the height of their cross-walls could be calculated with more accuracy than the entire height of their furnace-chambers

⁵⁶ In kiln 1, among brick rubble there were intact special-purpose bricks (for canal building), 29×15×5 cm in size.

⁵⁷ The coins are dated by P. Popović, curator, Museum of Srem, Sremska Mitrovica.

Fig. 30. Device for mixing and grinding clay (driven by draft animals) on a private estate in the Požarevac area (east Serbia). Right: a well (photo M. Jeremić)

including the grills, which, with the exception of kiln 2, have not survived. Judging by numerous and well-preserved Roman kilns registered in the territory of the Empire, the thickness of grills varied considerably, which confirms the lack of standards for such constructions. In the territory of Hungary and Germany, for example, the thickness of the grill ranges from 8 to 20 cm,⁵⁸ in Serbia,⁵⁹ Slovenia⁶⁰ or Albania⁶¹ – from 30 to 37 cm. As for our kilns, it has already been said that kiln 3 gives some indications that its grill may have been about 10 cm thick (figs. 14/B and 17). If so, the furnace-chamber may have been 1.25–1.30 m high measured from its bottom to the upper grill level. This height would be 1.85 cm in the case of kiln 1 (where the minimum thickness of the grill would be 20 cm) (fig. 7/B).⁶² As for kiln 2 (with its 52-cm-thick grill), the reliably calculated height of its furnace-chamber is 1.90 m (fig. 11/B and C).⁶³

An attempt to reconstruct their aboveground parts, however, encounters many difficulties. As can be seen from the plans and photographs, the upper grill surface is approximately at ground level. As the aboveground structures, i.e. parts above the grill, are practically completely missing, their reconstruction is bound to remain hypothetical. Kiln 1 offers a few more elements than the others. Its massive walls built of bricks bound with mud and 45–55 cm thick (fig. 7/C)

Fig. 31. Bird's-eye view of brick-built cross walls in a sunken brick and roof tile kiln on a private estate in the Požarevac area (photo M. Jeremić)

probably continued in the superstructure. The aboveground chamber formed in that way gives the entire kiln the character of a permanent structure. In that case, in one of its walls there may have been, as it was common, an opening enabling the operator to load and unload the kiln.⁶⁴ Such openings are always walled up before firing. In the upper part the kiln is

⁵⁸ The kilns from the territory of Hungary operated by *Legio I Adiutrix* in the 2nd–3rd century have the grills 8–12 cm thick, H. Kelemen Márta, A Legio I Adiutrix téglavetője Dömösön, *Archaeologia értesítő*, vol. 121–2, 1994–5, 112. Roman kilns from Friedrichsdorf have grills 10–20 cm thick, H. Jacobi, Ein römischer Ziegelofen bei Friedrichsdorf, *Saalburg Jahrbuch* VII, 1930, 111 and XXX (Schnit A–B).

⁵⁹ Č. Jordović, *op. cit.*, 99.

⁶⁰ Z. Šubić, Kompleks rimskih opekaških peći v Ptuju, *Arheološki vestnik* XIX, Ljubljana, 1968, 455–63.

⁶¹ G. Pani, L. Papajani, Një furre në Durrës dhe probleme të cvendosjes së saj, *Monumentet* 1/1986 (31), 17 (fig. 2, 3).

⁶² In the plan shown in fig. 7/B the reconstructed height of the grate of about 30 cm is an approximation.

⁶³ See the descriptions of kilns 1–3.

⁶⁴ As a good example of Roman brick kilns with the surviving openings in the upper chamber wall may be mentioned those from Pompeii, or from Liebrüti, Germany, V. Kockel and B. Weber, Die Villa delle colonne a mosaico, *Mitteilungen des Deutschen Arch. Inst.* 90/1, 1983, 78, Abb. 8–11; T. Tomasevic-Buck, Die Ziegelbrennöfen der Legio I Martia in Kaiserburg/AG und die Ausgrabungen in der Liebrüti 1970–1975, 9, Abb. 6. In this kiln an orderly stack of imbrices was found *in situ*.

Fig. 32. Brick and roof tile kiln within a private brickyard in the Požarevac area. Clearly discernible on kiln wall, in background: entrance to upper chamber (photo M. Jeremić)

closed with a layer of bricks or tiles laid horizontally and overplastered with a mixture of clay and chaff. In the centre of this topping a vent for smoke is left. After stoking the kiln, the vent is sealed up with clay. Such kilns are suitable for firing tiles for roofing (*tegulae* and *imbrices*) and flooring, and other sorts of clay building products.

The other kilns from Sirmium (nos. 2–7) (fig. 29) offer no elements for the reconstruction of their aboveground parts since their massive walls (below ground level) are nothing but bulks of fired earth. Such a situation suggests that these were kilns whose aboveground parts were dismantled after each firing. In other words, it is the load itself that constitutes the aboveground structure, i.e. bricks set edgewise according to various patterns. The resulting truncated pyramid is covered with clay mixed with chaff. A vent for smoke is left on top and after the fire is set it is sealed up along with the firing-tunnel mouth. For the sake of a theoretical reconstruction, it does not seem wrong to draw an analogy with brick kilns still used in rural areas (figs. 30–35),⁶⁵ and we not only have in mind their aboveground parts but also the furnace-chamber construction which coincides with Roman kilns in every respect (fig. 31).

Fig. 33. Semi-sunken roof tile kiln in the Požarevac area in the firing phase of the process. It is topped with a thick clay coating. In background: dried tiles stacked under a long roof, a kiln load ready for firing (photo M. Jeremić)

As to the height of the aboveground parts of our kilns, i.e. their height above the grill, although there are no reliable indications it is certain that static reasons were a limiting factor, especially when the load constituted both the form and the content of the aboveground structure. Being an empirical calculation, this height can be expected to be virtually the same in different places. For example, an almost intact 1st-century Pompeian kiln has an internal height above the grill of about 2 m, nearly identical to present-day kilns from the Požarevac area (figs. 34 and 35).

The quality of fired products from the Sirmium kilns is a topic in its own right and will not be discussed on this occasion, especially because not a single sample has been put through chemical or mechanical analysis. Loessoid clay, such as that from Sirmium, is typical of the basin of Vojvodina. Its principal components are quartz and calcium carbonate. A high percentage of so-called fluxing agents (alkaline oxides) in the raw clay is indicated by the fact that bricks showing signs of vitrification have been registered almost in every

⁶⁵ The examples shown in figs. 30–35 were collected by the author of this study during his survey of the Požarevac area (eastern Serbia), well-known for high-quality brick clay.

Fig. 34. Brick kiln in the Požarevac area. Upper chamber is replaced by a clamp of dried bricks set edgewise. All visible surfaces are coated with a mixture of clay and chaff (photo M. Jeremić)

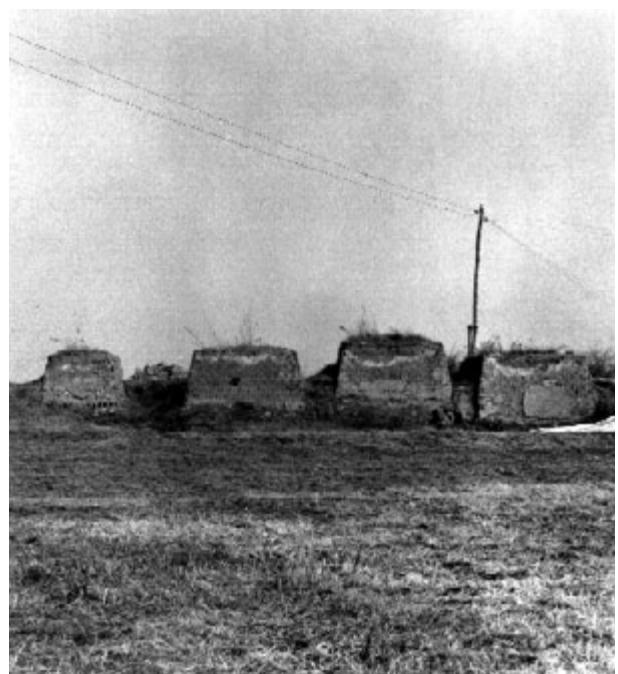

Fig. 35. Battery of so-called kilns «à banquette» within a private brickyard in the Požarevac area (photo M. Jeremić)

kiln.⁶⁶ This is particularly conspicuous in the cross-wall arches in kiln 3, from which this glassy mass hangs like stalactites (fig. 18).⁶⁷ The clay from Sirmium certainly had the properties of »greasy« clays, which are usually tempered in practice. Such additives include quartz sand, crushed brick and tile, fired-brick powder, ash, cinder etc.⁶⁸ As to the bricks from Sirmium, it is certain that the clay was tempered with ground fired bricks, clearly observable at the break of samples collected from various archaeological localities throughout the city.

Despite the small number of structures, analyses of the interrelationship of the kilns in the site plan (fig. 2) lead to the conclusion that batteries of kilns were separated by larger areas, let us call them working floors, where preparatory operations were carried out. As can be seen from the site plan (fig. 2), such working floors (between kilns 4 and 5, and 6 and 7) are 35–40 m wide. Providing that their arrangement followed approximately the same pattern up to the presumed eastern perimeter of the industrial complex, there must have been no less than seven such areas.

Only a few basic operations carried out on those surfaces will be mentioned here – from the preparation of raw material (clay) to the shaping of bricks and the steps preceding the firing: a) storage (in pits) of raw

clays secured from a nearby source; b) enrichment of raw clays by their blending with greasier clays, or their thinning if the clay is too greasy, or their tempering with chaff for adobe brick; c) grinding of the material in special »mills« with the possible use of draft animals (fig. 30);⁶⁹ d) placing of the paste in moulds to shape the unit desired (bricks, floor and roof tiles, water pipes, etc.); e) drying of mould-shaped units. The working floors must have been supplied with water, apparently from wells (fig. 30, right) and perhaps pulled out by hydraulic pumps. Furthermore, if the moulding phase was not performed in the open there must have been numerous shelters as well as light timber structures (sheds and huts) for tools and workers. One should

⁶⁶ P. Koščević, *Gradjevna opeka, crjep*, Zagreb, 1969, 51.

⁶⁷ *Ibid.*, 68–70 (this process occurs at a temperature of 1200° C. Commonly, the firing temperature ranges from 950 to 1000° C. Modern laboratory tests can reliably establish the temperature at which Roman bricks were fired).

⁶⁸ *Ibid.*, 61, 62.

⁶⁹ The author of this study had the opportunity to photograph such a »mill« on a private estate in the Požarevac area engaged in small-scale brick and tile manufacture. It actually consists of a barrel (wooden or metal) with a blade fastened to a vertical axle inside it. As a horse harnessed to it treads a belt (like on the threshing floor), clay is being ground and mixed. This operation is commonly employed in preparing clays for tile manufacture.

also expect a space for storing various materials for tempering (e.g., ground brick, ash, sand). When it comes to the organization of production, an instructive example is the well-explored brick-making complex at Rheinzabern,⁷⁰ or that of Viminacium.⁷¹ A graphic representation of the kilns in Sirmium (fig. 2) induces us to conclude that the kilns (at least those smaller) were arranged in pairs, a single working floor being shared by each pair. This is true for kilns 4 and 5, and 6 and 7 (figs. 2, 27 and 28). The examination of their immediate vicinity (kilns 1, 2 and 3) conducted so far does not permit any reliable inferences.

9) CONCLUSION

The fact that the typological classification of the kilns is based on the number of furnace-chamber tunnels (fig. 29) clearly shows that there is no essential difference between the structures described. As regards the furnace-chamber construction, it may be concluded that a uniform method was applied, except in kiln 2. It is a common system of serially arranged standard elements, so-called »cross walls«, whose arched openings thus multiplied form false vaults above the furnace-chamber tunnels. Such constructions have been registered in great quantities throughout the Roman Empire,⁷² and even nowadays occur in private small-scale manufactures (fig. 31). In kiln 2, the cross-walls spaced at unusually large intervals were covered with massive brick vaults that formed the grill construction. In all cases, the sides of the furnace-chamber pit were stepped, with the result that the width of the pit at the bottom was reduced to the width of the tunnel.

As for their bulky walls, two varieties have been registered. Representative of the first one is kiln 1,

whose massive walls (only registered at the lower pit level though) were brick built. Another variety comprises all the other kilns (nos. 2–7) with the furnace-chamber being just a simple pit (without solid walls). In this case, the sides and bottom of the pit achieved the necessary hardness *in situ*, after the first firing. Even within this variety some constructional interventions have been observed, mostly for the purpose of reinforcing the sides of the furnace-chamber tunnel that suffered some damage during use (figs. 22/b and 25). In most cases, traces of repairs have been registered. For all of the brickwork dried bricks (tempered with chaff) were used bound with clay (also mixed with chaff). As for the interrelationship of the kilns, to judge by nos. 4–7, they were arranged in pairs, each pair sharing a single stokehole in front of them.

From the portable archaeological material, the kilns from Sirmium can be reliably dated to the 3rd–4th centuries, which by no means implies that the previous period (1st–2nd c.) saw no brick making and that the building sites in Sirmium were only supplied through import. This, it is to be hoped, will be confirmed by some future excavation. Although relatively few, the kilns of Sirmium add considerably to our knowledge of the city's brick industry; and, above all, of the Roman city's urban topography that has been enriched with yet another »missing link« – the location of its brick kilns (fig. 3). As to the fact that the location of the brick-making complex and the courses of Roman communications, especially the already mentioned bridge across the Sava, both coincide with the modern ones, it not only testifies to the builder's steadfast and time-transcending instincts but also to the infallible logic of building, proven the whole twenty centuries later.

⁷⁰ H. Günter Rau, Ausgrabungen in Rheinzabern, *Archäologische Korrespondenzblatt-Jahrgang 7*, Mainz am Main, 1977, 55, 56 and Abb. 1.

⁷¹ Č. Jordović, Grnčarski i ciglarski centar u Viminacijumu, *Saopštenja XXVI*, Beograd, 1984, Plan 1.

⁷² Since such furnace-chamber constructions outlived the Roman Empire and spread far beyond its borders, there is not much point in quoting numerous analogies. Our two types are consistently included in the schematically presented typologies of brick kilns. As to the Pannonian parts, a typology composed by Hungarian authors may be mentioned: L. Barnabas, *Industrial Archaeology Kilns...*, *op. cit.*, 77–92.

Резиме:

МИРОСЛАВ ЈЕРЕМИЋ, Археолошки институт, Београд

ЦИГЛАРСКЕ ПЕЋИ СИРМИЈУМА

Током археолошких истраживања Сирмијума у Сремској Митровици, повремено предузиманих на ободу источне некрополе античког града, почев од 1969 године до данас, откријено је седам античких цигларских пећи (сл. 1, 2 и 3). По свему судећи, овај део ванбедемског терена, представљајо је зону цигларске индустрије Сирмијума. Терен на коме су пећи биле нађене представља и данас богато налазиште квалитетне глине. На њему је до скора била локирана и цигларска индустрија савременог града. Топографско-геолошке карактеристике овог дела терена, близина римских транзитних саобраћајница заједно са остатацима једног од сирмијумских мостова, који преко реке Саве води ка Мачви, указују на чињеницу, да је локација комплекса цигларске производње античког града била смишљено одабрана.

Сирмијумске цигларске пећи презентоване у овом раду, не разликују се у глобалу од мноштва примера забележених на широј територији некадашње римске империје, а које су бар у последњих стотинак година биле предмет детаљних разматрања у страној и домаћој стручној литератури. Већи број сирмијумских пећи овде презентованих, затечен је у веома лошем стању очуваности. Само у два случаја (пећи бр. 2 и бр. 3 – сл. 11 и 14), могла је бити констатована конструкција горње решетке или »роштиља«, која је у случају пећи бр. 3 (сл. 14), била очувана у потпуности. За већину примера, о надземним деловима конструкција пећи, нема података. Што се тиче њиховог међусобног односа, на основу примера од бр. 4–7 (сл. 2), могло би се закључити, да су пећи биле постављене у паровима са заједничком јамом, односно предпростором за ложење.

Поређење основних техничких карактеристика презентованих пећи, недвосмислено указује на њихову међусобну сличност. Основе су им четвороугаоне: квадратне (пећи бр. 1 и бр. 3, сл. 29) или облика издуженог правоугаоника. Стога смо њихове типолошке карактеристике одредили према броју ложишних канала: A) пећи са два ложишна канала (пећи бр. 1 и бр. 2) и B) пећи са једним ложишним каналом (пећи од 3–7, сл. 29).

Са аспекта конструкција ложишта пећи (испод решетке), можемо констатовати да је изузев код примера бр. 2 (сл. 11), код свих осталих применејен јединствен градитељски принцип. Ради се о узастопном понављању типских елемената (»ребара« или »режњева«) на једнаком растојању (сл. 7). На тај начин, умножавањем лучних отвора у »режњевима«,

формирани су својеврсни тунели који су у фази печања били испуњени »горивом« различите врсте (дрво или кукурузна шаша на пример). Такве конструкције лажних сводова, прекривених платформом решетке пећи, забележене су, како смо већ поменули, у безброј случајева на широј територији некадашње римске империје. Насупрот овоме у случају пећи бр. 2 (сл. 11), преко режњева, који су постављени на неубичајено великом растојању, изведени су масивни сводови од опека, који истовремено чине и конструкцију »роштиља«.

Код свих приказаних примера, укоп ложишта изведен је каскадасто, како се то јасно види на пртежима попречних пресека пећи (сл.: 14, 19 и 22). На тај начин, ширина искона у горњој зони (испод решетке) редукована је при дну ископа, у доњој зони, на ширину канала ложишта. Иначе, све зидане конструкције »режњева«, изведене су од непечених опека (са додатком плеве), у малтеру од иловаче (такође са плевом). Што се тиче обимних зидова ложишта, забележене су две варијанте. Прву препрезентује пећ бр. 1 (сл. 14), чији су обимни зидови сачувани скоро до пуне висине земљаног укопа, озидани опеком (сл. 7, и сл. 8–10). Другу варијанту представљају сви преостали примери (бр. 2–7), чија ложишта представљају једноставан укоп, без икаквих зидарских интервенција (сл.: 11, 12, 13, 15, 19, 21).

У овом случају, странице укопа заједно са конструкцијом ложишта и подним глиненим премазом добиле су потребну чврстину тек после првог печања. У појединим случајевима и у овој (другој) групи пећи било је зидарских интервенција, углавном за сврху ојачања страница ложишних канала, који су током дуготрајне употребе доживели већа или мања оштећења (сл. 22/В и сл. 25).

Покретне археолошке налазе у сондама карактеришу пре свега, бројни комади лепа дебљине 2–4 см, који потичу било са обимних зидова пећи, било са конструкција »режњева«. Забележени су и бројни комади цигларских производа (опека, кровних опека, опека – »мамата«, имбрекса, тубулуса, као и различитих врста подних плочица).

Налази новца, као и керамичког материјала, стављају поуздано инсталирање и функционисање пећи у време III–IV века. То свакако не значи да је у предходном периоду (I–II век), цигларска производња у Сирмијуму изостала и да је снабдевање градилишта било оријентисано искључиво на импорт.

MIODRAG TOMOVIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

KRAKU LU JORDAN AND GOLD MINING AND METALLURGY IN ANTIQUITY

Kraku Lu Jordan is the first archaeometallurgical complex of Antiquity in Serbia¹ that has come under systematic investigation (intermittently between 1971 and 1991).² It has been defined as a mining and metallurgical complex, and in addition to gold related to the mining of ores from which, in the furnaces discovered within the fortification, iron and copper were extracted (and even a variety of brass produced).³ However, recent excavations⁴ and a comparison to the data obtained previously do not give grounds for such an interpretation of the function and character of this complex. On the other hand, the assumptions we propose do not downplay but underscore the fact that it was a multipart and multipurpose centre engaged in gold mining and metallurgy, for the time being unique in the territory of the Roman Empire.

Mines – *metalla*, i.e. mining – *res metallica* was the backbone of the Roman economy in the territory of present-day Serbia, and that is what made the region important to the Empire. Between the 1st and 4th centuries, the *metalla Moesiae Superioris* grew into one of the main suppliers of the Empire with metals (principally silver, lead, gold, iron and copper). The mines in the Pek Valley, where Kraku Lu Jordan is situated, along with those in the Mlava Valley belonged to a special mining district known as *metalla Picensia*.⁵ The key role was played by the Pek Valley, where the major mines of the district were concentrated: Majdanpek (copper, iron, gold), Vitovnica (lead, silver, iron), Kučajna (gold, copper, silver), and Brodica (gold, copper, iron). What classified the Pek Valley among the regions of vital importance to the Roman Empire was gold. The Roman *res metallica* was from the very outset in the service of an expanding monetary and economic system demanding a steady and ever-increasing metal supply intended primarily for gold and silver coinage. After the loss of Dacia, whose famous gold resources were the probable reason for its

¹ Earlier large-scale excavation of two major complexes and, probably, the centres of two mining regions rich in argentiferous lead: the settlement at Sočanica (*Municipium Dardanorum?*) and Stojnik (presumed Roman *Demessus* or *Demessum?*) focused on fortifications, necropolises, sacral and secular structures, whereas their industrial (mining and smelting) zones have remained unexplored.

² Archaeological activity had two phases: at first between 1971 and 1979, and then in 1986–87 and in 1991. (Between 1973 and 1976, it was part of a joint Yugoslav and American project carried out by the National Museum, Belgrade, and San Diego State University, Department of Anthropology, San Diego, California.) Only a few preliminary reports have been published: B. Bartel, V. Kondić, M. R. Werner, Excavations at Kraku lu Jordan, Preliminary Report, 1973–76 Seasons, *Journal of Field Archaeology* VI, 1979, 127–49; P. R. Bugarski, S. V. Janjić, D. F. Bogosavljević, Prilog boljem poznavanju metalurške prerađe naših ruda gvožđa u vreme Rimljana (Summary: Contribution to Better Understanding of our Iron Ore Production in the Roman Age), *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije* II, Bor, 1982, 57–67; B. Кондић, Римљани на подручју Бора и у његовом суседству, *Бор и околина. Прошлост и традиционална култура* I, Бор 1973, 49–52; *Idem*, Poznorimska galerija u Rudnoj Glavi (Summary: Late Roman Gallery at Rudna Glava), in: B. Jovanović, *Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balkanu (Rudna Glava. Das älteste Kupferbergbau im Zentralbalkan)*, Bor–Beograd 1982, 107–8; M. Tomović, Kraku lu Jordan. Late Roman Fortified Metallurgic-Smelting Complex, *Archaeological Reports* 27 (1986), Ljubljana 1987, 121–2; M. R. Werner, The Archaeological Evidence for Gold Smelting at Kraku lu Jordan, Yugoslavia, in the Late Roman Period, *Furnaces and Smelting Technology in Antiquity* (ed. P. T. Craddock and M. J. Hughes), *Occasional Paper* 48, London 1985, 219–27; *Idem*, The Moesian Limes and the Imperial Mining Districts, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, Stuttgart 1986, 561–4.

³ B. Bartel, V. Kondić, M. R. Werner, *op. cit.*, 1979, 127–49; P. R. Bugarski, S. V. Janjić, D. F. Bogosavljević, *op. cit.*, 1982, 60; V. Kondić, *op. cit.*, 1973, 50; *Idem*, *op. cit.*, 1982, 107; M. R. Werner, *op. cit.*, 1985, 219, 223.

⁴ In 1986–87 and in 1991, in which the writer of this text took part.

⁵ On the division of Upper Moesian mining districts, their organization and administration, see the works by S. Dušanić (with earlier bibliography): Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II/6, Berlin–New York 1977, 52–94; Organizacija rimskega rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istoriski glasnik* 1–2, Beograd 1980, 7–55; The Roman

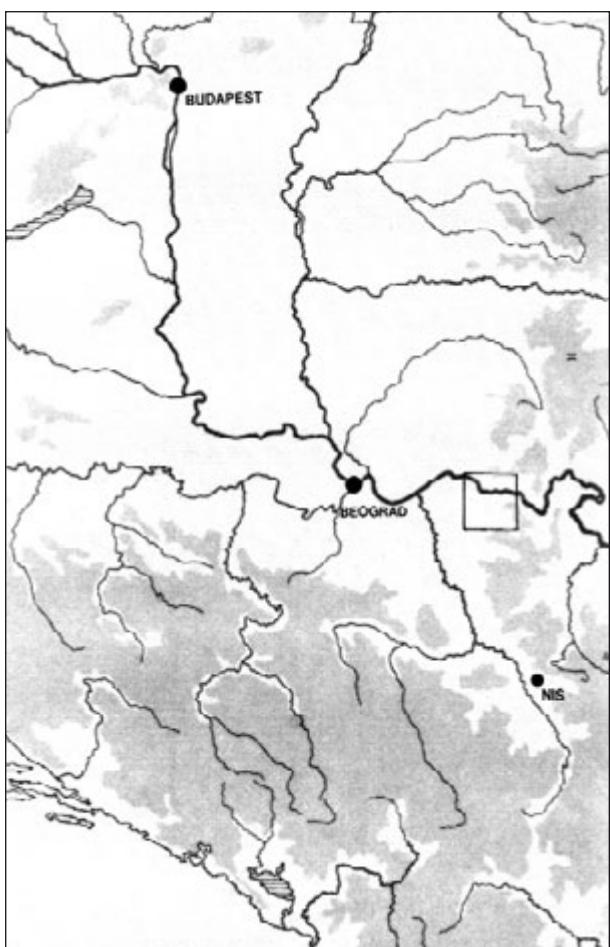

Fig. 1. The Pek Valley with its tributaries, eastern Serbia (drawing: A. Kapuran)

conquest, the Pek Valley with its rich and accessible gold deposits, along with the valleys of the Mlava, the Timok and numerous other rivers and streams on the slopes of Mt Deli Jovan, became a precious substitute for the lost Dacic *aurariae*.⁶ As a result, towards the end of the 3rd century the northeast of Upper Moesia developed a busy mining activity that carried on until the end of the 4th century.

The river Pek with its tributaries (fig. 1) is our richest auriferous region with copious remains of ancient gold works. The Pek yields gold (fig. 2) from its source to its confluence with the Danube (120 km), while its basin is 1236 sq m in area. Besides washing out gold from the auriferous sand in the Pek, Brodica, Komša, Gložane, Železnik and Crna Reka valleys, Roman technology included the recovery of native gold from placer deposits, notably the alluvia of the Pek and Brodica rivers where gold had deposited for thousands of years and also, though on a much smaller scale, the winning of this metal from primary deposits,

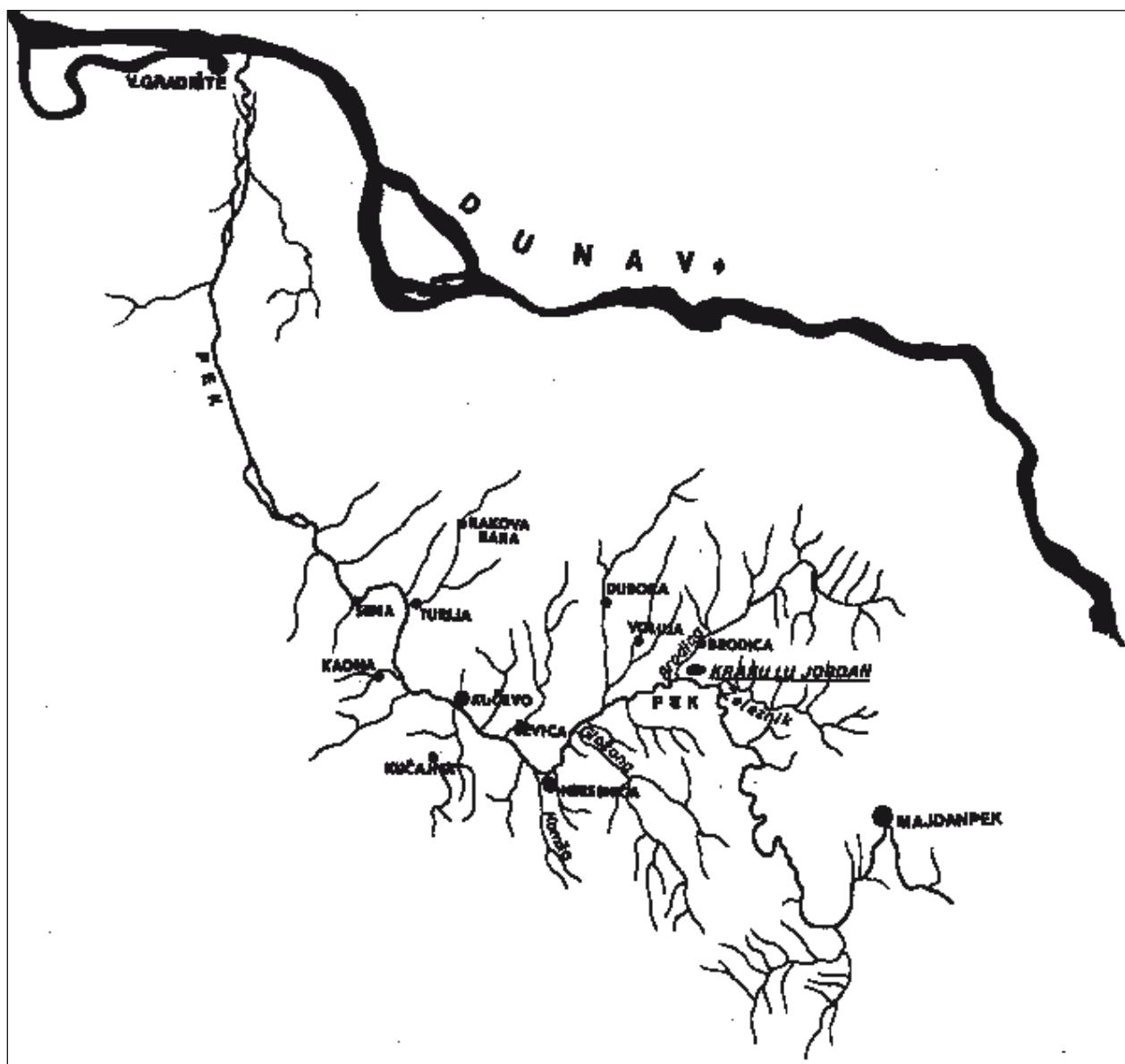
mainly the auriferous quartz veins in the Pek Valley. Kraku Lu Jordan is practically in the middle of those riches (fig. 3).

The site is adjacent to the village of Brodica (fig. 3), 15 km east of Kučovo (eastern Serbia), at the confluence of the Brodička Reka and the Pek, quite far from the Danubian *limes* (cca 70 km to the south). The building site in the narrow valley traversing Severni Kučaj (a branch of the Carpathians) was very carefully chosen. It is an elongated, narrow elevation (cca 80 m wide by 160 m long) with three steep and almost inaccessible sides (fig. 4). Being bounded by the Pek and Brodička Reka rivers on three sides (north, east and south), it gives the impression of an island,⁷ and was quite unsuitable for building defences and structures. Even so, the fortification was erected on the south side sloping at an angle of about 20° (hence its division into several sections) between the north rampart on the hilltop and the south rampart, and from the latter to the bottom at an angle of 45°. The entire elevation being stony, even formed of massive blocks of rock, the area was first turned into a quarry. Two problems were thus solved: by shattering rock and digging out stone the terrain was gradually levelled and rooms could be sunken into the ground and, at the same time, the stone for building ramparts and walls was obtained. There were two kinds of rock, but only slate was cut and used for building purposes. Being of poor quality, however, it was combined with pebbles from the Pek and Brodička Reka riverbeds. Hard and large eruptive rocks were simply circumvented, which left the eastern part of the plateau void of buildings. For example, the uncovered part of room 9 (north of the wall supporting room 8) indicates that it was only in that part of the plateau that the sinking of similar

Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life, *Mineria y Metalurgia en las Antiguas Civilizaciones Mediterraneas y Europeas*, vol. II, Madrid 1989, 148–56.

⁶ Interesting is an information provided by V. Simić (Прилог за познавање наше старије технологије у рударству, *Зборник радова XVI*, Бор 1974, 149) that in the Pek area the word *aurari* is still used for the Gypsies, and in Romania for the gold panners of Gypsy origin. Т. Ђорђевић (О Циганима уопште и о њиховом досељавању на Балканско полуострво, *Српски књижевни часник, Београд* 1904) says Walach Gypsies call themselves miners and *aurari*. According to F. Miklošić, »miner and *aurar* is a term for gold prospectors in Transylvania« (in: В. Симић, *op. cit.*, 1974, 149).

⁷ The original course of the Brodička Reka, bounding the elevation on the east and north sides, was displaced in 1947 for the purpose of laying down the Kučovo–Brodica railway line; today, it runs west of the elevation and flows into the Pek to the southwest of it.

*Fig. 2. The Pek Valley with major Roman archaeometallurgical sites registered between Majdanpek and Sena
(drawing: A. Kapuran)*

rooms, parallel with those within the defences, could be resumed. As the rooms were cut into the stony slope, in order to secure them against possible falls of rocks their north side was supported by a robust retention, itself reinforced on the inside with a wall alongside which communication between the furnace rooms was possible.

Strategic reasons were not the only motive for building the complex on this particular elevation. Apparently, a fortification had to be built at the heart of mine works or in their immediate vicinity. Gold being at issue, it was crucial to put the obtained amount in a safe place and work it into ingots without delay.

It is clear, however, that the complex is not altogether typical of Roman fortifications and that its ground-plan and general conception do not conform strictly to military purposes (figs. 4 and 5). Its division into three sectors was apparently determined by the relief and its multipurpose function (fig. 5). Sector I occupies the area between the north rampart and the towered south one; sector II, some 10 m wide – between the towered south rampart and a parallel partition outside the rampart; sector III – between the partition and the presumed south rampart at the hill bottom. The function of sector II is still obscure due to a poor degree of investigation. In trenches 1–2/91, expected

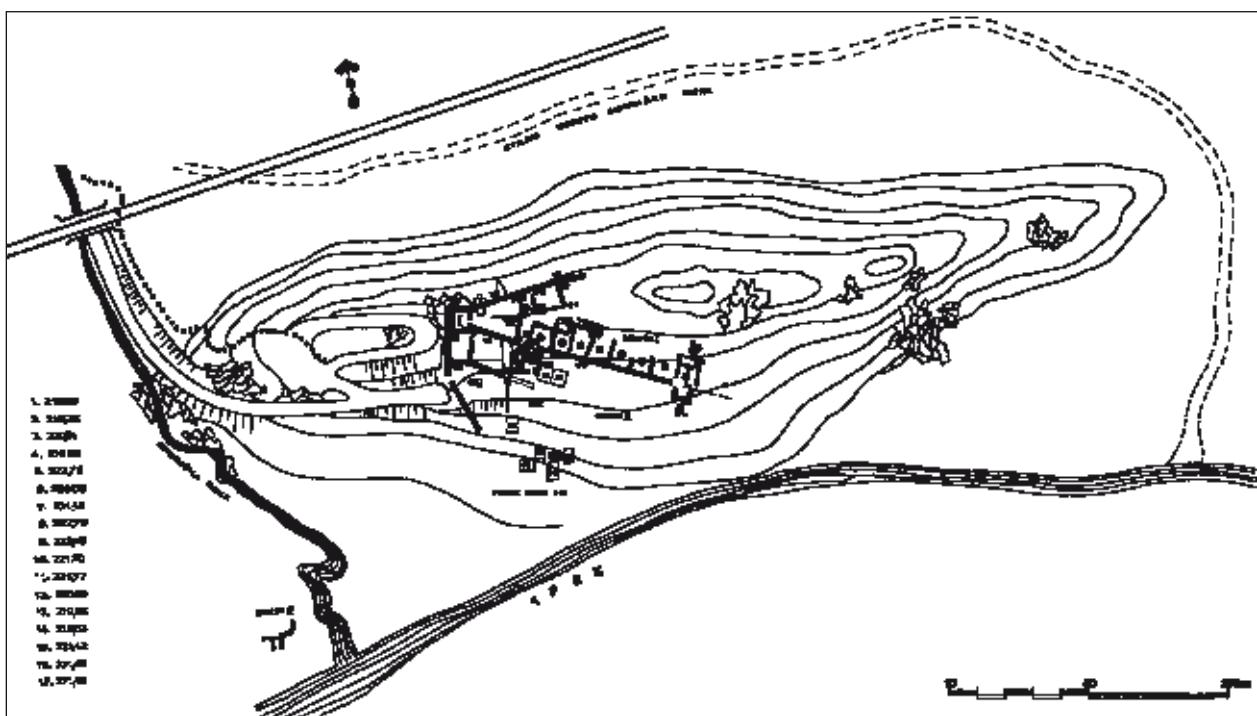
Fig. 3. Position of the site of Kraku lu Jordan (photo: M. Tomović)

to yield some tangible results, excavation has barely begun. Under the humus layer mixed with demolition debris there is a stratum containing shattered furnaces. In sector III residential and ancillary buildings have been presumed but the 1991 excavation (fig. 5, trenches 3–10) has revealed neither such structures nor any trace of the south rampart. Nor have such structures been found between the hill bottom and the Pek: a layer of humus overlies a layer of uncontaminated river sand, an indication that the riverbed moved towards the elevation.

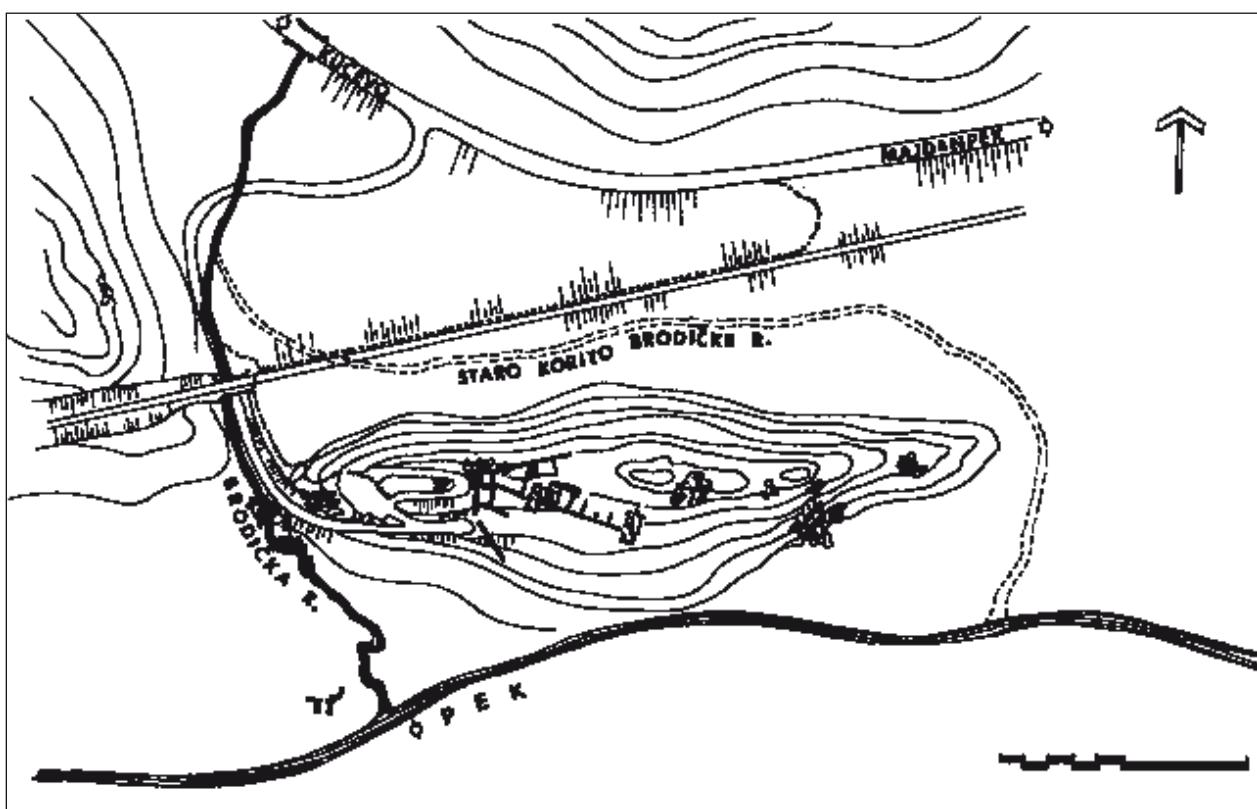
Notwithstanding the uniformity of building techniques and materials, the architecture provides evidence that not everything was built at the same time, and several building phases are distinguishable. However, they did not result from demolition or renovation, but from the need to boost the compound's defensive and productive capacities. A distinct craft and metallurgical area made up of a row of seven rooms explored so far (fig. 5, rooms 1–8) is situated in the east part of sector II, along the inner side of south rampart between the central (2) and east (3) towers. Virtually the same in size, all were sunken into the slope and built in the same way. The rampart

functioned as their south wall. They were separated by partitions about 0.70 m thick, while a wall of the same thickness propped up the vertically cut slope on the north side. The rooms were accessed by a few steps in the northeast corner. The rooms have walls of the same height (*cca* 1.40 m) and nearly identical floor levels. As there is no evidence for brick-built roof systems, it has been presumed that they were not covered at all.⁸ However, regardless of the function of either the rooms or furnaces (for smelting ores or for a craft), this is hardly plausible, and for one reason: how can one think of any worker performing whatever task exposed to a heavy fall of snow or rain? We are more inclined to assume timber roofs resting on the upper, wooden, wall zones. The builders had another important problem to solve, namely to ensure proper ventilation, a requisite for the burning of fuel, for driving away gases, and for reducing high temperatures around the furnaces thereby enabling the workmen to perform. As the fortification suffered a great fire, their remnants have been difficult to register among the collapsed furnaces and burnt wooden walls. The complex was

⁸ M. R. Werner, *op. cit.*, 1985, 221.

*Fig. 4. The site of Kraku lu Jordan in relation to the Pek and Brodička Reka Rivers
(plans matched up and drawn by A. Kapuran)*

*Fig. 5. Kraku lu Jordan. Site plan showing uncovered parts of the fortified complex,
sectors, craft and metallurgical workshops, and trenches on completion of the last campaign in 1991
(plans matched up and drawn by A. Kapuran)*

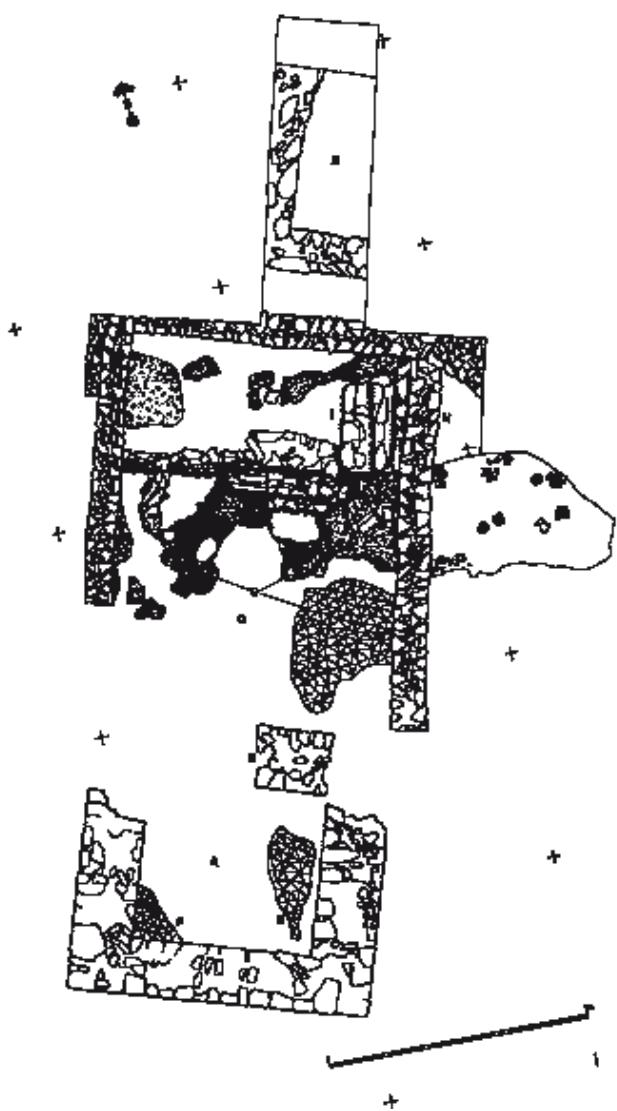

Fig. 6. Layout of Kraku lu Jordan showing: external quadrilateral tower (no. 3) at east end of south rampart; surviving floors of the old and young furnaces inside of it; part of south defences; room 8 with surviving kiln floor south of the partition wall; a space adjoining east wall of room 8 with finds of complete ceramic vessels; and uncovered part of room 9 (plans matched up and drawn by A. Kapuran)

not only composed of the rooms in its larger, east, part. In the west part, where administrative buildings are presumed, all the available space also was fully used for working processes, especially as the mining activity grew busier. Illustrative are towers 2 and 3 the ground floors of which (above ground level) also contained furnaces. In the east tower (3), remains of two furnaces have been discovered on top of each other (fig. 6). Of the top and younger one part (1.60 by

0.72 m) of the floor system (identical to that in room 8) has been discovered *in situ* consisting of a smoothed plastered finish 2–3 cm thick and a subflooring of smaller flat stones laid over the levelled older furnace whose floor was packed, red-fired earth mixed with gravels. Naturally, a furnace for smelting iron and copper ores is impossible to install in the ground floor of a tower less than 10 sq m in area and enclosed with strong and tall walls. These furnaces are likely to have been employed in a craft, but for the lack of evidence it cannot be specified in which (they may have served for smelting gold or simply for cooking, as suggested by the material from tower 3 consisting mostly of pottery shards).

In the context of our assumptions about this site, we shall dwell only on the data obtained from the excavation of rooms 2 and 8 (figs. 5–6). The remains of furnaces and the moveable material offer the possibility of forming some general hypotheses about the function and character of not only these rooms but of the fortified complex at large. As the key proof of the view that the layout of the complex was completely determined by its basic purpose – smelting of ores, primarily iron and copper – results of the investigation of room 2 have been put forward. Placed in a wider context, however, they do not give grounds for such a hypothesis. Neither economic interests (to obtain as much metal as possible at lowest cost) nor technological, practical and security reasons could have justified the smelting of iron or copper ores within the fortification. This is corroborated by the very opening information about a completely destroyed timber-built, clay-lined furnace. Furnaces for smelting iron or copper ores were much stronger in structure (fig. 43) because they had to accommodate big charges, withstand high temperatures (about 1,500° C) and allow an easy discharge after the smelting phase.⁹ Their existence in the fortification would have involved laborious and costly transportation of ores from more or less distant mines (or the so-called ferruginous gossans, *chapeaux de fer*¹⁰) usually located in almost inaccessible areas. Excavations in the territory of the Empire clearly show that the pro-

⁹ Remains of furnaces registered in the territory of the Roman Empire show that both their floors and walls had a footing of large-sized stones. In the territory of Serbia remains of furnaces for smelting iron and copper ores have been found at the site of Zajačak, Kremići, western Kopaonik: M. Томовић, В. Богосављевић, Зајачак–Кремићи. Касноантички археометалуршки комплекс (Zajačak–Kremići. Late Classical Mining-Metallurgy Complex), *Гласник САД* 12, Београд 1996, 108–12, figs. 3–4.

¹⁰ Outcrops or surface deposits of iron ore.

Fig. 7. Remains of Antique slag in close proximity to the fortification at the site of »Grad« (Roman Demessus or Demessum ?) on Mt Kosmaj
(photo: M. Tomović)

Fig. 8. Kraku lu Jordan. Interior of room 8 with shattered pottery kiln before it was cleared out
(photo M. Tomović)

Fig. 9. Kraku lu Jordan.
One of complete vessels from room 8
(photo: M. Tomović)

Fig. 10. Kraku lu Jordan. Variedly shaped pieces of plaster bearing imprints of the timber kiln structure in room 8 (photo: M. Tomović)

cesses of roasting, enriching and smelting iron, copper or silver-bearing lead ores were carried out in close proximity to mines, on elevated plateaux or gentle slopes (as evidenced by the Kosmaj mines, where argentiferous lead ores were smelted on a few nearby plateaux covering an area of about 5 sq m round the *castrum* of Stojnik; fig. 7).¹¹ Technological reasons were also involved. Such places provided an adequate circulation of air for tending fires in ore roasting and smelting (figs. 7 and 43), and for solving the problem of noxious fumes. The issue of cost-effectiveness included the availability and short-distance transport of large amounts of fuel. Since probably charcoal was used, charcoal burners were also built on the site (or in its immediate vicinity). A relatively small amount of ash registered in the furnaces suggests the use of hard

wood such as oak.¹² Cost-effectiveness imposed two basic tasks. The first one – to mine as much ore as possible – was fulfilled by employing ample labour force. The second one – to smelt the ore as fast as possible – entailed the building of numerous furnaces, as big as the current technological development allowed. A furnace could be fed once or, at most, two or three times. At any rate, as its upper part had to be torn down after each smelting in order to remove slag, cinder and

¹¹ About 160 sizeable slag heaps have been registered there, their mass being estimated at about 1,500,000 tonnes: M. Tomović, Roman Mines and Mining in the Mountain of Kosmaj, *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, Belgrade–Bor 1995, 203–12, with bibliography.

¹² П. Р. Бугарски, С. В. Јањић, Д. Ф. Богосављевић, *op. cit.*, 1982, 66.

*Fig. 11. Kraku lu Jordan. Fragment of plaster
and pottery shard from kiln in room 8
(photo: M. Tomović)*

*Fig. 12. Kraku lu Jordan.
An intact ceramic vessel from kiln in room 8*

13

14

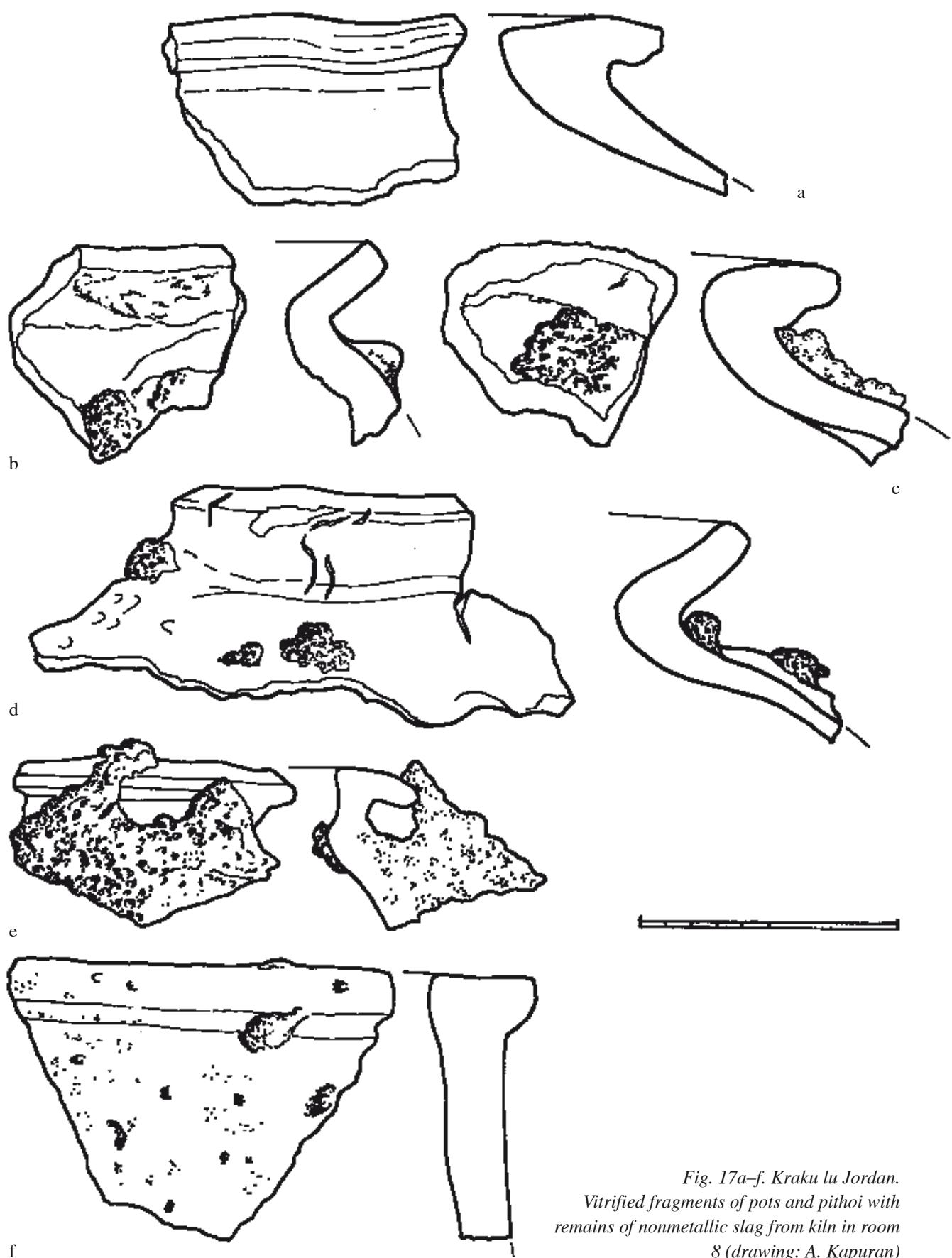

15

16

*Figs. 13–16. Kraku lu Jordan. Vitrified pottery shards fused with nonmetallic slag from kiln in room 8
(photo: M. Tomović)*

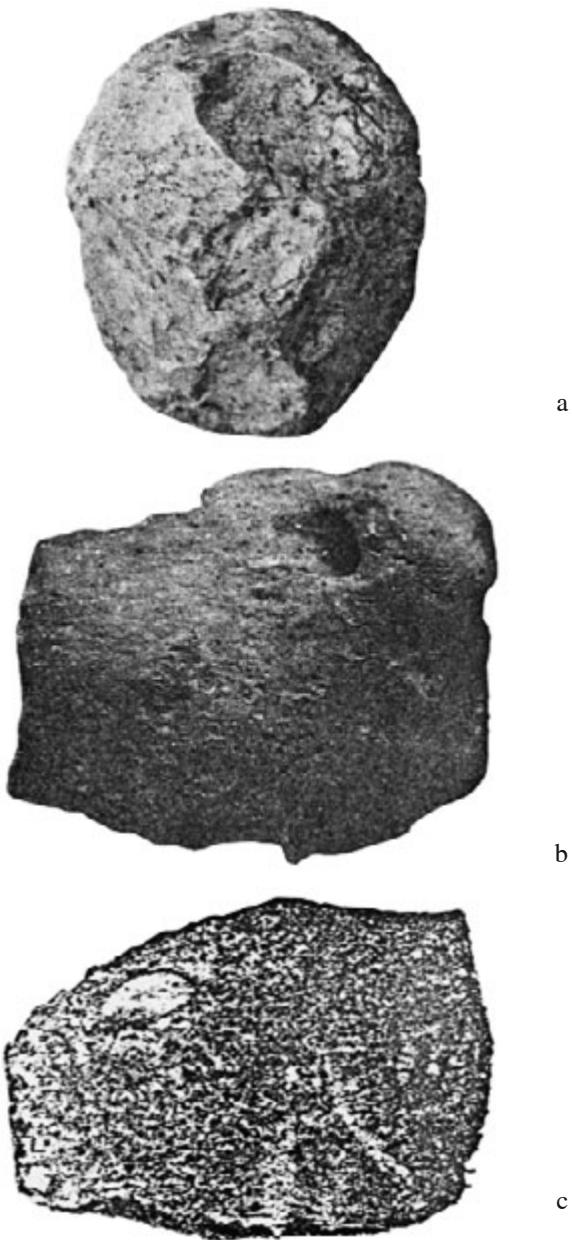

*Fig. 17a-f. Kraku lu Jordan.
Vitrified fragments of pots and pithoi with
remains of nonmetallic slag from kiln in room
8 (drawing: A. Kapuran)*

Fig. 18. Kraku lu Jordan. Complete or fragmented ceramic vessels from a space adjoining east wall of the kiln from room 8 (examination of this room is in its early stage, cf. fig. 6)

other non-ore residues, such sites had the advantage of an easy waste disposal (slag heaps were formed on the nearest slopes). After all, even if we disregard all these factors, a series of practical questions arise. How can the operations of building furnaces and of storing ores and fuel be carried out in a confined space about 20 sq m in area? Moreover, at temperatures of about 1,500° C, as required for smelting iron and copper ores? Considering the rooms were within tall ramparts (as many as two on the south side) and the fortification had a single gate, not too large and with a stairway, the list of questions goes on: the problem of noxious gases; of the stream of air necessary for tending fires; or the problem of fire hazard within the fortification; or of clearing furnaces and of disposing of huge amounts of slag and cinder. No trace of slag dumps has been registered within the ramparts, on the slopes or at the bottom of the elevation, or anywhere around it. There is no evidence either that a slag heap was wiped out by some subsequent human activity (the use of slag in building or as a fluxing agent). Regrettably, no physicochemical analyses have been performed of the slag diagnostic of origin – that from the furnace rooms. As a proof that the furnaces served for smelting iron and copper ores the results have been offered of a test (X-ray diffraction, thermic, DTA-T6 and chemical methods) conducted by the Institute for Copper, Bor, on four slag samples (but the report does not specify where the samples come from; we can only assume it is room 2 – fig. 21).¹³ Namely, from these results (fig. 42 a–e) it has been inferred that the ore came from ferruginous outcrops, that quartz and large amounts of feldspar were used for ore enrichment, and that the iron was of remarkable quality (three pithoi

*Fig. 19. Kraku lu Jordan. Early Bronze Age finds:
a) stone mallet; b) pottery shards; c) scraper*

found by the north wall of the room have been related to the possible roasting of pyrite).¹⁴ In our opinion, the slag did not result from ore smelting but from metal-working. Two iron ingots found on the remains of the furnace are not the end product of ore smelting carried out in room 2,¹⁵ but were brought from another smelting

¹³ П. Р. Бугарски, С. В. Јањић, Д. Ф. Богосављевић, *op. cit.*, 1982, 57–67.

¹⁴ В. Кондич, *op. cit.*, 1973, 50; Idem, *op. cit.*, 1982, 107.

¹⁵ П. Р. Бугарски, С. В. Јањић, Д. Ф. Богосављевић, *op. cit.*, 1982, 60.

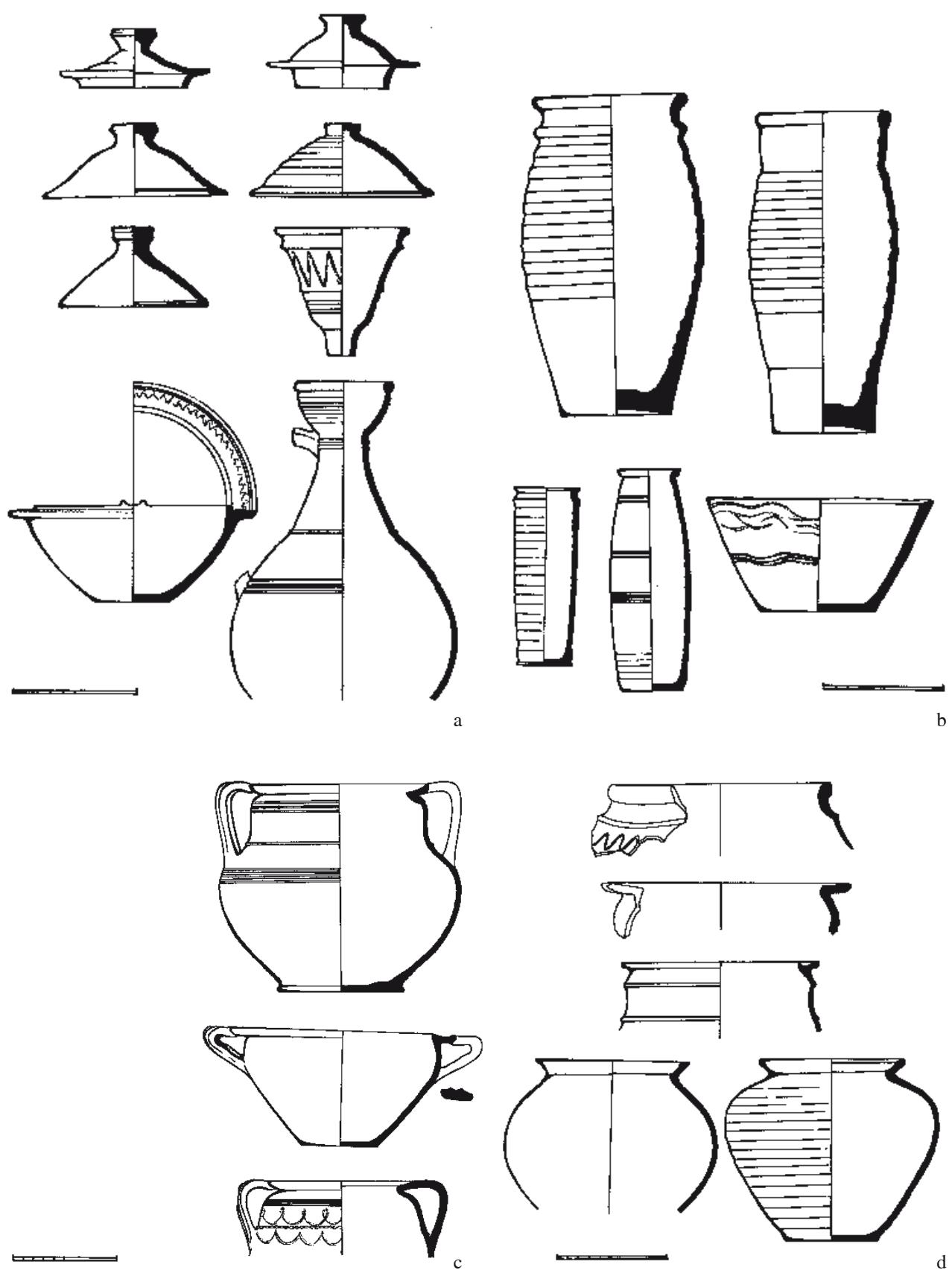

Fig. 20. Kraku lu Jordan. Part of typology of Roman pottery shapes

Fig. 21. Kraku lu Jordan.
Remains of shattered furnace in room 2
(after B. Bartel, V. Kondić, M. R. Werner, 1979, fig. 19)

Fig. 22. Kraku lu Jordan. Fragment of a ceramic vessel fused with nonmetallic slag from furnace in room 2

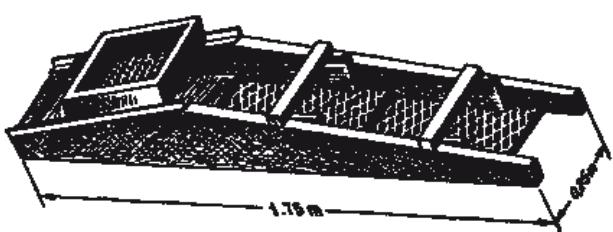

Fig. 23. Placer mining location
in the Pek Valley exploited until mid-20th century
(after B. Čumuh, 1951, fig. 120)

centre. That room 2 was an artisan's workshop is additionally suggested by the abundant and varied material discovered in it. The latter shows it was a smithy manufacturing tools, mostly from iron, needed by the miners working nearby: pickaxes, shovels, wedges, mattocks, chisels, nails, clamps, and an elaborate and ornate piece of metalwork – a powerful iron bracket (although its function is not clear, it may be seen as a support for a vessel, such as the one above the blacksmith's hearth, rather than related to an ore furnace;). The identical deduction has been applied to copper despite the fact that no ingots have been found. The information, however, that several locations at the site have yielded numerous pieces of sheet copper suggests these were metalwork refuse. Considering the scope of mining activity and the resulting need for tools and other metal items, it seems reasonable to presume several smithies. Macroscopic, i.e. physical characteristics of the slag from the furnace rooms and from the layers of building debris confirm unambiguously that it did not result from the process of smelting iron and copper ores (see Appendix and fig. 42 a–e).

On the east end of the furnace-rooms complex, room 8 has been explored, 5.50 by 7 m, with walls 0.60–0.70 m thick (figs. 6 and 8). A partition divides it crosswise into two compartments (the north being 2.60 m long and the south 4.50 m). It was accessed by descending a few very wide steps in the northeast corner. Three large steps, approximately in the middle of the partition, connected the two compartments. The floor in the south compartment, about 1 m lower, consisted of a 3-cm-thick layer of plaster over a layer of gravel and the footing of smaller flat stones levelling off the uneven stony ground. On a layer of ash and soot the floor was covered with remains of a collapsed furnace have been found possessing all the characteristics of a closed assemblage. That its walls were built of split logs interwoven with rushes is evidenced by pieces of clay mixed with quartz and feldspar the construction was plastered with and which bear imprints of the logs and rushes (figs. 10 and 11). The pieces of clay with concave hollows indicate that the furnace was barrel-vaulted. Being abundant, the remains suggest it was large and must have occupied the space between the east and west walls which were used to reinforce its lower part (figs. 6 and 8). It must have been higher than the partition, as evidenced by many of its fragments registered in the upper compartment. This was a pottery kiln. Among its remains a huge quantity of fragmented (or even complete) vessels have been found. The most remarkable information is that most fragments are completely deformed and fused

Fig. 24. Almost identical medieval location in G. Agricola's
»*De re metallica*«

with the clay coating from the kiln walls and with non-metallic slag. Such a degree of vitrification must have been caused by extremely high temperatures. That the kiln had been in use before is indicated by a noteworthy area adjoining the outer side of the compartment's east wall where a number of complete and fragmented well-fired vessels have been found. The complete vessels have been found *in situ*: mostly turned upside down (figs. 6, 9 and 18). They are identical in shape to the vitrified ones. There is a predominance of large-sized vessels such as pithoi, pots and amphorae (with lids), and an absence of small-sized vessels for everyday use.¹⁶ And finally, fused and deformed pottery shards also occur embedded in very large (max. 1.20 by 0.90 m) and very light pieces of slag.

Interesting information can be drawn from a comparison with room 2, which has served as a basis for the assertion that it was an iron ore furnace. Macroscopically and physically, the slag is identical. In this case too, there occur strikingly large (0.80 by 0.60 m and 0.50 by 0.40 m) and disproportionately light pieces of nonmetallic slag fused with deformed pottery shards. Both rooms 2 and 8 have predominantly yielded large-sized vessels (pots, amphorae, pithoi) and not a single

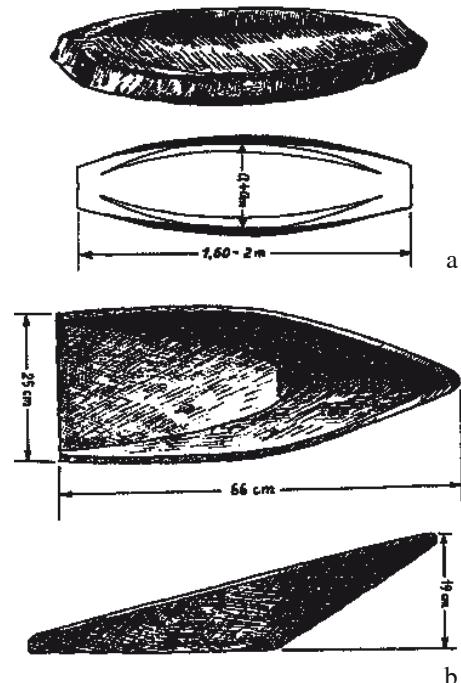

Fig. 25. a) Roman stone troughs for
washing out gold discovered in the valley
of the Kunuku Brook, the Pek area;
b) wooden troughs for washing out gold
in the Pek Valley still in use today
(after B. Cumuh, 1951, figs. 114 and 121)

piece of household earthenware. The remains of the furnaces disclose the same building materials. The principal difference lies in portable archaeological material. Whereas that from room 8 consists almost exclusively of vessels and thus indicate a pottery kiln, the finds from room 2 suggest a smithy in which iron ingots brought from some other place were heated in a forging furnace and shaped into a variety of mining and gold panning tools (nails, clamps, knives, wedges etc.). These obviously were not the only rooms intended for pottery making and metalworking. The scale of industrial activity in the area engaging many panners, miners and other workmen required large amounts of diverse material not only for their work but also for building the structures for their accommodation. There are indications that there were glass furnaces. Unfortunately, the location of find for more than 100

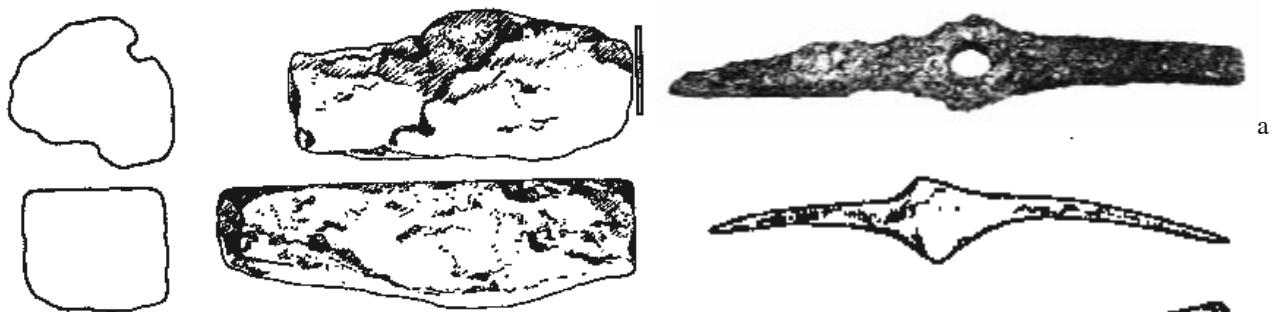
¹⁶ In the other rooms, in the west part of the fortification, two types of pottery are clearly distinguishable. One includes imported luxurious ware (mainly bowls, plates, smaller pots and *amphorae*), while the other comprises pottery manufactured on the site (their highly micaceous and quartzose paste is a distinctive feature of the clay sources in the Kraklu Jordan area). Decoration occurs rarely and is reduced to simple linear and geometrical patterns.

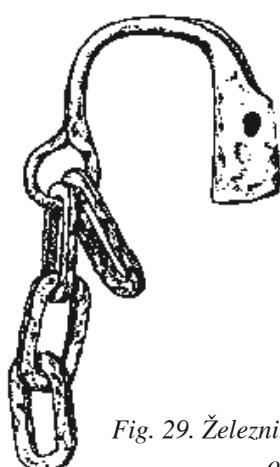
Fig. 26. Medieval placer mining locations and launders in G. Agricola's *»De re metallica«*, fol. 266

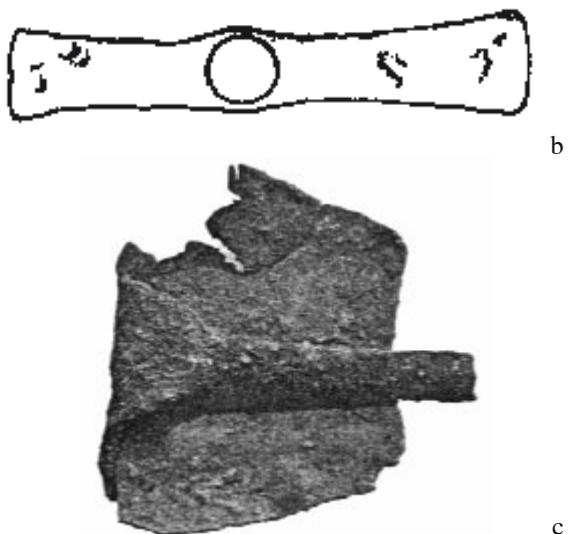
Fig. 27. Heating of ore veins by fire (G. Agricola, *»De re metallica«*, fol. 80)

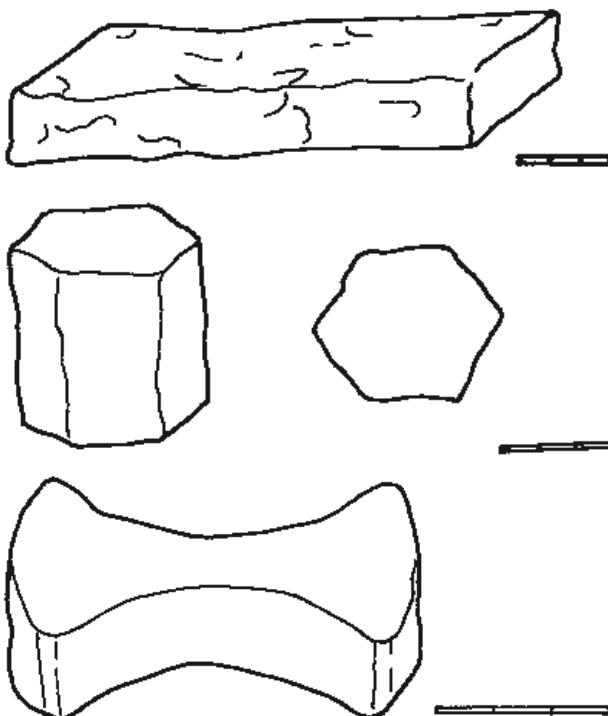
*Fig. 28. Kraku lu Jordan. Iron ingots
(drawing: A. Kapuran)*

*Fig. 29. Železnik. Part of the fetters for the feet
of slaves (drawing: A. Kapuran)*

*Fig. 30a-c. Mining tools from Kraku lu Jordan:
iron pickaxes and shovel*

*Fig. 31. Kraku lu Jordan. Various types of floor tiles
from rooms in northwest part of fortification*

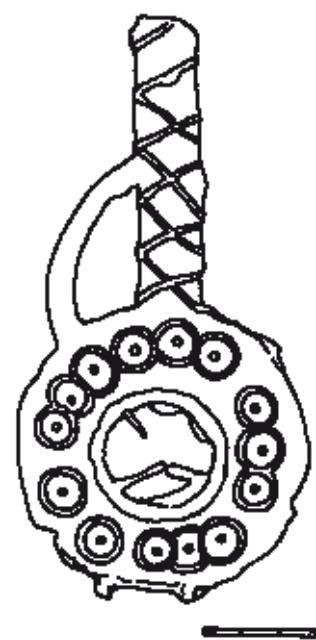

Fig. 32. Kraku lu Jordan. Bronze mirror

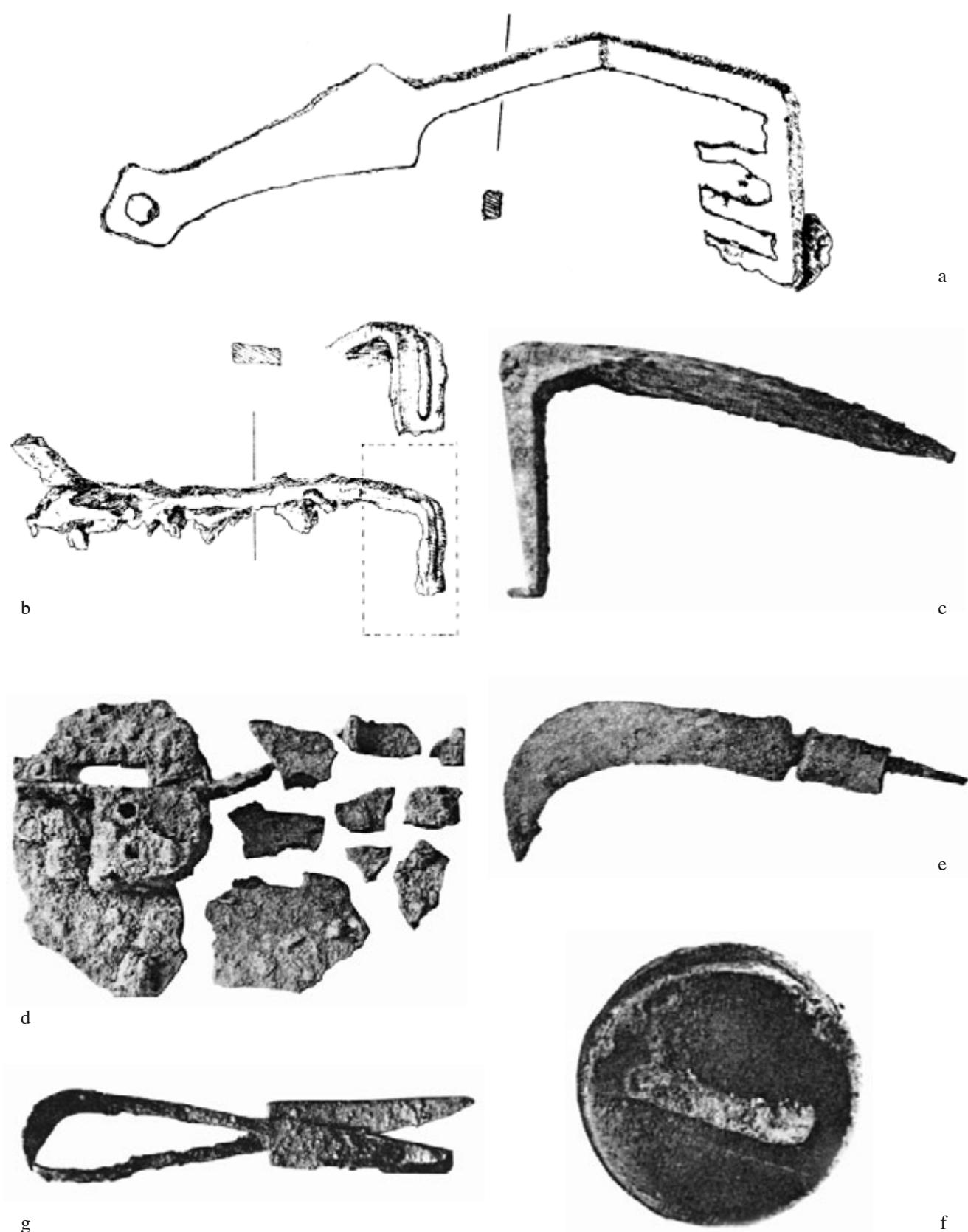

Fig. 33. Kraku lu Jordan: a-b) iron keys; c) iron tool; d) part of an iron lock;
e) iron tool; f) iron weigh;g) iron scissors, 8 cm in length

Fig. 34. Washing out gold from the Sikolska River, early 20th century (after B. Cumić, 1951, fig. 123)

Fig. 35. Group of local gold prospectors from Mala Jasikova setting off to work with launders on their backs (after B. Cumić, 1951, fig. 126)

Fig. 36. Sorting out remains of Antique ores at Blagojev Kamen near Kraku lu Jordan, early 20th century (after B. Cumić, 1951, fig. 126)

glass fragments discovered until 1976 has not been specified.¹⁷ In trench 2, barely opened in 1991 (fig. 5), the layer of shattered furnaces has yielded thirty odd glass fragments of small dimensions (fig. 37 a–c). Among them there are several deformed and vitrified pieces, and a few small amorphous pieces, the final products coming out of a glass furnace. A number of fragments of flat glass suggest the possibility of window glass having been manufactured in addition to vessels.

Also interesting is the information that the furnace rooms have shown a predominance of large-sized vessels (principally pots, amphorae and pithoi) and an absence of household ware. We believe the explanation would lie in the multipurpose function of this complex suited for gold mining and metallurgy and for supplying the panners and miners with everything their work and everyday life required. Both mining techniques – placer mining and digging for ores in a mine – may have made use of large-sized vessels, which could also serve for the transportation and storage of gold-bearing sand and the raw materials employed in gold smelting, cupellation (figs. 9 and 41) or metalworking. Of course, such vessels were also much needed for storing grains and other food, or water, indispensable to metallurgists, potters or blacksmiths. Both mining techniques were in fact very simple technological procedures requiring ample labour force supplied principally by slaves, convicts (as evidenced by the fetters from a smithy in the nearby village of Železnik; fig. 29) and, under duress, by the local population.

The first technique involved the washing of tonnes of sand from the floodplains of the Pek and its major auriferous tributaries – the Brodica, Železnik, Gložane, Komša, Bukovska Reka etc.¹⁸ Some idea about the

¹⁷ B. Bartel, V. Kondić, M. R. Werner, *op. cit.*, 1979, 146 (the information pertains to the excavations conducted between 1973 and 1976). The authors report about predominantly small pieces, possibly parts of drinking glasses.

¹⁸ It is in the area of Kraku lu Jordan that the most copious finds of ancient mine works in the Pek Valley are concentrated (Brodica, Neresnica, Železnik, Kučajna, Voluja; or the tributaries: Brodička Reka, Komša, Železnička Reka etc.). They comprise heaps of gravel (mounds, piles, barrows, tumuli) 1–4 m in height, the vestiges of placer mining in the floodplain, usually on the lowest terraces, on one or either side of the river. Of course, as they are completely unexplored (not even a trial excavation has been undertaken so far), the question of their date remains open. Their attribution to the Roman period, however, is indicated by the information that the dredging of alluvial deposits that began in the late 19th century uncovered Roman coins, mining tools, earthenware, as reported by a number of geologists (M. Riznić, M. Milicević, V. Karić, F. Hofman, M. Blagojević, D. Jovanović, V. Simić). Between 1945 and 1952 V. Simić surveyed the entire Pek Valley and concluded assuredly that

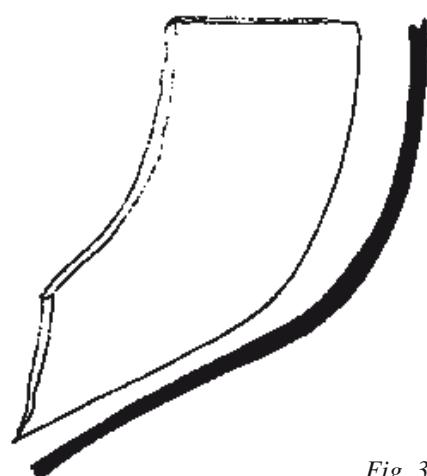

Fig. 37. Kraku lu Jordan. Glass fragments (drawing: A. Kapuran)

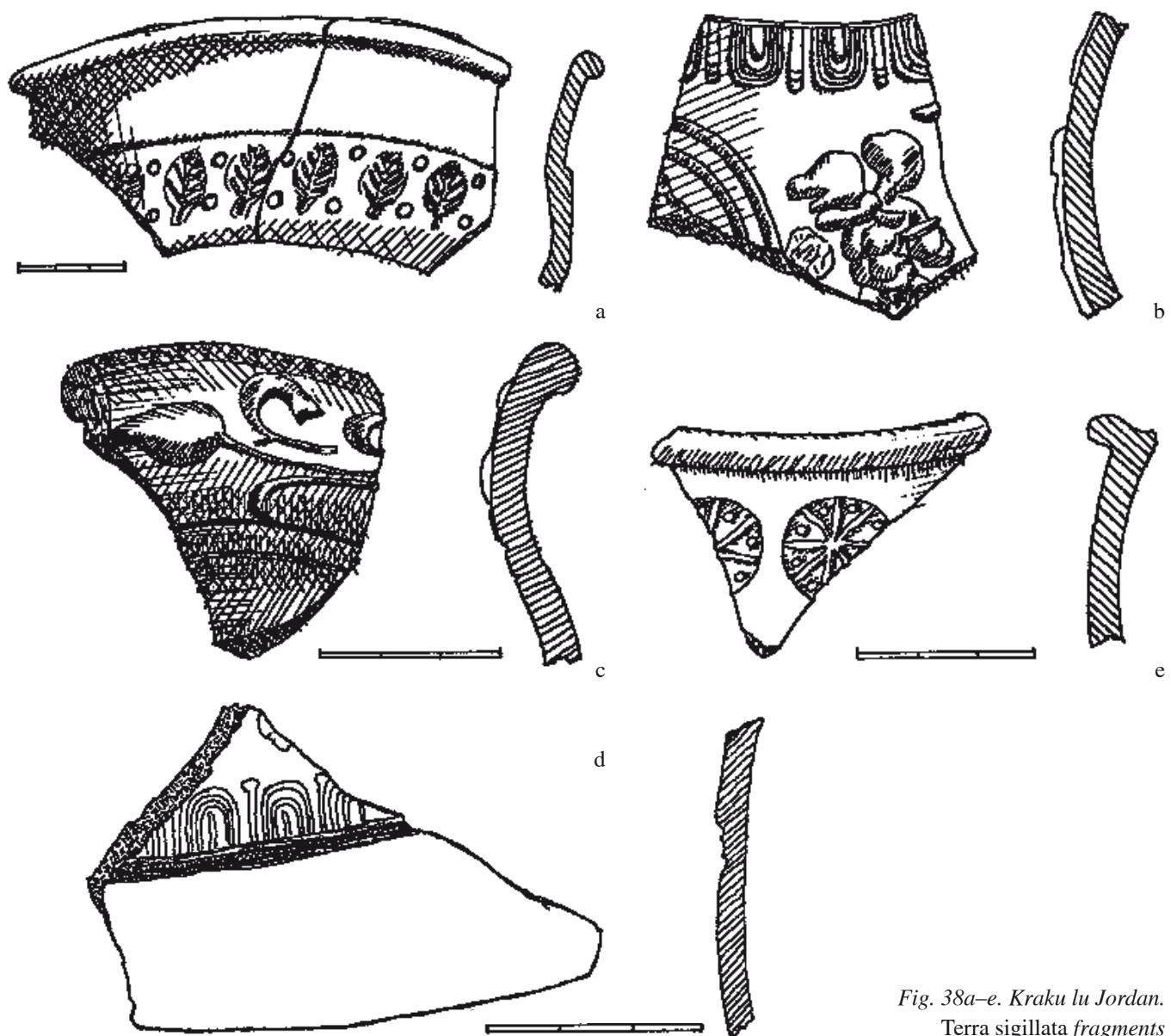

Fig. 38a–e. Kraku lu Jordan.
Terra sigillata fragments

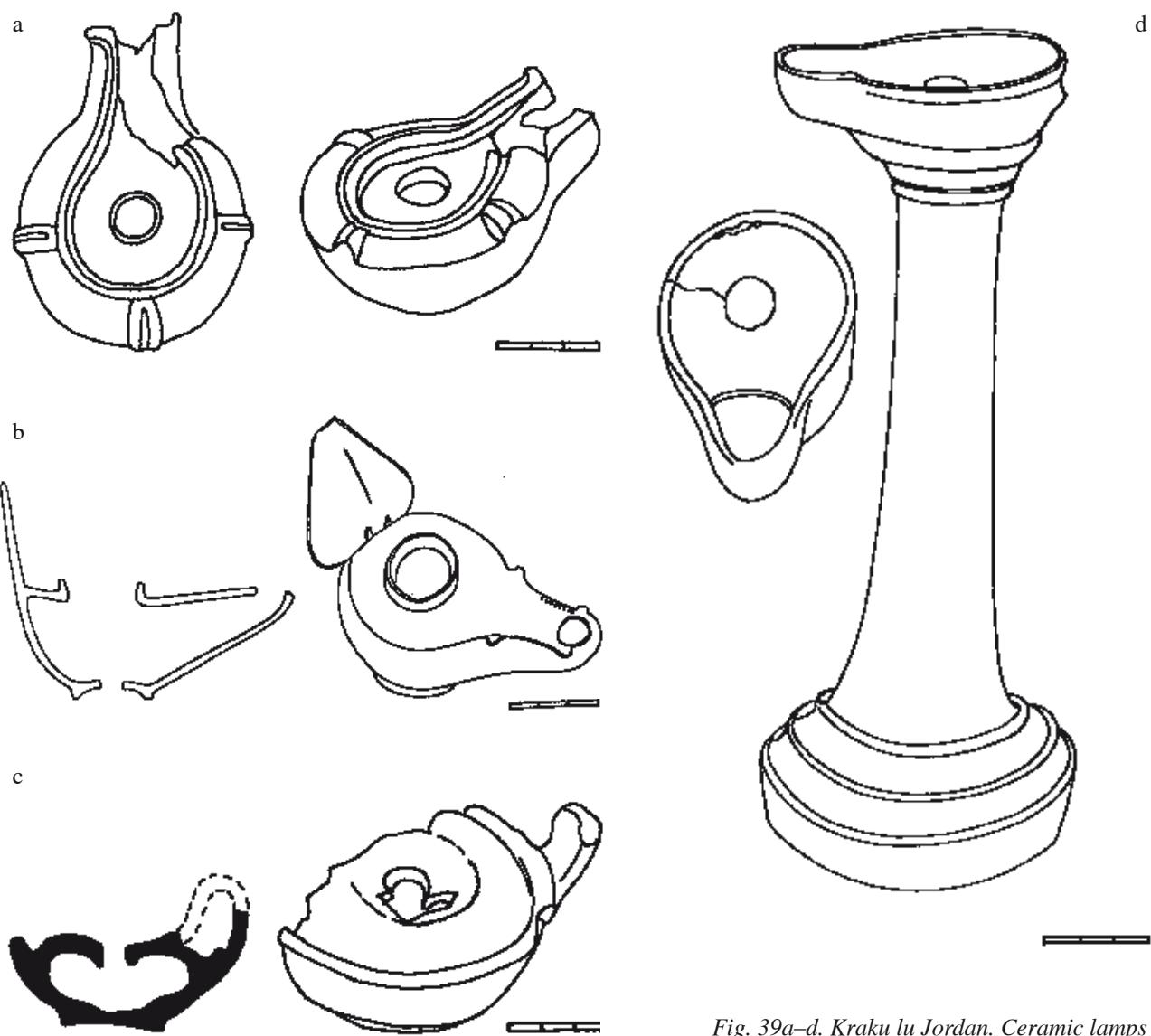

Fig. 39a-d. Kraku lu Jordan. Ceramic lamps

methods that may have been applied by Antique panners is offered indirectly by G. Agricola (fig. 24) and, also, by the practice that has survived in the Pek Valley till this day (fig. 23).¹⁹ In both cases there seems to be little difference from what Agricola describes as medieval practice.²⁰ The second technique was to dig for auriferous quartz veins making use of simple hand tools; to crush and grind the ore; and then to wash it. No mines that could be reliably identified as Roman have been found yet in the broader area of Kraku lu Jordan. Nevertheless, the richness and availability of auriferous quartz veins that reach the surface makes the idea of their existence realistic. Few mines discovered in the territory of the Empire and classical sources clearly show those were regular shafts with galleries that followed the vein. A good illustration is

these were Roman placing locations with waste material heaped up on the surface of terraces, and gold-bearing washes deeper below. In evidence of his assertion, he offered the finds of Roman coins and other artefacts (В. Симић, *Историјски развој нашеј рударства*, Београд 1951, 242–67, 314–27, 333–40). For the remains of ancient mine works in the Pek Valley see also: F. Kanic, *Srbija. Zemlja i stanovništvo*, vol. I, Beograd 1985, 242–48, O. Davies, *Roman Mines in Europe*, Oxford 1935, 217–21; D. Iovanovitch, *Serbie Orientale. Or et Cuivre. Historique. Géologie, Minéralogie. Exploitation*, Paris 1907, 17 ff. To illustrate the richness of gold-bearing gravels in the Pek Valley I shall offer two pieces of information: at Neresnica in the Pek Valley (only a few kilometres upstream from Kraku lu Jordan) between 1903 and 1905, 445,000 cu m of gravel processed by two elevator dredgers (known as Cyclopes – 32 m long, 8.5 m wide, draught depth of 3 m, and a capacity of 225 cu m per hour) yielded an average of 288.8 mg of 86%-gold per cubic metre of gravels. According to some data, between 1904 and 1918 alone 3 tonnes of gold were obtained (В. Симић, *op. cit.*, 1951, 321–2, and Table 86).

Fig. 40a-b. Kraku lu Jordan.
Glass beads

the Dolaucothi mine, Wales, with two horizontal galleries cut through a hill, about 48 m long, 1.8–2.1 m high, 1.5–1.8 m wide, and dated to the late 1st and 2nd centuries.²¹ Large-sized vessels may have been used in a number of ways in mining auriferous quartz ores. Tylecote believes the basic mining technique was fire-setting.²² Rock was heated and then water was dashed against it (the same procedure is vividly described by Agricola; fig. 27). It is reasonable to presume, then, that large vessels may have been used for carrying and storing the water for this purpose. The next step in the process was to crush the ore and grind it to quartz »sand«. The »sand«, which contained tiny grains of gold, was washed under a stream of water: lighter particles of quartz were washed off whereas the gold, being heavier, settled on the bottom. Large vessels may have been put to good use in this process too. This accounts for the fact that no slag has been found at Kraku lu Jordan. Numerous millstones registered in the valleys of the Pek and its tributaries (fig. 25a) are evidence for the primary grinding of auriferous quartz ore in close proximity to the mine.²³ Numerous finds of millstones within the fortification, however, pose a special problem. Perhaps security reasons at times required that the crushed ore be transferred to the fortification to be ground to quartz »powder«, which then was washed on the banks of the Pek and Brodička Reka at the bottom of the fortification. And finally, there was no running water within the fortification, and for the washing of sand or ground ore, or for the activity of potters, blacksmiths and other craftsmen ample water was needed. This may in part account for the predominance of large lidded vessels. Such vessels (especially pithoi) were ideal also for storing salt and other minerals used in the process of gold extraction.

The Romans did not make use of common ore furnaces. The obtained gold grains were fired in fire-clay receptacles at a temperature of no less than 1,000° C. This is yet another explanation for the absence of metallurgical slag at Kraku lu Jordan. Naturally occurring gold (at least 80% gold)²⁴ melted at Kraku Jordan probably was associated with an amount of silver or copper. Pliny the Elder had already noted that gold containing more than 20% of silver is called *electrum*²⁵ (the first

Greek gold coins were struck from such gold in Lydia about 640 BC).²⁶ Roman metallurgists were familiar with the process of its removal. Pliny says that, besides salt, other minerals were also added to gold in the process of extraction, the rightly proportioned mixture being of vital importance. In the first phase twice as much salt as gold and thrice ground copper pyrite were added. In the second phase to the molten gold was added twice as much salt and one part of the stone called »schistos«, as specified by a formula in the Leyden Papirus.²⁷ Noxious substances were thereby released, while the other minerals burnt away leaving pure gold

¹⁹ Gold prospectors in the Pek Valley (fig. 25b) make use of wooden troughs (accommodating 3–4 kg of sand) or of a special wooden device, the »launder« as they call it, usually handled by two men (figs. 23 and 45). The identical device is shown in Agricola's *De re metallica* (figs. 24 and 26). In their words, an average of 2–3 g of gold can be obtained (in tiny grains or leaves, or »grenades« in local parlance; some have found nuggets weighing a few grams). Three grains of gold about 10 g each were recovered at Ram by the Danube in the 1880's (B. Симић, *op. cit.*, 1951, 305). S. A. W. Herder (*Rudarski put po Srbiji*, Beograd 1845) relates about groups of panners he met on his way to Majdanpek in 1835. They were particularly active in spring when, after the thaw and ample rain fall, even the littlest stream was fed with enough water for washing out gold (B. Симић, *op. cit.*, 1951, 317). R. F. Tylecote (*op. cit.*, 1962, 2) quotes an 18th-century record referring to a 21.5-ounce nugget recovered from the brooks of Krogan Kinselag, Ireland.

²⁰ On mining techniques in Antiquity in the context of Agricola's *De re metallica*, see especially C. Domergue, *Les techniques minières antiques et le De re metallica d'Agricola*, *Myneria y Metallurgia en las Antiguas Civilizaciones Mediterraneas y Europeas*, vol. II, Madrid 1989, 76–95 (with literature).

²¹ R. F. Tylecote, *op. cit.*, 1962, 2.

²² R. F. Tylecote, *op. cit.*, 1962, 2.

²³ Reporting about frequent finds of millstones for ore grinding in the valleys of Pek and its tributaries, B. Симић (1951, 326) quotes C. Тројановић (*Неизашња привреда и пуштеви у српским земљама*, Београд 1902) that in one place alone in the Lipa Valley parts of about 300 millstones were piled. One of them, transferred to the Museum of Mining by the end of the 19th century, had the lower part 83 by 46 cm and weighing about 100 kg, while the upper part was 45 cm in diameter and 80 kg in weight.

²⁴ R. F. Tylecote, *op. cit.*, 1962, 3.

²⁵ Plin., *NH*, XXXIII, 80. In Upper Moesia a particular kind of this gold was used, the so-called Glam silver (gold-bearing silver), obtained mostly from the mines of Novo Brdo and Janjevo. In the Middle Ages, the »Glam silver« became famous and extremely important to the Serbian state. V. Симић (1951, 235) quotes a letter of July 9, 1428, which says that »soda and other materials needed for the separation of gold from silver may be sent to Serbia« and suggests the separation is a well-paid job.

²⁶ J. F. Healy, Greek Refining Techniques and the Composition of Gold-Silver Alloys, *Revue belge de Numismatique* CXX, Bruxelles 1974, 21; E. S. G. Robinson, The Date of the Earliest Coins, *NC*, 6th ser., XVI, 1956, 8.

²⁷ L. B. Hunt, The Oldest Metallurgical Handbook, *Gold Bulletin*, vol. 9 (1976), I, 24–30 (the author refers to E. R. Caley, The Leyden Papirus X, *Journal of Chemical Education*, 1926, 1149–66).

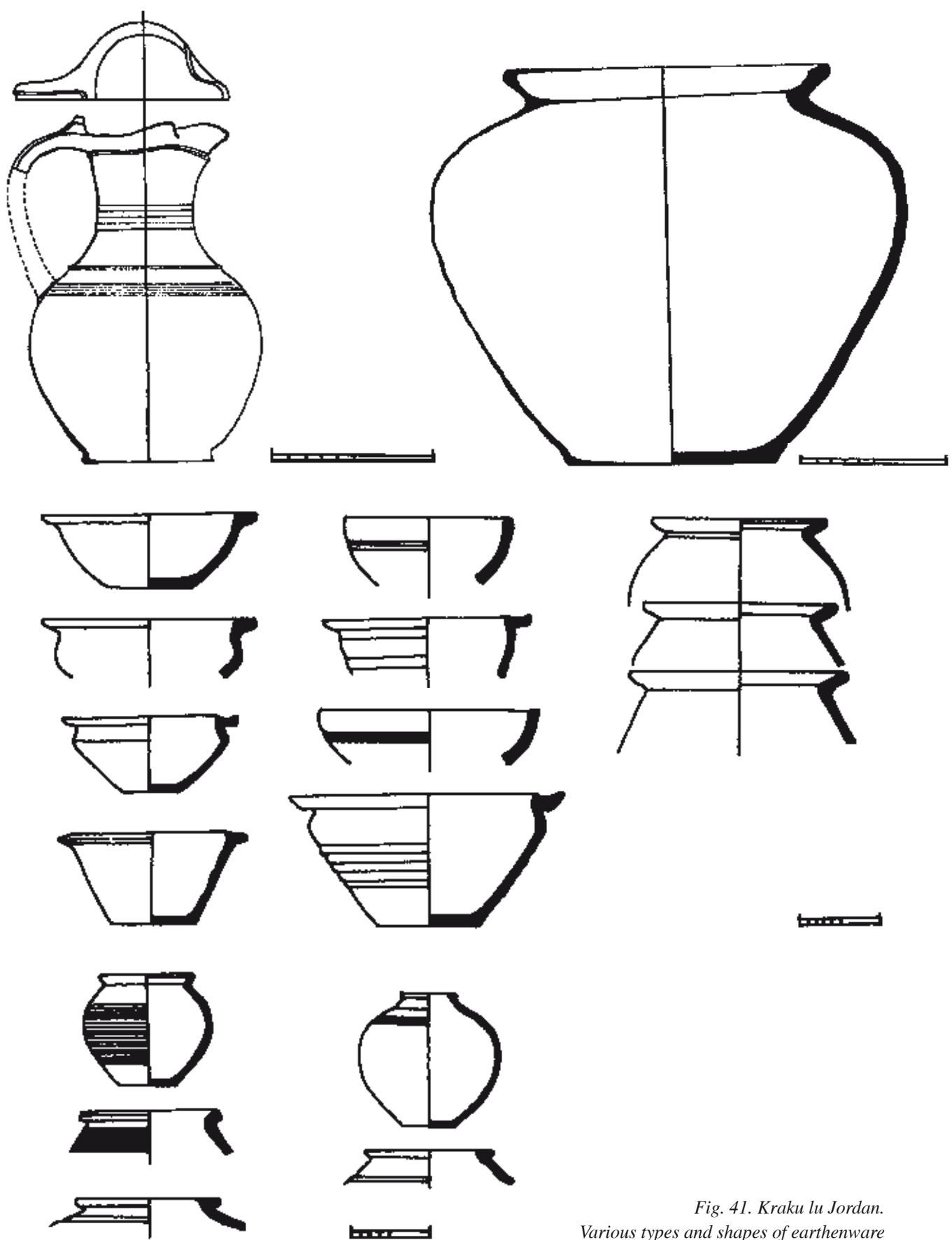

Fig. 41. Kraklu Jordan.
Various types and shapes of earthenware

in the container (these data should be considered highly reliable because Pliny was procurator of Spain at the time).²⁸ The method of extraction by using salt was first recorded by Diodoros Siculus.²⁹ All the surviving subsequent records about gold refinement also mention salt, while the other elements slightly vary: a similar, though somewhat modified, combination is quoted by Strabo, while Agatharcides, about 100 BC, includes lead and tin.³⁰ Agatharcides' method has been confirmed experimentally by a five-day heating of a gold alloy at a temperature of about 800° C. The purity of the gold thus obtained was 93.6%.³¹ J. F. Healy is positive that Roman metallurgists used to extract gold by cupellation (the process of heating in a small fire-clay container) from galena and other lead ores, or by liquation (the phased heating of the alloy beginning with the component with the lowest melting point) from pyrite and chalcopyrite.³² Slag with high contents of arsenic and antimony further confirms the assumption that they extracted gold from arsenopyrite and stibnite as well.³³ Unfortunately, neither the identification has been attempted of pottery shards that may have been parts of such fire-clay receptacles nor the ceramics or slag have been put through physicochemical analyses. Nor has any attention been paid to the possible existence of artefacts that served for assaying the purity of gold. The traditional Roman medium was the so-called »Lydian« stone (siliceous schist was also used for that purpose).³⁴ The procedure was as follows: this stone of fine but abrasive texture was rubbed over a gold object. A comparison of a streak or any mark thus produced with the objects or test plates of known purity gave a fairly accurate estimate. Among the finds suggesting the recovery of gold at Kraku lu Jordan is to be singled out a goldsmith's balance with weights, from a hoard containing 52 coins.³⁵

CONCLUSION

Kraku lu Jordan reveals an unusual architectural and defensive conception determined by the relief and multipurpose function of the complex. It was a powerful fortification enabling control and protection of gold mine works; a place of safety where the gold obtained was deposited, melted and cast in ingots; a centre of crafts and metallurgy with numerous smithies, potteries and other workshops manufacturing whatever equipment for mining in the vicinity of Kraku lu Jordan; and, finally, an administrative centre controlling the production of gold and the consignment of gold ingots.

Although no structures have been discovered, the finds of pottery fragments and flint tools (figs. 19 a–c) within the fortification suggest occupation as early as the Bronze Age. Considering the area is very rich in copper ores, the settlement is likely to have been associated with the activity of prehistoric miners and metallurgists. The immediate vicinity abounds in Kostolac–Cotofeni settlements on similar dominant elevations (Čukar at Kaona, Stenje at Turija, Krš at Neresnica, and Krst at Voluja are bigger settlements registered by survey). Quite close is Rudna Glava, the oldest copper mining and metallurgy site.

The beginnings of mining and smelting activity in the Pek Valley after the Roman conquest are related to the late 1st and 2nd centuries.³⁶ The scale of activity and the number of workers are indirectly evidenced by the fact that Hadrian (117–138) had a special issue minted for his officials in the Pek Valley with the inscription *Aelia Pincensia*.³⁷ As we have remarked, the *metalla Pincensia* were administrated from Pincum, the settlement of non-municipal rank and the eponym of the *civitas* situated at the confluence of the Pek and the Danube (modern Veliko Gradište).

²⁸ Plin., *NH*, III, 2, 8.

²⁹ Diodorus Siculus, I, 14 (C. H. Oldfather, Loeb Edition, London 1935, vol. II, 121; Plin., *NH*, XXXIII, 2, 8).

³⁰ Plin., *NH*, III, 2, 8.

³¹ J. F. Healy, *op. cit.*, 1980, 177.

³² *Ibid.*, 179.

³³ *Ibid.*, 179.

³⁴ R. F. Tylecote, *op. cit.*, 1962, 4 and note 16 (at the site of Hengistbury, England, a piece of siliceous schist used for that purpose has been found). For gold alloys with high contents of silver this method is reliable and precise, the possible deviation being 1–2%.

³⁵ V. Kondić, *op. cit.*, 1982, 107. Unfortunately, this is the only information about it (the published works bring neither a drawing nor a photograph).

³⁶ Unlike the late Roman period, there is little evidence for early Roman activity (certainly due to small scale of investigation). In a shaft near Majdanpek a hoard of *denarii* has been found with the youngest coins dating from Nerva's rule (V. Kondić, *op. cit.*, 1982, 106). К Ризнић (Старински остаци у срезу звишком, окр. пожаревачки, Старинар V, 1888) records that before 1884 the Brodička Reka washed ashore a vessel of red clay, »painted black and ornamented in white«, containing several hundred silver coins dating from 141 to 235 AD, and two silver bracelets 61.45 g in weight. Speaking about the remains of an Antique settlement (a miners' town) on the road from Dobra, halfway between Babino moštilo and Tilva (an area 3 km long and 600 m wide), and referring to the same vessel, F. Kaniz (*op. cit.*, 247–48) says that it was excavated in 1884, contained 220 coins dating from 141 to 235, and that, together with two silver bracelets (7 cm in diam.) found by the Čestobrodica river, it was taken to the Museum of Belgrade.

³⁷ S. Dušanić, Antičko rudarstvo, *Rudarstvo Jugoslavije*, Beograd 1972, 121 (with literature).

***** Flame (Continuous) ***** 1999/12/17 13:13:11 *****

Element : Ni
 λ : 232.0 nm

Conc. Conversion Mode : Calibration
Analyst : Zoltan Ceh

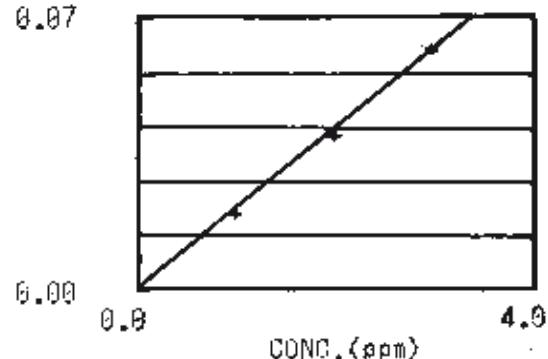
SAMPLE NO.	SAMPLE NAME	Conc. (ppm)	Abs. 232.0nm	WEIGHT (g)	ACTUAL (ug/g)	Sred.vred. (ppm)
1	VIII	-0.0313	-0.0006	1.0000	-1.6	
2		-0.0917	-0.0019	1.0000	-4.6	0.0
3	XV	-0.0320	-0.0007	1.0000	-1.6	
4		-0.0306	-0.0006	1.0000	-1.5	0.0
5	XX	-0.1774	-0.0036	1.0000	-8.9	
6		-0.2705	-0.0055	1.0000	-13.5	0.0
7	XVIII	0.4750	0.0097	4.3581	5.4	
8		0.4755	0.0097	4.3581	5.5	5.5
9	XII	0.8771	0.0180	2.7654	15.9	
10		0.8906	0.0182	2.7654	16.1	16.0
11	XIII	0.3696	0.0076	2.7200	6.8	
12		0.3690	0.0076	2.7200	6.8	6.8
13	XVI	-0.0075	-0.0002	1.0000	-0.4	
14		-0.0335	-0.0007	1.0000	-1.7	0.0
15	IX	0.1640	0.0034	1.3012	6.3	
16		0.1670	0.0035	1.3012	6.4	6.4
17	XVII	0.3227	0.0066	5.1445	3.1	
18		0.2959	0.0061	5.1445	2.9	3.0
19	XIX	0.2124	0.0043	0.9280	11.4	
20		0.2215	0.0044	0.9280	11.9	11.7
21	XIV	0.2623	0.0054	3.6501	3.6	
22		0.2630	0.0054	3.6501	3.6	3.6
23	XI	0.1803	0.0037	0.3411	1.0	
24		0.1800	0.0037	0.3411	1.0	1.0
25	X	0.1572	0.0032	2.0544	3.8	
26		0.1572	0.0032	2.0544	3.8	3.8

Date Processing
Calibration Curve

---WARNINGS---

N t

STD No.	Conc. (ppm)	Abs. 232.0nm	ABS.
1	1.0000	0.0197	0.07
2	2.0000	0.0402	
3	3.0000	0.0622	

$$\text{Abs.} = K_1 \times [v] + K_0$$

$$K_0 = 0.0000, K_1 = 0.0205$$

> Select function key.
Exit

Print

Fig. 42a

***** Flame (Continuous) ***** 1999/12/16 09:47:28 *****

Element : Fe
 λ : 248.3 nm

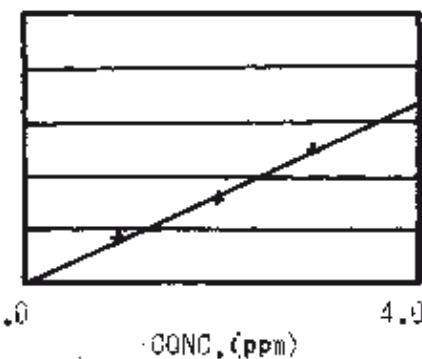
Conc. Conversion Mode : Calibration
Analyst : Zolatn Ceh

SAMPLE NO.	SAMPLE NAME	Conc. (ppm)	Abs. 248.3nm	WEIGHT (g)	ACTUAL ($\mu\text{g/g}$)	Std. vred. (ppm)
1+	VIII	31.7856	1.0465	2.5432	624.9	
2+		31.7847	1.0464	2.5432	624.9	624.9
3+	XV	26.6912	0.8788	2.1349	625.1	
4+		26.7630	0.8811	2.1349	626.8	625.8
5+	XX	35.7265	1.1762	3.2651	547.1	
6+		35.6579	1.1740	3.2651	546.0	546.6
7+	XVIII	49.6899	1.6359	4.3581	570.1	
8+		49.3214	1.6238	4.3581	565.9	568.0
9+	XII	42.6577	1.4044	2.7654	771.3	
10+		42.9640	1.4145	2.7654	776.8	773.0
11+	XIII	36.6664	1.2072	2.7200	674.8	
12+		36.6196	1.2056	2.7200	673.2	673.8
13+	XVI	11.4268	0.3762	0.8020	712.4	
14+		11.4097	0.3756	0.8020	711.3	711.8
15+	X	24.2607	0.7987	2.0544	590.5	
16+		24.2746	0.7992	2.0544	590.8	590.6
17+	IX	29.7510	0.9795	1.3012	1143.2	
18+		28.7374	0.9461	1.3012	1104.3	1124.0
19+	XVII	30.9528	1.0191	5.1445	300.8	
20+		30.8948	1.0172	5.1445	300.3	300.5
21+	XIX	50.1255	1.6503	0.9280	2700.7	
22+		50.4083	1.6596	0.9280	2716.0	2708.0
23+	XIV	36.7118	1.2087	3.6501	502.9	
24+		36.8935	1.2146	3.6501	505.4	503.0
25+	XI	31.6002	1.0404	9.3411	169.1	
26+		31.6095	1.0407	9.3411	169.2	169.1

Data Processing
Calibration Curve

Fe

STP No.	Cone. (ppm)	Abs. 248.3nm	ABS.
1	1.0000	0.0334	0.20
2	2.0000	0.0641	
3	3.0000	0.0998	

$$[\text{ABS}] = K_1 \cdot [\text{C}] + K_0$$

$$K_0 = 0.0000, K_1 = 0.0329$$

> Select function key.
Exit

Print

Fig. 42b

* * * * * Flame (Continuous) **** * 1999/12/16 10:27:55 *** * *

Element : Cu
 λ : 324.8 nm

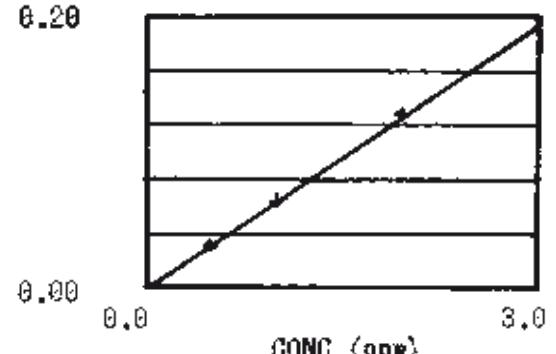
Conc. Conversion Mode : Calibration
 Analyst : Zolatn Ceh

SAMPLE NO.	SAMPLE NAME	Conc. (ppm)	Abs. 324.8nm	WEIGHT (g)	ACTUAL ($\mu\text{g/g}$)	Sred.vred. (ppm)
1	VIII	0.0987	0.0063	2.54	1.9	
2		0.1087	0.0070	2.54	2.1	2.0
3	XV	0.2585	0.0166	2.13	6.1	
4		0.2656	0.0170	2.13	6.2	6.2
5	XX	0.0578	0.0037	3.27	0.9	
6		0.0730	0.0047	3.27	1.1	1.0
7	XVIII	0.3700	0.0237	4.36	4.2	
8		0.3633	0.0233	4.36	4.2	4.2
9	XII	0.7840	0.0503	2.77	14.2	
10		0.7792	0.0500	2.77	14.1	14.1
11	XIII	0.3973	0.0255	2.72	7.3	
12		0.3962	0.0254	2.72	7.3	7.3
13	XVI	-0.0131	-0.0008	0.80	-0.8	
14		-0.0100	-0.0006	0.80	-0.6	0.0
15	X	0.0813	0.0052	2.05	2.0	
16		0.0597	0.0038	2.05	1.5	1.8
17	IX	0.1726	0.0111	1.30	6.6	
18		0.1786	0.0115	1.30	6.9	6.8
19	XVII	0.6297	0.0404	5.14	6.1	
20		0.6337	0.0407	5.14	6.2	6.2
21	XIX	0.1405	0.0090	0.93	7.6	
22		0.1498	0.0096	0.93	8.1	7.9
23	XIV	0.3201	0.0205	3.65	4.4	
24		0.3293	0.0211	3.65	4.5	4.5
25	XI	0.5115	0.0328	9.34	2.7	
26		0.5262	0.0338	9.34	2.8	2.8

Data Processing
 Calibration Curve

Cu

STD No.	Conc. (ppm)	Abs. 324.8nm	ABS:
1	0.5000	0.0329	0.20
2	1.0000	0.0654	
3	2.0000	0.1275	

$$[ABS] = K_1 \cdot [C] + K_0$$

$$K_0 = 0.0000, K_1 = 0.0642$$

> Select function key.

Fig. 42c

***** Flame (Continuous) ***** 1999/12/16 11:24:32 *****

Element : Zn
 λ : 213.9 nm

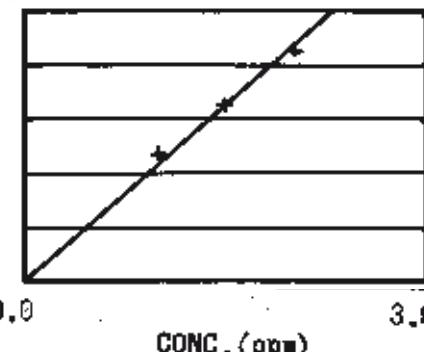
Conc. Conversion Mode : Calibration
Analyst : Zolatn Ceh

SAMPLE NO.	SAMPLE NAME	Conc. (ppm)	Abs. 213.9nm	WEIGHT (g)	ACTUAL (µg/g)	Sred.vred. (ppm)
1	VIII	0.7868	0.2393	2.54	15.5	
2		0.7784	0.2345	2.54	15.2	15.4
3	XV	0.7397	0.2252	2.13	17.4	
4		0.7278	0.2213	2.13	17.1	17.3
5	XX	0.6732	0.2058	3.27	10.3	
6		0.6753	0.2056	3.27	10.3	10.3
7	XVIII	0.9375	0.2854	4.36	10.8	
8		0.9315	0.2836	4.36	10.7	10.8
9	XII	1.3278	0.4042	2.77	24.0	
10		1.3265	0.4038	2.77	23.9	24.0
11	XIII	0.8719	0.2655	2.72	16.0	
12		0.8754	0.2665	2.72	16.1	16.1
13	XVI	0.5336	0.1824	0.88	33.3	
14		0.5264	0.1883	0.88	32.9	33.1
15	X	0.5107	0.1555	2.05	12.5	
16		0.5113	0.1557	2.05	12.5	12.5
17	IX	0.6238	0.1899	1.30	24.0	
18		0.6180	0.1881	1.30	23.8	23.9
19	XVII	0.6269	0.1909	5.14	6.1	
20		0.6238	0.1899	5.14	6.1	6.1
21	XIX	0.6145	0.1871	0.93	33.0	
22		0.6124	0.1864	0.93	32.9	33.0
23	XIV	0.8272	0.2518	3.65	11.3	
24		0.8213	0.2500	3.65	11.3	11.3
25	XI	0.5647	0.1719	9.34	3.0	
26		0.5554	0.1691	9.34	3.0	3.0

Data Processing
Calibration Curve

Zn

STD No.	Conc. (ppm)	Abs. 213.9nm	ABS.
1	1.0000	0.3325	0.70
2	1.5000	0.4560	
3	2.0000	0.5953	

$$[ABS] = K_1 \cdot [C] + K_0$$

$$K_0 = 0.0000, K_1 = 0.3044$$

Select function key.

Fig. 42d

***** Flame (Continuous) ***** 1999/12/16 13:25:56 *****

Element : Pb
 λ : 217.0 nm

Conc. Conversion Mode : Calibration
Analyst : Zelatin Ceh

SAMPLE NO.	SAMPLE NAME	Conc. (ppm)	Abs. 217.0nm	WEIGHT (g)	ACTUAL ($\mu\text{g/g}$)	Sred.vred. (ppm)
1	VIII	0.3159	0.0039	2.5432	6.2	
2		0.3159	0.0039	2.5432	6.2	6.2
3	XV	0.5050	0.0062	2.1349	11.8	
4		0.5057	0.0062	2.1349	11.8	11.8
5	XX	0.4583	0.0056	3.2651	7.0	
6		0.4808	0.0059	3.2651	7.4	7.2
7	XVIII	8.1955	0.1001	4.3581	94.0	
8		8.1430	0.0995	4.3581	93.4	93.7
9	XII	0.8142	0.0099	2.7654	14.7	
10		0.6581	0.0080	2.7654	11.9	13.3
11	XIII	0.4300	0.0052	2.7200	7.9	
12		0.4308	0.0053	2.7200	7.9	7.9
13	XVI	0.2759	0.0034	0.8020	17.2	
14		0.2760	0.0034	0.8020	17.2	17.2
15	X	0.1661	0.0020	2.0544	4.0	
16		0.1661	0.0020	2.0544	4.0	4.0
17	IX	0.0649	0.0008	1.3012	2.5	
18		0.0899	0.0011	1.3012	3.5	3.0
19	XVII	0.2647	0.0032	5.1445	2.6	
20		0.2650	0.0033	5.1445	2.6	2.6
21	XIX	0.6360	0.0078	0.9280	34.3	
22		0.6369	0.0078	0.9280	34.3	34.3
23	XIV	-0.1136	-0.0014	3.6501	-1.6	
24		-0.0837	-0.0010	3.6501	-1.1	0.0
25	XI	0.0524	0.0006	9.3411	0.3	
26		0.0899	0.0011	9.3411	0.5	0.4

Data Processing
Calibration Curve

STD No.	Conc. (ppm)	Abs. 217.0nm	ABS.
1	5.0000	0.0545	0.20
2	8.0000	0.0965	
3	10.0000	0.1265	

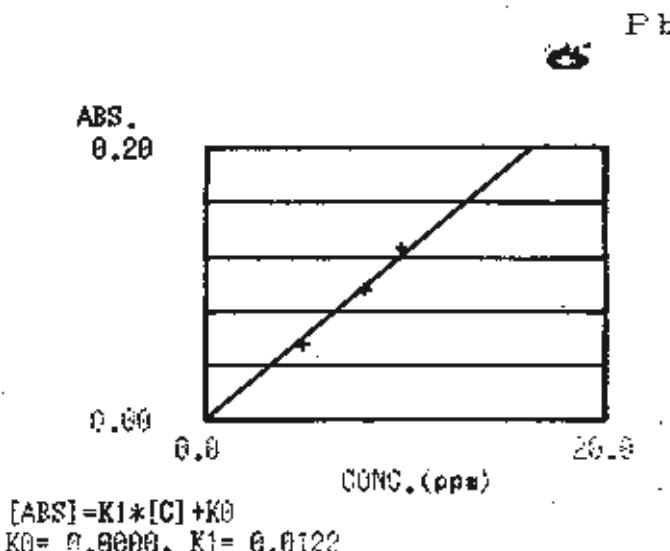

Fig. 42a-e Kraku lu Jordan. Analyses of slag from kiln in room 8

Fig. 42e

*Fig. 43. Site of Zajačak,
village of Kremnići,
west side of Mt Kopaonik
(photo: M. Tomović)*

The second, and probably still busier, phase of exploitation began after the loss of Dacia in 272 (it is reasonable to assume that the experienced miners and metallurgists were brought from Dacia). Due to the constant insecurity of the Danube frontier, mine works began to be fortified. In addition to Kraku lu Jordan, further evidence is offered by a number of sites related to the mining and metallurgical activity of the late Roman period.³⁸ As a precise chronological determination requires the publication of the entire material, we shall limit ourselves to the assertion that the fortified complex at Kraku lu Jordan was erected towards the end of the 3rd century (probably under Diocletian), while its closure should be placed in the end of the 4th century (as evidenced by the portable material, the coins of Theodosius I, and a hoard discovered by the north rampart with 52 coins from Constantine to Theodosius I).³⁹ The complex was not built all at once but grew with the expansion of gold exploitation. Its entire structure was determined by gold, which was obtained by washing the auriferous sand of the Pek and Brodička Reka Rivers and by digging in classical mines with galleries. The gold was primarily obtained from placer deposits, the most important being the alluvia of the Pek and Brodica Rivers, and much less from primary deposits (mainly

the auriferous quartz veins in the Pek Valley). In both cases, it was native gold. The complex had an outstanding position: on an elevation with steep and inaccessible sides, and bounded on three sides by the Pek and the Brodička Reka, virtually at the heart of the area richest in gold. It had a multipurpose function. On the one hand, it was a collection point for gold recovered in the area. The gold was melted there, cast in ingots and safeguarded until it was transported further. At the same time, Kraku lu Jordan was a craft and metallurgical centre with numerous potteries and smithies manufacturing tools for gold panners, miners and other workmen. Considering the scale of gold production in the Pek Valley, the possibility that the centre also supplied forts along the Danubian *limes* is groundless.⁴⁰ In the west part of the

³⁸ In the complex of Eneolithic mine shafts of Rudna Glava part of a late Roman (4th century) 10-m-long gallery has been uncovered offering all the elements for a reconstruction (V. Kondić, *op. cit.*, 1982, 106). At Debeli lug, before entering Majdanpek, there is an unexplored mining and metallurgical centre fortified with powerful walls and towers (dated to the 4th century from the surface pottery evidence). In the immediate vicinity of Kraku lu Jordan, vestiges of settlements and fortifications have also been registered at Železnik, Neresnica and Kaona.

³⁹ V. Kondić, *op. cit.*, 1982, 107.

⁴⁰ B. Bartel, V. Kondić, M. R. Werner, *op. cit.*, 1979, 149.

Fig. 44. The Pek Valley near Kraku lu Jordan. The last local gold prospectors working with the launder (photographed in the 1980's)

fortification was the administration managing and controlling the entire process. A testimony to their way of life are imported luxurious finds, few though. For example, *terra sigillata* (fig. 38a–e) and red-painted vessels, gems, mirrors, opulently decorated ceramic lamps (figs. 32, 39–41). For the time being, it is impossible to answer the question whether the west section was also a residential zone. That the structures were built solidly testify the finds suggesting the flooring with tiles of varied shapes (hexagonal, rectangular, conical; fig. 31a–c). Although the initial assumption about the residential structures on the slope, between the partition wall and the presumed south rampart at the bottom, has proved wrong, the possibility should not be ruled out completely. Otherwise, perhaps such structures may be expected in the area of the presumed thermae, the only elevated spot in that part of the Pek and Brodička Reka Valleys and thus unaffected by flooding.

The completion of this excavation (one-third of the area has been explored so far; figs. 4–5) – which includes the detection of necropolises, residential and other structures at the disposal of those working in the complex (fig. 5), the investigation of placer mining locations and of a mine, as well as physicochemical analyses of the slag, furnaces and pottery – would create the perfect conditions for a study of Roman gold mining and metallurgy.

The complex was destroyed in a great fire, probably in a devastating attack by the end of the 4th century. The subsequent centuries did not see its renovation nor has any trace of life been found.

APPENDIX

In the Laboratory for Quality Control, Hemomed, Hemofarm, Vršac (LKK–HMd), analyses of 16 slag samples from the kiln in room 8 were performed⁴¹ by means of an absorption atomic spectrometer (AAS) in order to determine the presence and concentration of certain metals (fig. 42a–e).⁴² Unfortunately, for the lack of the adequate HC lamps, tests for the presence of gold and silver could not be carried out. The results clearly confirm our conclusions drawn from the macroscopic properties of the slag; namely, that the slag is nonmetallic and, consequently, that those were not the furnaces for smelting iron, copper or lead ores. The tables here enclosed show that the occurrence of metals other than iron (Zn, Cu, Pb, Ni) is insignificant. The values for iron are also minimal (even if multiple smelting is taken into account). There is no justification therefore for assuming that the slag came from the process of smelting iron ores (for all the tables: 1 ppm = 1 µg/g). It is quite obvious that the slag is nonmetallic and that the metals are of a mineral origin. The slag samples (not only from room 2) we have examined in the Museum of Mining and Metallurgy, Bor, have the same properties and confirm its non-metallic nature unrelated with furnaces for smelting iron and copper ores.⁴³

⁴¹ The tests were conducted by Z. Čeh, an analyst with the Laboratory, to whom we owe a debt of gratitude.

⁴² Z. Čeh supplied the following information about the test procedure. Spectrometry was automatic because the AAS is equipped with its own software. The first step is transmission of light of an HC lamp that is made out of the element to be examined. It emits the light of a given wavelength (λ). The software measures the mean wavelength of the transmitted light under the existing laboratory conditions. The sample is then sucked in and dispersed into the flame (G-mix. & As.s.). The repeatedly transmitted light is measured and the quality and quantity of absorbing atoms is determined. The measurement is performed in such a way that the transmitted light is focused onto the sample, where it is absorbed by the atoms of a given element (the atoms of a given element absorb the very same light they emit), and then is focused onto the monochromator, which by means of a diffraction grating isolates a given wavelength. By means of a photomultiplier this light is then quantified. The element in question is determined by the wavelength and its quantity by the intensity.

⁴³ The nonmetallic nature of the slag has been confirmed by B. Rothenberg, Director of the Institute for Archaeo-Metallurgical Studies (Institute of Archaeology, University of London), who visited Kraku lu Jordan in May 1990, along with other participants in the international conference on *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, held at Donji Milanovac.

Резиме:

МИОДРАГ ТОМОВИЋ, Археолошки институт, Београд

КРАКУ ЛУ ЈОРДАН И АНТИЧКО РУДАРСТВО И МЕТАЛУРГИЈА ЗЛАТА

Краку лу Јордан представља први археометалуршки антички комплекс који је у Србији систематски истраживан (са краћим, или дужим прекидима, од 1971–1991. године). У литератури, Краку лу Јордан је дефинисан као рударско-металуршки комплекс, који је, поред злата, довођен у везу са рударством и топљењем руда из којих су, у пећима отвореним у унутрашњости утврђења, као примарни метали добијани гвожђе и бакар (па чак и једна врста месинга). Међутим, резултати добијени током последњих теренских истраживања (1986–87, 1991), и њихово компарирање са ранијим подацима, не дају основа за овакво тумачење функције и карактера комплекса. При томе, наше претпоставке не умањују, већ напротив још више истичу чињеницу да се ради о једном сложеном и вишнаменском центру, за сада, јединственом на територији Римског царства, који је био у функцији рударства злата које се одвијало на околном простору. *Metalla Moesiae Superioris*, односно рударство – *res metallica*, чинили су окосницу римске привреде на територији данашње Србије, и у томе је лежао највећи економски значај ове територије за економију Царства. Рудници у долини Пека, у којој се налази Краку лу Јордан, заједно са рудницима у долини Млаве, припадали су посебном рударском дистрикту познатом под именом *metalla Pincensia*. Примарна улога припадала је долини Пека, у којој се налазе најважнији регистровани рудници у оквиру овог дистрикта: Мајданпек (бакар, гвожђе, злато), Витовница (олово, сребро, гвожђе), Кучајна (злато, бакар, сребро) и Бродица (злато, бакар, гвожђе). Међутим, оно што је рударство у долини Пека сврставало у регионе од највећег значаја за римску Империју, било је злато. Римска *res metallica* је већ од самог почетка била у функцији експанзивног монетарног и привредног система. После губитка Дакије, долина Пека, са својим богатим и доступним наслагама злата, постаје, заједно са долинама Тимока, и бројних река и речица на обронцима Дели Јована, драгоценана замена за изгубљене дачке *aurariae*. Као резултат тога, на простору североисточног дела Горње Мезије, од краја III века, долази до снажне рударске активности, која траје све до краја IV века.

Пек, са притокама, је наша најизразитија златоносна област, са највише остатака старих радова на добијању злата. У Пеку има злата од изворишта до ушћа у Дунав (дужине 120 km), док укупна површина слива Пека и његових притока, као јединствене златоносне области потврђене траговима старе рударске активности, износи 1236 km². Са аспекта античког рударства и технологије, поред испирања златоносног песка у долинама Пека, Бродице, Дубоке, Комше, Гложана, Железника, Црне реке, самородно злато је копано, пре свега, у расипима, међу којима су најзначајнији алувијални наноси Пека и Бродице, где се злато таложило хиљадама година, а знатно мање у кореним рудиштима, на првом месту из златоносних кварцних жица у долини Пека. Краку лу Јордан се практично налази у средишту ових најбогатијих златоносних рудишта (Fig. 1–6).

Локалитет се налази у непосредној близини села Бродице, 15 km источно од Кучева, на ушћу Бродичке реке у Пек, дубоко у залеђу дунавског лимеса (око 70 km јужно). Место на коме је изграђен комплекс у уској долини Пека, која пресеца продужетак карпатског планинског ланца, одабрано је са посебном пажњом. То је једно издужено и уско узвишење (ширине око 80 m и дужине око 160 m), са стрмим и, са три стране, тешко приступачним падинама, које се дојима као неко острво, јер је са три стране (северне, источне и јужне) било окружено Бродичком реком и Пеком. Поред стратешких, очигледно је да су постојали и други разлози који су условили његову изградњу управо на овом узвишењу. По свему судећи било је неопходно да се утврђење подигне у средишту, односно у непосредној близини, рударских радова. Како се радило о злату, од пресудног значаја је било да се добијене количине што пре склоне на безбедно место и ту претопе у слитке.

Краку лу Јордан представља једну неуобичајену архитектонску и фортификациону концепцију, условљену конфигурацијом локалитета и вишнаменском функцијом комплекса. Он је снажна фортификација која је омогућавала контролу и заштиту рударских радова на добијању злата, сигуран центар у који је допремано злато, и место на коме је оно топљено и изливано у инготе, занатско-металуршки центар, у чијим бројним ковачким, керамичким, стакларским, и другим радионицама, су произвођени производи неопходни за испирачу и рударску активност која се одвијала у околини Краку лу Јордана, и на крају, управни центар који је надгледао производњу злата и отпремање златних ингота.

Иако нису откривени остаци објекта, налази фрагментарна керамика и обрађених кремених алатки (Fig. 19. a–c) унутар утврђења, указују да се у насељу на узвишењу живело још током бронзанодопске епохе. Са доласком Римљана, почетак рударско-топионичарске активности у долини Пека везује се за крај I–II. О обимности радова и броју ангажованих радника посредно сведочи податак да је Хадријан (117–138) за своје службенике у рудницима Пека ковао посебну врсту новца, с натписом *Aeliana Pincensia*. Друга, и вероватно, још интезивнија фаза на експлоатацији рудника и преради руде, отпочела је после напуштања провиније Дакије, 272. године (реално је претпоставити да су искусни рудари и металурзи који су радили у римским рудницима у Дакији довођени у ове крајеве). Откривени налази указују да је утврђени комплекс на Краку лу Јордану подигнут крајем III века, а као *terminus post quem* за његову активност може се узети крај IV века (поред покретног материјала, о томе сведочи откривени новац из времена Теодосија I, и једна остава новца откривена поред северног бедема, која садржи 52 новчића од Константина до Теодосија I). Комплекс није настao у истом тренутку, већ је добрађиван са експанзијом експлоатације злата. Целокупна његова концепција је била подређена злату, које је добијано испирањем

златоносног песка Пека и Бродичке реке, и копањем у оквиру класичних рудника са галеријама. И у једном и у другом случају се радило о самородном, односно природном чистом злату.

Утврђење, односно комплекс, је страдао у жестоком пожару крајем IV века. У каснијим вековима, металуршко-занатска активност и утврђење нису обновљани. Нејасно је

како тумачити спорадичну појаву фрагмената средњовековне керамике? Како у оквиру утврђеног комплекса нема новоизграђених објеката из средњовековне епохе, нити трагова обнављања или адаптације старијих античких грађевина, могуће је да они сведоче само о траговима живота, без коришћења рударско-топионичарско-занатске компоненте старијег античког комплекса.

IVANA POPOVIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

»FIDELITY RINGS« TO THE EMPERORS OF THE CONSTANTINIAN HOUSE

The ring (*anulus, annulus*) was for the Romans not only jewelry worn for aesthetic reasons but also an object of symbolic or magic character and often sign of rank, especially in the military hierarchy.¹ In the Late Roman period, more precisely in the time of Constantine, there appears also the specific type of golden ring with the engraved inscription that expresses the devotion to the emperor (»Treuringe«). Such jewelry even though according to certain characteristics belongs to the group of rings marking rank i.e. special status or position, could be understood as a special aspect of political propaganda. At the same time other objects with similar inscriptions had been produced also as such propaganda, for example the so-called »imperial fibulae« (»Kaiserfibeln«) and silver plates intended for imperial *donativa*. Namely, it has already been noticed that such rings judging by their size belong to the male jewelry,² and according to the inscription, to the objects, which like some kind of medals had been awarded for special merits especially of military character.³ It means that *centuriones* and *optiones* of the legions had been awarded such rings on the occasion of taking the soldier's oath.⁴ Such explanation has been more or less generally accepted in the scholarly literature⁵ with indication that such rings might have been awarded also to the civil servants as we know that Constantine Porphyrogenitus confirms that Constantine the Great awarded golden rings to the representatives of civil administration for their loyalty. However, those were the rings with engraved emperor's image which magistrates used for stamping their claims and letters to the emperor (Const. Porphyr., *De administrando imperio*, 53, 251). Thus we think that rings with inscription that emphasizes the devotion to the emperor is of different character. Namely, the devotion of army to the emperor, as well of civil administration, has been in the Empire customary and inherent, so emphasizing devotion by special gifts should mean that it was demonstrated in specific political circumstances. So the rings of this

type originated in specific historical moment when most important for the winning of power was the devotion to the one of few pretenders to the crown. Typological analysis of these rings at one hand and mapping of all known finds up to these days⁶ at the other, offers elements not only for understanding the conditions of their donation, but also for better comprehension of the imperial propaganda of the time.

THE ROLE OF »FIDELITY RINGS« IN THE IMPERIAL PROPAGANDA

As we can notice from the catalogue, all of 21 known rings express devotion to only two emperors; 18 specimens to Constantine the Great and three to Constans. Although similar in appearance, the »fidelity rings« could be classified in two basic groups. Rings

¹ For the role of ring in determination of rank in the army units during the early Empire, see: A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln, 1967, 42–43; 53–54; 78.

² M. Mowart, Notice de quelques bijoux d'or au nom de Constantin, *Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France*, X, 1889, 331. Author remarks that first investigators considered these rings as engagement rings and there was also the opinion that character of the inscription suggests Christian origin of this jewelry, see: F. H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in the Departements of Antiquities, British Museum*, London, 1907, XXI, ref. 4.

³ F. Henkel, *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und die benachbarten Gebiete*, Berlin 1913, 17.

⁴ M. Mowart, *op. cit.*, 331–332.

⁵ F. H. Marshall, *op. cit.*, XXI; R. Noll, Eine goldene »Kaiserfibela« aus Niederemmel vom Jahre 316, *Bonner Jahrbücher*, 174, 1974, 226–227; E. Tóth, Römische Gold und Silbergegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum. Goldringe, *Folia Archaeologica*, XXX, 1979, 172–174; A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd, 1978, 15–16.

⁶ Most comprehensive list of these rings was given by R. Noll, *op. cit.*, 241–243. However, there are some specimens from Pannonia and Dardania missing, as well as descriptions and dimensions of the listed rings. In the catalogue we are giving all available data about all known specimens.

Fig. 1a-c – Ring, Sirmium; Nemzeti Muzeum, Budapest

with the head shaped like rectangular plaque and circular flat hoop that is not the common type of such jewelry is represented exclusively by the specimens with acclamation of honor to Constantine and found in the western provinces of the Empire, in Gaul, at Rhine limes in the upper Danube valley and in Pannonia. Rings similar in conception but typologically different have the hoop more or less of polygonal shape and a head shaped as moulded rectangular plaque. To this type belong one »fidelity ring« to Constantine from Remesiana in Dardania, while we do not know the shape of another ring from the same site, as well as rings with acclamation honoring Constans from Viminacium in Moesia Prima and from Birchington in Britain. According to the available data about the size of these rings of both types it could be concluded that, except in two cases, such jewelry was approximately of identical size and weight. The diameters of these specimens are 21 to 25 mm, the length of the plaque on the head is from 9 to 14.5 mm and width from 7.5 to 9 mm, while the weight is about 11 grams. The exception is the ring from Remesiana, weighing only 7.90 grams and described as made of pale gold.⁷ According to the dimensions only the ring from Viminacium differs considerably from other specimens, as it is larger (28 x 26 mm) and more massive (17.40 grams). It also has more elaborate acclamation expressing devotion to Constans as august, but in connection with the specific occasion, that is the New Year. Just because of resemblance of shape and size of the rings with simple acclamation expressing devotion to Constantine, we were able to identify the specimen cat. no 13 of which

only the plaque (11 x 8 mm) with inscription FIDEM was preserved. We believe that it belongs to the group of rings known from Pannonia and western parts of the Empire and that on now missing hoop was the inscription CONSTANTINO. This fragment is in the collection of the Nemzeti Museum in Budapest and was acquired from certain goldsmith from Pécs⁸ while as its finding place are mentioned two different names for the sites in former Yugoslavia: Lőcs=Luc⁹ or Scun=Cun¹⁰. According to the map of sites where golden rings in Nemzeti Museum were found¹¹ we came to the conclusion that mentioned site is in Baranja and that Hungarian name Lőcs could be village Lug to the northeast of Osijek.

Typological analysis of the »fidelity rings« indicates that this jewelry had been produced as two mutually close types and this fact, on the other hand, suggests that this production did not last long and followed certain though-out plan of granting donations for the special devotion to the emperor. The map of finding places of these rings (fig. 6) could help us to comprehend the aim of such a plan within the limits of general historical conditions.

Namely, out of fifteen rings with the inscription FIDEM CONSTANTINO for which the finding place is known, even ten had been found in the western parts of the Empire, that is in Gaul and German provinces at the Rhine limes and in the upper Danube valley. All the

⁷ F. H. Marshall, *op. cit.*, 109, nr. 650.

⁸ E. Tóth, *op. cit.*, 164, nr. 11.

⁹ *Ibidem*

¹⁰ *Idem, Római gyűrűk és fibulák*, Budapest, 1985, 19.

¹¹ E. Tóth, *Folia Archaeologica*, XXX, 1979, Abb. 15.

Fig. 2 – Inscription on the ring from Sirmiuma (top) and from »Hungary« (bottom)

specimens are typologically identical and approximately of the same size so it could be assumed that they had been produced in the single workshop. As these rings have been intended as gifts for especially meritorious individuals it is logical to conclude that they were produced in the imperial workshops of the Constantine's residence in Trier. The pretext for their production should be looked for in the historical conditions after agreement between Constantine and Licinius in Milan at the beginning of 313, that is in elimination of other members of the imperial college.¹² Immediately after that, in the spring of the same year, Constantine started the war with German tribes at the Rhine limes,¹³ and then returned to Trier which he had chosen earlier for his residence even though the first mentioning of that fact is dated on the 27th of December 313 (CTh XI, 29, 1; 30, 1). Staying in his residence during the entire year 314¹⁴ he prepared for his *decennalia* supposed to be celebrated on the 25th of July 315 and undertaking certain diplomatic moves useful for the future fight with his co-ruler Licinius which he, as it seems, had already been planning. Celebration of the decennial jubilee was probably the motive for production of golden rings with the inscription FIDEM CONSTANTINO that have been donated to the military commanders who distinguished themselves during the war with Germans and whose loyalty had been expected in the future ventures. Such a conclusion is supported by large concentration of finds of

such rings along the Rhine limes and in the upper Danube valley (Stromberg, Nijmegen, Qualburg, Luisendorf, Oberwinterthur, Augsburg). Surely, the main body of Constantine's army consisted of Gallic troops and that is confirmed by the finds of »fidelity rings« in the vicinity of Trier and at the sites in the Mosel valley (Zerf, Toul, Soulosse). Constantine traveled through Gaul already in 313 or the beginning of 314 in order to visit the mint in Arelate¹⁵ but also carrying out, during this trip, numerous diplomatic and propaganda activities to secure the loyalty of the troops from the entire province. That is confirmed by the find of the »fidelity ring« from Amiens in Picardy, which was known as extremely important logistic center.¹⁶

So, although after the Milan agreement in 313 among the co-rulers Constantine and Licinius the harmony was proclaimed (*concordia Augustorum*) the finds of »fidelity rings« reveal certain, at first glance concealed, propaganda and political ideas. However, not before the beginning of celebration of Constantine's *decennalia* on the 25th of December 315 disagreements between the two augusts had not become apparent as they both became consuls for the forth time in 315¹⁷ and that in the imperial workshop in Trier the golden fibula had been produced with the inscription VOTIS X DN CONSTANTINI Avg at one side of the arc and VOTIS X DN LICINI AVG on the

¹² For historical conditions that immediately preceded and followed the meeting in Milan in 313 see: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, I, Amsterdam, 1968, 90–93; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602*, I, Oxford, 1964(1979), 80–82 (with bibliography).

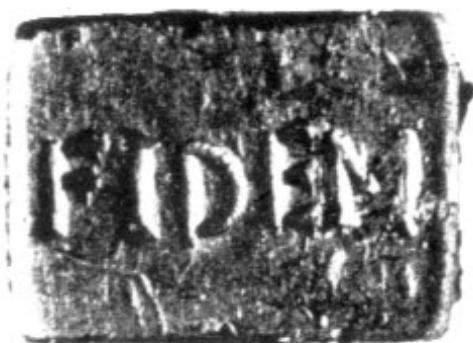
¹³ O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart, 1919, 161.

¹⁴ In this analysis we follow nowadays generally accepted chronology of the first confrontation between Constantine and Licinius (October, 8th 316) that was suggested by P. Brunn, *The Constantian Coinage of Arelate*, Helsinki, 1953; *idem*, *Studies in Constantian Chronology*, Numismatic Notes and Monographs, 146, New York, 1961, and which was accepted and confirmed by Chr. Habicht, *Zur Geschichte des Kaisers Konstantin*, *Hermes*, 86, 3, 1958, 360–378. Dating of this confrontation based on the data from *Consularia Const.*, *Chron min.*, I, 231, which appears in earlier literature (October, 8th, 314) is still accepted by M. R. Alföldi, Die Niederremmeler, »Kaiserfibela« zum Datum des ersten Krieges zwischen Konstantin und Licinius, *Bonner Jahrbücher*, 176, 1976, 183–200. For historical and epigraphic arguments for dating the confrontation in 316 see: M. Mirković, Neka pitanja vlade Konstantina i Licinija, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, XII/1, 1974, 145–150; *idem*, Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae, *Živatantika*, 47, 1997, 145–158.

¹⁵ P. Brunn, *Studies in Constantian Chronology*, 1961, 50–51.

¹⁶ La Picardie, berceau de la France. Clovis et les derniers Romains, Amiens, 1986, 37.

¹⁷ O. Seeck, *op. cit.*, 163.

*Fig. 3 – Fragmented ring, Lug;
Nemzeti Muzeum, Budapest*

other¹⁸, mentioning thus Constantine's *decennalia* as *vota soluta* and that of Licinius planned for the 11th of November 317 as *vota suscepta*.¹⁹ However, the instability of the political situation of that time is revealed by the fact that at the same time and in the same workshop had been produced another variant of golden fibula²⁰ with the inscription DN CONSTANTINI AVG /VOTIS X MVLTS XX²¹ celebrating thus only Constantine's decennial jubilee. On the other hand Licinius, also preparing for his *decennalia* on the 11th of November 317, produced in Naissus silver plates with the inscription LICINI AVGUSTE SEMPER VINCAS (»Licinius augustus always be victorious«)²² which shows that he expected future fights and victories in them. Such Licinius' intentions are confirmed by the inscription *Liciniana vincit* on the parade helmet from Berkasovo²³, which probably belonged to some officer in the Licinius' army in the battle at Cibalae. Rivalry between co-rulers covered up by the officially proclaimed politics broke out after an event that was the consequence of earlier Constantine's diplomatic activity. Namely, very soon after marriage of Licinius and Constantine's sister Constantia in Milan, Constantine sent mission to Licinius to persuade him to appoint his other brother-in-law Bassianus as caesar in Italy. However, Senecio, brother of Bassianus, that was close to Licinius, hatched a conspiracy with the idea that Bassianus should kill Constantine. After finding out about that plan Constantine killed Bassianus and demanded of Licinius to punish Senecio but Licinius refused. After that the relations between two co-rulers became very tense and Licinius even ordered Constantine's statues in Emona to be destroyed (Anonymus Valesianus, I, 5, 14). Although these events were probably only the pretext for the already prepared conflict, it is possible that this very moment when the war against Licinius became inevitable had been used

by Constantine as a motive for awarding the first series of the »fidelity rings« in order to homogenize his army as much as possible. The complete break of relations with Licinius is confirmed on the solidii issued in Ticinum from the end of 315 and beginning of 316 on whose reverses only one august had been mentioned.²⁴ Constantine soon after celebrating his *decennalia* in Rome on the 25th of August 315 (CTh XI, 30, 3) when he inaugurated also his triumphal arch²⁵ on which were depicted, besides his, also the images of Licinius, went to Ticinum and already at the beginning of 316 returned to Trier (CTh I, 22, 1). Preparations for final confrontation with Licinius had been completed and he felt strong enough to attack his opponent. He left Trier in January 316, in March he was in Chalon-sur Saône, on the 6th of May he was in Vienna, on the 13th of August in Arles, on the 29th of September in Verona and finally he arrived on the 8th of October in Vinkovci (antique Cibalae) where the decisive battle in the first confrontation between Constantine and Licinius took place²⁶ (*bellum Cibalense*).

In spite of the fact that his army outnumbered that of Constantine²⁷, Licinius suffered a defeat at Cibalae and started to withdraw with his army towards the east. He came first to Sirmium but then fled from there with his wife, son and valuables (Anonymus Valesianus, V, 15–18) and on his way damaged the bridge across the river Sava (Zosimus, *Hist.*, II, 18, 5). During his retreat he passed through Hadranapolis and Philippopolis (Anonymus Valesianus, V, 16) and at Campus Ardiensis

¹⁸ Fibula had been found in Niederemmel in the Mosel valley, see: R. Noll, *op. cit.*, 222–227. Author dates the fibula in 316 in the time when Constantine's decennalia were in progress and Licinius' just beginning, while M. Mirković, *Živa antika*, 47, 1997, 39 thinks that it was produced in 315/16.

¹⁹ This interpretation concerning the purpose, dating and place of production is discussed with arguments by M. Vasić, Neka pitanja o fibulama sa carskim natpisima, *Zbornik Aleksandrine Cermanović-Kuzmanović* (in print).

²⁰ *Ibidem*.

²¹ R. Noll, *op. cit.*, A 2 fibula dates in 315/16, while M. Mirković, *Živa antika*, 47, 1997, 39 thinks that it was produced in the second half of the 316 when confrontation between Constantine and Licinius had already broken out.

²² *Antique Silver from Serbia* (ed. I. Popović), Belgrade, 1994, cat. 268, 269, 342, 343 (with earlier literature).

²³ M. Manojlović-Marijanski, *Kasnootički Šlemovi iz Berkasova*, Novi Sad, 1964, 1–14; 22–43.

²⁴ RIC VII, no 40, 50 (VICTORIE AVG N VOTIS X / MVL XX).

²⁵ Inscription on the sides of the triumphal arch: *Sic X sic XX i Votis X votis XX*, v.: CIL VI, 1139.

²⁶ Constantine's itinerary in the year 316 had been defined by A. Chastagnol, *Commentaire sur: P. Brunn, Studies in Constantinian Chronology, Revue numismatique*, 4, 1962, 332.

²⁷ E. Stein, *op. cit.*, 95.

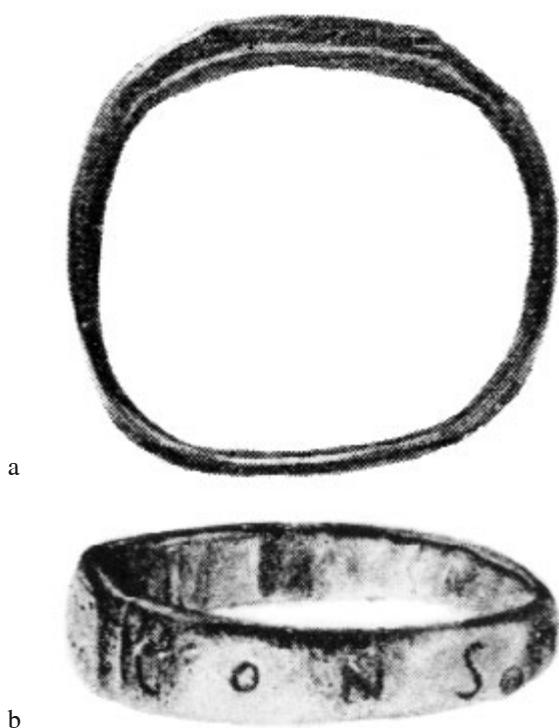

Fig. 4 a, b – Ring, Remesiana;
British Museum, London

in Thrace suffered the new defeat, probably at the end of the year 316 as Constantine already on the 3rd and 4th of December had been in Serdica (CTh, I, 1). According to the agreement between two opponents signed between the 20th of January and the 5th of February 317²⁸ Licinius had lost all the Balkan provinces except Thrace and this first confrontation between Constantine and Licinius had been ended by proclaiming their sons as caesars in Serdica on the 1st of March that same year.²⁹ This historical events give explanation for the appearance of the second and third series of »fidelity rings« devoted to Constantine as these finds are concentrated in Pannonia, region where the decisive battle took place and in Remesiana, town that was on the way of Constantine's penetration towards Serdica.

In analyzing relations between Constantine and Licinius in the second half and the end of the year 315 we complied with the chronology resulting from the revision of dates given in Codex Theodosianus. However, this source states that Constantine stayed in Rome during the celebration of his decennalia on the 25th of August (CTh XI, 30, 3) then on the 13th of September (CTh X, I, 1) and after visit to Milan³⁰ he was in Sirmium on the 12th of December (CTh XIV, 25) whence he soon returned to Trier where he was on the 11th of January 316 (Cth I, 22). In the analyses of Constantine's

itinerary it was explained that information of his stay in Sirmium in December 315 relates to the year 319 with the remark that Constantine's presence in the Licinius' territory during the year 315 would be impossible.³¹ However, after the episode with conspiracy of Bassianus relations between two co-rulers became in the autumn of 315 rather tense but not completely broken off. That is confirmed by the reverse inscriptions on golden multiplae minted at that time in Ticinum where two augusts are still mentioned (Augg)³² while singular (Aug) is used not until the very end of 315 and the beginning of 316.³³ Therefore it is not absolutely impossible that Constantine, after staying in Rome and Milan, on his way back to Trier visited Sirmium which was in the territory controlled by Licinius. This possible visit he might have used for certain diplomatic activities and also for awarding the »fidelity rings« to the army commanders who he expected to be on his side in the future confrontation. This explanation remains, however, only hypothetical and against it speaks also the fact that Constantine's visit of Licinius' former capital at the dawn of their conflict did not leave any trace in other written sources. Therefore, it is more probable that three »fidelity rings« (cat. no 11–13) found in the territory of Pannonia Constantine awarded to the army commanders which distinguished themselves or went over to his side in the battle of Cibalae. That might happen after the agreement with Licinius when he was in Siscia³⁴ in the beginning of 317 on his return to Pannonia or on the occasion of some celebration during his sojourns in Sirmium between 319 and 321.³⁵

The »fidelity rings« to Constantine found in Pannonia are typologically identical to the specimens from Gaul and German provinces and had been produced most probably in Trier. The rings from Pannonia could be related to this workshop only if they have been awarded before the battle at Cibalae. However, as it seems more probable that they were awarded as a reward after the end of first Constantine's war with Licinius this jewelry was most probably produced in Sirmium where Constantine had his residence from the beginning of 320 until the beginning of 324 and where

²⁸ Chr. Habitch, *op. cit.*, 366.

²⁹ Licinius was not present at this occasion (Anonymus Valesianus, V, 19: *Licinio absente*, ...)

³⁰ P. Brunn, *Studies in Constantian Chronology*, 1961, 43, ref. 3.

³¹ *Ibid.*, 33.

³² RIC VII, no 25 (VICTORIAE LAETAE AVGG NN VOTX / MVL XX).

³³ See footnote 24.

³⁴ P. Brunn, *Studies in Constantian Chronology*, 1961, 102.

³⁵ *Ibid.*, 103.

Fig. 5 a, b – Ring, Viminacium,
Kunsthistorisches Museum, Vienna

emperor himself stayed with short breaks from 319 until 324 and 326.³⁶ In Sirmium had already existed the workshop for production of objects intended for Licinius' *decennalia* what is indirectly confirmed by the finds of silver ingots from the vicinity of Šabac, silver plates from Červen Brjag in the Danube valley, in Bulgaria and silver ingots and plates from Svirkovo in Thrace.³⁷ Objects prepared as *donativa* for his *decennalia* discovered in contemporary Bulgaria Licinius must have taken with him after his defeat at Cibalae and flight as the sites where the objects were found are on the route of his withdrawal towards Thrace. From these facts we can assume that workshop which produced silver plates and ingots intended for Licinius' *decennalia* continued later to produce official objects, golden »fidelity rings« but for Constantine. These observations would speak in favor of previously suggested opinion that in Sirmium did not exist only in Licinius' time established workshop within imperial residence that was producing objects exclusively for the emperor but that local masters according to need were employed for producing of various objects of official character.³⁸ Naturally, as minting of coins and production of objects of precious metals had been under strict control, their activity was also under such regime. So, when making objects for imperial *donativa* masters were most probably working according to provided models, strictly taking into account the quality and

weight of gold and silver. Therefore, the »fidelity rings« produced in Sirmium had been made according to the models from the Trier workshop so it is only natural that these specimens were very similar in shape and weight to those from Gaul and German provinces.

The third series of »fidelity rings« to Constantine is represented by two specimens from Remesiana (cat. no 14–15), town that is on the road from Naissus to Serdica. As we already mentioned Constantine stayed in Serdica on the 3rd and 4th of December 316 (CTh I, 1) which means that he was in the vicinity of Remesiana in the end of November of the same year. Written sources, however, do not mention any battles of Constantine forces during penetration towards Serdica but that does not mean that there were not some clashes. Taking of Naissus, his native town was for Constantine of utmost importance, especially so as there were the workshops where the objects of official character had been produced. There were also produced silver plates intended for Licinius' *decennalia*, which he probably awarded to the distinguished military commanders before leaving the town.³⁹ It is possible that during the battle for Naissus garrison from the near by Remesiana went over to Constantine contributing to his taking of the town and further penetration towards the east and so emperor awarded the »fidelity rings« to the officers of that garrison or to the representatives of the town administration which influenced such military action. However, such opinions remain hypothetical as we do not have any data in the written sources but besides the finds of »fidelity rings« there are some other indications that Remesiana played a significant role in Constantine's operations in the Balkans. Namely, this town witnessed sudden economic progress in the 4th century and in one tomb in the necropolis in the neighboring village Dobri Dol together with bronzes of Maximianus Herculius and Constantius II and aureus of Vetranius there were also discovered

³⁶ Ibid., 103.

³⁷ For the products intended for Licinius' decennalia that could be related to the Sirmium workshop, inscriptions on them and the status of local goldsmiths see: I. Popović, Delovanje i status radionice srebra u Sirmijumu, *Zbornik Narodnog muzeja*, XVI/I, 283–290; *idem*, Les productions officielles et privées des ateliers d'orfèvrerie de Naissus et de Sirmium, *Antiquité tardive*, 5, 1997, 138–144.

³⁸ I. Popović, *Zbornik Narodnog muzeja*, XVI/I, 1996, 289–290; *idem*, *Antiquité tardive*, 5, 1997, 144.

³⁹ This is also the opinion of M. Mirković, *Živa antika*, 47, 1997, 145–158 (with bibliography concerning problems connected with Licinius' decennalia and production of imperial *donativa* for that occasion).

two cameos in golden frame⁴⁰ with the representation of Constantine's wife Fausta⁴¹ so this jewelry could be understood as some kind of imperial propaganda.⁴²

Out of two »fidelity rings« from Remesiana only one is preserved and with the inscription identical with other rings of this type but with some letters of smaller size. It was made of pale gold, not so heavy and of slightly different shape than the specimens from Gaul, German provinces and Pannonia. As an object intended for imperial *donativa* it is logical to suppose that this ring as the other one from Remesiana had been produced in the workshop in Naissus. The masters in that workshop produced the plates for Licinius' decennalia but same as masters from the Sirmium workshop continued their activity during the reign of Constantine and his successors and had been producing, in case of need, objects of official character. That is, nevertheless, confirmed by the plate, now in Munich,⁴³ produced for the occasion of *decennalia* of Crispus and Constantine II, 321/322, as well as by the plate produced on the occasion of the triumph of Constantius II over Sarmanians in 358 found together with two ingots in the northwestern Bulgaria.⁴⁴ So, the workshop in Naissus produced the official objects in a rather long period and under the strict control of the office directed by *rationalis summae rei later comes sacrarum largitionum*.⁴⁵ Having that in mind we can explain the inadequate gold quality and lesser weight of the Remesiana ring as a consequence of the situation when the ring was produced. It must have been immediately after Constantine's taking of Naissus and the defeat of Licinius at Campus Ardiensis when the system of control of objects of precious metals could not be adequately established. If this assumption is correct it means that Constantine awarded these rings already on his way back from Thrace, when on his way to Siscia (where he and his court stayed at the beginning of 317)⁴⁶ he passed through Remesiana and Naissus. Other possibility is that »fidelity rings« Constantine awarded during some later visit and his first stay in Naissus is confirmed with certainty not prior to the 25th of July 319 (CTh II, 15, 1; 16, 2).

Analysis of the »fidelity rings« to Constantine reveals that this jewelry had been produced during relatively short period, from 315 to 317, possibly 319. All the specimens even though we classified them in three series had been produced with the intention of realizing same plan which was to provide loyalty of the army by rewarding those who distinguished themselves during his confrontations with his co-ruler Licinius. These rings had not, thus, been awarded as imperial gift for the devotion to the emperor as an expected duty

but to those who helped him in his action in removing and later elimination of his co-ruler. First series of these rings, that from the sites in Gaul and German provinces was intended to confirm and make stronger the loyalty of Constantine's forces while the other two, from Pannonia and Dacia Mediterranea, had been distributed in order to honor commanders who especially distinguished themselves or those that came over to Constantine from his opponent's side during the battle at Cibalae and in conflicts near Naissus as well as during his penetration towards Serdica.

Constantine's youngest son, Constans pursued similar politics in bestowing the »fidelity rings« following his father's example. Out of three rings with inscription of devotion to this emperor one was found in Viminacium (cat. no 1) and that could be explained by historical circumstances after Constantine's death. Namely, after this event it came to an unusual interregnum that lasted more than three months and when power was divided among four caesars but there was no august. In Constantinople broke out the rebellion in the army which did not want to accept participation in the imperial power of Constantine's nephew Flavius Dalmatius together with his three sons. The riot ended in bloody massacre and killing of many members of the royal household and some distant members of Constantine's family. Three Constantine's sons, probabaly after these events, held the meeting in Viminacium on the 9th of September 337 and declared themselves as augusts. On that occasion Constantine II obtained the power over eastern provinces and diocese Macedonia, Constantius

⁴⁰ B. Saria, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu. Nov aureus imperatora Vetrionia, *Starinar*, 3. ser., III, 1924/25, 71–72.

⁴¹ I. Popović, Kameje iz kasnoantičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, *Zbornik Narodnog muzeja*, XIV/1, 1991(1992), 401–409.

⁴² About the finds and purpose of the cameos with female busts see: I. Popović, *Rimske kameje u Narodnom muzeju u Beogradu / Les camées romains au Musée national de Beograd*, Beograd, 1989, 9–12.

⁴³ B. Overbeck, *Argentum Romanum*, München, 1973, 29, nr. 4; *Antičko srebro u Srbiji*, 1994, cat. 345.

⁴⁴ J. Jurukova, Srebrni slići sa sjad od Konstancij II, *Arheologija*, XVI/4, 1973, 50–57; J. Yourukova, L'activité de l'atelier d'orfèvre à la lumière d'une nouvelle trouvaille en Bulgarie, *Frappe et ateliers dans l'Antiquité et Moyen Age*, Belgrade, 1976, 73–78, fig. 1–6; *Antičko srebro u Srbiji*, 1994, kat. 247–249.

⁴⁵ For organization of production, control and distribution of objects of precious metals in the Late Roman period see: R. Delmaire, *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, Collection de l'Ecole française de Rome, Rome, 1989.

⁴⁶ P. Brunn, *Studies in Constantinian Chronology*, 1968, 55, 102.

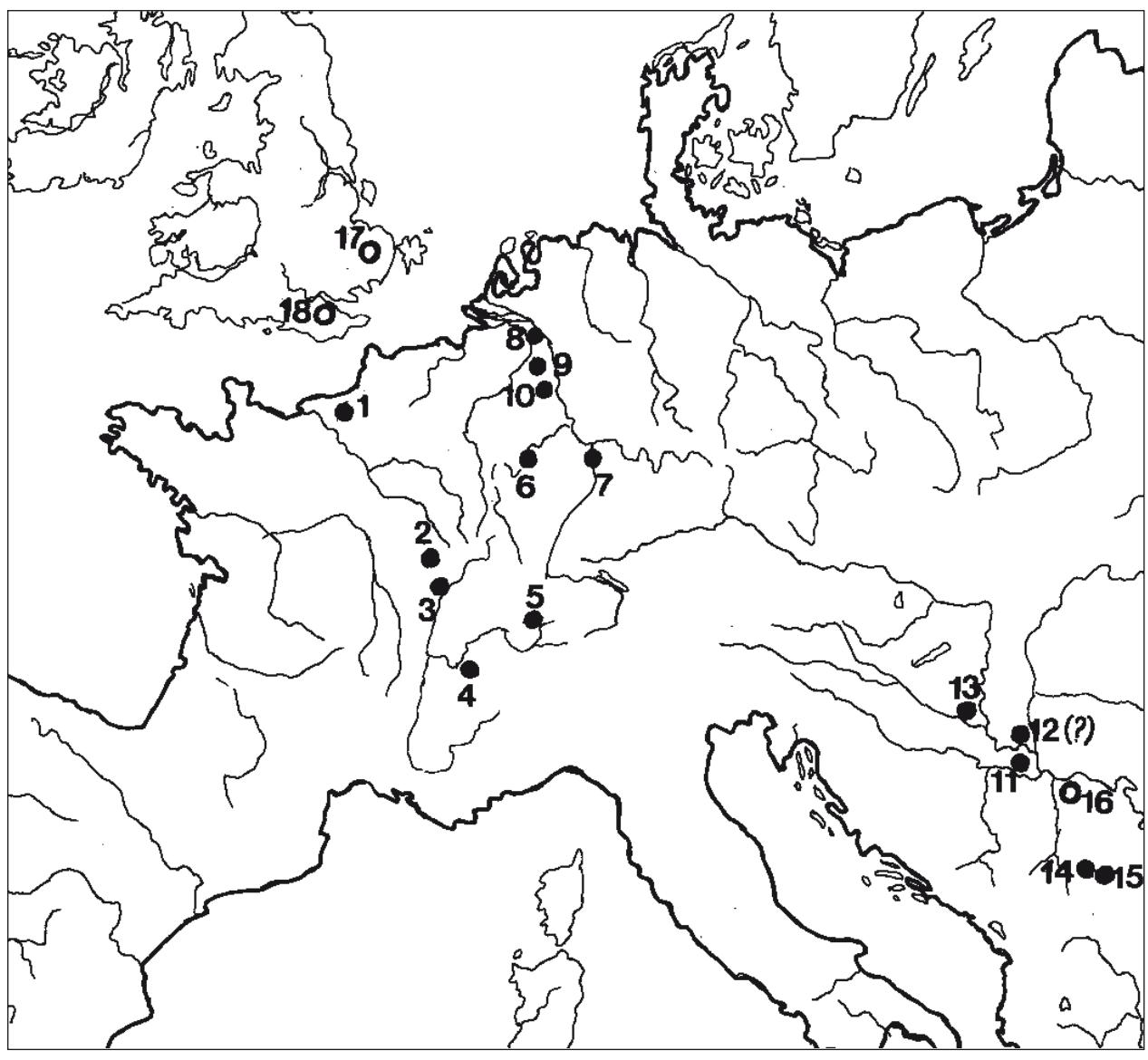

Fig. 6. Distribution of »fidelity rings«: 1 – Amiens; 2 – Toul; 3 – Soulosse; 4 – Oberwinterthur; 5 – Augsburg; 6 – Zerf; 7 – Stromberg; 8 – Nijmegen; 9 – Qualburg; 10 – Luisendorf; 11 – Sirmium; 12 – »Hungary«; 13 – Lug; 14, 15 – Remesiana; 16 – Viminacium; 17 – Norwich; 18 – Birchington

over Asia and Egypt while the youngest brother Constans got Illyricum, Italy and Africa.⁴⁷ About that time, in 337 or 338 Constans had met in Viminacium St Athanasius who was on his way back to Alexandria from the exile in Trier.⁴⁸ It is possible that Constans awarded the »fidelity ring« to some high army or civil officer during celebrations on the occasion of his proclamation as august, dividing of the Empire or the meeting with St Athanasius. However, we think that reasons for this action should be understood as a consequence of some other events. Namely, as at the time

of meeting in Sirmium Constans was only fourteen years old there is an opinion that on this occasion the West had not been divided between him and Constan-

⁴⁷ E. Stein, *op. cit.*, 131–132; A.H.M. Jones, *op. cit.*, 112. Chronology of these events is not precisely established so in the scholarly literature there is also the opinion that meeting in Viminacium took place before the 9th of September 337, see: A. Piganol, *L'Empire chrétien*, Paris, 1947, 74.

⁴⁸ M. Mirković, Viminacium et Margum, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, II, Beograd, 1986, 24 (with bibliography about the possible chronology of this event).

tine II but the older brother was the actual ruler and some kind of tutor to the younger.⁴⁹ Such a status did not satisfy Constans. So very soon the quarrel ensued between brothers and Constantine II was of the opinion that Constans had ridiculed his power.⁵⁰ Constans had been in Illyricum at that time and most probably was making preparations for fight with his brother. During January of 340 he was in Naissus (Zonaras, XIII, 5) where he might have arrived in the autumn of 339 if we accept the opinion that an edict issued in this town on 18th of September 339 (CTh XIV, 8, 1), which was incorrectly attributed to Constantine, was actually signed by Constans.⁵¹ So it is possible that he stayed in Naissus couple of months, celebrated the New Year there and together with Constantius signed an edict on the 19th of January 340 (CTh XII, 1, 29) and also issued other edict individually on the 2nd of February of the same year (CTh X, 10, 5). Constantine II, considering these events as an introduction to a conflict with his brother and in order to prevent the penetration of Constans' army, came from Gaul in Italy but had been killed in Aquileia in the beginning of 340.⁵² After his brother's death Constans obtained power over the territory from Britain to Thrace (Zos., II. 40–1; Eutrop., X. 9)

The »fidelity rings« to Constans from Viminacium is larger in size, more massive and with more elaborate inscription than other specimens of this jewelry. The inscription expressed the devotion concerning concrete occasion, the New Year, and the Constans title of august is emphasized. As it is obvious from the historical data Constans spent the celebrations of the New Year 340 in Naissus, and then while preparing for the fight with his brother Constantine II might have awarded the ring to some high ranking officer from the legion VII Flavia from Viminacium, in order to secure its loyalty in the coming confrontation. Emphasizing the title of augustus in the inscription on this ring could be explained with same intentions, even more so if we accept explanation that after the Viminacium agreement he was in subordinate position concerning his brother and that he wanted to deny the fact in that inscription. If these opinions are correct it would mean that ring found in Viminacium had been awarded in Naissus where it was also produced as an object intended for the imperial *donativa*.

Other two »fidelity rings« to Constans (cat. no 2 and 3) have been found in Britain. As he, after the wars with Franks at Rhine in 341 and 342⁵³ had to crush serious insurrection in Britain during winter 342/343⁵⁴ these rings have, probably, been awarded to those officers that distinguished themselves in those fights. The occasion for awarding of »fidelity rings« could

have been the celebration of his *decennalia* in 342/343 when he also celebrated the triumph over the Franks⁵⁵ and possibly over the rebellious tribes in Britain. His decennial jubilee Constans wanted to celebrate as splendid as possible and as it is shown on the recently found votive plate from Kaiseraugst his intention to imitate his father was going so far that instead of announcement of future *vicennalia* the inscription on the plate mentioned *tricennalia*⁵⁶ which besides Augustus celebrated only Constantine.

The analysis of »fidelity rings« shows that this jewelry had been produced only for Constantine the Great and Constans and during short period of time, between 315 and 317 (319) and during the years 340 and 342/343. In contrast to the »imperial fibulae« that many emperors awarded on the occasion of their jubilees and other celebrations, starting from Diocletian for his *vicennalia* in 303/304 with the inscription IOVI AVG / VOT XX⁵⁷, then Diocletian and Maximianus Herculius in 293–305 with the inscription IOVIORVM / HERCVLIORVM⁵⁸, thereupon Constantius Chlorus as caesar in 293–305 with the inscription CONSTANTI / VIVAS⁵⁹, then Constantine as caesar for his *dies imperii* on the 25th of July 307⁶⁰, one with the inscription CONSTANTINE CAES VIVAS / HERVLI CAES VINCAS⁶¹, and the other which inscription HERVLI

⁴⁹ A. Piganol, *op. cit.*, 75, ref. 9; E. Stein, *op. cit.*, 132.

⁵⁰ A. H. M. Jones, *op. cit.*, 112

⁵¹ P. Petrović, Naissus. A Foundation of Emperor Constantine, in: *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Belgrade, 1993, 61.

⁵² E. Stein, *op. cit.*, 132.

⁵³ *Ibid.*, 133.

⁵⁴ *Ibidem*; A. H. M. Jones, *op. cit.*, 112

⁵⁵ A. Kaufmann-Heinimann, Eighteen new pieces from the late Roman silver treasure of Kaiseraugst: first notice, *Journal of Roman Archaeology*, 12, 1999, 341.

⁵⁶ *Ibid.*, 339, nr. 114 (inscription is: AUGUSTUS CONSTANS DAT LAETA DECENNIA VICTOR / SPONDENS OM(I)NIBUS TER TRICENNALIA FAUSTIS).

⁵⁷ G. Behrens, Römische Fibeln mit Inschrift, *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, 10; R. Noll, *op. cit.*, A1. Fibula was found in Erickstanebrae in Scotland; Country Museum in Los Angeles.

⁵⁸ This date suggests Ph. M. Pröttel, Zur Chronologie der Zweichelknopffibeln, *Jahrbuch RGZM*, 35/1, 1988, 354, ref. 74, stating that in the inscription plural genitive is used and that only in 293 besides two augsts also two caesars (Galerius and Constantius) were proclaimed, while R. Noll, *op. cit.*, B1 for its dating supposes larger time interval from 284 until 305. Fibula is from Bargone; Museum in Parma.

⁵⁹ G. Behrens, *op. cit.*, 10; R. Noll, *op. cit.*, B3; Ph. M. Pröttel, *op. cit.*, 350. Unknown site; Kunsthistorisches Museum in Vienna.

⁶⁰ About the occasion for production of these fibulae discussed with arguments M. Vasić, *op. cit.*

⁶¹ R. Noll, *op. cit.*, B4; M. Vasić, *op. cit.*, no 2. Unknown site; Museum in Turin.

AVGUSTE SEMPER VINCAS⁶² anticipates his and Maximianus vota⁶³, then Maxentius and Romulus for the joint consulate in 308/309 with inscription MA-XENTI VINCAS / ROMVLE VIVAS⁶⁴, then Constantine who for his *decennalia* on the 25th of July 315 produced two variants of fibulae,⁶⁵ one with the inscription VOTIS·X·D·N·CONSTANTINIAVG / VOTIS·X·D·N·LICINIAVG⁶⁶ and the other with the dedication D·N·CONSTANTINI·AVG / VOTIS·X·MVLTIS·XX⁶⁷ and, finally, Licinius for the *quinquennalia* of Licinius II in 321/322 with the inscription IOVI AVG VINCAS / IOVI CAES VIVAS⁶⁸. Even though it chronologically does not belong to this group, the very luxurious specimen devoted probably to the Julian the Apostate (361–363) with the inscription IVLIANE VIVAS⁶⁹ could be considered to belong to the series of »imperial fibulae«. So, in contrast to these fibulae that had been awarded by many emperors on various occasions during the first quarter of the 4th century awarding of rings with imperial inscriptions had not been customary. The idea of such type of imperial *donativa* occurred during the first conflict of Constantine and Licinius and its intention was the realization of Constantine's plan for displacing and later elimination of his co-ruler. Following his father's example, Constans used the same method in his confrontation with his brother, while on the basis of the known finds other rulers did not use this kind of imperial propaganda.⁷⁰

CATALOGUE OF FINDS

Abbreviations in catalogue

BMCR, 1907 – F. H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*, London, 1907.

Henkel, 1913 – F. Henkel, *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und die benachbarten Gebiete*, Berlin 1913.

IMS, II, 1986 – M. Mirković, Viminacium et Margum, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, II, Beograd, 1986.

IMS, IV, 1979 – P. Petrović, Naissus–Remesiana – Horreum Margi, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, IV, Beograd, 1979.

Jovanović, 1978 – A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd, 1978.

Mowart, 1889 – R. Mowart, Notice de quelques bijoux d'or au nom de Constantine, *Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France*, X, 1889.

Nesselhauf, Lieb, 1959 – H. Nesselhauf, H. Lieb, Dritter Nachtrag zu CIL. XIII. Inschriften aus den germanischen Provinzen und dem Treverergebiet, *Bericht der RGK*, 40, 1959

Noll, 1958 (1974) – R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter*, Wien, 1958 (1974)

Noll, 1974 – R. Noll, Eine goldene Kaiserfibel aus Niederremmel vom Jahre 316, *Bonner Jahrbücher*, 174, 1974.

Tóth, 1979 – E. Tóth, Römische Gold und Silbergegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum. Goldringe, *Folia Archaeologica*, XXX, 1979.

Tóth, 1985 – E. Tóth, *Római gyűrűk és fibulák*, Budapest, 1985.

Vulić, 1934 – N. Vulić, Antički spomenici naše zemlje, *Spomenik SKA*, LXXVII, 1934.

⁶² R. Noll, *op. cit.*, B2; *idem*, Zur goldenen »Kaiserfibel« aus Arezzo (ehemals in Florenz), *Bonner Jahrbücher*, 176, 1976, 179–181. Fibula was found in Arezzo; Metropolitan Museum in New York.

⁶³ M. Vasić, *op. cit.*, no 1.

⁶⁴ H.J. Kellner, Eine »Kaiserfibel« des Maxentius, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 9, 1979, 209–211, t. 26, 27. Unknown site; Museum in Munich.

⁶⁵ The purpose for production of these fibula has been explained by M. Vasić, *op. cit.* For date and circumstances of their production see: *supra* with ref. 18–21.

⁶⁶ R. Noll, *Bonner Jahrbücher*, 174, 1974, A3; M. Vasić, *op. cit.*, no 4. Fibula was found in Niederremmel; private collection

⁶⁷ R. Noll, *Bonner Jahrbücher*, 174, 1974, A2; M. Vasić, *op. cit.*, no 3. Unknown site; Museum Louvre in Paris.

⁶⁸ M. Ivanovski, Eden docnoantičen grob od Taraneš, *Živa antika*, 34/1–2, 1984, 219–222, T. II, 1; *idem*, The Grave of Warrior from the Period of Licinius I Found at Taraneš, *Archaeologia Iugoslavica*, 24, 1987, 81–90, fig. 3. Fibula has been discovered (with silver plate and other objects) in one grave in Taraneš near Debar in Macedonia.

⁶⁹ G. Behrens, *op. cit.*, 10; R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter*, Wien, 1958(1974), 26, Nr. 38, Abb. 34; *idem*, *Bonner Jahrbücher*, 174, 1974, B5). Unknown site; Kunsthistorisches Museum in Vienna.

⁷⁰ In Nemzeti Muzeum in Budapest there is a medieval ring with globular head from Jankovich Collection, donated to the Museum in the 19th century and there is an inscription VALENTI AVG FIDEM, on it that was also engraved in the beginning of the 19th century, see: E. Tóth, *Folia Archaeologica*, XXX, 1979, 176, Nr. 21, Abb. 21; *Idem*, *Római gyűrűk és fibulák*, 1985, 57, kep. 13a.

**»FIDELITY RINGS«
TO CONSTANTINE THE GREAT**

Gaul, Rhine limes and upper Danube valley

Head of the ring is shaped like rectangular plaque with the inscription FIDEM. From lateral sides of plaque starts slightly narrower circular hoop with the inscription CONSTANTINO running along it.

1. Amiens

missing

weight 10. 95 gr

Bibl.: Mowart, 1889, Nr. 8; Henkel, 1913, 17, 2; Noll, 1974, Nr. 1.

2. Toul

Museum in Toul

Bibl.: Henkel, 1913, 17, 3; Noll, 1974, Nr.2.

3. Contrexéville or Soulosse

Museum in Bauvais

Bibl.: Mowart, 1889, Nr. 7; Henkel, 1913, 17, 4; Noll, 1974, Nr. 3.

4. Oberwinterthur

Inscription on the hoop of the ring is damaged.

FIDEM CON[ST]A[NT]INO

Landesmuseum in Zürich

Diameter of hoop 25 mm, size of plaque 11x8 mm

Bibl.: Nesselhauf, Lieb, 1959, 156, Nr. 93; Noll, 1974, Nr. 10.

5. Augsburg

Antiquarium u Munich

Hoop 21x21.5 mm, plaque 14.5x9 mm, weight 10.55 gr

Bibl.: Mowart, 1889, Nr. 6; Henkel, 1913, Nr. 101, Taf. VI; Noll, 1974, Nr. 9.

6. Zerf (near Trier)

Museum in Trier

Hoop 23x19.5 mm, plaque 13x8.75 mm, weight 10.82 gr

Bibl.: Mowart, 1889, Nr. 5; Henkel, 1913, Nr. 100, Taf. VI; Noll, 1974, Nr. 7.

7. Stromberg (near Bingen)

Cronberg, palace of Queen Frederica

Diameter of hoop 21 mm, plaque 8x9 mm, weight 11.21 gr

Bibl.: Mowart, 1889, Nr. 4; Henkel, 1913, Nr. 102, Taf. VI; Noll, 1974, Nr. 8.

8. Nijmegen ? (near Kleve)

missing

Bibl.: Mowart, 1889, Nr. 2; Henkel, 1913, Nr. 105; Noll, 1974, Nr. 4.

9. Qualburg (near Kleve)

missing

Bibl.: Henkel, 1913, Nr. 104; Noll, 1974, Nr. 5.

10. Luisendorf (Geldern) (near Kleve)

British Museum in London

Hoop 25x20 mm, plaque 10.5x7.5 mm, weight 10.81 gr
London, British Museum

Bibl.: Mowart, 1889, Nr. 3= Nr.9; *BMCR*, 1907, Nr. 649, Pl. XVII; Henkel, 1913, Nr. 103, Taf. VI; Noll, 1974, Nr. 6.

Pannonia II

Head of ring is shaped like rectangular plaque with the inscription FIDEM. From lateral sides of plaque starts slightly narrower circular hoop with the inscription CONSTANTINO running along it.

11. Sremska Mitrovica (*Sirmium*), fig. 1a–c; 2 (top)

Diameter of hoop 21mm, plaque 12x7.7mm, weight 10.66 gr

Nemzeti Muzeum in Budapest

Bibl.: Mowart, 1889, Nr. 1; Henkel, 1913, 17, 1; Noll, 1974, Nr. 12; Tóth, 1979, Nr.10, Abb. 5; Tóth, 1985, 19–20, 48, Abb. 6a, Taf. 11b.

12. »Hungary«, fig. 2 (bottom)

Diameter of hoop 25 mm, weight 10.70 gr.

Kunsthistorisches Museum in Vienna

Bibl.: Noll, 1958 (1974), 27, Nr. 44; Noll, 1974, Nr.11.

13. Lug (?), fragment, fig. 3

Plaque is preserved with parts of hoop on the narrow sides. On the plaque:

FIDEM

Plaque 11x8 mm

Nemzeti Muzeum in Budapest

Bibl.: Tóth, 1979, Nr. 11, Abb. 6, 11; Tóth, 1985, 19.

Dacia Mediterranea

14. Bela Palanka (*Remesiana*), fig. 4 a, b

Hoop through angular shoulders transforms into the

ring head of the same width shaped like moulded rectangular plaque with damaged inscription FIDEM. In the inscription on the hoop letters »o« in the name *Constantino* are of slightly smaller size.

[F]IDE[M] CoNSTANTINO

Diameter of hoop 21 mm, length of plaque 12 mm, weight 7.90 gr

British Museum in London

Bibl.: *BMCR*, 1907, 109, Nr. 650, Pl. XVII; Henkel, 1913, 17, 5, Fig. 6; Noll, 1974, Nr. 13; Jovanović, 1978, 20, cat. 22; *IMS*, IV, 1979, nr. 139a.

15. Bela Palanka (*Remesiana*)

Shape of ring is unknown

FIDEM CONSTANTINO

Diameter of hoop 22 mm, weight 11 gr

Private collection of Radovan Filipović (information from 1934)

Bibl.: Vulić, 1934, 31, nr. 1; Jovanović, 1978, 20, cat. 21; *IMS*, IV, 1979, nr. 139b.

Unknown sites

16–18. Shapes of rings are unknown and the inscription is FIDEM CONSTANTINO.

16. Ring from Sshmuckmuseum Pforzheim (acquired in 1954 with Battke collection)

17–18. Specimens from the auction in London (Sotheby 1937)

Bibl.: Noll, 1974, Nr. 14–16.

»FIDELITY RINGS« TO CONSTANS

Moseia I

1. Kostolac (*Viminacium*), fig. 5a, b

Hoop transforms into the ring head of the same width shaped like moulded rectangular plaque with the inscription FIDEM.

Grave find

FIDEM D(omino) N(ostro) CONSTANTI AVGUSTO N(ovo) A(nno)

Hoop 28x26 mm, weight 17.40 gr

Kunsthistorisches Museum in Vienna

Bibl.: Noll, 1958(1974), 27–28, Nr. 45, Abb. 37; Noll, 1974, nr. 3; *IMS*, II, 1986, nr. 223.

Britain

2. Norwich (Norfolk)

Shape of ring is unknown

FIDES CONSTAN[T]I

Museum in Norwich

Bibl.: Mowart, 1889, Nr. 10; Henkel, 1913, 17; Noll, 1974, Nr. 1.

3. Birchington (Kent)

Ring is of polygonal shape; the exterior of hoop consists of 11 rectangular plaques. Head of ring is the twelfth plaque with the inscription FIDES.

FIDES CONSTAN[T]I

missing

Bibl.: Mowart, 1889, Nr. 11; Henkel, 1913, 17; Noll, 1974, Nr. 2.

Резиме:

ИВАНА ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

»ПРСТЕЊЕ ОДАНОСТИ« ЦАРЕВИМА КОНСТАНТИНОВЕ ВЛАДАРСКЕ КУЊЕ

Прстен (*anulus, annulus*) био је код Римљана не само украс носен из естетских разлога, већ и предмет симболичког или магијског карактера, а често и одредница ранга, посебно у војничкој хијархији. У касној антици, прецизније речено у Константиново време, појављује се и специфична група златног прстења са уgravirаним натписом којим се изражава оданост цару (»*Treuringe*«), те се овај накит, иако по неким карактеристикама припада прsteњу за одређивање ранга, односно посебног статуса или положаја, може посматрати и као посебан вид политичке пропаганде у склопу које су, у исто време, израђивани и други предмети са натписима сличног карактера, тзв. »царске фибуле« (»*Kaisersfibel*«) и сребрни тенјири, намењени са царска *donativa*. Наиме, већ је раније запажено да ово прстења по својим димензијама спада у накит намењен мушкарцима, а по карактеру натписа у предмете који су као нека врста ордена додељивани за посебне заслуге првенствено војног карактера. Сам натпис на овом накиту FIDEM CONSTANTINO наглашава оданост цару. С дуге стране, оданост цару, како војске тако и административних органа, била је у Царству природна и подразумевајућа, а наглашавање оданости посебним поклонима значило би да је она дошла до изражaja у специфичним политичким условима. Дакле, прsteње овог типа настало је у одређеном историјском тренутку када је за освајање власти била примарна оданост једном од више претендентата на круну. Као што се из каталогског прегледа види, свих 21 до сада познатих прстенова исказују оданост само двојици царева, и то 18 примерака Константину Великом, а три, Констансу. Иако слично по свом изгледу, »прsteње оданости« се може разврстati у два основна типа. Прsteње које формира глава у облику правоугаоне плочице са које полази кружна тракаста алка, што, иначе, није уobičajen тип овог накита, заступљено је искључиво примерцима са акламацијом о оданости Константину, нађеним у западним провинцијама Царства, у Галији, на рајском лимесу, у горњем Подунављу и Панонији. По својој концепцији слично, али типолошки различито је прsteње код кога је спољна површина алке више или мање полигонално обрађена, прелазећи у главу у облику профилисане правоугаоне плочице. »Прsteње оданости« Константину, нађено у Панонији, типолошки је идентично првој серији овог накита, нађеног у Галији и германским провинцијама Царства, произведеном, највероватније, у Тријеру поводом прославе Константинових деценалија 315. године, а током припрема за обрачун са Лицинијем. Прsteње из Паноније (кат. 11–13) би се могло везати за ову радионицу само уколико је дељено пре битке код Цибала. Међутим, како је вероватније да је оно додељено као награда по окончању првог Константиновог рата са Лицинијем,

израда тог накита одвијала се, по свој прилици, у Сирмијуму, где се од почетка 320. до почетка 324. године налазила Константинова резиденција, а у коме је и сам цар с мањим прекидима боравио од 319. до 324. и 326. године. Трећу серију »прsteња оданости« Константину представљају два примерка из Ремезијане (кат. 14–15), града који се налазио на путу од Наиса ка Сердици. Константиново присуство у Сердици забележено 3. и 4. децембра 316. године, што значи да се он у области Ремезијане налазио крајем новембра те године. Писани извори, међутим, не помињу неке борбе Константинових трупа током продора ка Сердици, што, наравно, не значи да их није било и да цар овим накитом није даровао неке лојалне локалне команданте. Дакле, прва серија овог прsteња, она са налазишта у Галији и германским провинцијама, имала је за циљ да потврди и ојача лојалност Константинових војних трупа, док су друге две, из Паноније и из Средоземне Дакије, дистрибуиране у намери да се посебно одликују команданти који су се нарочито истакли или који су са противничке прешли на Константинову страну током битке код Цибала, односно у борбама око Наиса и продора до Сердице.

»Прstен оданости« Констансу из Виминацијума (кат. 1) је већих димензија, масивнији и са сложенијим натписом од других примерака овог накита. Наиме, њиме се изражава оданост поводом конкретног повода, Нове године, и наглашава се Констансова титула avgusta. Као што се из прегледа историјских догађаја види, Констанс је вероватно током прослава у вези Нове 340. године боравио у Наису, када је, у склопу припрема за обрачун са својим братом Константином II, могао да додели прстен неком високом официру виминацијумске VII легије Flavије, да би у претстојећим сукобима обезбедио њену лојалност. Друга два »прstена оданости« Констансу (кат. бр. 2 и 3) нађена су у Британији. Како је он, после ратова на Рајни са Францима 341. и 342. године, морао да у Британији, током зиме 342/43. године, угуши озбиљне побуне, ово прsteње је, вероватно, даривано официрима који су се у тим борбама посебно истакли. Повод за доделу »прsteња оданости« могла је да буде прослава његових деценалија 342/43. године, када је славио и тријумф над Францима.

Даривање прsteња са царским натписима није била уobičajena појава. Идеја о овој врсти царских донатива појавила се поводом првог сукоба између Константина и Лицинија, у циљу остваривања Константиновог плана о потискивању и каснијој елиминацији свог савладара. Следећи пример свог оца, исти метод у обрачуну са својим братом применио је и Констанс, док, судећи по до данас познатим налазима, други владари нису употребљавали овај вид царске пропаганде.

МАРКО ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

КА ПРОБЛЕМУ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ЦРКВИ СМЕДЕРЕВСКОГ ГРАДА

Смедеревски град, као последње средиште средњовековне српске државе и позорница догађаја који су претходили коначном турском освајању, већ више од једног столећа привлачи особиту пажњу наше научне јавности.¹ Добро очуваним фортификацијама деспотовог града – замку са остацима двора и бедемима ојачаним бројним кулама – посвећено је више студија,² а новим сазнањима до-принели су и резултати археолошких истраживања која су започета пре више деценија.³ Посебно место у разматрањима проблематике Смедеревског града било је посвећивано знаменитој цркви Благовештења, некадашњем средишту митрополије, познатој само на основу података из оскудне извorne грађе, односно очуваног описа преноса моштију св. Луке у Смедерево.⁴ У недостатку материјалних остатака, о овом ишчезлом храму изношене су различите хипотезе.⁵ У неким од радова исказано је мишљење, без озбиљнијег утемељења, да је одмах након турског освајања претворена у цамију, а убрзо потом порушена да би се од њеног камена градила нова турска утврђења.⁶ Једини озбиљан покушај да нас приближи решењу начинио је арх. С. Ненадовић публикујући сполије откривене у турским фортификацијама и амаму.⁷ Различите претпоставке и нагађања о положају и некадашњем значењу цркве Благовештења, уместо да допринесу разрешењу овог сложеног проблема удаљавала су нас од суштинског питања – да ли је то била једина хришћанска богомоља у средњовековном Смедереву, или их је имало више. Битан допринос његовом преиспитивању и критичком разматрању пружили су резултати археолошких истраживања у протекле две деценије. У недавно објављеној монографији М. Цуњака коначно је саопштен извештај о открићу остатака сакралног комплекса у југоисточном углу Великог града (сл. 1).⁸ Нажалост, изнети подаци и пратећа документација далеко су од захтева савремене науке.⁹

¹ М. Сремић, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Београд 1994, са старијом литератуrom.

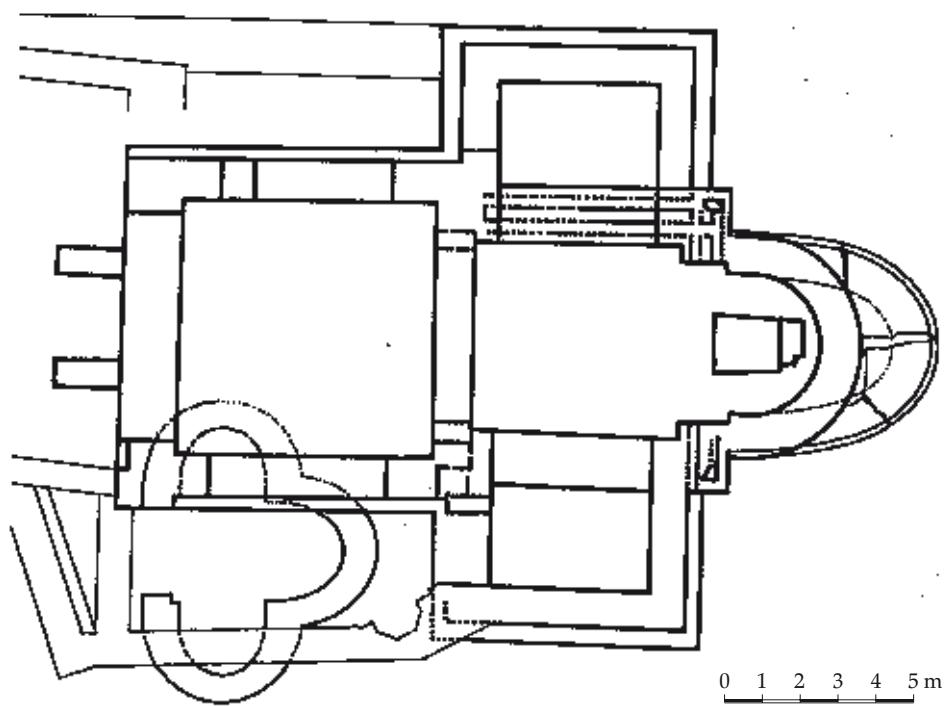
² П. Поповић, *Споменица петнаестогодишњице Смедеревске тврђаве*, Београд 1931; А. Дероко, Смедеревски град, *Старинар II*, НС, 1951, 59–96; Ј. Нешковић, *Смедеревски траг*, Смедерево 1975; М. Поповић, La résidence de despot Djuradj Branković dans le châtelet de la forteresse de Smederevo (даље: La résidence), *Balcanoslavica 7*, 1978, 101–112; Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980, са старијом литературом; М. Поповић, *Ordnance in the defensive system of the Smederevo Fortress During in the 15th Century* (даље: Ordnance), *Balcanoslavica 10*, 1983, 107–132.

³ Значајнији извештаји о истраживањима: С. Ненадовић, Уређење Смедеревског града, *Саопштења I*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1956, 75–84; А. Дероко, С. Ненадовић, Смедеревски град, испитивања 1956, *Старинар VII–VIII*, 1958, 181–194; А. Дероко, И. Здравковић, Извештаји о истраживањима 1957. и 1958. године у: *Zborniku zaštite spomenika kulture IX*, 1958, 49–78 и X, 1959, 137–147; Д. Прибаковић, Остава из XV века у Малом граду Смедеревске тврђаве, *Vesnik Vojnog muzeja 6–7*, 1962, 56–96; Id, Неки моменти у истраживању Малог града у 1961 години, *Vesnik Vojnog muzeja 8–9*, 1963, 127–151; М. Поповић, Извештаји о истраживањима 1968–1977, у: *Arheološkim pregledima 18*, 1976, 115–120 и 19, 1977, 110–111; М. Ђоровић-Љубинковић, М. Цуњак, Истраживања сакралног комплекса у Смедеревској тврђави у току 1982. године, *Гласник Друштва конзерватора Србије 7*, 1983, 50–52; М. Цуњак, Извештаји о истраживањима у: *Археолошким прегледима 24*, 1985, 174–178 и 25, 1986, 86–89; Id, Некропола у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве – резултати археолошких истраживања, *Саопштења XXVII–XXVIII*, 1995/1996, 173–192.

⁴ Ј. Руварац, О приносу тиela sv. Luke u Smederevo, *Rad JAZU*, knj. V, 1868, 179–186; Ив. Павловић, О Св. Луци и пренашању његовог тела, *Гласник СУД 51*, 1882, 70–96.

⁵ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз ћовесницију српског народа*, Београд 1950, 301–302; Л. Павловић, Цркве из доба смедеревских Бранковића, *Музеј и споменици културе Смедерева*, Смедерево 1972, 140, Id, *Историја Смедерева у речи и слици*, 116–120, Id, *Прозни и песнички списи настали у Смедереву 1453–1456. године*, Смедерево 1983, 43; М. Јанковић *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 188–189.

⁶ Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 118–119; Ј. Нешковић, *Смедеревски траг*, 23; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 120; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, Смедерево 1998, 113.

1. Сакрални комплекс у југоисточном углу Великог трга, према М. Цуњаку, основа ($R=1:200$)

Већ на први поглед, уочљиво је да аутор селективно приступа овом сложеном комплексу при чему, чини нам се, неке грађевинске фазе погрешно датује и објашњава, док позније доградње из турског раздобља уопште не обрађује. У немогућности да схвати суштину откривене архитектуре, М. Цуњак је здању, које идентификује са црквом Благовештења, приписао сполије из ранотурских фортификација, превиђајући чињеницу да управо оно недвосмислено показује да су се у Смедеревском граду налазиле не једна већ две средњовековне цркве, како је то још раније наслутио С. Ненадовић.¹⁰ Као резултат, настале су нове забуне, које не би смеле остати без коментара.

Имајући у виду шири значај појаве градских цркви, не само за изучавање Смедерева, већ и анализу развојних токова урбаних престоница, које као закаснела појава одликују позно раздобље средњовековне српске државе, покушаћемо поново да размотrimо ово изузетно откриће. На основу публиковане грађе, будући да нам оригинална теренска документација није доступна, као и увида у отк rivene неконзервиране остатке видљиве на терену, могуће је изнети одређена нова запажања. Она би могла да подстакну боље разумевање проблема средњовековних цркви Смедеревског града и пруже нове подстицаје за даља трагања у том смеру. Свесни ризика оваквог подухвата, пре свега због недостатка неких

релевантних археолошких података, покушаћемо на првом месту да дефинишимо проблеме на које указују поменута открића, а тек потом да укажемо на могућа решења.

Као што је већ истакнуто, средњовековне цркве у Смедеревском граду изричito се помињу само у списима о преносу моштију св. Луке 1453. године. Овај значајан догађај описан је у два изворна докумената, чији је настанак веома близак времену описаног догађаја. Из Париског рукописа, који је концизнији, сазнаје се да су мошти »светог и великог апостола Луке евангелисте« донете у **богохранили градъ смедерево** и положене въ храмоу светаго Благовѣштѣния прѣсвѣти Еогородицѣ, въ митрополии смедеревской, въ лѣто сїѧ мѣсеца Иануаріа ві дынѣ (12 јануара 1453. г.).¹¹ Опширнији, Врднички спис, даје више података. Тако се сазнаје да су мошти по приспећу у Смедерево положене **прѣвѣти въ црковь полатноу**, а уве-че пренете у двор (въ полатоу) где је одржано свеноћно бденије. У свитање дана пренете су у цркву

⁷ С. Ненадовић, Размишљања о архитектури цркве Благовештења Деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву (даље: Размишљања), *Зборник Народног музеја IX–X*, 1979, 403–424.

⁸ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, 99–113.

⁹ Наш критички приказ види на стр. 319–323.

¹⁰ С. Ненадовић, *op. cit.* 407.

¹¹ Ив. Павловић, *op. cit.* 94.

(въ црквъ), а после свечане службе изнете посрѣд града. Након тога, мошти св. Луке су у свечаној процесији, уз учешће архијереја (ἀρχιερεὺς), епископа и целе породице српског деспота ношene стѣни града да оутврѣдаєси непоколѣбими прѣбоѹдѹтъ. Када су у процесији прошли градом въ митрополь придошe, иже државними (мисли се на деспота Ђурађа, прим. М. П.) новосъзданим и оукрашеним, въноутръ же цркве свештенномѹ раком вънесше ѿтъ десно светих двери положише. Пошто је свете мошти поверио на чување митрополитѹ оубо градскомом и еписк(о)пѹ, Деспот се вратио у двор и даривао учеснике славља. Те вечери, по завршеној светковини и пријему у двору, митрополит је кивот закључао и запечатио.¹²

О судбини цркви Смедеревског града након османских освајања, сведоче и неки турски извори. Тако Ашик паша Заде, близак догађајима које опишује или непосредни учесник у њима, казује да је одмах по заузимању Смедерева 1439. године отклоњана цума намаз¹³ – главна исламска недељна молитва. Овај податак посредно сведочи да је у запоседнутом граду једна црква претворена у цамију – а то је готово по правилу бивала она најзначајнија. Двадесет година касније, као непосредни очевидац освајања града, исти хроничар је забележио: »Звона у Смедереву искварише. Цркве му покварише и месциде начинише«.¹⁴ Два столећа касније, чињеницу да је једна смедеревска црква претворена у цамију посредно потврђује и знаменити турски путописац Евлија Челеби. Описујући унутрашњост тврђаве он на првом месту истиче цамију султана Освајача града, уз напомену да је грађена »у старом стилу«¹⁵, што је уобичајени термин који он користи када су у питању некадашње цркве претворене у исламске богомоље.¹⁶ Иначе, ова цамија султана Мехмеда Освајача, у смедеревском Великом граду, посведочена је и раније, у турском дефтеру из 1516. године.¹⁷

У изворним документима, међутим, не помиње се једина сачувана смедеревска средњовековна црква – храм Успења Богородице на садашњем старом гробљу, односно на брегу изнад некадашњег утврђеног града. Према одликама своје архитектуре, оквирно је датована у прву половину 15. века.¹⁸ Први податак, међутим, који би се могао односити на ову цркву, или боље рећи приградски манастир, забележен је тек у турском дефтеру из 1566. године. Међу пореским обвезницима тада је у Смедереву пописан и манастир »Светиња или Изветина«. Имао је само једног калуђера са приходом од 150 акчи.¹⁹

О црквама средњовековног Смедерева посредне податке пружа и анализа сачуваних картографских извора. То су, истина, позна сведочанства настала у раздобљима аустријских окупација града 1717–1736. и 1789–1790. године. На једном плану из треће или четврте деценије 18. века приказана је цамија разуђене основе у југоисточном углу Великог града (сл. 2).²⁰ Исто здање, али означено крстом, уочава се и на плану F. N. de Sparr-a из 1738. године (сл. 3).²¹ На познијим плановима са краја 18. века приказани су готово искључиво бедеми старе тврђаве са пројектом спољних фортификација. Само на једном од ових планова, као једини објекат у тврђави, још увек се види некадашња црква–цамија у југоисточном углу Великог града.²² Међутим, на тим познијим картографским изворима, у оквиру приказа нових линија одбране, појављује се и некадашњи манастир Успења Богородице означен текстом: *Monastir Brdo*,²³ *Kloster Berg*,²⁴ *Manastirschte oder Klosterberg*.²⁵

Драгоценi изворни подаци о црквама Смедеревског града до сада су у више наврата тумачени, али и погрешно интерпретирани. Пре него што се осврнемо на раније изношена мишљења покушаћемо да резимирамо сазнања која пружају напред разматрани изворни средњовековни текстови сачувани у Париском и Врдничком рукопису. Као прво, јасно се да закључити, да је у време описаног догађаја у

¹² И. Руварац, *op. cit.* 184–185

¹³ Г. Елезовић, Турски извори за историју Југословена, *Браћиштво* XXVII, 1932, 69.

¹⁴ *Ibid.* 79.

¹⁵ Е. Челеби, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama II*, Sarajevo 1957, 65.

¹⁶ А. Андрејевић, Претварање цркава у цамије, *Зборник за ликовне уметности* 12, Матица српска, Нови Сад 1976, 107.

¹⁷ О. Зиројевић, Цариградски друм од Софије до Београда 1459–1683, *Зборник Историјској музеја Србије* 7, 1970, 123–124.

¹⁸ М. Васић је датује у раздобље 1410–1427. (*Жича и Лазарица*, Београд 1928, 156–159), док Ж. Татић сматра да је настала нешто позније, средином 15. века (Стара црква на гробљу у Смедереву, *Старинар* 5, 1928–1930, 55–62); в: М. Џуњак, Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, са старијом литературом.

¹⁹ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I*, Београд 1964, 557.

²⁰ Ратни архив у Бечу, план sig. G I b 192; препродукован код: Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 245, сл. 177.

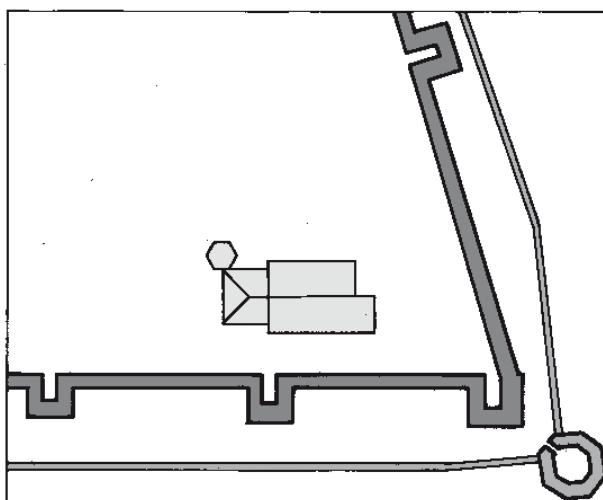
²¹ Ратни архив у Бечу, план sig. B IX 113; препродукован код: Л. Павловић, *op. cit.*, 226, сл. 166.

²² Ратни архив у Бечу, план sig. G I h 194

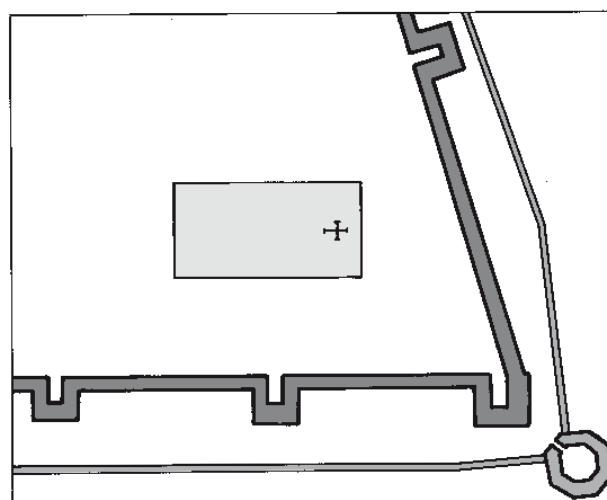
²³ Ратни архив у Бечу, план sig. H III e 3336.

²⁴ Ратни архив у Бечу, план sig. H III e 3337.

²⁵ Ратни архив у Бечу, план sig. Ausl. III α 1 No 2.

2. Црква–цамија у југоисточном улу Великог града, дештаљ према плану KAW, sig. G I b 192

3. Црква у југоисточном улу Великог града, дештаљ према плану F.N de Sparr-a из 1738. године

Смедереву постојала црква посвећена Благовестијима, где је столовао митрополит. Била је то задужбина деспота Ђурђа изграђена, по свему судећи, у годинама које су непосредно претходиле преносу моштију св. Луке. Поред ове, постојала је и дворска или придворна црква. У познијим изворима, као што је то већ истакнуто, на брегу изван града помиње се манастир Успења Богородице.

Претпоставку да се придворна црква (**црковња полатна**) налазила у комплексу двора у Малом граду, археолошка ископавања нису потврдила. На том релативно малом простору постојале су три дворске зграде, али не и црква.²⁶ Неке ауторе ово је навело на помисао да би се појам дворске цркве могао односити на капелу, сличну оној која је очувана у једној од кула Голубачке тврђаве.²⁷ У том смислу могла се тумачити само горња етажа главне куле Малог града.²⁸ Међутим, овај веома мали и неподесан простор није имао непосредну везу са главним дворским здањем, већ му се могло прићи само преко штете стазе бедема. У питању је очигледно био објекат намењен искључиво одбрани, како то показује пример главне, недавно проучене аналогне куле солунског Хептапиргиона.²⁹ Наравно, остаје отворена могућност да је нека од одаја у Малом граду могла служити као дворска капела, каквих је било у оновременим дворовима Европе, али се такав богослужбени простор није никако могао сматрати дворском црквом. Треба поменути и покушаје, истина без озбиљнијег утемељења, да се црква Успења Богородице на старом смедеревском гробљу идентификује са дворском црквом и храмом у коме су чуване мошти св. Луке.³⁰

У наведеним разматрањима Велики град је углавном остајао по страни, осим у случајевима где је црквија **полатна** изједначавана са оном посвећеном Благовестима. Могућност постојања посебне дворске цркве у фортифицираном урбаном језгру средњовековног Смедерева најчешће је превиђана. Такву хипотезу, колико нам је познато, изнео је једино С. Ненадовић, али остајући при том ипак у недоумици да ли је постојала посебна дворска црква или је то био знаменити храм Благовештења.³¹ Аргументоване дилеме овог аутора разјаснили су исходи археолошких истраживања о којима ће даље бити речи.

О чињеници да се црква Благовештења, задужбина деспота Ђурђа и седиште митрополита, налазила негде у Великом граду, углавном су сагласни сви истраживачи, који су ово питање разматрали. Међутим, о њеној ближој локацији изношена су различита мишљења. Посебну забуну у та разматрања уносио је често цитирани, наводно изворни подatak, да се ова знаменита црква налазила »са десне стране двора«.³² Међутим, читањем списка о преносу тела св. Луке, како Париском, тако и Врдничком, лако се може уочити да таквог податка уопште нема.

²⁶ М. Поповић, La résidence, 101–112.

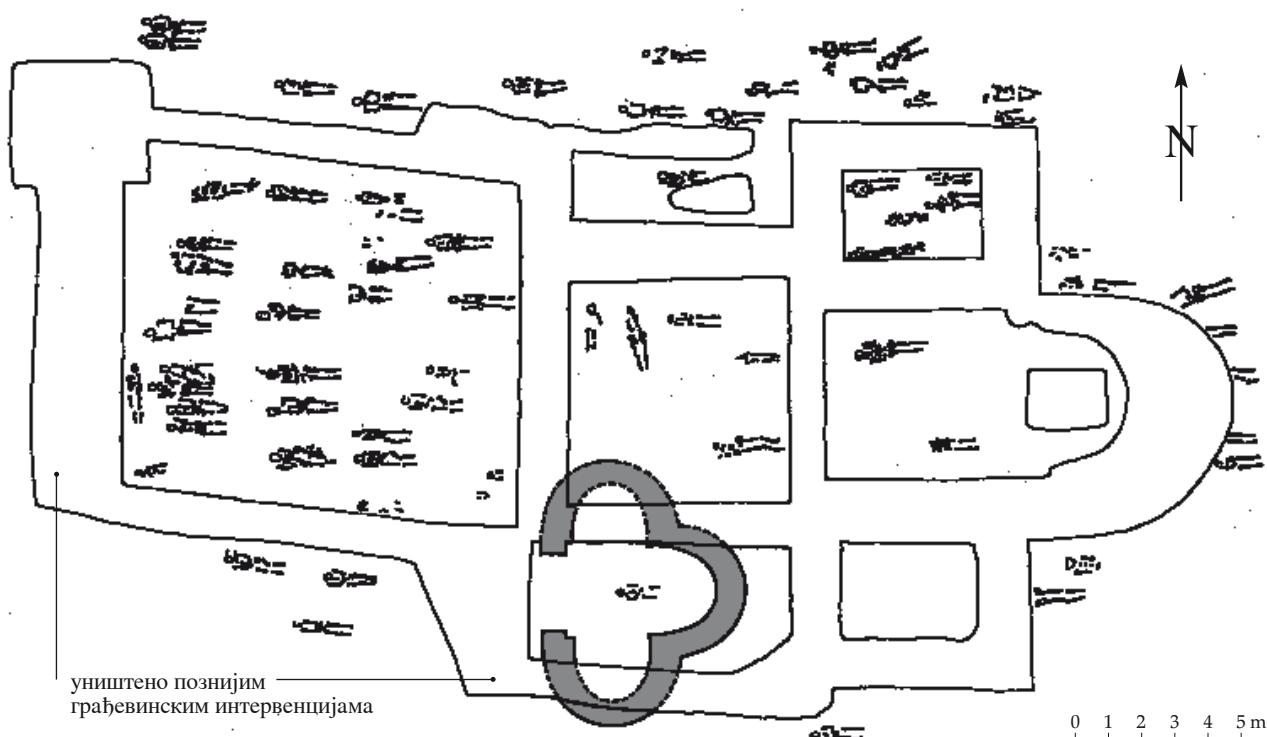
²⁷ Г. Симић, Голубачки град, *Старинар* XXXIII–XXXIV, 1982/1983, 76.

²⁸ Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 118; М. Џуњак, *Смедеревска тврђава*, 105–107; упореди: С. Ненадовић, *Размишљања*, 404–406, који аргументовано оповргава овакву могућност.

²⁹ V. Koniodros, Ph. Oreopoulos, Heptapyrgion, in: (ed. S. Ćurčić, E. Hadjityphonos) *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500*, Thessaloniki 1997, 192–195.

³⁰ В. Петковић, *op. cit.*, 301–302.

³¹ С. Ненадовић, *op. cit.*, 404–405.

4. Сакрални комплекс у југоисточном углу Великог града-триконхоса са најстаријим хоризонтом гробова (према М. Цуњаку)

У покушају да откријемо порекло ове више пута понављане грешке дошли смо до закључка да она потиче од омашке која се пре више од једног столећа поткрадла Ч. Мијатовићу. У његовом познатом и у нашој литератури често некритички цитираном делу о деспоту Ђурђу Бранковићу, изворни податак из Врдничког списка, где се каже да су светитељеве мошти унете у митрополитску цркву и положене »десно од светих двери«, слободно је интерпретиран речима »...однесу кивот и положе у митрополијску цркву коју је десио с нова сазидао и украсио, с десне стране поред двора«.³³ Коришћењем препричаног извора, а не лако доступног објављеног оригинала, као и некритичким преузимањем погрешних података, створена је забуна која је само отежала покушаје истраживача да проникну у сложене проблеме у вези са ишчезлим смедеревским храмом Благовештења.

Кључни допринос у покушају да се разреше проблеми смедеревских цркви, пружила су археолошка истраживања вршена током протеклих деценија. Стога ћемо се најпре задржати на археолошкој фактографији заснованој првенствено на публикованом материјалу.

Истраживања сакралног комплекса у југоисточном углу Великог града, недалеко од куле 11, запо-

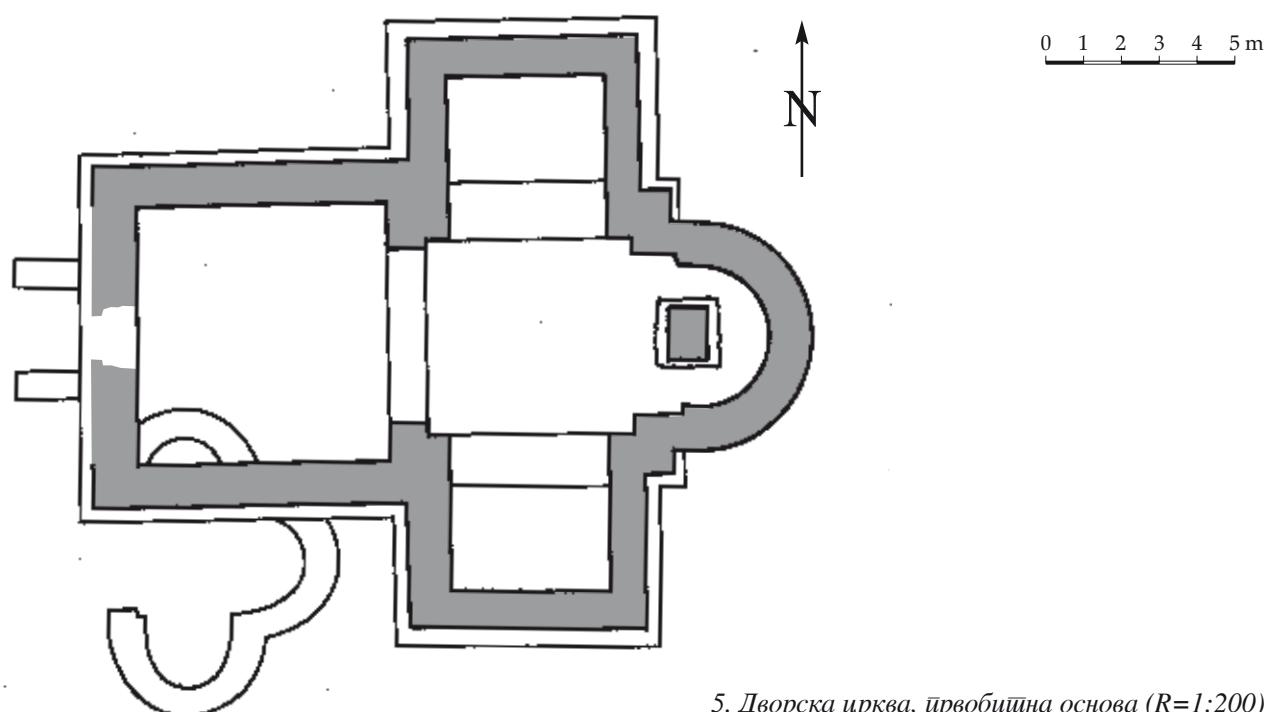
чета су 1981. године, али по свему судећи, нису савсвим окончана. У току прве две до три кампање у целости је откривена црква, укључујући и позније турске доградње, као и некропола са 122 истражена гроба. Археолошка испитивања вршена су северно и источно од цркве, делом до Језавског бедема, али на основу објављене грађе није могуће закључити у којем обиму је тај простор истражен.³⁴ У оквиру овог сложеног комплекса уочено је више грађевинских фаза, односно стратиграфских и хронолошких целина.

Најстаријем хоризонту припадају остаци једне мање грађевине са тролисном основом. Улаз јој се налазио на западу, док је са осталих страна имала једнаке полукружне апсиде (сл. 4). По главној оси

³² Л. Павловић, *Неки споменици културе II*, 39; Id., Музеј и споменици културе Смедерева, 140; Id., *Историја Смедерева*, 118, уз позивање на Париски рукопис о преносу моштију св. Луке; С. Ненадовић, *op. cit.*, 407; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 109.

³³ Ч. Мијатовић, *Десио са Ђурађ Бранковић*, књига друга, Београд 1882, 154.

³⁴ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 95–159; Id., Некропола, 173–192; Id., Извештаји у Археолошким прегледима 24, 1985, 174–178 и 25, 1986, 86–90; М. Ђоровић-Љубинковић, М. Цуњак, *op. cit.*, 50–52.

5. Дворска црква, првобитна основа ($R=1:200$)

исток-запад дугачка је 6 м, а широка 8 м. Услед каснијих грађевинских интервенција веома је оштећена, али јој уочени облик основе није споран. Судећи према објављеном плану, има се утисак да са западне стране није постојао анекс, грађевински везан са бочним конхама. Међутим, из нејасних реченица аутора истраживања, дало би се закључити да се грађевина настављала према западу, али да је тај део уништен укопом познијих турских зидова.³⁵ Остаје отворено питање да ли су то само домишљања, или су постојали и грађевински трагови који нису приказани на објављеном плану. Склони смо мишљењу да грађевина није имала западни анекс, а уколико је и постојао, могао је представљати накнадну додградњу. На поменутом, чини нам се, поузданом плану (сл. 1),³⁶ спољно лице јужне конхе на углу са бочном страном улаза, сасвим је јасно дефинисано, без трагова евентуалне грађевинске везе са било каквом конструкцијом даље према западу. Темељи ове грађевине – триконхоса, грубо зидани крупним каменом, укопани су у здравицу. Преостали минимални надземни трагови зидова, дебљине око 0,90 м, нешто су брижљивије грађени уз употребу и понеке опеке. Остаци малтерне подлоге очувани су са отисцима правоугаоних подних плоча, за које је према налазима из шута претпостављено да су биле од белог мермера.³⁷ За размишљања о датовању овог невеликог здања важно је запажање о налазима »постјустинијан-

ске« керамике у траговима културног слоја око откривених зидова.³⁸ Шта је аутор под тим појмом подразумевао није јасно, будући да цртежи, као ни детаљнији опис те керамике нису објављени. Није искључено да је у питању сведочанство о постојању касноантичког или рановизантијског слоја, што је један од битних елемената за датовање триконхоса. У том смислу значајна је чињеница, да је под усредишњем делу грађевине пробијен познијим укопом једног децијег гроба који, изгледа, није ранији од 14. века.³⁹ Домишљањима за која се не би могло рећи да су научно утемељена, М. Цуњак је ово здање тролисне основе препознао као цркву, коју је оквирно датовао у 10. век.

Следећу, а уједно и најзначајнију фазу на локалитету представљају остаци једнобродне цркве, са полукружном олтарском апсидом на истоку, пространом припратом квадратне основе на западу и бочним, правоугаоним певничким просторима (сл. 5). Дужина цркве износила је 19, а ширина у равни певница 15,30 м. Већ на први поглед уочава се особеност њене основе. Изостанком источног и западног травеја наос је практично сведен на поткуполни

³⁵ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 100–101.

³⁶ Провером на терену новембра 1999. године, овај план у целини показао се као сасвим прецизан.

³⁷ М. Цуњак, *op. cit.*, 99.

³⁸ М. Цуњак, *op. cit.*, 104.

³⁹ Гроб 110, М. Цуњак, *Некропола*, 184.

простор. Невелик је био и олтар, ограничен само на полуокружну апсиду. У њеном средишту налазила се релативно велика часна трпеза у виду зиданог ступца квадратног пресека, димензија 1,50 x 1,50 м.

Приликом грађења цркве посебна пажња неимара посвећена је темељима због, како се чини, нестабилног и водоплавног терена. Зидови су били постављени на дрвеном роштиљу од греда промера 20–22 см, а цео унутрашњи простор у равни темеља био је изнивелисан малтерним слојем. Сличне греде-сантрачи постојале су и у језгру зидне масе непосредно испод равни некадашњег пода.⁴⁰ Занимљиву појаву представља чињеница, да су подземни делови зидова само мањим делом били уливени у укопану темељну јаму док су, углавном, брижљиво зидани и дерсовани.⁴¹ Њихова дебљина је уједначена и креће се око 1,40 м, док је надземни део био ужи и није прелазио 1 м. Проширење темељне стопе уочљиво је искључиво са спољне стране, док је унутрашње лице над подом било у равни са одговарајућим зидом темеља. Посебно добро био је утемељен средишњи простор, некада надвишен куполом. Из разлога статичке природе, северни и јужни зид у темељу су грађени континуирано, без прекида пред певничким просторима. Они су, изгледа, посебно зидани, без грађевинске везе са основном конструкцијом, која је остварена тек у надземном делу. Подземна дрвена затега од две паралелне греде промера 24–25 см пресецала је олтарски простор, повезујући северни и јужни зид.⁴² Анализирајући структуру темеља намеће се помисао да су они већим делом грађени као надземне конструкције, које су накнадно засуте нивелационим слојем земље. У једном од извештаја о ископавањима помиње се насыпни слој дебљине 0,80 м на простору око цркве, у коме су археолошки налази определjeni »у период Деспотовине«.⁴³ Часна трпеза, која је дубоко утемељена као и зидови апсиде, грађена је, изгледа, тек након нивелисања унутрашњости цркве. Њен фундамент грубо је озидан у претходно ископаној темељној јами.

Надземни делови зидова, грађени су ломљеним, притесаним каменом уз местимичну употребу танких опека. Из објављених извештаја, али и увидом на терену, није се могло поуздано закључити у којој мери су поред средњовековних опека коришћене и античке, које се у смедеревским зиданим конструкцијама често јављају као сполије. Зидови над темељом, чија дебљина не прелази један метар, релативно су слабо очувани услед познијих преправки, али и рушења грађевине у целини. Преостали су, углавном,

певнички простори, као и надземни део северног зида. Западни зид цркве сачуван је искључиво у темељу, па се димензије некадашњег улаза могу само претпоставити. Такође, не може се поуздано закључити ни како је првобитно био раздвојен поткупolini простор наоса од припрате. Због специфичног облика основе, ту би се тешко могла замислити врата. Највероватније, постојали су само пиластри, слични познијем турском решењу.

Пред западним улазом постојала је призидана конструкција, чија се функција и првобитни облици не могу поуздано сагледати. У питању су преостали темељи два зида, дебљине, 0,80 м, а дужине 1,70 м, управни на западну фасаду. М. Цуњак их је протумачио као подзиде степеништа пред улазом, али никде не помиње да су нађени трагови степеника.⁴⁴ Чини нам се да би овде пре могли бити у питању остаци звоника који је, вероватно, био накнадно призидан.

Трагови малтерне подлоге првобитног пода откривени су местимично. Судећи према очуваним отисцима, био је рађен од квадратних плоча, димензија 0,30 x 0,30 м, за које аутор ископавања претпоставља да су биле од мермера.⁴⁵ Малтерна подлога пода лежала је у простору певнице непосредно над темељима северног и јужног зида,⁴⁶ за које је већ раније истакнуто да су ту имали искључиво статичку функцију.

Спољне фасаде цркве, судећи према начину грађења, биле су малтерисане. Да ли је било камене пластике отворено је питање, будући да таквих налаза готово да и нема. Откривен је само један фрагмент розете са преплетом,⁴⁷ који је на локалитет могао доспети и као грађа у турском раздобљу. У унутрашњости, црква је била живописана. Уломци фресака нађени су само у шуту у олтарској апсиди,⁴⁸ док их у осталим деловима цркве није било. Ова занимљива појава није ближе објашњена, као ни услови налаза фрагмената. Изгледа да су они

⁴⁰ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 110–112.

⁴¹ М. Цуњак, *Археолошки преleg 24*, Т. LXXXV/1–2

⁴² М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 106.

⁴³ М. Ђоровић-Љубинковић, М. Цуњак, *op. cit.*, 51.

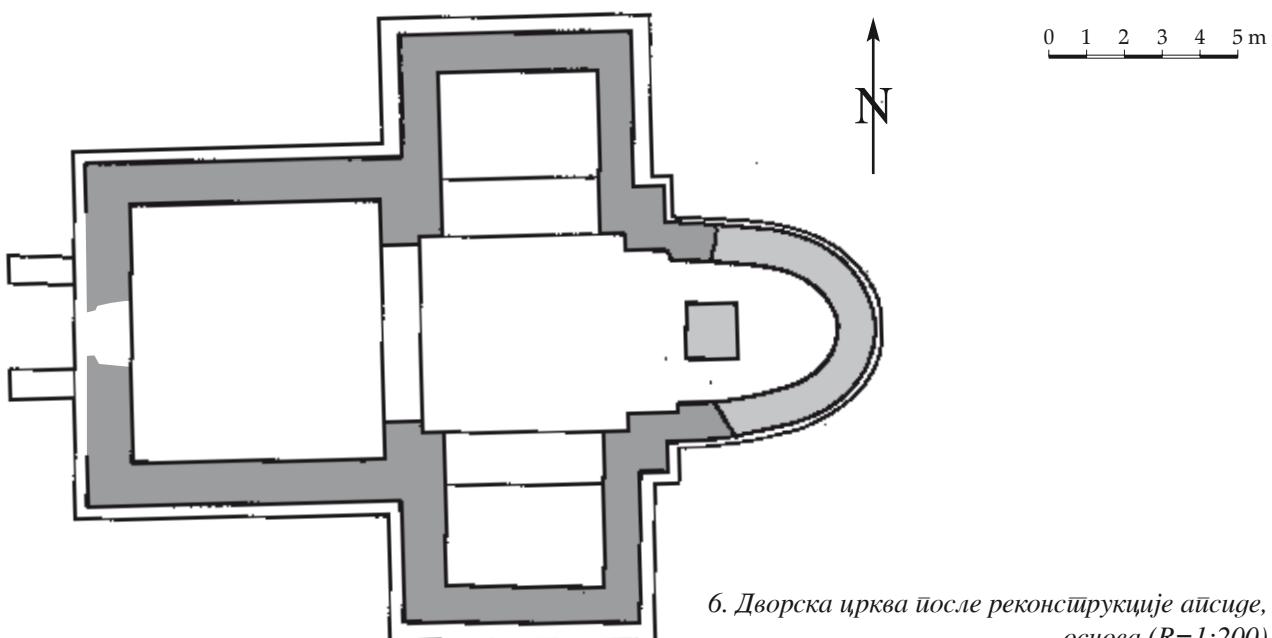
⁴⁴ М. Цуњак, *op. cit.*, 111.

⁴⁵ *Ibid.*, 110.

⁴⁶ *Ibid.*, 111.

⁴⁷ М. Цуњак, *Археолошки преleg 24*, 1985, 178, Т. LXXXVI.

⁴⁸ Аутор наводи да је налаз откријен »у простору источне певнице« (*Смедеревска тврђава*, 112) што би значило у олтару. Уочљиво је да и на другим местима за олтар користи термин »источна певница« што се тешко да објаснити.

6. Дворска црква јосле реконструкције айсиџе, основа ($R=1:200$)

потицали из шута испод равни пода, те су захваљујући тој околности и сачувани.

Истраживач локалитета М. Цуњак је без ваљаних аргумента истражене остатке идентификовао са црквом Благовештења, што га је навело да их датује у »крај прве половине 15. века«.⁴⁹ При томе, категорички је одбацио разложна разматрања С. Ненадовића,⁵⁰ о којима ће још бити речи, и сполије из турских фортификација приписао новооткривеној цркви, не водећи рачуна да је у питању грађа која потиче са зидова знатно већег храма.⁵¹

Следећој средњовековној грађевинској фази, према нашем мишљењу, одговарала би реконструкција олтарског простора (сл. 6). Приликом археолошких истраживања јасно је уочено да је првобитна полуокружна апсиде порушена и замењена новом, пространијом, у виду полуелипсе. Овом интервенцијом црква је продужена за око два метра према истоку, чиме је добијен знатно већи олтарски простор. Темељном зидном масом попуњен је цео продужени део, а изнад ње је изграђен нови апсидални зид, дебљине око 0,90 м, брижљиво превезан са остацима старије апсиде. Приликом ове реконструкције порушена је и стара часна трпеза, а нова је подигнута око 0,60 м источније. Једним делом она је лежала на темељу старе, док јој је источна половина била сасвим плитко фундирана. Није искључено да су управо приликом ове интервенције раније поменути фрагменти фресака доспели у шут. У том случају, они би потицали са зидова порушене првобитне олтарске апсиде.

М. Цуњак је ову грађевинску фазу датовао у раздобље аустријске окупације 1717–1736. године, када је стари средњовековни храм, претворен у цамију, поново преобраћен у цркву намењену католичким верницима. Повећавање олтарског простора и померање, односно »надзиђивање« часне трпезе он је протумачио као »прилагођавање апсиде потребама католичких фрањевца«.⁵² Оваква констатација као основни елемент за датовање поменуте грађевинске фазе, према нашем мишљењу, сасвим је неприхватљива. Повећавање олтарске апсиде са изградњом часне трпезе у њеном средишту, не може се довести у везу са потребама западне цркве. Још од раздобља позне готике и ренесансе, а посебно у бароку, што значи и 18. веку, католички олтар се по правилу ослања на апсидални зид, будући да се при богослужењу није вршио опход око часне трпезе, док је свештеник током мисе верницима био окренут леђима.⁵³ Имајући у виду ове чињенице, тешко је поверовати да су Аустријанци, претварајући затечено здање у католичку цркву, градили нову апсиду са часном трпезом постављеном у складу са православним обредом. На покушај тачнијег

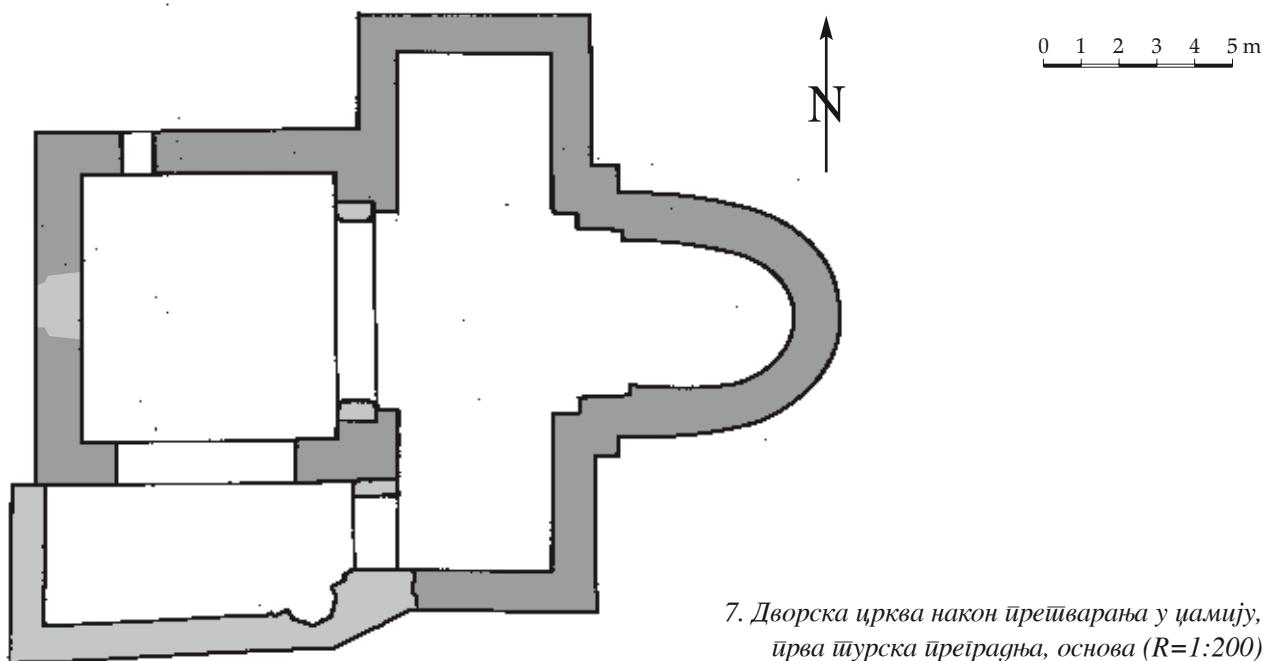
⁴⁹ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 114.

⁵⁰ С. Ненадовић, *Размишљања*, 403–424.

⁵¹ М. Цуњак, *оп. срт.*, 112.

⁵² М. Цуњак, *Археолошки прејлед* 24, 1985, 175.

⁵³ Нови положај часне трпезе близак ранихришћанским традицијама, у католичком свету прихваћен је тек након одлука Другог ватиканског концила, средином шездесетих година 20. века.

7. Дворска црква након претварања у џамију,
прва турска преградња, основа ($R=1:200$)

датовања ове грађевинске фазе и утврђивање разлога који су условили изградњу нове, веће апсиде, вратићемо се у даљем излагању.

Обимне преградње цркве у Великом граду уследиле су након њеног претварања у џамију. Ту се, према нашем мишљењу, уочавају три основне етапе дограмадњи, које се могу међусобно разграничити, али не и хронолошки поуздано одредити, будући да за то нема довољно података у објављеној грађи. Првој етапи, без сумње, одговарала би дограмадња јужног анекса са михрабом,⁵⁴ која би хронолошки била најстарија (сл. 7). Према начину грађења, зидови му се готово не разликују од остатаца цркве. Ради повезивања новог анекса са постојећим деловима храма, пробијен је западни зид јужне певнице и образован широки отвор у одговарајућем зиду припрате. Оба ова продора кроз старије зидове вероватно су била лучно пресведене, како би се сачувала стабилност горњих делова грађевине. Извесне интервенције вршene су и на простору између некадашње припрате и наоса. Остаје отворено питање да ли је тада постојећи пролаз проширен, што је највероватније, или су му само бочне стране декоративно обликоване тесаницима са профилисаним угловима. Блоковима тесаног камена обраћена је и бочна страна новог пролаза између дозиданог анекса и јужне певнице. Уместо западног портала отворена су релативно уска врата у северном зиду некадашње припрате, испред којих је, судећи према неким субструкцијама, вероватно постојао трем.

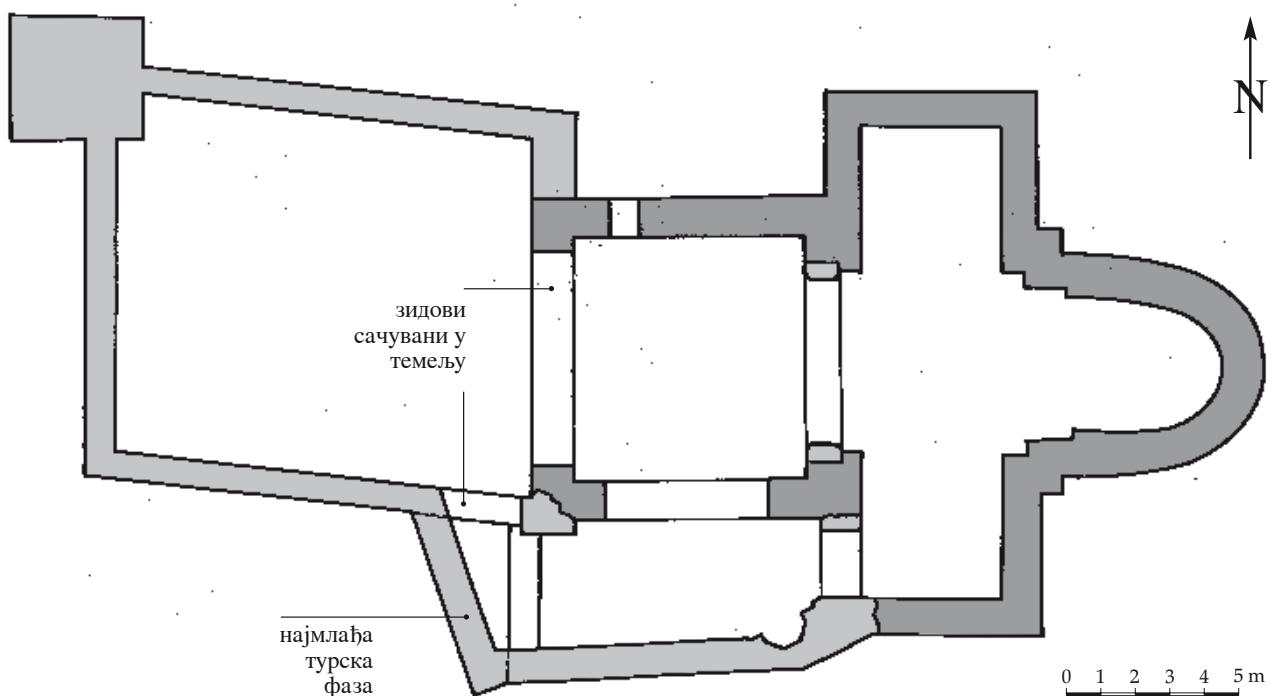
У следећој етапи саграђен је нови простран, условно назван, западни анекс, димензија 11,80 x 10,30 m (сл. 8). У његов северозападни угао уграђено је минаре, чија је преостала темељна структура скоро квадратне основе (3,30 x 3,60 m). Дограђени зидови нешто су тањи од старијих, и грађени су у мешаном слогу камена и танких опека. По свом опису слични су зидовима амама изграђеног пре 1480. године недалеко од дунавског бедема. Ради повезивања новог анекса са осталим делом храма порушен је до равни темељне стопе некадашњи западни зид цркве. И тај отвор је, вероватно, био лучно пресведен. Овом дограмадњом молитвени простор готово је удвостручен.⁵⁵

Последња етапа обликовања џамије била је сведена на повезивање јужног и западног анекса, уз одговарајућа рушења и изградњу једног новог зида. Том приликом некадашњи југозападни угао цркве преобликован је у стубац, делом грађен тесаницима, међу којима се налази и једна сполија – део масивног полукуружно профилисаног венца. Овом интервенцијом верницима у западном анексу је током молитве омогућена непосреднија веза са михрабом (сл. 8).

Приликом археолошких истраживања уочени су остаци пода џамије рађеног од опека различитих формата. Релативно мале очуване површине откри-

⁵⁴ У публикованим извештајима М. Џуњак ову култну нишу назива минарет уместо михраб (АП 24, 175; Смедеревска тврђава, 114).

⁵⁵ Површина некадашње цркве око 110 m², јужни анекс 28 m² и западни анекс око 120 m².

8. Дворска црква након претварања у џамију, млађе турске доградње

вене су у ниши михраба, делу наоса и над порушеним зиданим ступцем часне трпезе.⁵⁶ Његова раван била је за око 0,30 м изнад нивоа пода некадашње цркве.⁵⁷

У покушају да објасни уочене преградње, а са предубеђењем да су у питању остаци цркве Благовештења, истраживач локалитета дошао је до невероватног закључка, да су Турци затечену цркву срушили до равни пода, а потом на њеном месту дигли зидове џамије.⁵⁸ Уз чињеницу да је овакво мишљење сасвим неприхватљиво, остаје нејасно зашто би Турци при наводном грађењу нове џамије поновили не само основу већ и горњу конструкцију старије цркве. Такође је тешко коментарисати закључак М. Цуњака да је западни анекс са минаретом »припада времену аустријске окупације«⁵⁹ Наводно, ова доградња »је базирана на турском слоју«, али није образложено који су то налази који опредељују овакав закључак, нити како би се они могли временски определити. Начин грађења, затим чињеница да је тек доградњом овог анекса са минаретом молитвени простор џамије коначно уобличен, указује на могућност да поменуту доградњу датујемо најкасније у крај 15. или прве деценије 16. века.

Ово здање са очуваним структурама цркве и, по свему судећи, куполом, видео је око 1660. године Евлија Челеби. Његова разуђена основа са минаретом, готово идентична откривеним остацима,

јасно је препознатљива на наведеном аустријском плану из 1717–1736. године (сл. 2). О времену коначног рушења старе цркве претворене у џамију археолошка истраживања, изгледа, нису пружила никакве податке.

На простору сакралног комплекса истражена је и некропола са 122 гроба. Истраживач локалитета је ове гробове механички поделио у три хоризонта у зависности од кота укопа. Тако су у најстарији – III хоризонт определjeni гробови откривили између кота 68,87–70,00, у други од 70,00 до 71,00, а у први хоризонт они најслични, између кота 71,00 и 72,00.⁶⁰ Гробови са прилозима нису били бројни, али уз стратиграфска разматрања пружају занимљиву слику некрополе. Гробови најстаријег хоризонта, укопани у здравицу, заступљени су са 60% и чине најбројнију скупину (сл. 4). Већина их је груписана северно од триконхоса, али се то не би могло прихватити као коначни резултат, будући да је део локалитета са његове јужне стране у знатно мањој мери истражен. На основу елемената које пружа објављена документација, овај хоризонт гробова претходио је изградњи цркве, будући да су неки од њих пресече-

⁵⁶ М. Цуњак, *Археолошки преелег* 24, 175.

⁵⁷ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 114.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ М. Цуњак, *Некропола*, 173.

ни зидовима олтарске апсиде и јужне певнице, а ве-
роватно и укопом темеља других зидова. Са друге
стране, остаци зидова триконхоса нису оштећени
укупом гробова, са изузетком само једног, раније по-
менутог дечијег гроба, који је пробио под у средиш-
њем делу овог здања. Уочену стратиграфску слику
потврђују и откривени прилози у гробовима, који
се углавном датују у 14. или почетак 15. века, што
не искључује могућност постојања и ранијих сахра-
на у овом хоризонту гробова. Отворено је питање да
ли неки од гробова овог хоризонта припада средњо-
вековним укопима, вршеним после изградње цркве.
На основу увида у археолошку ситуацију, сигурно
је да се у самој цркви није сахрањивало од времена
изградње па до претварања у цамију. Да ли се то
може закључити и за простор око њених зидова, тешко је рећи. М. Џуњак је најстарији ниво гробова
приписао »периоду Деспотовине и времену који му
је претходило, тј. XIV–XVI веку«⁶¹

За разлику од најстаријег, други хоризонт гробова остаје сасвим нејасан. Истраживач их је на основу кота укопа датовао у 16–17. век, што би се тешко могло прихватити.⁶² Готово две трећине ових гробова (21) откривено је у простору некадашње цамије, односно бивше цркве и дограђених анекса. Као што је познато, у исламским богомољама се не врши сахрањивање, па је сигурно да укопа није могло бити ни у бившој цркви, односно најстаријој смедеревској цамији Мехмеда Освајача. Са друге стране, гробови овог хоризонта, где су откривени прилози најчешће католичке провенијенције, јасно указују на раздобље аустријске окупације 1717.–1736. године. Није искључено да је механичком поделом вештачки створен II хоризонт, у који су могли бити сврстани дубље укопани млађи гробови или пак неки плићи старији гроб. Стога нам се на-
меће закључак, да на локалитету заправо постоје два основна хоризонта сахрањивања и то старији чији би *terminus ante quem* била изградња цркве или њено претварање у цамију, и млађи, из раздобља аустријске окупације.

Гробови III хоризонта откривени су искључиво у унутрашности некадашње цамије, претворене у католичку цркву. Гробни прилози из ових најмлађих укопа то сасвим поуздано показују.⁶³ Занимљиву појаву у том смислу представљају гробови покојника сахрањених у некадашњем поткуполном простору наоса. Откривени гробни прилози – крунице, као и медаљони са ликовима Богородице, св. Антона Падованског, св. Фрање и др. – указују да су ту, на почасном месту пред олтаром, сахрањиване лично-

сти из редова католичког клера. Детаљнија анализа ових прилога можда би могла допринети разрешавању дилеме, да ли је некадашња цамија била пре-
творена у гарнизонску жупну цркву, или самостан-
ски храм неког од католичких редова.⁶⁴

Осим остатака сакралног комплекса о коме је напред било речи, постоје материјални трагови још једне смедеревске средњовековне цркве. У питању су познате сполије уградене у топовску кулу на ушћу Језаве, затим турски спољни приобални бедем као и темеље оближњег амама. Ови остаци, који већ дуго привлаче пажњу истраживача, подробно су обрађени,⁶⁵ па се на њиховом опису нећемо задржавати. Нови занимљиви фрагменти откривени су приликом ревизионих ископавања амама 1986–87. године, када је у темељима неког од спољних зидова откривено више камених блокова са траговима фресака. На једном од њих препознати су делови фигура светих ратника.⁶⁶ У својим разматрањима раније откривених сполија С. Ненадовић је дошао до веома важног закључка, да овај грађевински материјал потиче од порушене цркве, која је према димензијама, одликама своје архитектуре, а посебно обради фасада била веома слична Манасији. Према његовом мишљењу, са којим би се могли сложити, реч је о остацима знамените смедеревске цркве Благовештења. Међутим, будући да архео-
лошки трагови – темељи или евентуални преостали зидови – још увек нису откривени, близу локацију ове цркве није могуће одредити.

Сазнања до којих се дошло током археолошких истраживања, уз анализу очуване изворне грађе, пружају могућност да се поново размотри сложени проблем средњовековних цркви Смедеревског града и укаже на нерешена питања која могу бити путоказ за даља трагања.

Најстарије откриће на локалитету, без сумње, представљају остаци триконхоса, који се према расположивим сазнањима не могу поуздано растумачити, како функционално тако и хронолошки (сл. 4). На први поглед, могло би се закључити да је у питању касноантичка меморија, са близком аналогијом на некрополи Виминацијума. У том случају

⁶¹ *Ibid.*, 174.

⁶² *Ibid.*

⁶³ Гробови 3, 5–8, 42, 73–74. (М. Џуњак, *op. cit.*, 174–182).

⁶⁴ Значајни подаци о овом питању, сигурно се налазе у обимној аустријској архивској грађи из 1717–1736. године, која је још увек недовољно проучена.

⁶⁵ С. Ненадовић, *Размишљања*, 403–424.

⁶⁶ М. Џуњак, *Смедеревска тврђава*, 117–118.

над подом у конхама су могли стајати саркофази. Претпостављено гробно здање, међутим, највероватније није било усамљено па би у том случају и део гробова најстаријег хоризонта требало приписати истом времену, за шта нема поузданних елемената. Друга могућност, која би се морала проверити ревизионим ископавањима, указивала би на рановизантијски сакрални објект или део ширег одговарајућег комплекса. Три откривене конхе, уколико представљају само део целине која се евентуално настављала даље према западу, омогућавају да замислим препознатљиву основу мале триконхалне цркве јустинијанског или постјустинијанског раздобља. На овакво размишљање наводе облик основе и димензије смедеревског здања, које су готово једнаке са најстаријом фазом цркве у Мртвици, јужно од Лесковца, датоване у крај 5. и 6. века, где уз триконхални део постоји и правоугаони западни травеј.⁶⁷ У разматрањима могућих решења не би требало искључити ни могућност да откривени триконхос представља део веће сакралне целине, чији би се остаци могли замислiti са јужне стране, ка простору који пресецају средњовековне фортификације. М. Цуњак је истражене остатке оквирно определио у раздобље између 7. и 13. века, али их је погрешним тумачењем извornог документа – повеље цара Василија II – ближе датовао у 10. век. Проблем смедеревског триконхоса за сада се не може поуздано разрешити. Уз разматрање наведених могућности, чини нам се да га не би требало датовати позније од рановизантијске епохе, али поузданији суд о томе могу пружити само будућа истраживања.

Без обзира на наведене дилеме остаје чињеница да се око овог здања образовала некропола. Зидови триконхоса, без обзира у којој мери су били очувани, у време образовања некрополе доживљавани су као култно место. Када је започело сахрањивање на том простору, такође остаје питање без поузданог одговора. Гробови са прилозима, како је то већ истакнуто, датују се углавном у 14. или рани 15. век, односно у раздобље пре изградње Смедеревског града. Била је то, без сумње, једна од некропола оног Смедерева које је поменуто у раваничкој повељи кнеза Лазара⁶⁸ и дубровачким документима из 1408–1410 године.⁶⁹

Кључно раздобље за наша разматрања започиње 1428. године, са првим радовима на изградњи нове српске престонице. Етапе тога процеса још увек нису у неким битним појединостима разјашњене. Ново средиште државе грађено је у тешким околностима сталне османске опасности. Отворено је

питање, шта су Турци знали о правим намерама новог српског деспота. Сигурно је да једна тако велика и снажна тврђава, попут Смедеревског града, није подизана са благословом турског султана Мурата II. О томе постоје различите вести у извornoj грађи, али се да наслутити да је прави обим подухвата био вешто скриван.⁷⁰

Имајући у виду све наведене околности, остаје недовољно јасно каква је била првобитна замисао новог средишта државе и шта се у том смислу током радова мењало. На неке закључке наводи анализа очуваних средњовековних структура у Смедереву. Јасно је уочљиво да се грађење одвијало у више етапа, али се може наслутити да све оне нису биле део унапред смишљеног плана. Неке међу њима сигурно су биле условљене новонасталим околностима, или резултат прилагођавања политичкој ситуацији која се често мењала током последњих деценија српске самосталности. Било је и таквих које су одредиле накнадно уочене потребе. У овом контексту, сматрамо, требало би посматрати и настанак средњовековних цркви Смедеревског града.

Мали град је подигнут као самостално утврђење – владарски замак са двором – чији су делови фортификација убрзо негирани подизањем бедема Великог града.⁷¹ Ова чињеница наводи на помисао, да је првобитна концепција била изградња утврђеног двора, која је тек нешто касније уобличена у замисао о утврђеном граду. То се, без сумње, морало одразити на просторно планирање како насеља у целини, тако и сакралних здања. Изграђен је замак на ушћу Језаве у Дунав у којем није било места и за дворску цркву. Њен положај у односу на двор могле су одредити традиције претходних епоха, о којима ми, нажалост, веома мало знамо. Владарска резиденција у Дежеву за сада је само ближе одређена открићем дворске цркве која се није налазила у самом комплексу »палате«, већ нешто даље на другој обали дежевске речице.⁷² Ни црква на острву у Сврчину није, изгледа, била у

⁶⁷ Б. Пешић, Црква Богородичиног Успења у Мртвици, *Саопштења ХХ–ХХІ*, Републички завод за заштиту споменика културе, 1988/89, 106–107.

⁶⁸ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 769.

⁶⁹ Нав. према: Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 12–13.

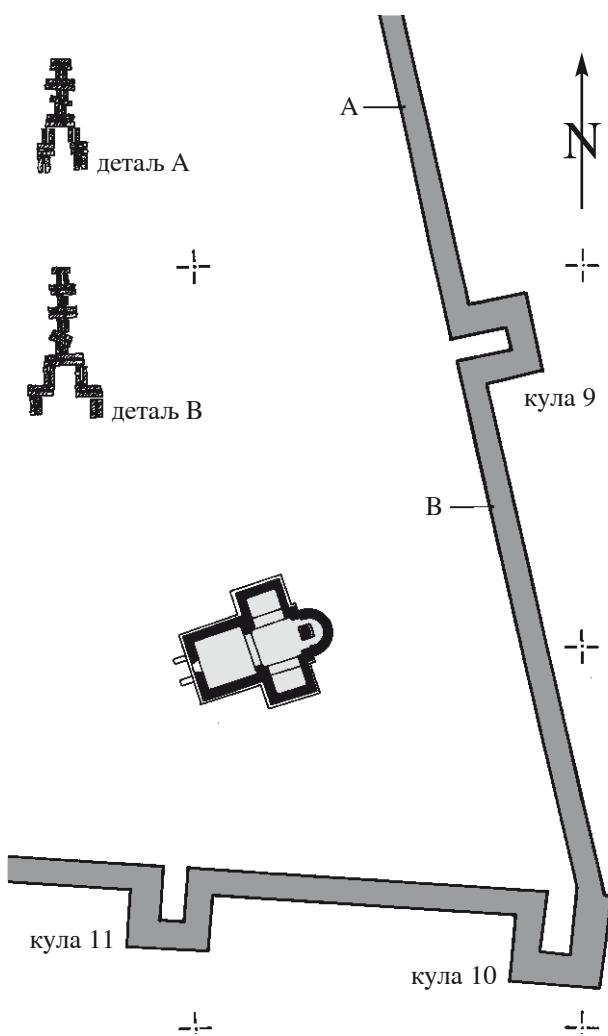
⁷⁰ О том питању детаљије: Н. Филиповић, Неколике биљешке око Смедерева, in: *Ослобођење традова у Србији од Турака 1862–1867*, Београд 1970, 121–143.

⁷¹ М. Поповић, La résidence, 101–112; Id., *Ordnance*, 107–113, fig. 1.

⁷² Ј. Калић, М. Поповић, Црква у Дежеву, *Старинар* XXXVI, 1985, 115–147.

самом двору већ у његовој близини.⁷³ Пример крушевачке резиденције кнеза Лазара унеколико је различит. И ту је, међутим, дворска црква – Лазарица била удаљена од палате готово сто метара.

У светлу наведених сазнања могло би се очекивати да је слично било и у Смедереву (сл. 10). Истовремено са владарским замком, у његовој непосредној близини, грађена је и дворска црква. За њену локацију изабрано је затечено култно место – некропола са траговима здања, које је у свести затеченог становништва, без сумње, имало сакрално значење. То би могло бити полазиште за претпоставку да откривени остаци о којима је било речи, удаљени од утврђеног двора у Малом граду нешто преко 250 m, заправо представљају последњи траг »цркве полатне«. Осим положаја, у прилог овом мишљењу говори и сасвим особена основа претпостављеног дворског храма (сл. 5). Скроман олтарски простор и мали наос указују на цркву која није била намењена већем броју верника, као ни црквеном средишту. Можемо претпоставити да је током богослужења у таквом храму наос био намењен на првом месту породици српског деспота, док би припрата била резервисана за велможе из пратње, односно дворску свиту. Уколико претпоставимо да се ту налазио и владарски трон, његов положај би се могао замислити у једном од западних углова поткуполног простора. У том случају пролаз између припрате и наоса могао је бити нешто ужи од онога затеченог при археолошким истраживањима. Посебну одлику архитектуре ове цркве – осим већ уочене чињенице да јој недостају источни и западни трапај – представља појава правоугаоних певничких простора, неубичајена међу нама знаним примерима архитектуре моравске Србије претходног раздобља. Својим обликом оне су веома близке рашком градитељству, али и познијим појавама које су почеле да долазе до изражaja од краја 15. и током 16. века.⁷⁴ Овај сложен проблем свакако да за служује посебна проучавања. Нажалост, црквено градитељство из деценија које су претходиле коначном турској освајању недовољно је познато. Враћање рашким узорима уочено је већ на задужбинама херцега Стјепана, а упоредо са трајањем моравског триконхоса обележава и прва здања фрушкогорских манастира. Какву је улогу у тим развојним токовима имала дворска црква деспота Бурђа у Смедереву тек остаје да се разјасни. Њена особена основа у том смислу отвара више питања, која за сада остају без одговора, али указују на правце даљих трагања.

9. Дворска црква – положај у односу на фортификације Великог града са детаљима крстова од опека у Језавском бедему (основа R=1:1000)

Изградња владарског замка у Смедереву, односно Малог града – а можемо претпоставити и дворске цркве – остварена је у кратком раздобљу, од 1428. до 1430. године. Одмах након тога започети су обимни радови на изградњи Великог града, односно фортификација намењених одбрани урбаног језгра нове српске престонице. Нема поузданних података у ком раздобљу је тај велики подухват остварен. Наговештај да су главни радови на утврђивању Смедерева били окончани већ 1434/5. године, и то

⁷³ С. Ђирковић, Владарски двори око језера на Косову, *Зборник за ликовне уметности* 20, Матица српска 1984, 67–83; М. Поповић, Владарско боравиште Стефана Немање у Расу, *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање*, Београд 2000, 233–246.

⁷⁴ Упореди: В. Ј. Ђурић, Милешева и дрински тип цркве, *Рашка баштина I*, Краљево 1975, 15–32.

без знања турског султана, налази се у делу турског хроничара Уруца,⁷⁵ једног од савременика догађаја. Уколико је фортифицирање деспотове престонице тада још увек и било у току, радови су сигурно завршени пре првог турског освајања града 1439. године. У оквирима бедема Великог града нашла се и нешто раније подигнута црква, за коју смо претпоставли да је служила као дворски храм деспота Ђурђа. Занимљиво сведочанство које би указивало да је у време грађења нових бедема ова црква већ постојала, представљају уграђени крстови обликовани слогом опека у зидном платну језавског бедема (сл. 9). Њима је видно обележен сакрални простор дворске цркве, а можда и неког објекта у њеној близини.

Уласком у оквире утврђеног града дворска црква свакако је задржала своју основну намену, али је у том раздобљу грађења престонице можда имала и неке друге функције. То питање непосредно је повезано са претварањем Смедерева у једно од средишта српске цркве. Као што је познато, затечено насеље припадало је у претходним вековима Браничевској епископији. Последњи помен митрополита Саватија, који се налазио на челу ове епархије и столовао у цркви св. Николе у Браничеву, потиче из 1434. године.⁷⁶ Сматра се да је до преласка митрополита у Смедерево дошло пре 1439, највероватније 1437. године, када су Турци заузели његово некадашње седиште.⁷⁷ У време прве турске окупације 1439–1444. године, српског деспота у избеглиштву пратио је смедеревски митрополит Атанасије. Током тог раздобља, уз Ђурђа Бранковића повремено су се налазили и други прелати српске цркве – митрополит београдски Григорије и рашки Никодим.⁷⁸ Након обнове Деспотовине Атанасије се вратио у Смедерево где је столовао све до своје смрти 1456, обављајући и значајне дужности на двору.⁷⁹ Као црквени поглавар престонице могао је носити титулу првопрестолног митрополита и имати свог викарног епископа, како се то да наслутити из извornог текста о преносу моштију св. Луке у Смедерево.⁸⁰

Прелазак митрополита у нову престоницу која се још увек градила, намеће питање где се у том првом раздобљу, пре подизања цркве Благовештења, налазило његово седиште. О црквама средњовековног Смедерева извornи подаци су веома оскудни и недовољни за разматрање овог проблема. У насеобини познатој под именом Смедерево, и пре грађења престоног утврђеног града, највероватније, да је постојала црква. Њену локацију могуће је тражити на простору некадашњег предграђа, односно

вароши, или побрђима која су се спуштала према ушћу Језаве. Није искључено да се уз једну такву цркву привремено могло наћи и седиште митрополита. Као друга могућност остаје Велики град у којем је тада, како смо претпоставили, већ постојала дворска црква. Мала и сасвим неподесна за катедрални храм, она се могла прихватити искључиво као привремено решење. На такву могућност, чини нам се, доста поуздано указује доградња олтарског простора, коју смо издвојили као познију грађевинску фазу, али определили у раздобље Деспотовине. Затечени олтар дворског храма, предвиђен изгледа само за једног свештенослужитеља, био је недовољан за архијерејску службу (сл. 5). Посебно је уочљиво да у тако малом простору није било места ни за убиџајени олтарски епископски трон у темену апсиде. Повећавање олтарског простора могло се извести доградњом источног травеја, што није учињено. Изабрано је, изгледа, једноставније решење неуобичајено на нашим просторима. Уместо полукружне, мале апсиде, која је уклоњена изграђена је нова знатно дубља, што је условило и померање часне трпезе (сл. 6). Ове радове није могуће сасвим поуздано датовати. Није искључено да су изведени у годинама које су претходиле првом паду Смедерева, али може се такође претпоставити да је то био резултат обнове непосредно по ослобођењу града 1444. године.

Након освајања Смедерева 1439. године дворска црква је сигурно претворена у џамију, будући да се налазила у утврђеном делу града који је запосела војска. На такав закључак наводи раније наведени извornи подatak, који је забележио турски хроничар Ашик паша Заде, да је у заузетом граду отклањана *џума намаз*. Имајући у виду турску праксу, ово се може сматрати поузданим сведочанством да је једна градска црква претходно претворена у исламску богомольју. То је на првом месту могао бити дворски храм у југоисточном углу Великог града што, по нашем мишљењу, потврђује познија судбина ове цркве.

После обнове Деспотовине и ослобођења престонице 1444. године дворска црква је враћена својој пређашњој намени. У наступајућем раздобљу настављена је изградња и даље утврђивање Смедерева.

⁷⁵ Н. Филиповић, *op. cit.*, 122.

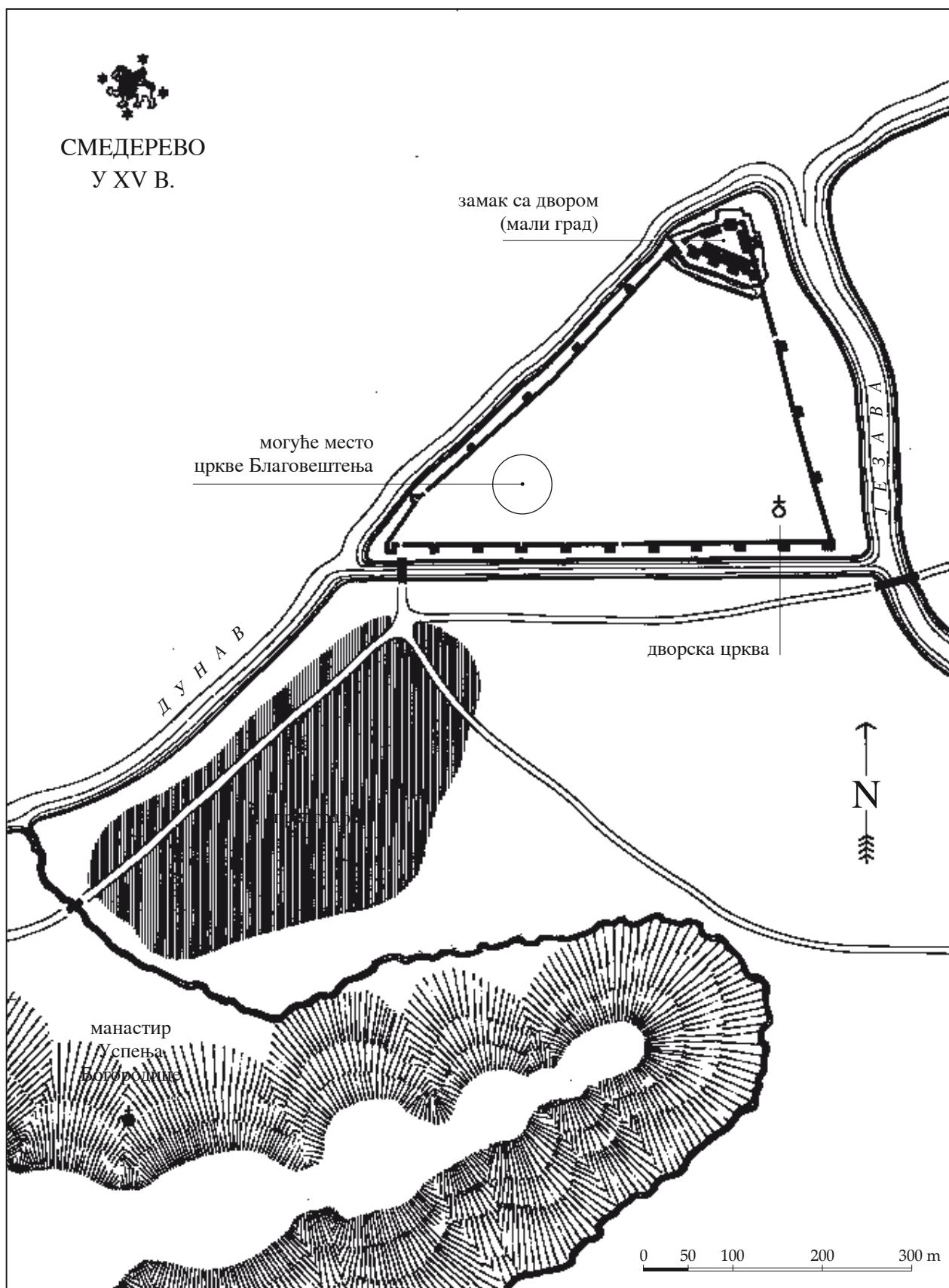
⁷⁶ М. Спремић, *op. cit.*, 259; М. Јанковић, *op. cit.*, 187.

⁷⁷ М. Јанковић, *op. cit.*, 92–93 и 187–188, са наведеном старијом литературом.

⁷⁸ *Ibid*, 92–93.

⁷⁹ М. Спремић, *op. cit.*, 259.

⁸⁰ М. Јанковић, *op. cit.*, 93.

10. Смедеревски град у 15. веку, реситилитијација просторног плана

Био је то последњи период просперитета о коме сведочи поред осталог и бројно присуство дубровачких трговаца.⁸¹ Одмах након ослобођења или током друге половине пете деценије 15. века деспот Ђурађ Бранковић започео је у Смедереву изградњу монументалне цркве Благовештења – своје главне задужбине и катедралног храма смедеревске митрополије. Почетком наредне деценије црква је већ била у целости завршена и украшена фрескама, а у јануару 1453. у њу је положено тело св. Луке. Где се тачно налазила црква Благовештења данас није поznато. Сматрамо једино извесним да би њене остатке требало тражити у Великом граду. Досадашња археолошка ископавања у том смислу нису дала никакве резултате. У питању је простор од преко 10 ha, где оваква истраживања представљају изузетно обиман и сложен подухват. За одређивање микро локације евентуалних остатака ове цркве требало би, стoga, користити савремене методе које пружају геомагнетна истраживања, што ће сигурно бити један од будућих приоритета да се проникне у прошлост Смедеревског града.

И поред чињенице да локација цркве Благовештења још увек није позната, сачуване сполије указују на основне одлике њене архитектуре.⁸² Ђурађ Бранковић градио је нову смедеревску катедралу по узору на Ресаву – задужбину и гробницу свог претходника деспота Стефана Лазаревића.⁸³ Била је то црква која по димензијама није заостајала за својим узором. Имала је бочне полигоналне апсиде са угаоним полуколонетама и масивне профилисане поткуполне ступице. Фасаде су јој биле обложене фино клесаним квадерима пешчара, а под кровним венцем налазио се аркадни фриз. Отвори прозора и портали имали су преплетни клесани украс, а постојале су и розете – уобичајени детаљ моравске пластике. Црква је била украшена и фрескама, о чему сведоче сачувани фрагменти на неким од сполија. Отворено је питање, да ли је црква Благовештења као катедрала смедеревског митрополита била и гробни храм ктитора. О месту сахране деспота Ђурђа нема сачуваних поузданних изворних података. Разложно је веровати да је сахрањен у Смедереву. Помишљало се да му је гроб можда био у цркви Успења Богородице, на старом смедеревском гробљу, али се након археолошких истраживања таква могућност мора одбацити.⁸⁴ Из ових разматрања треба такође искључити и дворску цркву, у којој нема трагова владарских укопа, за разлику од оновремене фунерарне праксе у Босни где се краљевски гробови налазе управо у дворској ка-

пели на Бобовцу.⁸⁵ До нових открића, о гробном храму Бранковића могућа су само домишљања у већој или мањој мери утемељена. За сада не треба искључити могућност да су последњи српски деспоти Ђурађ (+1457) и Лазар (+1458) почивали у породичној задужбини, цркви Благовештења у Смедереву, уз поштоване реликвије св. apostola и евангелисте Луке.

Слом средњовековне српске државе, обележен турским запоседањем деспотове престонице 20 јуна 1459. године, био је пресудан и за судбину цркви Смедеревског града. Једна од њих одмах је претворена у цамију освајача града – султана Мехмеда II. У нашој историографији сматрају се, као што смо већ навели, да је то била митрополитска црква Благовештења. Међутим, новија открића о којима је овде било речи сасвим јасно оповргавају таква мишљења. У цамију је претворена црква у југоисточном углу Великог града, некадашњи дворски храм српског деспота. Зашто након турског освајања исламским потребама није прилагођена већа и монументалнија црква Благовештења, што би било у складу са османским обичајима, остаје у домену претпоставки. Чини нам се да нећемо погрешити ако закључимо да је за такву одлуку од пресудног значаја била чињеница да је старији дворски храм већ приликом прве турске окупације био претворен у цамију. Према исламским схватањима, после српског повратка у Смедерево ова црква је и даље сматрана цамијом, привремено запоседнутом од стране »неверника«, да би након поновног турског освајања града она, заправо, била само враћена Мухамедовим следбеницима. У таквим околностима – а то сасвим јасно показују потоњи догађаји – монументална црква Благовештења није била потребна исламским верни-

⁸¹ Д. Ковачевић, Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине, in: *Ослобођење трагова у Србији од Турака 1862–1867*, Београд 1970, 103–120.

⁸² С. Ненадовић, *Размишљања*, 403–416.

⁸³ Занимљив је податак да је у Смедереву још средином 19. века била жива традиција да је деспотова задужбина била грађена »на подобије Манасије«. То је био разлог што се приликом грађења нове саборне цркве Св. Ђорђа 1850. године захтевало да по изгледу буде слична Раваници или Манасији. (Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 305–310; С. Ненадовић, *op. cit.*, 416).

⁸⁴ М. Џуњак, Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву, *Саопштења XVI*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1984, 249–257.

⁸⁵ Р. Andelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1972, 66–98; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 131–133.

цима. Каква је била њена судбина одмах по освајању, нема никаквих података. Будући да се град предао без борбе, у прво време црква Благовештења могла је остати у хришћанским рукама, али лишена своје главне светиње – кивота са моштима св. Луке, које је уз турску сагласност понела кћи деспота Лазара, потоња босанска краљица.⁸⁶ О односу према Србима у запоседнутом граду може се само наслућивати. Уколико је непосредно након освајања и могла владати нека толеранција, до погоршања је сигурно дошло током шездесетих, а посебно седамдесетих година 15. века у време интензивирања угарско-турских сукоба, у којима су активно учествовали и Срби, поданици мађарског краља. Турци су били присиљени да бране тековине освајања јужно од Дунава и ојачавају одбрану Смедерева. У том процесу однос према хришћанском становништву је, без сумње, био заоштрен, а као посебан вид репресалија могло је уследити рушење цркве Благовештења. Њена грађа узидана је у најстарије турске смедеревске фортификације, што на неки начин посредно поткрепљује овакво гледиште. Изградњу топовске куле на ушћу Језаве, као и спољног дунавског бедема, склони смо да датујемо у шесту или можда чак и почетак седме деценије 15. века,⁸⁷ у сваком случају пре остала две топовске куле, датоване натписом у 1479/80. годину.⁸⁸ Да је црква Благовештења претворена у цамију 1459. године, само неколико година касније не би се могла рушити, јер је то било у супротности са темељним начелима ислама. Ово потврђују бројни примери из Константинопоља, Солуна, Београда и других градова хришћанског света, који су се током свог дугог трајања нашли и под исламском влашћу.

Изван бедема смедеревског града хришћанима је остављен манастир Успења Богородице, где је, по свему судећи, одмах након одузимања цркве Благовештења пресељено седиште митрополије. За све време турске власти овај храм је био поштеђен озбиљнијих разарања.

Остаје отворено питање, да ли се у предграђу, изван градских бедема и пре турског освајања налазила нека црква. Ова могућност се не може искључити, али у изворој грађи о томе нема података. Упоређујући нову српску престоницу са раније изгубљеним Београдом, намећу се неке претпоставке које би у даљим истраживањима требало имати у виду.⁸⁹ Знатан део смедеревског градског насеља развијао се изван бедема, на месту позније турске касабе, односно садашњег градског центра. Може се замислiti да је и у том урбанизованом подручју

постојала једна, а можда чак и две цркве, какав је случај био у Београду. По свему судећи, и овде су хришћански храмови претварани у цамије, будући да очевидац освајања града, Ашик паша Заде, у том смислу говори о црквама у множини. Ако је судити према току потоњих догађаја, ови претпостављени храмови нису могли бити дугог века. Пред војском деспота Вука Гргуревића 1476. године, Турци су ради лакше одбране спалили смедеревско предграђе.⁹⁰ Убрзо након обнове оно је, изгледа, поново страдало, 1494. године, у време похода угарског војсковође Павла Кинижија. Тешко је замислiti да су цркве пред градским бедемима после ових догађаја опстале. Ипак, посредни подаци из турских дефтера, које тек треба детаљније проучити, указују на могућност да је у смедеревској вароши током 16. века постојала и нека црква. У време аустријске окупације, 1726. године, једна од затечених турских цамија бондручне конструкције претворена је у православну цркву Св. Георгија.⁹¹ За ову цамију се тада веровало да је подигнута на месту некадашње српске цркве.⁹²

Сводећи наша размишљања о средњовековним црквама Смедеревског града, можемо закључити да је у питању сложен проблем који тек треба детаљније истраживати. Последња српска престоница имала је, очигледно, више храмова него што би се то могло закључити из досадашњих достигнућа наше историографије. Осим једине средњовековне сачуване манастирске цркве Успења Богородице, сада на старом гробљу, у Великом граду су постојале сигурно још две цркве – саборни храм Благовештења и црквља **полатна**, чији су археолошки остаци недавно откривени. Број православних храмова у престоници деспота Ђурђа свакако је био већи. Њихови трагови чекају генерације будућих истраживача.

⁸⁶ Л. Павловић, *Неки споменици културе II*, 45

⁸⁷ М. Поповић, *Ordnance*, 108–109.

⁸⁸ П. Поповић, *Споменица Смедеревској традицији*, 108–109.

⁸⁹ М. Поповић, Средњовековна предграђа Београдског града, *Годишњак традиције Београда XXV*, 1978, 121–129; Ж. Шкаљамера, М. Поповић, Нови подаци са плана Београда из 1683. године, *Годишњак традиције Београда XXIII*, 1976, 33–57.

⁹⁰ С. Ђирковић, Српска властела у борби за обнову Деспотовине, in: *Историја српског народа II*, Београд 1982, 384.

⁹¹ Г. Витковић, Извештај из 1733. године Максима Ратковића, егзарха београдског митрополита, *Гласник СУД* 56, Београд 1884, 186.

⁹² Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, Прва књига, Београд 1985, 144.

Summary: MARKO POPOVIĆ, Archaeological Institute, Belgrade

TOWARDS THE QUESTION OF MEDIEVAL CHURCHES IN THE FORTRESS OF SMEDEREVO

The last stronghold of the Serbian medieval state and the scene of events preceding the final Turkish invasion, Smederevo has been attracting attention for more than a century. Several studies have been devoted to the well-preserved fortifications of Despot Djuradj Branković's seat – his castle with vestiges of his palace and with ramparts defended by numerous towers, and our knowledge has also been enriched by the results of archaeological research that has begun several decades ago (see notes 1–3). A special place in discussions about Smederevo has been given to the outstanding Church of the Annunciation, former metropolitan see, only known from few original documents, i.e. from a description of the translation of St Luke's relics to Smederevo. For want of material evidence, various hypotheses about this long-vanished monument have been proposed, some of them poorly founded. Archaeological research conducted in the last two decades has substantially contributed to the possibility of reassessing and critically considering the existing opinions about the medieval churches at Smederevo. The recently published monograph by M. Cunjak finally brings to light the report on the discovery of the sacral complex situated in the southeastern corner of the fortified part of this medieval burg (*Veliki grad* – Big Burg). Regrettably, the offered data and documentation do not come near to the standards of modern scholarship (M. Cunjak, *Smederevska tvrdjava*, 1998).

Having in mind the wide-ranging importance of city churches not only in the study of Smederevo but also of the development of urban capitals, which, as a tardy phenomenon, mark the later period of the medieval Serbian state, the author reconsiders this exceptional discovery relying on the published material (original fieldwork documentation being inaccessible), as well as on the observable vestiges. Aware of the risk such an enterprise may entail, primarily because some relevant archaeological information is missing, the author has tried to define the problems implied by the discovery and to suggest their possible solutions (fig. 1).

The medieval churches at Smederevo are specifically referred to only in the writings about the translation of St Luke's relics. This important original document reveals that the saint's relics were translated to Smederevo on January 12, 1453. They were first laid out in the »court church« and then taken to the palace itself for the all-night service. At dawn, they were taken out to town and carried round its walls in order to ensure sacral protection for the Serbian capital. They then were put before the altar of the metropolitan Church of the Annunciation, which is explicitly referred to as having been built by Despot Djuradj on the eve of the event described. The original documents, however, make no mention of the only surviving medieval church at Smederevo, that of the Dormition of the Virgin – situated on the present-day old cemetery, i.e. on a hill above Smederevo – which, from its architecture, has been roughly dated to the first half of the 15th century. The author also discusses Turkish documents and Austrian 18th-century cartographic data (figs. 2 and 3).

Fresh information about the medieval churches at Smederevo was produced by the excavation of the sacral complex in the southeastern corner of the fortress (fig. 8), began in 1981. It disclosed the church entirely, including the subsequent Turkish additions, as well as a cemetery with 122 investigated graves. Within this composite complex several building phases, i.e. stratigraphical and chronological horizons, have been registered.

The oldest horizon includes vestiges of a smaller triconchal structure and the lowest layer of graves (fig. 4). Round the building there were traces of an early Byzantine layer. The next and most important phase registered at this site includes vestiges of a single-nave church with a semicircular apse in the east, a spacious square narthex in the west and two rectangular lateral apses (fig. 5). It has solidly-built foundations, while the surviving parts of its stone-built walls show an occasional use of brick. Its interior was decorated with wall paintings, as evidenced by scarce fragments found in building debris. The exterior was plastered revealing no traces of sculptural decoration in stone. The next medieval building phase, in the author's opinion, includes the rebuilding of the altar (fig. 6). During the excavation it was clear that the original semicircular apse had been pulled down and replaced with a new, more spacious and semi-elliptical one. Extensive rebuilding was carried out when the church was converted to a mosque after the Turks had seized the fortress in 1459. In the author's opinion, the latter activity went through three basic phases, which can be discriminated one from another but cannot be reliably dated since the published material does not provide sufficient information (fig. 7). Broadly, they can be placed in the second half of the 15th century and the first decades of the 16th. The last phase, dated to the period of Austrian occupation 1717–1736 – when the mosque was reconverted to a church, this time intended for the Catholics – would include the youngest layer of graves.

In addition to the investigated sacral complex, there is material evidence of another medieval church; namely, the reused material built into the cannon tower by the mouth of the Jezava River, into the external Turkish wall by the bank, and into the foundations of a nearby Turkish bath. Interesting to the researchers for a long time, these vestiges have been discussed in detail (S. Nenadović, *Zbornik radova Narodnog muzeja IX–X*, Beograd 1979, 403–424). The author holds them to be the vestiges of the illustrious Church of the Annunciation. But for want of archaeological evidence – foundations or walls, a more precise location of this church is still impossible to establish.

Archaeological research and the analysis of the original documents offer the possibility of reconsidering the intricate question of medieval churches at Smederevo and of delineating some unsettled problems that could indicate directions of further research.

Undoubtedly the oldest find at this site are the vestiges of a triconch, which cannot be reliably interpreted from the available data (fig. 4). It is not to be ruled out that they are the remains of

an early Byzantine church by the ruins of which a cemetery formed in the 13th and 14th centuries.

The period central to a discussion about the Smederevo churches begins in 1428, when the building of the new Serbian capital began. The phases of this process are still not elucidated in some of their essential elements. The new centre of the state was being built under constant Turkish threat. Considering such state of affairs, it remains insufficiently clear what the original plan of the new capital was and what modifications were carried out in the course of the construction. A few inferences are suggested by the analysis of the surviving medieval structures at Smederevo. It is obvious that the building went through several phases, but not all of them seem to have been part of the initial plan. Some of them must have been conditioned by the newly created circumstances, or were made in response to the unstable political situation marking the last decades of Serbian independence. Some of them, on the other hand, resulted from the needs that had not been seen initially. We believe that it is in this context that the genesis of medieval Smederevo churches should be viewed.

Mali grad (Little Fort) was built as a self-sufficient fortress – castle with Despot's palace – but parts of its defence system were soon disengaged by the building of new city walls (fig. 8). This fact induces us to imagine that the original idea had been to build a fortified palace, which somewhat later turned into the idea about a fortified town. This must have influenced the spatial organization both of the settlement and of sacral buildings. The castle was erected at the confluence of the Jezava and the Danube, but it was not large enough to receive a church. The author believes that the court church was situated at the cemetery that bore traces of a structure that must have had a sacral meaning in the minds of local population. In addition to its location, in favour of this opinion also goes the distinctive plan of the presumed court church (fig. 5). The modest eastern apse and the small nave suggest a church that was not intended for a large congregation, or for being an ecclesiastical see. A special feature of its architecture – besides the fact that it lacks the eastern and western bays – are its rectangular lateral apses, uncommon in sacral architecture of the preceding period. They are very close in form to the older architecture of Raška, but also to the well-known trends that were gaining ground from the end of the 15th century and reigned throughout the 16th.

The building of the castle, i.e. of the *Mali grad* – and presumably of the court church – was finished within a short period, between 1428 and 1430. Immediately after that there began the extensive activity of building the fortifications that were supposed to defend the new Serbian capital's urban core (*Veliki grad*). They were finished before the first Turkish capture of the city in 1439. The already existing church – Despot Djuradj's court church – found itself within the *Veliki grad* walls. That the church had already existed at the time the new walls were being built is indicated by the terracotta crosses in the Jezava-facing wall (fig. 1). They conspicuously mark the sacral space of the court church, and perhaps of some other nearby structure.

After having been incorporated within the city walls the court church must have kept its basic purpose, but in the period the capital was being built it may have had some other functions as well. This question is directly related with making Smederevo one of Serbian ecclesiastical centres. The metropolitan's relocation to the new capital, which was still under construction, imposes the question as to where his seat was in this first period, prior to the erection of the Church of the Annunciation. The

court church may have been a possible solution. Small and quite unsuitable for a cathedral, it could be no more than a temporary solution. As it seems, such a possibility is quite reliably indicated by the rebuilding of the altar apse, classified as a later building phase but dated prior to 1459 (fig. 6).

After the fall of Smederevo in 1439, the court church was certainly converted to a mosque being in the fortified section occupied by the troops. After the capital was won back in 1444, however, it recovered its original function. The building of Smederevo and its defence system was resumed. In the second half of the 1440's Despot Djuradj Branković began the erection of the monumental Church of the Annunciation – his principal endowment and the cathedral of the metropolitan of Smederevo. In the early 1450's the church was completed and frescoed, and in January 1453 the relics of St Luke were deposited there. The exact location of this church is obscure today. In the author's opinion, its vestiges should be sought for in the *Veliki grad*.

Despite the fact that the location of the Church of the Annunciation is still unknown, the reused material discloses the main features of its architecture. Djuradj Branković had the new cathedral built after the model of Resava – the endowment and mausoleum of his predecessor Stefan Lazarević. In its size his church was not behind its model. It had polygonal side apses with semi-colonnettes at the corners and massive pillars supporting the dome. Its exterior walls were faced with finely dressed blocks of sandstone and an arcaded frieze ran beneath the roof cornice. The frames to windows and portals bore carved interlacing ornament, and there were also rosettes – typical architectural decoration of the Morava school. The church was painted with wall paintings, as evidenced by fragments surviving on some of the reused pieces. The Church of the Annunciation, see of the metropolitan of Smederevo, seems to have also been the founder's mausoleum. The fall of the Serbian medieval state marked by the Turkish capture of the capital on June 20, 1459 was crucial to the destiny of the churches of Smederevo. The court church was reconverted to a mosque for the new conqueror of the city – sultan Mehmed II. Muslim believers did not find the Church of the Annunciation necessary. Its fate after the occupation is not known. As the city surrendered without struggle, at first the church may have remained in the Christian hands. Just a few years later, however, in the middle of Hungaro-Turkish conflicts, the church was torn down. Its material was built into the oldest Turkish fortifications at Smederevo, dated by the author to the 1450's or even the early 1460's. The Christians were left with the monastery of the Dormition of the Virgin without the walls, to which the metropolitan see was apparently relocated immediately after the Church of the Annunciation had been taken over. Throughout Turkish rule this church was spared from more serious mutilations.

Summing up his reflections about the medieval churches at Smederevo, the author finds this to be a complex problem yet to be investigated in more detail. The last Serbian capital obviously had more churches than can be inferred from what Serbian historiography has found so far. Besides the only surviving medieval church, that of the Dormition of the Virgin on the old cemetery, the fortress must have contained another two churches – the cathedral dedicated to the Annunciation and the court church the remains of which have been uncovered recently. The number of Orthodox churches in Despot Djuradj's capital was certainly larger. Their traces await the future generations of researchers.

ŽIVKO MIKIĆ
Philosophische Fakultät, Belgrad

BEVÖLKERUNGSBEWEGUNGEN IM LETZTEN NACHCHRISTLICHEN JAHRTAUSEND AUF DEM BODEN JUGOSLAWIENS (1991)*

Anfang des 12. Jahrhunderts endet sich die wichtigste Phase der historischen Entwicklung der Balkanslawen. Innerhalb der Grenzen die sich im 11.–13. Jahrhundert ausbildeten, vollzog sich eine eigenständige Entwicklung der Südslawen. Die regionale Unterscheidung dieser Gruppen nahm im wesentlichen die heutige Differenzierung der Völker der ehemaligen Jugoslawien vorweg.

Andererseits gesehen, im Jahr 1204 wurde unter venezianischer Führung Konstantinopel und damit das byzantinische Reich erobert. Auf den Ruinen entstanden die lateinische Kreuzritterstaaten: das Reich von Konstantinopel, das Reich von Thessaloniki etc.

Der Aufstieg der mittelalterlichen Staaten auf dem Balkanboden wurde durch das Erscheinen der Türken, eines Volkes aus der Turan-Steppe, unterbrochen. Die türkischen Eroberungen in Europa begannen 1352 mit der Überquerung der Dardanellen. Nach der Schlacht auf dem Amselfeld (1389) wurde Serbien zum türkischen Vasallenstaat. Bei ihrem weiteren Vordringen eroberten die Türken 1393 Bulgarien. Nach fast einem Jahrhundert Krieg geriet Serbien 1459 vollständig unter türkische Herrschaft. 1463 eroberten die Türken Bosnien, 1482 die Herzegowina und 1499 Zeta (heute Montenegro). Im Jahr 1491 wurde die kroatische Reiterei auf dem Krbava-Feld vernichtet. Von da an ist die kroatische Südgrenze gegen die Angriffe der Türken ungeschützt. Die Kroaten suchten deshalb Schutz bei den Habsburgern. Nach der Eroberung der südslawischen Staaten wurde deutlich, daß die Türken Ungarn angreifen würden. In diesem Zusammenhang eroberten sie 1521 die Befestigung Belgrad. Die wichtigste Schlacht zwischen Türken und Ungarn fand 1525 auf dem Mohatsch-Feld statt. Nach dieser Schlacht eroberten die Türken viele ungarische Städte, darunter auch Buda.

Vom 16. bis zum 18. Jahrhundert waren die südslawischen Völker Untertanen entweder des Habsburgischen oder des Osmanischen Reiches. Nur ein Großteil der

dalmatischen Küste gehörte im 15. Jahrhundert zu der Republik Ragusa. Nach der türkischen Expansion des 16. Jahrhundert begann der Westen einen Gegenoffensive. In den Kriegen des 17. und 18. Jahrhunderts wurden die Türken wieder zurückgedrängt. Das Osmanische Reich durchlief in dieser Zeit eine innere Krise, die entstanden war durch die Frage nach dem türkischen Verbleib auf der Balkanhalbinsel.

Die Verschiebung der türkischen Grenzen führte auf diesem Territorium zu wichtigen demographischen Veränderungen. Die Serben besiedelten einige Gebiete des südlichen Ungarns, Slawoniens, Westbosniens, Kroatiens und Dalmatiens. Die Kroaten bewegten sich auf der Flucht nach Nordwesten, aber sie kehren nach dem Sieg der christlichen Heere in ihr altes Gebiet zurück. Die »Völkerwanderung« führte zu Auflösung der ethnischen Grenzen und zu einer Veränderung der lokalen Sprachgrenzen/Dialekten.

Ende des 18. Jahrhunderts beginnt der Prozeß der Bildung jugoslawischer Nationen und der modernen Staaten. Voraussetzung dafür war die Entstehung eines Bürgertums, die Entmachung des Adels und eine Agrar-Reform. Die Entwicklungen wurden überschattet durch die Interessen der europäischen Großmächte auf dem Balkan.

KURZER ÜBERBLICK ANTHROPOLOGISCHER FUNDE**

1. **Mravince** befinden sich neben Solin, nicht weit von Split (Abb. 1). Lj. Karaman hat im Jahre 1938 eine

* Erster Teil dieser Studie »Ein Beitrag zur anthropologischen Bevölkerungsgeschichte des Zentral- und Westbalkangebietes im 1. nachchristlichen Jahrtausend« ist in *Starinar XLVIII*, Belgrad 1997, 109–121, veröffentlicht.

** Die Einzelfunde sind nicht in Betracht genommen, sondern die Skelettserien, die anthropologisch untersucht und veröffentlicht sind und zwar nach seinen chronologischen Zugehörigkeit geordnet.

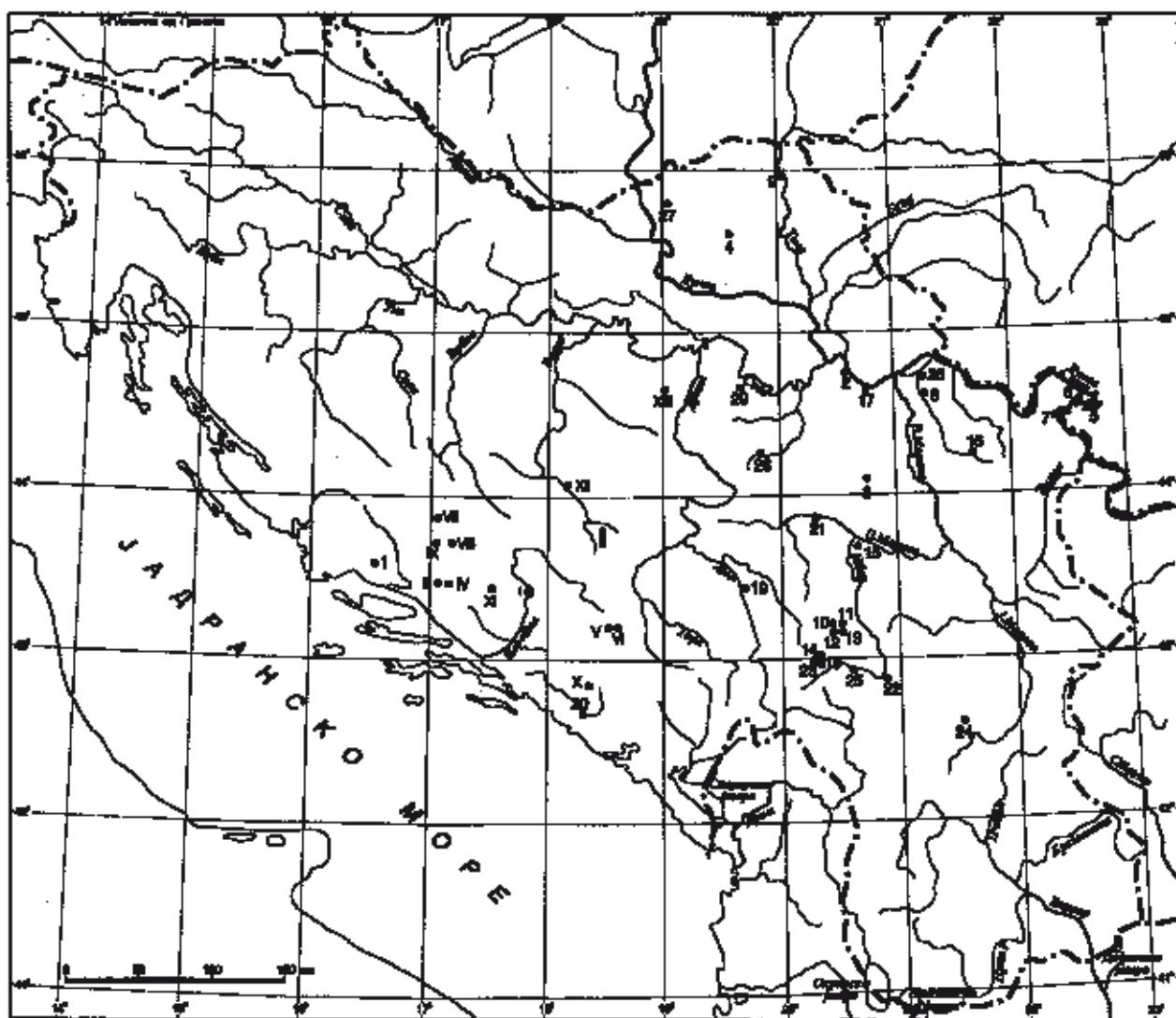

Abb. 1. Die Verbreitungskarte der erwähnten Skelettserien, bzw. Fundorten:

- 1) Mravince; 2) Vinča; 3) Dobrača; 4) Vrbas; 5) Pesak/Korbovo; 6) Vajuga; 7) Brza Palanka; 8) Trnjane; 9) Senta;
- 10) Trgovište/Crkva 1; 11) Trgovište/Crkva 2; 12) Trgovište/Crkva 3; 13) Trgovište/Crkva 4; 14) Sv. Petar i Pavle/Pope;
- 15) Žiča; 16) Trška Crkva; 17) Brestovik; 18) Crkvina/Tutin; 19) Mileševa; 20) Tvrdoš; 21) Čačak;
- 22) Kuline/Mitrovica; 23) Deževa; 24) Novo Brdo; 25) Glavica/Rezala; 26) Nad lugom/Drmno; 27) Sombor;
- 28) Valjevska Gračanica; »Madjarsko Groblje« Cvetovac; I) Raška Gora; II) Pavlovac; III) Pratrova glavica;
- IV) Parlovi; V) Desivoje; VI) Djević Kamen; VII) Kraljičin nasip; VIII) Grborezi; IX) Bilo Polje; X) Mistihalj;
- XI) Kočerin; XII) Ćatići; XIII) Ugljevik

archäologische Ausgrabung durchgeführt, von deren 27 Schädel vorstammen, die ins 10.–11. Jh. zu datieren sind.¹ Alle 27 Schädel von erwachsenen Individuen stammen, deren Alter sich zwischen dem dritten und dem siebten Lebensjahrzehnt bewegte und von denen 18 dem männlichen und die übrigen 9 dem weiblichen Geschlecht angehörten.

Diesem Teil des anthropologischen Fundes von der altkroatischen Nekropole in Mravince sowie seinem Verhältnis zu den dort angetroffenen Überres-

ten materieller Kultur nach zu urteilen zeigte sich, daß es zu jener Zeit nicht zu einer Vermischung mit den dort lebenden Einwohner (Dinariden) gekommen war. Es wurde nämlich festgestellt, daß die Schädel nicht brachykranial-planokzipital sind, im Gegensatz zum konstatierten dolichokranialen-kurvookzipitalen ant-

¹ Mikić, Ž., Antropološki profil srednjovekovne nekropole u Mravincima kod Splita, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 83, Split 1990, 225–232.

hropologischen Typus, der dem neuangekommenen Slawen entspricht.

2. Vinča ist der Ephonymname der jungneolithischen Kultur auf den Balkan. Gleichnämiges Dorf liegt etwa 15 km südöstlich von Belgrad, direkt am Donauufer (Abb. 1). Im Jahre 1978 wurde mit den neusten Ausgrabungen begonnen. Die oberste Schicht, die zum Mittelalter gehört, ist mit Gräbern vertreten. Diese Schicht ist höchstens 1 m dick, während die prähistorischen Schichten bis zu 9 m tief sind.

Erste mittelalterliche Gräber von Vinča, die zur gleichen Schicht gehören, wurden von M. Vasić im Jahre 1930 ausgegraben. Die Zahl dieser Gräber ist unbekannt. Im Jahre 1978 wurden über 500 Gräber entdeckt. Sie sind nach archäologischen Beigaben in den Zeitraum zwischen 10./12. und 14. Jahrhundert zu datieren. Für die anthropologische Untersuchung wurden 576 Skelette übernommen.² Von diesen sind 204 Kinder und Jugendliche, 243 Männer und 112 Frauen. 17 Skelette sind nicht zu bestimmen. Maße von Schädel und Längsknochen konnten bei 106 Männer und 39 Frauen genommen werden. Wie die Indices zeigen sind die männliche Schädel im Durchschnitt mesokran, hypsikran, akrokran, hypsikefal, usw. Die weibliche Schädel kann man mit folgenden Indices beschreiben: Mesokran, hypsikran, akrokran, hypsikefal, eurymetop, usw.

Die durchschnittliche Körperhöhe der Männer liegt zwischen 169 und 171 cm. Körperhöhe der Frauen liegt auch im Durchschnitt zwischen 161 und 163 cm.

Individuelle multivariate Vergleiche für die altslawische Serie von Vinča zeigen eine deutliche Gliederung in drei Gruppen/Cluster, von denen das eine als überwiegend dinaroid identifiziert werden kann. Dieser Typus, der bei West- und Ostslawen selten, in der vorslawischen Bevölkerung Jugoslawiens aber häufig ist, tritt auch in den anderen altslawischen Serien deutlich hervor. Es wird danach die Hypothese entwickelt, daß die vorslawische Bevölkerungen Jugoslawiens zum Teil nur sprachlich slawisiert wurden, daß die vorslawische Bevölkerung und die slawischen Zuwanderer im 12.–14. Jahrhundert noch nicht völlig durchmischt waren und noch Heiratsschranken zwischen ihnen bestanden.³

3. Dobrača liegt neben der Stadt Kragujevac in Mittelserbien (Abb. 1). Hier wurden Slawen aus dem 12. bis 13. Jahrhundert in einem Grabhügel der Bronzezeit nachbestattet. Die 44 Skelettindividuen wurden anthropologisch untersucht.⁴ Z. Dolinar typologisch

stellte Paläoeuropeide, Mediterranide und Atlanto-Nordide fest, während Dinaride, Alpine, Baltide und auch Mongoloide fehlen.

4. Vrbas ist eine Kleinstadt in der Vojvodina (Abb. 1), in deren Umgebung 1965 eine slawische Nekropole ausgegraben wurde. Die anthropologische Funde – 25 Männer und 21 Frauen – wurden danach untersucht.⁵ Es wurde festgestellt, daß die Schädel überwiegend mesokran sind (56%). Es folgen den Anteilen nach Brachykrane (28%) und Hyperbrachykrane (6%), usw.

5. Die Nekropole Pesak befindet sich einige Kilometer stromabwärts/westlich von Korbovo (Abb. 1), und archäologisch wurde sie im Rahmen des Projekts »Eisernes Tor II« erforscht. Im Laufe der ersten Ausgrabungen wurden 53 Skelette entdeckt, die anthropologisch nicht bearbeitet wurden. Die Zweite Aktion archäologischer Ausgrabungen lieferte weitere 22 Individualskelette, die anthropologisch bearbeitet wurden.⁶ Es wurde geschlußfolgert, daß es sich um den Bestandteil einer größeren mittelalterlichen Bevölkerungsgruppe handelt, bestehend aus 13 männlichen und 6 weiblichen Skeletten, daneben 2 Skeletten von Kindern und noch einem Skelett eines Erwachsenen, das aufgrund schlechter Erhaltung geschlechtlich nicht bestimmt werden konnte. Die morphologische Analyse zeigt, daß es sich um einen robusten leptodolichomorphen Typ der Skelette handelt, so daß ihre ethnische Zugehörigkeit an die Slawen gebunden ist.

6. Vajuga I und II sind mittelalterliche Nekropolen, sie sind neben dem gleichnamigen Dorf loziert, an der Donau, in der Nähe von Kladovo (Abb. 1). Auf der Nekropole I wurden die Ausgrabungen von 1980 bis 1982 durchgeführt, und bei dieser Gelegenheit wurden 42 Gräber aus der Zeit des 6. Jahrhunderts entdeckt. In der Nähe dieser Nekropole wurde in derselben Forschungs-

² Mikić, Ž., Prvi rezultati biostatističke antropološke obrade srednjovekovne nekropole u Vinči, *Godišnjak Muzeja grada Beograda XXXII*, Beograd 1985, 79–83.

³ Mikić, Ž., Prvi rezultati paleodemografske analize o srednjovekovnoj nekropoli Vinča – Beli breg, *Godišnjak XXVII/25 Centra za balkanošku ispitivanja ANU BiH*, Sarajevo 1989, 135–144.

⁴ Dolinar-Osoletova, Z., Staroslovenska okostja iz Dobrače pri Kragujevcu, *Arheološki vestnik – Acta archeologica V/1*, Ljubljana 1954, 63–83.

⁵ Živanović, S., Rezultati antropološkog istraživanja skeleta iz nekropole u Vrbasu, *Rad vojvodjanskih muzeja 15/I*, Novi Sad 1966/1968, 133–145.

⁶ Radosavljević-Krunić, S., Etude anthropologique des ossements trouvés sur le Site »Pesak«, *Djerdapske sveske III*, Beograd 1986, 143–147.

zeit auch die Nekropole II ausgehoben. Es wurden insgesamt 116 Gräber geöffnet, die zwischen des 12. und 14. Jahrhundert datiert werden. Die anthropologische Analyse der Skelette aus diesen chronologisch verschiedenen Zeiträumen verweist ebenso auf deren gesamte Verschiedenheit.⁷ Für die Nekropole I wurde festgestellt, daß sie anthropologisch den Germanen aus der Zeit der großen Völkerwanderung entspricht. Die Nekropole II ist an die serbische mittelalterliche Bevölkerung gebunden, mit einem durchschnittlichen Schädelindex von 79,11 bei Männern und 84,93 bei Frauen. Die festgestellten Werte des Körperwuchses bei den Männern ist etwa 167 cm und bei den Frauen etwa 151 cm.

7. Brza Palanka ist eine mittelalterliche Nekropole am Eisernen Tor (Abb. 1). Sie wurde 1964 entdeckt, und bei dieser Gelegenheit wurden 32 Gräber mit Skelettresten sowie viele dislozierte Knochen gefunden. Die Nekropole selbst wurde in den Zeitraum zwischen dem 12. und 14. Jahrhundert datiert. Dank der anthropologischen Analyse erhielt man folgende demografische Ergebnisse: 12 Männer, 8 Frauen, 9 Kinder, während die restlichen Skelette von Erwachsenen wegen schlechter Erhaltung geschlechtlich nicht bestimmt werden konnten.⁸ Die geringe Zahl der gemessenen Schädel und der postkranen Skelette zeigt, daß der Schädelindex bei Männern im Durchschnitt 81,39 und bei den Frauen 77,64 beträgt. Ihr Körperwuchs betrug gleichfalls im Durchschnitt bei Männern etwa 166 cm und bei Frauen etwa 155 cm.

8. Im Dorfe **Trnjane**, nahe der Stadt Požarevac (Abb. 1), wurden an dem Fundort »Staro groblje« 1976 bis 1978 insgesamt 372 Gräber einer großer Nekropole entdeckt. Nach den archäologischen Beifunden sind alle Gräber in das 12.–13. Jahrhundert zu datieren. S. Živanović (1979) hat einen großen Teil der Skelette anthropologisch untersucht. Nach ihm ist eine mehr robuste und eine mehr grazile Variante zu unterscheiden, und der Verfasser gibt die Mittelwerte der Schädelmaße dieser beiden Varianten an.⁹

9. Die Stadt Senta liegt neben dem Tisa-Fluß in Vojvodina (Abb. 1). An dem Fundort **Senta – Paphalom** wurden 1943 insgesamt 165 Gräber aufgedeckt. Die anthropologischen Funde wurden von L. Bartucz und Gy. Farkas später untersucht.¹⁰ Die Autoren unterscheiden drei anthropotypologische Hauptgruppen: eine dolichokrane Gruppe mit Nordiden (9,6%) und Mediterraneanen (17,4%), ferner eine mesokrane Gruppe mit

Osteuropiden (36,5%) und Sibiriden (3,5%) und schließlich eine brachykrane Gruppe mit Dinariden (22,6) und Turaniden (10,4%). Nach den ungarischen Anthropologen sind diese Funde in das 12.–14. Jahrhundert zu datieren. Noch steht »daß die größere, weitreichendere Verbreitung des dinaroiden Elements in der Gegend zwischen der Donau und der Theiss nicht zu Beginn der Arpadenzeit, sondern an deren Ende, nach dem Mongolensturm, denn zur Zeit der Türkenkriege vor sich gegangen war« (Bartucz und Farkas, 1958, Seite 259).

10. **Crkva 1** in Trgovište bei Novi Pazar (Abb. 1) wurde zwischen 1972 und 1985 erforscht, und bei dieser Gelegenheit wurden 361 Gräber mit 487 Individualskeletten entdeckt. Aufgrund der sehr schlechten Erhaltung konnten nicht alle diese Skelette anthropologisch bearbeitet werden. Die Schädelmaße erhielt man bei 35 Männern und 14 Frauen.¹¹ Es erweis sich, daß der Schädelindex 85,40 bzw. 86,41 beträgt, was außerordentlich hohe brachykrane Werte darstellt. Das durchschnittliche Lebensalter dieser um »Crkva 1« beigesetzten mittelalterlichen Bevölkerungsgruppe war sehr kurz, die Kindersterblichkeit sehr hoch, und die Frauen lebten wesentlich kürzer als die Männer. Der Körperwuchs bei Männern betrug etwa 166 cm im Durchschnitt, und bei Frauen etwa 157 cm.

11. **Crkva 2** in Trgovište, bzw. handelt es sich bei dieser Nekropole um diese Kirche um zahlreiche und sehr schlecht erhaltene Skelette aus den tiefsten mittelalterlichen Schichten. Insgesamt wurden 192 Skelette registriert, während anthropologische Messungen an 27 Einzelskelette durchgeführt wurden.¹² Der Schädelindex wurde für eine noch geringere Zahl ausgerechnet – maximal 7 Männer und maximal 4 Frauen. Somit wurde festgestellt, daß der Schädelindex zwischen meso-

⁷ Živanović, S., Communication sur les squelettes humains de la nécropole I et II Vajuga, *Djerdapske sveske* III, Beograd 1986, 228–237.

⁸ Radosavljević, S., Brza Palanka – prethodni izveštaj, *Djerdapske sveske* II, Beograd 1984, 175–180.

⁹ Živanović, S., Srpska nekropola u Trnjanu, *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu* IX–X, Beograd 1979, 159–175.

¹⁰ Bartucz, L. – Gy. Farkas, Die Bevölkerung von »Csésztó« in der Arpadenzeit aus anthropologischem Gesichtspunkte betrachtet, *Acta Biologica IV – Pars Anthropologica*, Budapest 1958, 245–259.

¹¹ Živanović, S., Osnovne antropološke karakteristike skeleta iz nekropole crkve 1 u Trgovištu, *Novopazarski zbornik* 10, Novi Pazar 1986, 43–58.

¹² Živanović, S., Nekropola 2 u Trgovištu, *Novopazarski zbornik* 10, Novi Pazar 1986, 59–66.

kran und brachykran variiert. Der durchschnittliche Körperwuchs bei Männern (9) beträgt etwa 167 cm und bei Frauen (5) etwa 155 cm. Global betrachtet wird die anthropologische Zusammensetzung dieser Nekropole an die altserbische mittelalterliche Bevölkerung gebunden.

12. Um Crkva 3 in Trgovište wurden archäologisch mehrere Gräber und Skelette ausgehoben, die in den Zeitraum zwischen dem 14. und 17. Jahrhundert datiert werden. Sie wurden von S. Živanović anthropologisch bearbeitet, doch wurden die Angaben darüber noch nicht veröffentlicht (mündliche Informationen Dr. D. Minić, Archäologisches Institut, Belgrad).

13. Crkva 4 in Trgovište, bzw. auf der Lokalität Tabačine befinden sich Gräber und Skelette aus dem 15., 16. und 17. Jahrhundert. Archäologisch wurden 159 Gräber erforscht, die 205 Individualskelette beinhalteten. Wegen der schlechten Erhaltung umfaßte die anthropologische Analyse eine geringere Zahl von Skeletten. Der Schädelindex wurde z.B. bei 9 Männern und 6 Frauen gemessen, und die Ergebnisse liegen etwa bei 85, was ein hoher Index ist und auf brachykrane Schädel verweist. Der Körperwuchs wurde bei maximal 32 männlichen und bei maximal 24 weiblichen Skeletten ausgerechnet. Es erweist sich, daß sich der durchschnittliche Körperwuchs bei Männer um etwa 167 cm und bei Frauen um etwa 156 cm bewegt. Eine Ausnahme im Sinne der anthropologischen Zugehörigkeit bilden, wie das auch der Fall in »Crkva 1« war, Einzelskelette des mongoliden Rassentyps, die an die Türken gebunden sind. Doch global betrachtet wurden dinarische anthropologische Merkmale festgestellt, was wiederum bedeutet, daß es sich um die alterserbische mittelalterliche Bevölkerung handelt.¹³

14. Die Kirche der Heiligen Apostel Petrus und Paulus (Crkva Svetog Petra i Pavla) im Dorf Pope, etwa 15 km westlich von Novi Pazar (Abb. 1) stand 1971 und 1972 unter Rettungsgrabungen. Dabei wurden um sie herum mehrere Gräber und Skelette ausgehoben. 1983 wurden die Skelette aus den Gräber 120 bis 140, die in die Zeit zwischen des 13. und 14. Jahrhundert datiert wurden, anthropologisch untersucht.¹⁴ Bearbeitet wurden insgesamt 21 Skelette (11 männliche, 9 weibliche und 1 Kinderskelett), und osteometrisch konnten 5 Schädel – 1 männlicher und 4 weibliche, gemessen werden. Der Schädelindex zeigt, daß es sich um ausgeprägt brachykrane Schädel handelt (86,5–88,2), was die Zugehörigkeit zum dinarischen anthropologi-

schen Typ im Mittelalter in Serbien bestätigt. Weiterhin wurde festgestellt, daß der durchschnittliche Körperwuchs bei Männern (9) etwa 168 cm und bei Frauen (9) etwa 156 cm betrug.

15. Žiča – die Klosterkirche Christi Himmelfahrt (Abb. 1). Im Laufe der Konservierungsarbeiten im Klosterkomplex wurden auch etwa einhundert altserbische Skelette ausgehoben. Davon konnten anthropologisch 26 männliche und 9 weibliche Schädel bearbeitet werden.¹⁵ Unter anderem wurde festgestellt, daß der durchschnittliche Schädelindex bei den Männern 79,31 beträgt, was bedeutet, daß er an der Grenze brachykrarer Schädel liegt. Bei Frauen beträgt er 75,41, was wiederum zeigt, daß er an der unteren Grenze mesokrater Schädel liegt. Es erweist sich, daß aufgrund anthropologischen Kriterien zwei Schädelgruppen zu unterscheiden sind. Die erste und kleinere Gruppe charakterisieren dolichokrane Schädel, während die zweite und größere Gruppe brachykrane Schädel charakterisieren. Also, in der Zeit nach dem 10./11. Jahrhundert unterscheiden sich einerseits Altansässige und andererseits die Slawen, und dies wahrscheinlich in der ganzen Region um dieses Kloster.

16. Trška crkva liegt bei Žagubica (Abb. 1). Diese Kirche wurde im 13. Jahrhundert erbaut, doch können nicht alle Skelette, die im Laufe archäologischer Ausgrabungen 1991 gefunden wurden, nur an diese Zeit gebunden werden sondern auch an jüngere Jahrhunderte. Bei dieser Gelegenheit wurden 129 Gräber entdeckt. Wegen der schlechten Erhaltung wurde der anthropologische Inhalt aus 51 Gräbern untersucht, in denen sich 67 Individualskelette befanden.¹⁶ Es wurde festgestellt, daß das durchschnittliche Lebensalter etwa 35 Jahre betrug, und daß die größte Kindersterblichkeit bis zum 5. Lebensjahr bestand. Daneben erhielt man folgende Geschlechtsstruktur: 44 Männer, 11 Frauen und 12 Kinder. Ein solches Verhältnis der Geschlechter darf nicht verwundern, mit Rücksicht darauf, daß es sich nicht um eine sog. normale

¹³ Živanović, S., Skeleti iz nekropole oko crkve 4 na lokalitetu Tabačine u Trgovištu, *Novopazarski zbornik* 11, Novi Pazar 1987, 73–91.

¹⁴ Živanović, S., Skeleti iz srpskog groblja oko crkve Svetog Petra i Pavla, *Raška baština* 3, Kraljevo 1988, 239–242.

¹⁵ Djurić-Srejić, M., Rezultati kraniometrijskih istraživanja skeleta iz dve srpske srednjovekovne nekropole, *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije* 31, Beograd 1995, 5–12.

¹⁶ Dožić, A., Antropodemografska struktura srednjovekovnih stanovnika sahranjenih oko Trške crkve kod Žagubice, *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije* 32, Beograd 1996, 9–15.

biologische Population sondern um eine »bestimmte Gruppe, die um Sakralbauten beigesetzt wurde« handelt, was im Mittelalter eine besondere Bedeutung hatte. Global betrachtet konnte wegen der schlechten und unvollständigen Erhaltung keine einzige anthropologische Messung vorgenommen werden. An einzelnen Schädeln wurde eine Planoccipitalie registriert, so daß völlig gewiß ist, daß diese Skelettgruppe an die mittelalterliche altansässige Bevölkerung Nordost-Serbiens gebunden werden kann.

17. **Brestovik** liegt etwa 40 km südlich von Belgrad (Abb. 1). In seiner Nähe wurde ein mittelalterlicher Friedhof im Jahre 1956/1957 ausgegraben; er ist in das 13.–14. Jahrhundert zu datieren. Von rund 450 Skelettindividuen wurden 54 männliche und 57 weibliche Schädel gemessen. Ž. Gavrilović stellte fest,¹⁷ daß die Serie zum größten Teil brachykrani ist (38,8%), es folgen der Häufigkeit nach die Mesokranae (23,2%), dann die Hypsikranae (54,6%), usw. Die Serie ist durch eine im Durchschnitt breite Stirn, schmale Nasen und hohe Orbitae (Hypsiconchie) charakterisiert. Dem Frontomandibularindex nach überwiegen die mesomandibularen Werte, usw.

18. **Crkvina** bei Tutin (Abb. 1) wurde 1979 und 1980 archäologisch erforscht, als auch 26 menschliche Skelette gefunden wurden. Es wurde festgestellt, daß von dieser Zahl 16 Männer, 4 Frauen, ebenso 4 Kinder waren, und die restliche zwei Skelette von Erwachsenen konnte geschlechtlich nicht identifiziert werden. Wegen schlechter Erhaltung konnten nur 4 Skelette detailliert anthropologisch bearbeitet werden.¹⁸ Es wurde geschlußfolgert, daß es sich um die mittelalterliche serbische Bevölkerung dieser Gegend handelt, die an dieser Lokalität mehrere Jahrhunderte hindurch beigesetzt wurde.

19. Kloster **Mileševa** befindet sich bei Prijepolje (Abb. 1). In den Jahren 1993 und 1994 – anlässlich der Schutzgrabungen – wurden 45 Skelette entdeckt. Die Bestattungen auf ihr fanden zwischen den 13. und 18./19. Jahrhunderten statt. Die anthropologische Analyse hat gezeigt, daß es sich nur um männliche Skelettreste handelt die sehr selten älter als 60 Lebensjahre sind. Die Körperhöhe dieser Männer liegt zwischen 166 cm und 176 cm. Wegen der kleinen Individuenzahl aus mehreren Jahrhunderten und des schlechten Erhaltungszustandes ist es nicht möglich über die innere Struktur dieser Gruppe etwas zu sagen. Aber, eine Heterogenität zwischen Dolichokranaen und Hyperbrachykranaen ist in jedem Fall festgestellt.¹⁹

20. Kloster **Tvrdoš** liegt bei Trebinje in Herzegowina (Abb. 1). In Jahre 1996 wurde im Klosterkirche mindestens 112 Skelette, deren Datierung bis zum 16. oder 17. Jahrhundert geht, entdeckt. Von diesen sind 101 Männer und 11 Kinder.²⁰

Die anthropologische Funde, bzw. Gräber sind im I. Weltkrieg devastiert, was bedeutet daß der Erhaltungszustand sehr niedrig ist. Aber die gut erhaltenen Schädelkallote sind brachykrani mit einer Planoccipitalie was die Zugehörigkeit zum dinarischen anthropologischen Typ bestätigt. Die Körperhöhe dieser Männer liegt zwischen 167 cm und 179 cm, usw.

21. **Čačak** – die Himmelfahrtskirche (Abb. 1). Sondagen im Portal brachten mehrere Dutzend altserbische Skelette ans Tageslicht, unter denen 16 männliche und 10 weibliche Schädel detailliert bearbeitet werden konnten.²¹ Es erwies sich, daß der Durchschnittswert des Schädelindexes bei dieser Gruppe für das männliche Geschlecht 77,98 und für das weibliche sogar 83,19 beträgt. Die geringere Zahl der Proben (völlig erhaltener Schädel) ermöglicht nicht, detaillierter über die innere Struktur dieser altserbischen Bevölkerungsgruppe zu sprechen, außer daß die festgehaltenen mesokranaen Schädel der Männer und die ausgeprägten brachykranaen Schädel ihrer Frauen hervorgehoben wird.

22. **Kuline** befinden sich bei Kosovska Mitrovica (Abb. 1). Im Jahre 1978 wurden bei einer Ausgrabung des Muzej Kosova in Priština etwas weniger als hundert Gräber entdeckt. Die Bestattungen liegen um eine Kirchenruine. Die archäologischen Funde sind sehr selten, außer einigen Münzen wurde nichts gefunden. Deshalb ist die chronologische Stellung sehr breit: 13.–17. Jahrhundert.

Für die anthropologische Untersuchung standen 58 Skelette zur Verfügung.²² Wie die Schädelindices

¹⁷ Gavrilović, Ž., Proučavanje lobanje srednjovekovnog čoveka iz Brestovika, *Starinar* 14–15, Beograd 1962/1963, 243–249.

¹⁸ Živanović S., Skeleti sa lokaliteta Crkvina u Tutinu, *Novopazarski zbornik* 6, Novi Pazar 1982, 205–212.

¹⁹ Mikić, Ž., *Antropološki profil srednjovekovnih žitelja Mileševa*, Posebna izdanja Antropološkog društva Jugoslavije, sveska 12, Beograd 1995, 23–32.

²⁰ Mikić, Ž., Antropološki sadržaj crkve Uspenja Bogorodice u Tvrdošu, *Vestigatio vetvstatis Aleksandrinae Cermanović-Kuzmanović*, Posebno izdanje Centra za Arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2001. (u štampi).

²¹ Djurić-Srejić, M., Rezultati kraniometrijskih istraživanja skeleta iz dve srpske srednjovekovne nekropole, *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije* 32, Beograd 1995, 5–12.

²² Mikić, Ž., Beitrag spätromischer bis spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens, *Godišnjak XXII/20 Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH*, Sarajevo 1984, 50–53.

zeigen sind die männlichen Schädel im Durchschnitt brachykran, hypsikran, akrokran, hypsikefal metriometop; sie haben ein niedriges Obergesicht, eine mittelhohe Orbita und sind breitnasig. Die durchschnittliche Körperhöhe der Männer liegt zwischen 1705 und 1714 mm. Die einzige Frau (Nr. 16) ist brachykran und eurymetop und hat eine Körperhöhe von 1615 mm. Eine sehr ausgeprägte Planoccipitalie ist die morphologische Hauptmerckmale dieser Schädelgruppe.

23. **Deževa** im Gebiet von Ras (Abb. 1) wurde zwischen den Jahren 1980 und 1982 archäologisch erforscht. Bei dieser Gelegenheit wurden in der Kirche und um sie herum 63 Gräber gefunden, die in das 14. und 15. Jahrhundert datiert werden. Wie die anthropologische Analyse zeigt,²³ stammen aus diesen Gräbern die Skelette von 26 Männern, 20 Frauen und 10 Kindern, während 7 Erwachsene wegen schlechter Erhaltung geschlechtlich nicht bestimmt werden können. Der Schädelindex sowohl bei den Männern als auch bei den Frauen liegt bei 82, was eine ausgeprägt brachykrane Schädel sind. Der Körperwuchs weist geringe Unterschiede unter den Geschlechtern auf, etwa 168 cm bei den Männern und etwa 162 cm bei den Frauen. Die Nekropole selbst wird an die lokale Bevölkerung gebunden, und eine Großzahl von Skeletten mit Knochenbrüchen und Knochenverletzungen auf die »kriegsführende Population«.

24. Der Fundort **Novo Brdo** liegt neben der Stadt Gnjilane im Amselfeld (Abb. 1). In den Jahren 1961 und 1962 wurden die etwa 900 Gräber aus den 14.–16. Jahrhundert ausgegraben. Ein Teil der anthropologischen Funde, nämlich 50 Skelette mit 12 Schädeln hat Ž. Gavrilović veröffentlicht. Er stellt fest, daß alle Schädel brachykran oder hyperbrachykran sind, und zwar mit Ausnahme eines einzigen Schädel.²⁴

25. **Glavica** – der Friedhof befindet sich auf einer Hochebene in der Gemeinde Rezala, etwa 35 km westlich von Kosovska Mitrovica (Abb. 1). Im Jahre 1978 wurde bei einer Grabung des Muzej Kosova in Priština etwa 50 Gräber entdeckt. Archäologische Beigaben sind sehr selten. Nur einige Münzen sprechen für einen Zeitraum vom 14. bis zum 17. Jahrhundert. Für die anthropologische Untersuchung stehen 31 Skelette zur Verfügung.²⁵ Von diesen sind 2 Kinder; von der Erwachsenen wurden 14 als Männer und 13 als Frauen bestimmt. Zwei Skelette bleiben unbestimmt. Maße von Schädel und Längsknochen konnten bei 5 Männern und 5 Frauen genommen werden. Wie die Indices

zeigen, sind sie männlichen Schädel im Durchschnitt hyperbrachykran, hypsikran, metriokran, hypsikefal, metriometop; sie haben ein mittelhohes Gesicht und sind mittelbreitnasig. Die durchschnittliche Körperhöhe der Männer liegt zwischen 1707 und 1720 mm. Die weiblichen Schädel sind im Durchschnitt brachykran, hypsikran, akrokran, hypsikefal, metriometop; sie haben ein mittelhohes Obergesicht und sind schmalnasig. Die durchschnittliche Körperhöhe liegt zwischen 1627 und 1643 mm.

26. Außer dem römischen Friedhof im Viminacium wurde auch noch ein mittelalterlicher Friedhof **Nad Lugom**, nahe dem heutigen Dorf Drmno (Abb. 1), im Jahre 1978 entdeckt. Nach spärlichen archäologischen Beigaben ist dieser Friedhof in die Zeit zwischen dem 15. und 17. Jahrhundert zu datieren. Von über hundert Gräbern kamen 105 Skelette zur anthropologischen Untersuchung.²⁶ Von diesen sind 39 Kinder und Jugendliche; von den Erwachsenen wurden 27 als Männer und 37 als Frauen bestimmt. Zwei Skelette bleiben unbestimmt. Nach den Schädelmaße und Indices sind die Männer im Durchschnitt brachykran, hypsikran, metriokran, hypsikefal, metriometop; sie haben ein mittelhohes Obergesicht, eine mittelhohe Orbita und sind mittelbreitnasig. Die durchschnittliche Körperhöhe der Männer liegt zwischen 1681 und 1688 mm. Andererseits, durchschnittliche Körperhöhe bei Frauen ist zwischen 1620 und 1635 mm.

27. Bei der Stadt **Sombor** in der Vojvodina (Abb. 1) wurde im Jahre 1943 eine mittelalterliche Nekropole entdeckt, die etwa 150 bis 160 Gräber enthält (Ausgrabungsleiter Dr. L. Wollner). Die anthropologische Untersuchung der Skelette (86 Männer und 40 Frauen) wurde von L. Bartucz im Jahre 1960 durchgeführt.²⁷ Er stellt drei Hauptgruppen fest: Brachy- bis hyperbrachykrane Europide (Osteuropide und Nordid-Cromagnide) und eine mongolide meso- bis brachykrane Gruppe (Eurosibiride und Tungide).

Nach L. Bartucz diese Serie ist ins 15. bis 17. Jahrhundert zu datieren.

²³ Živanović S., Ostaci skeleta sa nekropole pored crkve u Deževu, *Starinar* XXXVI, Beograd 1985, 151–160.

²⁴ Gavrilović, Ž., Kraniometrijska ispitivanja srednjovekovnog čoveka sa Novog Brda, *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije* 1, Beograd 1964, 145–147.

²⁵ Mikić, Ž., *op. cit.*, 1984, 45–49.

²⁶ Mikić, Ž., *op. cit.*, 1984, 63–67.

²⁷ Bartucz, L., Die anthropologischen Merckmale der Bevölkerung aus der Umgebung von Zombor (Sombor) im XV–XVII Jahrhundert, *Annales–Sectio Biologica* 3, Budapest 1960, 23–48.

28. Anlässlich der Rettungsgrabungen in **Valjevska Gračanica** (Abb. 1) wurde eine Nekropole mit 118 Gräbern entdeckt, die 161 Individualskelette beinhalteten. Die Bestattungen auf ihr fanden zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert statt. Das osteologische Material ist relativ schlecht erhalten, so daß die anthropologische Analyse nur an 139 Skeletten durchgeführt werden konnte.²⁸

Die demographische Analyse erweis, daß von dieser Zahl 16 Skelette dem männlichen Geschlecht, 18 dem weiblichen und 42 Kindern angehören, während die restliche wegen schlechter Erhaltung geschlechtlich nicht bestimmt werden konnten.

Die morphologische Analyse zeigte, unter Berücksichtigung der großen chronologischen Spanne des Gebrauches dieser Nekropole, die um die Kirche loziert ist, daß der Durchschnittswert des Schädelindex des 81,6 beträgt, was bedeutet, daß die Schädel dem brachykranken anthropologischen Typ entsprechen. Weiterhin betrug der Körperwuchs bei Männern im Durchschnitt etwa 167 und bei Frauen 159 cm, usw.

29. »**Madjarsko groblje**« befindet sich im Dorf Cvetovac unweit von Kleinstadt Lajkovac (Abb. 1). Im Laufe der Jahre 1994 und 1995 wurde diese Nekropole zur Gänze ausgegraben. Sie beinhaltete 301 Gräber, die in die zweite Hälfte des 18. und die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts datiert werden. 298 Individualskelette wurden anthropologisch bearbeitet.²⁹ Die primäre anthropologische Analyse weis folgende Zusammensetzung auf: 69 männliche Skelette, 14 wahrscheinlich männliche, 83 weibliche Skelette und 9 wahrscheinlich weibliche, 44 Kinderskelette jüngerer Jahre und 73 Kinderskelette älterer Jahre. Bei 6 Skelette konnte wegen schlechter und unvollständiger Erhaltung das Geschlecht nicht festgestellt werden.

Weiterhin wurde festgehalten, daß das durchschnittliche Lebensalter etwa 30 Jahre betrug, was auch die Größe der Siedlung bedingte (die mit Hilfe archäologischer Methoden noch nicht gefunden wurde). Konkret betrachtet, zeigten die demographischen Berechnungen, daß die Siedlung derjenigen, die in dieser Nekropole beigesetzt sind, zwischen 120 und 130 Einwohner zählte. – Was die anlagebedingten und morphologischen Charakteristika anbelangt, wird diese Bevölkerungsgruppe ihrer hohen Werten des Schädelindexes nach dem typischen dinarischen anthropologischen Typ eingeordnet.

Mit Rücksicht auf die festgehaltenen ungünstigen Lebensbedingungen (hohe Kindersterblichkeit, eine Fülle pathologischen Diagnosen und ein kurzes durch-

schnittliches Lebensalter) und allein damit auch der verringerten Reproduktion, ist der Autor der Auffassung, daß die Einwohner dieser Siedlung (und Nekropole) die Lokation »Madjarsko groblje« Mitte des vergangenen Jahrhunderts verlassen haben, und mit etwa einhundert Individuen in ein anderes Gebiet gezogen sind, um auf diese Weise ihre Existenz fortzusetzen.

STEĆCI – hausförmige Grabsteine – stellen eine Besonderheit von. Die Population die im Mittelalter unter Stećci beigesetzt wurde, ist auf dem Raum des einstigen Bosnien/Herzegowina, Dalmatiens, Westserbiens, des nördlichen Montenegro sowie Nordalbaniens, anwesend. Gemäß bisherigen Ergebnissen der Geländerekognosierung wurden auf dem Territorium der ehemaligen SFRJ 2988 Nekropolen mit Stećci bzw. 66478 Stećci selbst registriert. Im Laufe der letzten zwei Jahrhunderte wurde eine Großzahl der Stećci anläßlich verschiedener Bauarbeiten vernichtet, so daß die angeführte Zahl nicht als endgültig aufgefaßt werden darf.

Die Zeit der Existenz dieser mittelalterlichen Bevölkerung umfaßt mehrere Jahrhunderte. Der Beginn wäre im 12. und 13. Jahrhundert und das Ende im 15. und 16. Jahrhundert, abhängig von der Region. Bisher wurden insgesamt 13 Nekropolen mit Stećci anthropologisch bearbeitet (Abb. 1): Raška Gora bei Mostar (I), Pavlovac bei Sarajevo (II), Pratrova glavica (III) und Parlovi (IV) bei Imotski, Desivoje (V) und Djević kamen (VI) bei Gacko, Kraljičin nasip (VII) und Grborezi/Mramorje (VIII) bei Livno, Bilo polje – Mašeta (IX) bei Duvno/Tomislavgrad, Mistihalj (X) bei Bileća, Kočerin (XI) bei Lištica, Ćatići (XII) bei Kakanj und Ugljevik (XIII) bei Bijeljina.³⁰

Im Rahmen des Prozesses der Brachykransierung weist die Bevölkerung, die auf dem Raum des Mittelbalkans in der Zeitspanne von mehreren Jahrhunderten unter Stećci beigesetzt wurde, eine außerordentliche Bedeutung auf. Sie wiederspiegelt die zeitliche und räumliche Kontinuität dieses Prozesses bzw. der Entwicklung der mittelalterlichen Bevölkerung. Mit

²⁸ Djurić-Srejić, M., V. Nikolić, S. Stefanović, J. Kelečević, Antropološka analiza skeletnih ostataka iz nekropole oko crkve u Valjevskoj Gračanici, *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 13, Beograd 1997, 233–240.

²⁹ Mikić, Ž., Demografska skica »Madjarskog groblja« u Cvetovcu, *Kolubara* 3, Beograd 1998, 65–68.

³⁰ Mikić, Ž., Nekropola u Ćatićima i antropološka problematika stećaka, *Istorijski zbornik SANU*, Beograd 2001. (u štampi).

Rücksicht darauf, daß sich die nekropolen mit Stećci, von deren das anthropologische Material bearbeitet wurde, in unterschiedlichen Teilen des genannten Raumes ausdehnen, kann die Ansicht vertreten werden, daß »das Modell in jedem Falle signifikant« ist. Es ist zu sehen, daß in ihrem anthropologischen Inhalt der dinarische Typ dominiert, von dem festgestellt wurde, daß er auf diesen Territorien autochthon ist.³¹ Andererseits bleibt das grundlegende Problem in der disproportionellen Zeit der festgestellten Nekropolen mit Stećci und der Stećci selbst im Vergleich zu mehreren hundert Individualskeletten bestehen, die sehr bedeutende anthropologische Informationen liefern, besonders im Gefüge der gesamten Entwicklung der Bevölkerung dieser Region. Die demographischen Rahmen können jedoch mit Gewißheit berechnet werden. Es erwies sich, daß sich auf dem gesamten Raum, den die Stećci deckten, die durchschnittliche Zahl dieser Bevölkerung bei etwa 100.000 Menschen bewegte. Sie lag im älteren Zeitraum unterhalb dieser Ziffer, um sie im 15. Jahrhundert sehr wahrscheinlich in großem Maße zu übersteigen.

DISKUSSION UND ZUSAMMENFASSUNG

Wie bereits bekannt, ist die primäre Aufgabe der physischen Anthropologie, biologische Prozesse zu identifizieren und zu definieren, die sich innerhalb einer Population, bzw. an der Bevölkerung eines bestimmten Zeitabschnittes der Vergangenheit des Menschen abspielen.³² Dabei muß betont werden, daß diese Prozesse weitaus langsamer von statten gehen als manche Veränderungen im Bereich der materiellen Kultur, Geschichte u.ä. Als Folge dessen stoßen wird auf die Situation, daß z.B. in der Urgeschichte, im Neolithikum die Zahl der anthropologischen Menschenarten im Vergleich zur Zahl der neolithischen Kulturen nicht gleich ist, was manchmal auch zum Unverständnis zwischen Anthropologie und Archäologie führt. Mit den jüngeren historischen Zeitabschnitten gelangt diese »Mißhelligkeit« wegen des hohen Grad der Heterogenität der Bevölkerung immer mehr zum Ausdruck, was gewiß eine Folge der Dynamik der biologischen Entwicklung der Bevölkerung ist. Mit diesem Beitrag möchte man erreichen, bzw. auf dem heutigen Stand der anthropologischen Forschung erklären, was der physischen Anthropologie gelungen ist – bis zum Ende dieses Jahrtausends auf dem Territorium des mittleren und westlichen Balkan – über das letzte Jahrtausend unserer Zeitrechnung

selbst und die Veränderungen an der Bevölkerung, in erster Linie anthropologisch festzuhalten.

Am Beginn dieses Jahrtausends sind im anthropologischen Sinne gewiß die Beziehungen zwischen der Urbevölkerung des Balkans und den neu hinzugekommenen Slawen am wichtigsten. Wie bereits gesagt, sind die älteste Geschichte der Slawen, besonders die Gründe für ihre Ankunft an der Donau und allein damit an die Grenze des Byzantinischen Kaiserreiches im Jahr 548 nicht völlig geklärt. Das Vorrücken der Slawen in Richtung Süden endet im 7. Jahrhundert. Leider sind die anthropologischen Überreste der frühen Slawen von diesem Boden nicht bekannt. Die frühesten Skelettreste stammen aus dem 8. Jahrhundert, wie z.B. die anthropologischen Serien Nin – Ždrijac und Bijelo Brdo I.³³ Danach folgen zahlreiche Serien aus dem 9. Jahrhundert, doch der größte Teil stammt allerdings aus späteren Jahrhunderten.

In »der Übersicht der anthropologischen Funde« traten geringere chronologische Probleme auf. Die Anordnung, in der die anthropologischen Serien dargestellt wurden, könnte seitens der Archäologie in einigen Nuancen diskutiert werden, doch sind diese Elemente nicht von vorrangiger Bedeutung für die Prozesse im bioanthropologischen Sinne, von denen sich zeigte, daß sie kontinuierlich andauern und keinen schnellen chronologischen Veränderungen unterliegen.³⁴ Im Gegensatz zu den verfügbaren Skelettserien stellen die Skelettgruppen um Sakralbauten loiert für die Anthropologie selbst ein größeres Problem dar. Sie repräsentieren nicht die sog. »wahre biologische Population« sondern im Gegenteil – eine Auswahl sowohl nach dem Geschlecht als auch nach dem individuellen Alter. Die Angaben jedoch, die sie bieten, können außer von anthropologischer auch von historischer Bedeutung sein (z.B. Studenica), oder von Bedeutung für die Geschichte der Medizin (das Bestehen von Krankenhäusern um unserer Klöster herum), so daß sie in bestimmten Fällen – wie das auch in diesem Beitrag getan wurde – respektiert werden müssen. Natürlich bestimmt jedoch die Zahl der völlig

³¹ Mikić, Ž., Prvi pokušaj socijalne stratifikacije srednjovjekovnih stećaka, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu XVII/A*, Beograd 1991, 217–226.

³² Schwidetzky, I., *Hauptprobleme der Anthropologie*, Freiburg 1971, 7–130.

³³ Mikić, Ž., Ein Beitrag zur anthropologischen Bevölkerungsgeschichte des Zentral und Westbalkangebietes im 1. nachchristlichen Jahrtausend, *Starinar XLVIII*, Beograd 1997, 120–121.

³⁴ Mikić, Ž., Antropološka struktura stanovništva Srbije, *Catena Mundi II*, Beograd–Kraljevo 1992, 840–851.

Tafel 1. a) Vinča / Belgrad – Dolichokrane Schädel Nr. 360; b) Vinča / Belgrad – Brachykrane Schädel Nr. 522

erhaltenen Schädel die Repräsentativität jeder, sei es Skelettserie oder Schädelgruppe (z.B. konnten um Crkva 1 auf Trgovište unter 487 individuellen Skeletten aus 361 Gräbern nur 35 männliche und 14 weibliche Schädel anthropologische gemessen werden).

Wie bereits erwähnt, sind die Beziehungen der Urbevölkerung und der Slawen vom anthropologischen Standpunkt aus für das Verständnis der Geschichte der Bevölkerung am Beginn dieses Jahrtausends auf unserem Boden am wichtigsten. In diesem Sinne können wir einige Ergebnisse anthropologischer Untersuchungen anführen:

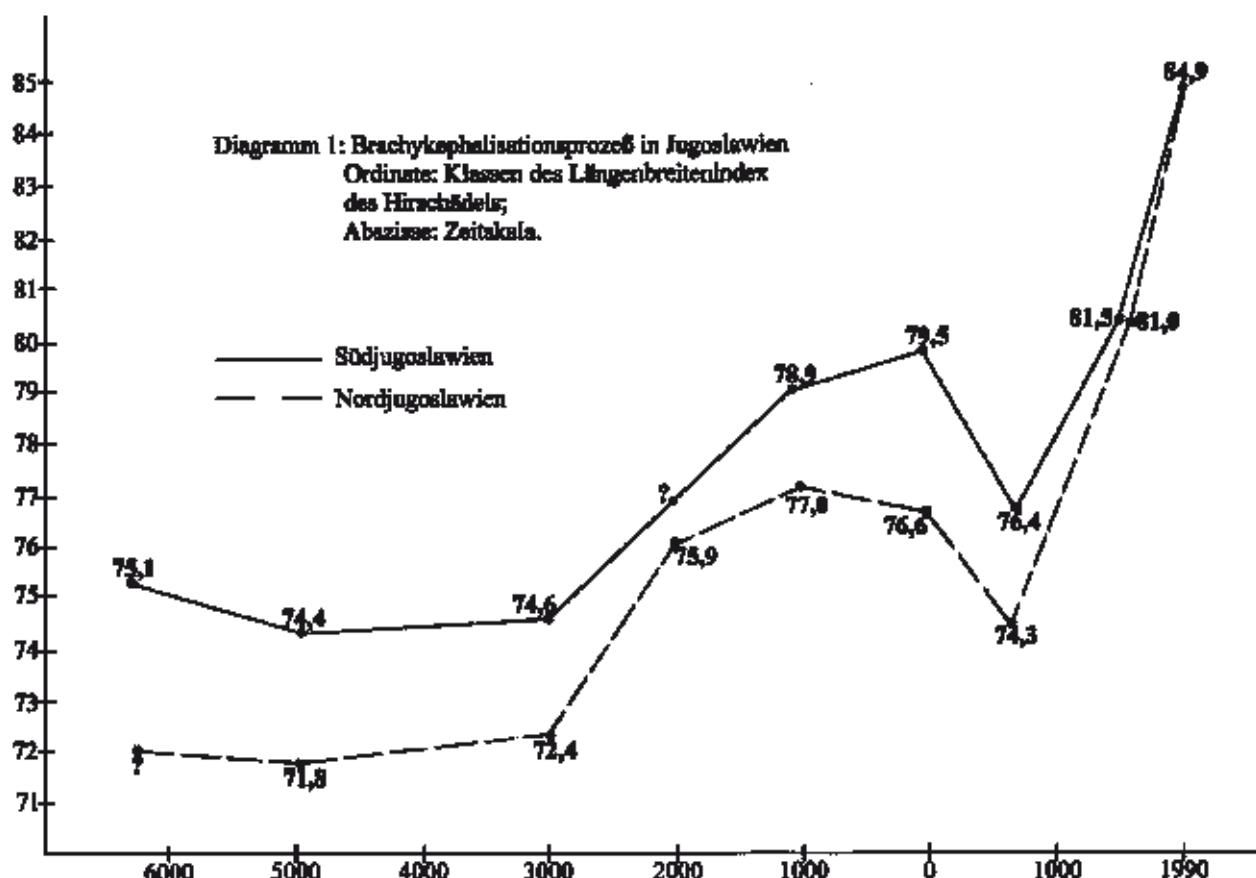
Der anthropologische Test der klassischen linguistischen Unterteilung der Slawen in östliche, westliche und südliche zeigte, daß diese Unterteilung jeder anthropologischen Grundlage entbehrt.³⁵ Konkret, von dem großen, geographischen Raum von mehreren Millionen Quadratkilometern, den heute Slawen bevölkern, wurden alle verfügbaren Skelettserien aus dem Mittelalter, die den Slawen zugeschrieben werden, anthropologisch verglichen. Der Grad ihrer anthropomorphen Ähnlichkeit weist eine große Homogenität auf, so daß geschlußfolgert wird, daß die Slawen in ihrer Heimat / ihrem anthropogenetischen Mutterland – sehr langen Zeit gelebt haben, bevor ihre Migrationsverchiebungen einsetzten.

Die Migrationen der Slawen haben auch im anthropologischen Sinne einen spezifischen Charakter. Diese Besonderheit gaben am besten die inneren Strukturen der slawischen Bevölkerungsgruppen wieder, z.B. Radolište und Sveti Erazmo, deren Nekropolen am Ufer des Ohrid-Sees loziert sind. So erwies es sich, daß es Gruppen von Slawen gab, die im anthropomorphen Sinne sehr ähnlich sind, was bedeutet, daß sie in der alten Heimat in nächster Nachbarschaft gelebt haben, aber ebenso – auch in den Gebieten, die sie bevölkerten. Daher sollte auch ein solches Modell der Ansiedlung der Slawen angenommen, d.h. – postuliert – werden, dem zufolge eine Gruppe die benachbarte nachzog, wobei sie auch nach den Migrationsverschiebungen und der Ansiedlung in neuen Gebieten, konkret im Raum des südlichen Balkans, nahestehende Nachbarn bleiben.³⁶

Die Beziehungen zwischen der Urbevölkerung des Balkans und der Slawen wurden nicht sofort nach deren Ansiedlung hergestellt. Wie z.B. die große Nekropole in Vinča bei Belgrad zeigte, sind die anthropomorphen

³⁵ Mikić, Ž., Relation between Slavic Anthropology and Linguistics, *Etnoantropološki problemi* 8, Beograd 1990, 119–120.

³⁶ Mikić, Ž., Prilog antropološkoj problematici migracija Slovaca, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 7, Beograd 1991, 38–42.

Unterschiede zwischen dem robusten, leptodolichomorphen Skelettyp, der den Slawen zugeschrieben wird, und dem ebenfalls robusten aber brachymorphen Typ, der dem autochthonen dinarischen Skelettyp zugeschrieben wird, auch optisch erkennbar (siehe Bilder in Tafel 1). Diese beiden Menschentypen benutzten eine gemeinsame Nekropole, aber sehr wahrscheinlich auch eine gemeinsame Siedlung, die mit archäologischen Methoden noch nicht entdeckt wurde. Da es jedoch keine anthropologischen Übergangstypen unter den zwei genannten gibt, wird geschlußfolgert, daß sehr starke eheliche Barrieren (für Männer und Frauen) bestanden haben, ungeachtet der gemeinsamen Nekropole und Siedlung.³⁷ Aus der jetzigen Stufe der anthropologischen Forschung geht hervor, daß die Metisation dieser mittelalterlichen Bevölkerung allerdings vor dem türkischen Ansturm beendet war, was sich jedoch sehr wahrscheinlich von einer zur anderen Mikroregion unterschiedlich vollzog, und gleichfalls auch durch zahlreiche Faktoren bedingt war.

Der zuvor erwähnte Prozeß der Brachykraniierung, bzw. Dinarisierung der mittelalterlichen Bevölkerung,³⁸ der gewiß mit dem Prozeß der Slawisierung in Zusammenhang steht, und – der sich auch auf das letzte Jahr-

tausend unserer Zeitrechnung reflektiert, kann weiter verfolgt werden. Wie in Diagramm 1 dargestellt ist, das die Werte des Längen- und Breitenindexes der Schädel von den ältesten urgeschichtlichen Funden bis zur rezenten population aufzeigt^{***} sind Schwankungen besonders zwischen den nördlichen und südlichen Gebieten offensichtlich, aber sie führten nicht zu einem Abbruch dieses allumfassenden bioanthropologischen Prozesses, – und das zeigt zweifellos das anthropologische Profil der Gegenwartsbevölkerung des mittleren und westlichen Balkan, die im Grunde dinarischen annthropologischen Typs und eine der brachykranisten überhaupt ist.³⁹

Gemaß dem beigefügten Diagramm 1 ist ersichtlich, daß die Werte des Längen- und Breitenindexes der

³⁷ Mikić, Ž., Heiratsgrenzen und Bevölkerungsmischung zwischen Einheimischen und slawischen Zuwanderern in Jugoslawien, *Homo* 33/2–3, Mainz – Göttingen 1982, 132–139.

³⁸ Mikić, Ž., Social stratification and the brachyorganisation process in the Medieval, *Homo* 41/2, Mainz – Göttingen 1990, 136–145.

*** Diagramm 1 hat alle anthropologisch untersuchte und veröffentlichte Skelettserie zusammengefaßt.

³⁹ *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije* 1–32, Beograd 1964–1996; Zahlreiche Artikeln verschiedenen Autoren.

Schädel am Beginn des historischen Zeitabschnittes abfallen – Das ist die Zeit der römischen Verwaltung und großer Völkerwanderungen, wo die Präsenz eines fremden ethnischen Elements auf dem Balkan im Ganzen sehr ausgeprägt ist. Am Ende des ersten Jahrtausends unserer Zeitrechnung steigen die Werte dieses Indexes jäh an, so daß sich die Gegenwartsbevölkerung am Ende des zweiten Jahrtausends an der alleinigen Grenze der Brachykranie ($8:1 = 84,9$) und Hyperbrachykranie befindet.⁴⁰

Im Rahmen des Prozesses der Brachykranisierung und Dinarisierung der Bevölkerung auf diesen Territorien sollte in jedem Fall auch die mittelalterliche Bevölkerung erwähnt werden, die in der Zeit zwischen dem 12./13. und 15./16. Jahrhundert unter Stećci beigesetzt wurde. Das Ausbreitungsgebiet der Stećci deckt den mittleren Balkan, so daß auf dem Territorium Westserbiens, Bosnien/Herzegowinas, Dalmatiens und Montenegros (ohne Nordalbanien) 2.988 Nekropolen, bzw. 66.478 alleinstehender Stećci registriert wurden.⁴¹ Diese Zahlen sollten allerdings nicht als endgültig betrachtet werden, da eine bestimmte Zahl von Stećci im Laufe verschiedener Bauarbeiten in den letzten zwei Jahrhunderten vernichtet wurde, und auch jeder Verstorbene/Skelett hatte nicht ein Stećak als überirdisches Grabdenkmal.

Anthropologisch wurden dreizehn Nekropolen mit Stećci bearbeitet: Raška Gora bei Mostar, Pavlovac bei Sarajevo, Pratova glavica und Parlovi bei Imotski, Desivoje und Djelić kamen bei Gacko, Kraljičin nasip und Bilo polje zwischen Livno und Duvno, Grborezi bei Livno, Mistihalj bei Bileća, Kočerin bei Lištica, Čatići bei Kakanj und Ugljevik bei Bijeljina.⁴²

Anthropologisch betrachtet, widerspiegelt diese Population die zeitliche und räumliche Kontinuität des Prozesses der Brachykranisierung, bzw. der Entwicklung der Bevölkerung in diesen Räumen. Mit Rücksicht darauf, daß sich die Nekropolen mit Stećci, von denen das anthropologische Material bearbeitet wurde, in verschiedenen Teilen des genannten Gebietes befinden, kann die Auffassung vertreten werden, daß das bisherige Muster (13 Nekropolen) in jedem Falle signifikant ist. Es wurde festgestellt, daß in ihnen der brachykrane, dinarische anthropologische Menschenotyp dominant ist (siehe Tafel 2), von dem bereits gesagt wurde, daß er in diesen Räumen autochthon ist.

Andererseits bleibt das grundlegende Problem in der Disproportion der Zahl der festgestellten Nekropolen mir Stećci (etwa 3 Tausend) und der Stećci selbst (etwa 70 Tausend) im Vergleich zu mehreren hundert Individualskeletten weiterhin offen, die wiederum sehr

bedeutende anthropologische Informationen lieferten, und aus den aufgezählten Serien stammen. Damit werden auch detailliertere demographische Berechnungen über die Population erschwert, die mehrere Jahrhunderte über unter Stećci beigesetzt wurde. Angesichts der Tatsache jedoch, daß heutzutage nicht alle Nekropolen mit Stećci sowie alle Stećci selbst mit Gewißheit identifiziert werden können, ebenso hatten nicht alle in jenen Zeiten lebenden Einwohner aus sozialen Gründen ein Stećak als überirdisches Grabdenkmal, kann man doch grundlegende demographische Indikatoren bekommen. – Auf dem gesamten Raum, den sie deckten, bzw. den diese mittelalterliche Population bevölkerte, lag die Durchschnittszahl der Einwohner bei etwa 100 Tausend. Sie befand sich in älteren Zeitabschnitten unter dieser Ziffer, um sie im 15. Jahrhundert sehr wahrscheinlich erheblich zu übersteigen.

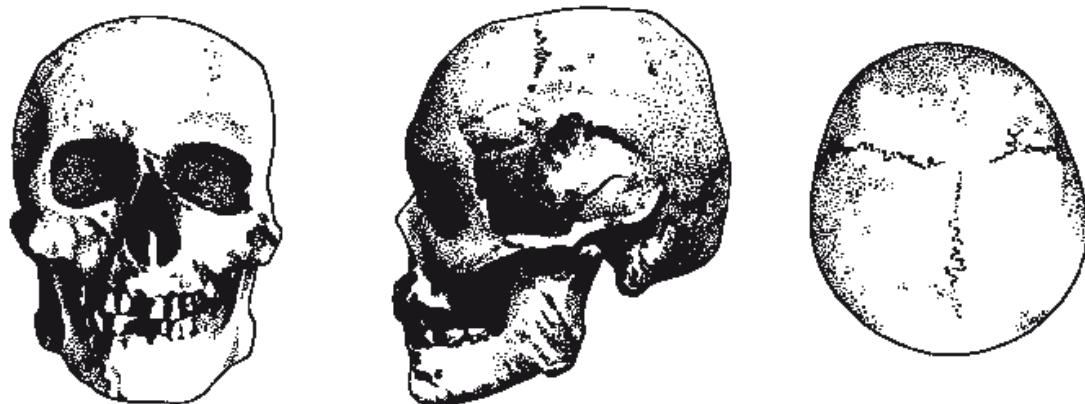
Natürlich sollte in diesem Zusammenhang zumindest generell auch die Frage der Beziehung Nekropole – Siedlung erwähnt werden. Ihre Lösung erfordert jedoch in erster Linie zur Gänze archäologisch ausgehobene mittelalterliche oder jüngere Nekropolen. Es gibt nicht viele solcher Fälle. So beinhaltet z.B. die Nekropole »Nad lugom« im Raum des antiken Viminacium, jedoch aus der Zeit zwischen dem 15. und 17. Jahrhundert, eine ausgeprägt heterogene Population (siehe Tafel 3). Ob sie vom umliegenden und chronologisch synchronen Dorf Rukumije benutzt wurde – oder von einer anderen Siedlung mit einem anderen Bevölkerungstyp – kann derzeit nicht beantwortet werden da ähnliche Modelle aus unserem Raum nicht anthropologisch überprüft sind, jedoch angenommen werden können. Weiter, »Madjarsko groblje« aus dem 18. und 19. Jahrhundert, loziert beim Dorf Cvetovac unweit von Lajkovac, bot eine vollkommene demographische Skizze. Entsprechend der Methode Acsádi-Nemeskéri⁴³ wurde festgestellt, daß das durchschnittliche Lebensalter dieser anthropologisch homogenen Gruppe kurz war – etwa 30 Jahre, sowie daß die durchschnittliche Einwohnerzahl der »hypothetischen Siedlung« bei zwischen 120 und 130

⁴⁰ Martin, R., – K. Saller, *Lehrbuch der Anthropologie*, Band I, Stuttgart 1957, S. 488.

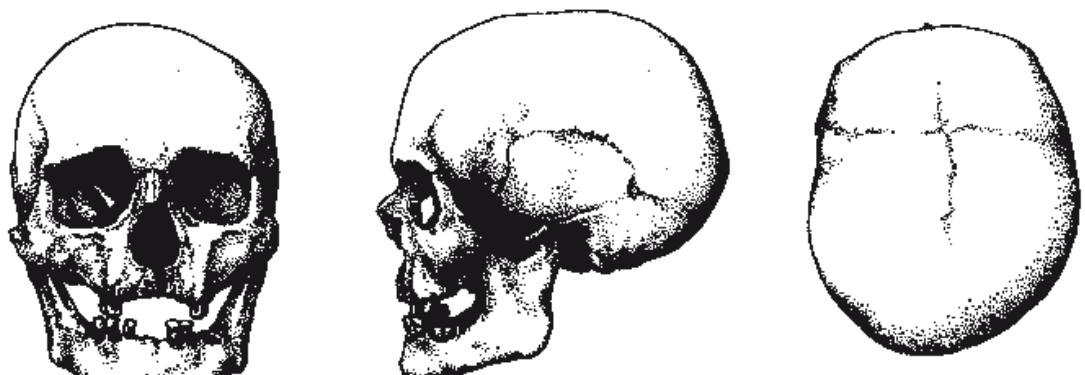
⁴¹ Bešlagić, Š., *Stećci – Kulturnotopografski pregled*, Kulturno nasleđje, Sarajevo 1971.

⁴² Mikić, Ž., Nekropola »Bocova njiva« u Ugljeviku kod Bijeljine i antropološka problematika stećaka, *Zbornik Sto godina Etnografskog muzeja u Beogradu*, Beograd 2001. (u štampi).

⁴³ Acsádi, Gy., J. Nemeskéri, Paläodemographische Probleme am Beispiel des mittelalterlichen Gräberfeldes vom Halimba – Csares, Kom. Veszprem / Ungarn, *Homo* 8/1, Mainz – Göttingen 1957, 133–148.

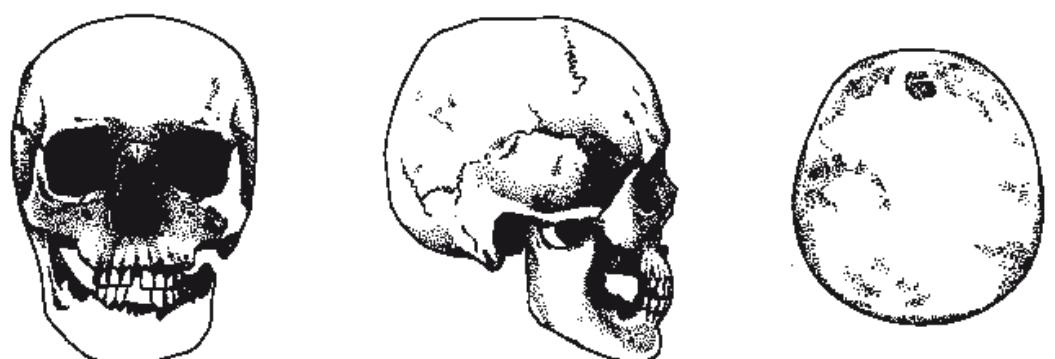
a

b

c

d

Tafel 2. a) Raška Gora / Mostar – Schädel Nr. 105; b) Desivoje / Gacko – Schädel Nr. 2;
c) Pratrova Glavica / Imotski – Schädel Nr. 77; d) Pavlovac / Sarajevo – Schädel Nr. 5

*Tafel 3. a) Nad Lugom / Viminacijum – Brachykrane Schädel Nr. 10;
b) Nad Lugom / Viminacijum – Dolichokrane Schädel Nr. 98*

Menschen lag. Aus der 70- bis 80-jährigen Benutzung der Nekropole, der Regel nach, daß aufgrund des kurzen Lebensalter bis zu 3 generationen an ein paralleles Leben in einem Haushalt gebunden werden können, geht hervor, daß sie in etwa dreißig Häusern lebten, was als Angabe gewiß anläßlich archäologischer Forschungen nach der authentischen Siedlung helfen wird.⁴⁴

Zusammenfassend, auf dem heutigen Stand der anthropologischen Forschung auf unserem Territorium ist es noch immer sehr schwer zu versuchen, die Einwohnerzahl während z.B. des historischen Zeitabschnittes zu rekonstruieren. Dafür bestehen zahlreiche Gründe, und sie sind nicht unbedingt anthropologischer Natur, daneben sind sie auch verschiedenartig, ausgehend von der Pannonischen Tiefebene bis hin zur Adriaküste, doch sie widerspiegeln sich ebenso in der anthropologischen Bearbeitung der rezenten Bevölkerung.

Natürlich sollte in diesem Schlußteil noch unterstrichen werden, daß auch eine unterschiedliche methodologische Herangehensweise bei der Bearbeitung und Veröffentlichung der anthropologischen Befunde anwesend ist. Diese ist, kurz gesagt, eine Folge der Arbeit

nur weniger Einzelpersonen – aus dem Ausland oder unserer Landsleute, die im Ausland geschult wurden – im Bereich der physischen Anthropologie im Laufe dieses ganzen Jahrhunderts. Das, was als »traditionelle anthropologische Schule« bezeichnet werden sollte, beruhend auf unseren Erfahrungen und den anthropologischen Besonderheiten von diesem Territorium, wurde noch nicht eingeführt. Die physische Anthropologie ist nicht institutionalisiert, so daß junge Menschen im Land keine entsprechenden Qualifikationen erlangen können. Es gibt noch immer kein Anthropologisches Institut usw., doch die Zahl und Bedeutung der anthropologischen Funde sind sehr groß.

Ebenso muß noch hervorgehoben werden, aufgrund der Zweckmäßigkeit anthropologischer Forschungen, daß bisher jenen Funden sehr wenig Aufmerksamkeit gewidmet wurde, die jünger als aus dem 16./17. Jahrhundert sind, so daß es sehr schwer ist, eine adäquate anthropologische Beziehung zwischen der Gegenwartsbevölkerung und der Bevölkerung vergangener Zeitabschnitte herzustellen. Zukünftige Untersuchungen sollte in jedem Fall so geplant werden, daß dieses »Missing link« überwunden wird.

⁴⁴ Mikić, Ž., *op. cit.*, 1998, 65–68.

Резиме: ЖИВКО МИКИЋ, Филозофски факултет, Београд

ПРОМЕНЕ СТАНОВНИШТВА ТОКОМ ПОСЛЕДЊЕГ МИЛЕНИЈУМА Н.Е. У ЈУГОСЛАВИЈИ (1991)

Рад представља наставак студије чији је први део објављен у Старинару број XLVIII. У овом делу најпре су, у сасвим кратким цртама наведене скелетне серије приписане задњем миленијуму старе ере. Конкретно, ради се о 29 серија уз средњовековну популацију која се сахрањивала испод стећака, чијих је 13 серија антрополошки обрађено. Показало се да

на основу расположивог остеолошког материјала и на данашњем степену антрополошке истражености можемо да констатујемо да процес брахиканизације није ни у овом миленијуму прекинут, него – насупрот, да је довео до даље динаризације становништва, а што потврђује антрополошки профил рецентне популације на овим просторима.

IVANA POPOVIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

SILVER BUST OF MAXIMIANUS HERCULIUS AS A HEAD OF SCEPTRE

National Museum in Belgrade had recently been offered the silver bust of emperor Maximianus Herculius that was used as a head of sceptre, found, according to the owner, in eastern Serbia, between Aleksinac and Soko Banja.¹

Hollow casted silver bust (complete height 5.8 cm, face height 4.9 cm, face width 3.1 cm, dim. of opening 3.9 x 2.8 cm, weight 137.36 grams) represents emperor Maximianus Herculius as Hercules with lion's skin on the head (fig. 1, a-d; 2). The emperors face is sculptured in a 'hard' style of the first tetrarchy: on the forehead are two lines of deep horizontal wrinkles (*frons trux*), arches above the eyes are very emphasized, eyes with heavy lids and small bags under them are open wide so the plastic modeled corneas and deepened pupils are emphasized while the lips are tight. Tiny moustaches sculptured and emphasized by incisions are adjoining the short beard depicted by series of small squares in relief. Neck is wide and strong. Hair is short; it is framing the face forming the gentle arch on the forehead and is depicted with short shallow incisions. The nose with wide nostrils is thin at root with the tip slightly turned upward so it looks snub. The ears are large and unequally represented; on the right ear protruding conch terminates with moulded lobe while the lobe is missing on the left ear although the conch is very precisely depicted. The head is covered with lion's skin in such a way that snout covers the top of the head while back of the head and neck are covered with mane depicted with many variously modeled wavy locks with hair represented by incisions. Lion's head is sculptured in relief; there are large, hollow eyes and flat forehead that after shallow sinking transforms into triangular nose with nozzles depicted like two large holes. Cheeks of the animal are depicted with large, irregular perforations and narrow strip of skin on the neck, not covered with mane, goes down the emperor's head terminating like tongues and touching emperor's chin under the ears.

The edge of the lion's skin is clearly profiled and from the back of emperor's head the smooth skin goes down to the beginning of chest, leaving free the massive neck and making the final edge of the bust. At the back of the bust, that is the back of the head, the terminating edge is represented by the curls of lion's mane finished like a moulded edge. The bust is hollow and the opening is of elliptic shape. The interior section is worked out in the front where are the neck and bust, although in this section could be noticed damages of metal that could be the result of removing of corrosion. In other sections the interior of the bust had not been worked on, and on the top of the head there is a shallow circular depression which could be from transversal rod that fixed the core in the process of casting, or from the element for fixing the sceptre staff. On the spot where lion's snout is ending there is one very small crack, invisible from the front side.

The representation is outstandingly well preserved, probably cleaned by various methods and polished. Traces of corrosion noticeable as dark spots of irregular shape could be seen on the lion's forehead, nose and strips of skin under emperor's ears, while the wrinkles on the portrait forehead are mostly filled with dark patina. On the left lateral edge of the final border, in the section that is not distinctly moulded, there is a small crack.

Identification of the represented image is possible on the basis of the stylistic characteristics of the portrait and especially on the basis of represented attribute, the Hercules' lion skin that is crowning the head. Strict geometrical treatment of the face, horizontal wrinkles on the forehead, eyes open wide with emphasized

¹ I would like to thank Dr Milorad Stojić, scientific counselor of Archaeological Institute in Belgrade who informed me about this object and helped me in providing necessary documentation. Unfortunately, National Museum in Belgrade could not acquire this object, but according to its legal authority declared it as cultural heritage.

Fig. 1 – Silver bust of Maximianus Herculius:
a) en face; b) profile to the left; c) semiprofile to the right; d) back side

pupils and heavy lids, as well as short beard modeled in relief, resemble clearly the style of early tetrarchy, that is the imperial portraits made of porphyry, immediately after the year 300, in the workshops in Egypt.² The closest in style to our bust is the porphyry bust from Athribis in Egypt, which is supposed to represent Galerius³, although in earlier literature there are different opinions of its identification, as the image had been identified as portrait of Maximinus Daia,⁴ Licinius⁵ or Diocletian.⁶ Similar dilemma exists with the interpretation of the fragmented porphyry head from Tekija⁷, which according to the treatment of forehead and eyes could be associated with the mentioned portrait of Galerius and the strict style of early tetrarchy.⁸ But on this head, according to some opinions, could be noticed certain softening in treating some details of the face and that would indicate that it is of later date and, possibly, represents Licinius.⁹ Difficulties in identification of tetrarchs are the consequence of religious and ideological concept of tetrarchy itself¹⁰, which initiated identical way of representation of augusts and caesars in order to underline their similarity (*similitudo*), harmony (*concordia*) and numinous character, so their portraits have very few individual characteristics. However, person represented on the silver bust has the lion's skin over the head which is the attribute of Hercules and that indicates that it represented a member of the *Herculii* dynasty. As the portrait on the silver bust according to its style represents distinct example of the 'hard style' of the early tetrarchy used in portraiture of the emperors in the first years of the 4th century, it is clear that represented image must be personification of the founder of the *Herculii* dynasty, co-ruler of Diocletian, Maximianus Herculius (*M. Aurelius Valerius Maximianus Herculius*, 286–305; 306–308).¹¹ Such identification is confirmed by the portraits of this emperor on his medallions in gold and bronze where he is often represented with lion's skin on the head,¹² sometimes beardless,¹³ sometimes like a middle-aged man with swollen and flabby face¹⁴ and there are many of his portraits with short beard and stern features which are softened by characteristic snub nose with wide nostrils. The obverse representation typical for his golden medallions¹⁵ (fig. 3) with similar bust of Maximianus Herculius in profile, turning to the right, is closest in style with the portrait on the silver bust. The treatment of the face gives the impression of sternness like the early portraits of porphyry, first of all the one from Athribis, which most probably represents Galerius. Therefore, it could be assumed that silver bust of Maximianus Herculius has been produced after

some of his portraits of porphyry, made most probably in Egypt in the first years of the 4th century and that there was most probably also produced the mould for its casting. Namely, porphyry as the hardest stone caused the geometric and schematic treatment of the face so the heads of porphyry differ in style from the contemporaneous portraits made of marble or some other material. Still, it could be noticed that portraits of porphyry sculptured after the year 304/305 show certain softening of the features. Therefore, the preserved sculptures

² Z. Kiss, *Etudes sur le portrait imperial romain en Egypte*, Varsovie, 1984, 92–97, fig. 232–242.

³ H. P. L'Orange, *Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts*, Oslo, 1933, 23; R. Calza, *Iconografia romana imperiale da Carausio a Giuliano (287–363 d.C.)*, Roma, 1972, 144–145, Tav. XXXVII, 104–105; K. Weitzmann (ed.), *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, New York, 1979, no. 5; Z. Kiss, *op. cit.*, 95–96, fig. 238–239.

⁴ R. Delbrueck, *Antike Porträts*, Bonn, 1912, Taf. 54.

⁵ Idem, *Antike Porphyrowerke. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte*, 6, Berlin und Leipzig, 1932, 92–95.

⁶ V. Poulsen, *Les portraits romains*, II, Copenhagen, 1974, 36–37, 187.

⁷ D. Srejović, *Dva kasnoantička portreta iz Srbije, Živa antika*, IX, 1959, 253–264; D. Srejović, A. Cermanović-Kuzmanović, *Rimska skulptura u Srbiji*, Beograd, 1987, 44–45; D. Srejović (ed.), *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Belgrade, 1993, cat. 72.

⁸ Z. Kiss, *op. cit.*, 96

⁹ D. Srejović (ed.), *loc. cit.*

¹⁰ For the ideological concept of tetrarchy based on the idea that royal purple emperors were given from Jupiter and Hercules so that they belong to the dynasties of *Jovii* and *Herculii*, see: W. Seston, *Dioclétien et la tétrarchie*, I, Paris, 1946, 211–230.

¹¹ Maximianus Herculius was born in Pannonia, in the vicinity of Sirmium, probably about the years 249/250 (Aur. Vict., *Epit.*, 40. 10–11). He was a soldier under Aurelian and Probus (Aur. Vict., *Caes.*, 39. 28), he was proclaimed caesar in 285/6, and august in 286 (Aur. Vict., *Caes.*, 39. 17; *Epit.*, 39. 2). He abdicated on the 1st of May in 305 (Lact., *Mort. Pers.*, 19. 1), but by the end of 306 he again became involved in the fight for power and accepted royal purple sent to him by his son Maxentius (Lact., *Mort. Pers.*, 26). After the split with his son he went to Constantine in Gaul and married his daughter Fausta to him. (Lact., *Mort. Pers.*, 27). He committed suicide in 309 or 310 after unsuccessful plot and an attempt to kill Constantine (Eutr., X. 2, 3. 1–2). In the antique sources he remained recorded as brave soldier but of limited culture, good army commander who loved uniforms and parades and who was not interested in anything else except the army and war waging. (Eutr., IX, 20; Aur. Vict., *Caes.*, 39. 17, 26).

¹² F. Gnechi, *I medagliioni romani*, I, Bologna, 1912, 12–13, Tav. 5, Nr. 3, 5, 7, 8; *Ibid.*, II/1, 128–130, Tav. 126, Nr. 4, 8; Tav. 127, Nr. 1, 8, 9; Tav. 128, Nr. 1.

¹³ Idem, *I medagliioni romani*, II/1, 128–130, Tav. 126, Nr. 8, Tav. 127, Nr. 8, 9, Tav. 128, Nr. 1.

¹⁴ K. Weitzmann (ed.), *op. cit.*, no. 135 (medallion had been minted in Rome in 306–307 when Maximianus Herculius, after his abdication again got involved in the fight for power).

¹⁵ F. Gnechi, *I medagliioni romani*, I, 12–13, Tav. 5, Nr. 3, 5, 7, 8; R. Calza, *op. cit.*, 120, Tav. XXI, 54.

Fig. 2 – Head of sceptre shaped like the bust of Maximianus Herculius, view and details

identified as the possible portraits of Maximianus Herculius¹⁶ does not reveal much similarity with the image represented on the silver bust, which by its characteristics of style is more related to the group of early portraits of porphyry.

As the silver bust representing Maximianus Herculius is hollow cast with precisely profiled edge it was used as a head, that is a handle for additionally inserted object, most probably the sceptre. The sceptres with the busts on the top judging by many representations in the art have been in use during the entire Roman period changing its function in the course of time, so we can follow the evolution of their symbolic meaning. The earliest representations of sceptres with the busts on top originate from two frescoes from Ostia and have been carried by ceremonially dressed boys in the scene of sacrifice. It is considered that busts represent August and members of his family or, more probably, August

and two caesars.¹⁷ During final decades of the 1st century the sceptres with busts on top had become the symbols of caesars that had the title of *princeps iuventutis*.¹⁸ This is witnessed by the reverse representations on the sestertii from the year 72 where Domitianus and Titus are represented as holding sceptre with bust¹⁹ which means that they as caesars carry the sceptres with the bust of their father Vespasianus.²⁰ The same

¹⁶ For iconography of Maximianus Herculius see: R. Calza, *op. cit.*, 119–130, Tav. XXI–XXX.

¹⁷ S. Eitrem, Trône et sceptre, *Collections of the Ny Carlsberg Glyptothek*, III, Copenhagen, 1942, 196, ref. 1.

¹⁸ Inscription PRINCEPS IVVENTVTIS appears on the coins of Caracalla from the years 199–200 (*RIC*, IV, 1, 218, no. 38 a), which indicates that he kept that title even after becoming august.

¹⁹ *RIC*, II, 114; 214–215; A. Alföldi, Insignien und Tracht der römischen Kaiser, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung*, 50, 1–2, 1935, Taf. 14. 14, 15.

²⁰ S. Eitrem, *op. cit.*, 199.

Fig. 3 – Golden medallion of Maximianus Herculius

symbolic meaning probably has the sceptre represented on the monument (*bisselium*) now in the Ny Carlsberg glyptothece in Copenhagen erected by Caracalla as *princeps iuventutis*²¹ as on the stone slab are represented the throne, laurel wreath and sceptre with the bust of Septimius Severus on the top.²² However, already by the end of the 1st century the sceptres with busts acquired also certain new meanings. Thus, on one relief from the Domitian's arch on the Mars field is represented the emperor escorted towards Victoria by Minerva and Mars and followed by a man dressed in toga (*Genius Senatus Populusque Romanus*) and holding the sceptre with the bust of Domitian or his father Vespasian represented as *Divus Vespasianus*.²³ As the sceptre together with toga and scroll (*mappa*) had become the insignia of consuls²⁴ later representations generally depict man in toga, holding his *mappa* in the right hand and the sceptre with the bust in the left. It could be representation of consul himself like on the sarcophagus from Campo Santo in Pisa dating from the first half of the 3rd century²⁵ or the Genius of Senate represented in the scene of sacrifice on the base of column of triumphal memorial that Diocletian erected at the Roman forum on the occasion of celebration of his *vicennalia* in 303 (fig. 4).²⁶ One Christian consul who is holding the sceptre with the bust of emperor in the triumphal robe had been represented on sarcophagus from Villa Doria Pamfili in Rome, dating from the first half of the 4th century²⁷ while in the Calendar from the year 354 are the representations of Constantius II and caesar Gallus dressed in consular togas and carrying sceptres with the

busts personifying, most probably somebody of ancestors of Constantius II, Constantius Hlorus or Constantine the Great.²⁸ Already established iconographic scheme reproduces also the colossal marble statue in Rome, from about the year 400 which represents the consul in toga who holds the scroll (*mappa*) in the raised right hand and sceptre with the bust on top in the left hand.²⁹ The same motive would be reproduced on the consular diptychs starting with certain consul Felix from 428 who carries the sceptre with busts of Theodosius II and Valentinianus III³⁰, then on the diptych of consul Asturius from 449, who carries the sceptre with busts of the same emperors.³¹ There is also the diptych in the Museum in Mainz with representation of some consul from the first half of the 5th century holding the sceptre with two busts,³² then diptych of consul Clementianus from 513 who holds the sceptre with the bust of Anastasius³³ then consul Orestes from 530 who also carries the sceptre with two busts³⁴ and finally

²¹ *Ibid.*, 198, 200

²² *Ibid.*, 194–200, Fig. 1

²³ *Ibid.*, 199

²⁴ G. Bloch, Consul, in: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, I, 2, Paris, 1890, 1472–1481.

²⁵ S. Eitrem, *op. cit.*, 196, Fig. 3.

²⁶ In the 16th century near the foundations of triumphal arch of Septimius Severus in Rome a base of column was discovered with relief decoration and inscription *Caesarum decennalia feliciter*, and close to it were discovered also bases with inscriptions *Augustorum vicennalia feliciter i vicennalia Imperatorum*. Columns belonged to the triumphal memorial erected at the forum in Rome by Diocletian on the occasion of his *vicennalia* on the 17th (19th) of September in 303. On one side of the column base with the inscription *Caesarum decennalia feliciter*, the emperor was depicted as making sacrifice and behind him is standing a man in the traditional toga holding in his hand the sceptre with the bust, see: H. P. L'Orange, Ein tetrarchisches Ehrendenkmal auf dem Forum Romanum, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung*, 53, 1–2, 1938, 1–34, Abb. 3, 6.

²⁷ S. Eitrem, *op. cit.*, 196, Fig. 4

²⁸ E. Stern, *Le Calendrier de 354. Etude sur son texte et sur ses illustrations*, Paris, 1953, 164–166, Pl. XIV, XV. Representations on both foils of the Calendar are similar in conception as Constantius II and caesar Gallus were depicted with nimbus within certain architectural ambient with columns and tympanum. Both figures are in consular togas but Constantius II as august has toga decorated with gems and precious stones (*toga picta*), while sitting on the throne and donating gifts (*larginio*), while caesar Gallus dressed in an embroidered toga is standing.

²⁹ R. Delbrück, *Antike Porträts*, 1912, LVII, Abb. 28.

³⁰ K. Wetzmann (ed.), *op. cit.*, no. 45; *A l'aube de la France. La Gaule de Constantin à Childeéric*, Mayence, 1980, no. 27, Fig. 12.

³¹ *A l'aube de la France*, 1980, no. 28, Fig. 11; *Spätantike und frühes Christentum*, Frankfurt, 1983, cat. 230.

³² *Spätantike und frühes Christentum*, 1983, cat. 229.

³³ K. Wetzmann (ed.), *op. cit.*, no. 48.

³⁴ *Spätantike und frühes Christentum*, 1983, cat. 231.

Fig. 4 – Genius Senatus with sceptre in the scene of sacrifice from the base of column of Diocletian's triumphal memorial on the forum in Rome

consul Justin from 540 depicted with the sceptre with one bust on top.³⁵ Representations from the consular diptychs from the 5th and 6th centuries are connected with the earlier ones from the time of principate and dominate, as they had been produced with the same idea and have the same meaning. Namely, the sceptre with the bust on the top is the emperor's gift to the consul and insignia of his authority and consequently the attribute of consul that at the same time substitutes the Senate and its Genius. By way of this insignia the emperor is always present in the senate either he is actually sitting on his *sella* between two consuls or not.³⁶

Therefore, sceptres with imperial busts on the top have wide meaning and very important symbolic role that had not lost its importance in the time of tetrarchy as it is confirmed by the relief on the base of column of Diocletian's triumphal memorial in the Forum in Rome. However, as a part of Diocletian's administrative reforms aiming at separating of civil and military authority, concentration of power within the emperor's administration and degradation of the Senate³⁷ a custom was introduced that emperors and members of their family were elected for consuls. Consequently this title became just a formality and there was not much data about it in the sources³⁸ and legislation except when it was concerned with the organization of the games.³⁹ Such duties were performed also by *consules suffecti* who in the time of principate only after two months of practice were granted dignity as other pair of consuls⁴⁰ while in the time of Constantine when this title had been recorded for the last time, one *consul*

suffectus is mentioned as rich man in charge of ceremonies concerning games and races.⁴¹ Same duty had been performed in the time after Constantine and later, during the 5th–6th centuries, by *consules ordinares* signaling with his *mappa* the start of horse races.⁴² So, as in the time of dominate augusts themselves had been elected for consuls, on the 1st of January of 303 this function was awarded to Diocletian for the eighth time and Maximianus Herculius for the seventh.⁴³ In the same year on the 17th or 19th of September Diocletian celebrated his *vicennalia* while Maximianus Herculius who took the same *dies imperii* as Diocletian, celebrated 18 years of reign on the same day.⁴⁴ Before official ceremony Diocletian celebrated the jubilee probably in his capital Nicomedia and then during summer of 303 traveled slowly through Illyric⁴⁵ on his way to Rome where the ceremony was held in September. On that occasion monumental memorial had been erected at the Forum. The inscriptions on the bases of columns, one *vicennalia Imperatorum* confirms Diocletian's jubilee as *vota soluta* while the other *Augustorum vicennalia feliciter* announced the jubilee of Maximianus Herculius as *vota suscepta*.⁴⁶ After celebrating his *vicennalia* Diocletian left for Ravenna, where he has celebrated the beginning of his ninth consulate. During the journey he got ill because of cold and this illusis lasted until autumn, when he, travelling along the Danube, came to Nicomedia. Although he was still very exhausted, he left his residence for the first time exactly one year after the celebration of his *vicennalia* to inaugurate the circus.⁴⁷ On his way from Nicomedia to Rome and from Ravenna to Nicomedia Diocletian

³⁵ K. Weitzmann (ed.), *op. cit.*, no. 51.

³⁶ S. Eitrem, *op. cit.*, 199–200.

³⁷ For Diocletian's administrative reforms see: A. H. M. Jones, *The Latter Roman Empire 284–602*, I, Oxford, 1986, 43–52; E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, I, Amsterdam, 1968, 69–72; W. Seston, *op. cit.*, 313–320.

³⁸ In the time of early tetrarchy *fastes* mentioned consules who are not at the same time augusts or caesars, only for years 295, 298, and 301 see: *Chronica Minora*, I. *Consularia Constantinopolitana* (ed. T. Mommsen), Berolini, 1897, 230–231.

³⁹ A. H. M. Jones, *op. cit.*, 532–533

⁴⁰ G. Bloch, *op. cit.*, 1464.

⁴¹ Cod. Th., VI, IV, 1; A. H. M. Jones, *op. cit.*, 532

⁴² G. Bloch, *op. cit.*, 1474

⁴³ *Chronica Minora*, I. *Consularia Constantinopolitana*, 231. For the chronology of the titles of augusts and caesars of the first tetrarchy see: W. Seston, *op. cit.*, 364–365.

⁴⁴ *Ibid.*, 64–67.

⁴⁵ A. H. M. Jones, *op. cit.*, 40.

⁴⁶ For the interpretation and possible reconstruction of this monument see: H. P. L'Orange, *op. cit.*, 20–34, Abb. 12.

⁴⁷ Lact., *Mort. Pers.*, 17.

had, probably, been accompanied by *consules suffecti*, responsible for the organization of games and horse races arranged for the emperor's jubilee and for the inauguration of new circus in Nicomedia. As the region between Aleksinac and Soko Banja is along that route it is not impossible for the head of sceptre with the bust of his co-ruler Maximianus Herculius to be discovered in that very region. That would be one more confirmation of the political conception of that time about ecumenical power of both augusts,⁴⁸ the idea confirmed by votive inscriptions on the memorial in the Forum in Rome. Such a concept of reign required, on ceremonial occasions, the participation of two consuls who were carrying sceptres with busts of both augusts. The style of imperial portrait on the silver bust is characteristic just for the first years of the 4th century so it could be assumed that sceptres with busts of Diocletian and Maximianus Herculius had been produced on the occasion of one of their two last joint consulate, on the 1st of January of 303 or 304.

Silver bust with portrait of Maximianus Herculius as Hercules represents an outstanding piece of art of the early tetrarchy, which perfectly reflects characteristics of portraits at the beginning of the 4th century, first of all those sculptured of porphyry. Contrast between geometrically treated face and thick, lavishly modeled lion's mane on the emperor's head suggest that the bust was produced by outstanding master who, logically connected two opposing style concepts of artistic expression in one object. Of course, as the circumstances of find of this object are unknown there is a possibility that it is a copy from the more recent time although there is no element indicating such conclusion. However, even after future physical and chemical analyses⁴⁹ confirm that it is a copy this object is a confirmation that there was a sceptre with the head designed as a bust of Maximianus Herculius and that this sceptre must have been found in the Balkan territory because such a copy, so precise and without any mistakes in style, could have been casted only after the original model.

⁴⁸ W. Seston, *op. cit.*, 252

⁴⁹ Microscopic analysis in the laboratory of the Center for conservation of archaeological material in the National Museum in Belgrade did not provide any concrete results because in the process of cleaning the bust complete patina have been removed and after that the object was polished with wax.

Резиме:

ИВАНА ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

ГЛАВА СКИПТРА У ОБЛИКУ СРЕБРНЕ БИСТЕ МАКСИМИЈАНА ХЕРКУЛИЈА

Народном музеју у Београду недавно је понуђена на откуп сребрна биста цара Максимијана Херкулија, која је служила као глава скиптра, нађена, по речима продавца, у источној Србији, између Алексинца и Соко Бање.

Шупље ливена биста од сребра (укупна висина 5,8 см, висина лица 4,9 см, ширина лица 3,1 см, дим. отвора 3,9 х 2,8 см, теж. 137, 36 gr) представља цара Максимијана Херкулија као Херкула, са лављом кожом на глави (сл. 1, a-d; 2). Царево лице је моделовано у »тврдом« стилу прве тетрархије. На главу је са задње стране пребачена лавља кожа, тако да њушка животиње покрива темени део, док су потиљак и врат прекривени гривом која је представљена у виду већег броја различито моделованих таласастих праменова, чије су длаке означене урезима. Идентификацију представљеног лица могуће је извршити на основу стилских карактеристика портрета, а, пре свега, на основу приказаног атрибута, Херкулове лавље коже, којом је глава овенчана. Строги геометријски третман лица, хоризонталне боре на челу, широм отворене очи са назначеним зеницама и тешким капцима, као и кратка, рељефно моделована брада, јасно указују на стил ране тетрархије, односно на царске портрете од порфира који су, непосредно после 300. године, израђивани у египатским радионицама. Како лик приказан на сребрној бисти преко главе има пребачену лављу кожу, иначе Херкулов атрибут, што указује да је реч о припаднику династије Херкулија (*Herculii*), јасно је да представља оснивача херкулијанске династије, Диоклецијановог савладара, Максимијана Херкулија (*Maximianus Herculius*, 286–305; 306–308). Такву идентификацију потврђују и портрети овог цара са његових медаљона, кованих у злату и бронзи, на којима је он често приказиван са лављом кожом на глави (сл. 3). Будући да је сребрна биста са представом лика Максимијана Херкулија шупље ливена, са прецизно профилисаним рубом, она

је служила као глава, односно дршка накнадно увученог предмета, по свој прилици, скиптра. Скиптри са бистом на врху били су царски поклон конзулу и инсигнија његовог ауторитета, па, према томе, и обележје конзула које, истовремено, супституише Сенат и његов Генија (сл. 4). Putem te инсигније цар је увек присутан у сенату, било да заиста седи у својој *sellă*, између два конзула, или не. Стил израде царског портета са сребрне бисте карактеристичан је за прве године IV века, па се може претпоставити да су скиптри са бистама Диоклецијана и Максимијана Херкулија израђени поводом једног од њихова два последња заједничка конзулата 1. јануара 303. или 304. године. Пре званичне прославе својих виценалија 17. или 19. септембра 303. године Диоклецијан је путовао из Никомедије до Рима кроз Илирик, а годину дана после ове свечаности, он је из Равене, путујући обалом Дунава, дошао до Никомедије, да би јавности предао циркус. На овим путевима Диоклецијана су, вероватно, пратили *consules suffecti*, задужени за организацију игара и коњских трка, приређиваних поводом царског јубилеја и инаугурације циркуса. Како се подручје између Алексинца и Соко Бање налази на том путу, није немогуће да се на овом путезу открије глава скиптра у облику бисте његовог савладара, Максимијана Херкулија, што би била још једна потврда тадашње политичке концепције о екуменској власти оба августа. Наравно, како су услови налаза овог објекта непознати, постоји могућност да је реч о копији из новијег времена, мада ни један елеменат директно на то не указује. Међутим, и уколико би се на основу евентуалних будућих физичко-хемијских анализа показало даје то реплика, овај предмет је сведочанство да је постојао скиптар са главом у форми бисте Максимијана Херкулија, нађен у балканском региону, будући да се овако прецизно и без стилских грешака израђена представа могла излити само на основу оригиналног модела.

MILOJE VASIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

ON THE PORPHYRY HEAD FROM NIŠ ONCE MORE

Among the rare finds of imperial porphyry portraits from the territory of Serbia stands out the fragmented head from Niš. It was discovered by chance in the Fortress of Niš at a depth of 0.60 m.¹ The find has often been discussed and variedly identified and dated.² D. Srejović relates it to the group of tetrarchs in front of the church of St. Marc in Venice, identifies it as Galerius' portrait and dates it to the beginning of the first tetrarchy (between AD 295 and 300).³ In his words, »it is difficult nowadays to establish whether a complete group of tetrarchs used to stand in Niš or this head is but part of a double herma portraying Diocletian and Galerius«.⁴

The identification of the head as Galerius' is disputed by Zs. Kiss,⁵ who considers it a portrait of Constantine I. Kiss also relates the Niš head with the Venetian group of tetrarchs, which he dates to the year 306 and defines as a representation of the »ephemeral« (third) tetrarchy.⁶ The identification of the Niš porphyry head as Constantine's and its dating are accepted by D. Srejović and A. Cermanović-Kuzmanović in a book on Roman sculpture in Serbia, as well as by M. Tomović.⁷

There is no doubt that the style of this head bears remarkable resemblance to the Venetian group, as though they had come from the same workshop. Nor is the dating of the Venetian group to the period of the third tetrarchy, 306/7, seriously arguable. I would not rule out a priori the possibility that the head is Constantine I's. The way Kiss builds his case, however, is extremely simplified. Speaking about the portrait, he says: »But the argument decisive for the identification is the location of find: Niš, Roman Naissus, which was an insignificant small town throughout Antiquity and undeserving of any major imperial monument but for a single fact: it was the birthplace of Constantine the Great. Under Constantine's rule it got bigger, he had his residence built there, and we know of this emperor's exquisite bronze portrait coming from that place. There-

fore it seems obvious to us that the porphyry head, work of a court-related atelier, cannot represent but Constantine. This work was undoubtedly made at the time Constantine abandoned the system of tetrarchy, after the year 310, but nevertheless by an Egyptian atelier in Galerius' employ.«⁸

This point of view requires a comment. Even if we accept the dating of the porphyry portrait from Niš to the interval between 306 and ±310, we must take into consideration the state of affairs in the Roman Empire at the time. As it is well known, after the death of Constantius Chlorus in 306, Constantine was proclaimed emperor by the troops on July 25 the same year. Galerius put up with the act unenthusiastically⁹ and recognized

¹ D. Srejović, Dva kasnoantička portreta iz Srbije, ŽA IX/1, 1959, p. 253, note 2. The head is catalogued in the National Museum, Niš, under no. 180/R.

² See also bibliography in D. Srejović, A. Cermanović-Kuzmanović, *Rimská skulptura u Srbiji*, Beograd, 1987, p. 47, no. 13. Cf. M. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, Belgrade, 1994, 80, cat. no. 34 (with earlier bibliography). Exhibition catalogues: *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd, 1987, p. 232, no. 220, and *Rimski gradovi i palate u Srbiji*, Beograd, 1993, p. 234, no. 73.

³ Srejović, *op. cit.*, p. 262.

⁴ *Ibid.*, see also p. 258.

⁵ Zs. Kiss, *Etudes sur le portrait impérial romain en Egypte*, Warszawa, 1984, p. 100.

⁶ *Ibid.*, p. 98 ff.

⁷ Tomović, *op. cit.*, p. 57.

⁸ Kiss, *op. cit.*, p. 100: »Mais pour l'identification l'argument concluant est le lieu de trouvaille: Niš, l'antique Naissus, qui dans toute l'Antiquité fut une bourgade sans le moindre importance et qui ne mériterait pas un monument impérial de marque en dehors d'une seule circonstance: cette ville fut le lieu de naissance de Constantin le Grand. Sous son règne, elle prit de l'ampleur, Constantin y construisit une résidence, nous connaissons aussi de ce site un magnifique portrait en bronze de cet Empereur. Il nous semble donc évident que la tête de porphyre, sortie d'un atelier lié à la cour, ne peut représenter justement que Constantin. Cette œuvre fut sans doute exécutée au moment quand Constantin renonça au système de la Tétrarchie, après 310 de n. è., mais encore par l'atelier égyptien au service de Galère.«

National Museum, Niš (photo N. Mladenović)

Constantine as Caesar in the father's part of the empire. Constantine's residence was in Trier. He was far from the Balkans then, and from Niš, and though nominally a Caesar he had no influence in that part of the empire, the main stronghold of Galerius. Of course, he may have been portrayed on a monument erected in praise of the new tetrarchy, perhaps in Nicomedia or even in Byzantium,¹⁰ but it is not very likely that Galerius had any intention of honouring Constantine with the erection of such a group in his birthplace.

Further events made the situation in the empire even more complicated. Towards the end of 307 Constantine took the title of Augustus, which was not recognized by Galerius and Maximinus Daia, but only by Maxentius, though briefly (until he broke up with his father, Maxi-

mian Herculius, early in 308), and, naturally, by Maximian Herculius who had taken refuge with Constantine. The whole situation led to the well-known meeting at Carnuntum, where Diocletian and Maximian Herculius were declared *Seniores augusti*, Galerius and Licinius

⁹ Notorious was Galerius' animosity towards Constantine already at the time when the latter was on Diocletian's court; cf. Anon. Vales., 1, 2, 2; Lact. *de mort. pers.* 19, 1–6; 24, 3–9.

¹⁰ It has been ascertained that the Venetian group was brought from Constantinople, cf. Kiss, *op. cit.*, p. 98. The possibility that it originally stood in Nicomedia has been proposed by Kiss, *op. cit.*, p. 100. If it was really set up in Nicomedia, there arises another interesting question; namely, why Constantine would move such an utterly tetrarchical symbol to the newly built capital at the time he had abandoned tetrarchical ideology. It is true, however, that this group may include his portrait.

Augusti, and Daia and Constantine Caesars and *filiī augustorum*. Excepting Galerius and Licinius, no one found the meeting satisfactory: Maximian Herculius had never given up the ambition to regain power; Constantine missed out on the official title of Augustus, and so did Maximinus Daia; and above all Maxentius, because he even became the enemy of the state. Hence the year 309 brought no improvement of the situation. Constantine did not recognize the consuls Galerius appointed in the East, although he was appointed himself, but as Caesar. Galerius, on the other hand, called himself and Licinius Augusti, and denied the title of Caesar to Maximian and Constantine, and called them simply the »sons of Augustus«.¹¹ Finally, in 310 Maximinus Daia took the title of Augustus on his own. Naturally, during all that time, Constantine had the title of Augustus in his own part of the empire.

All things considered, I am not convinced that such circumstances were particularly favourable for setting up tetrarchical statues anywhere in the empire, Niš included. I do not believe that Galerius could have softened up Constantine and persuaded him into accepting the outcome of the Carnuntum meeting by erecting a tetrarchical group with his portrait in his hometown.

All the events that took place in the Roman Empire between 306 and 311 indeed lead to the only possible conclusion, namely that the Venetian group (provided that it portrays the third tetrarchy rulers) could have been made only in the second half of 306, after July 25, but it seems hard to believe that a similar group was set up in Niš.

The portrait in the Venetian group held by Kiss to be Constantine's differs from the common form of tetrarchical portrait in its distinct individual traits, also visible in Constantine's portrait on the silver *multipla* minted in Ticinium in 315.¹² And yet, the Venetian portrait is as different from Constantine's portraits on coins issued by the Balkan and eastern mints, and especially from the one occurring on coins issued by Constantine's mints in London, Trier and Lyons from the very beginning of his rule in 306/7, which breaks completely with the tetrarchical style of portraiture on coinage.¹³ Kiss's idea that the Venetian group includes Constantine's portrait is very alluring, but it remains uncorroborated by a new find that could confirm it entirely.

In brief, Constantine himself could not influence the placing of his portrait in Niš between 306 and 310, as Kiss thinks, and I do not believe that Galerius could have insisted on it either. I shall dwell briefly on the travels the emperors undertook across the empire in the period. In November 308 the well-known Carnuntum

meeting was held,¹⁴ on which occasion Galerius may have passed through Naissus on his way from Serdica or Thessalonice. From the issues of gold coins one may infer that Galerius moved his residence to Thessalonice sometime in 308.¹⁵ However, he died in Serdica on May 5, 311.¹⁶ Between 305 and 308 from Serdica, and between 308 and 310 from Thessalonice, Galerius may have paid visits to the building site of his future residence at Romuliana (Gamzigrad), whereto he intended to withdraw after his abdication. He must have passed through Naissus on those travels; he may even have taken a stay there provided that the place had all comforts for an emperor's longer sojourn, but that does not mean he took some special effort to embellish it. Perhaps archaeological excavation will answer that question some day.

The reliable confirmation of Constantine's stay in Naissus exists only for July 25, 319 (CTh, 2, 15, 1; 2, 16, 2).¹⁷ He was certainly in Serdica on November 1 (CTh, 2, 10, 1 and 2), so we can presume he was in Naissus from July till the end of October 319. It is difficult to imagine, however, that he would have embellished his hometown with a tetrarchical type of portrait, because it was much before that that he had renounced the associated ideology. Regardless of the fact that porphyry was above all »imperial stone«, it is questionable whether Constantine would have an imperial group made in Licinius' part of the empire, in Egypt, when he could assign his own workshops to perform the task in a different style.

The whole discussion leaves one question open, the one that any interpretation depends on. Namely, from the surviving fragment of the head it cannot be inferred with certainty whether it is a herma composed of two portraits or a group in the vein of the Venetian one. Nevertheless, despite its heavy mutilations, it is quite obvious that the portrait from Niš was fully frontal, unlike the heads in the Venetian group, each being placed at an angle to the background. Then

¹¹ Cf. Lact. *de mort. pers.*, 32, 5. Cf. RIC VI, Thessalonica, p. 514.

¹² RIC VII, p. 364, no. 36, Pl. 9.

¹³ Cf. the material from these three mints presented in RIC VI.

¹⁴ *Ibid.*, p. 30.

¹⁵ *Ibid.*, p. 90.

¹⁶ Cf. *ibid.*, p. 32.

¹⁷ A few laws dated to the year 319 in the Code of Theodosius do not bring quite reliable dates: according to CTh 2, 19, 1, Constantine was in Sirmium on April 13; also according to CTh, 6, 35, 3, he was in this city on April 27, but the date is entirely uncertain, cf. R. Delmaire, *Largesse sacrée et res privata*, Rome, 1989, p. 32 ff, most probably the year 326. According to CTh 5, 10, 1, Constantine was in Serdica, but the year is also entirely uncertain.

again, the head's link with the background is very narrow and gives the impression that its nature is not at all constructive, but that it just provides a loose connection between the two heads placed back to back. Presumably, the connection was designed either to prevent the heads from fracturing, or to demonstrate a firm union between the emperors portrayed. At any rate, the idea about a double herma appears to be closer to the truth. In that case, the time of its erection would rather be the diarchy of Licinius and Constantine, because it is hardly possible that two double hermae showing the tetrarchs could have been set up, or that the tetrarchs were portrayed frontally, in alignment. Such an example has not been found so far. For the time being, Kiss's identification of the head as Constantine's is to be received with serious reservations because the portrait is so severely damaged that the eyes and ears are the only analysable elements. I really cannot see on what grounds some researchers have inferred that the portrait had no beard. But if the hypothesis seems more plausible that a double herma, of Constantine and Licinus, was set up in Niš, then the search for the reasons for its erection and its date must take a direction other than the analysis has followed heretofore.

It is well known that Constantine and Licinus were on good terms between 311 and 316. I remark that Licinius married Constantine's sister, Constantia, in 313. That may have been a fine occasion for Licinius to erect a joint monument in Constantine's hometown after the war with Maximinus Daia. And yet, another motive seems far more important to me. On July 25, 315 Constantine celebrated his *decennalia*. Among other things, for this occasion a golden cruciform fibula bearing the inscription VOTIS X D N CONSTANTINI AVG / VOTIS X D N LICINI AVG¹⁸ was made, apparently in Trier; Licinius' *vota* were thus undoubtedly anticipated. But, what is still more important, for the same occasion, the celebration of Constantine's *vota*, the famous triumphal arch was built in Rome¹⁹ and it contained, among other depictions, the portraits of Constantine and Licinius. And finally, in 315 both of them were consuls. Accordingly, as Constantine equated Licinius with himself in his part of the empire at the commencement of his *decennalia*, Licinius may have done the same in his part. But, although the tetrarchical system was behind them, they retained certain ideological patterns during the early diarchy, such as the appellation of *Herculii* and *Iovii*. Led by that, and in order to honour Constantine, Licinius may have erected in Constantine's birthplace a monument celebrating both Constantine's *decennalia* and the concept

of diarchy. Unable to break with the age of tetrarchy in many ways, Licinius may have ordered that the herma in Naissus be made in the style and material proper to tetrarchical portraiture. In addition, he now had under his rule the sources of porphyry and sculptural workshops with the masters perfectly familiar with the tetrarchical style of portraiture.²⁰ In any event it is quite possible that this herma was set up in Naissus because it was Constantine's birthplace. The reader will certainly observe that, basically, the reason for erecting the herma in Niš agrees with Kiss's interpretation quoted hereinbefore, but I find his formulation somewhat inept and that some quite different circumstances decided the mounting of a double herma in Naissus, and probably only in 315.

Between 308 and 316 Illyricum was under Licinius, who is likely to have resided in Sirmium initially,²¹ and certainly until 313, i.e. until his victory over Maximian Daia. It is not impossible that he passed through Naissus going to the war with Daia. His movements after the conquest of the entire East are completely uncertain. There are a few laws in the Code of Theodosius which may be attributed to Licinius and which were issued in his part of the empire. Some of his travels can be guessed from them. On March 8, 315 Licinius is in Thessalonice (CTh, 8, 7, 1), and on March 21 in Antiochia (CTh, 10, 14, 1). There is no information whatsoever for the rest of the year. It is not impossible that Licinius spent the year 315 and early 316 in the East, perhaps in Nicomedia, to judge by the 315/6 issue of gold coins bearing the sigil *S(acra) M(oneta)* in the segment of the reverse.²² Early in 316 Licinius may have already been making preparations for a clash with Constantine. That is why he moves to Serdica and from there, as it seems, to Naissus. His stay in Naissus in the course of that year can be presumed from the well-known find of silver plates with the inscription:

¹⁸ The fibula was found at Niederemel, R. Noll, Eine goldene »Kaiserfibel« aus Niederemel vom Jahre 316, *Bonn. Jahrbuch*, 174, 1974, p. 223 ff. For the problem in its entirety, see M. Vasić, Neka pitanja o fibulama sa carskim portretima, *Zbornik posvećen A. Cermanović-Kuzmanović* (forthcoming).

¹⁹ Fully about the depictions on the triumphal arch, see J. Rohmann, Die spätantiken Kaiserporträts am Konstantinsbogen in Rom, *Röm. Mitteil.* 105, 1998, pp. 259–282.

²⁰ These workshops seem to have been active even later, in the course of the 4th century, because a similar manner is employed in two porphyry portraits that may be attributed to Constantine's dynasty, cf. Kiss, *op. cit.*, p. 101, figs. 253/4 and 255/6.

²¹ M. Mirković, Sirmium – its History from the 1st Century A.D. to 582 A.D., *Sirmium I*, 1971, p. 37.

²² Cf. P. Bruun, RIC VII, p. 598 ff. The gold coins were probably minted during this Licinius' stay in Antiochia in 315: RIC VII, p. 676, nos. 9 and 10.

LICINI AUGUSTE SEMPER VINCAS, and a *punctio nai*ss between VINCAS and LICINI.²³ The plates could have originated only in a palatine workshop within the office charged with the *rationalis summae rei*,²⁴ which accompanied the emperor, and this could suggest his presence in Niš. Sometime later during 316 this workshop was perhaps transferred to Sirmium and it was there, as M. Mirković assumes,²⁵ that were made silver plates with honorific inscriptions, but of different appearance. According to everything that has been said, it is possible that Licinius stayed in Nicomedia, just as it is possible that in the meantime he visited the Balkans and Niš, and that such an occasion saw the mounting of the herma. This is entirely conjectural, of course, but it is certain that, if the monument was set up for the occasion of Constantine's *decennalia*, the erection must have taken place before July 25, 315 (Constantine's *dies imperii*).

From the writings of an anonymous author we learn about the conspiracy of Bassianus (supposed to become Caesar in Constantine's part of the empire) and his brother Senetio (backed by Licinius) against Constantine.²⁶ Bassianus was murdered and Constantine required of Licinius to punish Senetio. Licinius' refusal caused a deterioration in their relations. Immediately after July 25 Constantine leaves Trier, in August he is in Milan

(Ticinium), and on August 25 he attends the inauguration of the triumphal arch and the second celebration of the *decennalia* in Rome, but he soon returns to the military camp of Ticinium. The anonymous writer's information is interesting that an additional reason for the worsening relationship between the two emperors was Licinius' order that Constantine's pictures and statues in Emona be torn down.²⁷ A new problem arises here. When and on what occasion were those monuments erected? Was it as early as the third tetrarchy, like the Venetian group, or later, after Galerius' death, or in 313? Let us remember that Emona was in Licinius' part of the empire from 308. Were they meant only for the celebration of Constantine's *decennalia* and is the anonymous writer's information trustworthy at all?²⁸ Any answer is hard to give for the time being. Did Constantine's portrait in the Niš herma also suffer *damnatio memoriae* soon after it had been set up? Although not unrealistic, this idea remains pure conjecture. Taking everything into account, at this point I would propose the year 315, and before July 25, as the most plausible date of setting up in Niš the porphyry herma portraying Constantine and Licinius. The herma may have been made by the workshop that had made the Venetian group, but I would be cautious about identifying the head as either Constantine's or Licinius'.

²³ The whole question was reassessed by M. Mirković, Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae, *Živa antika* 47/1–2, 1997, pp. 145–158.

²⁴ From Constantine's times onwards: *comes sacrarum largitionum*.

²⁵ M. Mirković, *op. cit.*, p. 147.

²⁶ Anon. Vales., 5, 14–15.

²⁷ *Ibid.*, pp. 5, 15.

²⁸ It should be kept in mind that in the autumn of 315 Ticinium minted an issue of gold *multiplae* with the legend on the reverse: VICTORIAE LAETAE AVGG N N VOT X / MVL XX (RIC VII, no. 25), which would indicate that there was not a complete break of relations with Licinius, although they became very cold. But no later than the very end of 315 there appears the reverse: VICTORIAE AVG N VOTIS X / MVL XX (RIC VII, no. 64), clearly showing that Constantine ceased recognizing Licinius as an equal co-ruler.

Резиме:

МИЛОЈЕ ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

ЈОШ ЈЕДАНПУТ О ЦАРСКОЈ ПОРФИРНОЈ ГЛАВИ ИЗ НИША

Међу ретким налазима царских порфирних портрета, нађених на територији Србије, истиче се фрагментована глава из Ниша. Глава је нађена случајно у Нишкој тврђави, на дубини 0,60 м. О глави је доста писано и она је различито идентификована и датована. Д. Срејовић је главу повезао са групом тетрарха испред цркве св. Марка у Венецији, идентификовао ју је као Галеријев портрет и датовао у почетак прве тетрархије (између 295. и 300. године). Он каже да је »данас тешко утврдити да ли је у Нишу стајала цела група тетрарха или је нишка глава само део двојне херме с портретима Диоклацијана и Галерија«.

Идентификацију порфирне главе из Ниша као Галеријеве оспорио је З. Кис (Zs. Kiss) и сматра да је у питању портрет Константина I. Кис је нишку главу такође повезао са венецијанском групом тетрарха, коју датује у 306. годину и за коју сматра да представља »ефемерну« (трећу) тетрархију. Идентификацију нишке порфирне главе као Константинове, као и њено датовање, прихватили су и Д. Срејовић и А. Цермановић-Кузмановић у каталогу римске скулптуре у Србији, а исто тако и М. Томовић у својој дисертацији.

Неспорно је да порфирна глава из Ниша по маниру израде веома потсећа на венецијанску групу тетрарха, као да је изашла из истог атељеа. Нема ни озбиљнијих приговора да се венецијанска група датује у време треће тетрархије 306/7. године. Ја не бих ни *a priori* одбацио могућност да нишка глава приказује Константина I. Међутим доказни поступак који је спровео Кис крајње је упрошћен. Када бисмо и прихватили датовање нишког порфирног портрета у интервал 306. и ± 310. године, морамо да се запитамо какво је тада стање у римском царству и који је однос снага. Константин је, као што је добро познато, после смрти Констанција Хлора 306. године, акламацијом војника изабран за императора 25. јула те године. Галерије је врло невољно прихватио тај чин и признао је Константина као цезара у очевом делу царства. Константинова резиденција је у Тријеру. Он је дакле, далеко од Балкана и Ниша, а иако је номинално цезар, он нема никаквог утицаја у том делу царства, главном Галеријевом упоришту. Наравно, његов лик је могао да буде приказан на неком споменику подигнутом у част нове тетрархије, можда у Никомедији, можда и у Бизанту, али је мало вероватно да је Галерије хтео да укаже посебну част Константину и да такву сличну групу постави у његовом родном граду. Не верујем да је Галерије могао да одобровољи Константина и да га приволи да прихвати резултате састанка у Карнунтуму 308. године тиме што ће поставити тетрархијску групу у Константиновом родном граду и са његовим портретом. Сва дешавања у римском царству између 306. и 311. године заиста наводе на једини могући закључак да је венецијанска група (уколико приказују владаре треће тетрархије) могла бити израђена само у другој половини 306. године, после 25. јула, али је тешко поверовати да је слична група била постављена и у Нишу у овом интервалу.

Константинов боравак у Нарсу сигурно је потврђен тек 25. јула 319. године (CTh, 2, 15, 1; 2, 16, 2). У Сердкији је сигурно 1. новембра (CTh, 2, 10, 1 и 2) те можемо да претпоставимо да је Константин боравио у Нишу од јула до краја октобра 319. године. Али, тешко је претпоставити да би тада Константин украсио свој родни град портретом у тетрархијском маниру, када је он већ много раније прекинуо са тетрархијском идеологијом. Без обзира што је порфир превасходно »царски камен«, питање је да ли би Константин наручио да се у Лицинијевом делу царства, у Египту, изради царска група, када су то могли да изведу и његови атељеи у другачијем стилу.

Но, у читавој дискусији остаје једно отворено питање од кога зависи свака интерпретација. Наиме, из сачуваног фрагмента главе не може са сигурношћу да се закључи да ли се ради о херми са два портрета или о групи попут венецијанске. Ипак, иако су оштећења нишког портрета знатна, сасвим је јасно да је он постављен потпуно *en face*, за разлику од глава на венецијанској групи које су свака постављене под неким углом у односу на позадину. С друге стране, веза са позадином коју опажамо на нишкој глави је веома уска и добија се утисак да она нема никакву конструктивну улогу, већ је само ефемерна веза између две главе скулптура постављених леђима окренутих једна другој. Та веза је могла да остане било због опасности пуцања или оштећења главе, било да покаже чврсто јединство приказаних императора. У сваком случају изгледа да је ближе истини да се ради о двојној херми. У том случају, као време постављања споменика, можемо најпре да рачунамо на дијархију Лицинија и Константина, јер је тешко претпоставити да су биле постављене две двојне херме на којима би били приказани тетрарси, или пак да су тетрарси приказани фронтално, у једном реду. За сада немамо такав пример. Ја бих у овом тренутку прихватио Кисову идентификацију ове главе као Константинове још увек са великом резервом, јер је портрет до те мере оштећен те сем очију и ушију нема никаквих других елемената за анализу. Заиста не знам на основу чега су ранији истраживачи закључили да на овом портрету није приказана брада. Но, уколико је прихватљива хипотеза да је у Нишу била постављена двојна херма Константина и Лицинија, онда испитивање разлога због којих је она постављена и њено датовање мора да се креће у другом правцу од досадашњих анализа. Добро је познато да су односи Константина и Лицинија били добри између 311. и 316. године, а посебно 315. године, у време Константинове прославе десетогодишњице владе. На исти начин на који је Константин изједначио Лицинија у свом делу царства на почетку прославе својих деценалија, то је исто могао учинити и Лициније у свом делу. Али, мада је тетрархија за њима, они су ипак задржали на почетку дијархије извесне идеолошке матрице, почев од тога да су и даље били *Iovii* и *Herculii*. Поведен тиме, а да укаже част Константину, Лициније је могао у Константино-

вом родном граду да постави споменик који би славио с једне стране Константинове деценалије, а с друге идеју дијархије. Лициније, који у многим стварима није могао да се ослободи тетрархијског доба, могао је да захтева да и херма у Нишу буде израђена у маниру и материјалу у коме су били израђивани и тетрархијски портрети. Притом, сада су под његовом влашћу и налазишта порфира и скулпторски атељеи чији мајстори савршено познају тетрархијски стил израде портрета. У сваком случају, сасвим је могуће да је

ова херма била постављена у Нишу због тога што је овај град Константиново родно место. Узимајући све у обзир, предложио бих у овом тренутку 315. годину и то пре 25. јула, као оптимално време за подизање порфирне херме у Нишу, на којој су били приказани Константинов и Лицинијев портрет. Херма је могла да буде израђена у атељеу у коме је својевремено израђена и венецијанска група, али бих још увек остао уздржан код идентификације ове главе било са Константиновим, било са Лицинијевим портретом.

МИЛЕНА МИЛИН
Балканолошки институт САНУ, Београд

ПРИЛОЗИ ПОЗНАВАЊУ ХРИШЋАНСТВА У СИРМИЈУ

1. О ВЕРОВАЊУ СИРМИЈСКОГ ЕПИСКОПА ГЕРМИНИЈА

Личност сирмијумског епископа семиаријанца Герминија, познатог из савремених црквених докумената, привукла је пажњу више истраживача.¹

Он је на епископски трон у Сирмију, премештен из Кизика после смењивања аријанца Фотина 351., а први пут је његово присуство потврђено на сабору у Риму 355. г.,² уз упорне семиаријанце Урсација из Сингидунума и Валенса из Мурсе. Наредних година ова тројица ће, уз подршку цара Констанција, такође хомиусијца, водити борбу против присталица никејског исповедања вере, формулишући свој *credo* у тзв. сирмијским формулама. После четвртог закључка, (да је Бог Син субординаран Оцу и различит од њега), дошло је, после оштре реакције и са истока и са запада, до новог заседања, у присуству цара Констанција. Тада се у тзв. датованом *Credo*, (22. мај 359) који је формулисао Василије Анкирски,³ дошло до компромисне формуле: Бог Син се сматра у свему сличним Богу Оцу, осим нерођености (*similis Patri per omnia, excepta innatitatem*). Ову формулу потписала су и сва три панонска епископа. Исте године у Ариミニју сабор се поделио: једни су у складу с ортодоксним никејским учењем инсистирали на једносушности првог и другог лица Св. Тројице и на самом термину *ousia* (*substantia*); Валенс, Урсације, Герминије и њихове присталице због неприхватања су чак антемисани.⁴ Али, док се прва двојица задржавају своје раније веровање блиско аномејству, Герминије еволуира ка чисто хомиусијском гледишту, које се чак приближава никејском. У расправи коју води у Сирмију 366. г. са Хераклијаном, присталицом никејског символа, још увек тврди да Бог Отац и Бог Син нису у свему слични,⁵ да би у исповедању вере, сачуваном код Хиларија из Поатјеа,⁶ променио

уверење : *Ego Germinius episcopus credo et profiteor esse unum verum Deum patrem, aeternum, omnipotentem: et Christum filium eius unicum et Dominum Deum nostrum (705) de vero Deo patre verum Dei filium, ante omnia genitum, divinitate, charitate, majestate, virtute, claritate, vita, sapientia, scientia Patri per omnia similem, utpote perfectum de perfecto genitum etc.*

Иако је овај *credo* на први поглед јасан, у њему се ипак може назрети и извесна недореченост (двоосмисленост): ако је Син *divinitate, charitate, majestate,*

¹ Уп. у новије време M. Simonetti, *Osservazioni sull' Alteratio Heracliani cum Germino, Vigiliae christiana* 21, 1967, 39–58 и Y. M. Duval, *Aquilée et Sirmium durant la crise arienne (325–400)*, *Antichità altoadriatiche* XXVI, 1980, 331–379, нарочито 347–369.

² Његов потпис налази се у актима сабора уп. (ACO 3, col. 237–238, према: Y. M. Duval, *loc. cit.* 347).

³ Уп. Migne, *Patrologiae cursus completus*, s. Latina (у даљем тексту *PL*), X, Hilar. Ep. XV, 3: *post habitam usque in noctem de fide disputationem et ad certam regulam perductam. Marcum ab omnibus nobis electum fidem dictitasse, in qua fide sic conscriptum est: »Filium similem Patri per omnia, ut sanctae dicunt et docent Scripturae.«*

⁴ Уп. *PL* X, Hilar. Fr. hist. VIII cols. 699–701: *Supradictis turbatoribus Ecclesiarum, associato Germino et Gaio, novum necio quid considerandum, quod multa perversae doctrinae continebat.* Анатемисани епископи пишу Констанцију, хвалећи се да су: *quaes cum discursione pietatis tuae facere deberemus, ne quis usiae vel homousii nomina Ecclesiae Dei ignota aliquando nominet, quod scandalum inter fratres facere solet.* Стога траже да цар поништи оdluke из Ариミニја (Hil. fr. VIII c. 703–705).

⁵ *Alteratio Heracliani laici cum Germino episcopo sirmensi, PL suppl. I, acc. A. Hamman, Paris 1958, col 347.* О тексту в. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris 1918, 177–78; 293–957 (на основу ed. pr. C. P. Caspari, *Kirchenhistorische Anecdota, Christiania* I, 1883, 131 sqq.) и нове студије цит. у нн. 2 и 4; в. и R. Bratož, *Christianisierung des Nordadria und Westbalkanraumes in 4. Jahrhundert, Westillyricum und Nordostitalien in der Spätromischen Zeit*, Јубљана 1996, (Situla 4) 299–362 (у нап. 82; 98 и M. Милин, О једној христолошкој расправи у Сирмију IV века, *Старинар* XLIX, 1999, 203–210).

⁶ *PL* X Hil. frg. XIII.

virtute, claritate, vita, sapientia, scientia Patri per omnia similem, да ли то значи да у нечим није сличан Оцу? Нажалост, значај овог документа умањује околност што се не зна тачно када је настao, тако да не можемо тачно да кажемо ни када је почело Герминијево одвајање од његових дојучерашњих истомишљеника.

Гледиште савремене науке јесте да је *Credo* написан у периоду између *Altercatio* и Герминијевог одговора епископима – аријанцима, дакле крајем 366 – поч. 367 г.⁷ То би значило да је до промене у веровању сирмијумског епископа дошло после расправе са Хераклијаном.

У писму Валенса, Урсација, Гаја и Паула, од 18. дец. 366, после њиховог састанка у Сингидунуму⁸ поменути епископи траже од Герминија да се оправда за своју промену и одвајање од вере како је они прихватају: ...*similem dicimus Filium Patri secundum scripturas, non secundum substantiam, aut per omnia, sed (seu) absolute*. Но, Герминије их подсећа да су сви потписали »датовану веру« које се он и сад држи (*Filium similem Patri per omnia, ut sanctae dicunt et docent Scripturae cuius integrae professioni consensimus omnes, et manu nostra subscrispsimus*).

Како се види, он усваја и да су Отац и Син слични »како учи Свето писмо«, али и да су слични у свему »per omnia«, при чему, опет, избегава реч *ousia* одн. *substantia*.⁹ Даље, он наглашава: *Nos hoc quod et a patribus traditum accepimus, et divinis Scripturis quod semel didicimus, et cotidie docemus, Christum Dei Filium Dominum nostrum per omnia Patri similem, excepta in nativitate, Deum de Deo, lumen de lumine, virtutem de virtute, integrum de integro, perfectum de perfecto, ante saecula et ante universa, quae intelligi vel dici possunt, genitum*.

Да би поткрепио своје уверење, Герминије наводи цитате из еванђеља: *Quia nemo novit Filium nisi Pater, neque Patrem quis novit nisi Filius, et cui voluerit Filius revelare (Mat. XI 27); Ego et Pater unum sumus (Jov. X 30)* као и *Qui me vedit, vedit et Patrem (ib. XIV 9)*. Исте цитате наводио је и Хераклијан, у расправи с Герминијем,¹⁰ и то је оно што изненађује, али и потврђује промену у епископовом веровању.

На основу изнетих цитата Герминије закључује: *Si ergo omnis plenitudo divinitatis inhabitat in Christo, iam non ex parte similis et ex parte dissimilis, sicut nunc asserunt*.

Очигледна је дакле, промена у Герминијевом исповедању, али је оно још суштински различито од никејског, где се уместо појма *личан*, налази *једнобитан* (*једносушиан, хомоусиос*). Постоји прет-

поставка да је до ње дошло управо под утицајем ове расправе,¹¹ што је могуће и што би значило да је епископ искрено еволуирао у свом убеђењу. Ипак, то остаје само као претпоставка. Међутим, немамо других података о томе када је и како дошло до промене у Герминијевој вери током ових неколико година. Поставља се питање да ли је реч о приклапању новом владару, Валентинијану, који је присталица никејског исповедања.¹² Наиме, сумњу у Герминијеву искреност може да побуди његово објашњење на крају писма: он каже да не може лично да га потпише, *quia manus dolorum*.¹³

Герминијев карактер и његова вера пре овог писма најбоље се упознају у поменутој расправи са Хераклијаном, која је сачувана под насловом *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo sirmensi*.¹⁴

Расправа се води у Сирмијуму *coram omni populo*, док епископ седи *in cathedra*, па се може претпоставити да се све дешавало у цркви.¹⁵ Семијаријански епископ поред догматских аргумента покушава да придобије Хераклијана и другим. Тако тврди да је своју веру исповедио Еусебију (из Верчела, никејцу) и да ју је овај одобрио.¹⁶ Невероватно је да

⁷ Према Y.-M. Duval, *loc. cit.* 358, док Migne ставља *Credo* у 365. г. за шта нема правих разлога.

⁸ PL X, Hil. frg. XIV. Ни овде ни на другим местима се не наводи седиште епископа Гаја. Претпостављамо да би то седиште могле бити Басијане; јасно је да га треба тражити негде у Другој Панонији, а Басијане су (додуше касније, под Јустинијаном) познате као епископско седиште.

⁹ На чему су, као и увек, омиусији инсистирали и у Аримину, уп. Hil. fr. VIII с. 703–705 ...*ne quis usiae vel homousii nomina Ecclesiae Dei ignota aliquando nominet, quod scandalum inter fratres facere solet* (из писма цару Констанцију).

¹⁰ *Altercatio*, col. 347.

¹¹ M. Simonetti, *loc. cit.* 48 примећује да је у *Credo* Син *similis per omnia*, а у *Altercatio non similis per omnia* (347,8); према њему први документ се сматра нешто познијим, а Герминије је свој став умерио можда под утицајем Хераклијана (M. Schanz – C. Hosius, Gesch. d. röm. Lit. IV, 1914, 310 п. 2).

¹² Simonetti, *loc. cit.* 47 мисли да је Герминије већ после Констанцијеве смрти променио свој положај »non sappiamo se per effettiva convinzione ovvero soltanto per opportunità«, или нема разлога за претпостављену промену већ у време Јулијана.

¹³ Сумњу исказује већ Jülicher, *Germinius*, RE VII (1910) 1262–63. Simonetti (*loc. cit.*, 48, п. 38) тумачи Герминијев поступак тиме да је он хтео »evidentemente per evitare di adoperare il termine *ousia*, così variamente interpretato dalle fazioni in lotta e proscritto nella formula del 359, alla quale egli vuole attenersi.«

¹⁴ Ново издање у *PL suppl.* I, acc. A. Hamman, Paris 1958, cols. 345–50, уп. нап. 5.

¹⁵ Уп. ниже, *Епископска црква у Сирмију*. Није вероватно да би у јануару месецу (у уводу је забележен датум, 13. јануар 366. г.) сви стајали на отвореном простору.

¹⁶ V. *Altercatio* col. 346: *Ego fidem meam exposui Eusebio et manifestavi et placuit ei*. Герминије помиње да је Хераклијан (а

би Еусебије прихватио за исправно тумачење које Герминије даје овде,¹⁷ већ покушава да и тиме придобије никејце за себе.

Даље, епископ подсећа Хераклијана да га је он крстio, да га познаје од младости и да зна да је Хераклијан добrog рода и да »има добро срце« и позыва га да приђе његовој цркви.¹⁸ Важан податак на истом месту добијамо од присутне Герминијеве пастиве, која се чуди како је Хераклијан јеретик, кад се сам борио против јеретика »мрачног« Фотина. Да-кле, у Сирмију су постојале бар три хришћанске црквене заједнице,¹⁹ али само један епископ.

Редактор текста, иако никејац, могао је бити један од записничара, а свакако је присуствовао суђењу. Приликом расправе Фотина и Василија Анкирског било је присутно више записничара,²⁰ па је то и овде могао бити случај, иако ова друга није била од таквог значаја као прва. Ипак, редакција текста је свакако нешто доцнија, што показује завршетак »све до данашњег дана«.²¹

Познато је да се Валентинијан држао по страни од верских распри. Очигледно је да то није значило толеранцију различитих вера и јереси, већ су питања верских распри била у надлежности провинцијских црквених и државних власти. Хераклијан је, дакле, могао да изгуби главу сасвим легално и поред цареве проглашавање верске толеранције.²²

У *Altercatio*, Герминије се показује као ироничан, лукав и недоследан – на крају – јер попушта Хераклијану, чију осуду траже присутни хомиусијци. Пошто је најпре безуспешно покушао да га придобије за јеретичку заједницу, епископ, *repletus ira et indignatione* тражи од своје пастиве да Хераклијана пљуну јер је хомиусац, а то значи као да је већ мртав и прети да ће га послати у прогонство,²³ да би на крају, нејасно зашто, почeo да правда оптуженике. Његове речи, које би то вероватно објасниле, изгубљене су, али је следећа реченица недвосмислена – Хераклијан и другови су пуштени на слободу: *et sic eos dimiserunt*. Но, после тога, Герминије умирује своје присталице, који траже да се Хераклијан с друговима преда намеснику ради извршења смртне казне (*Nolite, fratres. Nesciunt quid dicunt. Si episcopis persuasum fuerat, quanto magis istis*). Његова благост, као тумачење, није нам вероватна као ни Симонетијева оцена да је Герминије »una persona saggia e moderata«.²⁴ Пре би се рекло да он поступа као вешти дипломата који, не успевши у првобитном науму, сада иде ка компромисном решењу. Иначе, завршетак *Altercatio* не би био логичан.

Хераклијан је одбранио никејско учење и, како је речено, са друговима одбио да пређе у јеретичку заједницу. Зашто би то ипак учинио на крају (како разумеју текст ранији истраживачи²⁵), када сам Герминије више не инсистира на томе, није јасно.²⁶

Стога и мислим да је у питању компромис: Герминије их је пустио на слободу, а они су... *se humiliarent sub manus eius* (примили његов благослов). Да ли је при том Герминије тако поступио да би заштитио никејце, који су га пољујали у веровању, може се само нагађати. Као што је у случају *Credo*, он могао бити искрен, али не и довољно храбар да га

то значи и многи његови суграђани) симбол вере који заступа добили од истог Еусебија, и од Хиларија из Платеја, који су се, како видимо, преко Сирмија враћали на запад, уп. Duval, *l. c. 353, id., Athenaeum 48, 1970, 268 sq. са нап. 72; Bratož, l. c. нап. 82.*

¹⁷ Simonetti, *loc. cit.* 49 сматра вероватнијим је да је оно било формулисано као у *Credo*.

¹⁸ *Altercatio* cols. 345. 346: *Bonum cor habes et bene natus es et ab infanthia tua novimus te; convertere ad ecclesiam nostram.*

¹⁹ После пртеривања 351, Фотин се у време Јулијана, захваљујући његовој општој амнистiji вратио у Сирмијум, што је изазвало нове немире и на крају је Фотина претерао Валентинијан, вероватно приликом свог проласка кроз Сирмијум 364. г.

²⁰ Уп. Epiphanius. *Const. Panarion, Patrologia Graeca XLII*, col. 375: ...*ut in actis... reperimus, quae e notariis excepta est, Anysio imperatoris ministro, et Callicrate exceptore Rufini praefecti, Olympio, Nicetas, Basilio, qui erant a memoria, Eutycche et Theodulo Basili II notariis. Quibus omnibus perscriptis, tomus unus ob-signatus ad imperatorem Constantium missus est.*

²¹ Можда из времена Анемија, ортодоксног епископа изабраног после Герминија, око 378. г., уп. M. Милин, *loc. cit.* 205. Да је редакција каснија утврдио је још Simonetti, *loc. cit.*, 41–52 који детаљно анализира расправу с циљем да утврди детаље који су били изменењи.

²² Уп. Amm. Marc. *Res gestae XXX* 9, 5. Да је Хераклијан могао страдати верује и Simonetti, *loc. cit.* 41; оптужба би била *quia seditionem fecerunt et de uno populo duos fecerunt, Altercatio* 350. Чини се вероватнијом казна прогонством, према дотадашњој, врло честој практици широм Царства; уосталом, тиме и сам Герминије (*loc. cit.*) прети Хераклијану и његовим присталицима.

²³ *Altercatio* 350: *Haereticus est, quia patrem et filium et spiritum sanctum totum deum dicit. Omousianus est; nolite ei fidem habere. Et rogabat populum, dicens, ut quicunque obviaret ei servus vel ancilla dei, exsufflet eum, quia iam mortuus est. Et iureiurando iurabat, ut eum exilio deportaret.*

²⁴ Simonetti, *loc. cit.* 41. Исти аутор (п. 42) тачно примећује да је Герминије, иначе познат као икусан и лукав у сличним расправама, овде просто ућуткан. Ова појединост би можда указивала на каснију редакцију текста који нам је сачуван.

²⁵ Уп. Schanz – Hosius, *op. cit.* 310; J. Zeiller, *op. cit.* 296, Simonetti, *loc. cit.* 41, Duval, *loc. cit.* 296.

²⁶ У ранијем покушају да разумемо текст претпоставили smo да је објект у ...*et alii cogebant eos, ut humiliarent se sub manus eius*, она група која захтева Хераклијанову смрт, а коју други терају да прихвати Герминијеву одлуку (да се оптужени пусте), али нам се сада то чини исфорсирано; уп. M. Милин, *loc. cit.* 210.

потпише, тако и овде остаје неизвесно докле он поступа по убеђењу, а када уверење жртвује интересу.

О Герминију немамо више вести, али је могуће да је он остао на епископском трону још десет година. Тада је свакако после његове смрти, упркос противљењу аријанаца постављен за епикопа ортодоксни Анемије,²⁷ и убрзо после тога, захваљујући и Теодосијевој политици, (семи)аријанство је нестало из Сирмија и Паноније.

2. ЕПИСКОПСКА ЦРКВА У СИРМИЈУ

Постојање саборне градске цркве у Сирмију први пут је изричito потврђено у *Vita Ambrosii Paulina* из Ноле,²⁸ и тај податак драгоцен је нарочито због своје хронолошке одреднице, раздобља између 376. и 378. године:

Sirmium vero cum ad ordinandum episcopum Anemium perrexisset ibique Iustinae tunc temporis reginae potentia et multitudine coadunata de ecclesia pelleretur, ut non ab ipso, sed ab haereticis arrianus episcopus in eadem ecclesia ordinaretur... una de virginibus Arriano-rum impudentior ceteris tribunal descendens, adpre-henso vestimento sacerdotis cum illum (Ambrosium) ad-trahere vellet ad partem mulierum, ut ab ipsis caesus de ecclesia pelleretur...

Очевидно је да је храм који помиње Амбросијев биограф био подигнут раније, мада се не зна тачно када. Може се претпоставити да је већ у време епископа Домна, под Константином,²⁹ постојала и епископска црква, али то није морала бити иста зграда о којој је реч у Амбросијевој биографији. Из једног другог документарног извора, датованог у 366. год.,³⁰ сазнајемо како тадашњи епископ, семиаријанац, *se-dente in cathedra cum omni clero*, подвргава испитивању *coram omni plebe* тројицу ортодоксних лаика. Лако је могуће да се »суђење« одржало у самој цркви (дакле епископској, саборној) где се, једино, и налази *cathedra*, владичански престо, и да је то исти храм у који је десетак година касније дошао чувени миленски епископ ради хиротоније новог, ортодоксног епископа, Анемија. У наведеном опису Паулин каже још и то да су аријанци хтели уместо Анемија да у *istipoi* цркви (*in eadem ecclesia*), а не у некој другој од више постојећих у граду, рукоположе свог епископа; јасно је, дакле, да је у питању саборна, епископска црква у правом смислу речи.

Иако је добро познато и често цитирано у радовима о раном хришћанству, ово сведочанство није, колико знамо, досад искоришћено у тумачењу реле-

вантних резултата археолошких ископавања. Оно је утолико значајније, што у градском језгру досад није идентификована црква IV века.³¹ Прво на шта се може односити цитирани текст, јесте део базилике, апсида, откривена у градском језгру заједно са *horrea*; како је претпостављено, ова базилика касније је могла бити претворена у цркву.³² По нашем мишљењу, она се највероватније може идентификовати управо са епископском, о којој говори Амбрисјев биограф.

Од осталих налаза који би дошли у обзир, навешћемо остатке тробродне базилике с апсидом, која је могла бити ранохришћанска гробљанска црква, изнад које је у 17. в. подигнута и данас постојећа црква св. Стефана. Оскудност налаза није довољна да археолози донесу поуздан закључак о намени античке зграде.³³ Најзад, остаци масивног зида, свакако неке јавне грађевине, у најужем језгру града

²⁷ О томе догађају читамо у Паулини *Vita Ambrosii*, PL X IV с. 11; Амбросије је ту хиротонију и извршио, неколико година, не каже се тачно колико, по свом избору за епископа 374. г.

²⁸ Уп. Migne, *Patrologiae cursus completus*, s. Latina (даље PL) XIV, с. 11.

²⁹ О сирмијским епископима в. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris 1918, 143–146; в. и R. Bratož, *Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo*, *Zgodovinski časopis* 37, št. 4, 1983, 259–272, са списком сирмијских епископа на стр. 268. (= *Balkanica XVIII–XIX*, 1987–1988, 151–176, на нем.).

³⁰ *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo Sirmensi*, PL suppl. I, acc. A. Hamman, Paris 1958, cols. 345–350. Уп. М. Милин, Старинар XLIX (1998) 203–214 (превод и коментар текста).

³¹ Уп. Вл. Поповић *Sirmium* I, 1971, 144; J. Guyon, *Rev. arch.* 1976, f. 1., 179–181.

³² Сектор 29–30. О резултатима ископавања Сирмија в. Bošković Đ., Duval N., Gros P., Popović VI., *Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Antiquité*, (даље MEFRA) 86, 1974, 597–656, уп. мапу лок. на стр. 609, fig. 4; Baratte F. et Guyon J., *Recherches archéologiques à Sirmium II*, Rapport préliminaire de la campagne franco-yugoslave de 1974 (I) MEFRA 87, 1975–1, 397–411; Вл. Поповић, 1971, 119–148; id., *Римски царски прајдеви у Србији* (ед. Д. Срејовић), 1993, 15–24, са мапом Сирмија, стр. 21 и 22 и бил. Најновији археолошки преглед цркава доноси Олга Брукнер, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 20, 1999, 105–111. Аутор је мишљења да је поменута апсида део хришћанске цркве (стр. 109 sq., пл. бр. 6), за шта говори и пронађена представа Јоне и кита, уп. фот. бр. 148 у *Римски царски прајдеви и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Бгд 1993, 339. Вл. Поповић, loc. cit. 142, са нап. 45, наводи такође налазе фрагмената олтарске мензе, али опрезно примећује да недостају други докази за изречену претпоставку.

³³ Уп. N. Duval, *Sirmium »Ville imperiale« ou »Capital«?*, XXVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1979, 85; За датовање у Константиново доба је О. Брукнер, l. cit. 109–110, према декоративном мотиву двојног крста, честог још у време Константина.

(лок. 7) могао је такође припадати црквеној грађевини.³⁴

Најбоље сачувана култна грађевина, недвосмислено верске намене, је црква која је откривена у центру града; она је, по мишљењу Владислава Поповића, посвећена св. Димитрију Солунском.³⁵ Према најемом новцу из 394–402, наш угледни истраживач је с правом закључио да је грађевина настала после 394, да је почетком V в., била оштећена или порушена, а према нумизматичким налазима и другим подацима, обновљена је око друге деценије петог столећа.³⁶ Поповић је такође констатовао да су »оквирни зидови и стилобати колонада бродова почивали на брижливо заравњеним зидовима старије грађевине« која, међутим, није имала сакралну намену.³⁷ Поповић предлаже као врло прихватљиву идентификацију новије цркве као базилике св. Димитрија, коју је подигао префект Илирика Леонтије.³⁸

Питање је да ли се постојање раније цркве, датоване у деведесете године IV века може померити неких 15–20 година уназад. У случају да за то не постоје препеке, идентификација откривене градске цркве са саборном, не би била сасвим искључена.

Коме је била посвећена прва црква, коју је Леонтије обновио? Не верујемо св. Димитрију (сирмијском) – он је могао имати мартриј, али не градску цркву, која, у то време, највероватније није могла бити посвећена ниједном сирмијском мученику. Као што је познато, мартрији су се подизали ван градског језгра, а то потврђују и две досад откривене капеле посвећене сирмијским мученицима, Синероту³⁹ и Иренеју⁴⁰ које се налазе уз некрополе. Такође, како подвлачи Поповић, црква св. Димитрија се још не спомиње у његовој најранијој пасији.⁴¹ Другачије ствар стоји са храмом обновљеним у V веку. Он је можда могао бити посвећен св. Димитрију, иако за то (засад) нема епиграфских сведочанстава, као ни археолошких. Ако би се у близини овог открио други, који је, како је забележено био посвећен св. Анастасији,⁴² онда би то био доказ и да је патрон првог заиста св. Димитрије. Али, питање је да ли мартриј (цркву) св. Анастасије треба тражити у центру града, а самим тим и мартриј св. Димитрија. Управо стога није сасвим искључено да је откривена базилика управо она у којој је Амбросије хиротонисао Анемија. Ипак, много је вероватнија, како смо горе навели, њена идентификација са базиликом на тржници, за шта нема никаквих хронолошких ни других препека.

У цитату наведеном на почетку наше белешке још један детаљ заслужује пажњу. Ту стоји да се јед-

на од жена присталица аријанства попела на трибунал и повукла Амбросија за одежду. Уобичајен у класичном латинитету, термин *tribunal* добија посебно значење у хришћанству и користи се највише у значењу »црквени суд«.⁴³ Међутим, у Diehlovom корпусу овај израз се ретко среће и означава Божји суд, *tribunal aeterni iudicis* и сл.⁴⁴ Изузетак је један афрички натпис: *ad hanc domum dei tribunal basilicae... Sabinianus... perfecit.*⁴⁵ Овде је значење речи свакако у сагласности са оним које наводи Niermeyer, »chevêt d'une église, high level sanctuary«.⁴⁶ Али, по примеру који он наводи – *Debet pontifex venire in tribunal ecclesiae et inclinare caput contra altare* – трибунал треба схватити најпре као владичански престо. Како је утврђено, у ранијим базиликама, *bema* је узвишење у апсиди на којем је стајао владичански престо.⁴⁷ Тако управо разумемо значење израза *tribunal* у разматраном пасусу из Амбросијеве биографије.

³⁴ Према усменом саопштењу О. Брукнер која је 1959. открила овај зид и истражила га до темељне стопе. Налази се на углу ул. Св. Димитрија и Св. Саве.

³⁵ Уп. VI. Popović, Die Südostanubischen Provinzen in der Spätantike, у Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jh. (hrsg. В Hänsel, Südosteuropa Jahrbuch 17, 1987) 95–139; исто, у нешто скраћеној верзији, ид., Глас САНУ CCCLXXXIV, од. истор. наука књ. 10, 1998, 43–56; нацрт основе цркве и реконструкција, 50–52, сл. 2–4 и фот. на kraju чланка; у оба члánка су наведена издања пасија св. Димитрија; најновије P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint-Démétrius*, I Le texte, Paris 1979; II Commentaire, 1981.

³⁶ Поповић 1987, 120–121.

³⁷ Id. 1987, 118 (=1998, 50).

³⁸ Леонтије се среће у сва три ступња легенде о св. Димитрију, према опште прихваћеној, Delehaye-овој подели (*Les légendes grecques des saints militaires*, Paris 1909); текстове цитира Vickers, loc. cit. 341–343.

³⁹ Откривена у прошлом веку и потом пропала, уп. П. Милошевић, *Sirmium II*, 1971, Pl. I–III и епиграфске потврде, *CIL* III 10232 и 10233.

⁴⁰ Натпис на коме стоји *basilica domini nostri Irenei* недвосмислено је потврдио коме је посвећена невелика једнобродна базилика откривена код североисточне градске некрополе, уп. N. Duval, 1979, 83, fig. 6; уп. и *Римски царски градови у Србији*, ed. Д. Срејовић, Београд 1993, 353, фот. 158.

⁴¹ У *Passio prima* по Delehaye-у, уп. Поповић, Глас, 46.

⁴² Леонтије ће саградити нову цркву πλησίον τοῦ σεβαστίου οἴκου τῆς καλλινίκου μάρτυρος Ἀναστασίας.

⁴³ V. H. Leclerque, *DACL XV 2*, 2761–2785, s.v. *tribunal*.

⁴⁴ Diehl, *ILChV 3864*; *tribunal Christi*, 3485 A, уп. и 3858 A. 3482.

⁴⁵ Ib. nr. 1842.

⁴⁶ Niermeyer, J. F. *Mediae latinitatis lexicon minor*, Leiden 1976, s. v. *tribunal*.

⁴⁷ Up. A. M. Schneider, Bema, *RAC* 2, 129–130; D. Pallas, *L'édifice cultuel chrétien et la liturgie dans l'Illyricum oriental*, *Actes du X-e congrès international d'archéologie chrétienne*, Thessalonique 1980 (Città del Vaticano 1984), 130; o amvonu 119–131.

Питање које ћемо усput дотаћи је питање поистовећивања св. Димитрија, сирмијумског ђакона са истоименим солунским официром, светитељем и заштитником овог града. Према садашњем стању извора, и поред бројних учених и виспрених покушаја, не може се утврдити да ли су у питању два различита истоимена мученика,⁴⁸ или се сирмијски налази у основи култа заштитника Солуна.⁴⁹

За другу тезу међутим, нема доказа; никде није сачуван ни помен преношења светитељевих моштију из Сирмија у Тесалонику (*translatio, depositio*), као што је случај са више других сирмијских мученика; довољно је само подсетити на св. Анастасију.⁵⁰ Да ли су становници Тесалонике (свесно) тако брзо избрисали помен о пореклу свог заштитника да би га потпуно присвојили? Претпоставка је могућа, али непроверива, као и већина њих везана за ово питање. С друге стране, збуњује чињеница да се у савременим мартирологијима не спомиње никакав солунски мученик Димитрије. Она се тумачи на два начина. (1) Поповић је узима као један од доказа да мученик с тим именом није ни постојао у Солуну, већ да се култ заштитника Солуна развио из старог паганског култа, вероватно македонских Кабира.⁵¹ Тај закључак не мора да следи. Јер, као што је познато, хришћанство је ухватило корена и проширило се у Тесалоники и у северној Грчкој још у апостолској доба, док је с друге стране број посведочених хришћанских мученика био толики да није разумљиво зашто би се измишљао неки нови, непостојећи.⁵² (2) Vickers, као присталица Delehayeo-ве тезе користи околност што мучениково име није забележено у мартирологију управо као по-тврду да је култ св. Димитрија пренет из Сирмија, где је његово име забележено.⁵³

Но, ако је претпоставка о преносу моштију Димитрија сирмијског у Солун и тачна, процват светитељевог култа у Сирмију – који је довео и до промене имена града – почео је тек пошто је он, прослављен и увеличан у Солуну, пренет (поново?) у Сирмијум. Јер, нема сведочанства, епиграфског ни другог, о нарочитом поштовању ђакона Димитрија у Сирмију у IV веку; та сведочанства су доцнија.⁵⁴ Млади ђакон је само један од многих у том граду који су животом посведочили своју веру и чији су спомени брижљиво чувани. Сличан је случај, на пример, са св. Монтаном, свештеником из Сингидуна, чија нам је *passio* позната⁵⁵ и чије је име и данас у календару, али немамо даљих потврда о развоју његовог култа у Сирмију. За разлику од њих, епиграфски и археолошки је потврђено постојање капела мученика Сине-

рота и епископа Иренеја, како смо горе навели и, што је нарочито важно, потврђен је и континуитет поштовања овог другог у византинско доба.⁵⁶

Према томе, претпоставка о два различита хомонимна мученика није немогућа.⁵⁷ Извесно је, ипак, једино то, да се култ Димитрија Солунског развио даље у Сирмију, где се стопио са локалним култом истоименог мученика – или га потиснуо – без обзира на то да ли су претходно реликвије сирмијског светитеља биле пренете у Солун или не. При том не улазимо у разматрање питања идентитета св. Димитрија Солунског.

⁴⁸ Како сматра В. Поповић, *loc. cit.* (у нап. 4).

⁴⁹ Претпоставку је први изнео Н. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1933 (2 ed.), 228–229, ул. Zeiller *op. cit.* 81–83: ...martyr de Thessalonique... qui n'a d'existence que dans la légende, mais qui s'est substitué au modeste clerc de la métropole pannonienne«. У новије време ову тезу подржава M. Vickers, *Sirmium or Thessaloniki? A critical examination of the St. Demetrius legend*, *BZ* 63, 1974, 337–350.

⁵⁰ Добро је познат *translatio* моштију св. Анастасије у Константинопољ, око 460 г. и потом у Задар око 804. г. Ул. Zeiller, *op. cit.* 84–86.

⁵¹ Поповић 1987, 117; 1998, 46, прихватајући ранија слична гледишта. Vickers, *l. cit.* 344, одбације ова »rationalist explanations ...since they rest on analogies which are frequently superficial, and in particular do not take account of the fact that Demetrios does not seem to have been honoured originally as a military saint«.

⁵² На то указује и M. Jarak, *The chronological Position of the Pannonian martyrs in the Course of Diocletian's Persecution*, u *Westillyricum und Nordostalpen in der spätrömischen Zeit* (ed. R. Bratož), Ljubljana 1996, 275.

⁵³ Hier. Mart. AA. SS, 9 арг... *In Sirmia Demetri diaconi*, као и у Сирмијском мартирологију из 441, ул. Vickers, *loc. cit.* 343–345.

⁵⁴ Zeiller (*op. cit.* 83 п. 2) наводи податак који каснији истраживачи не користе, да се у средњем веку св. Димитрије двапут узастопно помиње у *Litaniae sanctorum Syrmensium: Sancte Demetri diacone martyr, sancte Demetri Dioceseos patrone martyr*. По мишљењу великог научника, овде је оба пута реч о сирмијском св. Димитрију. Питање је, међутим, да ли се у другом обраћању мисли управо на солунског светитеља, по традицији намесника Хеладе, на шта би се, непрецизно, мислило у синтагми *dioceseos patrone*, за разлику од претходног, *diacone*.

⁵⁵ Спомиње га Хијеронимов *Martyrologium*, V Idus Maii, ул. *Acta sanctorum* t. III, 614–615.

⁵⁶ Ул. Н. Delehaye, *op. cit.* 256 sq. који наводи Teophylact. Mart. SS XV martyrum, c. 54: неки Бугарин обилазио је сва места на којим свеци чине чудеса, и св. Иренеја, пољу који се сматрао једном од тоја џеја, PG t. CXXVI, p. 220. О прихватању св. Иренеја од стране Словена ул. Н. Велимировић, *Oхридски пролој* 229, (26. март). »Мисли се да је био Словенин.«

⁵⁷ Против овога је оштро M. Jarak, *l. cit.* 276: »Finally, let us mention an astonishing result of the new thesis about Demetrius.: two saints named Demetrius were worshiped in Sirmium in the 5th century«. Ауторка оштро одбија целу расправу Вл. Поповића, не узимајући у обзир да је мишљење о неком паганском (полубожанству) са којим је поистовећен св. Димитрије Солунски већ одавно постојало.

Summary:

MILENA MILIN, Institute for Balkan Studies, Belgrade

CONTRIBUTIONS TO THE KNOWLEDGE OF CHRISTIANITY IN SIRMIUM

1. ON THE FAITH OF GERMINIUS, BISHOP OF SIRMIUM

The author discusses a shift in the bishop Germinius' confession of faith from semi-Arian towards Nicene (based on the writing *Altercatio...*, n. 5, and other documents, ns. 2–4, 6, 8). Germinius' evolution is obvious in a letter of his (*PL X*, Hil. Frg. XIII) that prompted the semi-Arian bishops, his yesterday's fellows of one mind, to demand an explanation (*ib.* Frg. XIV). What arouses suspicion of Germinius' sincerity is the fact that he did not sign the letter personally, in his words: »*quia manus dolorem*«.

In the *Altercatio*, a debate (going on in early 366) with the layman Heraclianus and his comrades accused of confessing the Nicene Creed, Germinius appears as ironical, cunning and inconsistent, because he eventually gives in to Heraclianus, whose condemnation is claimed by the Homoiousians present. After the unsuccessful attempt to win him over for the heretical community followed by the threats of exile, the bishop begins to find excuses for the accused and concludes by setting them free (*et sic eos dimiserunt*). To interpret this act as a result of Germinius' clemency is not acceptable (n. 24). It seems more likely that, his original design having failed, he resorted to a compromise: he set them free, and they *se humiliarent sub manus eius* (accepted his blessing). Whether Germinius' faith was shaken by the advocates of the Nicene Creed is open to conjecture. Just as in the case of the *Credo*, where he may have been sincere but not audacious enough to sign it, it remains unclear whether he acted in accordance with his conviction and at which point the conviction came to be sacrificed to his interests.

2. THE EPISCOPAL CHURCH IN SIRMIUM

The first explicit confirmation of the existence of the cathedral in Sirmium occurs in the *Vita Ambrosii* by Paulinus of Nola (*cf.* the quotation in the opening paragraph of this text, with n. 1) and it refers to the period between 376 and 378. Paulinus also says that it was *in the same church* that the Arians wanted to ordain their own bishop in place of Anemius, which renders it clear that this was the cathedral, the episcopal church. The interpretations of relevant archaeological discoveries have not made use of this important testimony. It even gains in importance considering that no remains of a 4th-century church have been ascertained within the city walls yet (n. 4). The quotation may refer to two structures. (1) Part of a basilica, the apse, discovered in the city along with *horrea*; the basilica is presumed to have been converted to a church subsequently (n. 5). (2) The best-preserved cult edifice, undoubtedly of a devotional nature, is a church discovered in the city centre (n. 8). From the coins dating from 394–402 and some other evidence, it has been inferred that the edifice was built after 394, and that it was damaged and repaired in the early 5th century (n. 9). If the erection of the older church, placed in the 390's, may be antedated by 15–20 years, its identification with the episcopal church referred to by Paulinus of Nola is not to be ruled out (on other structures, *cf.* ns. 6 and 7).

The author also comments on a discussion concerning the identification of St Demetrios, a deacon from Sirmium, with St Demetrios of Thessalonica, taking the view that the present state of sources cannot be relied on for determining whether they were two different martyrs of the same name (Popović, n. 4) or the cult of the patron of Thessalonica originated from that of the Sirmium martyr (n. 22).

МИОДРАГ ТОМОВИЋ, Археолошки институт, Београд
ЂОКО ЈОВАНОВИЋ, Музеј Крајине, Неготин

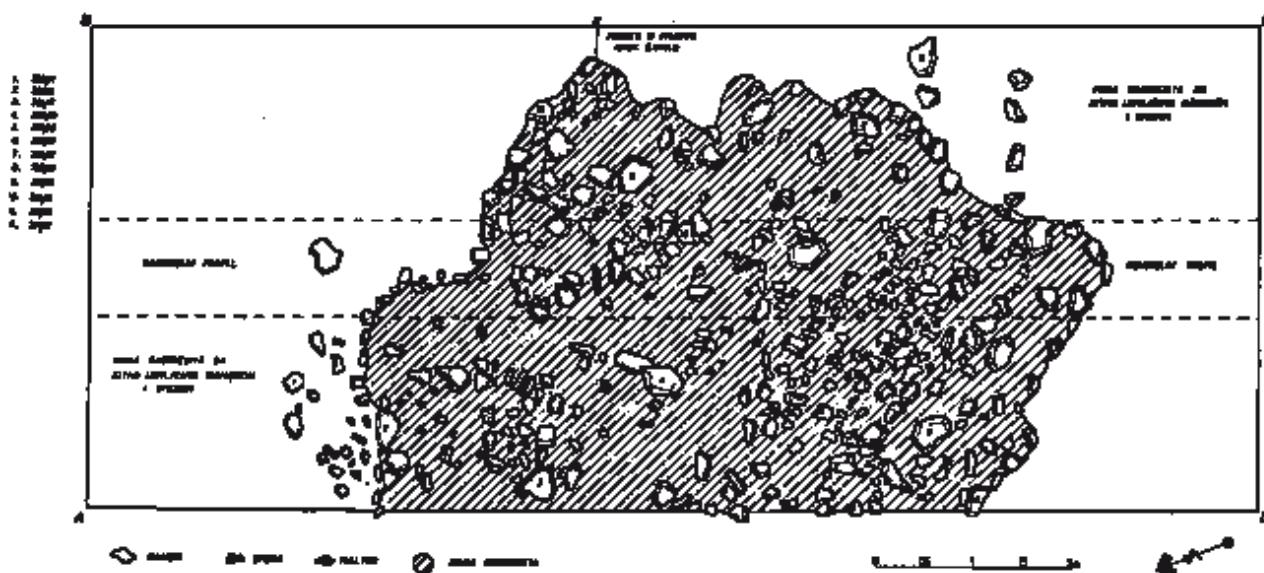
ВРЕЛО, ШАРКАМЕН. ТЕТРАРХИЈСКИ ЦАРСКИ КОМПЛЕКС

Извештај о истраживањима у 1988–1999. години¹

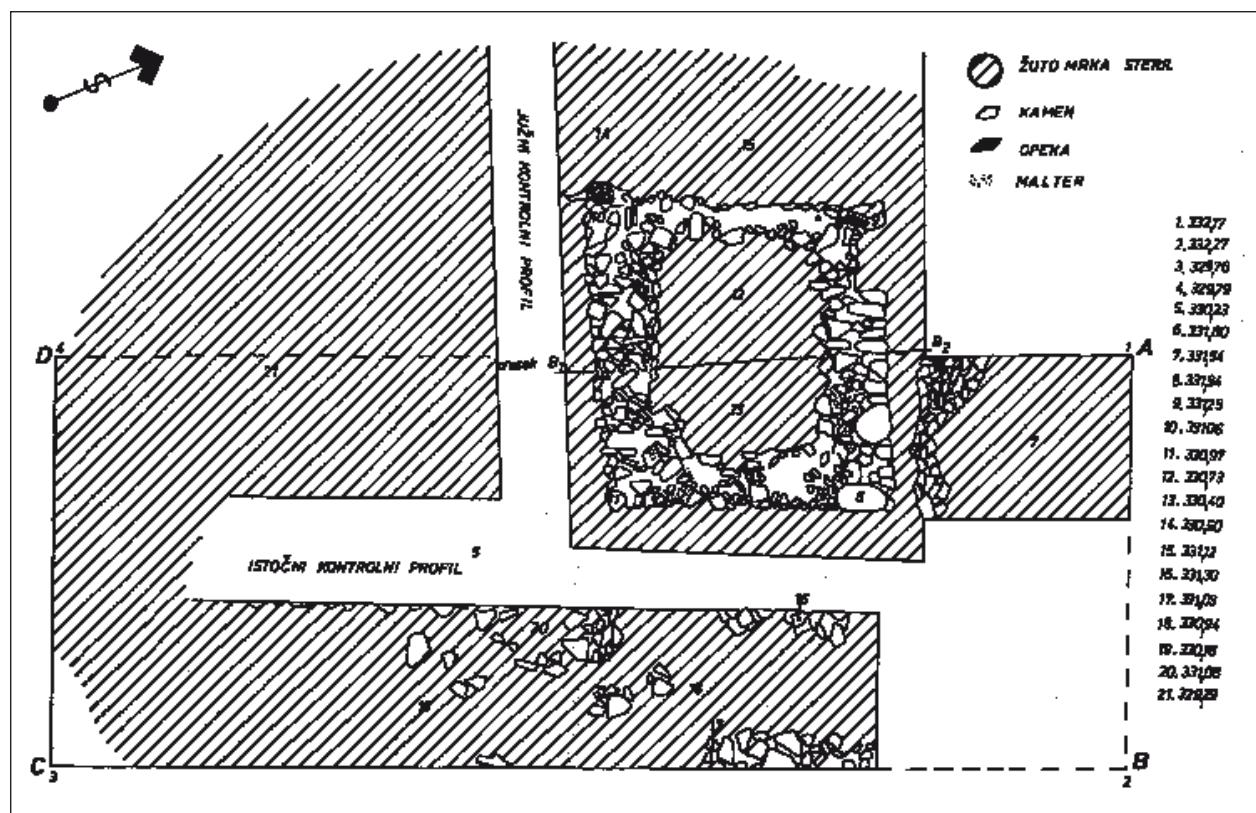
Ископавања су била сконцентрисана на завршетак систематског истраживања откривених објеката у оквиру меморијалног дела шаркаменског комплекса, у чијем истраживању се до сада најдаље отишло. Примарни циљ је био дефинисање једне неистражене површине са густом концентрацијом ломљеног камена и облутака, која се налазила у густој шуми западно од тумула, који нису давали индиција за претпоставку да ли се ради о некој крчевини или, евентуално, порушеним остацима неког старијег или новијег објекта. Већ после рашчишћавања од густе вегетације, интензивно присуство ломљене античке кровне опеке и комада белог кречног малтера са песком и шљунком, указивало је да се ради о остацима неке грађевине чије присуство до сада није било регистровано.

С обзиром на велику површину коју је заузима-
ло обрушено камење (Сл. 1), отворена је сонда ди-

мензија 16 x 11 m, са контролним профилом ширине 1 m, приближно у њеном средишњем делу. После мукотрпног отклањања огромне количине камена и грађевинског шута (уклоњена је количина камена од преко 5 кубних метара), на коти 331.60 су се коначно појавили остаци једног (северног) зида грађевине. На крају је откривена изузетно занимљива и необична грађевина (G), која је, несумњиво, била део меморијалног комплекса. У питању је четвороугаона грађевина, исте оријентације као маузолеј, малих спољашњих димензија, са једном просторијом чија унутрашња површина износи нешто више од 10 квадратних метара (Сл. 2). Међутим, и поред овако скромне величине, изненађује дебљина њених зидова која износи 1,0 m и превазилази уобичајене грађевинске стандарде за објекте овог типа. Грађевина је подигнута на релативно равном и изузетно стабилном терену – на слоју тврде, глиновите земље

Сл. 1. Меморијални комплекс. Део површине са концентрацијом ломљеног камена по уклањању вегетације,
испод које је откривена грађевина G (црташ: А. Кајуран)

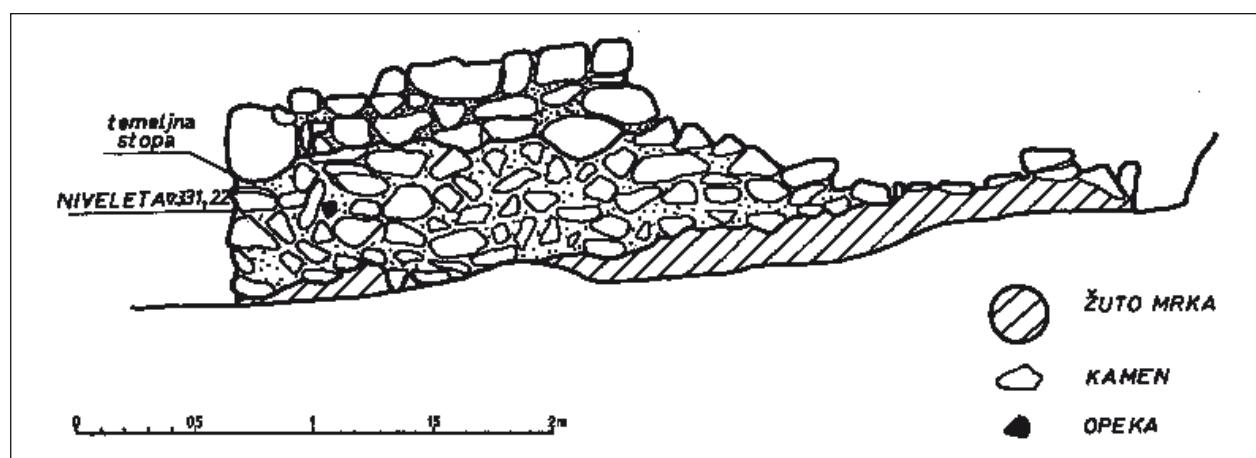

Сл. 2. Основа грађевине G (црташо: А. Кајуран)

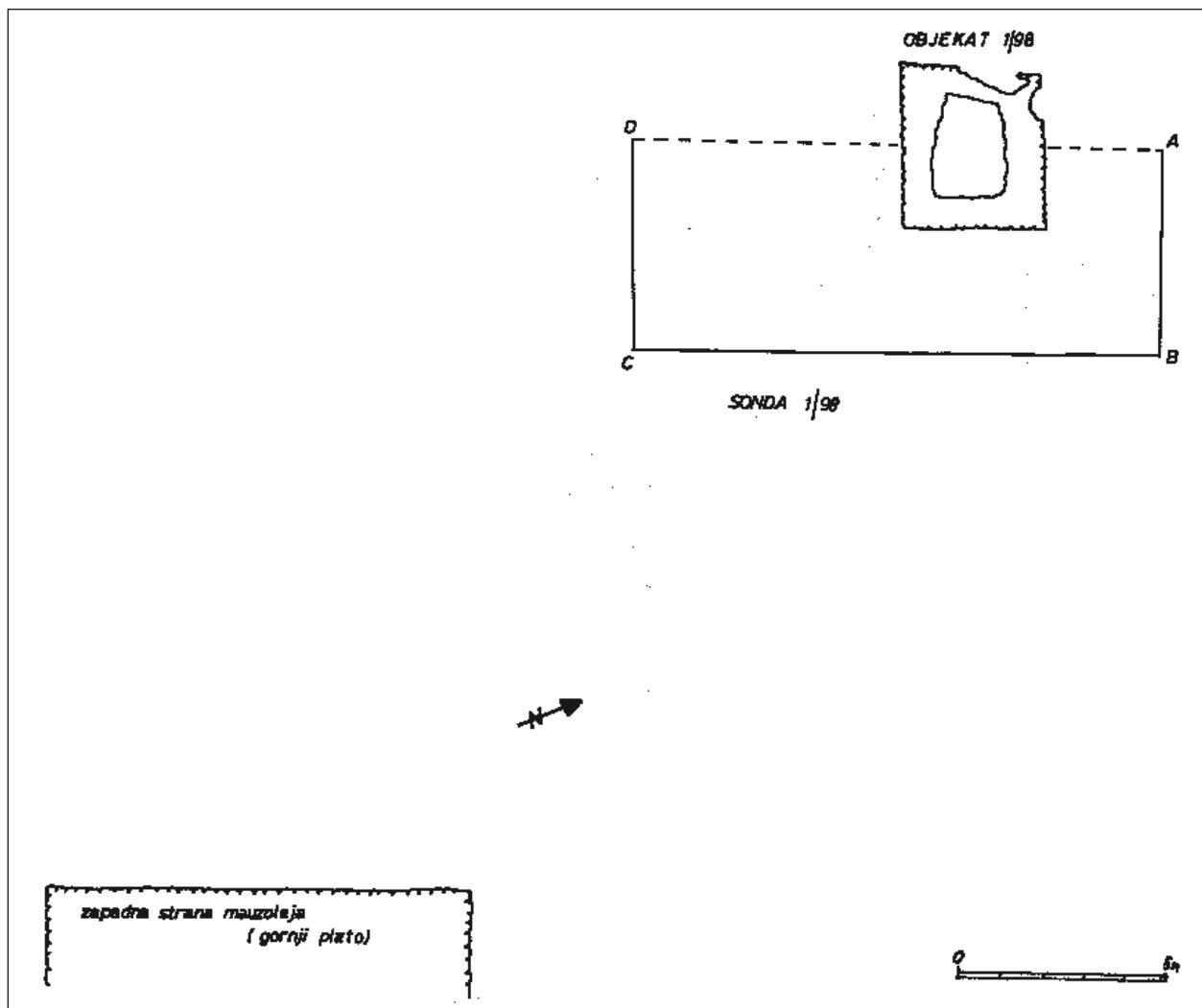
0 0,5 1 2 3 4 5м

изнад природне стене, са зидовима који су целом висином били урађени од камена, и са кровом од опека (Сл. 3). За изношење претпоставке о њеном карактеру, односно функцији, важно је напоменути неколико података. У питању је посебна грађевина, јер око њених зидова нису констатовани трагови који би указивали да се она наставља или да је била део неког већег објекта. Сви подаци указују да се ради о грађевини која је подигнута као саставни део

меморијалног комплекса и да је била изложена изузетно снажној деструкцији. С обзиром да су зидови, са изузетком северног дела, до краја порушени (сачувана су мање-више само прва два реда), и да се камење у, највећој мери, налази унутар и са јужне стране грађевине – о чему сведочи и споменута сачувана количина камена од преко 5 кубних метара – стиче се утисак да је грађевина била изложена намерном и систематском рушењу од стране актера

Сл. 3. Изглед северног зида грађевине G са спољашње стране (црташо: А. Кајуран)

Сл. 4. Положај грађевине G у односу на западну страну маузолеја (црташ: А. Кайуран)

који су били посебно мотивисани. Наравно, такав мотив су могли да имају само рушиоци из времена које је уследило после престанка живота на Шаркамену, негде током IV века. Рушење у каснијим вековима би подразумевало неки функционални разлог, као што је коришћење камена као грађевинског материјала, али је оно мање вероватно. За сада се нећемо упуштати у претпоставке о могућем карактеру, односно примарној функцији грађевине у оквиру шаркаменског комплекса (Сл. 4).

Током 1999. године завршено је и истраживање грађевине F на крајњем западном ободу меморијалног комплекса, у чијем источном делу је откривено око 200 фрагмената порфирне царске статуе, са представом императора на престолу. Са њене западне стране откријена је још једна просторија (Сл. 5), унутрашњих димензија 3,80 x 5,60 м, и зидовима дебљине 0,60 м. Начин њене градње и функци-

онална повезаност јасно показују да се ради о делу исте грађевине. Са спољашње стране њених зидова нису констатовани трагови који би се даље настављали, тако да можемо сматрати да је она отк rivena у целости. Податак да је у њој отк rivено само неколико фрагмената порфирне статуе јасно показује да преостале фрагменте статуе треба тражити на неистраженом простору између грађевине G и маузолеја. Налаз једног фрагмента у шуту непосредно изнад североисточног угла монументалне грађевине у подножју падине, на левој страни Врелске реке, указује да је одређена количина фрагмената, са овог простора, ерозивним дејством пала низ падину пре ма овој грађевини, и да испод дебљег слоја наноса између меморијалног дела и Врелске реке, треба очекивати откриће већег броја фрагмената (за грађевину, у подножју узвишења са меморијалним делом, Каниц наводи да је у питању било мање утврђење,

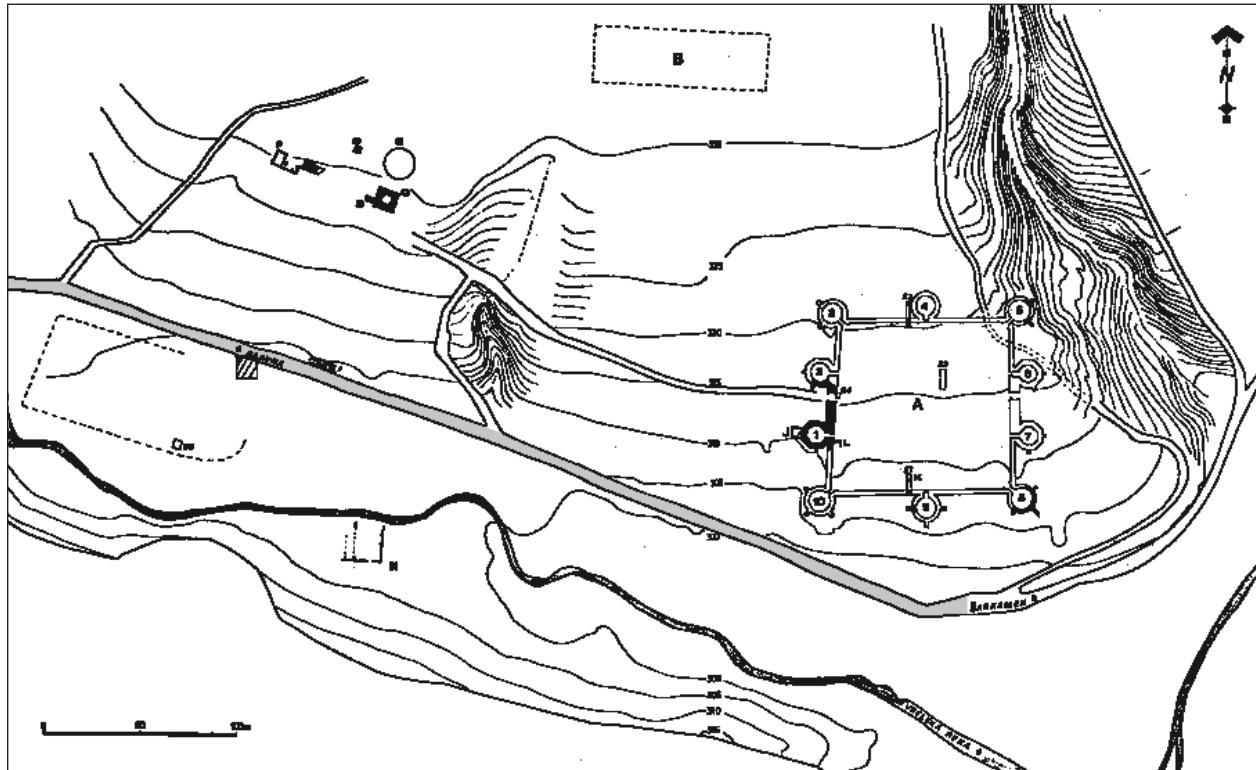

Сл. 5. Основа новооткривене, западне просторије
трајевине F (снимо: М. Томовић)

димензија 30 x 30 м, а Ђ. Бошковић, храм, односно црквени објекат – в. нап. 4 и Сл. 6 и 6. а).

Приликом изградње пута (у октобру 1977. године),² који је требало да повеже локалитет са Плавном, булдожер је прошао средином удолине и тиме нарушио основну ахитектонску и идејну концепцију градитеља – да цела удолина, са Врелском реком и десном обалом, представља једну целину (Сл. 6).

Усецајући основу пута, булдожер је са источне стране засекао падину у подножју меморијалног комплекса (том приликом траса пута је прешла преко откривеног унутрашњег североисточног угла грађевине I; F. Kanitz сматра да је у питању још једно, али знатно мање римско утврђење, док Ђ. Бошковић претпоставља да је у питању храм, односно црква – (Сл. 6 и 6. а).³ На 20-так метара источно од овог, откривеног дела североисточног угла грађевине I, пут је, судећи по, прикупљеним налазима (око 30-так налаза, што је за досадашње истраживање Шаркамена, представљало велику количину покретног археолошког материјала: фрагменти керамичких и стаклених посуда, стаклених гривни...) на том простору очигледно био пресекао неки културни слој. Да бисмо добили потврду да се о томе заиста ради, дефинисали његово тачно место и димензије, са северне стране пута ископан је контролни профил (Сл. 7), дужине око 15 м (до нивоа основе пута). У профилу се уочава културни слој (светломрка расресита земља са фрагментима опеке и спорадичним археолошким налазима) у дужини од око 12 м (просечно дебљине између 0,30–0,50 м), који се налази испод тањег слоја хумуса и археолошки чистог ерозивног наноса од пескуше (тамо где нема

Сл. 6. Скица трасе новоизрађеној пута Плавна–Шаркамен на простору Шаркаменској комилекса
(цртала: В. Генералски)

трагова културног слоја, и на простору који се пружа према североисточном углу грађевине I, и на супротном, источном делу јавља се чисти геолошки слој са распаднутом или неформираном стеном). Његово постојање, које се никако не може довести у везу са грађевином I, која се налази западно од профиле, индицирали би на постојање неког објекта који се налази на стрмој падини, између платоа узвишења са маузолејем, односно меморијалним комплексом, и његовог подножја. У конфигурацији падине нема препознатљивих индиција које би указивале на постојање неког објекта. Међутим, треба имати у виду податак који је добијен приликом истраживања пробне сонде I предузетог 1996. године (Сл. 6. а). Почетак грађевинског шута који се налазио изнад сачуване основе откривеног унутрашњег североисточногугла грађевине I, налазио се на око 0,60 m испод данашње површине тла. У питању је била чиста пескуша која је вековима таложена ерозивним дејством. Како је овај део грађевине у самом подножју узвишења са меморијалним комплексом, реално је претпоставити да је дебљина овог слоја на падини још већа, чиме би се могло објаснити непостојање елемената који у конфигурацији падине не показује никакве индиције о евентуалном постојању неког објекта на том простору. Међутим, узимајући у обзир све расположиве податке, и постојање културног слоја и откривени покретни археолошки материјал указују, као што смо напоменули, да не треба искључити постојање неке грађевине управо на простору падине. Откривени материјал је типолошки и хронолошки аналоган материјалу откривеном у оквиру меморијалног комплекса.

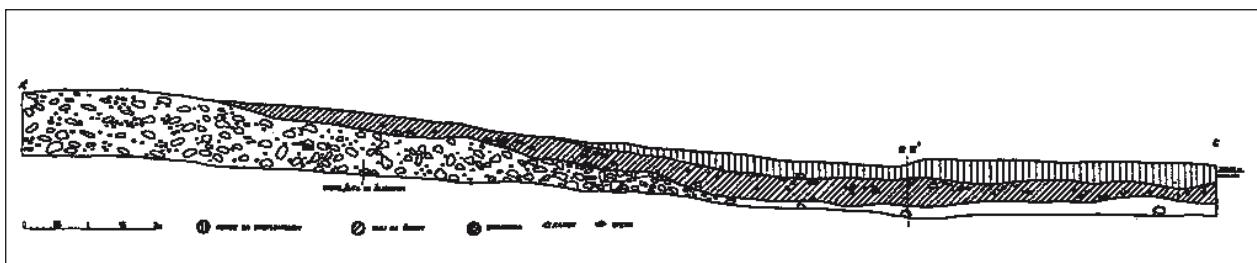
На десној обали Врелске реке, на месту званом »Мост«, откривени су остаци грађевине H чије постојање до сада није било регистровано. Најпре је контролним ровом пресечен источни зид грађевине, а потом је праћење његове основе настављено према северу и југу. Источни зид, дужине 18,50 m и дебљине 0,80 m, готово у целости, је откривен; недостаје његов северни крај, који је пресечен коритом Врелске реке. Откривен је и део северног зида грађевине, у дужини од 6 m, који се са источним спаја под правим углом (сл. 8). Њихова оријентација је потпуно идентична оријентацији утврђења (север-југ, односно исток-запад). Са унутрашње стране источног зида откривена су два правоугаона »пиластра«, дужине 1,10 m и ширине 1 m, међусобно удаљена 4,60 m (Сл. 8). Грађевина је уздужно, по оси север-југ, била подељена на неколико просторија

Сл. 6.а. Пробна сонда б истражена 1996. године, у оквиру које је отворен североисточни угао грађевине I са унутрашње стране

(Ф. Каниц је сматрао да се ради о још једном мањем античком утврђењу, а Ђ. Бошковић да је у њему био храм, односно црквени објекат). Пуш је прешао преко спољашње североисточне угла ове грађевине (пратила: В. Генералски)

ја – до сада су откривени две. Прва, источна, је широка 5 m (17 стопа), друга 3 m (10 стопа), а дебљина преградних зидова који деле ове две просторије износи 0,60 m. Источна просторија је на јужном зиду имала улаз ширине 1,20 m, чије бочне стране су рађене од опека великих димензија, спојених дебљим слојем малтера (3–5 cm). На месту где је прекинуто праћење западног дела јужног зида, конфигура-

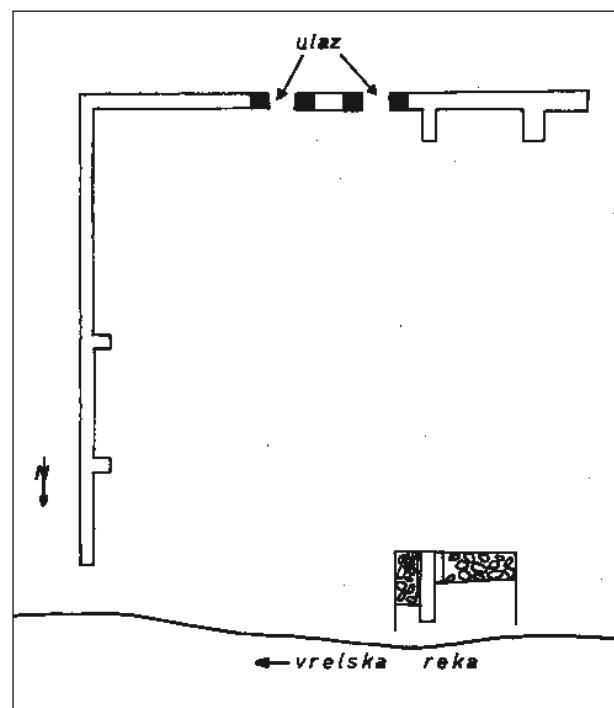

Сл. 7. Изглед контролног профиле I, са северне стране новоизрађеној пушти Плавна – локалитет Шаркамен, источно од североисточног улаза грађевине I – в. сл. 6 (цртала: В. Генералски)

ција терена указује на постојање још једног, широког улаза. Северни зид грађевине истражен је само у оквиру једне контролне сонде. Добијени подаци указују на крајње занимљиву и сложену ситуацију. Он је очигледно ишао од саме десне обале данашње Врелске реке, што целу ситуацију прилично компликује. Наиме, не постоји могућност да је током античке епохе положај корита на овом месту помеђен према северној обали. Само на овом месту постоји један минијатурни кањон, дужине око 20 м, са бочним, готово вертикалним странама, високим око 1,50 м. Због тога је десна обала на овом месту фундирана (Сл. 9), густо и пажљиво сложеним облукцима великих димензија, преко којих је стављен дебео слој хидроскопног малтера (темељ подужног западног зида друге просторије је ојачан, са обе стране, са по једним редом великих облутака). Све то поставља читав низ питања на која је тешко дати одговор све док се истраживање не заврши. Кључна су два: зашто се северни зид ове монументалне грађевине гради непосредно поред десне стране корита реке, и да ли ова моћна субструкција, са подлогом од великих облутака и јаким слојем хидроскопног малтера, можда има везе са традиционалним називом ове локације »Мост« (забележеним у литератури још половином XX века).⁴ Имајући у виду чињеницу да заиста нема објективних, природних разлога за његову изградњу, с обзиром да се корито Врелске реке, узводно и низводно од овог места, налази на незнатној дубини од нивоа долине, намеће се идеја да су за то постојали неки други, а не практични разлози. Квалитет и начин изградње, у алтернацији са три реда опека, показује да је грађевина истовремена са утврђењем. У прилог томе говори и откривени покретни материјал. Даље истраживање ове грађевине је изузетно значајно и због тога што у унутрашњости грађевине треба очекивати бројан и разноврstan покретни материјал, који ће дати могућност не само одређивања функције овог објекта, него и његово прецизно хронолошко

опредељење. Тим пре што цела грађевина има одлике затвореног налаза. Испод танког слоја хумуса, налази се слој рушења зидова и кровне конструкције, који леже директно на поду грађевине. За сада се, прелиминарно, може претпоставити да се ради о грађевини типа *horrea* (?), или вишнаменског карактера (не само за смештај житарица, већ и других врста материјала од значаја за живот градитеља шаркаменског комплекса). Значајне податке ће пружити и истраживање простора са спољашње стране јужног зида грађевине, с обзиром да је на тој страни откривен улаз у источну просторију.

Откриће ове грађевине показује да је у Шаркаменски комплекс била уклопљена и долина на десној обали Врелске реке, и да је, иако у конфигурацији терена и површинским налазима нема индиција,

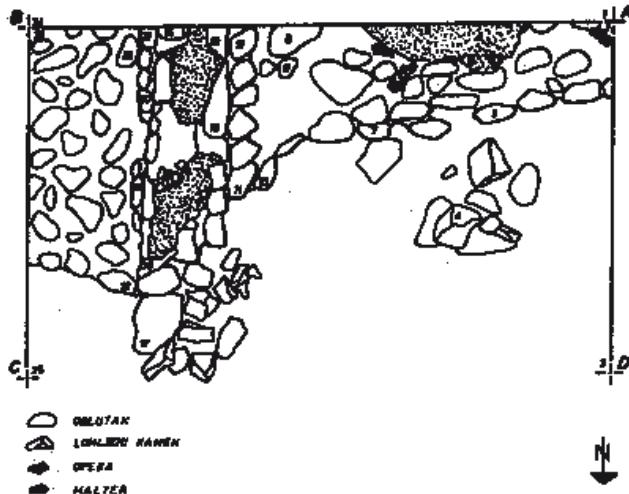

Сл. 8. Основа отворених зидова грађевине H, на локалитету »Мост« (цртала: А. Каћуран)

реално претпоставити да ово није једина грађевина на десној, јужној страни долине Врелске реке. Управо откриће грађевине I на месту »Мост« то најбоље и показује. Њено постојање не бележи нико од ранијих истраживача, нити су приликом детаљног рекогносцирања и проспекције терена, регистроване индиције о њеном постојању (оно што нас је навело на сондирање десне обале на овом месту је још увек живо предање о »римском мосту« на том месту, као и споменута два штура податка да су у десном профилу реке регистровани остаци који су идентификовани као остаци моста преко Врелске реке).⁵ Оваква претпоставка се заправо односи на цео простор удолине у коме је смештен комплекс, односно и да на левој, северној страни удолине, где се налазе сви остали регистровани објекти, такође треба очекивати откриће грађевина и објеката о чијем постојању, у конфигурацији терена или површинским налазима, такође нема никаквих индиција. То најбоље илуструје откриће грађевине F у оквиру меморијалног комплекса. До њеног открића дошло је само захваљујући једној необичној причи коју смо чули од мештана. Безуспешно покушавајући да, у недостатку документације и живих учесника, контролним рововима региструјемо место где су сељаци, приликом орања 1975. године, открили 10-так фрагмената порфирне статуе, чули смо причу о једном необичном мештанину који се страсно бавио сакупљањем старих ствари. Непосредно пре смрти, како су нам мештани пренели, рекао је да »они (археолози, оп.а.) никада неће саставити статуу цара без његових делова«. Сазнали смо и податак да је место, где је открио те кључне делове, обележио косим урезима секире на стаблу једног храста.

Сл. 10. Проспир на коме се налази трађевина H, на локализашпу »Мост« – снимљено са јула

Сл. 9. Основа платформе и дела преградног зида између просторија 2 и 3, на десној обали Врелске реке и преизграђеној мести северног зида трађевине H
(израда: А. Каћуран)

Наравно, током рада смо од мештана чули безброжија прича о тајним местима са златом скривеном у оквиру »римског града, у ком је живео један римски цар«. О последицама тих прича сведоче остаци многих дивљих копања и уништених објеката током овог века (најимпозантнији покушај, који је довео до готово потпуног уништења југозападне, и најбоље очуване куле утврђења, десио се 1928. године, када је 20-так мештана даноноћно уништавало кулу у потрази за тајном ризницом, у коју је »римски цар сакрио свој златни новац«). У целој причи је било нечега што нас је навело да јој придамо значај, и да се упустимо у ризик њене провере. У рашчишћавању густе шуме, у потрази за стаблом са урезаним

Сл. 11. Део јужног зида трађевине H, на локализашпу »Мост«, са улазима у источну просторију (уђ. сл. 8)

зарезима. Резултат је био фасцинантан. Али, причу и даљу потрагу изнећемо другом приликом. Као резултат свега, на основу до сада откривених фрагмената (са изузетком главе), допуњена је и делимично измене реконструкција ове монументалне царске порфирне статуе.

¹ Археолошка ископавања у 1998. години (од 28. јуна – 21. јула) финансирало је Министарство за науку Републике Србије. Међутим, 1999. године, Министарство, које је пројекат финансирало од самог почетка његове реализације – 1994. године, по први пут није било у могућности, не само да финансира, него ни да учествује са било каквим средствима за реализацију истраживања предвиђених програмом Пројекта. Да не би дошло до прекида у истраживању локалитета, као и да би се, бар, завршило започето ископавање грађевине F у оквиру Меморијалног комплекса (чиме би били истражени сви до сада регистровани објекти у оквиру њега), Археолошки институт се за помоћ најпре обратио САНУ. Иако и сама у незавидној и тешкој материјалној ситуацији, захваљујући разумевању њеног Председника, академика Д. Медаковића, коме дугујемо велику захвалност, САНУ додељује Институту средства која, иако скромна, пружају основу да се за даљу помоћ обратимо појединим друштвеним и приватним компанијама. Помоћ, мање у новцу, а више у додели хране (брашно, шећер, уље, конзерве, сухомеснати производи...), или других средстава неопходних за живот екипе која и борави на самом локалитету (детерценти, лекови, средства за хигијену...) пружају нам: »Вечерње новости Д.О.О., »Bizant«, »Rekreaturs«, »Досије«, »Vario trade«, »Koš and Co.«, »Borik trade«, »Талент Д.О.О.«, радио клуб Електротехничког факултета Универзитета у Београду. Велику захвалност дугујемо свим члановима стручне екипе, а пре свега студентима археологије са Филозофског факултета у Београду, који, у условима немогућности ангажовања неопходног броја радника за обављање физичких послова, током целог ископавања, поред стручних, обављају и послове физичких радника (у античкој археологији, и у контексту архитектуре, односно грађевина, изузетно тешких). Захваљујући томе, не само да је, у новонасталој ситуацији, испуњен основни и једини циљ истраживања у 1999. години –

завршетак истраживања грађевине F у оквиру Меморијалног комплекса, него су настављени и радови на даљем откривању грађевине H на десној обали Врелске реке (ископавања су трајала у времену од 17. јула до 6. августа). Стручну екипу чинили су: М. Томовић, виши научни сарадник Археолошког института, руководилац ископавања, Ђ. Јовановић, виши кустос Музеја Крајине у Неготину, А. Капуран, дипл. археолог, др А. Поповић, доцент на Филозофском факултету у Београду (1999), Н. Кулевић (1999), кустос-археолог Музеја Науке и технике САНУ, Т. Михаиловић, кустос Народног музеја у Краљеву, А. Винце, дипл. археолог (1998), и студенти археологије: Д. Милошевић, И. Антић, М. Игњатовић, И. Манојловић, Д. Младеновић.

² Изградња овог пута (ширине 8,00 m), реализована је не само без сагласности Археолошког института и Одбора за археологију САНУ, као носилаца Пројекта, него и без њиховог, усменог или писменог обавештавања. Не упуштајући се у економски или неки други његов могући значај, за трасу пута изабрано је решење које је са археолошког аспекта значило уништавање локалитета и основне идеје градитеља овог комплекса. Комплекс који је смештен у удolini са обе стране реке, и био замишљен као једна сложена целина састављена од читавог низа грађевина различитих функција и карактера, пут је пресекао на два дела. При томе траса пута је прешла преко спољашњег, североисточног угла монументалне Грађевине I, и на свега 10-так m од јужног бедема утврђења. На срећу, асфалтирање пута није урађено (и надамо се да неће никада ни бити урађено). Атмосфериле и снажна ерозија су га у међувремену у тој мери унишили, да се он полако претвара у локални сеоски пут, чиме ће бити спречене катастрофалне последице које би настале по локалитету да је асфалтиран. Када започну истраживања грађевине I и евентуално неког другог објекта, он неће представљати сметњу да се копа и на простору пута. А мештани ће имати локални пут који ће им бити од великог значаја за транспорт својих пољопривредних производа.

³ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 95–96, Fig. 68; Ђ. Бошковић, *op. cit.*, 1950, 197.

⁴ К. Јовановић, Неготинска Крајина и Кључ, у: *Насеља и порекло Станичиштава*, Књ. 29, Београд 1940, 218–221; Ђ. Бошковић, Средњовековни споменици североисточне Србије, *Старинар I*, Београд 1950, 197, Сл. 43–45.

⁵ К. Јовановић, *op. cit.*, 1940, 218–221; Ђ. Бошковић, *op. cit.*, 1950, 197.

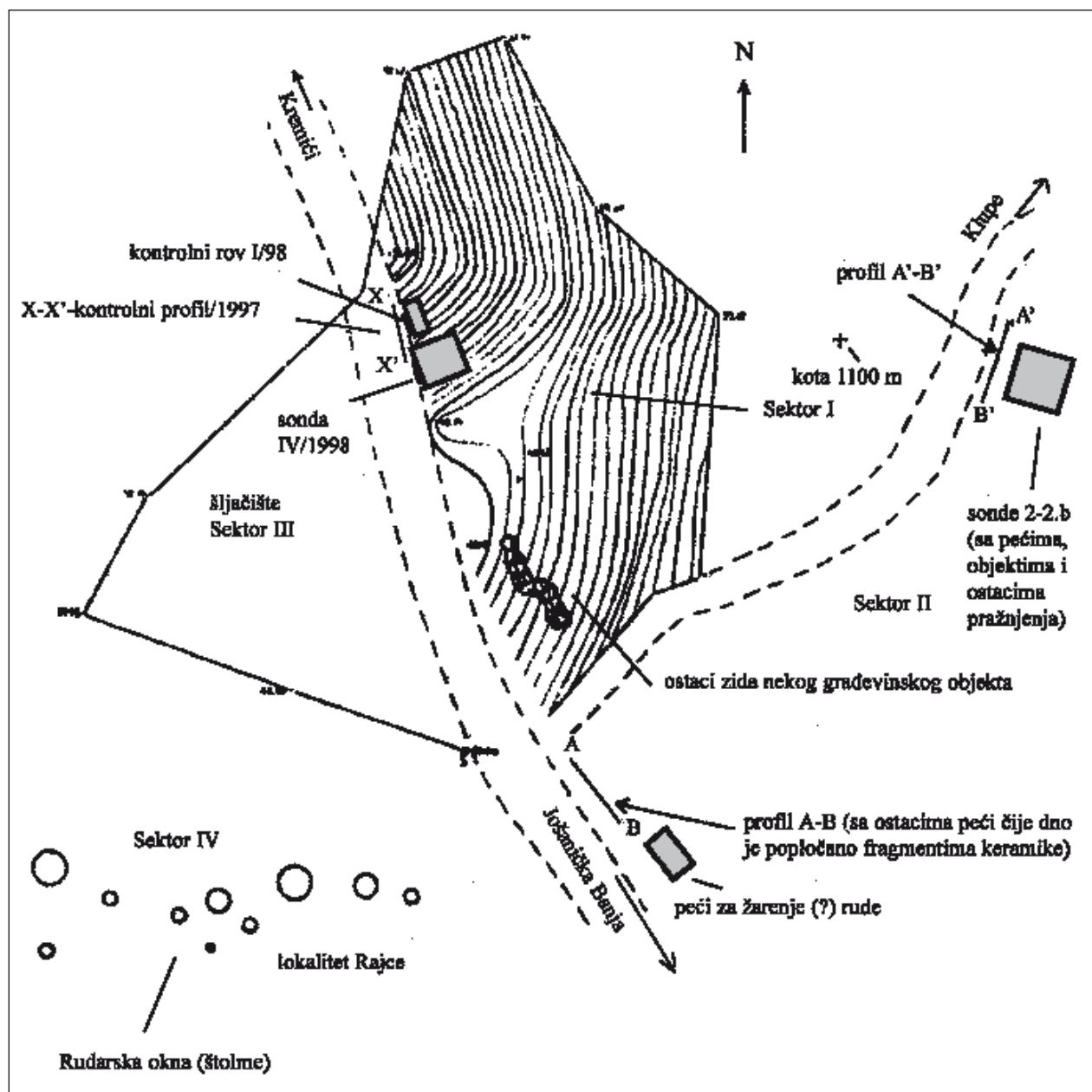
МИОДРАГ ТОМОВИЋ, Археолошки институт, Београд
ТАТЈАНА МИХАЈЛОВИЋ, Народни музеј, Краљево

ЗАЈАЧАК, КРЕМИЋИ. КАСНОАНТИЧКИ РУДАРСКО-МЕТАЛУРШКИ КОМПЛЕКС НА ЗАПАДНИМ ПАДИНАМА КОПАОНИКА

Извештај о археолошким истраживањима у 1998. години¹

Kако су досадашња систематска ископавања била сконцентрисана на простор у оквиру Сонди 2.a и 2.b, због повезивања откривених објеката и слојева пражњења пећи, који су подилазили под кон-

тролни профил који је био остављен између ових двеју сонди, донели смо одлуку да се ове године изврши и његово ископавање. Пре свега како би се добила што потпунија и комплетнија слика о откривеним

Сл. 1. Зајачак, Кремићи. Скица локализација

пећима у сонди 2.b (пећи 4–5, поплочање објекта 5), чији се један део налазио управо испод споменутог контролног профилса, и дефинисало њихово место у оквиру до сада установљене хоризонталне и вертикалне стратиграфије (сл. 1). Због недостатка средстава и присуства само археолога, у методологији ископавања није дошло до никаквих промена. Сви налази згуре или руде, око, или у пећи, су посебно издвајани, с тим што су у пећима, издвајани у оквиру посебних стратиграфских слојева (у зависности од садржаја и карактеристика слоја), и са свим подацима о дистрибуцији налаза. Нажа-

лост, ове године нисмо били у могућности да те све налазе сачувамо за будуће мултидисциплинарне анализе. Разлог је био једноставан. Током протеклих година, наше наде да ћемо у пројекат моћи да, бар постепено, укључујемо и стручњаке других профилса (геологе, рударе...) показале су се неоснованим. Таквим радом до сада смо сакупили преко 1000 kg материјала, који се више није могао депоновати у оквиру Музеја у Краљеву, па смо ове године били принуђени да после класификовања, обраде и узимања тежине сваке целине, издвајамо сами, без присуства геолога, само карактеристичне комаде

Сл. 2. Зајачак, Кремићи. Остаци једне од штапионичарских пећи (пећ бр. I), за штапљење руда твожђа, сребра и олова, по завршетку чишћења

Сл. 3. Зајачак, Кремићи. Остаци штапионичарских пећи за штапљење руда различитих метала, у сонди 2, по завршетку чишћења

који би били занимљиви за будућу анализу (наравно, и поред нашег стеченог искуства и препознавања материјала, могућност погрешног одабирања је реална). По скидању споменутог контролног профиле, и завршеног ископавања, извршено је ново техничко снимање свих објеката откривених у обема сондама, као и њихово потпуније дефинисање у оквиру новодобијених података испод простора контролног профиле. Међутим, велики број откривених *in situ* сачуваних остатака пећи и објеката, као и остатака њиховог рушења, као и слојева пражњења, на тако релативно малом простору (сл. 3), јасно указује да је за добијање основне представе о хоризонталној и вертикалној стратиграфији, начину функционисања и другим елементима, неопходно откривање и ископавање знатно већег простора (целу ситуацију додатно компликује и то, што се све то налази на оштрој падини терена која пада од СИ ка ЈЗ, која је урушавана и дејством јаких атмосферија, имајући у виду чињеницу да је у питању место на око 1100 м надморске висине, где се на Копаонику јављају велике и дуготрајне падавине кише и снега).

Ископавањем контролног профиле, добијени су подаци који ће омогућити обједињавање података у сондама 2 и 2.b. На откривеној северној страни, откривени су остаци пећи бр. 4. Тачније, *in situ* су откривени остаци једног зида пећи полулучне форме, тако да су, после отклањања обрушених делова, добијене приближне димензије сачуване основе: пречник И–З износио је 1,60 м, а С–Ј, 3,70 м (сл. 2). И у њој је, приликом пражњења, остављен контролни профил правца И–З, којим су формирана два сегмента, која су ископавана паралелно. Контролни

профил сегмента В указује на структуру испуне очуваног дела пећи: први слој чини mrka, песковита, растресита земља са ситним комадићима гари (дебљине 0,42 м), испод кога је танки слој (дебљине 3 см) гари и угљенисаног дрвета, у коме су пронађена 2 фрагмената посуде, грубе фактуре и дебелих зидова (већи фрагмент је део равног непрофилисаног обода са вратом, у чијој фактури се уочава велико присуство шљунка и туцаног кречњака, светлоцрвлене боје печенja, необрађене површине, са дебљином зида од 1,5 см, док је други фрагмент припадао доњем делу посуде, и био прекривен слојем шљаке). Трећи слој представља слој чистог песка, дебљине 0,36 м, испод кога се налазила здравица (сви слојеви су у паду). У очуваном делу пећи нису регистровани налази шљаке или руде.

Сл. 4. Зајачак, Кремићи. Остаци две штапионичарске пећи са пресеком остатака приликом њиховој пражњења (у горњем десном улу)

Сл. 5. а, б, с. Зајачак, Кремићи.

Остаци дела једног монументалног зида једне неуобичајено велике пећи

Током прошлогодишње кампање извршено је само делимично ископавање и пражњење пећи бр. 5 (сл. 5. а, б, с). Откривен је сачувани СИ део зида пећи, од кога су очувана само два доња реда од великих камених блокова (највећи је димензија 60 x 42 x 42 cm), који индицирају на елипсоидну форму пећи. У питању је неки старији објекат, јер је споменути сачувани део зида у ЛИ делу прекинут једним већим укопом са мрким растреситом земљом, без гарежи, док се уз профил C–D јавља један велики камени блок који залази под профил, и по свему судећи представља наставак зида.

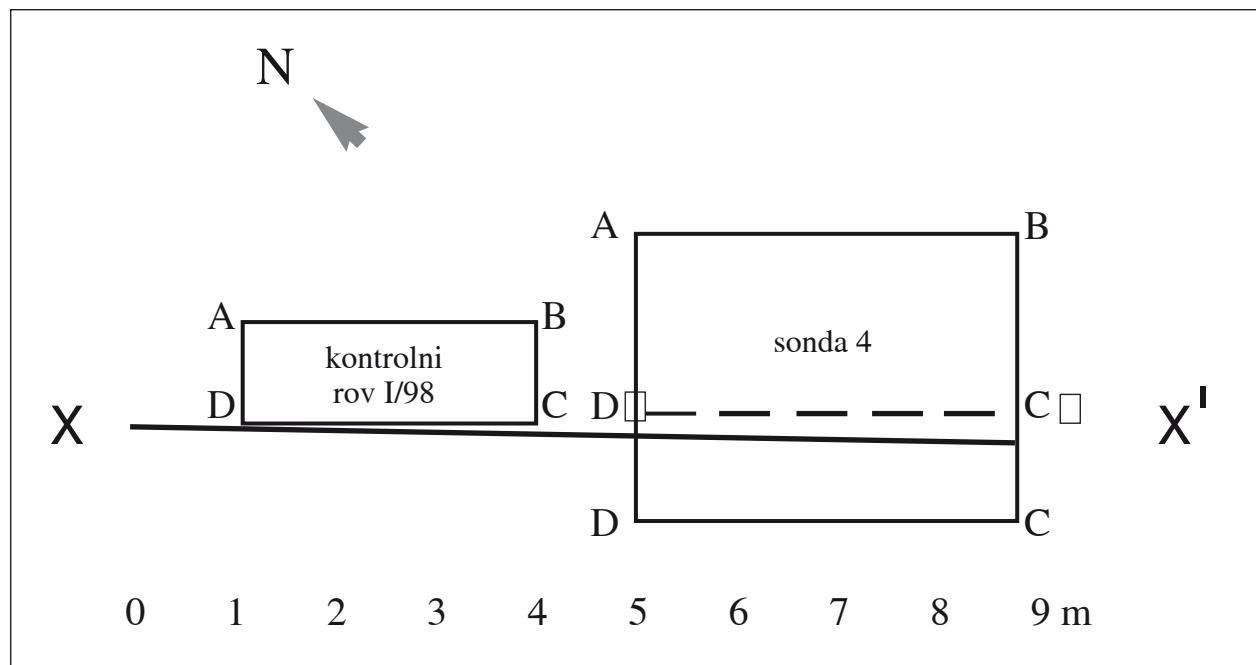
Описивање новодобијене ситуације, генерално разматрање до сада откривених објеката и добијених података, у сондама 1 и 2.а–б, по свом обиму превазилази оквире једног извештаја. Зато се нећемо упуштати у описивање осталих резултата које смо добили скидањем контролног профила, кога смо означили као сонду 2.б.

У току 1997. године, у оквиру сектора I, у левом профилу сеоског шумског пута Кремићи – Јошаничка бања, очишћен и снимљен профил X–X' у дужини од 9 m, у коме је била прикупљена известна количина фрагмената касноантичке керамике. Профил је на крају кампање био заштићен привреме-

ном конзервацијом, која је ове године, због наставка радова уклоњена. На једном карактеристичном месту близу тачке X' отворена је сонда 4, димензија 4 x 3 m (Сл. 7). Сонда је због висинских разлика (профил C–D је био у нивоу пута, за разлику од профиле А–В, који се налазио на површини терена),

Сл. 6. Зајачак, Кремићи. Излег дела контролног профила са леве стране пећа Кремићи–Јошаничка бања, са видљивим остацима распаднутих дрвених преграда, које, вероватно, почичу са улаза у рударско окно

Сл. 7. Зајачак, Кремићи. Основа са контролним профилом X–X' на левом профилу усеченог шумске ћупића Кремићи–Јошаничка бања (засечен 1997), и новоотвореном сондом 4/1998 и контролним ровом I/1998, чија су истраживања само заочетна

практично била подељена на два дела (Сл. 8). У западном делу сонде, испод хумуса, у коме су нађена два фрагмента опеке и три фрагмента керамике, почиње слој тамномркје земље у којој доминира гар, у коме доминирају налази бакарне шљаке (издвојена 45 узорка за анализу) и један део лива димензи-

ја 17,5 x 7,5 x 3,5 cm (апс. кота 1053 м, релативна 0,30 м). Споменути слој II се шири и подилази под све профиле. Како, судећи по профилу, он почива на слоју чисте металне шљаке, због ограничености времена и средстава, одлучили смо да због добијања неких података, кроз средину сонде копамо само у

Сл. 8. Зајачак, Кремићи. Основа сонде 4/1998, по скидању слоја хумуса

Сл. 9. Зајачак, Кремићи. Контролни ров ширине 1 м, у сонди 4/1998, у поку рада

Сл. 10. а–б. Зајачак, Кремићи.
Део основе пећи у контролном рову сонде 4/1998.

оквиру једног рова, ширине 1 м (сл. 10.а–б), који иде управно на сонду, односно профиле А–В и С–Д. Констатовали смо да се испод слоја чисте шљаке (слој III, у коме доминирају крупни комади бакарне шљаке), дебљине 35 см, налази слој угљенисаног дрвета и гари (слој IV), готово исте дебљине – 32 см. Испод долази слој жуте земље са песком (слој V, на коти 1052,61 м), у чијем доњем делу се налазе крупни блокови камена (сл. 11), који формирају полуобличасту форму зида неке пећи (бр. 9). Највећи камени блок, величине 50 x 45 x 50 см, је вертикално постављен уз западни профил контролног рова (сл. 5.с). Доњи део ове камене конструкције се налази у слоју чистог песка, који представља нови слој у вертикалној стратиграфији контролног рова (слој VI), неубичајено велике дебљине – 75 см. Испод њега (на коти 1051,21 м), тек почиње здравица. Ова камена конструкција се шири и залази под све профиле контролног рова. Сви регистровани подаци указују да је у питању, највероватније рударско-топионичарска пећ прилично великих димензија. Иако је истражен незнатни део објекта, констатована вертикална стратиграфија се битно разликује од оне код пећи, односно објеката откривених у оквиру систематских истраживања у сондама 2–2.b (мада је на основу макроскопских анализа тешко поузданјије тако нешто тврдити, чини нам се да у моћном слоју чисте шљаке (слој III) у овој монументалној пећи доминира бакарна руда, док је нпр. у сондама 2–2.b, у оквиру сектора II, она постала чешћа тек у сонди 2.b (тако нпр. у пећима бр. 1 и 2, у сонди 2, доминира гвоздена шљака). Паралелно са ископавањима у сонди 4/1988, на простору удаљеном око 2 м, С–З од ње (сл. 8), започето је истра-

живање у једном контролном рову. Констатовани подаци указују да је у питању можда још један објекат близак оному у сонди 4/1997. Приликом скидања вегетације откријено је неколико фрагмената касноантичке керамике. На коти 1052,30 м, нађен је један бронзани новчић (за сада, можда Констанс I, С – бр. 5). У рову је само започето, по скидању вегетације и хумуса, скидање слоја тамномрке растресите земље, с тим што се у источном делу појављује и доста гари, која је идентична оној у сонди 4.

Даћемо само кратак опис откривених керамичких налаза. Они који се са сигурношћу могу хроно-лошки определити, генерално припадају касноантичкој епохи, прецизније од краја III – почетка IV – IV век. Доминирају фрагменти кухињске керамике, несумњиво локалне производње (глини се дођаје ситно туцани кречњак, затим ситан, или крупнији песак, а понекад чак и шљунак). Боја печења је светлоцрвена, смеђа (у највећем проценту), или сиво-црна, односно црна. Површина је најчешће приглачана, а код грубих комада потпуно необрађена. Међу типовима доминирају лонци, различитих димензија, и мање зделе. Међутим, у мањем проценту јавља се и луксузнија, очигледно импортована из неког већег керамичког центра (откривено је неколико фрагмената локалне terra sigilate).

Завршавајући овогодишњу кампању, распологали смо следећим чињеницама. На једном малом простору, на крају једне невелике удолине која се налазила на стрмим падинама западних обронака Копаоника (она сама је, такође, била у паду, али неупоредиво мање у односу на њих, на коти између 1100 и 1050 м), откријен је, не само када је у

питању провинција Горња Мезија, него и шира територија Римског царства уопште, јединствен археометалуршки локалитет, који је пружао велики број кључних података за истраживање античког рударства и металургије. Поред рудника, рударских окана (в. скицу на сл. 1, и сл. 6) и галерија, велики значај су очигледно имали и тзв. површински »шешири« гвоздене руде, који су се налазили на врховима околних стрмих падина, на овом простору откривена је и депонија шљаке – геолошким сондама данас преостала очувана количина (шљака се у овом делу Копаоника деценијама користила за насыпање земљаних нестабилних бројних шумских путева) је процењена на око 630 кубних метара, а тежина на око 1000 тона, док је сачувана површина димензија 48 x 30 m. Затим, регистровани су трагови постојања грађевинских објеката – њихово стање очуваности је изузетно лоше, јер се, између осталог, ради о објектима који су имали само камене темеље, тако да њихово истраживање захтева посебан и дуготрајан рад, и оно најважније, у сондама 1, 2. a и 2. b које су једино систематски истраживане, откривени су остаци чак 8 пећи и објеката за топљење руде различитих метала. Оне су сачуване у различитим стањима, са испунама, пражњењима пећи, новим рушењем и обнављањем, тако да за једно мултидисциплинарно археометалуршко истраживање, пружају, можда као ни један други локалитет, не само на Балкану, него чак и у Европи, услове и податке за проучавање и реконструкцију основног технолошког поступка који су примењивали антички технолози и металурзи. Како се годинама радило са малим, симболичним, материјалним средствима, само уз ангажовања археолога, који су до сада, како смо напоменули, сачували у Музеју преко 1000 kg узорака руде, згуре и шљаке, а у оквиру сваке пећи оставили контролне профиле, ширине 0,50–1 m, за контролно, ревизионо истраживање других стручњака, свако даље археолошко истраживање би било само откривање још већег броја пећи, без констатовања основних података (као нпр. да ли су злато и бакар били примарни метали који су добијани топљењем руда, подаци који се могу добити анализом слојева згуре која је пражњена из пећи – поред једне пећи у сонди 2 регистровано је 14 слојева различитих по боји и саставу – сл. 4).

Због тога смо донели одлуку да до даљега прекинемо ископавања. Поготову, што је истражени простор локалитета са откривеним пећима и сачуваним контролним профилима, остајао све ове године незаштићен, под отвореним небом. С обзиром

Сл. 11. Зајачак, Кремићи. Део основе пећи у контролном рову сонде 4/1998, са контролним ровом испод ње

да се и плато, такође налази у паду, на надморској висини од око 1100 m, и да је и овај део Копаоника познат по снажним ерозивним дејствима услед обилних киша, дуготрајног снега и ветра, једини метод који смо сваке године примењивали сајтојао се у начину којим смо (и на крају овогодишњих ископавања) урадили највише што смо могли за његову заштиту. У питању је један, вероватно, јединствен, пример заштите и конзервације непокретних археолошких споменика (сл. 11). Не само сваку пећ, него и целу сонду смо најпре прекривали најлоном, потом смо очуване зидове и профиле у пећима ојачавали донетним ситним каменом, уз профиле смо правили класичан плот од дрвеног кола и прућа, онда преко целе сонде најпре набацивали дебљи слој папрати преко дрвених греда, које су остављале одређени међусобни простор изнад најлона (и тиме спречили процес сварања бући), потом танке гране са лишћем, а на крају још један слој најлона, који је био фиксиран тешким дрвеним гредама, блоковима камења и великим гранама храста. Наравно, свесни смо да је овај примитивни вид могао да пружи некакву заштиту за највише две до три године (сл. 11).

Једина нада је, да са археолошког аспекта, објавимо у оквиру посебног издања археолошке резултате са превасходним нагласком на објављивања детаљне техничке и фотодокументације, како бисмо са овим открићем упознали институције и стручњаке у свету, који би схватити о каквом драгоценом открићу се ради када је у питању античко рударство, металургија и технологија, и показали интерес да наставе истраживања.²

¹ Ископавања су део заједничког пројекта Археолошког института и Народног музеја у Краљеву. Овогодишње радове (од 10–22. августа 1998. године) обавила је стручна екипа у сastаву: М. Томовић, виши научни сарадник Института и руково-дилац ископавања, Т. Михајловић, кустос Музеја у Краљеву, М. Игњатовић, студент археологије Филозофског факултета у Београду и В. Генералски, апсолвент Архитектонског факулте-та у Београду. Ископавање је финансирало Министарство културе Републике Србије и СО Рашка.

² До сада су о археолошким истраживањима рударско-металуршког комплекса објављени следећи радови: М. Томовић, В. Богосављевић, Касноантички рударско-металуршки комплекс на западном Копаонику, *Гласник САД* 9, Београд 1993, 236–241; М. Томовић, В. Богосављевић-Петровић, Зајачак на западном Копаонику. Касноантички рударско-металуршки центар, *Archeometallurgy–Archaeometallurgy* 2, Београд 1985, 1–4; М. Томовић, В. Богосављевић-Петровић, Зајачак, Кремићи. Касноантички рударско-металуршки комплекс, *Старинар* XLVIII/1997, Београд 1997, 211–213.

СОФИЈА ПЕТКОВИЋ, Археолошки институт, Београд
СВЕТОЗАР ЈОВАНОВИЋ Завичајни музеј, Књажевац

АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА РИМСКОГ УТВРЂЕЊА TIMACUM MINUS КОД СЕЛА РАВНА, ОПШТИНА КЊАЖЕВАЦ ТОКOM 1997–1998. ГОДИНЕ – СЕКТОР ЈУЖНЕ КАПИЈЕ

Археолошки институт у Београду од 1975. године, у континуитету врши систематска археолошка истраживања римског утврђења Timacum minus у сарадњи са Завичајним музејом у Књажевцу. Директор пројекта од 1975. до 1997. године био је др Петар Петровић, који је, са сарадницима, углавном и публиковао резултате археолошких истраживања као и епиграфске споменике са овог локалитета.¹

После прераног и изненадног губитка др Петра Петровића, Археолошки институт у Београду и Завичајни музеј у Књажевцу наставили су започета археолошка ископавања на сектору јужне капије утврђења (Porta praetoria), пре свега у циљу припреме овог изузетног објекта за заштиту и конзервацију.²

Током 1997. године³ вршена су археолошка ископавања на сектору јужне капије у квадратима O XXVII, P XXVII, Q XXVII, P XXVIII и Q XXVIII (слика 1), односно у унутрашњости западне куле јужне капије, на простору саме капије и улице, која је спајала јужну и северну капију (decumanus), као и у унутрашњости утврђења, иза источне и западне куле јужне капије.⁴

У следећој кампањи 1998. године⁵ настављена су ископавања на сектору јужне капије. Отворени су квадрати M XXVII, M XXVIII, N XXVI, O XXVI, P XXVI, Q XXVI и настављено је копање у квадрату Q XXVII (слика 3), да би се утврдила веза јужне капије и кула које је фланкирају са јужним беде-

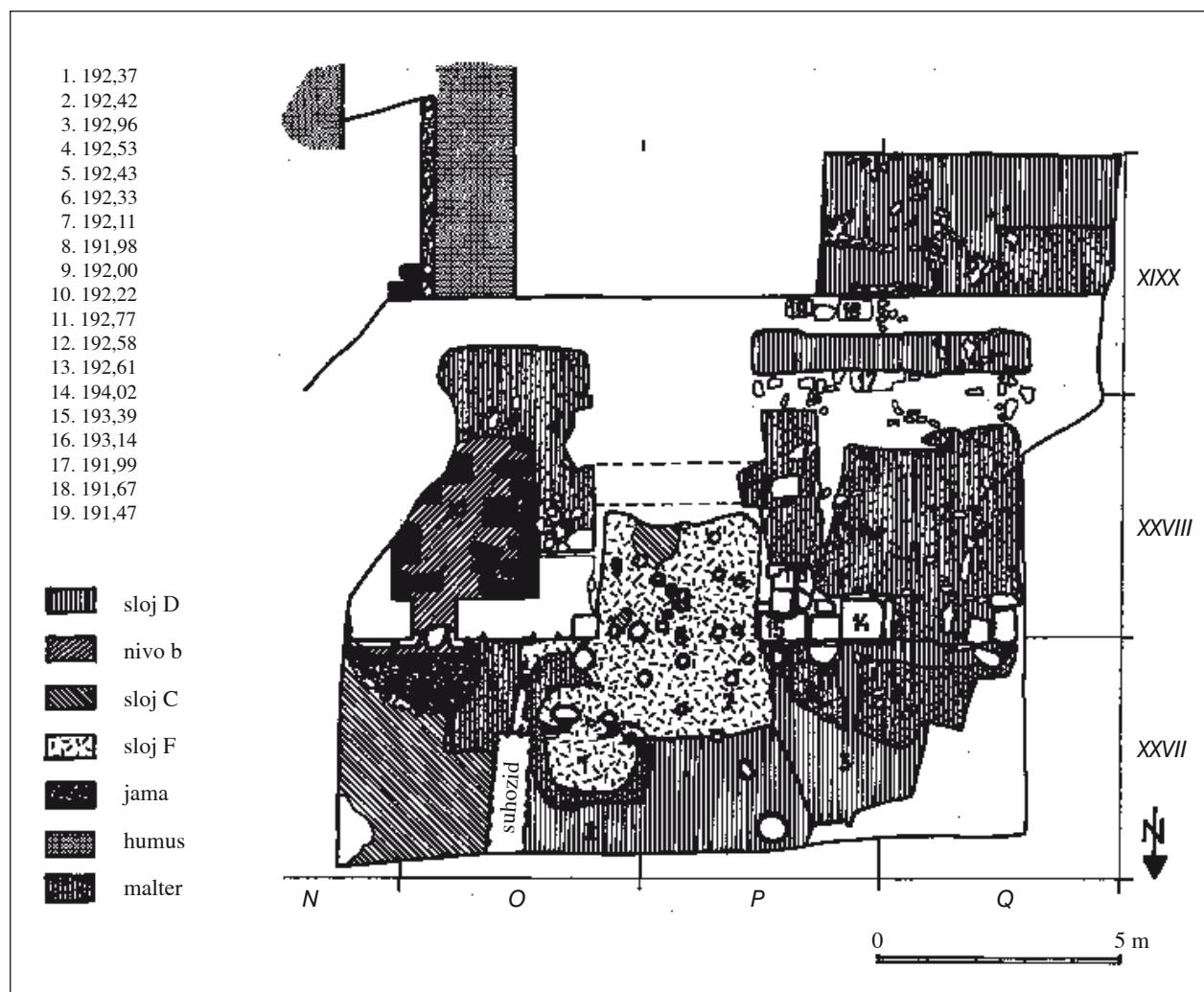
мом, као и да би се истражио шири простор у унутрашњости утврђења иза овог објекта.

Резултати двогодишњих истраживања на сектору јужне капије дали су податке о стратиграфији културних слојева, као и фазама живота, односно обнове на овом делу утврђења Timacum Minus.

Стратиграфија културних слојева на сектору јужне капије утврђења је следећа:

– У источној кули јужне капије, кв. О XXVIII:
слој А – сивомрка земља са шутом, пепелом, гаром и запеченом земљом (193,42–192,92 m);
слој В₁ – светломрка земља са шутом (192,92–192,37 m);
ниво б₁ – ниво паљевине са пепелом, гаром и запеченом земљом (192,35 m);
ниво б – под поплочан опекама (192,22 m);
слој С – мрка земља са пепелом;
слој D – зеленкастоожута пескуша, супструкција пода од опека.

– У западној кули јужне капије, кв. Р–Q XXVII:
слој А – сивомрка земља са крупним шутом;
слој В – светломрка земља са шутом (193,39–192,90 m);
слој С – светломрка земља (192,90–197,72 m);
ниво с – малтерни под (192,70 m);
слој D – зеленкастоожута пескуша, супструкција малтерног пода.

Слика 1. Основа сектора јужне капије утврђења *Timacum Minus*, истраживања 1997.

– На простору јужне капије и улице, кв. О – Р XXVII/XXVIII (слике 1 и 2):

слој А – сивомрка земља са шутом, гаром, пепелом и запеченом земљом;
слој В – светломрка земља са крупним шутом;
слој С – светломрка земља;
слој D – црвенкастомрка земља са шутом (192,46–192,20 m);
слој Е – црвенкастожута пескуша са шљунком, супструкција улице (192,20–192,00 m);
слој F – зеленкастожута пескуша, нивелациони слој (од 192,00 m).

– У унутрашњости утврђења, иза јужне капије, кв. М – Н – О – Р – Q XXVI / XXVII (слике 2 и 3):

слој А – сивомрка земља са шутом, пепелом, гаром и запеченом земљом (193,79–193,27 m);
ниво а – жути набој са траговима паљевине у

млађој грађевини од сувозида на простору јужне капије и улице (око 193,20 m);

слој В₁ – светломрка земља са шутом (193,20–193,07 m);

ниво б – жути набој са ломљеном опеком и малтером, под у старијој грађевини од сувозида иза источне куле јужне капије (око 193,00 m);

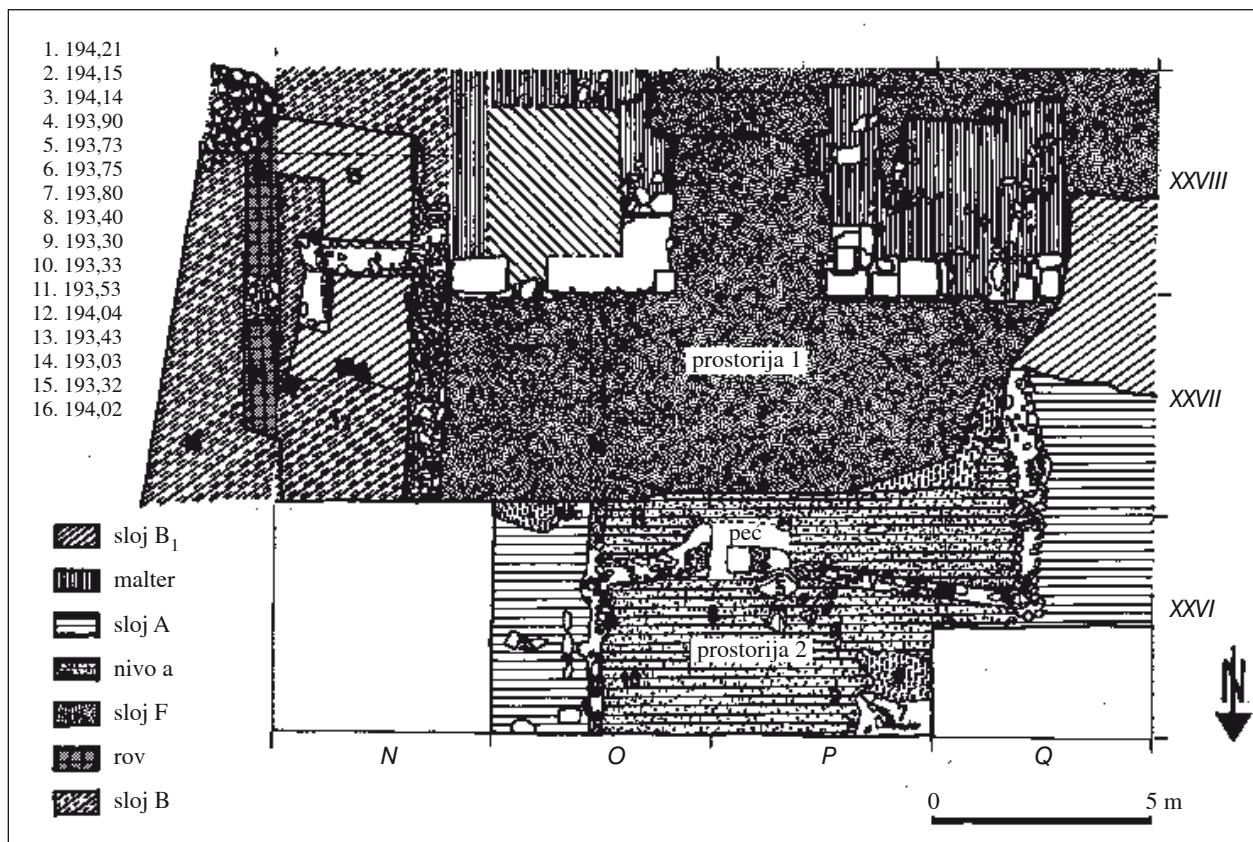
слој В – црвена пескуша изнад шетне стазе јужног бедема и нивелациони слој иза источне куле јужне капије

слој С – светломрка земља (193,00–192,45 m);

ниво с – зеленкастожути набој са траговима паљевине иза источне куле јужне капије (192,50 m)

слој D – црвенкастомрка земља са шутом (192,45–192,20 m);

ниво д – малтерна подница на шетној стази јужног бедема и у унутрашњости утврђења иза источне и западне куле јужне капије (од 192,50 до 192,20 m);

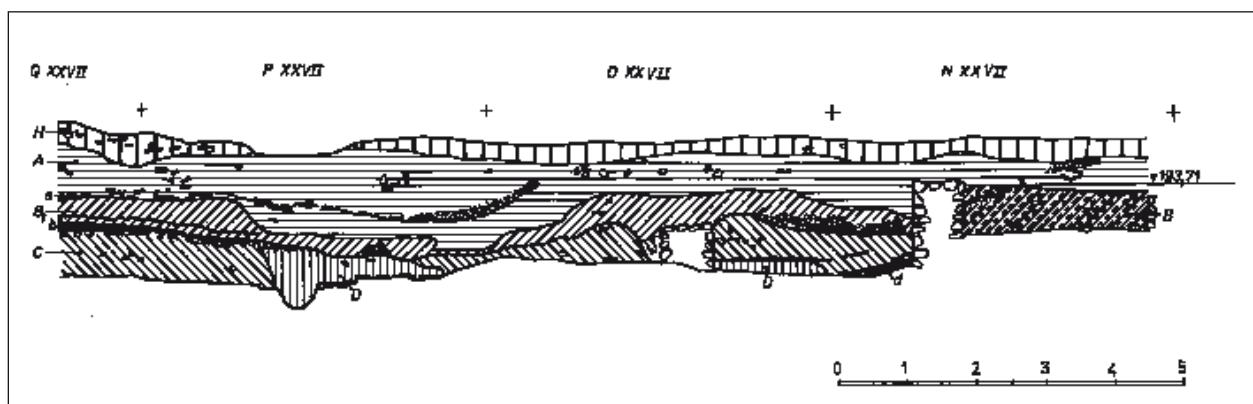

Слика 2. Северни профил сектора јужне капије, истраживања 1997–1998.

слој Е – црвенкастожута пескуша са шљунком, супструкција улице (192,22–192,00 м);
слој F – зеленкастожута пескуша, нивелациони слој (од 192,11 до 192,00 м).

Археолошким истраживањима на сектору јужне капије утврђења Тимасум minus до сада су констатоване три фазе обнове, од времена када је изграђена капија фланкирана кулама правоугаоне основе, највероватније крајем III века⁶:

I фаза – Фаза изградње јужне капије и кула од великих квадера пешчара, неправилног облика, грубо притесаних, у доњој зони⁷ и техници opus mixtum, алтерованих редова опека и ломљеног камена и облутака, у горњој зони (слике 1 и 4). Квадери пешчара, као и зид у техници opus mixtum везани су жућкастобелим кречним малтером. Темељна зона капије и кула израђена је од ломљеног камена и облутака заливених кречним малтером. Ширина капије износи 3,25 м, а димензије кула су 5,50 м x

Слика 3. Основа сектора јужне капије утврђења Тимасум minus, истраживања 1998.

Слика 4. Јужна капија утврђења *Timacum minus*,
са југа

Слика 5. Западна кула јужне капије са југо-запада

6,00 m. Јужна фасада капије очувана је до висине од око 3,00 m и очувани су елементи за реконструкцију лука над улазом (слике 4 и 6).⁸

Овој фази одговара ниво малтерног пода у западној кули јужне капије (слика 5) и у унутрашњости утврђења, као и ниво малтера уз јужни бедем (ниво d). Малтерни под је од жућкастобелог кречног малтера са доста речног шљунка. Од јужног бедема спушта се у виду шкарпе ка унутрашњости утврђења.

На простору улице констатована је супструкција од црвенкастожуте пескуше са шљунком (слој E).

Супструкција ове фазе је нивелациони слој зеленкастожуте пескуше у кулама, на простору капије и у унутрашњости утврђења (слој F).

Културни слој који одговара овој фази састоји се од црвенкастомрке земље са шутом (слој D), а на основу покретних налаза може се датовати у III – почетак IV века.

II фаза – Обнова на сектору јужне капије, која се огледа у ојачавању кула које је фланкирају и удвајају јужног бедема са јужне, спољне стране (слика 1). Јужни зидови кула ојачани су зидом, ширине 0,75 m, од ломљеног камена и облутака везаних малтером, а маси бедема дозидано је, у истој техници, ојачање ширине 1,30 m, тако да је укупна ширина бедема у овој фази износила 3,50 m.

Иза источне куле јужне капије овој фази одговара набој од зеленкастожуте глине изнад малтерне поднице (ниво c), а одговарајући културни слој светломрке земље (слој C) може се датовати на основу покретних налаза у средину IV века.

III фаза – Обнова на сектору јужне капије огледа се у преградњи капије палисадом (?), чији су трагови директно очувани у зеленкастожутој пескуши на простору улаза у капију, између кула (слике 1 и 4). Истовремено је, можда, подигнута велика, правоугаона истурена кула, грађена у техници opus mixtum, која затвара улаз у јужну капију, а није обухваћена досадашњим истраживањима.

У овој фази, западна кула јужне капије запуњена је грађевинским шутом и била је ван функције, док је у источној кули скинут стари малтерни под и начињен нови од ређаних опека, које носе жиг Cohors II Aurelia Dardanorum (слика 6) .

Овој фази припада и велика грађевина зидана у техници сувозида, од ломљеног камена и крупних облутака везаних жутом глином, прислоњена уз јужни бедем и источну кулу јужне капије, са којом је чинила архитектонску целину. Подови у просторијама ове грађевине (ниво b), такође, су поплочани опекама које носе жиг Cohors II Aurelia Dardanorum. У просторијама су констатовани остаци више зиданих пећи и огњишта. Грађевина није откријена у потпуности, односно њен већи део залази у северни и источни профил истражене површине.

Иза западне куле јужне капије, ова фаза представљена је нивоом жутог набоја са траговима палјевине (ниво b) и великим укопом четвороугаоне основе, који је углавном испуњен шутом, пепелом и гаром.

Такође, током ове фазе, извршена је нивелација шкарпе, која полази од јужног бедема, црвеном пескушом (слој B). Исти нивелациони слој јавља

Слика 6. Источна кула јужне капије са јућо-запада

Слика 7. Пећ са керамичким посудама *in situ*
у просторији 1 грађевине од сувозида

се и на простору уз источну кулу, где је подигнута грађевина од сувозида.

Фаза III уништена је у пожару, који се огледа у нивоу палјевине, односно слоју пепела, гарежи и запечене земље, а одговара јој културни слој светломркје земље са шутом (слој B₁), који се према налазима може датовати у другу половину IV и почетак V века.

IV фаза – Обнова на сектору јужне капије огледа се у подизању велике грађевине са темељом од сувозида, зидовима од лепа и подом од набијене жуте глине (ниво а). Темељ је израђен од два наспрамна реда крупнијих облутака између којих је пуњење од ситнијег камења и уломака опека, везаних жутом глином. Ова грађевина велике површине затварала је јужну капију и наслањала се на куле које је фланкирају, те је у овом периоду, вероватно, и велика избачена кула била ван функције (слика 6). Судећи по налазима, у овом објекту су биле смештене занатске радионице (ливачке, ковачке и за израду предмета од јелењег рога).

Грађевина од сувозида је, такође, уништена у пожару, који се огледа у нивоу палјевине (пепео, гар и запечена земља). На поду, у просторији 2 истражене грађевине, испод слоја пепела нађен је бронзани новчић цара Теодосија II (408–459), а на разрушеној зиданој пећи у просторији 1, *in situ*, дубока конична здела са хоризонталним ободом и ребраста амфора, које се могу датовати у другу половину IV–V век (слика 7). Три питоса, нађена *in situ* у просторији 2, могу се датовати у исти период. Велики

комади зида од лепа, од којих су неки имали трагове плетера, као и читава кровна конструкција од тегула и имбрекса, урушили су се у унутрашњост грађевине. Слој сивомркје земље са шутом (слој А), који покрива овај објекат садржи покретне налазе, који се могу определити у крај IV – прву половину V века.

Ни ова грађевина није откривена у потпуности, а већим делом залази у северни и источни профил истражене површине.

Стиче се утисак да је утврђење током ове фазе изгубило првобитну функцију, јер је јужни бедем пробијен каналом ширине 0,90 м, дубине око 2 м, који се пружао правцем север – југ у кв. М XXVII / XXVIII (слика 3). Овај канал испуњен шљаком и гвозденом згуром можда је служио за одвод отпада топионичких или ливачких пећи које су се налазиле у унутрашњости утврђења.⁹

Најмлађа фаза живота на сектору јужне капије утврђења *Timacum minus* завршила се, према резултатима досадашњих истраживања, средином V века. После разарања поменуте грађевине од сувозида у пожару, нема трагова грађевинске активности на овом простору, а изнад слоја сивомркје земље (слој А) налази се површински слој хумуса.

На сектору јужне капије, за сада, нису констатовани налази VI века, који би се могли везати за рановизантијску обнову утврђења цара Јустинијана, док су на простору иза западне куле, у површинском слоју хумуса нађени уломци средњовековне грнчарије (XI–XII век).

Покретни налази са истраженог сектора, чији већи део чине уломци керамичких и стаклених посуда,

прелиминарно су обрађени да би употребили стратиграфске податке, али без детаљније обраде целокупног археолошког материјала датовање поједињих слојева у овом извештају треба условно схватити.

Напоменимо, да су на истраженом сектору, вачњем камена током овог века, јако оштећени јужни бедем и јужни и западни зидови западне куле јужне капије, односно да су очувани само у темељној зони или чак у трагу.

¹ П. Петровић, Станице *Timacum* на путу *Naissus–Ratiaria* и античко насеље код села Равна, *Старинар XXVI/1975*, Београд 1976; П. Петровић – А. Лаловић, Антички град Тимакум код села Равна, *Развијак 2*, Зајечар 1976; П. Петровић, Одбрамбени системи у антици, *Актила XIII Конгреса савеза археолошких друштава Југославије*, Нови Сад 1984; Р. Petrović, *Timacum Minus und die Kastelle in Timok – tal*, 13 *Limeskongress*, Aalen 1986; *Inscriptiones de la Mésie Supérieure*, vol. III – 2, *Timacum minus – Romuliana*, Београд 1995; *Ibid*, Римљани на Тимоку, *Археологија источне Србије*, Београд 1997; П. Петровић – С. Јовановић, *Културно блато књажевачког краја, археологија*, Београд 1997.

² Теренским радовима руководили су мр Софија Петковић, сарадник Археолошког института у Београду и Светозар Јовановић, кустос Завичајног музеја у Књажевцу.

³ Археолошка ископавања трајала су од 25. 09. до 10. 10., а поред руководилаца теренских радова учествовао је, као члан екипе, Саша Милутиновић, фотограф Завичајног музеја у Књажевцу.

⁴ Унутрашњост источне куле јужне капије делимично је истражена у кампањи 1996. године, када су радовима на сектору јужне капије руководили археолози мр Весна Манојловић – Николић, са Филозофског факултета у Новом Саду и Марин Бромбалић, из Завода за заштиту споменика културе у Панчеву.

⁵ Археолошка ископавања трајала су од 07. 09. до 01. 10., а поред руководилаца ископавања, као чланови екипе, учествовали су мр Мира Ружић, кустос Археолошке збирке Филозофског факултета у Београду и Саша Милутиновић, фотограф Завичајног музеја у Књажевцу.

⁶ П. Петровић – С. Јовановић, *op. cit.*, 20.

⁷ У северном зиду источне куле јужне капије узидан је део архитрава неке старије грађевине (храма ?) од белог мермера, као што су у овој фази на западној капији утврђења уградњивани делови старијих надгробних споменика. Очигледно је да је ова фаза утврђења зидана пред претећом опасношћу, у великој журиби, са недостатком грађевинског материјала.

⁸ Идеална реконструкција јужне капије (*Porta praetoria*) дата је у П. Петровић – С. Јовановић, *op. cit.*, сл. 19.

⁹ Анализа узорака гвоздене згуре није извршена, али је вероватније да се ради о ливачким пећима, обзиром на њихов положај у оквиру утврђења, у близини истраженог дела занатског комплекса.

ВЕСНА БИКИЋ, Археолошки институт, Београд
ЈОСИП ШАРИЋ, Археолошки институт, Београд

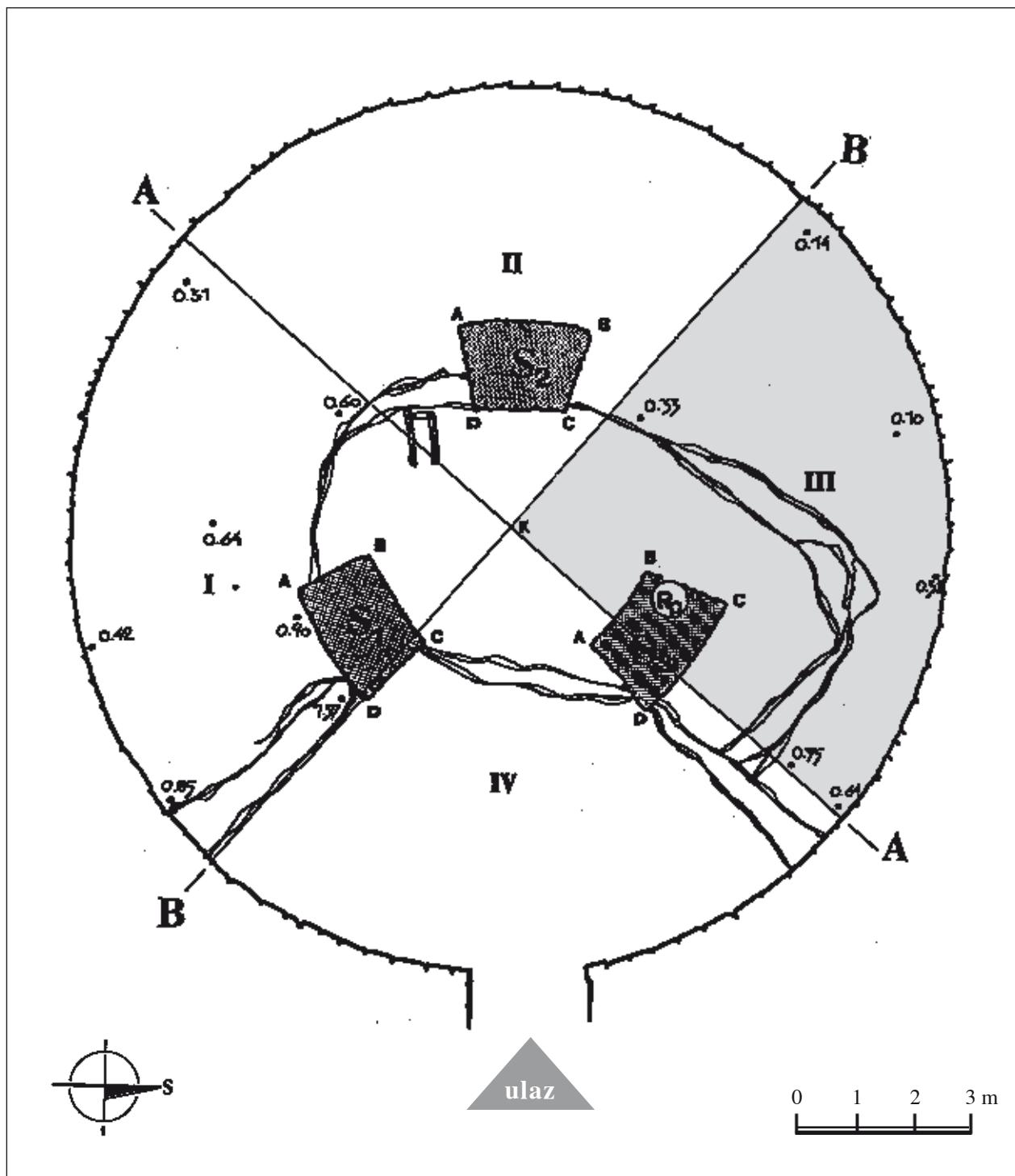
ИЗВЕШТАЈ О АРХЕОЛОШКИМ ИСКОПАВАЊИМА НА ЛОКАЛИТЕТУ РОМУЛИЈАНА – ГАМЗИГРАД У 1998. ГОДИНИ

Кула 19

Археолошка ископавања у кули 19 у 1998. години обављена су у периоду од 26. јуна до 27. јула, а одвијала су се у сегменту III, у којем су радови започети током кампање у 1997. години (сл. 1). На истраживаном простору северног сегмента III запажено је, као и у раније ископаном сегменту I, интензивно смењивање културних слојева, у веома сличном стратиграфском распореду. Извесне, мање неподударности у границама слојева између сегмента I и сегмента III, резултат су различитог интензитета коришћења простора куле, нужних нивелација терена и благог, али приметног пада свих слојева ка улазу у кулу, због потребе сталног рашчишћавања те комуникације. У унутрашњости куле 19 може се пратити настанак и смењивање културних слојева у

раздобљу дугом готово пуна три столећа – од почетка 4. све до краја 6. века. Будући да је стратиграфија културних слојева, заједно са свим карактеристикама и покретним археолошким налазима детаљно објављена након ископавања у 1997. години,¹ наставком радова створена је основа да се разматрања усмере на шири план, који подразумева запажања особености у појединим епохама живота на овом простору. У том смислу, културну стратиграфију ове једне микроцелине на налазишту Ромулијана – Гамзиград представљају, за сада, три хоризонта.

Хронолошки оквир најстаријег, I хоризонта обухвата време изградње, као и коришћења куле у првобитној функцији, до времена првог рушења које је, највероватније, уследило убрзо, у току прве полови-

ног облика са малтером жућкастосиве боје. Ове малтерне зоне представљају малтернике, односно нивое са којих је започето грађење лица зида куле (коте 195,71–195,79 m). Слој над малтерницима садржи ситно грумење малтерног шута и веома мало ситног грађевинског материјала.

По завршетку градње кула је, по свему судећи, одржавана кратко, након чега почиње зарушавање. Од тог времена унутрашњост куле почиње да се користи као простор погодан за насељавање. Ову прву насеобинску етапу обележавају прво зарушавање кровне конструкције (слојеви XII–XI) и слојеви коришћења простора образовани над шутом од кровних опека, који су изражени кроз смењивање насеобинских нивоа и нивелационих слојева (слојеви X–VII). Поменути слојеви – XII–VII – налазе се између кота 196,20 и 197,45 m и представљају део јединственог, хоризонта II, чије је временски распон од средине 4. па до краја 5. или почетка 6. века. Евентуалне етапе у оквиру овог моћног и сразмерно широко временски определеног хоризонта на досадашњем степену истраживања није било могуће издвојити.

Јасан ниво у оба до сада истражена сегмента представља слој IX. У њему је откривено пет огњишта (означена бројевима 3, 4, 5, 8, 9), при чему је уз једно од њих, огњиште бр. 9, постојала и већа површина црвенкастомрке запечене земље, највероватније подница објекта на чијем се западном рубу оно налазило. Културни слој који се везује за овај стамбени ниво карактерише тамномрка растресита земља са местимичним прослојцима жутозелене, стериљне земље и мање или више израженим траговима гари. И слој VII се такође може сматрати насеобинским, мада је простор коришћења знатно мањи – ограничен је на западни део сегмента III. Два поменута стамбена нивоа издвајају се и количином и разноврсношћу покретних археолошких налаза. Поред већег броја керамичких посуда, из ових нивоа потичу и три фибуле (2 бронзане и 1 гвоздена), брозана украсна игла, бронзани шестар са украшеним крацима, мали мермерни аван, шест керамичких жижака (зелено и mrко глеђосаних) и једно гвоздено копље. Из истих слојева потичу и нумизматички налази, према којима је и извршено датовање II културног хоризонта. Од четири до сада откријена, три су из слоја IX, док је мала бронза – тип Salus Rei Publicae (388–392. година) откријена прошле 1997. године.² Значајно је, такође, напоменути да су потврђена прошлогодишња запажања у вези са нивелационим слојевима, пре свега оно које се

односи на планирање грађевинског шута у централном делу куле, између стубаца.

Најмађу етапу коришћења куле илуструју слојеви VI–I (коте 197,45–198,87 m). Дефинисани су као хоризонт III, чији је хронолошки оквир раздобље 6. века. Све ове слојеве карактерише већа концентрација грађевинског шута. Такође, није било могуће издвојити јасан ниво или нивое за које би се могао претпоставити стамбени карактер, мада се кроз слојеве запажају трагови развучених ватришта. Евентуално би се као стамбени могао означити ниво слоја VI, у коме је у сегменту I био део поднице једног већег објекта, док је ове године северно од објекта откривено огњиште (бр. 7) које се налазило уз лице зида, на средини лука у сегменту III. Основу огњишта чине једна цела и пет фрагментованих опека, као и једна мања кречњачка плоча, док источну ивицу огњишта фланкирају два мања, насатице постављена кречњачка блока. Огњиште је било покривено пепелом и гаром, док се уз западну ивицу уочавала и мања зона запечене земље. Занимљиво је напоменути да у саставу земље која чини овај слој има изражених трагова горења, што се запажа и на покретном археолошком материјалу – керамичким и стакленим посудама. Код слојева образованим над овим нивоом запажен је већи пад ка улазу у кулу, што се подудара са ситуацијом запаженом раније, у јужном сегменту I.

Након завршетка ископавања у два сегмента унутар куле 19 стратиграфија културних слојева је унеколико јаснија. Уочене су, међутим, и мање различитости које се односе на распоред објектата, тиме и различит степен активности на овом простору. Интензитет коришћења северне половине куле 19, коју највећом мером заузима сегмент III, нешто је мањи у односу на јужну половину, с обзиром да је реч о осунчаној страни на којој лети температуре буду веома високе. Директна потврда о мањем коришћењу ове половине куле је нешто мања количина керамичких уломака, за четвртину мањи број покретних налаза него у сегменту I и три огњишта према шест колико их је било на супротној, јужној половини куле, у сегменту I, који је скоро цео дан у сенци. О нешто другачијим процесима наслојавања у сегменту III сведочи и издвојених 14 слојева, према 11 у сегменту I.

¹ В. Бикић, Ј. Шариф, Ромулијана, Гамзиград, Касноантичка утврђена палата, Кула 19, *Старинар XLVIII*, Београд 1997, 203–208.

² *Ibid.*, 206.

АНКА ЛАЛОВИЋ, Народни музеј, Зајечар
СВЕТОЗАР ЈОВАНОВИЋ Завичајни музеј, Књажевац
 МИРА РУЖИЋ, Центар за археолошка истраживања, Филозофски факултет, Београд

ГАМЗИГРАД – ROMULIANA АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА СЕКТОРУ ТЕРМИ ТОКОМ 1998. ГОДИНЕ

Археолошка истраживања на сектору терми у југоисточном делу Ромулијане у току 1998. године обављена су у периоду од краја јуна до средине августа. Том приликом настављени су радови на делу сектора уз источну фасаду терми (квадрати К" XIX–XXII), истражен је југозападни угао терми (квадрати F"–G" XXII–XXIII), а такође је истражено неколико контролних сонди у унутрашњости објекта.

Радови на делу сектора уз источну фасаду терми започети су скидањем зидова бр. 4, 5 и 6, који су откривени током прошлогодишње кампање,¹ а који су се великим делом сами обрушили.

С обзиром да у делу ископа уз источну фасаду терми јужно од зида бр. 3 није констатовано постојање подова, радови у квадратима J"–K" XIX–XXII су током прошлогодишње кампање прекинути на релативној дубини од 1,40–1,60 м.

У квадратима K" XIX–XX, јужно од зида бр. 3, скинут је откопни слој дебљине око 0,20 м и испод њега констатовано постојање канала који се пружа у правцу северозапад – југосток, а грађен је од опека уроњених у малтер. Канал је откривен у дужини од око 2,50 м, с тим што залази у источни профил ископа. После скидања овог слоја јасно се оцртало постојање три зоне: 1) зоне са издробљеним малтером и доста гарји која се налази између апсида терми у квадратима J" XX–XXI, 2) зоне коју чини земља помешана са издробљеним малтером уз саму фасаду терми у квадратима J" XIX–XX, и 3) зоне мрке растресите земље са грађевинским шутом у квадратима K" XIX–XXI.

Ископавања зоне 1, зоне са издробљеним малтером и доста гарји, показала су да се ради о каналу који се у ширини од око 1 м пружа у правцу исток–запад, у дужини од око 2 м. Добијен је веома богат и интересантан покретни археолошки материјал: 13 бронзаних новчића, од којих је један одмах могао бити опредељен као Лицинијев, већи број делова наруквица од стаклене пасте тамноплаве боје, већи

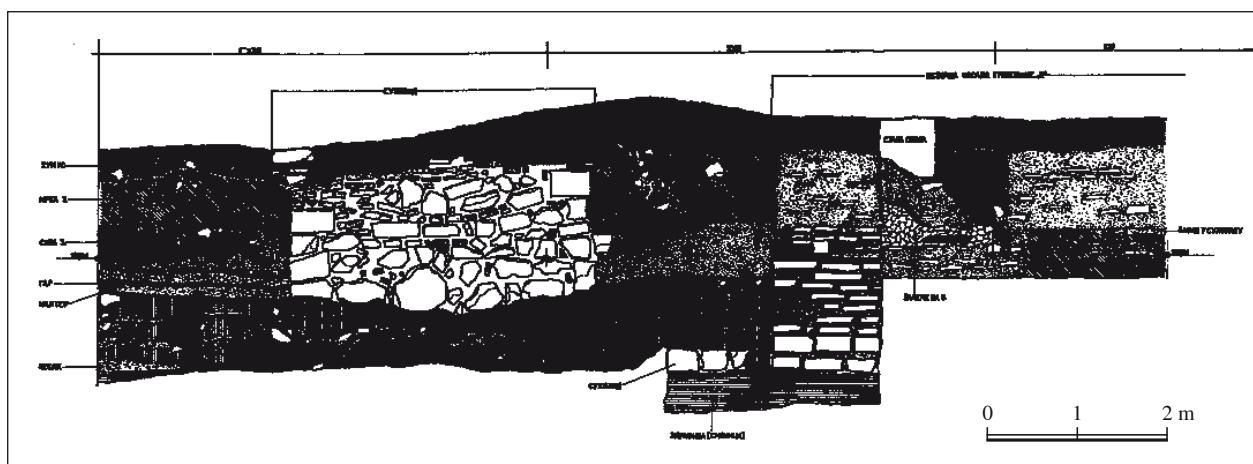
број перлица од стаклене пасте различитих облика и боје, три златне перлице у облику зрна жита, три уметка за прстен такође од стаклене пасте, од којих су два украшена, велика количина изломљеног, равног прозорског стакла, делова стаклених и керамичких посуда, као и делови кородираних гвоздених предмета и коцкица и тесела мозаика.

Истраживања зоне 2 открила су постојање зидова старије грађевине, тј. угла објекта на чијим темељима су изграђени источни и јужни зид полу–кружне апсиде терми. Јужни кракугла ове старије грађевине представља једно и северни зид канала откривеног у зони 1, а његов јужни зид представља северни зид полигоналне апсиде.

У зони 3, зони са мрком растреситом земљом са доста грађевинског шута у квадратима K" XIX–XXI, скинут је слој дебљине 0,20–0,40 м и на његовом дну откривен ниво са неправилно постављеним плочама зеленкастог лискуна и изломљених опека, који иде све до већ поменутог канала од опека уроњених у малтер, а лежи на слоју компактне, глиновите земље. У једном делу овог нивоа поплочања откривени су слаби трагови старијег одводног канала који се спаја са каналом од опека.

У квадратима K" XXI–XXII скинут је слој дебљине 0,30–0,40 м који чини такође мрка, растресита земља са грађевинским шутом. Том приликом је утврђено да фасада полигоналне апсиде није неправилна, како се чинило због веома оштећеног северозападног угла, већ правоугаона. Даља истраживања на овом делу сектора терми требало би да буду усмерена на квадрате K" XXI–XXIII, с обзиром да се у једном делу овог ископа опет јављају остаци старијег објекта, вероватно са апсидом (могуће старије терме).

Уза западну фасаду терми истражен је спољни југозападни угао грађевине. Стратиграфија истражених квадратата F"–G" XXII–XXIII поновила је већ познату хронолошку слику Ромулијане (слика 1). Најстарију фазу (IX откопни слој, релативне дуби-

Слика 1. Профил у квадратишма F"-G"XXII-XXIII

не 2,40–2,00 m) представља нивелација терена на којој су подигнуте терме и на којој леже темељи стубаца фасаде и којом су засути остаци старијег објекта, а коју чини тамна, компактна глиновита земља у којој су констатовани малобројни уломци праисторијске и античке керамике. Нешто млађој фази (VIII и VII откопни слој, слика 1, слој mrkosive земље релативне дубине 1,70–2,00 m) припадају остаци двочлане грађевине са огњиштем. Зидови ове грађевине очувани су само у темељима (један ред ломљеног камена повезаног блатом са издробљеним малтером), док је под начињен од набијене земље такође са издробљеним малтером. Покретни археолошки материјал указује да би она могла припадати средини – другој половини IV века. Крају IV – средини V века припада наредна фаза (VI откопни слој, слика 1, слој mrkosive земље релативне дубине 1,30–1,70 m) са делимично очуваним подом објекта од набијене земље измешане са издробљеним малтером и огњиштем од опека. Млађим фазама (V–II откопни слој, слика 1, слој mrke и слој sive земље релативне дубине 0,50–1,30 m) припадају два објекта чији су зидови откривени само делимично (зид 1, грађен техником сувозида, који се пружа паралелно са западном фасадом терми у правцу север-југ и наставља се на фасаду грађевине D и зид 2, грађен ломљеним каменом и опекама повезаним слабим малтером, истог правца, који се налази око 1 m западно од терми и залази у јужни профил квадрата G” XXIII). У покретном археолошком материјалу који опредељује ове објекте у VI век интересантна је појава веће количине плочица од лискуна различитог облика (правоугаоне, квадратне, трапе зоидне) и димензија. На крају, у најмлађем хоризонту (I откопни слој, слика 1, слој xumusa релатив

не дубине 0,00–0,50 m, коме припада и површински слој) јавља се измешан касноантички и средњовековни материјал, мада објекти који би припадали средњем веку нису констатовани.

Унутар терми истражене су три контролне сонде, како би се испитали слојеви који се налазе испод до сада констатованих подова, пре него што отпочне конзервација објекта: контролна сонда 1 у квадратима I"-J" XIX/XX, контролна сонда 2 у квадрату I" XX и контролна сонда 3 у квадратима J"-K" XVI/XVII.

Контролна сонда 1, западно од преградног зида полукружне апсиде, отворена је у југоисточном углу атријума терми. Ископавања су показала да је у атријуму било три хронолошки веома блиске обнове, о којима сведоче три нивоа пода. Најмлађи под (под I), који чине правоугаоне плоче од камена беле и тамносиве боје (дебљине око 0,10 m), лежи на нивелационом слоју растресите мрке земље дебљине око 0,20 m. Испод њега се налази мозаички под (под II), од кога је сачувана само подлога сачињена од малтера измешаног са издробљеном опеком (дебљине око 0,20 m), која лежи на субструкцији од ломљеног камена дебљине око 0,15 m. Остаци мозаичког пода сачувани су само местимично испод пода од камених плоча по ободу атријума. Између ове субструкције и следећег пода налази се слој нивелације, дебљине око 0,20 m, који чини глиновита набијена земља у којој су констатовани уломци праисторијских керамичких посуда. Под III (дебљине око 0,10 m) разликује се од пода II по томе што је рађен од малтера са деловима изломљених опека. Испод њега наишло се на слој растресите тамномрке земље (дебљине око 0,30 m), веома богат покретни археолошки материјал (оквирно датованима у крај

III – почетак IV века), на чијем дну се налази ниво интензивне гарежи. Испод нивоа гарежи дебљине око 0,30 m јавља се здравица (чврста, глиновита земља без археолошких налаза) у коју су укопани темељи терми.

Контролна сонда 2, отворена јужно од улаза у просторију са хипокаустом, показала је да се испод пода на коме леже стубићи хипокауста, а који по структури одговара поду II из контролне сонде 1, налазе остаци старије грађевине укопане у здравицу. Констатован је угао просторије који чине два зида, од којих се зид правца исток-запад може повезати са зидом ове грађевине који је откривен ван терми, испод полукружне апсиде источне фасаде.

Контролна сонда 3 отворена је у североисточном углу просторије означене као свлачионица (која се налази у североисточном делу терми). Она донекле понавља ситуацију из контролне сонде 1, с тим што овде није постојао под од камених плоча. Испод слоја мрке земље дебљине око 0,10 m налази се под I од малтера измешаног са издробљеном опеком (дебљине око 0,20 m) који одговара поду II из контролне сонде 1. И овај под лежи на субструкцији од ломљеног камена дебљине око 0,15 m. Испод слоја нивелације, који опет чини набијена, глиновита земља са налазима уломака праисторијских

керамичких посуда, налази се под II који одговара поду III из контролне сонде 1. Овај под од малтера са деловима изломљених опека (дебљине око 0,10 m) лежи на здравици у коју су укопани темељи зидова терми.

Досадашњим археолошким истраживањима Ромулијане само делимично је откривена фасада терми, пошто читава јужна фасада још увек није истражена. Овогодишња кампања је показала да би било неопходно наставити и радове уз источну фасаду објекта са обзиром да су на том простору констатовани остаци старијег објекта – можда та-које терми.

Како конзерваторски радови остављају могућност даљег истраживања и у унутрашњости објекта, интересантно би било подизање постојећих подова, чијим открићем су археолошки радови унутар терми прекинути, с обзиром да је контролним сондама констатовано више фаза обнове у појединим просторијама терми. Такође, овиме би се омогућило и детаљније испитивање старијег објекта чији су остаци већ откривени.

¹ А. Лаловић, С. Јовановић, М. Ружић, Ромулијана – Гамзиград, касноантичка утврђена палата – Терме, *Старинар XLVIII*, Београд 1997, 199–203.

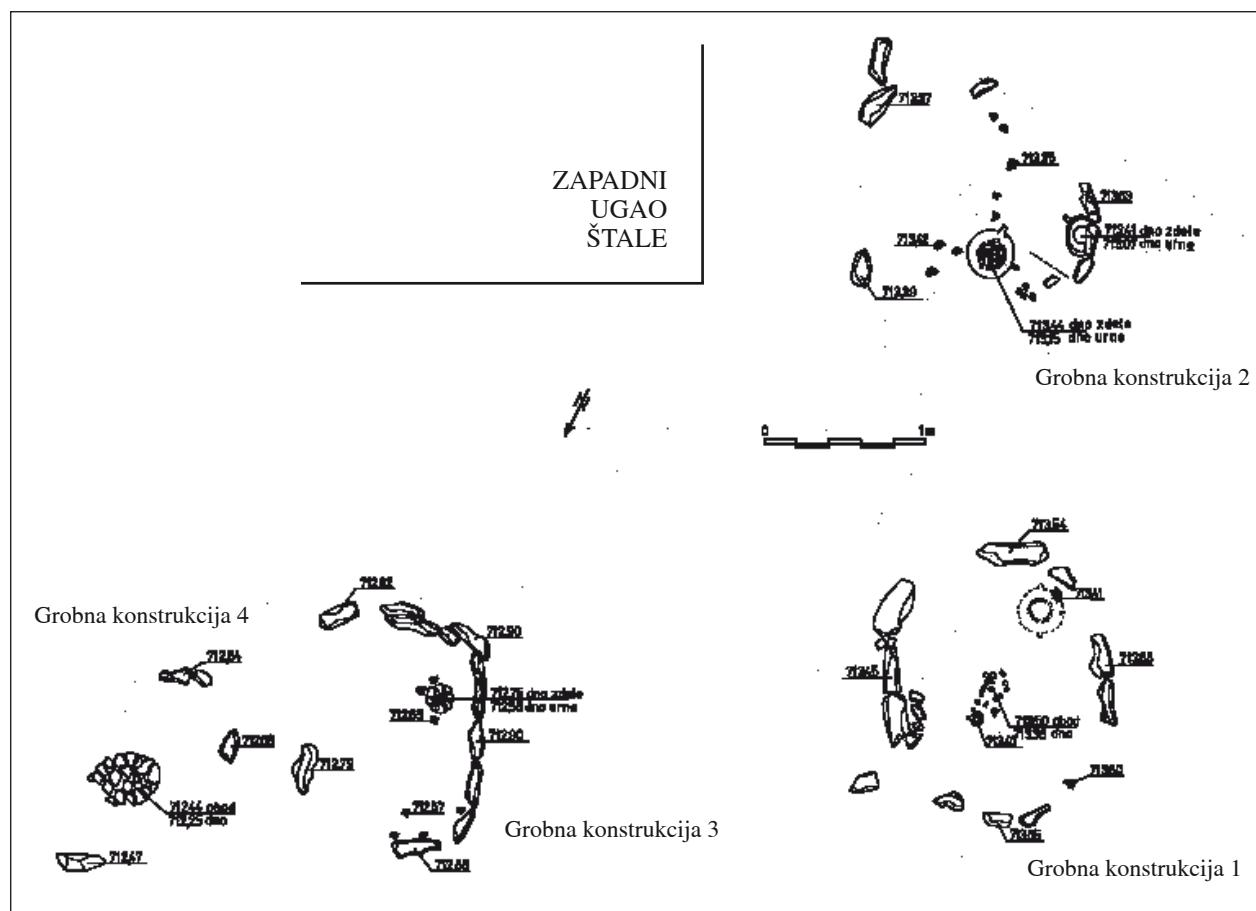
МИРОСЛАВА ЈОЦИЋ, Народни музеј, Лесковац
МИЛОРАД СТОЛИЋ, Археолошки институт, Београд

ВРАПЦЕ ОКУЋНИЦА МИХАЈИЛА ЈОИЋА

Некропола брњичке културне групе

Априла месеца 1998. године понуђена је на откуп Народном музеју у Лесковцу једна неизнатно оштећена урна брњичке културне групе, која је ископана у дворишту Михајила Јоића у селу Врапце (парцела бр. 1215, катастарска општина Врапце, у власништву Јоић Милоша Михајила), СО Медвеђа. Стручњаци из Народног музеја у Лесковцу су, приликом обиласка терена, констатовали да се на окућници Михајила Јоића налази некропола брњичке културне групе. Јула месеца потписани су обишли овај локалитет и констатовали су да

се само на делу дворишта са којег је скинут хумусни слој (приликом нивелације терена) налази преко 10 гробних конструкција – кружних прстенова од вертикално постављених камених плоча и да се некропола простире и изван окућнице М. Јоића, негде на површини од око једног хектара. На једном природном улазу на ову локацију констатован је земљани бедем дужине од више десетина метара. Договорено је да се на овој локацији обаве хитна заштитна ископавања због чињенице да су ови гробови угрожени интензивном ерозијом.¹

Прилој 1. Врапице. Окућници Михајила Јођића. Ситуациони план истраженој дела некрополе

Августа месеца 1998. године обављена су заштитна ископавања, којом приликом су истражене четири гробне конструкције у оквиру којих је нађено укупно шест гробова (у двема конструкцијама по два гроба, а у двема – по један гроб) и испитан је бедем (Прилог 1, ситуациони план, Прилог 6, пресек кроз бедем). Обављена су и рекогносирања терена у околини ове некрополе. Том приликом, на око 1–2 km од ове некрополе, на локалитету Кућевшине пронађена је још једна некропола брњичке културне групе, док је у Сијаринској Бањи, на месту где се налази црква, констатовано насеље исте културне групе. На некрополи Кућевшине констатоване су бројне гробне конструкције истих карактеристика као оне на окућници Михајила Јођића.

Кроз село Врапице пролази можда и најбоља природна комуникација која повезује Лесковачку котлину са Косовом – долина реке Јабланице, а недалеко од некрополе у овом селу је превој преко којег пролази пут у косовски басен.

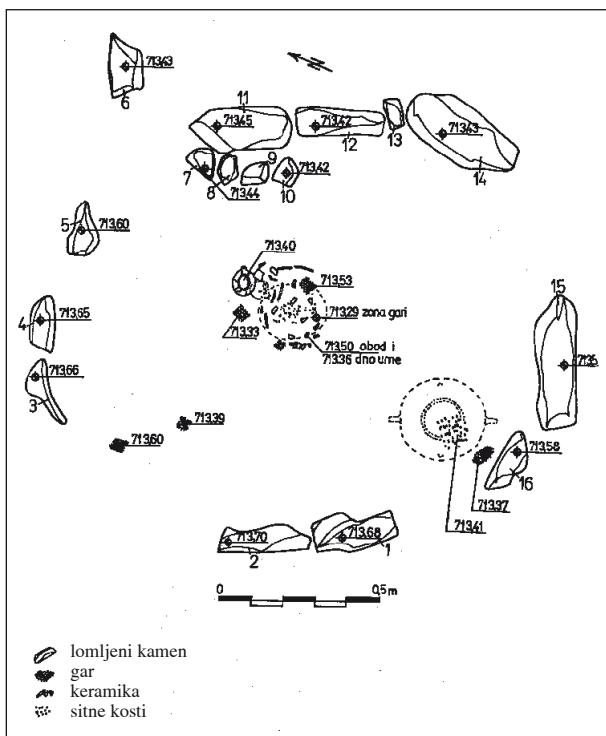
Некропола на окућници Јођић Михајила налази се на једној доста стрмој коси која се спушта према

узаној долини Јођића потока. На самој коси има неколико јаких извора. На ову локацију може се једино стићи долином поменутог потока. Сам улаз, који се налази на источном делу некрополе, заштићен је поменутим бедемом.

Све гробне конструкције које су уочене, укопане (осим истражених још седам–осам) су у слоју изразито тврде глине жутоцрвене боје. Гробови су у целини или делимично били окружени каменим конструкцијама – прстеновима, од усправно постављених камених плоча. Гробне конструкције обележене су бројевима од 1–4. Унутар гробних конструкција 1 и 2 су по два гроба, док је у веома оштећеним гробним конструкцијама 3 и 4 пронађен по један гроб (што не значи да је у њима постојао још неки гроб).²

ГРОБНА КОНСТРУКЦИЈА 1

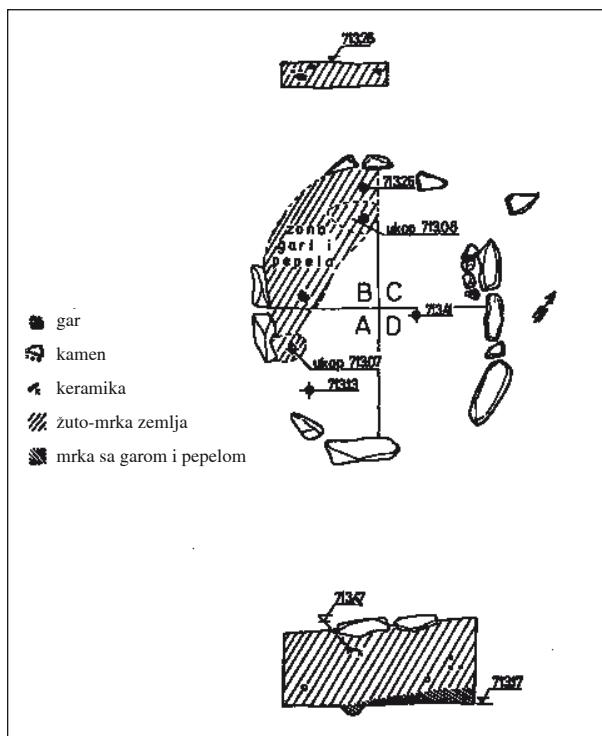
У гробној конструкцији 1 налазила су се два гроба са спаљеним покојницима (Прилог 2, Прилог 2a). Урна коју су ископали власници парцеле, на

Прилој 2. Враће. Окућница Михајла Јођића.
Гробна конструкција I

којој се налази ова некропола, била је постављена покрај јужног краја каменог венца, док се други гроб налазио у центру каменог прстена. Пречник каменог прстена износи нешто преко једног метра. Прстен је само делимично компактан. По свему судећи, већ приликом стављања ових камених плоча није се тежило да се оне постављају једна тик уз другу, већ су ређане да оне визуелно формирају круг или елипсу. Није се много водило рачуна ни о томе да се плоче поставе на истом нивоу, тако да разлика међу њима достиже десетак и више см. Иначе, плоче су постављане на тај начин што је прво ископано одговарајуће лежиште за сваку од њих. Врх периферне урне (оне коју су ископали власници парцеле) био је петнаестак см нижи од врха најближег камена из прстена гробне конструкције. Врх централне урне, пак, био је 18 см нижи од највишег камена у прстену, а за пет см нижи – од врха најниже постављеног камена у прстену гроба.

По свему судећи, цела површина унутар прстена је ископана је до жељене дубине, затим су постављене урне које су потом засуте земљом. У земљи која се налазила изнад самих урни и око њих нашло се на трагове угљенисаног дрвета. Могућно је да су то остаци дрвене конструкције које су штитиле урне од притиска насунте земље. Трагови гара

трашњу ивицу налази се пластичан прстен. Врат је конусан. Прелаз врата у раме наглашен је хоризонтално урезаном линијом. Дршке су троугластог пресека. На једнаком растојању од дршки налази се по једно брадавично испупчење окружено жлебом. Урна је била поклопљена каменом плочом. H – 0,28 m; R1 – 0,10 m; R2 – 0,10 m.

ГРОБНА КОНСТРУКЦИЈА 2

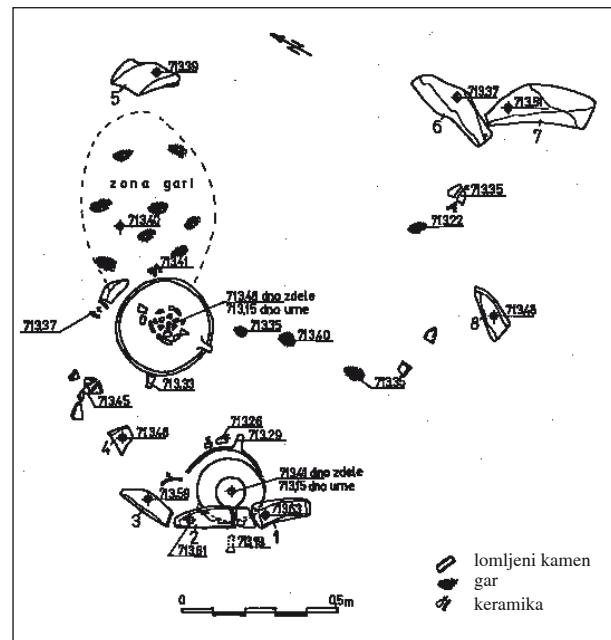
Камени прстен – гробне конструкције 2 сачуван је делимично, и то, само на западном делу, док су остале камене плоче из овог прстена дислоциране (Прилог 3). По свему судећи, пречник гробне конструкције износио је нешто преко једног метра. И у овој гробној конструкцији била су два гроба: централни и периферни. Врх централне урне је двадесетак см нижи од врха камене плоче из каменог венца који је чинио гробну конструкцију. Врх периферне урне, пак, налази се испод најнижег дела камене плоче из венца, односно – ова урна налазила се у целини испод нивоа каменог венца ове гробне конструкције. Око централне урне нађено угљенисано дрво – извесно остатци дрвене конструкције која је штитила урну од притиска земља, као што је то констатовано и у гробној конструкцији 1.

Инвентар

Централни гроб

– Урна са четири хоризонтално постављене дршке, дебљих зидова, добре фактуре, мрке боје, са траговима глачања, израђена је од земље помешане са фином пречишћеним песком (Т. I/4). Обод је хоризонтално профилисан, а уз унутрашњу ивицу има пластичан прстен. Врат је конусан. Прелаз врата у трбух наглашен је жлебом. Трбух је у облику спљоштене лопте. Дршке су троугластог пресека, а на спољној страни украшene су урезаним линијама дуж ивице. Крајеви дршки наглашени су попречно постављеним узаним пластичним тракама полу-кружног пресека. На правилном растојању између дршки налази се по једно брадавично испупчење оивичено жлебом. Дно је пластично наглашено. H – 0,30 m; R1 – 0,10 m; R2 – 0,10 m.

– Здела – поклопац урне централног гроба, је »S« профилације, дебљих зидова, средње фактуре, мрке боје, трагови глачања, израђена од земље помешане са ситним песком (Т. I/5). Обод је хоризонтално профилисан, а уз унутрашњу ивицу има пластични прстен (као и најтипичније урне брњичке културне

Прилог 3. Враћаје. Окућница Михајила Јојића.

Гробна конструкција 2

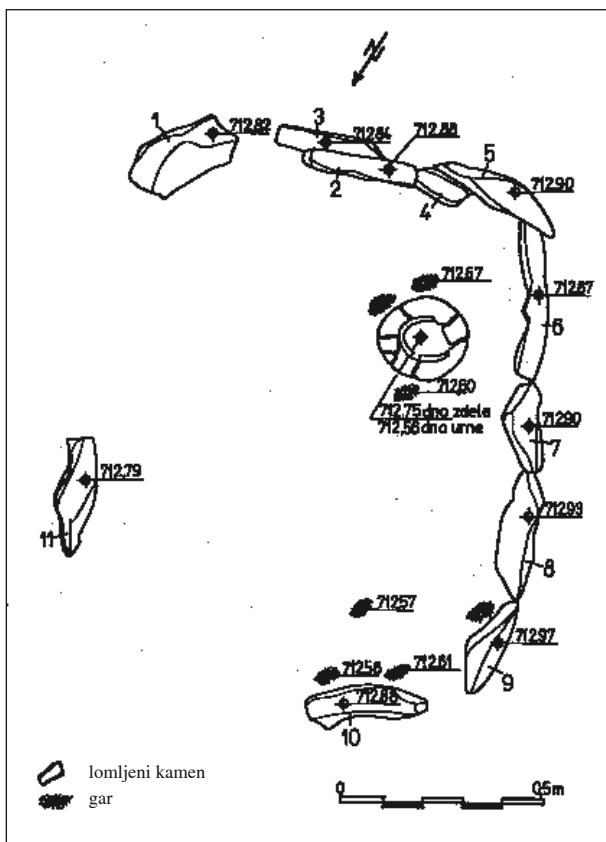
группе). Врат је кратак, левкаст. Трбух је лоптаст. На рамену се налазе две хоризонтално бушне дршке, а између њих – по једно брадавично испупчење. Дршке имају троугласт пресек. H – 0,13 m; R1 – 0,27 m; R2 – 0,12 m.

– Благобиконичан пехар са једном дршком, танких зидова, лоше фактуре, окер боје (Т. I/6). Обод је стањен, отвор елипсоидан, а врат је конусан. На најистуренијем делу трбуха налазе се три правилно распоређена брадавичаста испупчења. Дршка је полукружног пресека и на горњем делу угласто је моделована. H – 0,06 m; R1 – 0,45 m; R2 – 0,03 m.

Периферни гроб

– Урна са две дршке, дебљих зидова, средње фактуре, мркоцрне боје са траговима глачања (Т. II/1). Обод је прстенаст, хоризонтално профилисан, са карактеристичним пластичним прстеном на унутрашњој ивици. Врат је конусан. Прелаз врата у раме наглашен је жлебом. На рамену су две хоризонтално бушне дршке, троугластог пресека, између којих се налази по једно брадавично испупчење. H – 0,30 m; R1 – 0,10 m; R2 – 0,10 m.

– Здела – поклопац периферне урне, »S« профилације, дебљих зидова, средње фактуре, мрке боје, израђена од земље помешане са ситним песком, мрке боје (Т. II/2). Обод је разгрнут и заравњен. Врат је конусан. Прелаз врата у трбух наглашен је хоризонтално урезаном линијом. Трбух је

Прилог 4. Вратице. Окућница Михајила Јођића.
Гробна конструкција 3

благобиконичан, а на његовом најистуренијем делу налазе се четири пластична задебљања. Дно је пластично наглашено. $H = 0,14 \text{ m}$; $R1 = 0,24$; $R2 = 0,10 \text{ m}$.

Прилог

– Шоља са једном дршком, дебљих зидова, лоше фактуре, окерцрвене боје, израђена од земље која је помешана са песком (Т. II/3). Обод је благо разгрнут, задебљан (кружног пресека). Врат је цилиндричан, а трбух лоптаст. Дршка је кружног пресека. $H = 0,07 \text{ m}$; $R1 = 0,09 \text{ m}$; $R2 = 0,07 \text{ m}$.

– Брус језичастог облика од ситнозрног камена (филит ?), сивозелене боје (Т. II/4). Уз заобљени крај налази се мали отвор за везивање. $0,067 - 0,021 - 0,0035 \text{ m}$. Брус је пронађен између централне и периферне урне у гробној конструкцији 2, у нивоу дна урне из централног гроба.

ГРОБНА КОНСТРУКЦИЈА 3 – Гроб 3

Камени венац гробне конструкције 3, који је био овалног облика, оштећен је (Прилог 4). Потпуно је

очувана јужна и западна страна овог венца. У југо-западном делу ове конструкције пронађен је један гроб. Врх урне је 25 см нижи од врха најближих плоча из прстена. Изнад и око урне пронађено је угљенисано дрво, као у гробним конструкцијама 1 и 2. Угљенисано дрво пронађено је у северозападном делу гробне конструкције, што указује да се и у оквиру ње можда налазио још неки гроб.

Инвентар

Инвентар овог гроба сачињавају урна и здела – поклопац урне.

– Урна је мањих димензија са две хоризонтално бушне дршке, тањих зидова, средње фактуре, окер боје, израђена од земље помешане са ситним песком (Т. II/5). Обод је заобљен. Отвор је деформисан. Врат је конусан. Прелаз врата у трбух наглашен је хоризонталним жлебом. Дршке, које су троугластог пресека, повезују горњи део врата и раме. $H = 0,24 \text{ m}$; $R1 = 0,10 \text{ m}$; $R2 = 0,10 \text{ m}$.

– Здела благе »S« профилације, дебљих зидова, средње фактуре, mrke боје, израђена је од земље која помешана са финијим песком (Т. II/6). Здела је деформисана, због чега је добила елипсоидан отвор. Обод је заравњен, а врат – цилиндричан. Прелаз врата у трбух наглашен је хоризонталним жлебом. Трбух је благобиконичан. На рамену се налазе четири брадавичасте дршке. $H = 0,10 \text{ m}$; $R1 = 0,15 \text{ m}$; $R2 = 0,065 \text{ m}$.

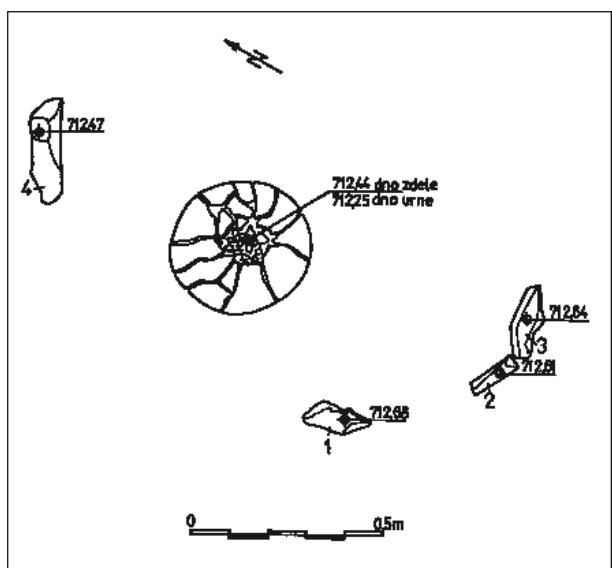
ГРОБНА КОНСТРУКЦИЈА 4 – гроб 4

Од гробне конструкције у *in situ* положају налазе се само два камена са њеног јужног дела (Прилог 5). Врх урне је 20 см ниже у односу на поменуто камење из прстена.

Инвентар

– Урна са две дршке, дебљих зидова, средње фактуре, mrkoцрвене боје, која је израђена од земље помешане са песком (Т. II/7). Обод и највећи део врата недостају. Прелаз врата у раме наглашен је хоризонталним жлебом. На рамену су две хоризонтално бушне дршке, троугластог пресека, између којих се налази по једно брадавичасто испупчење. $H = 0,30 \text{ m}$; $R1 = 0,10 \text{ m}$; $R2 = 0,11 \text{ m}$.

– Здела благе »S« профилације, дебљих зидова, средње фактуре, mrke боје, израђена од финог пречишћене земље помешане са финим песком (Т. II/8). Обод је заравњен. Отвор је деформисан – елипсоидан.

Прилог 5. Вратице. Окућница Михајла Јојића.

Гробна конструкција 4

дан. Врат је цилиндричан, а трбух благобиконичан. На најистуренијем делу трбуха налазе се четири мање језичасте дршке. $H = 0,13 \text{ m}$; $R1=0,28 \text{ m}$; $R2 = 0,13 \text{ m}$. Занимљиво је да недостаје онај део урне из гроба 4 који је био покривен овом зделом!

АНАЛИЗА МАТЕРИЈАЛА

Керамика

У керамици са некрополе брњичке културне групе заступљене су четири керамичке форме, и то: (1) посуде већих димензија, наглашене висине, са хоризонтално бушним дршкама на рамену какве су пет од укупно шест урни са ове некрополе (Т. I/1,4; Т. II/1,5,7), (2) зделе »S« профилације (Т. I/2–3,5; Т. II/1,4,6) са дршкама (језичастим, брадавичастим, хоризонтално бушним) на најистуренијем делу трбуха, од којих су четири биле поклопци урни док је једна служила као урна. Са по једним примерком заступљене су (3) шоље са једном дршком (Т. II/3) и (4) пехари са једном дршком (Т. I/6).

Посуде већих димензија, наглашене висине (урне)

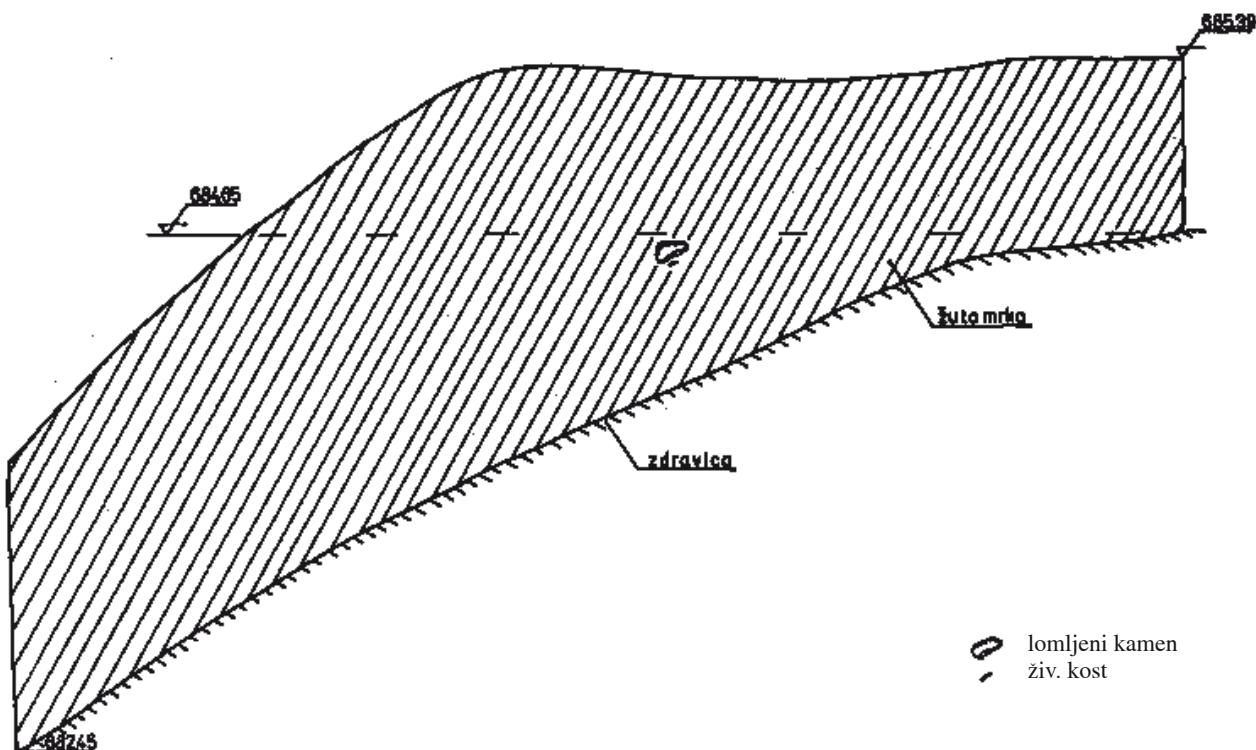
Од пет посуда ове врсте четири припадају истом типу; то су урне са хоризонтално профилисаним ободом, дужим купастим вратом, хоризонтално бушним дршкама и брадавичастим испупчењима на рамену (Т. I/1,4; Т. II/1–7), док једна урна има стањен обод, кратак купаст врат, високо постављене

дршке (које полазе испод обода) и благобиконични трбух (Т. II/5). Три урне са хоризонтално профилисаним ободом имају пластичан прстен на унутрашњој ивици обода. Извесно је да је и четврта урна (из гроба 4) истог типа (којој недостаје обод и горњи део врата) имала исти обод као и ове три урне. Три урне овог типа имају по две хоризонтално бушне дршке на рамену, а једна – четири. Урна са четири дршке је једино до сада пронађена урна брњичке културне групе чије су дршке украшене и, осим тога, завршавају се попречно постављеним пластичним тракама. Аналогије за урне са хоризонтално профилисаним ободом и пластичним прстеном уз отвор су бројне. У ближим регијама аналогије су најизарзитије међу примерцима из: Доње Брњице,³ Доње Топонице,⁴ Горње Стражаве,⁵ Граштице,⁶ Скопља,⁷ Карагача,⁸ Латинског гробља,⁹ Мајилке,¹⁰ Тогочевца,¹¹ Улпијане,¹² Читлука,¹³ Сурдула¹⁴.

Занимљиво је да није сачуван онај део урне из гробне конструкције 4 који је био покривен зделом – поклопцем. За ову појаву могућно је објашњење да је урна претходно била већ окрњена и да је само преостали њен део покривен зделом.

Зделе

Зделе су служиле као поклопци урне осим једне која је искоришћена као урна. Све зделе су варијантне истог типа – у питању су посуде »S« профилације. Једна здела – која је послужила као урна у грбној конструкцији 1 изразито је благе профилације, а за њу је посебно карактеристичан жлеб уз унутрашњу ивицу обода који на неки начин одговара прстену уз унутрашњу ивицу на посудама наглашене висине – урнама са овог локалитета, односно најраспрострањенијој врсти урни брњичке културне групе уопште. Типолошки њој су сличне извесне зделе из Граштице¹⁵ и из Мајилке¹⁶. Готово исте карактеристике (осим жлеба на унутрашњој страни обода) има и здела која је чинила поклопац претходно описаној здели – урни. Оштрије профилације у односу на ову зделу је здела из периферног гроба гробне конструкције 2, којој су донекле слични поједини примерци здела из Граштице¹⁷, Латинског гробља¹⁸ и Улпијане¹⁹. Ови примерци разликују се од зделе из Вратице по знатно наглашенијем дну и већим брадавичастим дршкама. Зделе – поклопци урни из гробних конструкција 3 и 4, типолошки су сличне: имају незнатно разгрнут и заравњен обод, скоро цилиндричан (незнатно левкаст) врат и благобиконичан трбух. На најистуренијем делу трбуха здела из гробне конструкције 3 има брадавичасте,

Прилог 6. Врапче. Окућница Михајла Јођића. Источни профил

а здела из гробне конструкције 4 – мале језичасте дршке. Разлика између ове две зделе је у односу висине и ширине; код примерка из гробне конструкције 3 је мања, а код зделе из гробне конструкције 4 – је већа. Само по левкастом врату разликује се здела из периферног гроба из гробне конструкције 2, у односу на претходно две описане зделе. Здела из централног гроба гробне конструкције 2 разликује се од осталих здела са ове некрополе по томе што јој је обод хоризонтално профилисан, на чијој се унутрашњој ивици налази пластичан прстен, као код најтипичнијих урни брњичке културне групе, и што има две хоризонтално бушне дршке. Директне аналогије за ову зделу нема међу до сада пронађеним брњичким зделама.

Може се закључити да ова керамичка форма из Врапча, и поред неусмјиве сличности са зделама са осталих некропола брњичке културне групе, ипак има неке специфичне типолошке одлике. У овом смислу посебно се издваја здела – урна централног гроба из гробне конструкције 1 која уз унутрашњу ивицу има жлеб, попут прстена на најзаступљенијој форми урни брњичке културне групе. И здела из централног гроба гробне конструкције 2, чији је обод обликован на начин особен за најзаступљенији облик брњичких урни, управо по овом детаљу, представља специфичну керамичку форму.

Шоље

Шоља из Врапца (из гробне конструкције 1) нема директне аналогије међу до сада пронађеним шољама брњичке културне групе. Карактеристичан елемент брњичке културне групе на овој шољи јесте заобљен обод (кружног пресека), испод којег се налази хоризонтални жлеб.

Пехари

И пехар из гробне конструкције 2 нема директне аналогије међу међу до сада пронађеним пехарима са једном дршком брњичке културне групе. По профилацији дршке (угласта профилација на горњем делу) и облику реципијента овај пехар је веома сличан двоухом пехару из Новопазарске Бање.²⁰

Брус

Сличан брус овом примерку из села Врапце чинио је прилог у гробу 7, са некрополе Клучка у Скопљу.²¹

ХРОНОЛОГИЈА

Поставља се питање хронолошког односа испитаних гробова у селу Врапче.²² Имајући у виду чињеницу да се периферни гроб у гробној конструкцији

2 налази делимично испод каменог венца, док се други гроб налази у самом центру, може се закључити да је гробна конструкција подигнута приликом сахране покојника из централног гроба, при чему је камени венац делимично постављен и преко већ постојећег гроба. Према томе, извесно је да је периферни гроб случајно обухваћен овом гробном конструкцијом и да је старији од централног гроба. Највероватније, иста је ситуација и у гробној конструкцији 1 – периферни гроб је старији од централног гроба. Извесно је, такође, да је гроб у југозападном делу гробне конструкције 3 уствари затечени гроб, који је случајно обухваћен каменим венцом подигнутим око гроба у њеном центру, који је, заједно са северним и источним делом каменог венца уништен. С обзиром на централни положај, у односу на камени прстен, гробна конструкција 4 изграђена је за сахрану покојника чији су остаци нађени у једином гробу унутар ње.

Може се закључити: да су периферни гробови (односно гробови који су случајно обухваћени каменим венцима) – старији од централних гробова из гробних конструкција. Према томе на некрополи у селу Врапце постоје два хоризонта захрањивања – старији – без гробних конструкција и млађи који одликују гробне конструкције у виду камених прстенова. У овом тренутку може се са пуно основа претпоставити да та два хоризонта препрезентују две сукcesивне хронолошке фазе брњичке културне групе на овом простору. Иако се тренутно располаже са релативно малим бројем предмета из гробова из Врапца, индикативно је да управо из централног гроба потиче једина урна са ове некрополе са четири дршке (и четири брадавичасте дршке) која је, уз то, и декорисана (урезивањем). Занимљиво је, такође, да је здела која је поклапала ову урну типолошки најразуђенија међу зделама са ове некрополе и једино она има хоризонтално профилисан обод (као код најзаступљенијих урни брњичке културне групе) и две врсте дршака на рамену – брадавичасте и хоризонтално бушне. Осим тога једино су у гробовима у центру каменог прстена нађени прилози (у гробној конструкцији 1 – шоља, а у гробној конструкцији 2 – пехар и брус).

Сондирањем бедема на улазу у некрополу потврђено је да је у питању вештачки одбрамбени објекат, на шта упућују слојеви нанете земље и археолошки налази: керамика (брњичке културне групе), кости и ломљени камен, који су налажени у свим нивоима овог фортификационог објекта. Није, међутим, још увек утврђено да ли је овај бедем шти-

тио саму некрополу или, евентуално, насеље које се налазило одмах покрај некрополе.

Без одговора остаће и питање због чега је једна овако мала, неподесна за земљорадњу, планинска регија, толико густо била насељена да су истовремено настале чак две и то велике некрополе на разтојању од око једног километра. Могућно је да је овакву густину насељености условљавао интерес да се контролише кључна тачка (превој) пута који је повезивао Поморавље са Косовом (у непосредној близини некрополе констатован је велики број вишеслојних насеља на узвишицама, могућно је да су се ту налазиле и градине брњичке културне групе, као што је то утврђено у бујановачко-врањској котлини и у оближњој Сијаринској Бањи). Није искључено да је и рудно богатство у племенитим и другим металима ове регије, која припада можда и најбогатијем златоносном подручју на централном Балкану (у чијем се средишту налази још увек активни рудник злата Леце), утицало на бројност брњичке популације на овом простору. Прилог овој другој хипотези су чести налази шљаке у Јојићу потоку, који с једне стране оивичава некрополу!

¹ Средства за ископавања обезбедили су: СО Медвеђа, Министарство културе Републике Србије, Народни музеј у Лесковцу и Археолошки институт, из пројекта Етнокултурна пројимања централног Балкана и Подунавља у гвоздено доба; стручну екипу, поред потписаних сачињавали су: А. Булатовић, З. Ђорђевић, К. Николић, Т. Стефановић, Ж. Милановић, Н. Цветковић и С. Јоцић, археолози, конзерватори, студенти археологије; илустрације предмета: Милош Савковић; техничка документација Александар Булатовић; геодетска подлога: Катастар СО Медвеђа.

² Експертизу остатака скелета извршила је К. Zoffmann Zsuzanna, антрополог, и констатовала да је у централном гробу гробне конструкције 2 сахрањена *adultus* жена, у периферном гробу у истој конструкцији – *adultus* особа, у гробу у гробној конструкцији 3 – *infans I*, а у гробу у гробној конструкцији 4 – *adultus* жена.

³ Д. Срејовић, Праисторијска некропола у Доњој Брњици, *Гласник музеја Косова и Метохије*, IV–V, Приштина 1959–1960, Т. I/1,4, Т. II/5, Т. IV/1,3–6, Т. V/1–3,5, Т. VI/5.

⁴ В. и Л. Трбуховић, *Дона Топоница, гарданска и словенска некропола*, Прокупље – Београд, 1970, 71, сл. 11, 73, сл. 18, 85, сл. 58.

⁵ Д. Крстић, Праисторијске некрополе у Горњој Стражави, *Зборник Народног музеја*, XIV–I, Београд 1992, Т. III–V, Т. VI/5, Т. VII.

⁶ Х. Мехметај, Праисторијска некропола у Граштици, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 17, Београд 1993, Т. I/3,5.

⁷ D. Mitrevski, A Brnjica Type Necropolis near Skopje, *Starinar* 43–44, 1992/1993, Beograd 1994, Fig. 1/2, 4, Fig. 2/1.

⁸ Д. Срејовић, оп. cit., 105, слика 16–17.

⁹ З. Летица, Пештар у бронзано и гвоздено доба, *Старинар* 32, 1982, Т. IV/1–2.

¹⁰ М. Јевтић, Праисторијска некропола у Пироту – прилог познавању брњичке групе, *Гласник САД*, 6, Београд 1990, Т. II/8, Т. III/10.

¹¹ С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачкој краји*, Београд 1988, 24.

¹² Г. Цветковић-Томашевић, Улпијана – Археолошка ископавања у средишту и јужном делу античког града, *Саопштења Републичкој заводу за заштиту споменика културе XV*, Београд, 1983, Т. VIII.

¹³ Непубликовано, материјал ми је познат из аутопсије

¹⁴ В. Hansel, R. Vasić, *Archaeologica Iugoslavica*, 20–21, 1980–1981, 69, – Abb. 7/1.

¹⁵ H. Mehmetaj, op. cit., T. I/6–10.

¹⁶ M. Јевтић, op. cit., T. II/1–2.

¹⁷ H. Mehmetaj, op. cit., T. I/7.

¹⁸ З. Летица, op. cit., T. IV/4–6.

¹⁹ Г. Цветковић-Томашевић, op. cit., VII.

²⁰ Непубликовано, пехар ми је познат из аутопсије.

²¹ D. Mitrevski, op. cit., Fig. 2/4.

²² Питање релативне хронологије гробова са некрополе у селу Врапче у оквиру брњичке културне групе обрађен је у раду Брњичка културна група у басену Јужне Мораве – Генеза, развој и хронологија, *Старинар L*, Београд 2001, 9–59.

1

2

3

4

5

6

Табла I

1

2

3

5

4

6

7

8

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

Douglas W. Bailey, **BALKAN PREHISTORY, EXCLUSION, INCORPORATION AND IDENTITY,**
London and New York, 2000,
text 287 pp., bibliography 50 pp., index 12 pp., illustrations 40, maps 4, tables 3.

Academic work of the interested foreign scholars in the Balkan countries is often accompanied with comments about »romantic journey and accommodation« but outpouring of anger of the author expressed in unexpected words for the monograph of this kind is certainly an innovation. To this another innovation should be added: literary additions at the beginning and the end of book so the identification of social environment of the individual and community (in the long period between 6500 BC and 2500 BC) is revived with reconstruction of characters from the 7th millennium BC – with Slavic names (Bogdan, Mihai, Sveti, Lika).

In geographical sense under the definition of Balkans are included: northern Greece, Bulgaria (divided into many regions as the result of author's good knowledge of this part of Balkan prehistory), Serbia, eastern Hungarian Plain and northwestern Anatolia. Finally, this thematically and geographically rather freely conceived book speaks »in traditional terms about the Neolithic and Copper Age of the Southeast Europe« (6).

In order to understand more precisely the basic thesis about civilization development of this period, suggested chronological span (6500 BC – 2500 BC) covers the beginning and development of the primary agriculture and similar cycle of the earliest metallurgy of copper and gold in the mentioned region. Primary objective of the author is exploring of the internal structure of the communities – bearers of these basic technologies that even today are essence of the economic life in every settled area. D. Bailey hence set the scene for the key question in the development of Paleoeuropean agricultural and metalworking culture: living and place of the individual as well as the social community in such events – which still for the time being evades generally accepted interpretation.

In the analyses of the inner structure of this main cultural and technologic periods three most important regions had been distinguished: a. northern Greece; b. lower Danube valley, Serbia and east Hungarian Plain; c. south – central Bulgaria. Parallel events have also been followed in the northwestern Anatolia. Although it is not particularly distinguished in the mentioned geographic program the Iron Gates gorge (indicated as »Danubian gorges«) had been treated separately as distinguished cultural and chronological entity. Such attitude of the author at the same time limits the condensed aim of this review – comprehending the position and assessment of the part of prehistory of the Central Balkans (that is Serbia) delineated in such a way.

Monograph is divided in seven chapters, which titles correspond with expected study of the most important results of the internal organization of extensive communities of this region, according to the mentioned chronological span. Titles as: »Set-

ting the scene: the Balkans before 6500 BC (first chapter) or »Continuity or change? burials, lithics, plants and animals« (fourth chapter) or »Transitions to new way of living: the Balkans after 4000 BC (seventh chapter) sufficiently demonstrate completely different approach to the abundant material, typological classification and chronological systems than the »classic« or »standard« methodology of prehistory.

First conspicuous claim (or perplexity) of the author concerns the Mesolithic of the Iron Gates and he asks the question: »Does Balkan Mesolithic really exists?« (36). Author thinks that instead of the distinct, typical Mesolithic, the Balkans is characterized by long-lasting surviving of later Paleolithic stone and bone industry depending of various causes. Here, however, it should be mentioned that settlement at the site Padina dating from the final Mesolithic of the Iron Gates had been published as monograph (1981) by the same author whose later publication D. Bailey takes rightfully as his main source for the synthesis of the same area in the same period (I. Radovanovic, Iron Gates Mesolithic, 1998).

Subsequent very comprehensive analyses of the material culture directed towards the influence that it had on the contemporary social organization start with the second chapter »Building social environment (6500 BC – 5500 BC)«. It concerns the ecology of the settlement, purpose and aim of the architectural models, transfer to the new technologies, use of raw material and finally effects of social and religious conscience. The entering sentence of the second chapter defines it in the following way: »From the middle of the 7th millennium BC people of the Balkans had started to live in new way« (39).

Significant is the conclusion of the author – to mention again »the Danubian gorges« – that establishing of »upstream and downstream settlements« had not started before the middle of the 7th millennium (that is 6500 BC) that means approximately at the same time when other innovations had also appeared: first of all introduction of pottery and figural plastic (e.g. in the Lepenski Vir culture). Therefore this specific culture enters general development after 6500 BC manifested by the selection (ecological) of location for settlement along with establishing of »activity area« (dwelling units within the settlement). Declared differences in relation to the Lepenski Vir culture are, therefore: »in the degree of realization and not in type« (71).

If the first occurrence of pottery is registered in the phase 3 of the development of Lepenski Vir culture and late phase (6) characterized also by houses at Padina (B!) and biconical vessels (T.2.1; 88) then use of the Starcevo type pottery lasted in the Gorge or at Padina almost the entire millennium. That means

that also the »early Neolithic,« classically determined, lasted (at least) for the same period of time.

On the other hand, use of pottery was at first of experimental character and intended for non-functional utilization (ceremonial and medical) so that it had the power of the social medium. Only later pottery vessels were more widely used in everyday activities (cooking) or food storage (containers) (93).

During this post 6500 BC development construction of social milieu or environment was mostly connected with creation of identity of people in certain (previously chosen) parts of the ecological environment but also with differences (or separation) of different groups of people within larger community (114). In that regard other three activities of the development in the Balkans could be distinguished: burial cult, methods of exploitation of plants and animals and ultimately production of stone and flint tools (115). Traditional flint of the Early Neolithic, for instance, used for production of macro-blades is the characteristic of permanent settlements with the houses constructed above ground.

Introducing of agriculture and stock-breeding did not result only in the improvement of the everyday diet or economic growth but it was important for the organizational needs and also resulted in social consequences of the improvement of these new technologies.

Of interest is the thesis about intentional destruction of houses in the settlements of this period, which consider less the accidental and violent fires but supposes burning of houses for the religious or ceremonial purpose. As confirmation for this idea similar explanations for the Vinča culture settlements at Divostin and Selevac in Central Serbia (joint American-Yugoslav projects) have been referred to.

Introduction of the earliest copper metallurgy and its further development are based on primary prestigious use of this metal for producing various jewelry or its use in cosmetics. Massive tools and weapons have been produced sometime later but even their use is mostly of presentation character and for ritual ceremonies. Hence they were also, in the earlier phase, primarily of decorative and symbolic character (214). In addition, copper had likeable characteristics like color and luster but it is not emphasized, not even mentioned, in the monograph that most valuable quality of copper (as all other metals) is that by continuous remelting it could be used as the raw material of unlimited duration.

Emphasizing in that matter contemporary copper mine in Ai Bunar (Thrace) as well as other ore deposits in that region, author mostly leaves out mining shafts in the Eastern Serbia, mentioning

the Vinča culture mine Rudna Glava mainly as additional evidence, locating it in the Western Serbia (!) (Fig. 4.1; 118). In the chronological outline of the main Balkan cultures Late Eneolithic Kostolac culture in Serbia has also been omitted (Fig. 1.3; 13). Even Majdanpek mentioned as important source for the later production of copper is situated in northern Transilvania (!) (255).

Even though there is positive evidence for advanced (Early Eneolithic) copper mining and the mass production of jewelry, small tools and series of massive tools and weapons, it is, nevertheless, emphasized that there are no smelters and foundries. Therefore, the earliest stage of primary metallurgy connected with handicrafts along with the establishing of the first production centers (i.e. Pločnik) have not been taken into account.

Changes of population as a consequence of migrations author also explains in a different way. He particularly strongly opposes the theory of violent migrations of peoples from the steppe during the Eneolithic of the Southeast Europe »aggression of storming groups of arsonists is not probable« (260). Conflagrations should be preferably explained – according to the author – as the identity relations towards the own house and hearth (identification or negation) – than as if they were always the consequence of violence or accident. Similar attitude could be discerned concerning possible (armed) confrontations between the communities of that period so there was no place in the monograph for the warlike (violent) events.

In the concluding chapter is pointed out that all social processes in the examined, long-lasting period in the Balkans could be expressed with three general phenomena: separating, incorporation and further projection of social movement. In contrast to the simplified solutions in the former investigations of prehistory, the essential development of the culture is much more complex and depends on gradual changes of the internal social organization.

The monograph of D. Bailey is according to its contents an interesting reaction, simply stated, to the contemporary typological and stratigraphical prehistory with the emphasis on the new components of mutual identification of individuals and communities in the critical (but also long) period of introduction of basic technologies within examined geographic territory: agriculture and metallurgy. It is more correct, as it seems that both approaches to the investigation of prehistoric culture do not mutually exclude but are only two aspects of the same procedure.

Their unity in the future works is, hence, not only necessary but also inevitable.

Borislav JOVANOVIC

Stefan Hiller und Vassil Nikolov, KARANOVO, DIE AUSGRABUNGEN IM SUDSEKTOR 1984–1992,
I. Archäologisches Institut der Universität Salzburg.–Archäologisches Institut mit Museum der Akademie der

Wisenschaften, Sofia. 1997. Bnd. I; pp 1–480; Bnd. II, Tl. I–XXXIII; 1–172.

ВАСИЛ НИКОЛОВ, ПРОУЧВАНИЯ ВРХУ НЕОЛИТНАТА КЕРАМИКА В ТРАКИЯ

Керамичните комплекси Караново II–III, III и III–IV в контекста на северозападната Анатолия
и Югоисточне Европа, издателство Агато, София 1998, стр. 1–237, Т. 1–21, Карта 1–5

Тел Караново, насеље неолита и енеолита (халколита) у Тракији, ископавано још пре другог светског рата (В. Миков), систематски истраживано у послератном периоду и поново

проучавано великим контролним ископавањима аустријско-бугарске експедиције под руководством С. Хилера (Hiller) и Г. Ил. Георгиева, а касније Хилера и В. Николова, један је

од најзначајнијих локалитета тих периода у југоисточној Европи. Заједно са Винчом у Србији он пружа комплетну хронолошку и историјску слику ових периода на тим подручјима, при чему је у Караповоу тежиште на ранијим а у Винчи каснијим етапама неолита.

Монографија Карапово у редакцији Хилера и Николова, конципирана је интердисциплинарно са низом прилога разних аутора из свих области археолошких проучавања, но и са гледишта природних наука. Књига је посвећена у првом реду представљању комплетне грађе са самог локалитета и утврђивању његовог положаја у оквиру подручја Тракије. Питање контаката и веза са ширим подручјима Балкана, карпатске котлине и Анатолија, дотакнута су тек свим сумарно. Како наводе сами истраживачи публиковању тих проблема биће посвећени други каснији радови. Једна таква монографија међутим је већ изашла. То је књига В. Николова посвећена керамици и контактима са тим подручјима. С тога смо и сматрали корисним да ове публикације прикажемо истовремено, утолико пре што смо се истом проблематиком бавили и сами, но полазећи од истраживања у Македонији и Србији, пре свега група Анзабегово–Вршник, Старчево и Винча. Биће корисно упоредити резултате у овим деловима Балкана и показати како њихова поклапања тако и разлике.

После кратког поглавља о природном окружењу насеља у Караповоу (H. Egger), следе делови текста посвећени археолошким проблемима. Овде су свакако најважнији прилози С. Хилера (поглавље 2) о циљевима истраживања, ископавањима и стратиграфији (стр. 19 и д.), архитектури (стр. 55 и д.) и Николова (периодизација и хронологија 49 и д.) и керамици (стр. 105 и д.).

Контролна ископавања вршена су на јужном сектору тела (стр. 33, сл. 2, 1) по систему блокова димензија 10×10 m, подељених у по 4 квадранта, са откопима 5–10 cm. Истражена површина је у свом горњем делу била знатно оштећена, те су истраживања горњих слојева заузела мање места. У погледу коришћене терминологије Хилер особито истиче разлику између археолошких слојева и хоризоната и културне стратиграфије. Насеобински слој (*Siedlungsschicht*) је слој непосредно везан за један хоризонт становља. Културни слој (*Kulturschicht*), представља слојеве и хоризонте везане за једну ширу етапу културног развоја, а фаза (то је смисао немачког *Stufe*) за један део овакве етапе. Ово је утолико важније што су многи археолози после другог светског рата, а неки чак и до данас сваки хоризонт везивали за одређену фазу, некад чак и културну групу, што је код упоређивања материјала са истовременим локалитетима често доводило до потпуне забреke и контрадикције.

Обрађујући периодизацију и хронологију Караповоа, В. Николов је разрадио и проширио класичну периодизацију Георгијева са 4 великих етапа неолита на источном Балкану, Карапово I–IV, додајући још и међуфазе Карапово II, III и III–IV. При томе на истраженом сектору, Карапово I припадају хоризонти 1–3, Карапово II, 4–7, Карапово II–III хоризонти 8–9, Карапово III хоризонти 10–12, Карапово III–IV хоризонт 13 и Карапово IV хоризонт 14.

Треба истаћи да се у ранијим ископавањима на североисточном и југозападном сектору налази још један хоризонт везан за Карапово I (стр. 141–142), док се у Караповоу IV, већ према самом материјалу и могућности конфронтацији

рања са винчанском групом може рачунати са више фаза како смо то показали на другом месту.¹ У својој периодизацији Николов раном неолиту приписује Карапово I и II, средњем Карапово II–III, а касном Карапово III и III–IV. У нашој периодизацији, заснованој на Теохарисовој (Teocharis) периодизацији грчког неолита, већ би Карапово II припадало средњем док би каснији неолит започињао са Караповом IV.

Поглавље о архитектури обрађено је веома детаљно. При томе је описана и илустрована планом свака кућа (стр. 76, сл. 4, 1 и д.) док су поједињи хоризонти и профили илустровани уз поглавље и стратиграфији (стр. 8 и д., сл. 2, 6 и д.). С обзиром на очуваност горњих слојева ови подаци и илustrације односе се само на периode Карапово I и II а у једном случају на Карапово III.

Куће су четвртасте, готово квадратног облика (димензија $5\text{--}6 \times 6\text{--}7$ m) са зидном конструкцијом од кола оплетењем прућем и облепљеног кућним лепом, док су у грађењу крова коришћене облице или даске (уп. прилог E. Texel-Zettler, стр. 93 и д.). Углавном су једно а ређе двodelne (хоризонт I, III и IV Карапово I–II). Пећ се налази поред једног зида а улаз је по правилу на насправној страни зграде. Неке куће (III, 1–3; IV, 1; B, 2–3 Карапово I касно и Карапово II) имају такозвани анекс, дозидану мању зграду са пећи која је могла служити као летња кухиња или вероватније као стамбени простор за старе чланове домаћинства. Пада у очи континуитет у облику зграда а и у њиховом распореду. То је особито видљиво на прелазу из Карапово I у Карапово II (стр. 41, и д. сл. 2, 10–11). Од хоризонта III пролази између кућа посuti су шљунком. Такође је видљиво да се у свим фазама налазе две разне оријентације кућа, што је још увек необјашњено.

Поглавље о керамици (стр. 105 и д.), Николов је обрађио детаљно и свестрано. Посебно су приказане фактуре керамика и затим карактеристични облици и орнаменти. Ипак, овом раду могле би се учинити неке замерке и то:

Николов је материјал обрадио према основним етапама караповског развоја (Карапово I–IV). Поставља се међутим питање да ли би детаљнија анализа по стамбеним хоризонтима и слојевима пружила могућност финијег интерног разврставања. То наравно не мора бити, али је рецимо у обради групе Анзабегово–Вршник у Анзабегову омогућило издвајање фаза Анзабегово Ia–c². Уосталом сам Николов (уп. стр. 141 и д.) говорио о једном касном хоризонту Карапово I и у вези са тим указује на постојање више фаза Карапово I. Такође је сигурно да се у Караповоу IV које се углавном паралелише са винчанско–турдашком фазом и њеним етапама до градачке фазе, типолошки издвајају налази раног периода (Винча–Турдаш Ia, уп. Т. I, 5–7) и фрагменти са орнаментима спонова урезаних линија (Т. I, 29–31) који су блиски градачкој фази.

Поделу на облике и варијанте по типовима, Николов је извршио поуздано и свакако као најбољи познавалац овог материјала. Облици су, међутим, готово искључиво документовани мањим фрагментима, што чак и стручњаку коме фазе Караповоа нису стране чини тешкоће. Било би добро да је за сваку своју фазу Николов приложио и типолошку табелу.

Можда је било могуће извршити и квантитативно–статистичку анализу по етапама Караповоа, нарочито с обзиром на ауторову проширену поделу. Тиме би се вероватно јасније издвојиле поједине фазе чији је материјал некада врло

сличан. Наравно да се при томе поставља питање да ли исечак који представљају контролна ископавања даје довољно могућности за такав захват.

Фактуре керамике које је Николов поделио по етапама Караново I–IV, добрим делом се могу паралелисати са онима у групи Анзабегово–Вршник, на шта овде посебно указујемо: Црвена фина керамика са енгобом сигурно се везује за фактуру 3 m (црвену и mrку) која је у Анзабегову доминантна од Анзабегово Ib до почетка Анзабегова IV, али се у Карапанову налази само у Карапанову I: mrka фактура (D) Карапанова I и II биће близка фактури 3c фазе Анзабегово I и II. Теже је упоредити сиве, сиво црне и црне фактуре оба подручја, иако се сива фактура (B) Карапанова II/III–IV најпре може паралелисати са mrком и mrko-црвеном фактуром 3e Анзабегова–Вршника која је особито типична за Анзабегово–Вршник III–IVa ретка у фази II, утолико пре што се и на карапановском материјалу запажају линије неуједначеног глачања које подсећају на рендисање (*gemaserte Ware*) што је особито карактеристично на Вршнику и у Анзабегову³.

Што се тиче облика и орнаментике треба посебно истаћи:

Водећи облици грнчарије Карапанова I и II и Анзабегово I и II битно се разликују. У Карапанову су то пехари у облику лале (*Tulpenbecher*), у Анзабегову лоптasti и полулоптasti судови често са различито профилисаним ободом. У Карапанову и они су по правилу украсавани белосликаним мотивима. Фактура је идентична са оном у Македонији, али су мотиви различити. При томе се у Карапанову и појављује мотив спирале који се на централном Балкану, у сликању орнаментиши јавља тек са фазом Анзабегово–Вршник III и Старчево III и то сликан тамно не црвеном. У Карапанову II такође је типична и сива керамика која се у малом броју појављује и у етапи I, орнаменти широких, плитких канелура. Ове су типичне и за Анзабегово–Вршник II. Такође се у Карапанову појављује и заобљена здела са изразитом тенденцијом ка биконичности, украсена таквим канелурама (Карапаново I, T. 32, 23 и 57, 15) као паралела анзабеговским зделама периода II⁴. Широке плитке канелуре не би требало да постоје у Карапанову II/III (стр. 137 и д.) али су у том облику илустроване у делу Николова о неолитској керамици (Проучавања) у том периоду (T. 1, 3, 5, 6). У Карапанову II/III појављују се први пут дугмasta дршка и зделе или тањири са задебљаним ободом који у каснијим фазама добијају разне варијанте, док се пехар са дугметастом дршком »Bierkrug« јавља само у Карапанову II/III и III. Поменуте дршке и задебљани ободи познати су међутим у групи Ангелци–Зелениково II, која се у раној етапи ограничава на долину Струмешнице, а касније шири и ка скопској котлини. Почетак ове групе може се датирати око Карапанова II и почетка III, можда Карапаново II/III. Занимљиво је међутим да те форме винчанска група преузима у својим јужним варијантама, а у раним винчанско-турдашким етапама, што очигледно указује на културне и временске контакте са Ангелци–Зелениково II⁵.

У Карапанову III/IV и IV јављају се биконичне зделе у својим раним варијантама (угласте-carinated, са врло ниским горњим конусом, ређе и са ниским цилиндричним вратом). У Карапанову IV оне су нарочито украсене канелурама али без преплета. Ти облици типични су за винчанско-турдашку фазу Ia. Не јављају се међутим у Анзабегово–Вршник у највишим слојевима Анзабегова, где винчански материјал по-

казује одлике Винче Турдаша Ib, али се вероватно са типичним анзабеговским материјалом помешао поремећајима⁶.

Отуда се може помислити на известан временски паралелизам Анзабегово Вршника IV и Винче Турдаша Ia.

У вези са овим временским и културним односима треба још указати на следеће: у групи Анзабегово–Вршник кроз све фазе, мада у малој количини заступљена је *impresso* керамика која се у Тракији углавном ограничава на Карапаново I–II. (Карапаново стр. 139). Насупрот томе *barbotine* керамика није позната у Карапанову.

Посебно треба истаћи да на Централном Балкану у групама синхроним са карапановском секвенцом (Анзабегово–Вршник II–IV, Старчево Ia и III) наставља се коришћење сликање керамике која се сад украсава тамном бојом на светлом посуђу. Само у Анзабегово–Вршник II у мањој мери, а у Старчеву Ia чешће још се задржава бело сликање. Ситуација у Тракији је међутим друкчија и још недовољно разјашњена. Како је већ истакнуто у најмлађим хоризонтима Карапанова I (Карапаново стр. 141 и д) појављује се уз бело и сликање тамном бојом. У даљим фазама оно се у Карапанову губи. Међутим у другим локалитетима Тракије, тако посебно на Азмашкој могили код Старе Загоре и у Казанлику, бело сликање остаје даље у употреби на светлој керамици паралелно са тамном, редукционо печеном керамиком и канелованом декорацијом. Тако је Азмашка могила са елементима Карапанова I синхрони са Карапаном II, у Казанлику исту ситуацију констатујемо у хоризонтима XVII–XI а изгледа чак и X–IX који се према облицима грнчарије дају упоредити са Карапаном II/III (Николов, Поучавања, стр. 48 и д). То, дакле јасно указује на две балканско-анадолске регије, северну и јужну, о чему ће још бити говора.

За утврђивање синхронизма значајна је и релативна хронологија групе Анзабегово–Вршник. Фаза Ia–c може се паралелисати са Пресесклом Тесалије, али уз следеће напомене: У том периоду појављује се и керамика са дубоко усеченим орнаментима, а од фазе Ib типични су сликани степенасти мотиви карактеристични за Сескло групу. У Анзабегово Ic први пут се јавља идол крушакастог типа који је типичан за Пресескло период, али се јавља и у Анзабегово II. То указује да се Анзабегово–Вршник I појављује крајем тесалског Пресескло периода, а можда је онда делом паралелно са Карапаном II, док би се Анзабегово II могло синхронизовати делом са Карапаном II a можда и Карапаном III/III. У сваком случају немогуће је паралелисати Анзабегово–Вршник II са Карапаном III/IV како је претпоставио Николов⁷.

Низ даљих поглавља монографије Карапанова обрађује друге карактеристичне појаве материјалне културе. Поглавље 7 (P. Hoglinger, стр. 147 и д) говори о глиненим предметима при чему треба особито поменути пројектиле за праћу типичне за Карапаново I–II. У поглављу 8 обраћено је оруђе од кости и рога (стр. 157 и д) као и од камена (стр. 197 и д), оба од истог аутора. Кремено оруђе у поглављу 10 (стр. 212 и д) приказали су И. Газов и В. Курчатов. Посебно треба истаћи да се овај технокомплекс разликује од мезолитског, а да веће промене у технологији наступају у Карапанову II/III што је сигурно значајно и са културно-историјског аспекта. Пада у очи недостатак нуклеа што показује да су оруђа прављена ван насеља, свакако на месту одакле је добијана сировина. Поглавље 11 (M. Scobacher) описује отиске асуре (стр. 229 и д) док је жртвенике, који имају добре паралеле у

групи Анзабегово–Вршник приказао W. Gauss (стр. 235 и д.). Доста уопштено представљена је пластика са карактеристичним седећим и стојећим статуэтама, оним са хипертрофираним вратом које се прате до Карапанова III и коначно стеатопигним фигуринара рађеним у два дела какве су познате у Анзабегову–Вршнику II–III⁸. Ово поглавље (стр. 255 и д) дело је Р. Hiptmayra. Најзад накит и одевни предмети описаны у поглављу 14 (стр. 271 и д., Р. Hoglinger). Поглавља 18/22 третирају трагове употребе на кременим оруђима (М. Гурова стр. 363 и д.), апсолутну хронологију по калибрираним датумима 14–C (J. Gorsdorf стр. 377 и д.), животињске кости (B. Okeny – L. Bartosiewicz стр. 385 и д.), школке (стр. 425 и д., Р. Holinger) коначно палеоботаничке налазе (U. Thanheiser, стр. 429 и д.). Изнети подаци углавном се уклапају у већ познате основне чињенице са неолитског Балкана.

Више пажње заслужују датуми 14–C. Аутор (Gorsdorf) предлаже следеће датуме: Карапаново I 6000–5750, Карапаново II 5750–5500, Карапаново III 5500–5380. Ова датирања углавном се добро уклапају у апсолутну хронологију неолитских култура Балкана на основу калибрираних датума. Ако се међутим има у виду да датуми за Карапаново II углавном потичу из каснијих хоризоната тога периода (Карапаново стр. 379), као и релативно-хронолошки однос Пресескло/Анзабегово Вршник/Карапаново I–II онда би и почетак Карапанова II могао бити нешто ранији, око 5800 пре н.е., што би наравно повлачило за собом и нешто раније датирање почетка тесалског средњег неолита (Сескло). С друге стране датум за Карапаново III, са завршетком око 5280 добро би се уклапао са датирањем винчанске групе: ако најстарији сигурни датум за Винчу, 5270 потиче са дубине 8,7 м те значи са краја фазе Винча–Турдаш Ia, онда се ова фаза у својим почецима мора преклапати са крајем Карапанова III, односно сада III/IV по Николову, што одговара и типолошким и стратиграфским запажањима, између осталог и за период Анзабегово–Вршник IV⁹.

Поглавља 15–17 (стр. 285 и д., I. Schler, S. Hiller и T. Kančeve-Ruseva), дају само преглед материјала каснијих етапа Карапанова V и VI који су добијани из јама и корисно допуњују слику о културном инвентару насеља. Закључна разматрања углавном сумирају податке о основним карактеристикама и хронологији поједињих етапа Карапанова.

Треба још додати да су сва поглавља која се тичу археолошког материјала и резултата истраживања помоћних наука, пропраћена низом табела и кратким описима покретног материјала што знатно употпуњује и олакшава коришћење монографије.

Дело В. Николова, посвећено проучавању неолитске керамике у Тракији које је у претходном излагању већ више пута узимано у обзир, озбиљна је и значајна монографија која доноси низ података, запажања и детаља корисних за утврђивање релативне хронологије на подручју од Мале Азије до Централног Балкана. Та запажања у многоме потврђују, али нека и отварају питање релативно хронолошких и културних односа у овим регијама које смо изградили за снивајући се на материјалима Централног Балкана, првенствено група Анзабегово–Вршник, Старчево и Винча. Њих Николов више није могао да узме у обзир с обзиром на време када су објављене наше последење синтезе.

Одмах треба рећи да Николов овде даје поновљењи приказ основних карактеристика керамике Карапанова II/III,

III и III/IV, које су изнете у монографији Карапаново. Детаљно је међутим обрађена стратиграфија низа локалитета који потврђују културни и релативно хронолошки однос Карапанова I и каснијих етапа у Тракији (стр. 23 и д) међу којима су посебно значајни Азмашка могила и Казанлак. Посебно су вредна, те заслужују и већу пажњу његова разматрања о синхронизмима и културним везама са северозападним Анатолом и југоисточном Европом.

Његов захват у Анатолу шири је од нашег и обухвата већи број локалитета (стр. 164 и д.) иако је изостављено насеље Can Hassan на које смо се ми осврнули¹⁰. При томе треба посебно истаћи следеће:

Фазе I и II у пећини Yarimburgaz Николов везује за Карапаново II а касније хоризонте, од III за Карапаново III/IV и IV (стр. 166 и д.). Овде треба поменути да висок проценат светле и тамне керамике у Yarimburgaz I упућује или на Карапаново II, или пак на један центар у коме се почиње издвајати тамна монокромна грнчарија као водећа појава. У Yarimburgaz III јавља се лоптаст суд са високим вратом као и пехар са једном дршком који упућују на период Карапанова II и Сескла, што би ишло у прилог нашој оцени фазе Yarimburgaz I¹¹.

У Orman Fidanligi у Северозападном Анатолу Николов налази паралеле за хоризонте I–III у Карапанову I–II а за хоризонт IV у Карапанову III (стр. 175). Међутим, у Orman Fidanligi I–III типична је керамика са великим тамним и црвеним спиралама на светлом позају као и варијанте биконичних тамних монокромних здела које су типичне за Карапаново III/IV и IV и за винчанско-турдашку фазу Ia, чиме се анатолски локалитет датује у знатно каснији период. У Orman Fidanligi IV јављају се зделе добро рашчлањеног профила које су карактеристичне за каснију винчанско-турдашку фазу (крај IIb). Тако на том локалитету постоји hiatus који попуњавају налази из Kesh Kaya везани за Винчу Турдаш I¹².

Налази раног неолита (IX–V) на Криту, дају се данас боље определити у својој хронологији, него што нам је то било могуће раније. Како показује Николов (стр. 183 и д.) биконичне зделе тога периода на Криту одговарају облицима Карапанова III/IV и IV близким почецима винчанске групе. У истом смислу указују и урезани боцкани орнаменти на које после раног неолита V надовезује на Криту канелована орнаментика¹³.

Говорећи о винчанској групи (Шумадија, Јужно Поморавље, Косово, Банат) Николов је правилно сврстава у период Карапанова IV, али допушта да би налази из неких јама могли бити и старији (Карапаново III/IV, стр. 197 и д.). Овде треба међутим поставити питање хомогености налаза из јама које садрже старчевачки и винчански материјал. Очигледно су Николова збунила разматрања Г. Лазаровића (Lazarović) о касним етапама Старчева и раним Винче, као и све присутије идеје о протовинчанској култури. Како је међутим показао В. Шир (Schier), идеја о Протовинчи је заснована на погрешном тумачењу овог појма онаквог како га је у археологију увео Срејовић. Иако се извесно пресецање касног Старчева са почецима Винче не може искључити, њему се очигледно данас приписује далеко превелики значај¹⁴.

У контактној зони између културних подручја Централног и западног Балкана, у басену Струме значајно је неколико локалитета, особито Сапарева Бања и Блгарчево. Николов датира њихов почетак у Карапаново III/IV, после чега се може пратити и њихова даља еволуција у периоду Карапанова

IV (стр. 192 и д.). До приближно истог резултата дошли смо поређењем са групама Анзабегово–Вршник и Винча при чму се у развоју у време винчанске групе може постићи финија хронолошка подела но што је она дата у односу на Карапово IV¹⁵.

Слична је ситуација и у североисточној Бугарској северно од Старе планине где је познато више локалитета и мањих регионалних група које углавном припадају балканско-анадолском комплексу млађег неолита и карактерише их тамна монохромна керамика, особито Подгорица, Копривец и Усое (стр. 205. и д.) и оне се датирају претежно у касно Карапово. За Подгорицу Николов претпоставља почетак у Карапову II/III. С обзиром на појаву пехара у облику крина и плитких широких канелура вероватније се овај датум може померити у Карапово II. За развој у Карапову IV поређење са винчанском групом даје могућност финијег разврставања у оквиру фаза Винча–Турдаш¹⁶. То исто важи и за групе у Румунији, као што су Дудешти и Боиан, на које се Николов посебно осврће. Међутим треба истаћи да је његово датирање фазе Боиан–Болинтињану (Bolintineanu) у време касног Карапова IV неоправдано (стр. 211 и д.). Облици здедла ове фазе сигурно се везују за Винчу–Турдаш I. Фрагменти са орнаментом бодљикаве жице типични за ту фазу Боиан групе, у Винчи су нађени у слојевима Винче–Турдаш Ib¹⁷. Групу Винча–Дудешти (Dudești) коју је у Олтенији недавно издвојио М. Ника (Nica) Николов није разматрао. У њој се може пратити еволуција кроз винчанско-турдешку до у винчанско-плочничку фазу¹⁸.

Без обзира на ове разлике закључци до којих смо независно један од другог дошли Николов и ми у вези комплекса са тамном монохромном керамиком, нашим млађим балканско-анадолским комплексом веома су близки. Види се, наиме, да се очигледно ради о два комплекса, оним са светлом монохромном, често сликаном керамиком, старијег и оном са тамно монохромном керамиком, млађег, балканско-анатолског. У Анатолију овај последњи махом је раширен на северу, иако сигурно постоје и прекорачења овакве границе (напр. делом Orman Fidanligi). Појаву овог комплекса објаснили смо тзв. сукцесивном миграцијом, при чму термин миграција није сасвим адекватан: ради се не само о махом мањим и спорим померањима земљорадника у потрази за новим обрадивим земљиштем, већ сигурно и о контактима, пружањима становништва културним утицајима (акултурацији) на којима инсистира Николов. Тиме се и може објаснити дуги процес постепеног ширења балканско-анадолског комплекса млађег неолита од Анатолија

до Централног Балкана и Карпатске котлине. Између ових ставова разлика је заправо више у терминологији него у самом механизму настанка овог комплекса.

Овај осврт на нове публикације са територије Тракије и шире Бугарске и њихово поређење са резултатима радова на Централном Балкану јасно показује да се постигнути резултати знатним делом поклапају. Разлике које се понекад појављују више су израз неједнаког степена истражености. Оне међутим указују и на правац у коме се у оба подручја Балкана морају развијати даља истраживања и њихова стална међусобна конфронтација.

Милутин ГАРАШАНИН

¹ M. Garašanin, Der späte balkanisch-anatolische Komplex ein Rückblick nach vier Jahrzehnten. *Starinar* XLVIII, 1997, 15 ff. (са ранијом литературом)

² M. Garašanin, Kulturstromungen im Neolithikum des südlichen Balkanraumes. *Prähist. Zeitschrift* 73, 1, 1998, 25 ff.

³ За фактуре уп. *Ibid.*, 30 f.

⁴ *Ibid.*, 36 f. и одговарајуће илустрације.

⁵ За групу Ангелији-Зелениково II *Ibid.*, 43 f., Abb. 15.

⁶ *Ibid.*, 38f., Abb. 13.

⁷ У том смислу треба можда ректифицирати став у *Ibid.*, 38 ff.

⁸ *Ibid.*, 35 f., 45 f.

⁹ За апсолутну хронологију: M. Garašanin, *op. cit.* (нап. 1), 30 (са даљом литературом).

¹⁰ *Ibid.*, 23.

¹¹ *Ibid.*, 22. M. Ozdogan, i dr., An interim report on excavations of Yarimburgaz and Top Tepe in East Thracia, *Anatolica* 17, 1991, 66 ff, fig. 8, 3–4. M. Garašanin, *op. cit.* (нап. 1) 23.

¹² M. Garašanin, *op. cit.* (нап. 1), 22 (са даљом литературом); T. Efe, Excavations at Orman Fidanligi an inland Anatolian site with Proto-Vinča Elements. *The Vinča Culture its role and culture connections*, Symposium Timisoara 1996, особ. 44 ff., fig. 5 ff.

¹³ M. Garašanin, *op. cit.* (нап. 1), 24.

¹⁴ W. Schier, Proto-Vinča. Zum Übergang von der Starčevo-zur Vinča Kultur im Südosten des Karpatenbeckens. *Antidoron-Festschr. D. Srejović* 1997, 155 ff.

¹⁵ M. Garašanin, *op. cit.* (нап. 1), 28 f.

¹⁶ *Ibid.*, 25f. X. Тодорова – J. Вајсов, Новокамената епоха в Благария, 127 ff, 137 ff. И одговарајуће илустрације.

¹⁷ M. Garašanin, *op. cit.* (нап. 1), 26 f.

¹⁸ *Ibid.*, 28 ff. M. Nica, Le rôle de la civilisation Vinča à la génesis et à l'évolution néolithique d'Oltenie, *Vinča Culture and its role and cultural connections* (нап. 13), 105 ff.

J. Maran, KULTURWANDEL AUF DEM GRIECHISCHEN FESTLAND UND DEN KYKLADEN IM SPÄTEN DRITTEN JAHRTAUSEND, v. Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer und frühen Eisenzeit. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Band 53, Teile I–II; 574 S. + Tafeln

Das neuerschienene zweitelige Werk von Joseph Maran ist, in den letzten Jahrzehnten eine der wichtigsten Veröffentlichungen zur frühen Metallzeit (Teil I) des ägäischen Raumes und seinen Beziehungen zum Kulturwandel in den benachbarten Gebieten, von Westkleinasien bis zum zentralen Mittelmeerraum und vom

ägäischen und adriatischen Hinterland, über den Balkan, bis zum Karpathenbecken und dem Alpenraum.

Nach einer kurzen Einführung werden im Kapitel 2 (pp. 7 ff.) die kulturhistorische Entwicklung und kulturelle Nachfolge im Rahmen des Chalkolithikums und der frühen Bronzezeit des

ägäischen Raumes (Frühhelladisch I–III) kritisch behandelt und ihrer räumlichen Verteilung gemäss in mehreren Abschnitten besprochen. Im Kapitel 4 bespricht der Verfasser den Kulturwandel in der Wendezeit Frühhelladisch II/III wobei alle archäologisch fassbaren Aspekte (Siedlungswesen, Architektur, Bestattungssitten, Keramik, Kleinfunde, Metallurgie, jedoch auch die gesellschaftlichen Verhältnisse und die Wirtschaftsformen ihren entsprechenden Platz finden (pp. 161 ff.). Dazwischen wird das Kapitel 3 eingeschoben (pp. 157 ff.) das der absoluten Chronologie gewidmet wird. Im zweiten Teil des Werkes werden die Beziehungen der benachbarten Gebiete zur Ägäis in der Wendezeit FH. II/FH. III ausführlich erörtert (pp. 307 ff.), wobei für jedes Gebiet auch die chronologischen Fragen behandelt werden. Kapitel 6 (pp. 427 ff.) bietet eine kulturhistorisch-chronologische Gesamtauswertung der Ergebnisse die von einer Zusammenfassung (Kapitel 7, pp. 459 ff.) und schliesslich einer reichen Bibliographie begleitet wird. Auf den Tafeln liegt eine gute Auswahl des für das Verständniss der Ausführungen unbedingt notwendigen Funde vor gebracht. Die Tafeln 80–83 sind der relativen und absoluten Chronologie gewidmet worden.

Das Werk bietet eine vorzügliche Vorlage der Problemstellung mit entsprechenden Vorschlägen zu ihrer Deutung, zugleich aber einen ausserordentlichen Einblick in den neuen Forschungsstand der Ägäis.

Ohne Absicht auf die erreichten Ergebnisse eingehen zu wollen, sind folgende Erkenntnisse und Feststellungen besonders zu beachten:

Im Kapitel 2, werden im ägäischen Raum zwei Stufen des Chalkolithikums abgegrenzt: eine frühe die in Mittlegriechenland und der Peloponnes durch die Attika-Kephala Gruppe mit ihrer roten durch Politurmuster und pastose Bemalung kennzeichneten Keramik dargestellt wird und eine jüngere (Nordhang der Akropolis) mit typischen »rolled-rim« Schalen die bis zur Troas (Kum Tepe Ib) verfolgt werden kann. Die Rachmanikultur (Gruppe in unserer Terminologie) in Thessalien gehört zur frühen Stufe. Daher ist die von Weisshaar verfochtene Annahme einer Gleichzeitigkeit Rachmani – FH. II endgültig abzulehnen, wie dies übrigens schon von H. Parzinger und besonders E. Chritmann aufgrund einer Nachprüfung der stratigraphischen Beobachtungen auf der Pevkakia Magoula einleuchtend gezeigt wurde. Obwohl sichere stratigraphische Belege fehlen ist hier mit Recht in Marans Werk auf die Fundbeständen der Pevkakia und der kaum einige Kilometer entfernten Petromagula hingewiesen worden wobei in der ersten Siedlung die Rakhmani in der letzten die rolled-rim Kultur vertreten wird. Wichtig ist auch Marans Erkenntnis der Anwesenheit segenannter Bratislava-Schalen bzw. Teller in Petromagula auf die wir noch zurückgreifen wollen.

In FH. II sind eine frühe, entwickelte und späte Stufe auszusondern wobei besonders vorzuheben ist, dass im beginnenden FH. II die typische Sauciere noch fehlt. Am Übergang von FH-II zu FH. III ist ein tiefer Einschnitt in der kulturellen und gesellschaftlichen Ordnung fassbar, der z. T. zu einem Hiatus führt, z. T. jedoch durch die von Maran erarbeitete FH. II/III Wendezeit überbrückt wird, obwohl in allen Einzelheiten in den Teilen des ägäischen Raumes diese Periode noch immer nicht ganz klar zu erfassen ist. Diese Fragen sind in Kap. 4 besprochen.

Die Erkenntnis diese Einschnitte in der kulturellen Entwicklung beruht auf den schon 1960 veröffentlichten Beobachtungen von J. Caskey in Lerna: der Hauptbau der FH. II Stufe

(Corridorhaus in der Literatur als »house of the tiles« bekannt) ist in einer Brandkatastrophe zugrunde gegangen um dann durch einen aufgeschütteten Erdhügel bedeckt zu werden. Erst nach diesem Hiatus beginnt dann die FH. III Periode (Lerna IVa) wobei in den ersten Zeiten der aufgeschüttete Hügel noch respektiert wurde. Eine ähnliche Lage könnte auch beim Pelopeion in Olympia angenommen werden (p. 181). Für die Zäsur zwischen FH II und FH III sind noch folgende Erkenntnisse besonders beachtenswert:

In FH. II ist sicher mit Zentralsiedlungen einzelner Gemeinschaften zu rechnen die einen Hauptbau (das Corridorhaus so Lerna House of the tiles) besitzen (Kap. 4, 1). Dieser Bau ist als Residenz der führenden Familie der Gemeinschaft zu betrachten, konnte jedoch auch zur Aufbewahrung der durch Wirtschaft (Ackerbau) und Handel zusammengebrachten Güter dienen, und sogar als Zentrum für ihre weitere Verteilung auf die Gemeinschaft. In diesem Fall muss auch mit einer entsprechenden Administration gerechnet werden, die durch die aus Lerna bekannten Tonsiegel bestätigt wird. Bei der Keramik (Kap. 4, 7) fällt es auf dass im Tafelgeschirr überregionale »sets« festzustellen sind, so auf dem Festland in FH. II Saucieren und Schalen auf niedrigem Fuss, in anderen Gebieten, so in der Lefkandi-Gruppe Euboias und auf Skyros Schnabelkannen zweihenkelige Schalen und z. T. der troianische Depas. Dagegen sind im Wohnwesen von FH. III bescheidene kleine Siedlungen und Apsidenhäuser bekannt, während in der Keramik eine lokale Entwicklung stärker ausgeprägt ist. Bei den Opsidian und Feuersteingeräten (Kap. 4, 8) kann in FH II mit organisierten Werkstätten gerechnet werden in welchen Klingen, besonders aus Obsidian, noch ungebraucht vorliegen, eine Erscheinung die in FH. III verloren geht. Die Metallurgie beruht grösstenteils auf Import wobei mit Fernverkehr und Fernhandel gerechnet werden muss (Kap. 4, 6). Im Allgemeinen ist festzustellen, dass in FH. II eine fortgeschrittene Gesellschaftsorganisation bestand die als »protostaatlich« oder »protourban« bezeichnet werden kann und in FH. III plötzlich abbricht um auf eine primitivere bäuerliche Struktur zurückzukommen (Kap. 4, 3). Dies ist auf Klimaschwankungen und die damit und mit entwickeltem Ackerbau zusammenhängende Verödung des Bodens, bzw. Erosion zurückzuführen (Kap. 4, 5). Allerdings betont Maran auch mit Recht, dass in gewissen Fällen so ganz besonders auf der Peloponnes vor allem Olympia und Lerna mit Einwanderungen einer neuen Bevölkerung zu rechnen sei. Unseres Erachtens spricht dafür auch die Lage in Lerna IIId mit dem aufgeschütteten Hügel und der weiteren Entwicklung in Lerna IVa. Im primitiven Glauben wird nämlich angenommen, dass durch das Hauptgebäude der Siedlung, oder das Grab die »Weltaxe« verläuft die Unterwelt mit dem Himmel verbindet. In diesen Rahmen gehört aus die Vorstellung vom »heiligen Berg«, der hier ab aufgeschütteter Hügel das Recht der Gemeinschaft auf den Besitz des Landes und Bodens bestätigt. In diesem Sinne werden auch die Steinhügel gedeutet die Darius bei seinem Zug durch Thrakien aufschüttete. Die Fürstengräber unter beachtlichen Grabhügeln sind auch in diesem Sinne zu deuten. Auch könnte erwähnt werden, dass in Pannonien die Grenze zwischen dem ottomanischen Reich und Österreich oft durch Steinhügel bezeichnet wurde was als weite Reminiszenz dieses Glaubens vielleicht angesehen werden könnte.¹ Im Fall von Lerna und vielleicht vom Pelopeion, wird demnach das Recht der neu eingewanderten Bevölkerung durch den aufgeschütteten Hügel bestätigt.

Im Kapitel 3 werden die Probleme der absoluten Chronologie behandelt. Sie beruht vor allem auf gesicherten kalibrierten ^{14C} Daten. Die ältere Periode des Chalkolithikums gehört der zweiten Hälfte des V. Jahrtausends (so die Ralhmani Gruppe), die jüngere endet etwa um 3100 (sogenannte rolled rim ware). Die Wende vom früheren zum späteren Chalkolithikum ist von Maran nicht näher besprochen worden. Nun ist es möglich auf Grund eines dendrochronologischen Datums von Arbo Bleiche 3, 3384–3370, das sich auf die fortgeschrittene Boleraz Gruppe bezieht eine Datierung um rumd 3500 anzunehmen. Besonders wichtig ist jedoch, dass dieser Boleraz Stufe die sogenannten Bratislava-Teller oder Schalen gehören die im späteren Chalkolithikum der Petro Magoula belegt sind.² Wichtig sind auch die aus den früheren Troia Grabungen stammenden Daten die früher mit Troia II, jetzt mit Troia III verbunden werden. Daraus ergibt sich auch für FH. II ein Terminus ante quem um 2400. Dagegen ist auf Grund von Datierungen aus Lerna IV der Beginn von FH.III um 2200 anzusetzen. Die absolutchronologische Abfolge in der Ägäis und ihren Randgebieten wird von Maran auf Tl. 80–83 vorgelegt. Wie schon erwähnt wird im Kapitel 5 (pp. 307 ff.) die Stellung der Ägäis, vor allem der Periode FH. II/III in grösserem geographischen Zusammenhang besprochen. Dabei wird die Lage auf dem Ostbalkan nur kurz besprochen im Zusammenhang mit der Sveti Kirillovo Gruppe, deren Datierung auch in Bulgarien noch vor Kurzem nicht ganz sicher war. Diese Lücke in Marans Werk kann nun durch einen Vergleich der stratigraphischen Abfolge in den Tellsiedlungen Junacite im oberen Marica Becken und Ezero bei Nova Zagora mit der von Maran ausführlich besprochenen Chronologie auf dem mittleren Balkan (pp. 311 ff.) und in Ostmakedonien (Sitagroi, Dikili Tash, pp 122 ff.) ausgefüllt werden. Dabei sind vor allem folgende relativchronologische Daten zu beachten:

In Vinkovci/Tržnica-Hotel ist in der Stufe B das fortgeschrittene klassische Vučedol belegt. In den Stufen C1 und C2 folgen dann Funde der Vinkovci-Somogyvár und Belotić Bela Crkva und in der späteren Zeitspanne der Csapel-Glockenbecher Periode (pp. 312 ff.).

In der frühen Bronzezeit Ungarns werden folgende Stufen angenommen: FB. 1 (Somogyvár–Vinkovci, spätes Vučedol, Makó); FB. 2 (Glockenbecher, spät Somogyvár–Vinkovci und weitere regionale Erscheinungen wie Pitváros, Ada, zusammen mit der Ljubljana Gruppe); FB. 3 entspricht der mitteleuropäischen Chronologie im Sinne von Reinecke A (p. 315).

Dazu fügt sich dannach auch die stratigraphische Abfolge in Bubanj (nach den Schichten von Bubanj–Hum Ia Komplex Salcuta–Krivodol–Bubanj): Bubanj Ib und der Hiatus in der Zeit von Černavoda III–Boleráz und der klassischen Badener Gruppe (pp. 318 ff.)

Bubanj–Hum Ib–Baden–Kostolac, beginnendes Kostolac, Cotofeni II;

Bubanj–Hum II, eine regionale Gruppe von Cotofeni III mit ritz- und schnittverzierter weiss inkrustierter Ware und geometrischen Mustern;

Bubanj–Hum III mit zahlreichen Spielarten doppelhenkeliger Becher und topfartiger Gefässe. Zusammen mit der pelagonischen Armenochori Gruppe und einer Anzahl neuer Funde aus Mittelserbien (Vecina Mala bei Jagodina) und dem Südbanat gehört Bubanj–Hum III einem grösseren Kulturkomplex der im wesentlichen mit Somogyvár–Vinkovci und Belotić–Bela Crkva gleichzeitig verläuft³.

Nun ist diese Abfolge mit jener am oberen Lauf der Struma in Westbulgarien beinahe identisch. Hier sind folgende Stufen zu unterscheiden:

Radomir I (Schicht 5) FB. Ib der bulgarischen Chronologie, Černavoda III;

Radomir II (Schicht 4) FB. Ic, Cotofeni I (Orlea–Sadowetz);

Radomir III (Schicht 3) FB. IIa, Baden–Kostolac (Bubanj–Hum Ib);

Radomir IV (Schicht 2) FB. IIb, Bubanj–Hum II, Vučedol

Radomir V (Schicht 1) FB. IIC1⁴

Obige Betrachtungen sind gut mit den Schichtenabfolgen von Junacite und Ezero zu vergleichen und zwar:

In Junacite II (Horizont XIV–IX, ist eine mit Bubanj–Hum II eng zusammenhängende Ware zu beachten. Dagegen kommen in Junacite III (ab Schicht VIII) ein- und doppelhenkelige Spitzbodenbecher vor die mit doppelhenkeligen Gefässen vom Typ Bubanj–Hum III etwas gleichzeitig sind wie dies aus den Funden der FB. III und aus Sitagroi Vb (Maran Tl. 13, 3ff., erhellt).⁵ In Ezero ist die mit Bubanj–Hum II zusammenhängende Ware in den Stufen A2, AB bis Beginn von B1 vertreten. Dagegen erscheint im Laufe von Ezero AB eine Ritz und Stempelpunkt verzierte Ware die in Ezero B weiterläuft und als Begleitercherinung von Bubanj–Hum III angesehen werden kann (Maran, Tl. 17, 11–12). Nun streut diese Ware über den mittleren Balkan und Westserbien (Ražana) bis an die adriatische Küste wo sie mit der Keramik der Cetina Gruppe aufs engste zusammenhängt. Letztere ist wieder durch die Funde auf der Peloponnes, vor allem der Altis in Olympia in die FH. III Zeit anzusetzen.

Zu diesen Ausführungen ist noch folgendes zu beachten:

In Bubanj–Hum II sind die Unterstufen II ab mit spätem Kostolac und IIb (mit Vučedol Keramik) zu trennen. Stratigraphisch wird diese Abfolge durch die Stratigraphie von Ostrikovac bestätigt wo Ostrikovac Ibc mit Bubanj–Hum IIa zusammenhängt, Ostrikovac Id mit Bubanj–Hum IIb.

In Bubanj ist zwischen den Stufen Bubanj–Hum II und III ein Hiatus anzunehmen, der durch eine fundleere Lehmschicht vertreten ist. Dazu konnte wohl die Zeit der in Bubanj fehlenden Periode IIb wie auch jene der teilweisen Überschneidung von Bubanj–Hum II und III gehörten die aufgrund der Beobachtungen in Ezero angenommen werden könnte.

Dass die Periode Bubanj–Hum III eine längere Zeitspanne umfasst wird durch die Betrachtungen von A. Vulpe zur beginnenden Monteoro Gruppe bestätigt. Diese Periode entspricht der beginnenden Bronzezeit im Sinne der Chronologie von Reinecke (FB. 3). In dieser Periode werden Äxte vom Typus Patulele verwendet, die durch den Sammelfund von Theben in FH. III zu datieren sind. Nun folgt aber das frühe Monteoro auf die Naeni und Odaia Turcului Gruppe die ihrerseits Schichten der späten Glina Grupe überlagern, die wohl auch mit Bubanj–Hum III gleichzusetzen sind. Dadurch wird vermutlich der Beginn von Bubanj–Hum III in die FH. II Periode versetzt.⁶

Zur absoluten Chronologie sind hier die Ausführungen von Maran besonders zu beachten (pp. 347 ff.). Die als Rahmen annehmbare Datierung von Baden zwischen 3600 und 2800 ist wohl als zu breite Zeitspanne zu berücksichtigen. Dabei ist das erwähnte Dendrochronologische Datum für die fortgeschrittene Boleraz Periode ausschlaggebend (3384–3370). Auch die Zeitspanne 3077–2703 für Vučedol (einschliesslich der führen mit

spätem Kostolac gleichzeitigen Periode) ist ähnlich zu beurteilen da zwischen Boleraz und dem klassischen Vučedol, mindestens noch mit Baden – Kostolac und dem frühen Vučedol, zu rechnen ist. Als annehmbares Daten könnten für Boleráz etwa 3500–3300, für Baden einschließlich frühes Kostolac 3300–3000 für Kostolac etwa 3100–2800/2700 gelten. Wichtig ist dabei, dass das frühe und klassische Vučedol vor 2500 angesetzt wird: 14 C Daten für das späte Vučedol liegen zwischen 2600 und 2400, während für das bosnischen Vučedol ein Ansatz um 2850–2550 liegt. Hier ist auch auf die Datierungen für Junacite II 3000–2500 und Junacite III einschließlich spates Ezero und Bubanj–Hum III 2500/2450–2000 hinzuweisen.⁷

Auch die Probleme des Westbalkans sind in Marans Werk ausführlich besprochen worden. Vor allem handelt es sich dabei um die nordadriatischen (ehemalige jugoslawische) Küste und ihr Hinterland mit der Cetina und Protocetina Gruppe.

Mit vollem Recht wird die Cetina Keramik mit den Funden auf der Peloponnes, vor allem in Olympia verbunden und daher in FH. III datiert (pp. 326 ff.). Auch denkt hier Maran an eine Einwanderung aus dem adriatischen Gebiet auf die im weiteren noch zurückzukommen sein wird. Hier ist jedoch zu betonen, dass Beziehungen des griechischen Festlandes nach Norden sicher schon in FH. II nachgewiesen sind. Vor allem handelt es sich um die Hügelgräber (»R-Gräber«) von Steno auf Leukas (pp. 101 ff.). Zu diesen Gräbern ist folgendes zu vermerken:

Im Aufbau der Hügel sind gute Entsprechungen außer im adriatischen Hinterland auch in Westserbien (Belotić–Bela Crkva) und bis zu den regionalen Grabhügelgruppen des Steppengebiets zu verfolgen. Dies ist wohl auf das gegenseitige durchdringen zugewanderter nordpontischer Hirten mit der heimischen Bevölkerung des Balkans zurückzuführen wobei Änderungen in den Bestattungssitten auf eine weitere innere Entwicklung zurückzuführen sind.⁸ Dass Grabbeigaben nur aus typischen FH. II Gegenständen bestehen, lässt sich wie auch Maran betont auf die Sitte der führenden Gesellschaftsschichten, zurückführen, kostbare Gegenstände als Statussymbol zu benutzen. Auch die Funde der Grabhügel von Velika und Mala Gruda in der Bucht von Kotor sind in FH. II anzusetzen (pp. 330 ff.). Durch die Fundkombination verschiedener Typen von Lockerringen der beiden Hügel und der »R-Gräber« wird ihre Gleichzeitigkeit erwiesen. Auch der goldene Dolch von Mala Gruda der seine besten Entsprechungen im Grab 335 von Karataš in Anatolien findet ist in die Zeit von FH. II zu datieren. Seine Anwesenheit in Mala Gruda lässt sich auf die Sitte des Austausches von Prunkgeschenken zwischen den Angehörigen leiten – der Gesellschaftsschichten erklären, wobei vielleicht auch an Vermittler zwischen den weitentfernten Gebieten zu rechnen wäre. Die Datierung in FH. II wird auch durch das 14 C Datum von Velika Gruda-erste Hälfte des III Jahrtausends bestätigt. Daraus entsteht jedoch die Frage ob diese Funde mit der Ljubljana Gruppe oder eher mit dem bosnischen Vučedol zu verbinden wären, eine Möglichkeit die mit guten Gründen auch von B. Govedarića betont wird.⁹

In den weiteren Ausführungen wendet sich Maran zu Albanien (355 ff.) und dem zentralen Mittelmeerraum (Süditalien, Liparische, Inseln, Sizilien, Malta, pp. 364 ff.). Trotz zahlreichen gemeinsamen Erscheinungen in Albanien und auf dem griechischen Festland ist eine Feinchronologie der albanischen Funde kaum zu ermitteln, da es sich meistens um zeitlich wenig empfindliche Funde handelt. Auch Gefäßfunde der Belotić-

–Bela Crkva Gruppe aus Maliq und dem Grab 181 von Barç sind hier nicht weiter zu werten da Beziehungen zu weiteren gleichzeitigen Funden aus Albanien fehlen.

In Süditalien (Apulien) sind geschlossene Funde mit Cetina–Keramik in der Gruppe Laterza–Celino–San Marco bekannt (pp. 364 ff.). Auf den Liparischen Inseln sind manche Entsprechungen zum griechischen Festland belegt, die jedoch für eine unmittelbare zeitliche Gleichsetzung nicht ausreichen (pp. 377 ff.). Auf Sizilien ist dagegen die Erscheinung von Buckelleisten bekannt, die als eine Art »Ausweis« im Handelsverkehr dienten und bis nach Troia zu verfolgen sind. Ihre Datierung in die Zeit von FH. III wird durch den Fund von Lerna bestätigt (pp. 384 ff.). Besonders zu erwähnen sind jedoch Funde von Ognina mit Gefäßen die mit der Cetina–Keramik oder Funden aus Malta zu verbinden sind, wobei sogar an eine Kolonisation gedacht werden konnte (pp. 392 ff.). Wichtig sind die Funde aus den Urnengräbern der Tarxien Gruppe die den Kupferzeitlichen Tempel überlagert und eine Diskontinuität mit der vorangehenden Periode überzeichnet (pp. 394 ff.). In der inkrustierten Keramik kommen hier Formen und Muster vor die mit Cetina und der Peloponnes gut zu vergleichen sind und einen Kreis enger Beziehungen in diesem breiten Raum anzeigen.

Auch die Lage auf Kreta ist in diesem Zusammenhang besonders hervorzuheben (pp. 411 ff.). In der FM. IIb Periode ist mit einem ausgeprägten Handelsverkehr zu rechnen der wohl vor allem mit der Kupfermetallurgie zusammenhängt.

Im Kapitel 6 befasst sich Maran wiederholt mit den Chronologieproblemen, wobei die in den früheren Ausführungen behandelten Betrachtungen zusammenfassend wiederholt werden (pp. 427 ff.).

Wichtiger sind dagegen seine Ausführungen zur Struktur und den Motiven des Handelverkehrs (pp. 432 ff.). Dieser beruht vor allem auf dem Bedarf nach Kupfer und etwas später Zinnerzen die die Verwendung von qualitätvollem Metall ermöglichen. Daher musste sich auch ein gut geplanter Fernverkehr entwickeln. So ist unter anderem auf Grund des Bleissotops die Herkunft des verwendeten Zinns im Altai, Afghanistan dem Erzgebirge oder Cornwall zu suchen (p. 441). Daher entstand auch ein Netz von Ost–West und Nord–Süd orientierter Verkehrsadern die sich in der Ägäis und dem zentralen Mittelmeerraum überschnitten und auch engere Kulturbeziehungen ermöglichten. Diese sind allerdings nur z.T. mit Sicherheit zu erfassen. Es handelt sich vor allem um Prunkgegenstände die unter den Angehörigen der leitenden Gesellschaftsschichten ausgetauscht wurden: Erzeugnisse die dem gesellschaftlichen Codex dieser Schichten entsprachen, so bestimmten Ess– und Trinksitten, jedoch auch um typische Formen und Muster der Tonware die z.T. sogar mit Einwanderungen zu verbinden sind. Bei der Cetinakeramik der Peloponnes denkt Maran an die Organisation der Sicherung der Verkehrsadern durch angesiedelte Fremdlinge. Schliesslich ist auch mit Gegenständen zu rechnen die unmittelbar mit der Bestätigung der autentischen Verkehrsverbindungen zusammenhängen so z.T. den Buckelleisten.

Das fascinante, allseitig diskutierte und gut unterbaute Werk J. Marans, eröffnet ein neues Kapitel in der Beurteilung und Wertung der archäologischen Funde des III. Jahrtausends und der gesellschaftlichen und-Handelsbeziehungen. Dadurch eröffnen sich doch auch gewisse Fragen. So beispielsweise: warum verließ der Nord–Süd Fernverkehr über die Adriakuste und nicht über die seit langem bekannte weiter östlich liegenden

Verkehrsarden (Morava–Vardar, Isler–Struma).¹⁰ Sollen Beziehungen besonders Wanderungen ausschliesslich durch Handel oder auch durch andere Gründe erklärt werden, wie etwa Züge nomadisierender Hirten oder Transhumanz? Durch diese Fragen wird jedoch der wert Marans Werk keinesfalls in Frage gestellt. Sie zeigen nur, dass sich im Zusammenhang mit den von ihm behandelten Problemen noch eine Anzahl weiterer Möglichkeiten ergibt zu deren Untersuchung aber seine Ausführungen und Ergebnisse den Weg eröffnen.

Milutin GARAŠANIN

¹ M. Garašanin, Vie spirituelle et croyances dans la préhistoire du Sud-Est européen. *Bulletin de l'Association des études Sud-Est européenne*, 26–27, 1996–1997, 19ff., bes. 29 f.

² V. Nemečeva-Pavukova, K problematiky trvania a koncu Bolerazkej skupiny na Slovensku, *Slovenska archeologia* XXXII, 1984, Abb. 3, u A. de Capitani–U. Lenzinger, Arbon Bleiche 3, Jährb. der schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, 81, 1998, 237 ff.

³ Ausführlich dazu: M. Garašanin, Zu den Problemen der Gruppe Bubanj–Hum II, *Chronos, Festschr. für Bernhard Hänsel* 1997, 143 ff.; Ders. Zur chronologischen und kulturellen Stellung von Junacite in der Bronzezeit, *Starinar* N.S. XLVII, 1996, 99 ff.

⁴ S. Aleksandrov, The Early Bronze Age in Western Bulgaria, *Prehistoric Bulgaria* 1995, 253 ff. T. I.

⁵ Ebenda, Fig. 9, 119–120, 122, 124–127, 129.

⁶ A. Vulpe, Neue Beiträge zur kulturellen und chronologischen Gliederung der Frühbronzezeit im unteren Donaugebiet, *Starinar*, N.S. XL–XLI, 1989–1990 (Festschr. M. Garašanin), 105 ff., bes. 110 f.

⁷ L. Nikolova, The Junacite Culture, *Reports of Prehistoric Research Projects*, 2–3, 2000, 77. Vrgl. auch 64, 70, 72.

⁸ D. Garašanin, Origines et mécanisme d'extention des tumuli dans la partie occidentale de la Péninsule balkanique, *Starinar* N. S. XL–XLI, 1989–1990, 73 ff.

⁹ B. Govedarica, *Rano bronzano doba na području Istočnog Jadran*, 1989, 78 ff.

¹⁰ Nikolova, The Balkans in Later Prehistory, *BAR*, I. S. 791, 1999; 289, erwähnt Zinnerzlager im Thrakien.

Katharine Pászthory (†), Eugen Friedrich Mayer, DIE ÄXTE UND BEILE IN BAYERN,
Prähistorische Bronzefunde (PBF) IX, 20, Stuttgart 1998,
182 стране текста, 7 страна библиографија, 17 страна регистар, 110 табли илустрација.

Стицај околности је продужио припремни рад на овој монографији – и иначе студиозан и дуготрајан за сваку свеску PBF-а тако да су њени аутори E. F. Mayer и K. Pászthory (†) довели текст тек 1988. год. до оног нивоа, када је W. Kubach (један од уредника целе серије), обавио коначну редакцију (1995).

Сакупљање богатог фонда налаза из музеја Баварске трајало је, са извесним прекидима од седамдесетих година прошлог века, да би се публикација појавила 1998. год. Сами проучавање металног оруђа и оружја бакарног и бронзаног доба има у Баварској знатно ранији датум, јер је започето још на почетку XIX века. Посебно је тај рад појачан крајем века, односно у првој половини XX века, уз призвук романтичарског схватања поменујте категорије градива – секира (и брадви). Тако W. Osborne (1887 год) наводи о секира-рама своје мишљење, слично изреци, следећим бираним речима: »(она је) веран пратилац и неопходан друг човека на његовом дугом путовању од почетака цивилизације до данашњег дана«. Ако ништа друго, из ове мисли произилази да секира – тако лако препознатљива – није претрпела знатније промене (типолошке), »од првог почетка до данашњег дана«. Даље то такође значи, да је примарни облик секира већ врло рано у потпуности задовољио функцију оружја, или и оруђа. Мања усавршавања, предузимана током тог дугог времена, само су доприносила што целисноднијој употреби секира.

Једина значајнија типолошка разлика, прегледно спроведена у монографији, раздваја секира са отвором за вертикално постављено држале (Äxte) од оних које се навлаче или учвршћују у хоризонталне дрвене (или коштане?), посебно профилисане усаднице (Flachbeile). Из ове друге групе, чија је намена ближа оруђу него оружју – иако су могуће

обе употребе – развија се цео низ типова и варијанти. Завршица је у усталјеном облику: келту, тј. шупљој секири чија је оштрица уствари спојена са усадником. Располажући великим бројем примерака – равне секире различитих типова чине четири петине обимног каталога монографије – аутори су увели веома рашичлањену и до појединости уређену класификацију, називајући, на пример, готово сваку варијанту по епонимном налазишту, или по одређеној типолошкој карактеристици.

Тачно дефинисање сваке подврсте секира, често различиковане само по другачијем извођењу неког конструктивног детаља, у нашој археолошкој терминологији недостаје. Прибегава се описним допуњавањем основног типа: Randleistenbeile – секира са ојачаним рубовима или са подужним жљебовима; Lappenbeile – секира са крилцима или са залисцима, слабије развијеним или високим или лучно приближеним; Absatzbeile – секира са продужним чланком, ослонцем за дршку и паралелно извученим крилцима; слична набрајања могу се продужити и даље.

Металуршки значај еволуције равне секире потврђује међутим дуготрајно настојање да се пљоснато (равно) сечиво што чвршће веже за усадник (тј. хоризонталну дршку) водећи при томе првенствено рачуна о амортизацији нанетог ударца – односно савлађивању повратне силе – а то је функционални момент који није постојао код секира са вертикалном дршком.

Завршетак ове еволуције довео је до образовања неке врсте хоризонталног отвора за држале (келт), али и коришћење равних секира као композитних сечива уградиваних у различите алатке. Увођењем гвожђа у ширу употребу, келтови, израђивани по правилу од бронзе, бивају убрзо потиснути од гвоздене секира са крилцима, или касније од секи-

ре са вертикално постављеним отвором (или усадником) за држање. Употреба такве секире (што је заправо и њен данашњи образац) обезбеђивала је, очевидно, не само најјачу силину ударца, већ и најприлагодљивије руковање, учинивши са успехом тај најпопуларнији тип подједнако оружјем и оруђем.

Стално присутни експерименти са најуспешнијим и уједно најефикаснијим формама оруђа бронзаног доба, сагледавају се у неочекиваним комбинацијама. У каталогу су, на пример, приказана длета са крилцима (Но. 1091, Т. 73) и длета са тулцем (Но. 1092 – 96, Т. 73) – оба конструктивна елемента су, како се видело, карактеристике два најраспрострањенија типа секира: равних са крилцима и келтова са тулцем.

Употребу каталога знатно побољшава прегледни гра-
фикон свих типова бронзаних и бакарних артефаката (Т.
110). Они су распоређени у оквиру хронологије разрађене
за Средњу Европу на бази релативно – хронолошке скале Р.
Reinecke-a, добро познате и давно уведене.

Како се ова (модификована) класификација металних доба средњеевропске праисторије увеклико стабилизовала, примењена на све категорије материјалне културе, свеске PBF-а нуде тада добру прилику за шире међусобна поређења култура и географских целина. Ево малог прилога те врсте: најпознатији представник велике породице секира бронзаног доба, келт, једина која објединује оштрицу и шупљи усадник, најчешће је украшена пластичним ребрима у геометријским мотивима. Међу њима V-орнамент, једнострук или удвојен, широко је примењиван на Балкану (На А – На

AB) док је у Баварској права реткост (Но. 1046, Т. 71). Сличан однос између ових орнаменталних мотива запажен је такође у бронзаном добу Словачке (в. PBF/IX, 3, 1970. год).

Велики број секира са крилцима различитих варијанти, чији је последњи производ, како је речено, келт, и еволуцијом јасно оцртаном у каталогу монографије, највероватније је резултат непосредног суседства Баварске са богатим алпским рудоносним ревирима. Њихова експлоатација у Алпима Доње Аустрије, посебно је интензивна у бронзаном добу, када је савладана експлоатација сулфидних руда бакра и знатно повећана производња тог метала. Јер општи полет средњеевропске металургије бакра и бронзе није ограничен само на оружје, већ обухвата производњу свих категорија артефаката. Вредна је пажње такође подударност појаве келта и масовне примене кремације у позном бронзаном добу – слободно се може рећи да је келт уствари секира културе поља са урнама.

Монографија PBF-а о бронзаним секирама Баварске, пријужена већ објављеним свескама ове серије, отвара нови простор за истраживања бронзаног доба у целини и за археометалургију тог периода посебно. Новина се не састоји само у интердисциплинарном погледу, већ у обухватнијим поређењима (или супротстављањем) одговарајућих култура на одређеном географском простору, са нагласком на оствареној производњи сировина за савремену металургију бронзе.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Jiri Rihovský, DIE LANZEN-, SPEER- UND PFEILSPITZEN IN MÄHREN,
PBF V, 2, Stuttgart 1996, 168 стр. и 38 табли.

Књига Ж. Риховског о копљима и стрелама у Моравској друга је монографија у серији »Праисторијски бронзани налази« која говори о овој теми. И поред несумњиве чињенице да копља и стреле представљају један од веома важних облика бронзане материјалне културе, њима није до сада обраћена довољна пажња што се види и по њиховој обраћености у овој значајној међународној серији. Разлог за то лежи можда у чињеници да копља упркос својој бројности и разноврсности не пружају неке сигурне регионалне и хронолошке репере. Типолошки она су међу собом доста различита али се исти типови провлаче кроз дужи временски период и често се јављају у распону од неколико стотина година. Ретки су облици који су карактеристични за краћи период и ужу регију.

Такво се стање очituје и у овој књизи. У уводном делу Риховски говори прво о историјату истраживања, где се види да је мало монографија било посвећено копљима, она су обраћена у оквиру већих целина о бронзаном добу. Затим прелази на њихову функцију где је њихова улога у рату и лову неоспорна. Овде он издваја велика копља као ударно оружје а мања копља до 10 см дужине, као оружје за бацање (Speerspitzen). Ређа појава копаља и стрела у гробовима објашњава се евентуалним друштвеним раслојавањем, али се та идеја не може свуда доследно пратити. Веома украшена копља, без практичне сврхе, могла су имати статусну улогу.

Улога стрелица мање је јасна. У Чешкој су стрелице бацане каткад по гробу што указује на посебни ритуал и подсећа можда донекле на стрелицу из гроба у Добрачи код Крагујевца, забијену у плећу покојника.

Риховски даље наводи различите типолошке поделе копаља које се све базирају на различitim елементима што отежава заједнички приступ или опште прихваћена мерила. Неки аутори сматрају облик листа важнијим од профилације, други стављају профилацију изнад облика, док трећи комбинују оба елемента. Риховски у својој подели сва копља прво дели према профилацији тако да има четири основне групе – копља са глатким листом и глатким тулцем, копља са глатким листом и профилисаним тулцем, копља са профилисаним листом и глатким тулцем и копља са профилисаним листом и профилисаним тулцем. Сваку од ових група он дели даље према основној форми листа и то на копља са троугаоним листом (A), са заобљеним листом (B), пламенастим листом (C) и ромбоидним листом (D). На основу ширине листа, дужине тулца, односа поједињих детаља, он затим одређује различите варијанте.

Слична типолошка подела извршена је и код стрелица. Двоперне стрелице су подељене прво према начину причвршћивања за дрво – са тулцем, куком, трном или језичком, а затим према облику листа – заобљеним, ромбичним и тро-

угаоним. Што се тиче скитских тробридних стрелица, које су овде такође обухваћене, Риховски се држи устаљених типолошких подела које делом упрошћује примењујући их на свој не тако бројан материјал.

У хронолошком погледу најстарија бронзана копља у Моравској јављају се крајем раног бронзаног доба, али су у овом периоду, као и у следећем, средњем бронзаном добу, сигурно датирани примерци ретки и сви припадају групи копља са глатким тулцем и глатким листом. Број копља се знатно повећава у млађем бронзаном добу, када се поред копља са глатким тулцем и глатким листом јављају доста често копља са глатким тулцем и профилисаним листом. Насупрот томе, копља са глатким листом и профилисаним тулцем и копља са профилисаним листом и тулцем јављају се ретко и само у овом периоду. Копља са глатким тулцем и глатким листом јављају се често и у касној бронзаном доба, док се осталае три групе, са профилацијом више не јављају. То говори да је врхунак вештине у обради бронзаних копља достигнут у млађем бронзаном добу када се јављају различите профилације листова и тулаца. Уз ово пластично моделовање облика копља, наилази се и на украсавање урезивањем, чешће тулаца и ређе листова, различитим гео-

метријским мотивима. Овакво украсавање је познато већ у средњем бронзаном добу или се има утисак да је карактеристичније за каснији период.

Двоперне стрелице се јављају у знатном броју почетком средњег бронзаног доба и остају у употреби све до халштата, при чему су нарочито честе у временском распону од краја средњег до почетка касног бронзаног доба.

Скитске стрелице су датоване у старије гвоздено доба.

Порекло бронзаних копља везује се за југоисток. Њихова појава у Средњој Европи може се објаснити утицајима из Мале Азије и Егеје, а потом су се раширила по целој Европи. Стрелице су могле имати копља за узор, али су вероватно настале делом подражавањем кремених стрелица. Што се тиче скитских стрелица, оне су по Риховском стигле до Моравске највероватније трговином.

Књига Риховског, поред тога што пружа веома много корисних података о бронзаним копљима у Централној Европи, представља веома добар модел за обраду бронзаних копља и стрелица у појединим ужим регионима па се може применити и при обради копља са нашег тла.

Расник ВАСИЋ

Claus Weber, DIE RASIERMESSER IN SÜDOSTEUROPA (ALBANIEN, BOSNIEN–HERCEGOWINA, BULGARIEN, GRIECHENLAND, KROATIEN, MAZEDONIEN; MONTENEGRO, RUMÄNEN, SERBIEN, SLOWENIEN UND UNGARN),
PFB VIII, 5, Stuttgart 1996, 285 стр. + 68 табли.

Монографија Клауса Вебера о бријачима у југоисточној Европи састоји се од два потпуно раздвојена дела. У првом се обраћају бријачи из Грчке, односно Егеје а у другом бријачи са севера југоисточне Европе односно Балкана, тј. из Мађарске, Румуније, Словеније, Хрватске, Босне и Србије. У Црној Гори, Македонији, Бугарској и Албанији бријачи нису нађени или је нађено један или два комада. Тако и карта распространења бријача на којој је простор централног Балкана потпуно празан потенцира ову поделу бријача из југоисточне Европе на две потпуно одвојене групе.

Први бријачи у Грчкој јављају се у рано хеладско, односно рано минојско доба, нешто су чешћи у средњем хеладском/минојском добу, да би нарочито чести били у касном хеладском/минојском периоду. Нађени су мањом на Криту, Пелопонезу и Атици, док се у средњој и северној Грчкој јављају ретко. Познати су у две основне форме – двосекли који су ранији и датују се од раног хеладског до касног хеладског III периода, и једносекли који су карактеристични за каснохеладски III период.

Сличан развој доживљавају бријачи и на северу Балкана који су по свом облику тесно везани са бријачима из Централне Европе. Двосекли бријачи, старији, јављају се од раног бронзаног до млађег бронзаног доба, при чему су нарочито чести при крају овог периода односно у фазама Br D – Ha A1 по Рајнекеу. Једносекли бријачи су каснији и датују се у касној бронзаном добу, односно у Ha B фазу по Рајнекеу. Њихова концентрација се запажа у Трансданубији и на североистоку Мађарске као и у Срему, док се у Словенији

ји, Хрватској, Босни и Војводини јављају, али не тако често. Релативно су ретки у Румунији.

Веберова монографија представља опсежну студију о овој теми са доста коментара, екскурза, графика и табела и биће користан приручник за све заинтересоване.

Материјал из наше земље је прикупљен у замашној мери мада има неких комада који нису ушли у каталог (уп. Р. Васић, Бријачи из бронзаног доба у Србији, *Узарде Драјославу Срејовићу*, Београд 1996, 273–278). Ту спадају два бријача из ужичког краја, из Стапара и Растишта, који су на југ стигли вероватно из Срема. Једносекли бријачи код нас нису познати што се објашњава наступом Босутске групе у Војводини у рано гвоздено доба и прекидом веза са културом поља са урнама, којој овај облик припада. Утолико је занимљивији један фрагментовани једносекли бријач из Сремске Митровице, који Вебер публикује (Бр. 613) и који сведочи о везама касне фазе културе поља са урнама у Славонији са Босутском групом у Срему. Метални комади са запада у Босутској групи нису непознати, како сведочи фибула из Калакаче.

Вебер не обраћаје бријаче гвозденог доба, какви се јављају у већем броју у Ђевђелијској групи у Македонији у 7/6 век пре н.е. (уп. З. Георгиев, Архајски тоалетни реквизити од долног Повардарје, *Годишњи зборник*, Фил. фак. Скопје 8 (34), 1982). Два оваква македонска бријача откријена су у југозападној Србији, један у Пилатовићима, а други у Грачанским пољима.

Расник ВАСИЋ

Mircea Petrescu-Dîmbovita, DER ARM- UND BEINSCHMUCK IN RUMÄNIEN,
PBF X, 4, Stuttgart 1998.

Накит за ноге и руке у Румунији, попут претходних радова објављених у оквиру PBF серије, представља неку врсту приручне литературе која, осим каталога, пружа детаљну типологију и покушај реконструкције развоја ове врсте материјала од неолита до позног халштатског периода.

M. Petrescu-Dîmbovita каталогски је обрадио (177 страна) и богато илустровао (180 табли) 2466 примерака накита од бакра и бронзе, пронађених претежно у оставама и гробовима на румунском подручју. Уз уводни део (16 страна) и резултате спектралне анализе (2 стране), у завршном делу каталогских одредница аутор даје закључна разматрања о функцији, датовању, распрострањености и аналогним примерима ван Румуније. Табле су већим делом типолошког карактера (171 табла), док је мањим обухваћен целокупни инвентар поједињих остава и гробова (7 табли), као и карта распрострањености (2 табле).

У односу на функцију накит је подељен у четири основне групе: прстене, наруквице, наногавице и штитнице за ноге и руке. Према врсти материјала, уз хронолошко опредељење, разврстан је као бакарни и бронзани накит, било да је реч о жици или лименим тракама. При типолошкој класификацији узете су у обзор и специфичности сваке од варијанти одређеног типа: изглед пресека, дебљина прстена, капике или траке, облик и величина крајева, број спиралних навоја и украсни мотиви.

Малобројни бакарни накит, чији се развој може пратити од неолита до средњег бронзаног доба, заступљен је спиралним прстенем и наруквицама од жице, као и наруквицама и наногавицама од уже или шире лимене траке. Категорији спиралног накита од жице са суженим или шпицастим крајевима кружног, овалног или двосливног пресека, припада само 15 примерака који потичу из енеолита (Cucuteni A и A-B), уз напомену да би се налази из западне Румуније пре могли везати за рано бронзано доба. Спирално прстене (2–4 навоја) и спиралне наруквице (5–17 навоја) јављају се у Молдавији, југоисточном Ердељу и Олтенији, а слични облици познати су и у граничним источним, западним и јужним областима, премда су ретки на подручју Карпата, Подунавља и Црног мора. Наруквице и наногавице од лимене траке, једноставног облика, кружне или овалне основе, кружног, овалног или пресека у виду латиничног слова D, ретко троугаоног, четвороугаоног и ромбичног пресека, масивног прстенастог тела у малом броју, са крајевима заобљеним, шпицастим, који се додирују или су пребачени један преко другог, припадају гробовима и оставама средњег неолита (позна фаза културе Hamangia) из Ердеља, Молдавије, Мунтеније и Добрцу, енеолита (фацијес Ariusd, култура Cucuteni и Gumelnița) и прелазног периода у бронзано доба (култура Cotofeni). Њихове аналогије, везане за енеолитску културу Petresti, уочене су у Мађарској и Бугарској.

Бронзани накит за руке и ноге јавља се од раног бронзаног доба до На D у различитим облицима: спирално прстене и спиралне наруквице од жице и лимених трака, тордиране наруквице и наногавице, наруквице и наногавице од танког лима са или без једног ребра, ребрасте и шупље гривне, прстене затвореног типа и од двоструке жице. Током раног

бронзаног доба он стилски и обликом наставља традицију ове врсте украса од бакра. За средње бронзано доба карактеристичне су уске спиралне наруквице са крајевима у облику спиралног диска, спиралне наруквице проширенih листоликих крајева, тракасто-спиралне наруквице са средњим ребром, при чему су ове последње заступљене и у На A 1. Што се тиче накита из На C, преовлађују тракасто-спиралне наруквице са више ребара, тордиралих крајева и пресека у виду латиничног слова D, док су за На D типичне тракасто-спиралне наруквице са средњим жљебом, равних крајева и истог пресека као у претходном раздобљу. Украшавање је изведенено урезивањем шрафираних геометријских елемената, састављених од хоризонталних, вертикалних и угластих група трака, троуглава, ромбова, кругова и полуокруглова, мотива крста, гранчице јеле и рибље кости, као и од снопова линија и кратких цртга. Међу многобројним геометријским украсима, који су симетрично постављени у средишње зоне и поља, уочени су основни, директно изведени »позитивни«, и из ових произишли »негативни« мотиви.

Накит спиралног типа од жице, различитог пресека (кружни, овални, D-облика, двосливни, правоугаони, ромбични) и крајева проширенih или у облику спиралног колута, заступљен је са око 70 примерака, претежно прстене (2–3 навоја) и у мањем броју наруквица (5–18 навоја). Углавном потичу из ердељских остава На A 1 и олтенијских гробова На C и D, док се за средње бронзано доба везују само појединачни налази. Осим тога, распространjeni су у Банату и граничним областима карпатско-подунавско-црноморског простора.

Малобројну групу чине наруквице од спирално увијене шире траке, понекад украшене таласастим и цик-цак мотивима, изведеним тачкастим убодима. С обзиром на број ребара или жљебова на траци, као и облика завршетака, аутор разликује следеће варијанте овог типа наруквице: са средњим ребром и равних крајева (у Олтенији и Кришани из средњег бронзаног доба, аналогије у Бугарској и Мађарској), са више ребара и тордиралих крајева (у Ердељу из На C), са више жљебова и углачаних крајева (у Олтенији из На C), са средњим ребром и спиралних крајева (анalogије у средњој и северној Европи), на северозападном Балкану, где су датоване у средње бронзано доба и На A 1), са средњим ребром и крајева у облику спиралног диска (потврђене на простору Карпата, Подунавља и Црног мора од средњег бронзаног доба до На A).

Бројчано највећу категорију представљају бронзане наруквице и наногавице, које је тешко разликовати без података о њиховој величини и тежини, те их аутор у већој мери третира заједно, а по могућству и посебно. Одликује се разуђеном типологијом захваљујући издвајању на основу облика пресека (кружни, овални, правоугаони, четвороугаони, шестоугаони, осмоугаони, D-облик, ромбични, двосливни) и унутар тога извршене поделе на варијанте, украшене или неукашене, различите по изгледу и обради крајева (затворени, отворени, проширенi, сужени, пребачени један преко другог, стубасти, шакасти, кукасти, у облику листа и печата). Код најбројнијих група, са кружним и овалним пресеком,

заступљени су округли, овални и С-облици, с тим што су код примерака овалног пресека присутни и више или мање малиниви типови. Групе са другим пресечима и малим бројем налаза показују одсуство појединачних типова накита који се јављају у оквиру поменуте најбројније категорије.

Округли типови кружног пресека срећу се најчешће у оставама Ердеља, Марамуреша, Кришане, Баната и Молдавије из Br D и Ha A 1, док су из Ha C ретки. Развој овалних типова истог пресека, међутим, може се пратити све до Ha D. Наногавице се доводе у везу са сличним промерцима у средњој Европи, где је њихова појава документована у Ha A и B 1. С-облици, познати као тип Domanesti (оставе I и II), спорадични су у средњем бронзаном добу, број им се повећава током Br D и Ha A 1, а нагло смањује у Ha B 1, да би у Ha B 2 били већ сасвим изузетни.

За наруквице и наногавице овалног пресека могло би се рећи да у периоду од Br D до Ha D понављају исте облике као и претходна група, али уз малобројно присуство масивних примерака, који су неукрашени и потичу из остава средњег и северо-источног Ердеља и Кришане. Масивни округли облици, датовани у Ha A 1, познати су као тип Uioara de Sus 1, а овални облици из Br D и Ha A 1 као тип Uoara de Sus 2.

Што се тиче накита са пресеком D-облика, издваја се група овалних наногавица – тип Berzasca–Gusterita II, који је карактеристичан за Ha A 1 у Банату и Ердељу. Овај тип, препознатљив по присуству ребара на крајевима, а понекад и на самом прстенастом телу, као и по богатој декорацији, има аналогије на централно-балканском подручју, нарочито у оквиру групе Гучево–Барајево–Јајчић, где им се припуштају вотивна функција.

Аутор посебну пажњу посвећује штитницима за руке и ноге од бронзе, који су иначе веома бројни на карпатско-подунавско-црноморском простору. Разликује спирални тип, често украсен и са уметком између прстена и спиралног диска (90 примерака) и неукрашени тип са крајевима у облику спиралних навоја, понекад неједнаких величине и међусобно директно повезаних (12 примерака). Најстарији спирални штитници за руке, обележени одсуством украса и

дугмета, јављају се у средњем бронзаном добу и задржавају овај облик све до Ha A 1. Млађи налази, са дугметом у средини спиралног диска и понекад са привесцима, карактеристични су за Ha A 1, мада их има већ од Br D. Неукрашени примерци са наспрамним спиралним крајевима, заступљени током Br D у Банату, средњем и југозападном Ердељу, аналогни су овој врсти накита у средњој Европи, где се датују у средње и позно бронзано доба.

Посебну групу чине тордиране наруквице и наногавице, ужег или дебљег прстенастог тела, кружног или овалног пресека. Од око 130 румунских налаза већина припада ерделијским оставама из Ha A 1 и великим оставама-ливница Spalnaca II, Gusterita II и Uioara de Sus. Спорадично се јављају током Br D и Ha B 1 у Ердељу и Молдавији. Остали типови наруквица своде се на малобројне групе, попут оних од танког лима, са или без средњег ребра, заступљених претежно у Ердељу, где су типичне за Ha A 1, премда их има спорадично у Ha B 1, а сасвим изузетно у Ha B 3 и C.

Најстарије ребрасте наруквице познате су са територије Молдавије, где се везују за средње бронзано доба (Monteoru II), а налазе се у већем броју и током Ha A 1 у Ердељу и Мунтенији. Из Ha A 1 потичу и шупље наруквице са стубастим и шакастим крајевима, пронађене у Банату и Ердељу. У завршном поглављу обрађено је украсено и неукрашено прстење затвореног типа, округлог или овалног облика, ужег или дебљег тела и различитих пресека. За разлику од прстења од двоструке жиже, код којег је запажена спорадична појава (централна Молдавија), затворено прстење заступљено је са око 70 примерака и показује развој од Br D до Ha D.

Захваљујући обради новог, као и ревизији старог материјала, ова књига представља потпунији приказ у односу на претходну, *Depozitele de bronzuri din Romania* (Bucuresti 1977), где се M. Petrescu-Dimbovita, између остalog, бави и анализом накита за руке и ноге који је до тада био откривен на подручју Румуније.

Славица АРСЕНИЈЕВИЋ

Rastko Vasić, DIE FIBELN IM ZENTRALBALKAN
(VOJVODINA, SERBIEN, KOSOVO UND MAKEDONIEN),
PBF XIV, 12, Stuttgart, 1999,

122 стране текста, 19 страна библиографија и регистар, 59 табли илустрација,
10 табли географских карата, графикон хронолошке заступљености фибула

Колико је литература о археометалургији енеолита и бронзаног доба оскудна, најбоље илуструју две монографије Р. Васића, објављене у познатој серији PBF-а 1994 и 1999 год., а припремане пре тога више од десетије. Посвећене посебним категоријама производа металургије бронзаног (и старијег гвозденог доба), спровима (в. Старијар XLV–XLVI, 1994) и фибулама, обе монографије могу да носе заједничку одредницу: »прве синтезе за Централни Балкан«. Треба уз то подврћи да је подручје Централног Балкана у овим публикацијама схваћено у ширем смислу и да обухвата неке од суседних области. То се најбоље огледа у поднаслову моно-

графије аутора, да Централни Балкан подразумева, поред Србије, такође и Македонију. Прегледни каталог монографије и резултати изложени у закључним разматрањима у потпуности одговарају таквим географским оквирима.

Овако издвојена, студијска целина фибула, прикупљених на унапред одређеном географском подручју, у широком хронолошком распону, претпоставља и истанчано познавање праисторијских култура изабраног простора. Незаобилазна је такође, у радовима посвећеним фибулама, свестранија стилска анализа у поређењу са уобичајеном типолошком класификацијом, иако је ова друга углавном основни циљ

таквих публикација. Тај двојни карактер фибула огледа се најбоље у њиховој првенственој функцији одевног прибора, али који је истовремено и накит. Истицање једне или друге намене, спроведено је у монографији аутора врло доследно, било у сажетим дискусијама сваке категорије фибула понаособ, или у завршном поглављу.

Каталог монографије Р. Васића, саобраћен уходаном обрасцу PBF-а, разрађен је до оних најкориснијих појединости, које у многоме олакшавају његову примену. Уз општу типологију налаза придржани су порекло и распострањеност сваке издвојене врсте фибула по следећој схеми: оригиналне форме (тј. локално порекло); локална израда импортованих типова, произашла из њиховог прилагођавања регионалном укусу; импортовани типови који не трпе веће промене.

Самим тим је непосредно укључен и најважнији археометалуршки квалитет сваке, па и ове категорије металних објеката – како је постављена организација њихове производње и какав је начин њихове дистрибуције. Прворазредну важност има при томе утврђивање путева преузимања импортованих узорака и њиховој својењу на ниво домаће потражње. Није у питању само измена стила – значајнији је производни образац, јер он подразумева технолошко искуство локалне металургије бронзе. Иза вишег степена таквог знања мора да стоји и металопрерађивачка традиција, сопствени процес производње и разуђено рударство траженог метала. За Централни Балкан, као носиоца развоја ране металургије бакра и бронзе, резултати изложени у овој монографији имају стога шири значај не само у класификацијном, већ управо у археометалуршком смислу.

Разумљиво је отуда да поглавље у коме је изложена прикупљена грађа, чини – по природи ствари – кључну вредност сваке свеске PBF-а. Спровођење свих пажљиво про студираних појединости у обради те грађе, зависи ипак од аутора, на првом месту од његове истрајности у прикупљању (али и одабирању) расположивих података. Знајући наше прилике у објављивању археолошке грађе пада у очи мно жина библиографских података датих у овом поглављу за сваку фибулу појединачно. Истакнуто је посебно место овог одевног прибора у археометалургији бронзаног и гвозденог доба, засновано, као што је речено, на двојној вредности сваког примерка: стилско – типолошкој и функционалној.

Монографија аутора обезбеђује истовремено сваку будућу студију сличне теме са веродостојним подацима за више од хиљаду фибула прикупљених са овог простора и са општеним на једном месту. То потврђује и изузетно рашичана типологија објављене грађе: пред читаоцем је више од 20 основних типова фибула, изложених даље и дискутованих у готово 60 варијантама. Још један добитак за будуће ауторе је разрађена, типолошки прецизна терминологија основних типова и варијанти публикованих фибула. Уједно је, у истом послу произашао веома употребљив речник термина за музеолошку обраду такве грађе.

Фибуле постају масовни, серијски производ тек у развијеном бронзаном добу, када се постиже и њихова највећа типолошка разноликост. Сличан процес се одиграва већ у енеолиту или раном бронзаном добу, када сваки нови производ подлеже рашичавању на многобројне варијанте исте форме, све у потрази за најприкладнијим функционалним решењем. На фибулама се међутим паралелно јављају

и украсни мотиви, такође различити и често веома маштовити, сачињавајући неку врсту ликовног избора, по коме се може датовати и пратити развој »моде« бронзаног и старијег гвозденог доба.

У археометалуршком смислу могуће је, када се поставе овако обимне хронолошке и територијалне целине, пратити и развој технологије израде проучених предмета – у овом случају фибула. На почетку те производње преовладава, речено уопштено, увијање и искивање бакарне жице, да затим наступи ливење, уз посебну технику израде сложених опруга са већим бројем навојница. Том делу се посвећује посебна пажња, пошто конструктивни систем фибула и почива на коришћењу енергетске вредности опруге, која обезбеђује чврсто запињање игле на лежишту у нози лука.

На прегледном графикону хронологије заступљености свих категорија фибула са Централног Балкана, обрађених у монографији, лако је уочити два основна облика њиховог развоја од млађег бронзаног доба до завршетка старијег гвозденог доба. Распострањенија и дуготрајнија форма јесте лучна фибула, у чијој конструкцији главну улогу има – без обзира на разлике у извођењу (тачније речено украсавању) – лук са једном или две петље, односно са две или више навојница. Други облик је очигледно украсног карактера, јер показује изразиту сродност са китњастим привесцима или апликацијама бронзаног накита, упадљивог по својим осмичастим навојима, спиралоидним круговима и симетрији (позамантеријске фибуле), или кружним навојима у спојеним паровима (наочарасте фибуле). Иако их дели известан хронолошки размак (између 7. и 5. века ст. ере), наследници ових сликовитих фибула су свакако сребрне фибуле са украсним луком и плочастом, змијоликом ногом. Уз хронолошку цезуру овде иде и разлика у пореклу и изради: украсне фибуле од бронзане жице завичајне су у Централној Европи и Карпатском Басену, док фибуле са рашичавним луком долазе са југа Балкана, упоредо са фибулама чија правоугаона нога носи кугласти завршетак. У овој последњој групи као да се украсна тенденција и сама функција коначно спајају, остварујући потпуно јединство у фибулама наступајућег латенског периода.

Пригодни прикази ове врсте пре усмеравају пажњу читаоца на употребну вредност дела које се представља, него што себи могу дозволити дискусију о свим могућностима такве употребе. Ипак, у најкраћем, треба изрећи бар неке од тих тема, у оквиру просторног, функционалног и стилског – типолошког сагледавања једне специфичне категорије металургије бронзаног и гвозденог доба, као што су фибуле.

Ако се узме, на пример, учесталост налаза према географском распореду, онда она сведочи о знатним количинама метала (бронзе и сребра) у оптицају међу одговарајућим културним. Тада појединачне центре производње пре истиче занатска вештина и количина производа, него непосредно располагање изворима сировина, тако да се неопходни метал набавља другим начином. Сагледава се такође – бар у основним потезима – регионална мрежа простора и текуће производње, у односу на претпостављене (или доказане) културне утицаје, саобразно производној снази суседа. И да се још дода најзанимљивија, стално присутна загонетка археометалургије – како се стварају водећи типови у току њиховог временског и географског трајања? Да ли постојање појединачних, својствених примерака фибула, означава почет-

ну стапу нове форме (која започиње наглу експанзију), или – напротив – одбачени »прототип« (на пример фибула из Глободера, стр. 28). Слична набрајања би превазишла, како је већ напоменуто, циљ овог приказа: упутити читаоца на

самостална истраживања ове прве целовите студије о фибу-
лама централног Балкана.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Hermann Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte
der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus, Römisch-Germanische
Forschungen*, 52, Mainz 1993,
Bd. I: X + 365 Seiten, 17 Abbildungen; Bd. II: V + 74 Seiten, 230 Tafeln + 5 Beilagen.

Der außerordentlich umfangreiche archäologische Bau dieser Monographie, zusammengetragen auf dem riesigen Raum vom Taurus-Randgebirge, das Süd-Anatolien von der Mittelmeerküste trennt, umfasst sogar drei Kulturepochen der Urgeschichte: das Neolithikum, Äneolithikum und die Frühbronzezeit. Derart klassifiziert, einmalig nach seiner Vielgestaltigkeit, ist dieses Material in zwei Bänden dargelegt: eine Abhandlung und einen illustrativen Dokumentarteil. Die bei dieser Monographie angewandte Methodologie, ihrer Bestrebung nach einmalig, beruht auf einer typologisch-stratigraphischen Verbindung der ausgewählten Fundstätten, eingeordnet in geographische Komplexe, die übrigens nach der Wahl des Autors bestimmt wurden. Der Balkan wurde demnach in einen Ost- und Westteil gegliedert, was auch zur territorialen Aufteilung einzelner Kulturen des Mittleren Balkans führte. Das Wesen eines derart aufgestellten Verfahrens, ausgerichtet auf die Feststellung der relativen Chronologie sowohl einzelner Fundstätten als auch ganzer Regionen, liegt in der Annahme des Konzeptes der bekannten Publikation von V. Milošić (Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin 1949), die der Autor als epochal betrachtet jedoch hervorhebt, dass ihre Ergebnisse heute nur einen historischen Wert haben (S. 12).

Die dargestellte Ziehung einer so gedachten relativ-chronologischen, »synchronistischen« Linie vom Norden zum Süden des Karpaten-Balkanraumes, bzw. des östlichen Mittelmeerraumes würde gewiss eine Sonderstudie erfordern. Das zweckmäßige Ziel dieser Darstellung ist daher die stratigraphische Beurteilung und die chronologische Einordnung jener Fundorte auf dem Balkan (insbesondere dem Mittleren), die bereits eine bedeutende Rolle in der Urgeschichte Südosteuropas spielen.

Zum besseren Verständnis einer solchen Diskussion ist es notwendig, bereits eingangs einige der Standpunkte des Autors anzuführen, die in der Monographie deklariert sind: das sind zunächst die komparative Stratigraphie und relative Chronologie des erwogenen Raumes, ausgedrückt durch 15 Kulturhorizonte. Sie verbinden stratigraphisch und chronologisch verwandte Kulturerscheinungen, jedoch ohne »zeitliche Tiefe«, bzw. kennzeichnen sie zeitliche Peilpunkte (S. 15). Ihre Hauptaufgabe ist die Herstellung relativ-chronologischer Verbindungen unter den ausgewählten Fundorten, aber ohne Bestimmung absoluter Daten (in der Schlussfolgerung verzichtete man jedoch auf diesen letzten Standpunkt).

Durch die alleinige Durchführung dieser analogen Stratigraphie zieht sich sehr oft der Hinweis über den Mangel an systematischen Ausgrabungen, weiterhin an genauen stratigraphischen

Bestimmungen sowie das Fehlen zufriedenstellender Veröffentlichungen der Funde. Eine ähnliche Barriere sieht der Autor auch in den unterschiedlichen Traditionen der regionalen archäologischen Herangehensweisen und der nicht aufeinander abgestimmten Terminologie, allem voran jener, die sich auf das allgemeine Periodisieren der Archäologie bezieht (S. 15). Dort, wo ein derart beschriebener Forschungsstand günstiger ist, ist die stratigraphisch-chronologische Skala zuverlässiger. Diese angeführten (ungünstigen) Voraussetzungen für die Durchführung dieses unüblichen Projektes rechtfertigen jedoch an sich mögliche Unregelmäßigkeiten oder eine Unvollständigkeit der erzielten Ergebnisse in der Monographie selbst.

Das erste Beispiel eines unzureichend klaren methodologischen Verfahrens ist die Zuordnung des mehrschichtigen Fundortes Drenovac – es handelt sich um die Phasen I – III der Starcevo-Kultur, dem ältesten Horizont – 1b – Kleinasiens. Derselbe Horizont fehlt übrigens im ägäischen Küstenraum und auf dem griechischen Festland, und erscheint nach dieser bedeutenden geographischen Zäsur im Herzen des Mittlere Balkans. Drenovac I – III deckt, nach der bestehenden relativen Chronologie, mit insgesamt sechs Subphasen die gesamte Dauer des älteren und mittleren Neolithikum und endet mit dem Auftreten der Vinča-Kultur (letztere ist übrigens dem Horizont 3a der Monographie zugeordnet). Es fehlt eine Erklärung für diese Aussonderung der älteren Kulturschicht von Drenovac (Fundort in der mittleren Moraviederiedung), gleichermaßen für ihren typologischen Inhalt als auch für ihre Dauer durch die drei Grundhorizonte der Donau-Balkan- frühen Urgeschichte, wie in der Monographie vorgeschlagen wird (S. 79, 255).

Das Anführen von Padina, eine mehrschichtige Fundstätte in der Oberen Djerdap-Schlucht, deren Phase B zur Kultur von Lepenski Vir zählt – geschah ohne das Zitieren der grundlegenden Literatur, die weitaus früher als die Monographie des Autors veröffentlicht wurde. Das ist insofern auffallend, da eine der Abhandlungen (*Germania* 65/1, 1987) eben den Maßstäben des Autors entspricht: sie umfasst das Keramikinventar der in die Erde eingelassener Gebäude mit trapezoiden Grundrissen (architektonisches Modell der Kultur von Lepenski Vir) in einem klaren stratigraphischen Zusammenhang, sodass es sich um einen zuverlässigen geschlossenen Fund handelt. Die in dieser Monographie vorgeschlagene Synchronisierung: Lepenski Vir IIIb = Padina B führt folglich zwei unterschiedlich bestimmte, relativ-chronologische Inhalte auf einen Horizont zurück (S. 255).

Im Vergleich zu anderen Siedlungen des Neolithikums und des frühen Äneolithikums des Mittleren, Südlichen und Östlichen

Balkans wurde in der Monographie – zu Recht – dem mehrschichtigen Fundort Belo Brdo in Vinča, dessen Bedeutung für die Urgeschichte Südosteuropas umstritten ist, bedeutender Raum gewidmet. Wenn jedoch bereits Vinča in den Grundstock der Forschungen an den wichtigsten Fundorten auf einem außerordentlich ausgedehnten geographischen Raum eingegangen ist (S. 59), dann sind auch genaue Daten der ersten Ausgrabungen und die Datierung von Belo Brdo – Vinča zu erwarten, die 1908 begannen (*Revue Archeologique*, XIII/2, 1909; *Prähistorische Zeitschrift* II/1910, 2) sowie die Reihenfolge der chronologischen Bestimmung Vinčas bis zum Jahr 1936 (*Prähistorische Zeitschrift* III/1911, 1). Bereits damals veröffentlichte Professor M. M. Vasić eine eingehende stratigraphische Analyse der Kulturschicht des Fundortes, 9–9,50 m dick. Seine erste chronologische Bestimmung Vinčas brachte er mit der mittel- und spätminoischen Zeit in Verbindung (ABSA XIV/3, 1908), wobei er bereits im ersten Band seiner Abschlusspublikation (*Preistoriska Vinča I*, 1932) einen solchen ägäischen Siedlungscharakter hervorhob, am Übergang von MM III zu SM, gegründet zwecks Nutzung der Erzvorkommen im Hinterland.

Die Bestimmung Vinčas schließlich als ionische Kolonie veröffentlichte M. M. Vasić ein Viertel Jahrhundert nach Beginn der Ausgrabungen (*Preistoriska Vinča IV*, 1936), größtenteils als Gegenthese zur damals aktuellen Theorie über die nordische Herkunft der führenden äneolithischen Kulturen des Karpatenbeckens und der Mittleren Donau niederung. Parallel zu einer derart niedrigen Datierung Vinčas wurden jedoch in der hiesigen Literatur auch Bestimmungen der Vinča-Siedlung in den neolithischen Zeitraum der Donau niederung und des Mittleren Balkans veröffentlicht.

Ein großer Fortschritt in der Erfassung der Siedlung in Vinča sowie der gleichnamigen Kultur, erweitert von Ostmazedonien bis Transsilvanien und der Sofioter Ebene bis zum Bosna-Flusstal, wurde mit der Veröffentlichung der bereits angeführten, mehrbändigen Monographie dieser ersten systematischen Ausgrabungen auf dem Balkan verzeichnet. Die bei dieser Gelegenheit angewandte Methode mit sog. »mechanischen« Schichtschnitten (10 cm dick) wird heute oft als Tugend angeführt, da sie als Ersatz für die trockene Flotation dienen kann (was anlässlich der Ausgrabungen von M. M. Vasić tatsächlich der Fall war). Die Aussonderung einzelner kultureller Strata ist – demnach was heutige großflächige Untersuchungen erwiesen haben – ohne geschlossene Funde aus Bauobjekten oder Abfallgruben unzureichend zuverlässig. Die freien Zwischenräume unter der Kulturschicht weisen hauptsächlich einen gemischten Inhalt auf, der für genauere stratigraphische Bestimmungen meistens ungeeignet ist.

Deshalb beruhte auch die erste typologisch-stratigraphische Einteilung von F. Holste (1939), später breiter bearbeitet von V. Milošić (1949), auf der typologischen Keramikfolge von M. M. Vasić, durchgeführt eben aufgrund der Funde von den Fußböden der Häuser, neben den Herden oder aus den Gruben, also aus idealen stratigraphischen und typologischen Komplexen.

Die relativ-chronologischen Beziehungen der Siedlung in Vinča waren – bis in die heutigen Tage – Gegenstand zahlreicher Studien. Daraus gingen verschiedene Einteilungen der kulturellen und materiellen Entwicklung der Vinča-Siedlung hervor, mit unmittelbaren Folgen für die Chronologie der gesamten Entwicklung im Neolithikum auf dem Balkan und im Karpatenbecken. Zuletzt konnte der Autor selbst den Herausforderungen Vinčas nicht widerstehen und nahm sich der Ausarbeitung einer eigenen

relativ-chronologischen Gliederung dieses bekannten Fundortes an (S. 77–78). Auch diesmal bildete die Stratigraphie von M. M. Vasić die Grundlage, mit gut bekannter typologischer Reihenfolge der keramischen Formen und Ornamente, was der Autor mit vier ausführlichen Zeichnungen bekräftigt (S. 62–64), als Ergebnis seiner statistischen Analysen. Hier muss der oft betonte Standpunkt von H. Parzinger angeführt werden, wonach die Methode der Ausgrabungen und die Publikation M. M. Vasić selbst keine klare Stratigraphie Vinčas geboten haben, jedoch waren sie, wie aus dem oberen Beispiel ersichtlich, für dieselben Zwecke bei anderen Autoren, den Autor dieser komplexen Monographie mit einbezogen (S. 59–64), völlig zufriedenstellend. Die Schlussfolgerung ist daher evident: ein derartiger (und häufiger) Gebrauch der Dokumentation der Ausgrabungen in Vinča stellt die beste Bestätigung für ihren Gebrauchswert dar.

Weitere Diskussionen und Bewertungen der bestehenden relativ-chronologischen Bestimmung der Siedlung in Vinča, die in der Monographie zitiert sind, verwiesen auf ein weiteres Versäumnis – die Auslassung der Schlüsselphase, der Gradac-Phase in der bekannten stratigraphischen Skala von M. Garašanin (1951), (S. 61). Die unmittelbare Folge dieser Auslassung widerspiegelt sich zum Beispiel in den Bedenken bezüglich der chronologischen Bestimmung des Kupferbergwerkes Rudna Glava bei Majdanpek (Ostserbien) als einem bezeichnenden Vertreter der Gradac-Phase.

Die typologischen Neuheiten in der Vinča-Keramik (zwischen den Phasen Vinča-Tordoš II und Vinča-Pločnik I), übrigens in Vinča selbst ungenügend erforscht, sonderte und erklärte als erster (und einziger) M. Garašanin in den fünfziger Jahren dieses Jahrhunderts aus. Erst nach der Entdeckung von Rudna Glava erwies sich deutlich, dass die Gradac-Phase die Evolution der Vinča-Keramik in der entscheidenden Etappe des Übergangs zum frühen Äneolithikum illustriert. Mit der Einführung der Gradac-Phase bekräftigte M. Garašanin die typologische Methode der Wertschätzung einer bestimmten materiellen Kultur, wobei er sie mit dem großen technologischen Fortschritt verband – was für diese Methode auch am notwendigsten war.

Im anfänglichen Kupferbergbau, der in Rudna Glava bis in die Einzelheiten erläutert ist, wird ebenfalls das lange technologische Erbe der neolithischen silexförderung bezeugt, die übrigens in noch tiefere Vergangenheit reicht. Die Kupferverarbeitung des frühen Äneolithikums selbst erlebt gleichfalls eine eigene technologische Entwicklung, was unter anderem ein überzeugender Beweis ihrer autochthonen Herkunft ist.

Überraschend ist die Bemerkung von H. Parzinger über das Fehlen von Publikationen über Rudna Glava (S. 345), obwohl die wichtigsten Ergebnisse vor nahezu drei Jahrzehnten (1971) veröffentlicht wurden, während die Monographie über Rudna Glava (1986) unter Mitwirkung einer Reihe von Autoren eine eingehende Darstellung über den Platz dieses frühäneolithischen Kupferbergwerkes auf der relativ-chronologischen Leiter Vinčas sowie eine umfangreiche Bibliographie bot. Bei dieser Gelegenheit wurde ebenso auch der Unterschied in der Datierung der Keramik-Hortfunde 1 und 3 hervorgehoben, die in den Bergwerkschächten gefunden wurden, was den Beginn der Ausbeutung in die frühe Etappe der Gradac-Phase bestimmte. Die typischen Krüge aus den Hortfunden 1 und 3 in Rudna Glava, die in der Donauvariante der Vinča-Kultur unbekannt sind, finden nahe Analogien in der Moravaniederung und im Kosovo (Crnokalacka Bara, Predionica), um nur jene zur Zeit der Entstehung dieser

Monographie bereits veröffentlichten anzuführen. Analysen der Polymetallerze in Rudna Glava wurden am Institut für Kupfer in Bor und an der Universität in New Castle durchgeführt, wo Ehrenmitglied Professor R. Tylecote auch das Schmelzexperiment des Erzes aus dem äneolithischen Schacht 5c veröffentlichte. Alle diese Ergebnisse waren weitaus vor dem Erscheinen der Monographie H. Parzingers veröffentlicht. Die ständig anwesenden Anmerkungen des Autors über eine unzureichende Zahl der Publikationen oder deren unbefriedigender Brauchbarkeit in Hinblick auf die Stratigraphie hätten, den Beispielen von Vinča und Rudna Glava nach zu urteilen, doch aufmerksamer überprüft werden sollen.

Die Siedlung Divostin II (aufgrund der typologischen Neuerheiten in der Keramik der jüngeren Vinča-Kultur oft zitiert) (S. 65) zählt eigentlich zur Gradac-Schlussphase in der Mittleren Moravaniederung, unabhängig (in regionaler relativer Chronologie) vom Ende des Lebens auf der Siedlung Belo Brdo in Vinča. Daher besteht keine typologische Grundlage für die Einführung der Phase Vinča D-3 (worüber an anderer Stelle debattiert wurde) – als Ergänzung zur Gliederung von V. Miločić, denn am Fundort in Vinča selbst gibt es diese Phase nicht. Bisher liegen auch keine Angaben über die Vertretung des Kulturhorizontes Bubanj Ia an der bekannten Fundstätte Pločnik in Südserbien vor, der für die Archäometallurgie der jüngeren Vinča-Kultur am bedeutendsten ist. Demzufolge können diesem Horizont nicht die vier Hortfunde mit massiven Kupfergeräten (S. 3) zugeschrieben werden, der größte Fund dieser Art in den Siedlungen des frühen Äneolithikums Südosteuropas. Auch ohne Berufung auf die jüngsten Forschungen in Pločnik geht die Zugehörigkeit der Hortfunde zur Schlussphase (Vinča-Pločnik II) dieses Fundortes aus der Analyse der stratigraphischen Angaben der ursprünglichen Publikation (1929) deutlich hervor; nach Meinung des Autors der Monographie entsprechen sie dem Horizont Bubanj Ia (S. 82).

Eine derartige Bestimmung der Pločnik-Hortfunde mit massivem Werkzeug in den Horizont 8 (d.h. Vinča VI, wo z.B. Divostin I/II, Bubanj Ia1, Pločnik, Gradac IIIa zusammentreffen) ist sowohl in relativ-chronologischer als auch in technologischer Hinsicht völlig unklar. Aber auch der Datierung der Pločnik-Hortfunde zufolge muss Rudna Glava älter sein, da das erste Kupfer in allen äneolithischen Kulturen zunächst für Schmuck benutzt wurde, dessen Anfertigung dem Gießen von massivem Werkzeug wie Äxten – Hammer oder Meißel vorausgeht. Die chronologische Priorität von Rudna Glava ist daher im Sinne der Produktion akzeptabel – denn die Kenntnis von den Rohstoffquellen geht immer der finalen Serienproduktion voran.

Alle diese typologischen Bedenken – die später in relativ-chronologische Widersprüche übergehen, entspringen aus unausgeglichenen Kriterien der Typologie – ungeachtet der Stütze in der Stratigraphie. Mehrschichtige Siedlungen (vom »Tell«-Typ) unterstreichen, wie systematische Ausgrabungen in Gomolava gezeigt haben, die typologische Glaubwürdigkeit geschlossener Funde in jedem Wohnhorizont sehr deutlich, im bauwerklichen Sinne ausgedrückt (was für diesen Fundort auch der Autor hervorhob) (S. 41). Als erstes fällt die Individualisierung des Inventars einzelner Häuser desselben Wohnhorizontes ins Auge (z.B. die Siedlung der Kostolac-Kultur auf Gomolava). Im Gegensatz dazu beinhaltet die Kulturschicht eine Mischungen der Keramikfragmente, entstanden durch natürliche Ablagerung, was die Bildung eines zuverlässigen typologischen Rahmens der einzelnen Entwicklungsphasen der Kultur oder des Zeitraumes, der betrac-

htet wird, erschwert. Wenn es um Funde verschiedener Kulturen in derselben Schicht geht, so sind sie leicht bemerkbar, jedoch treten Schwierigkeiten bei der Einordnung bestimmter Etappen in der Evolution ein und derselben Kultur auf – und gerade diese Etappen bilden die Grundlage jeder relativ-chronologischen Skala, was auch in dieser Monographie wiederholt wird (S. 41).

Die Beurteilung der »Tell«-Siedlungen als erstrangige Quellen für die Bestimmung der Stratigraphie widerspiegelt sich am besten in der Bedeutung, die ihnen in besonderen geographischen Komplexen zukommt. Ein solches Beispiel bilden in dieser Monographie die »Tell«-Siedlungen in Thessalien, die bereits ab Anfang des vergangenen Jahrhunderts erforscht wurden und für die Bestimmung der relativen Chronologie der frühen Urgeschichte Südosteuropas sehr geschätzt werden. Die wichtigsten Gründe für die Konzentration dieses Siedlungstyps im Thessalischen Flachland sind auf jeden Fall die außerordentlichen natürlichen Bedingungen für die ältesten Formen des Ackerbaus, nebst offener Kommunikation mit dem ägäischen Küstenland und dem Hinterland des Südlichen Balkans. Da in anderen Gebieten des Balkans (z.B. Pelagonia) oder des Karpatenbeckens (z.B. Pannonien) solche Voraussetzungen nicht bestanden haben noch in dem Maße günstig waren, muß eine Gleichstellung der typologisch-stratigraphischen Entwicklung regionaler Kulturen ebenfalls mit Unterschieden rechnen, die der Regel nach in der Typologie und relativen Chronologie zum Vorschein gelangen.

Eben der Gebrauch einer derart langen Reihe typologischer und stratigraphischer Analogien unklarer Definition in den ausgedehnten Grenzgebieten zweier Kontinente regte den Autor dazu an, äußerst gedrängte chronologische Phasen (und Beziehungen) zu benutzen, übernommen aus regionalen archäologischen Quellen. Andererseits hebt der Autor ständig hervor, dass der Bau in den meisten Fällen nicht in befriedigendem Maße veröffentlicht sei, noch sei er typologisch/stratigraphisch ausreichend erklärt. Die Betonung dieser Schwierigkeit bei der Ausarbeitung der umfangreichen Monographie verleitet den Leser zu dem widersprüchlichen Schluss, dass eine unzureichende Veröffentlichung des neuen Baus (was in der Urgeschichte des genannten Raumes eine allgemeine Schwäche ist) die regionalen chronologischen Systeme sehr ungünstig beeinflusst – aber gleichzeitig auch selbst Monographien dieser Art, deren Synthesen eben auf regionalen Chronologien beruhen.

Die Darstellung der erzielten Ergebnisse wird daher numerischen Indikatoren überlassen: die urgeschichtlichen Kulturen auf dem allzubreiten geographischen Raum sind, wie zu sehen ist, in 15 Horizonte synchronisiert, die auch eine Vielzahl relativ-chronologischer Phasen beinhalten. Träger dieser Etappen sind meistens Fundorte, die in erster Linie nach der Bewertung ihrer Stratigraphie seitens des Autors ausgewählt wurden. Die Definition eines jeden der 15 Horizonte erhält demzufolge das Aussehen einer typologischen Formel mit Ziffern der Fundorte und zugehörigen Phasen sowie der Kulturen und ihrer Phasen; der Inhalt dieser Modelle unterliegt gleichfalls Veränderungen in Hinblick auf regionale und allgemeine Komplexe (S. 254–272). Es ist begreiflich, dass ein solches Verfahren die klare Erfassung der Maßstäbe für die Ausarbeitung dieser typologisch-stratigraphischen Kette behindert, was jede breitere Diskussion in diese Richtung sehr erschwert.

Das Errechnen der absoluten Daten für die Horizonte der angeführten relativ-chronologischen Aufteilung des Autors illu-

striert ebenso eine unausgeglichene Anwendung der proklamierten Methode bei der Ausarbeitung der Monographie. Es ist übrigens bekannt, dass V. Milojčić die Berechnung der sog. niedrigen absoluten Chronologie des Neolithikums auf dem Balkan mit dem Vergleich absoluter Daten aus den nahöstlichen historischen Zivilisationen durchführte, erhalten durch astronomische Beobachtungen oder aus schriftlichen Quellen. Indem er dieses Verfahren seines Vorgängers wiederholte, gelangte H. Parzinger diesmal zu weitaus höheren absoluten Daten für die Horizonte seiner Aufteilung, wobei er hinzufügte, dass manche von ihnen der Datierung dank Analysen der Naturwissenschaften näher stehen (S. 291). Da die Erwartung gerechtfertigt ist, dass die absoluten Daten aus der Geschichte Ägyptens oder Mesopotamiens unverändert geblieben sind (mit geringen Umrechnungen), wurde sehr wahrscheinlich die Art und Weise der Anwendung dieser Daten auf die urgeschichtlichen Kulturen verändert. Widrigfalls würde man dieselben Daten erhalten, die von V. Milojčić bereits vorgeschlagen wurden, d.h. jene, die zur »niedrigen Chronologie« der Urgeschichte Südosteuropas gehörten. Die Behauptung des Autors, dass die vorgeschlagenen 15 Horizonte seiner relativ-chronologischen Aufteilung keine »zeitliche Tiefe« haben, erlitt doch eine nützliche Ergänzung: mit dem genannten Verfahren wurden die Horizonte von Nummer 9 bis 15 (jeder einzeln) in den Zeitraum von 3700–1900 v.u.Z. datiert. Daher kann diese, auf den ersten Blick gewisse Abweichung

von der proklamierten Konzeption für die Ausarbeitung der Monographie eher als eine bedeutende Verbesserung für das Verständnis ihres massiven Textes verstanden werden.

Die Schwierigkeiten, auf welche die zweibändige Monographie H. Parzingers stieß, in erster Linie beruhend auf der Anwendung der typologisch-stratigraphischen Methode V. Milojčić's bei der Bildung der relativ-chronologischen Kette der frühen Urgeschichte zwischen dem Nahen Osten und Mitteleuropa – diese Schwierigkeiten zeugen von der Unzweckmäßigkeit großer Synthesen solchen Typs. Das im vorhinein gewählte (d.h. wiederholte synchronistische) Herangehen bei der Ausarbeitung dieser Monographie erforderte demnach eine vorherige Klassifizierung, bzw. die Anpassung einer Großzahl der Kulturen an das streng angewandte methodologische Modell. Das führte schließlich zu einem konzisen Handbuch des zusammengetragenen, aber auch überschwenglichen lexikographischen Baus. Es scheint jedoch, dass dieses Handbuch – zumindest in Hinblick auf die Urgeschichte des Mittleren Balkans – einer Revision des vorbereiteten Materials bedarf, vor allem ausgerichtet auf eine Überprüfung der Begriffe, Termini, stratigraphischen Bestimmungen und allgemeinen Daten, was gewiss weitaus nützlicher als die Diskussionen wäre, welche die Monographie von H. Parzinger in dieser oder anderen Abhandlungen ausgelöst hat.

Borislav JOVANOVIC

IG X, II, II, 1: *Inscriptiones Graecae Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae, consilio et auctoritate Academiae scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis editae. Pars II Inscriptiones Macedoniae. Fasc. II Inscriptiones Macedoniae Septentrionalis. Sectio prima Inscriptiones Lyncestidis, Heracleae, Pelagoniae, Derriopi, Lychnidi.* ed. Fanula Papazoglu, Milena Milin, Marijana Ricl, adiuvante Klaus Hallof, Gualterus de Gruyter, Berolini et Novi Eboraci 1999.

Волумен X збирке *Inscriptiones Graecae*, према нумерацији из 1906, треба да обухвати натписе Епира, Македоније, Тракије и Скитије; натписи Македоније би у томе били II свеска. Први том те, друге свеске, II 1, *Inscriptiones Thessalonicae et viciniae*, издао је Ch. Edson 1972. Други том, II 2, како је било одређено, требало је да обухвати натписе северне античке Македоније. Из различитих разлога извршена је промена и натписи долине Аксија (Вардар) и источно од тога, укључујући и Стобе, остављени су за следећу свеску, IG X, II, II, 2. Опшiran наслов тома који је управо објављен, прецизно одређује, како замишљени обим и садржај десетог волумена *Грчких натписа*, тако и област из које потичу натписи у овом, првом делу свеске II, II натписа из Македоније: он обухвата натписе Линкестиде са Хераклејом (Битољ), Пелагоније, области Дериопа и Лихнида (Охрид). Редактор овог тома је Фанула Папазоглу, сараднице су Милена Милин (Линкестида, Хераклеја и Лихнид) и Маријана Рицл (Пелагонија, Дериоп). Опис споменика и коментар су, како је предвиђено за целу збирку, и у овом тому на латинском.

Редактор, професор Београдског универзитета, Фанула Папазоглу је данас без сумње најбољи зналац историје античке Македоније*. Име и углед у науци стекла је својом докторском дисертацијом *Македонски натписи у римско доба*, Скопље 1957 (допуњено и прерађено издање на француском

Les villes de Macédoine à l'époque romaine, Ecole française d'Athènes, Bulletin de correspondance hellénique suppl. XVI, 1988) многобројним чланцима у страним и нашим часописима о проблемима историје античке Македоније и суседних области, ономастике и социјалне историје, као и књигом *Средњобалканка ѡлемена у предримско доба*, Сарајево 1969 (исто и на енглеском, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Амстердам, 1978). Објавила је недавно и књигу *Laoi et paroikoi*, Београд 1996, која није у директној вези с античком Македонијом. Није, случајно дакле, да је она редактор и душа овог великог, тешког и вишеструко компликованог посла.

Свако истраживање у историји условљено је прво, постојањем истраживачког метода, друго, претходним бављењем историјским материјалом, изворима свих врста који су сведочанство о времену и друштву. Да ли је неки народ имао своју писану историју зависи од тога да ли је у свом развитку достигао онај врх на коме постоји писана реч као сведочанство мисли о садашњости и прошлости. У античком свету историју и историчаре су имали Грци и Римљани; натписе су имали сви писмени народи Антике, они који су развили сопствени систем писмености, као нпр. Грци, Римљани, Египћани, Ликијци или Јевреји, као и они који су прихватили грчко или латинско писмо. У ове последње спадају сви балкански народи северно од Грчке.

Није некорисно подсетити на почетке подухвата издавања свих античких грчких натписа, на постепено стварање метода, на велика имена оних који су њим руководили. Вреди вратити се на тај почетак, да би се видело како је метод настao и како се развијао и усавршавао.

Први том најстарије свеобухватне збирке Грчких натписа издала је Берлинска Академија, 1825. године под насловом *Corpus inscriptionum graecarum, auctoritate et impensis Academiae litterarum regiae Borusiae, edidit Augustus Boeckhius*. Редактор је био August Böckh, професор у Берлину 1911, ћак знаменитог Фридриха Августа Волфа, истраживача Хомерових епова. Његово дело о Државној економији Атине, објављено 1817, донело му је углед и довело га на положај редактора ове знамените збирке, с којом почиње рад на критичком издавању епиграфских извора.

Послу се први пут приступило озбиљношћу коју он и заслужује. Задатак је био повериен филолошко-историјском одељењу Берлинске Академије наука. Непосредни задатак је био да се прикупе сви преписи и копије прво атинских, а потом и осталих грчких натписа, а они су се налазили пре свега у рукописима путописаца и других који су разним пословима, па и дипломатским, путовали у турски део Европе, дакле у Грчку и у Малу Азију. Копије су се налазиле у европским архивима и библиотекама у Аустрији, у Паризу и Лондону, Холандији и у Русији. У прикупљању копија учествовали су многи, па и Berthold Georg Niebur који је слао преписе из Рима, чланови Петроградске академије Franz Kölle и Peter von Köpper и Француска академија науке. Помогао је и Alexander von Humboldt у упоређивању преписа с неким тешко приступачним натписима. Припреме су трајале 12 година. Први том који је изашао 1825, обухватао је најстарије атинске натписе и декрете Већа и Народне скупштине у Атини, к томе и листе магистрата.

Овај први покушај имао је, поред огромног значаја, извесне методолошке слабости. У чему је била слабост метода? Прво, захтев за критичким проверавањем текста на оригиналу није вршен; друго, метод допуне оштећених делова текста није био поуздан. Код првог је основна тешкоћа у томе што је Böckh радио само с преписима натписа. Оригинале није било могућно видети, јер је Грчка још била под турском влашћу. Бољи преписи доводили су у сумњу његово читање, новонађени делови текстова његове допуне. И једно и друго је показало да треба одустати од реконструкције на основу онога што се сматрало за вероватно или истинито.

После ослобођења Грчке од турске власти у свим земљама грчке културе обављао се огроман посао на прикупљању и публиковању натписа. У ослобођеној земљи почели су да ничу страни институти за грчку историју и археологију. Натписи су публиковани у грчким и другим часописима, стизале су боље, прецизније копије. Издана су још четити тома античких натписа, потом и три тома додатака (*supplementa*). То, међутим, није решило проблем потпуности и осавремењавања збирке.

Две су ствари које су довеле до брзог застаревања *Corpusa*: брз напредак науке и повећавање материјала. Прво је било од велике помоћу у будућем раду на издавању натписа. Тако је на пример Кирхнерова *Prosopographia attica* 1901 олакшала рад на тумачењу епиграфског материјала и убрзала истраживања. Böckh се повукао, да би могао да се бави и другим истраживањима. После Böckha ангажовани су на

овом послу Adolf Kirchoff, Ulrich Kölle који је стекао научни углед делом о документима за историју атинско-делског савеза и Wilhelm Dittenberger, творац знамените збирке изабраних грчких натписа, који је био прво гимназијски професор, затим професор на Берлинском Универзитету. U. Kölle је радио у оквиру Немачког археолошког института с невиђеним жаром: својом руком је преписао с оригинала 10000 античких натписа: техника бакрореза у штампању захтевала је највећу могућу тачност и изгледа натписа и споменика. Следећи том је био посвећен грчким натписима Сицилије и Италије, а 1892 Dittenberger је издао натписе северне Грчке. Појављује се ново, значајно име: Friedrīch Freiherr Hiller von Gaertringen и најзад, 1902 године, када се Kirchoff повукао, Ulrich von Willamowitz-Moellendorff, човек недостижне учености, несумњиво највећи таленат који је икада ангажован у истраживању античке историје. Збирка је променила назив у *Inscriptiones Graecae*. Академија је основала своју комисију за овај посао. Дуг је био пут од Бека до Хилера фон Гертрингена и фон Виламовица Мелендорфа. Заhtеви су се повећали, метод усавршио, као и техника издавања. Оно што је утврђено као незаobilazno и као основно правило, јесте упоређивање преписа с оригинала и критичко издање, које посебног значаја има за данас изгубљене натписе, сачуване у преписима путника кроз антички свет под турском влашћу. Тексту мајускулним словима, који је замењивао илустрацију, додата је минускулна транскрипција која је у ствари реконструкција текста. Постепено се ишло и ка коментарисању или бар указивању на главне, значајне елементе у тексту натписа.

Основно правило у издавању натписа данас је да се мора пре свега видети оригинал, снимити и узети отисак; морају се узети у обзор и сва ранија издања и читања, што је посебно значајно за данас изгубљене натписе или оне који су у међувремену оштећени. Та правила су прецизно и увек примењивана у овом тому IIG X II, 2. Прво је утврђен текст натписа, на основу аутопсије и ранијих издања за изгубљене, наведене су *variae lectiones*, а затим је текст протумачен: сваком натпису додат је и краћи језички и историјски коментар. За разлику од старијих, у овом волумену донете су и фотографије свих споменика (фот. Небојша Борић).

Број натписа данас је огроман и поред тога што су они, случајем или намерно, уништавани или због потребе у камену као грађевинском материјалу, узиђивани, и нестајали. Највећи број је откривен случајно или ређе, при археолошким истраживањима. Има их који допуњују литерарну традицију, али и таквих на којима су забележени догађаји и личности за које не бисмо знали без њих. У првом случају натписи дозвољавају да се критички посматра оно што кажу антички писци; у другом они помажу да се реконструише део непознате прошлости. Очекује се да су објективна сведочанства времена, што у највећем броју и јесу, јер су непосредни израз јавног и приватног живота античког света, и одраз потреба друштва и човека у свим сферама, јавним и приватним, материјалним и емоционалним.

Има натписа који представљају јединствена сведочанства о догађајима или личностима. Листа тих натписа у свим збиркама је дугачка и обухвата документе великог значаја без којих би нам неки догађаји или појаве остале непознате, на пример одлуке атинске Скупштине и Већа, листе прихода атинско-делског савеза из 425 у којима се наводи и сума коју су савезници давали и проценат који је Атина узимала, писма

хеленистичких краљева народима и градовима, државни уговори хеленистичких држава, елогија познатим личностима, листе ефеба и гимнасијарха, закони донети од римске скупштине или магистратса, сенатске одлуке, и др. У тому IG X II, II 1 релативно је велики број натписа који су јединствена сведочанства о неким јавним личностима (римски управници провинције Македоније, нпр. 53, конзули и проконзули, римски команданти одреда и др.), о институцијама провинције (τὸ κοινὸν τῶν Μακεδόνων, 71, σύνεδρος Μακεδόνων, 72, Μακεδονιάρχης, 333), о институцијама код Дасарета и Дериопа ("Αρχοντες Δασσαρητίων, 360, 370, Βουλή, 360, 368, δῆμος, 300, Βουλευτήριον 53, πολιτάρχης ἐν Δερριόποι 300, ἐπιμελετὴς τῶν τῆς βουλῆς δηνορίων, 300), о градовима и њиховим институцијама (Хераклеја, Λυχνειδίων ἡ πόλις и др.). Један од најзначајнијих натписа је 52, са писмом про-конзула (намесника) Македоније (име није сачувано) у III веку, о литургији (преузимању финансијског терета) за одржавање пута значајан многоструко, између осталог и за дискусију о племену или етничкој јединици *Antanoi* и категорији *kektemenoi (possessores)* који се на њему спомињу. На натпису 53 забележене су заслуге иначе непознатог Паула Калидија Фронтоне (посланство у Делфе, давање новца за куповину жита намењеног јединици, продаји жита по сниженим ценама), његове функције (агораном, благајник, политарх, гимназијарх), као и почасти које му је *buleuterion* доделио (статуе од мермера и од бронзе, титула »син града«). У значајне натпise свакако треба убројати и 18 из Суводола, који садржи три документа о манумисији, из 282, 286 и 305 године, као и групу гимнасијарских натписа из Стубере, 323–329, који пружају обавештења о организацији ефеба у годинама 54, 74/5, 87/8, 90/1, 107/8, 116/117, 121/2, о магистратима, члановима и функционисању. Најзад, међу најважнијим у овој збирци су и неки позноримски натписи, нпр. натпис Бенената комеса и дуценарија у IV веку (152) или надгробни натпис војнику пореклом из Дакије који је служио у одреду *inter ecuitates* (!) *Catafractarios Pictavensis* u V–VI веку (109).

Друга велика и преовлађујућа категорија су многобројни натписи који само као група имају значаја. То су пре свега многобројни надгробни натписи, као и посвете разним божанствима, значајни за ономастичка истраживања, за каријеру личности, за социјалну историју и социјалну антропологију, истраживања религија и култа. Тек сакупљени заједно они омогућују социолошка и социолошко-антрополошка истраживања, све оно о чему писци Антике не пишу. Ако би се истраживања ограничила једино на литерарне изворе – данас то нико више не ради – не бисмо много знали о структури поједињих сталежа, о генсу и породици, грађанима и странцима у грчком и римском свету, о ослобођеницима и ослобађању од ропства, о сенаторима и људима коњичког сталежа и њиховој каријери, о војсци и војницима, каријери појединача, у војсци и цивилном јавном животу и не на последњем mestу о религији, култу и веровањима.

Нема у ствари ниједног аспекта мисли и дела човека који епиграфика не би бар делимично осветљавала. Несумњиво је реконструкција живота на основу натписа мукотрпан, дуготрајан истраживачки пут, али је резултат објективна слика, истина не потпuna и цела, али значајна допуна оној која се реконструише на основу литерарних извора. То није више мишљење одређеног писца о ствари, већ оно што сами документи показују.

При издавању збирке натписа од издавача се не очекује коначно решење проблема везаних за појединачне натпise. Објављивање и коментарисање натписа међутим, представља важан, незаобилазан и неопходан ступањ у научном истраживању и у извесној мери усмерава даља истраживања. И ова збирка подстиче даља истраживања многих проблема историје античке Македоније, а коментар уз појединачне натписе показује колико је у том правцу већ урађено.

Мирослава МИРКОВИЋ

* Проф. Ф. Папазоглу је недавно преминула, 4. II 2001., у 84. години живота.

Радмило Петровић, КУЛТУРНА ИСТОРИЈА ВИЗАНТИЈЕ. РАНИ СРЕДЊИ ВЕК, Рача;
Центар за митолошке студије Србије, 1999, 297 стр; илустрације.

Књига под горњим насловом обрадовала би сваког добронамерног читаоца на нашим просторима. Мало је у нас преведених књига светских ауторитета у овој области, а још увек нема таквих прегледа из пера наших научника. Такве књиге биле би, без сумње, преко потребне разним слојевима читалачке публике, која би се обавестила о култури на којој је настала и српска култура и уметност. Чинило се да ће Радмило Петровић, формално спреман да одговори том изазову, под горњим, амбициозним насловом попунити ову празнину. Поставља се одмах и начелно питање да ли се под Византијом може сматрати период до владавине Јустинијана I. Ово питање је изазивало жучне дискусије у науци, али је ипак преовладало мишљење да рановизантијски период почине у VI веку. Самим признавањем хришћанске вере није се ништа битно изменило у институцијама, зако-

нима, обичном животу, тако да је посебно на нашим простирајима касна антика трајала све до средине V века. Сасвим је сигурно да тетрархију (овде узимам у обзир све три тетрархије) можемо сматрати као касну антику и она свакако нема места у књизи са оваквим насловом.

Али, већ у *Уводу* Петровић модификује наслов књиге у *Приручник за византијску културу раној Средњој веку* и каже да она »по свом формалном карактеру, представља компендијум, а по садржају покушај реконструкције процеса христијанизације касноантичке цивилизације«. Ако бисмо ову књигу и тако прихватили, она би могла да користи упознавању проблема касноантичке, рановизантијске, па делом и касније византијске уметности. Нажалост, пажљивим читањем књиге не добија се утисак да је аутор до краја конзистентно успео у својој замисли, бар оног која је дата у насловима.

Књига је, уствари, састављена од различитих текстова, од којих су неки написани у форми »компендијума«, док појединачни имају известан карактер расправа, од којих су опет неки већ публиковани у другим часописима, на шта ћу указати у даљем тексту, али то није нигде у књизи наглашено, бар у некој напомени у којој је морало да се наведе да ли је то интегрална првобитна верзија, или је нешто проширено, до-дато, изменењено.

Таквим поступком потпуно је нарушен склад текстова са насловом књиге, која је онда морала да носи наслов *Стијудије из културне историје Византије* или нешто слично. У књизи има маса неприхватљивих ставова и закључака и ја ћу се концентрисати само на најуочљивије. Књига није одговорила ни на питање односа паганских култова и процеса христијанизације у касној антици, како је замишљено у *Уводу*.

Прва глава са насловом *Царска иконографија, пајански култови и хришћанство III–IV века* састоји се из три текста:

1. *Генеза мозаика тетрархије у склопу иконографско-догматских предлогаца од III–IV века*. Прва примедба која се мора ставити је да се у научи још увек дискутује да ли је вила у Пјаца Армерина изграђена за Максимијана Херкулија или за неког великодостојника тетрархијског времена. За сада су много чвршћи аргументи за ову другу идентификацију. Према томе, ова вила не може се узимати као парадигма царске тетрархијске музивне уметности. С друге стране, ми не знамо како су биле украшене праве царске просторије у Диоклецијановој палати у Сплиту и да ли су подови заиста представљали »парадисос«. Притом, не може се узимати касетирана таваница Диоклецијановог храма у Сплиту као образац такве таванице у одајама палате. Мозаични амблем са Дионисом у Ромулијани може се свакако довести у везу са епифанијом Галерија као »Новог Диониса«, али за остале мозаике из Ромулијане тек предстоји озбиљна студија, као и за мозаике из Медијане и њихово повезивање са мозаицима ранијих векова са територије Римског царства, да би се сасвим јасно сагледао њихов концепт у оквиру палацијалних комплекса касне антике. Притом, у оквир такве анализе морају се ставити и мозаици из Сирмијума, као и мозаици из виле у Костин броду из Бугарске и сл. У сваком случају, овако конципиран текст не уводи нас у однос хришћанства и касне антике. Мозаици су можда могли да одсликавају царску тетрархијску идеологију, али је она била још увек чврсто везана за старе римске традиције.

2. *Владарске инсигније од цара Диоклецијана до цара Грацијана*. У првом одељку ове целине »Инсигније као ознаке царске апсолутне власти« има изузетно много произвољних закључака. На првом месту поређење императора Аурелијана као поштоваоца бога Сола са Диоклецијаном тетрархијом не може да се прихвати, јер је идеја тетрархије управо супротна монотеистичком концепту Аурелијана (стр. 27). Диоклецијан супротно Аурелијану, тежи да обнови традиционалну римску религију са Јупитером као врховним богом, што наравно, не значи да тетрарси нису поштовали и синкретистичке култове, на првом месту бога Митру, коме су обновили светилште у Карнунтуму 308. године. О свему томе Петровић је могао да се обавести, например, у још увек незаобилазном делу W. Seston-a, *Dioclétien et la Tétrarchie*, Paris, 1955. Исто тако, неприхватљива је констатација да је »генји цара поистовећен с уранским богом хеленизма, Сераписом« (стр. 27/8). У најмању руку неозбиљно је повезивање

војничке капе – *pileus pannonicus* – са модиусом проистеклим из Сераписовог модиуса. Ова врста капе је уобичајени део војничке униформе од краја III све до краја IV века, како то сазнајемо из Венеција, *Epit. rei milit.*, I, 20, писаних између 383. и 394. године. Осим венецијанске групе тетрарха, овакве капе налазимо код једне групе војника на Константиновом славолуку у Риму, на западној фасади, у сцени изласка из Милана, а исто тако у групи војника који хапсе Св. Петра, на ранохришћанским саркофазима, посебно на саркофагу »Два брата«, а налазимо их приказане и на тзв. »Рајдеровој плочи« у слоновачи (Петровић, стр. 148, Т. 29) око 400. године. Ове капе, сасвим кратко, Петровић помиње на стр. 97 у вези са Рајдеровом плочом. Геније римског народа (*Genius populli romani*), приказан на реверсима тетрархијских фолиса, али и на споменику посвећеном тетрархијским вице-налијама и деценалијама у Риму, из 303. године, могао је да има везе и са аноном, али је пре свега требало да покаже екуменску *romanitas* у читавом царству и тек од 307. године он се повезује са владарима као *Genius Augusti, Caesaris* или *Imperatoris*. Тиме је нарушена идеја нераздвојивости тетрархијског система на рачун сваког владара појединачно. Анона није дељена тек од Аурелијана, нити је тек Диоклецијан почeo да спроводи анону у натуралном облику како то наводи Петровић. Тако његов закључак да »тетрархијски делимични модиус (круна) – *pileus pannonicus* [требало би да стоји *pannonicus*] – имала је симболично значење аноне царства« (стр. 28) звучи бесmisлено. Исто тако, крајње је неobično објашњење да је војнички појас на тетрархијској групи из Венеције урађен по угледу на одећу Мегабиза, свештеника Артемисиона у Ефесу. И не само то, него је, наводно, тетрархијски појас начињен по угледу на овчије астрагале (стр. 28). Такве тврдње су свакако неприхватљиве, но због дужине ове критике не могу се дуже на томе задржавати. Али, несумњиво је да је појас био службени знак, војни и цивилни, о чему говоре и неки закони у Теодосијевом кодексу, па је био и царска инсигнија. Истини за вољу, царски појасеви украшени драгим камењем и бисером, могли су бити преузети из персијског царства, где су били царске инсигније у династији Ахеменида. Ако се већ помињу ватиканска и венецијанска група тетрарха, било је неопходно да се нагласи да је ватиканска настала у време прве тетрархије, а венецијанска вероватно у време треће тетрархије. И један и други споменик су били предвиђени за базе на којима су стајали стубови, вероватно слични са спомеником вице-налији и деценалији тетрарха (чији првобитан изглед налазимо на сцени *oratio* на Константиновом славолуку). Према томе, ове базе су само делови нама сада непознатих целина и то треба имати на уму приликом њиховог тумачења. На новцу који даље помиње Петровић, цареви нису приказани у богатим сенатским трабеама, већ у конзулским и ти приメリци су кованы у част ступања царева у нов конзулат.

У следећем одељку »Царске инсигније као ознаке војног предводништва« (стр. 29/30) има исто тако низ нетачности. На првом месту, иконографија императора на аверсима монета, приказаних у оклопу, са шлемом, штитом и копљем, није настала у тетрархији, већ је формирана знатно раније од овог периода и налазимо је нпр. код Проба, Аурелијана итд. О свим тим питањима, међутим, опширно је расправљао A. Alföldi у незаобилазном раду о инсигнијама и одећи римских царева *Insignien und Tracht der römischen Kaiser, Röm.*

Mitteil. 50/1–2, 1935, 1–171, као и M. Alföldi, *Die constantinische Goldprägung*, Mainz, 1963. Ни један од ових фундаменталних радова Петровић није користио, бар их није дао у наведеној библиографији. С друге стране, како је новац био један од изузетно важних инструмената царске пропаганде, сасвим је природно да су цареви морали бити приказани као велике и непобедиве војсковође. Притом, Петровић не помиње изузетно важну сребрну мултиплу исковану у Тицинуму 315. године, на којој је на аверсу, на Константиновом шлему приказан христограм, што је управо необично важно за тему о којој је Петровић хтео да говори. Нема никаквих озбиљних аргумента да је шлем из Беркасова припадао цару Лицинију I (стр. 30), а треба упозорити и да су у Беркасову нађена два слична шлема. Натпис [LIC]jiniana налази се на слабије очуваном шлему, а не на оном о коме говори Петровић, на коме се, пак, налази сасвим другачији, пунциран натпис (могући превод: Дизоне носи у здрављу – Дело Авита...). Петровић нигде не наводи примарну публикацију ова два шлема: М. Манојловић-Маријански, *Касноримски шлемови из Беркасова*, Нови Сад, 1964, која је и даље употребљива и не треба ништа више додати тумачењима која су у овој књизи дата. М. Манојловић – Маријански поново се вратила овим шлемовима у књизи: H. Klumbach (Hrsg.), *Spätromische Gardehelme*, (=Münch. Beiträge z. Vor- u. Frühg. 15), München, 1973, без неких битних измена ранијих закључака. Треба поменути да Лициније I на новцу није приказан са шлемом оног типа који налазимо на Константиновом новцу, а који је био близак шлемовима из Беркасова. Ни поједини датуми дати у овом одељку нису тачни. Битка код Цибала између Константина и Лицинија одиграла се 8. октобра 316, а не 314. године; исто тако, Лициније се није оженио Констанцијом 311–312. године, већ 313. године у Милану.

И у трећем одељку »Царске инсигније као обележја владајуће династије« (стр. 31–36) има неприхватљивих закључака. Незграпна је констатација да је Константин I мало држао до своје приватности, па је живот његове породице био заступљен на читавом низу предмета (нумизматика, фибуле итд). Тако нешто се, наравно, уопште не може наћи на поменутим предметима. Али, у циљу пропаганде, на оваквим предметима налази се помен свих важних јубилеја, победа, политику и др. Непрецизна је подела Константинове владе на два периода: од 306. до 324. и 330. до 337. године. Пре се може говорити о три периода: 306–312, 312–324. и 325–337. година. Посебно је неприхватљив закључак да је након рођења Констанса створен култ Фаусте, нити је она постала жена бога на земљи, јер Константин I никада није показивао тежњу ка божанском култу. На граници јереси је и Петровићева идеја да ће овај наводни култ Фаусте утицати на обликовање култне слике Богородице. Убиство Криспа и Фаусте 326. године, тешко је оптеретило Константина и он се изгледа до смрти није опоравио од овог злочина који је у крајњој линији он иницирао. Није јасно како је то двадесетогодишњица Константинове владе пропраћена производњом ситних златних медаљона са седам тонда. Константинове вишеналије пропраћене су ковањем златних мултипли, споменицима и сл. а не ситним медаљонима. Потом Петровић изводи једну потпуно невероватну комбинацију (стр. 32 и д.). На првом mestу он објашњава фреске са таванице Константинове резиденције у Тријеру као жанр сцене са Константиновог двора.

ра. Треба одмах рећи да су фреске откријене у делимично сачуваној дворани која је припадала Константиновој резиденцији, а која се данас налази испод тријерске катедрале. Ми не знамо ни колика је била та дворана, ни чему је могла да служи у палацијалном комплексу, ни шта је било приказано на оним фрескама које нису сачуване. Било је покушаја у науци да се два женска лика идентификују са Хеленом и Фаустом, али за ту идентификацију нема чврстих аргумента. Изједначавање аморета са Константином II и Констанцијем II, како то Петровић чини (а још каже да се »близанци шарманто играју«, што ова двојица цезара нису били), има још мање аргумента. Притом, на реконструкцији коју Петровић даје, има четири поља са овим аморетима. Исто тако нема озбиљних аргумента да се свирач на китари идентификује са Криспом. Поента целе Петровићеве приче је да два женска лика из Тријера носе сличне огрлице оној каква је нађена у маузолеју у Шаркамену, те на основи тога он извлачи закључак да је шаркаменски накит старији једну деценију од тријерских фресака и да је припадао Лицинијевој жени Констанцији, која је, по Петровићу, и сахрањена у Шаркамену; доказ за такву тврђњу био би, наводно, лик Лицинија на једној златној ламели из Шаркамена. Пре свега, ова последња тврђње је нетачна јер се на ламели (чију илустрацију Петровић даје, али је негатив погрешно окренут), види крај царског имени и титулатуре ... NVS P F AVG, што свакако не може бити завршетак Лицинијевог имени. У истом одељку Петровић говори о изузетној важности Флавије Максимијане Теодоре, мајке Констанције, о томе како је за њу кован новац између 337. и 341. године, а да је можда град Дробета у њену част променио име у Теодора (што је, наравно, сасвим неприхватљиво). Чињеница је да је Константин I пред крај живота био под извесним утицајем Теодоре и њене породице, али после његове смрти 337. године три Константинова сина брутално су се обрачунала са овим делом породице и са својом полубраћом. За Теодору је кован бронзани новац у ковницама у Тријеру, Риму и Константинопољу током 337. године, али свакако само до државног удара Константина II, Констанција II и Констанса. Није поznато када је Теодора умрла. Сувише би било дуго и залудно расправљати о Петровићевој комбинацији, али мора се поставити питање како је Констанција, као хришћанка, истина аријанка, могла бити сахрањена према паганским обичајима, посебно када знамо према ископавањима тумула уз маузолеј у Шаркамену, да је овде извршен типичан пагански ритуал. За њу је кован бронзани новац у Константинопољу 326/7. године (RIC VII, стр. 571, но 15) са натписом на аверсу *Nobilissima femina* и легендом на реверсу SOROR CONSTANTINI AVG. PIETAS PVBLICA. Није познат датум њене смрти, али изгледа да је умрла нешто пре Константина I. Цео сет шаркаменског накита савршено је простудиран у раду I. Popović, M. Tomović, *Golden Jewellery from the Imperial Mausoleum at Šarkamen (Eastern Serbia)*, *Antiquité tardive* 6, 1998, 287–312, о огрлицама посебно на стр. 289–305, где су поменуте и фреске из Тријера, али и знатно више аналогних примерака широм царства, што показује да је тај тип огрлице био знатно раширен крајем III и почетком IV века у целом царству. Овај чланак Петровић не помиње, што је наравно велики пропуст. И на крају, огрлица из Шаркамена не може се сматрати за царску инсигнију. Ни остали део текста овог одељка није много боли.

Трећи део првог поглавља односи се на златни привесак, наводно из Сирмијума. Реч је заправо о шестоугаоном »медаљону«, једном од делова оглице нађене у Либији и подељене између Британског музеја, Лувра, музеја у Дамбартон Оуксу и музеја у Кливленду. Сачувана су два шестоугаона привеска, два округла и један осмоугаони. Петровић овде говори о привеску који се налази у Британском музеју. Овај текст је прештампан из *Гласника САД* 14, 1998, 31–39, али то у овој књизи није наведено. Ми бисмо чак могли да прихватимо неке Петровићеве идеје. Али, да би слика била заиста права и целовита, морали су да буду продискутовани и остали привесци ове оглице. Има неколико неразјашњених питања, о којима је Петровић морао да поведе рачуна. Да ли су мултипле које су уфасоване у средини привесака из исте ковнице и емисије као на лондонском, или су из различитих ковница и различитих година (или емисија)? Да ли су попрсја око централног поља идентична на свих пет привесака? Притом, на четири привеска заиста има шест попрсја око централне мултипле, али на оном осмоугаоном, има осам попрсја око централне мултипле. Ко је све приказан на овом привеску? Од одговора на ова питања зависи да ли је Петровићева идентификација и аргументација поуздана. Петровић пада и у контрадикцију јер на стр. 63 каже да је »привесак највероватније начињен у Константинопољу«, а на стр. 69 да привесак »употпуњује слику о 324. години, и месту једне од царских престоница, граду Сирмијуму«. Где је оглица израђена? У Константинопољу или Сирмијуму? Ако је у Константинопољу, тешко да се може датовати у 324. годину, када је крајем те године тек започета изградња нове престонице. Недопустиво је да се у једном озбиљном тексту латински цитат пише ћирилицом, као на стр. 65 када се говори о четвороредној сferi.

Друга глава *Генеза византијске уметности као културне слике од V – VI века* у своја два прва одељка: »Уметност ситне пластике у слоновачи, од IV–VI века« и »Мозаици V века« могла би да одговори наслову књиге Р. Петровића. Ипак тешко бисмо се сложили са констатацијом изнетом на стр. 75 да је владавина Теодосија I донела мир царству и да је то период цветања свих грани уметности. Западни део царства држали су добрым делом узуратори, прво Магнус Максимус, потом Еугеније скоро до краја Теодосијеве владе и са обојицом је морао да ратује. Варвари такође нису мировали и скоро све до 386. године Балкан није био спокојан, иако је лимес у средњем делу Подунавља обновљен. Осим сличних историјских лутања, Петровић је коректно дао описе и тумачења саркофага и споменика рађених у слоновачи, и уз илustrације, не нарочитог квалитета, могу да се прате токови уметности од краја III до VI века. Могла су да буду избегнута понављања историјских прилика у Римском царству, што је све могло да се да у уводу другог поглавља.

Трећи одељак другог поглавља односи се на иконе из Винице. Није јасно због чега је било потребно расправљати о путној траси Стоби – Пауталија и проблему убикације виничког калета (стр. 199–208), јер то није допринело бољем разумевању самих икона. Указао бих, ипак, на две неодрживе етимологије: на стр. 205 Запара–Цапар и још гору на стр. 207, где се даје етимологија града Транупара. Петровић за Транупару каже да је »симбиоза латинске речи *trans* (коју пише ћирилицом!) и грчке речи *para* (такође ћирилицом!), што би заједно, значило – преношење преко нечега«, па даље

изводи закључак да се на улазу у град морало прећи мостом преко рова, те је посетилац, како каже Петровић, »морао Транупарити, тј. Транспарити«. Ово је заиста непојмљива комбинација, а притом Петровић не узима у обзир да *para* на трачком језику значи утврђење – град. Говорећи даље о самим иконама, Петровић не наводи врло важан чланак Елизабете Димитрове, *The Terracotta Reliefs Plaques from Vinica, Старинар 43–44, 1993/4, 53 – 70* у коме су, за разлику од Петровића, јасно разрешени текстови на рельефима и повезани са одређеним библијским текстовима, нарочито Псалмима, а потом су јасно протумачене и представе на »иконама«. У том светлу, Петровићев текст не доноси ништа ново, а велико је питање и његове теолошке интерпретације. Читав текст од стр. 199 до стр. 250 крајње је неуређан у цитирању.

Трећа глава насловљена је као *Византијска примењена уметност, од VI до IX века* и састоји се од три целине. Прва од њих је »Иконолошко препознавање златног појаса, из околине Сирмијума«. Испод овог наслова је поднаслов »Абстракт«. Абстракт чега? Неке студије, неке веће целине? Није сасвим јасно. У сваком случају Петровић не приhvата тумачење Иване Поповић, која је публиковала ове делове појаса као аварске, већ износи тезу да би то био гепидски појас и да је припадао гепидском краљу Кунигунду и 554. години као години израде појаса. Ипак овај »абстракт« није доволно ни документован ни аргументован да бисмо без резерве могли да прихватимо оваква тумачења. Мислим да је студија И. Поповић која је ове делове појаса сагледавала из различитих углова, за сада једина могућа интерпретација налаза.

Што се тиче другог одељка под насловом »Кадионица из Куршумлије«, Петровић наводи рад др М. Ђоровић-Љубинковић, али каже да ће га допунити грађом која се стекла од 1950. године до данас. Те допуне не могу да се открију у напоменама које даје Петровић, тако да се опет поставља питање сврсисходности овог текста, шта се заправо са њим хтело. Притом, потпуно је сувишан део »географско-историјске околности« на стр 275/6, али када је то већ дато, онда се не може рећи да је агер данашњег града Куршумлије припадао античком граду Наису, већ да је римско насеље код данашње Куршумлије припадало Наису. Куршумлија се није у антици звала »Адинес« (стр. 276), већ *Ad Fines* и представљала је пограничну станицу између Средоземне Дакије и Дарданије. Није јасно чему треба да служе географске карте на стр. 282 и 283, а у потписима испод њих поновљена је четири пута иста неразумљива реченица.

Трећи део главе III односи се на »Керамички жижак из Београда«. Петровић сматра да су на жишку приказани царица Теодора и цар Михаило III и да је настао 843. године. Можда је Петровић у праву, али би ово питање требало пажљивije простирадати, нарочито када се ради о нумизматичком материјалу, јер је каталог византијског новца који је написао W. Wroth, а кога цитира Петровић, јако застарео и данас постоје много поузданији каталогози које су урадили A. Bellinger, Ph. Grierson, C. Morrisson са много поузданијом атрибуцијом и хронологијом.

На крају морам да ставим неколико начелних примедби. У целој књизи цитирање је крајње неуредно, доволно је напоменути да су скраћенице *op. cit.* и *ibid.* некада писане латиницом, некада ћирилицом. У појединим одељцима дате су напомене, а у некима је само наведена коришћена литература

(са масом словних грешака). Такав начин цитирања је недопустив у иоле озбиљнијој публикацији. У самом тексту има и грубих грешака у латинским речима, а често су латинске речи писане ћирилицом, што је неприхватљиво. Груба грешка, између осталих је и да је презиме познатог историчара уметности Volbach-а транскрибовано у Волбах, а не у Фолбах, како је правилно. Исто тако у свакој озбиљнијој публикацији не може се користити и цитирати само Машкинова *Историја ствари Рима*, поготово за историју касне антике о којој постоји велики број крајње озбиљних књига; исто тако ни I. Rabar, *Povijest carstva rimskoga* из 1889. године.

дина, да наведем само најеклатантније примере. Све у свему, крајње збуњујуће за читаоце, а крајње опасно за студенте, ако би користили ову књигу и ако би из ње требало да науче како се цитира у научним радовима. Овако неуредан текст, начин цитирања и тд, Петровић не би смео себи да дозволи, поготово што је он и професор приштинског Универзитета. И на самом крају овог дугачког приказа може да се закључи да није било веће потребе да се штампа оваква књига.

Милоје ВАСИЋ

Млађан Цуњак, СМЕДЕРЕВСКА ТВРЂАВА – НОВИЈА ИСТРАЖИВАЊА,
издавачи: Књижевни клуб Смедерево и Центар за коришћење Смедеревске тврђаве, Смедерево 1998,
267 страна, LXVII табли цртежа и кратки резимеи на руском и енглеском језику.

Ова, недавно објављена монографија, према своме поднаслову – »новија истраживања« – као и образложену, изложену у самом уводу, требало би да представља резултате обимних петнаестогодишњих археолошких истраживања које је аутор вршио у Смедеревској тврђави. Замисао да се објаве открића која обогаћују сазнања о једном од најзначајнијих споменика српског средњовековног наслеђа, без сумње је за сваку похвалу. Међутим, садржај ове књиге далеко је од оправданих очекивања. Археолошки резултати, презентовани на начин непримерен захтевима савремене науке, на шта ћемо се подробније осврнути, пропраћени су низом неодрживих и неаргументованих закључака. Уместо да нас приближе решавањима сложених проблема, где археологија може да пружи свој пуни допринос, они уносе читав низ забуна, које могу да буду веома штетне у будућем истраживачком процесу. Појединачни критички осврт на све изложене констатације тешко је дати у сажетом виду овог приказа, па ћемо се стога задржати само на значајнијим питањима, где су пропусти аутора и непознавање проблематике којом се бави дошли до пуног изражaja, док ћемо се неким темама детаљније посветити у посебним радовима.

У првом поглављу, где М. Цуњак износи археолошке и историјске податке о старијим насељима која су претходила настанку Смедеревске тврђаве, појављује се и невероватно тврђење да се 1019. године у повељи византијског цара Василија II – како аутор истиче »познатијег као Бугароубица« – помиње »смедеревска епископија у извornом облику SFENTEROMON« Ово је документовано напоменом где се цитира познати рад С. Новаковића *Охридска архиепископија у почетку XI века* (Глас СКА 76, 1908, 36) у којем таквог закључка нема. Не улазећи у отворено питање да ли се поменути топоним може повезати са средњовековним Смедеревом, у познатој првој повељи коју византијски цар издао Охридској архиепископији после слома Самуилове државе, у Браницевској епископији наведен је и *Sfenteromon* (?) као место где је надлежни епископ имао одређени број клирика и парика (И. Снегаров, *Историја на Охридската архиепископија*, Софија 1995, 56). Наведени податак не даје никаквог повода да се ту претпостави постојање посебног епископског седишта, нити пак епархије која је свој неспорни

центар тада имала у Браницеву, средњовековном утврђеном насељу на месту рановизантијског Виминакиона (М. Поповић, В. Иванишевић, *Град Браницево у средњем веку*, Старијар XXXIX/1988, 125–179). У даљем излагању изнети су познати подаци из историје Смедерева, како у доба Деспотовине тако и познији, већ раније детаљно обрађени у радовима Л. Павловића (*Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980), а посебно у новијој запаженој обимној студији М. Спремића (*Десpot Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994), коју М. Цуњак не цитира када говори о раздобљу пре турског освајања.

Поглавље о картографским изворима, веома кратко и нетпотпуно, показује несналажење аутора у тумачењу ове врсте историјске грађе, поред осталог изузетно значајне и код приступа археолошким истраживањима. Познато је да сви стари планови Смедерева, који се чувају у Ратном архиву у Бечу, потичу из 18. века и то већином из времена последње аустријске окупације (каталог Р. Шмита, податке објавио Л. Павловић, *op. cit.* 222). Међутим, некритичким коришћењем литературе и несхватањем података из радова старијих аутора (И. Здравковић, *Зборник заштите споменика културе XVI*, 220–221, 1965, упореди: В. Кораћ, *Зограф 7*, 1977, 86–87) М. Цуњак као најстарији картографски извор, наводно из 1689. године, приказује и детаљно коментарише уз приложену илустрацију аустријски план Тврђаве из 1905. године – на којем је, поред осталог, приказана и смедеревска жељезничка станица са колосецима (»План тврђаве из 17. века« ст. 56). На једној од следећих илустрација овог поглавља, као »План тврђаве пре 1915. год.«, препродукована је основа Малог града 1951. г., рад А. Дерока (Старијар II, Н.С. 1951, 76, сл. 29). Нажалост, планови од стварног докуметарног значаја за изучавање Смедеревске тврђаве остали су по страни ауторских интересовања (Ратни архив у Бечу, KAW. sig G I b 192, i sig. B IX 113).

За разлику од претходних поглавља, прегледи тока археолошких истраживања и проучавања Смедеревске тврђаве дати су концизно и углавном коректно. Већина објављених релевантних радова је наведена, али су неки, засновани на резултатима археолошких истраживања, а који се непосредно баве проблематиком Смедеревске тврђаве, ипак

изостављени (на пр. М. Popović, *Ordnance in the Defensive system of the Smederevo Fortress during the 15th Century*, Balcanoslavica 10, 1983, 107–121). Иначе, из увида у коришћену литературу уочљива је ауторова анимозност према радовима објављеним на страним језицима.

Након ових уводних поглавља, у којима уопште нема резултата »новијих истраживања«, очекивало би се да аутор изложи исходе петнаестогодишњих археолошких ископавања, али ту тек следи разочарење. Иако је наведено да је у том раздобљу ископана површина од 5000 m² и истражено 2/3 Великог града, у књизи нема не само ситуационог плана сонди, него ни остала археолошке документације – карактеристичних профиле са увидом у стратиграфију слојева, основа и детаља откривених објекта или њихових трагова. Уместо тога текст је илустрован преузетим, раније публикованим цртежима у радовима А. Дерока, С. Ненадовића и М. Поповића. Изузетак претставља само коректан план цркве (ст. 106), и делимично онај са приказом некрополе (ст. 134), док су преостала два плана (ст. 120 и 122) практично неупотребљива. Ретке фотографије малог формата и лошег квалитета не доносе општем увиду у резултате ископавања. Ове недостатке не допуњава ни текст о ископавањима, где нема говора о примењеној методологији нити неопходних стратиграфских разматрања. Тако читалац остаје ускраћен за сазнања где су уопште вршена тако обимна истраживања у Великом граду. О томе се за сада може судити само према једном авиоснимку, који је аутор раније објавио (Саопштења XXVI–XXVII, Републички завод, Београд 1995/96, 191, сл. 39), где се уочава хаотичан распоред низа сонди на простору некадашњег фудбалског игралишта. Ови недостатци основних података о местима налаза и стратиграфији, посебно су уочљиви у другом делу књиге, где се детаљно расправља о покретним археолошким налазима, о чему ће даље бити још речи.

У покушају да прикаже резултате археолошких ископавања М. Цуњак најпре посвећује једно кратко поглавље Малом граду. Излагање се углавном своди на препричавање раније објављених података о архитектури, посебно о капијама (М. Поповић, *Капије Смедеревске тврђаве*, Старијар XXVIII–XXIX/1977–78, 213–232), али без помињања спољног бедема са топовским отворима као једне од битних особености фортификација Малог града. Уз ова понављања резултата ранијих истраживача следи ауторов неуспео покушај сопствених разматрања проблематике деспотове резиденције. Тако за познато здање уз дунавски бедем које је, као су показала досадашња истраживања, имало само две одаје изнад приземља – салу и суседну мању просторију (М. Popović, *La résidence de Despot Djuradj Branković...*, Balcanoslavica 7, 1978, 101–112) тврди да је то била »вишеспратна грађевина« са салом, »радном собом Деспота« и његовим станом. Као битан аргумент да је у питању резиденција, на воде се трагови »рупа за решетке допрзорника« на две бифоре. Међутим уз ова необична запажања аутор не говори о исходима сопствених истраживања која је вршио на површинама предвиђеним за ревизиона ископавања у будућности. Њих само помиње у поглављу о историјату истраживања, уз назнаку да је том приликом откривена ѡама у којој су, поред осталог, нађена и два топа. О овом, без сумње, значајном открићу нема ни помена у делу књиге где су обраћени покретни налази. Такође нема података ни о ископавањима и налазима из турске куле на ушћу Језаве.

Сличне слабости уочљиве су и у поглављу о истраживањима Великог града. И ту се понављају већ раније објављени подаци о бедемима, кулама и посебно капијама са археолошким подацима из 1969. године о дубинама темеља, као и описима њихове архитектуре илустроване цртежима, за које се не наводи одакле су преузети. Једини »новији резултат« када су у питању фортификације Великог града – истраживања остатака Варошке капије I, која је М. Цуњак вршио 1993. године – објављен је без икакве пратеће документације, и уз изричиту констатацију да је у питању првобитна фаза грађења. Елементи које аутор наводи у прилог својој тези – камене блокове са бочних страна капије као и калдрму у пролазу – без фото и техничке документације слаб су аргумент за оспоравање њеног познијег порекла. Посебно је бесмислена прича о аутентичности, односно првобитној фази грађења њеног, сада порушеног горњег построја, са архитравним порталом. Супротно мишљење у односу на раније изнету хипотезу, а не категоричну тврдњу, како је квалификује, о познијем пореклу ове капије (М. Поповић, *Капије Смедеревске тврђаве*, 228–229, сл. 11) М. Цуњак је морао знатно детаљније образложити и документовати, како је то уобичајено у научним расправама.

Излагање о ископавањима у унутрашњости Великог града сведено је само на податке о остатима неколико зиданих објекта. Поред цркве–цамије са некрополом, о чему ће посебно бити речи, обраћени су »Турско купатило«, »Цамија са дрвеним минаретом« и »Цамија из XIX века«, а под насловом »Турске интервенције« сврстане су топовске куле на спољној линији одбране. Нажалост, потпуно су изостали подаци о могућим траговима архитектуре од дрвета, бондрука, набоја и сл., као драгоценим сазнањима о урбаној матрици утврђеног насеља у Великом граду, како у доба деспотовине тако и позније, којих је морало бити на истраженој површини од 5000 m². Ако би се ослонили на оно што аутор саопштава као резултат вишегодишњих археолошких истраживања дошли би, без сумње, до погрешног закључка о непостојању урбаних структура у Великом граду. То питање очигледно ће морати да сачека срећнија времена и нове истраживаче у будућности.

На простору остатака турског амама аутор саопштава да су вршена само ревизиона ископавања. Сматрамо изузетно значајним откриће више камених блокова – сполија са остатима фресака, које представљају једино сведочанство о томе да је црква у Смедереву, коју су Турци порушили, била пре освајања града 1459. године већ у целости завршена и осликана. Нажалост, аутор не репродукује ни једну фотографију ових драгоцених фрагмената, нити саопштава њихову даљу судбину. У том одељку, његову пажњу заокупљају општи подаци о турским амамима и препричавање већ познатих података изнетих у радовима ранијих аутора. Репродукујући основу грађевине, рад арх. С. Ненадовића (*Уређење Смедеревске тврђаве*, Саопштења I, Републички завод, Београд 1956, 83–84), чије порекло наравно не наводи, М. Цуњак се домишаља о функционисању овог здања, закључујући да је у питању двојни амам. Очуваност остатака не пружа могућност таквом закључку, већ се она заснива на хипотетичној реконструкцији основе коју је Ненадовић приказао на свом плану. Један од исхода ревизионих ископавања требало је да буде и допуна постојећег плана уз разрешење ове дилеме, али то је очигледно изостало. Без поузданог податка о

преградном зиду грађевина се не би могла сматрати двојним амамом, карактеристичним са турске развијене урбане насеобине. У питању није пук типологија облика, већ функција грађевине, која посредно одсликава структуру становништва у Великом граду убрзо након турског освајања. По свему судећи, Турци су хришћанско грађанство иселили из утврђеног дела града, као што је учињено и после освајања Београда 1521. године, где је то посведочено извornим подацима. Ко су били нови житељи Великог града, извори не говоре. Чини нам се да у тим првим деценијама турске владавине, док тековине освајања још увек нису биле консолидоване, у Тврђави пре треба очекивати бројну војну посаду, него турско цивилно становништво. Саграђени амам био би, у том случају, на првом месту намењен посади, за коју није била потребна двојна грађевина, карактеристична за цивилна насеља, где се као корисници појављују и жене. Наравно, и ова хипотеза о типу грађевине остаје да се провери у будућности новим ревизионим истраживањима очуваних остатака.

Трагови друге турске грађевине, коју је аутор назвао »цамија са дрвеним минаретом« истражени су у целини. Илустровани су једним лошим планом, без размерника и оријентације, који приказује правоугаоно здање са једним засеченим углом. Из текста се сазнаје да је са спољне стране тога југоисточног засеченог угла откривен траг дрвене конструкције, који аутор приписује минарету, док је са северне стране постојала једна дограђена просторија, асиметрично постављена у односу на главни објект. Иако се основа без публикованог плана целине не може свеобухватно сагледати па ни коментарисати, можда би се функција коју аутор предлаже могла прихватити. У том случају засечени угао би могао означавати положај михраба, на шта би указивала оријентација здања, а не положај минарета, које се у нашим крајевима обично поставља са западне стране, односно десно од улаза. У том смислу остаје и потпуно нејасна северна дограђена просторија, коју аутор уопште не коментарише у односу на функцију претпостављене цамије.

Посебно, веома кратко поглавље, илустровано једном старом основом С. Ненадовића рађеном према површинским траговима знатно пре ископавања, посвећено је »цамији из 19. века«, која се налазила у средишту Великог града. Откриће ове грађевине не представља »резултат новијих истраживања«, будући да су њени остаци у целости археолошки истражени од стране екипе Војног музеја још 1969. године, а потом затрпани, што аутор уопште не помиње. О тим радовима постоји детаљна, истина, непубликована документација, са јасно дефинисаном основом, која се иначе чува у Регионалном заводу за заштиту споменика културе у Смедереву. Остаје нејасно да ли је М. Цуњак на том простору вршио и сопствена истраживања, за шта није било никаквог разлога, али је евидентно да је, без навођења, користио старије резултате. У домишљањима када је подигнута, он са овом цамијом повезује једну мермерну плочу која говори о њеној обнови 1813/14 године, што би се могло прихватити. Међутим, наведени подatak јасно противречи датовању у 19. век и доказује да је у питању несумњиво старије здање.

У излагању о »турским интервенцијама« такође нема никаквих »нових резултата«, већ је у питању препричавање познатог из старије литературе, посебно из дела П. Поповића

ћа (*Споменица Смедеревској тврђад*, Београд 1932). При томе, не помињу се новија сазнања да је спољни бедем испред Великог града део старијих српских фортификација и да је турска изградња топовских кула текла у више етапа (М. Роповић, *Ordnance in the Defensive system ... Balcanoslavica* 10, 1983, 109–110). Тако би, према нашем мишљењу, кула на ушћу Језаве, која се иначе разликује од осталих, са већим делом спољног дунавског бедема, представљала најстарију турску градњу у Смедереву. Куле на угловима спољног варошког бедема очигледно су позније, и могу се поуздано датовати према сачуваном натпису у 1479/80. годину.

Сигурно највреднији резултат истраживања која је М. Цуњак вршио у Смедеревској тврђави, представља откриће сакралног комплекса са некрополом у југоисточном делу Великог града. У питању је сложена целина са старијом некрополом, образованом око малог триконхоса. У време грађења деспотове престонице у Смедереву, ту је подигнута црква, касније преправљена у цамију, па потом привремено враћена хришћанском култу пре коначног рушења у 18. веку. На основу онога што аутор излаже у три посебна поглавља: »Триконхална црква«, »Црква из 15. века« и »Некропола у југоисточном делу Великог града«, може се извршити обиље података које, нажалост, не прати одговарајућа квалитетна документација. Такође, као и у осталим поглављима, не може се закључити, осим у случају саме цркве и некрополе, у којем обиму је овај комплекс истражен. Садржак самог текста са пратећим закључцима такође је веома неуједначен. Тако текст о некрополи представља знатно слабију, скраћену верзију, једног раније објављеног рада (М. Цуњак, *Истраживања некрополе у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве*, Саопштења XXVII–XXVIII, 1995/96, 173–192), где су гробови према дубинама укопа подељени у три хоризонта. И поред чињенице да је аутор доста јасно издвојио најстарији и најмлађи хоризонт сахрањивања веома је дискутиван тзв. II хоризонт датован у раздобље после турског освајања (16–17. век). Картирањем гробова определjenih у овај хоризонт долази се до закључка да је сахрањивање у том периоду вршено не само поред цамије већ и у њеној унутрашњости што је апсурдно. Турске сахране поред цамије нису искључене, али су по правилу резервисане за знамените људе и великородостојнике. Такође невероватно звучи подatak, да је на том простору сахрањен 1714. године »аустроугарски командир који је вршио унијање у овим просторима«. Те године, у турском Смедереву, поред још увек активне цамије таква сахрана једноставно није била могућа.

У оквиру сакралног комплекса највише пажње посвећено је остацима најстарије триконхалне цркве, што вероватно представља и најбољи део монографије, док се позије турске преградње уопште не помињу. Имајући у виду ауторова незнања када је у питању исламска архитектура – што се огледа у чињеници да не разликује михраб од минарета (М. Цуњак, Археолошки преглед 24, 1985, 175) – то се може разумети. Поглавље о цркви из времена Деспотовине, илустровано релативно добрым планом, обилује ауторовим домишљањима која би се тешко могла прихватити. Тако је изнета тврдња да је у питању позната црква Благовештења, што као могућност не треба искључити, након чега следи закључак да је после турског освајања претворена у цамију, али и порушена! Њено некадашње градиво аутор препознаје међу сполијама уградјеним у турску кулу на ушћу Језаве, спољни

дунавски бедем и амам. Не знајући да храм претворен у цамију Турци нису могли рушити, М. Цуњак негира и мишљење ранијих истраживача (С. Ненадовић, *Размишљања о цркви Благовештења у Смедереву*, Зборник Народног музеја IX–X, 1979, 403–424) да је порушена црква, којој припадају поменуте сполије била слична Манасији и знатно већа од оне претворене у цамију, чији су остаци археолошки истраживани. Не схватајући да су у питању две различите цркве, једна претворена у цамију а друга порушена, М. Цуњак уместо да допринесе разрешењу сложеног проблема смедеревских средњовековних цркви, на шта наводе јасни резултати археолошких истраживања, својим неуким домишљањима ово питање замагљује и води ка стрампутици. Стога ћемо, уместо даљих критичких разматрања, на основу публиковане грађе, поменути проблем размотрити у посебном раду са циљем да допринесемо бољем познавању овог изузетног споменика. Ово утолико пре, што су његови откривени остаци изложени пропадању, будући да већ скоро две десећије стоје неконзервирани и незаштићени (в: М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви Смедеревској трада*, у овом тому Старина).

Други део монографије »Смедеревска тврђава« посвећен је покретним археолошким налазима које аутор детаљно обрађује користећи типолошку методу уз бројне цртеже изложене на таблама датим у прилогу. Детаљне описание прати позивање на аналогије које су често у хронолошкој равни неприхватљиве. Као што је већ истакнуто, изостанак стратиграфских разматрања и у овом случају представља велики недостатак, будући да се у хронолошком опредељивању најчешће користе аналогије, а не локални услови налаза, односно ближе датовани хоризонти из којих артефакти потичу. При томе, уочљиво је да аутор никде међу покретним налазима не обрађује налазе новца, нити саопштава да ли их је било. Судећи према нашим искуствима са ранијим истраживања која смо вршили у Смедеревској тврђави (1968–1980. год), нумизматички налази, како из Малог тако и Великог града, представљали су битан елемент за датовање стратиграфских хоризоната, а самим тим и покретних археолошких налаза.

Покретни археолошки налази изложени су у више поглавља. Тако су посебно обрађени »Метално оруђе«, »Коштани предмети«, »Налази стакла« и »Налази керамике«, док су налази накита углавном обрађени уз излагања о некрополи. Уочљиво је да осим нумизматичког материјала, недостају подаци о предметима од метала, као и налазима оружја. Невероватно је да их у једном тако значајном утврђењу није било. Из ранијих ауторових извештаја да се закључити, да постоје нови налази пушака кукача (Археолошки преглед 25, 1986, 86) као и топова – једног из турске куле на ушћу Језаве (Прилози познавању српске средњовековне материјалне културе, Саопштења XVIII, 1986, 229–233) и поменута два из Малог града – па је нејасно зашто их нема међу обрађеним покретним налазима.

У немогућности да изложимо подробан коментар ауторовог излагања о покретним налазима, што би превазилазило обим овог критичког приказа, ограничићемо се само на нека запажања. Поглавље о металним оруђима представља заправо поновљен старији ауторов рад објављен 1994. године (*Метално оруђе из Смедеревске тврђаве*, Viminacium 8–9, 87–130). Међу врстама оруђа ту су посебно издвојени крам-

пови, изричito означени као рударске алатке. Међу смедеревским налазима таква атрибуција тешко би се могла прихватити, посебно ако се има у виду чињеница да крамп представља универзалну алатку за разне врсте копања. Међу типологијом стаклених предмета, са којом би се углавном сложили, међу зделе, сасвим погрешно, разверстано је и једно кандило – јединствен налаз из дворског комплекса у Малом граду (средина 15. века). Приликом наших истраживања 1968/69 било је више сличних уломака, што указује на један од начина осветљавања просторија двора.

Посебно опширно поглавље посвећено је керамици што је и логично када се има у виду бројност те врсте археолошких налаза. У свом излагању аутор је прихватио класификацију керамичких посуда М. Бајаловић-Хаци-Пешић, коју допуњава својим често неприхватљивим тврђењима, нарочито када су у питању разматрања радионичких центара. Основну слабост у овом поглављу представља доста непоуздана хронолошка детерминација појединачних облика, при чему није јасно разграничен хоризонт из времена Деспотовине од познијих турских стратума, где се уочава битна промена у материјалу. Поуздано разверстан остао је углавном само онај, раније публикован из најстаријег слоја у Малом граду, који смо у време наших истраживања определили као дворско посуђе (М. Поповић, *Balcanoslavica* 7, 1978, 108–109). Међу смедеревским керамичким материјалом посебну пажњу привлаче три плитке зделе са благо коничним дном, богато орнаментисане, са крстом као централним мотивом уз који се налазе три латинична слова готичке стилизације: *H – I S*. Нажалост аутор не саопштава место нити услове налаза, али констатује да потичу из прве половине 16. века. Суочавајући се са непознатим материјалом, за шта у српској литератури нема аналогија, аутор прибегава домишљањима тумачећи поменута слова као ознаку године 1118. Доводећи их у везу са познатим сграфито записом из средњовековне цркве Успења Богородице на смедеревском гробљу, где се наводи 1012. година, изводи невероватан закључак »да је у Смедереву почетком 16. века живела посебна група становника која је дошла са Истока и која је имала своју еру рачунања година«, констатујући даље да »источно порекло ове групације потврђују и оријентални мотиви« на поменутим зделама (М. Цуњак, Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, 21). Очигледно је да аутор не зна да су у питању импортоване зделе из северно италијанских производних центара, највероватније Фасене, са краја 15. века, где се као уобичајен централни мотив јавља крст са поменутим словима. Она највероватније претстављају скраћеницу чије би једно од могућих значења могло бити: *H(ominum) I(eus) S(aluator)*. Орнамент исте стилизације налази се и на једном бокалу са почетка 16. века из комплекса митрополитског двора у београдском Доњем граду. Налаз ових импортованих здела из Смедерева вишеструко је значајан, али без података о месту и условима налаза њихова појава се не може поуздано растумачити. Остаје стога отворен проблем како су доспеле у Смедерево и ко је био њихов корисник. Без сумње, због њихове изразито хришћанске орнаментике то сигурно није био нико од Турака. Није искључено да се ради о неком дубровачком трговацу као повлашћеном житељу Великог града? Нажалост, мноштво оваквих занимљивих питања за сада мора остати без одговора.

Резимирајући критички осврт на монографију *Смедеревска тврђава – новија истраживања* остајемо у дилеми коме је заправо ова књига намењена и шта јој је сврха. За ширу публику она је слабо разумљива, јер подразумева одређена специјалистичка знања. Са друге стране, својим садржајем, начином излагања и методологијом грађења закључчака, далеко је од захтева савремене науке. Са низом недостатака и слабости, које смо већ навели, књига се не може сматрати завршном публикацијом петнаестогодишњих археолошких истраживања у Смедеревској тврђави. Остаје бојазан да је то све што је аутор имао да саопшти о открићима на

5000 m² испитаних површина. Уколико је ово тачно, културна стратиграфија Смедеревске тврђаве тешко је оштећена, а бројна потенцијална сазнања неповратно изгубљена. Са изузетком открића сакралног комплекса, о којем се могло много више рећи, резултати саопштени у овој монографији нису битно обогатили сазнања о овом изузетном споменику наше прошлости. Раније уочени проблеми, од којих су бар неки могли бити решени и даље остају без одговора, чекајући боља времена компетентније истраживаче.

Марко ПОПОВИЋ

BYZANTINE GLAZED CERAMICS. THE ART OF SGRAFFITO. Ed. D. Papanikola-Bakirtzi.

Каталог изложбе: Greek Ministry of Culture, Museum of Byzantine Culture.

Издавач: Archaeological Receipts Fund, Athens 1999,

270 страна, 340 илустрација (фотографије, цртежи, карте).

Дуго очекивана синтеза о византијској керамици откривењу на подручју Грчке појавила се у виду каталога изложбе: »Византијска глеђосана керамика. Уметност сграфита«, коју је организовао Музеј византијске културе из Солуна поводом одржавања VII међународног конгреса средњовековне медитеранске керамике. Интерес за византијску керамику са сграфито декорацијом присутан је у археолошкој науци дуги низ година и посведочен је у низу студија и прилога о керамичком материјалу откривеном приликом археолошких испитавања на подручју Грчке. Сви ти рани радови, међутим, нису отишли много даље од каталошке обраде примерака, тако да је за студиозије изучавање било неминовно враћање на две монографије такође старијег датума, чији су аутори Д. Талбот Рајс и Ч. Морган (D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930; C.H. Morgan II, *Corinth*, Vol. XI: The Byzantine Pottery, Harvard University Press – Cambridge, Massachusetts, 1942.). Од времена издавања ових монографија мноштво нових налаза угледало је светло дана. Поред тога, дошло је и до великих промена не само у методологији обраде керамичког материјала, већ и у начину интерпретирања откривене грађе, што је било условљено великим дисперзијом налаза и открићима радионица за израду сграфита посуда.

Оживљавање интереса за керамику византијског света присутно је у науци последњих година кроз специјализоване прилоге о керамичком материјалу у контексту резултата археолошких истраживања. Монографија у којој су објављени резултати археолошких испитавања локалитета Сарачхане у Истанбулу, где је један том посвећен керамици која је приказана кроз затворене целине, представља први начин публиковања ове обимне и незаобилазне грађе (J.W. Hayes, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, Vol. 2: The Pottery, Princeton University Press, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1992.). Објављивањем овог специјализованог каталога у коме се нашла сграфито керамика из свих подручја Грчке, од Пелопонеза до Крита и Тракије, попуњена је велика празнина у сагледавању целовитости веома разгранате производње специфичне врсте трпезних судова, која је током дугог трајања у току средњовековне епохе имала сасвим одређен развојни пут.

Уводни текст (аутор: D. Papanikola-Bakirtzi) доноси основне информације о поводу за настанак изложбе и пратећег каталога, као и образложение потребе за издавање публикације. Такође, поменуте су и институције које су уступиле материјал за изложбу. То су све ефорије споменика (тринаест византијских, као и IV и XV ефорије праисторијских и античких споменика), затим Музеј византијске културе из Солуна и Византијски и хришћански музеј из Атине. Известан број посуда које потичу са испитавања Коринта уступила је Америчка школа за класичне науке из Атине.

Каталог је подељен на три велика поглавља: Византијски сграфито, Византијски бродоломи и подводна евиденција византијске керамике и Радионице сграфито керамике. У свим поглављима иза уводних текстова следи детаљан каталогски опис и одговарајуће фотографије декоративних мотива, као и цртеж облика сваке посуде. Завршни део публикације чини одабрана библиографија на четири стране.

Започињући причу о старој техници украсавања урезивањем која је позната од најранијих култура, у тексту »Byzantine Sgraffito« D. Papanikola-Bakirtzi нас упућује у прву примену ове технике, у раздобљу 7/8–11. века, на тзв. урезаним белим посудама. Тада је урезаним-сграфито мотивима украсавана неглеђосана роба – једнако и посуде за свакодневну употребу, затим за транспорт и складиштење намирница, као и трпезни судови. Међутим, разноврсни мотиви добијали су сасвим другачији ефекат када су судови премазивани танким слојем глеђи. Глеђосање је првенствено имало улогу да консолидује суд и да га учини водонепропустивим. На византијској глеђосању керамици урезана декорација налази најбољи одраз када се примењује на црвено печеним посудама које су премазане бледожутим или белим слипом. Ова декоративна техника, највише коришћена на керамици византијске епохе и традиције, појављује се у много различитих варијанти. После прве примене у 11. веку она прекиљава све до модерног доба.

У »Времену експериментисања и тежњи: од 11. до средине 13. века« рађено је неколико класа грнчарије које су све у основи имале сграфито декорацију: тзв. двохромне и тачкасте, као и неколико које у називу класе упућују на примарну

технику: танке/фине сграфито посуде, сликане сграфито посуде, урезане сграфито посуде. Из истог времена су, такође, и оне које су познате пре по технички удубљеног позађа – *champelevé* посуде.

Раздобље 13–14. века за продукцију сграфито керамике било је »Време еклектицизма и боје«. Појава новог стила била је последица нових политичких и економских околности у којима су се нашле земље византијског света. Пре свега то је латинско освајање Царства 1204. године, затим повећање значаја градских средишта на периферији, као и јачање центрифугалних економских снага. Приметна је снажна активност провинцијалних радионица. За продукцију овог раздобља везане су и новине у начину печења судова употребом малих трокраких постоља-трипода, што је довело до масовније производње. Ова продукција у великим серијама била је пресудна за формирање новог стила који се јасније уочава после средине 13. века. Зделе и тањири из времена династије Палеолога били су мањи и дубљи, а одабир декоративних мотива био је прилагођен овој промени. Претежно су то били геометријски и стилизовани флорални узорци, затим монограми и лигатуре, док су животињске и људске фигуре знатно ређе. Стилови из претходне епохе заступљени су ретко, а од нових класа јављају се: тзв. цеук-сипус (*Zeuxippos*), једноставне сграфито и бојене сграфито посуде.

Последња етапа у развоју сграфито керамике означена је као »Време понављања и преживљавања: 15–17. век«. Грнчарија из овог раздобља још увек је у већој мери непозната. Ограничени број облика и урезаних узорака карактеришу ову продукцију, као и мали број различитих орнамената. Изузетак представља кипарски производни центар, где се израда урезаних посуда наставила несмањеним интензитетом. Значајну појаву, међутим, представља импорт мајолике из Италије, што је условило и значајан утицај италијанске керамике на поствизантијску продукцију, а у појединим областима и израду имитација.

Увод у друго поглавље које се односи на подводне налазе сграфито керамике пружа основне информације о историји византијске навигације, као и о локацијама где су се додали бродоломи (аутор: A. P. Dellaporta). Свега два од двадесет познатих бродолома који су задесили византијске бродове у раздобљу од 8. до 13. века додали су се у грчким водама. Оба су датована у 12. и рани 13. век: Пелагонис-Алонисос и Кастелоризо. Из олупине код острва Алонисос у северним Спорадама извађено је 1490 керамичких

и других предмета, од чега 628 тањира декорисаних у техници танког/финог сграфита. Олупина откринута у југозападну обалу Кастелориза, на трговачком путу од Средњег истока до Егеје, према Кипру и Родосу преносила је велики број тањира декорисаних у стилу тзв. урезаног сграфита.

Радионице сграфито керамике идентификоване су, пре свега, по открићима пећи, а потом и по отпаду из пећи који чине деформисани, изгорели или поломљени незавршени судови. Уводне текстове о истраживањима радионица, откривеним пећима и о стилским особеностима керамике прати, као и у претходним поглављима, каталог налаза. Радионице сграфито керамике из византијског периода откринуте су у: Коринту (аутор: G. Sanders), Спарти? (откривен је део од само једне незавршене посуде), Солуну (аутор: D. Papanikola-Bakirtzi), Сересу (аутор: D. Papanikola-Bakirtzi) и у близини насеља Микро Писто у Родопима (аутор: N. Zikos). Из поствизантијског раздобља радионице су откринуте у: Солуну (аутор: D. Papanikola-Bakirtzi), Верији (аутор: G. Papazotou) и Трикали (аутор: K. Mantzana-Sapouna). Сви центри, осим Коринта, илустровани су и налазима трипода, а такође и деловима конструкције пећи, а за поједине су предложене реконструкције изгледа у цртежу.

Преглед садржаја по поглављима најновије публикације о византијској сграфито керамици сасвим јасно упућује на то да је реч о издању које умногоме превазилази уобичајене каталоге о овој врсти археолошке грађе. Кatalog »Византијска глеђосана керамика. Уметност сграфита« одлично је концептиран, са научно утемељеним уводним текстовима које прате, према потреби, карте, статистички графони или индикативне фотографије и цртежи. Веома детаљан каталогски опис сваког примерка пропраћен је одговарајућим илustrацијама – облик посуде у цртежу и фотографија у колору унутрашњости суда, а у неким случајевима и спољни изглед. Аутори каталогских одредница потписани су иницијалима, док је списак имена одштампан на почетку издања. Ово је место да се истакне и изузетно квалитетна ликовна опрема каталога која омогућава доживљај предмета у целини. Све ово говори у прилог мишљењу да је излазак ове публикације од непроцењивог значаја за изучавање византијске керамике, као полазиште за сва будућа истраживања. Такође, требало би да послужи као мотивација и као узор за објављивање средњовековне керамике из других области.

Весна БИКИЋ

АРХЕОЛОШКО БЛАГО КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ОД НЕОЛИТА ДО РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА, Београд, 1998. 2 књиге (747 страна, илустрације)

Изложба АРХЕОЛОШКО БЛАГО КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ОД НЕОЛИТА ДО РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА, отворена фебруара 1999 у Галерији Српске Академије Наука и Уметности у Београду, представља један од оних великих догађаја у археологији који говоре свеобухватно о културном развоју на једном већем подручју континуирано кроз више епоха и осветљавају тај развој на најбољи начин на степену знања

којима се располаже у том тренутку. У овом случају треба додати да ову изложбу прати монументални каталог у два тома, на укупно 750 страна, са интегралним текстом на енглеском језику, где прва свеска обухвата, уз уводну студију, текстове о праисторији, антици и средњем веку из пера најпозванијих стручњака да о томе говоре, а друга, каталогски део са подацима о главним локалитетима и изложеним пред-

метима. Тако ће, када изложба прође, каталог остати трајан документ о овом подухвату који је утолико значајнији и занимљивији што представља не компилацију већ познатог, него добним делом необјављеног и археолошкој науци непознатог материјала. Стицајем прилика, наиме, бројна ископавања протеклих деценија на Косову и Метохији нису публикована или су објављена парцијално и непотпуно, па је ова изложба била прилика да се научна, а и шире јавност делимично упозна са њима. Аутор овог сложеног пројекта је Никола Тасић, такође аутор уводног текста о археологији Косова и Метохије, који је успешно окончаша првобитну иницијативу покојног Драгослава Срејовића. Стручни сарадници су били Гордана Харашић и Кемајл Љуци док су изложбу поставили Власта Петровић и Драган Радосављевић.

Најстарија култура на Косову и Метохији, старчевачка, припада раној фази неолита и позната је по више налазишта, Руднику код Србице, Гладницама и Бадовцу код Грачанице, Житковцу код Косовске Митровице итд. То су све насеља са доста керамике, сликане, монокромне и грубе, пластике, махом антропоморфне, затим различитих амулета, оруђа од камена и кости итд. У тексту о старчевачкој култури Ненад Тасић говори опширно о њеном положају на Косову и Метохији и њеној повезаности са Подунављем и северном Србијом, као и о датовању ове културе у прву половину 6. миленијума пре н.е.

Старчевачку културу наслеђује винчанска, такође добро позната на овом подручју. Најпознатија њена налазишта су Фафос и Валач код Косовске Митровице и Предионица код Приштине са обиљем материјала где се посебно истиче богата пластика која показује одређене специфичности у односу на суседне области. Иначе се ово подручје по својим одликама тесно везује за Поморавље и уклапа се у широки комплекс винчанске културе на централном Балкану. С друге стране, у овом периоду, у Метохију продиру утицаји јадранске Данило културе са југозапада, карактеристичне посебно по ритонима на четири ноге, који се мешају са винчанским елементима. Шири осврт на винчанску културу на Косову и Метохији и уопште на период млађег неолита на овом простору, као и повезаност винчанске културе са почецима металургије код нас, дао је у иссрпној студији Милутин Гарашанин.

Следи епоха енеолита која на Косову и Метохији није нарочито изражена по богатству налаза. Ипак на основу материјала са градинских насеља Хисар код Суве реке и Горње Гадимље код Липљана може се закључити да су утицаји са севера, из културног комплекса Бубањ–Салкуча–Криводол, захватили ово подручје. Каснија енеолитска етапа Чернавода III –Баден мање је уочљива и њена појава поставља одређена питања. О енеолиту на Косову и Метохији и повезаности овог подручја са суседним областима у том периоду опширно говори Никола Тасић, са детаљном анализом материјала који му припада.

Бронзано доба на Косову и Метохији до скора није било познато у великој мери. У последње време, међутим, откријене су две некрополе са скелетима и спаљеним гробовима у Иглареву код Клине. На основу богатих металних прилога у гробовима, у накиту и оружју, гробови се датују у средње и млађе бронзано доба. Ови налази из Игларева, означени као група Игларево, као и друге индиције, коначно су потврдили могућност датације брњичке групе у млађе

бронзано доба. Ова значајна културна група, раширена на Косову, јужној Србији и северној Македонији, приписивана је раније раном гвозденом добу, односно датована у прве века последњег миленијума пре н.е. Сада се сматра да је треба датовати у раније време, од 13. до 11. века пре н.е., односно у млађе бронзано доба. На тај начин су наша знања о средњем и млађем бронзаном добу на Косову у Метохији знатно проширена. Материјал из ових некропола заузима на изложби истакнуто место: миленски мачеви, бодежи, копче, игле, наруквице из Игларева, урне и друго керамичко посуђе из Доње Брњице и Граштице, као и керамика и накит, из некрополе Прчево код Клине где су бронзанодобни гробови откривени у истим хумкама у којима и гробови из гвозденог доба. О бронзаном добу опширно пише Кемајл Љуци, о свакој од ових група понаособ, о вези групе Игларево са брњичком групом, дајући при том једну прихватљиву хронолошку табелу за све ове појаве.

О гвозденом добу се располаже са више података. На једној страни истражена су насеља Хисар код Суве Реке, Горње Гадимље, Белаћевац, Тенеш Дол, на којима је континуирани културни развој текао током целог гвозденог доба. С друге стране јављају се некрополе под тумулима са богатим прилозима у керамици и бронзаном и гвозденом накиту из 8. и 7. века пре н.е., као што су оне у Широком код Суве Реке и Влаштици код Гњилана, затим некрополе под тумулима нешто млађег датума, чији гробови садрже претежно керамику и гвоздено оружје, као што су Ромаја код Призрена, Прчево код Клине, Дубичак код Суве реке и друге. Посебно треба истаћи кнежевске гробове из Пећке бање, богате у прилозима међу којима се истичу грчке вазе и шлемови, затим бројан сребрни накит, и датују се у крај 6. и почетак 5. века пре н.е. О гвозденом добу у опширној студији говори Никола Тасић, објашњавајући етничка кретања на Косову и Метохији на основу ових налаза, и помињући такође две оставе бронзаних предмета из Јањева с краја 8. или прве половине 7. века пре н.е., једна у Народном музеју у Београду, која се на основу наруквица везује са Пелагонијом, и друга у Природњачком музеју у Бечу, која се на основу коњске опреме и наочарастих фибула везује са Подунављем. Он истовремено идентификује градинска насеља и старије некрополе као дарданска налазишта, а млађе некрополе без накита везује за прород илирских група са запада на ово подручје. Материјал са свих ових налазишта изложен је у великом броју – из Хисара, Белаћевца, Широког, Влаштице и Пећке бање.

Следи текст Маје Паровић-Пешикан о грчкој керамици на Косову и Метохији у коме се говори, поред црнофигуралних ваза из Пећке бање, о многобројним фрагментима грчке керамике са градинских насеља. Посебну пажњу привлачи фрагмент суда са грчким алфабетом из Горњег Гадимља с краја 6. века пре н.е. Аутор такође говори и о мегарским пехарима из некрополе у Ромаји из 2. века пре н.е., што указује такође на карактеристике развоја овог подручја у млађе гвоздено доба, у последња три века пре н.е. када се запажа појачана хеленизација и мешање хеленистичких и домаћих елемената.

Опсежну студију о римском и рановизантијском периоду дао је Слободан Фиданоски. Материјал је изложен систематски, прво историјат истраживања и поједини локалитети, међу којима најзначајније место заузимају два муниципија,

Улпијана код Приштине и Муниципијум DD код Сочанице који су пружили и највише материјала. Затим се у тексту излаже преглед историјских збивања, потом се говори о путевима, становништву, војсци, привреди, духовном животу и религији, коначно о уметничким споменицима. На крају је дат осврт на период ране Византије, обнову овог подручја у 6. веку и коначну пропаст пред варварским навалама. Прегледност ове исцрпне и веома корисне студије била би, мислимо, боља да је подељена на мања поглавља. Највећи део изложеног материјала потиче из Улпијане и Муниципија DD али треба поменути и друге налазе као што су приложи из гроба под тумулом трачке принцезе из Черкеског поља, из некрополе Польанице у Главнику код Подујева, скулптура из Клокот бање итд. Посебну пажњу привлачи случајан налаз мале фигуре слона из Ораховца.

Следе кратки и инструктивни прилози Фатмира Пеје о епиграфици и нумизматици на Косову и Метохији са прегледом епиграфских и нумизматичких налаза на овој територији.

Конечно, студију о раном средњем веку дао је Александар Бачкалов, који такође прво излаже историјске догађаје у то време на овом простору а затим говори о локалитетима и материјалу. Највише материјала, највише прстенова и наушница, потиче из некропола Матичане код Приштине, Бадовац код Грачанице, Врбница код Призрена, затим Прчево код Клиње и Влаштица код Гњилана где су средњовековни гробови укопани у старије гвозденодобне хумке.

На основу свега овога добија се добар преглед културног развоја на Косову и Метохији у прошлости, али се види

да неке епохе још нису довољно испитане. Епоха палеолита није позната, мада је вероватно да су људи настањивали ово подручје, судећи по налазима из средњег палеолита у суседству, у Смолућкој пећини у околини Сјенице. Неолит је богато заступљен док се о енеолиту још увек све не зна. Почетак бронзаног доба је за сада непознат, негде у средњем бронзаном добу јавља се делимично тајанствена група Игларево, а потом, даље, културни развој је сасвим јасан с тим што ће извесне лакуне у познавању последњих векова пре н.е. бити вероватно попуњене будућим публиковањем до сада истраженог материјала, првенствено са градинских насеља.

Све заједно изложба и каталог представљају, као што смо на почетку рекли, јединствен подухват који ће остати забележен у историји наше археологије.

На крају, скрећемо пажњу да се на изложби налазе изложени и предмети који нису ушли у каталог, што је добро с једне стране јер је изложено више материјала, но с друге стране штета је што ти предмети, међу којима има непознатих и необјављених, нису овом приликом и публиковани. На пример, троугаони бронзани украсни предмети из Пећке бање, можда делови коњске опреме, необични су и на неки начин загонетни, док двојна игла са тордираним вратом са Хисара представља редак тип који је констатован до сада у Коркиријанској пећини код Делфа, у Вергини, Лисијевом пољу код Иванграда. Сариној међи у Јагодини и Бардоку код Кукса у североисточној Албанији.

Расмир ВАСИЋ

НАУЧНИ СКУПОВИ – ASSEMBLÉES

VII CONGRÈS INTERNATIONAL SUR LA CÉRAMIQUE MÉDIÉVALE EN MÉDITERRANÉE

Од 11. до 16. октобра 1999. године одржан је у Солуну VII Међународни конгрес за средњовековну медитеранску керамику. Овај највећи скуп керамолога медиевиста, који се одржава сваке четврте године, окупља је овог пута преко 250 учесника из већине медитеранских земаља. И према броју прилога, којих је било 85 (од чега су три синтезе и 54 саопштења, а остало су били постери и кратки прилози на окружном столу), ово се може сматрати великим конгресом. Међу учесницима били су присутни готово сви водећи стручњаци из ове области, али и велики број младих истраживача. Поред Међународне асоцијације за изучавање средњовековне керамике (AIECM2), организатори су били Европски центар за византијске и пост-византијске споменике, као и Музеј византијске цивилизације из Солуна и Ефорија византијских споменика, такође из Солуна. Помоћ у организацији пружили су: Европска унија, Солунски универзитет, Скупштина трговине и индустрије из Солуна, Француска школа из Атине, Бенаки музеј и Грчка национална туристичка канцеларија. Конгрес је одржан под покровитељством Грчког министарства културе, затим генералног директора UNESCO господина Федерика Мајора, као и свих институција – посленика културе и заштите споменика које делују у Солуну и Атини. Сесије су одржаване у згради Скупштине трговине и индустрије, а пратећи део који су чиниле презентације постера био је организован у Беј-хамаму.

Конгрес је поред главне теме, имао још четири, којима су обухваћени готово сви региони, као и проблеми производње и порекла појединих керамичких врста. У оквиру прве, главне теме која је обухватала керамику византијског света у широком географском и хронолошком оквиру – Између Оријента и Запада: византијска керамика 10–15. века – напушле су се традиционалне теме о византијској керамици. Синтезе X. Бакирциса (*La céramique byzantine entre l'Orient et l'Occident: passé, présent, futur*) и Д. Папаниколе–Бакирци (*Centres de production de la céramique byzantine à glasures*), као окоснице заседања првог дана, биле су одлично осмишљене, са детаљним, богато илустрованим прегледом византијске керамике са подручја Грчке. Одабрани наслови и теме саопштења ишли су у неколико праваца: од резимеа досадашњих сазнања, преко регионалних особености производње, или појединих керамичких врста, све до приказа материјала са најновијих ископавања. У саопштењима А. Кузева, о византијској керамици 11–12. века из Добруде (*Byzantinische Keramik (11.–12. Jh.) aus der heutigen Dobrudscha, damals Teil der Byzantinischen Provinz Paristrion*), као и А. Романчука, о

налазима позновизантијске глеђосане керамике из Херсона (*Befunde der glasierten Keramik der spätbyzantinischen Zeit in Chersonesos: ortliche Herstellung und Import*), резимирана су сазнања о византијској глеђосаној керамици из ових области. Иако веома прегледни, они су донели мало новог, како у по-гледу налаза, тако и у поставкама и излагању проблема. Синтетичне реферате осмислили су и археолози из Србије. Карактеристике српске керамичке производње приказане су у блоку: М. Бајаловић-Хаџи-Пешић је говорила о византијском наслеђу српске трпезне керамике на основу украсних мотива (*La décoration de la céramique de la table médiévale serbe: l'héritage de Byzance*), а В. Бикић о византијским узорима српске керамике на основу облика посуда, а такође и о околностима настанка и развоја керамичке производње (*Serbian Medieval Ceramic Production as a Byzantine Luxurious Pottery Model*). Будући да је српска керамика 14–15. века слабо позната иностраној научној јавности, срећна је околност што је постојала могућност да се у два реферата прикаже целовитост производње, јер обим ове теме знатно превазилази оквире конгресног наступа.

Већи број саопштења у оквиру прве теме односио се на контакте између истока и запада према налазима глеђосане керамике, али и других врста, пре свих амфора. Из ове групе издвојили бисмо излагање L. Vallauri и G. Demians d'Archimbaud о промету византијске керамике у Прованси у раздобљу 10–14. века, због своеобухватности, систематичности излагања грађе и закључних разматрања. Веома занимљиви са културолошког становишта били су реферати E. Stern и Y. Waksman (*Pottery from Recent Excavations at Crusader Acre: Typological and Analytical Study*), а такође и P. Armstrong (*Twix East and West: Crusader Ceramics and the Byzantine Tradition*), показујући да керамика из области источног Медитерана које су освојили крсташи има веома мало додирних тачака са производњом глеђосаних судова из других области, и по најчешће коришћеним облицима и по декоративним мотивима. Међутим, она се стилом ослања на старију керамику из ове области, што је веома значајно код разматрања њене етничке припадности, јер та околност искључује употребу термина »крсташка керамика« који је користио известан број учесника. Покушај да се одреде сличности и разлике између источних и западних утицаја у орнаментисању зидних плочица, који је сачинила E. Dauterman Maguire (*East and West: Directions for Studying the Development of Glazed Wall Tiles*), имао је пропусте у историјској интерпретацији ове појаве, а иста примедба односи се на настојање да се објасне сцене гозби и здравица на византијским керамичким

судовима, где је античка традиција ових представа готово у потпуности запостављена, а библијска истакнута у први план (H. Maguire, *Between East and West: the Meanings of Hybrids on Byzantine Ceramics*), што је изазвало једну од ретких дискусија.

Од саопштења у основи методолошког карактера издвајао се наступ Г. Сандерса о керамици из раздобља од 8. до 11. века из Коринта (G. D. Sanders, *Eight to Eleventh Century Pottery from Corinth*), због проблемске расправе по питању датовања овог материјала, које је извршено према новим резултатима археолошких истраживања, што је довело до ревизије раније предложеног датовања Ч. Моргана. О недодумицама у вези са продукцијом тзв. цеуксипус (*Zeuxippus*) посуда, о питању њиховог радионичког и стилског порекла, говорило се са становишта физичко-хемијских анализа (A. H. S. Megaw, P. Armstrong, H. J. B. Hatcher, *Zeuxippus Ware: An Analytical Approach to the Question of Provenance*). Одлично осмишљено и интерпретирано са разумљивим илустративним материјалом, ово саопштење засновано на мулти-дисциплинарним истраживањима извршеним на великом узорку материјала, ипак није донело разрешење актуелних проблема. Међутим, у недостатку откривених радионица ово је до сада најсвеобухватније постављен проблем продукције цеуксипус посуда, које се у обимном и сложеном сграфито материјалу јављају као бљесак на почетку 13. века.

Другу тему, о различитим начинима производње и о начинима распостирања поједињих керамичких врста у дугом веменском периоду, отворили су француски истраживачи саопштењима о различитим врстама материјала из различитих епоха: развој радионица у Прованс и Лангдоку у раздобљу 15–18. века утемељен је на подацима из историјских извора (H. Amouric, J. L. Vaysettes, *Les ateliers et la marche en Provence et Languedoc XVe–XVIIIe s.*); проблемски постављена идентификације византијске и селџучке керамике из Анадолије (V. Francois, *Céramique byzantine et céramique seldjoukides à pâte rouge en Anatolie: problèmes d'identification*); покушај карактеризације продукције у Бејруту за време крсташке-франачке и мемлукчке доминације (P. Arnaud, C. Aubert, V. Francois, A. Nikolaides, L. Vallauri, *Premiers éléments pour une caractérisation des productions de Beyrouth entre dominations franque et mameluc*). Сви ови, а и раније поменути реферати били су изврсно концептирани, потврђујући и овај пут да се ради о својеврсној школи, не само када је у питању истраживачки поступак, већ и у тумачењу и презентацији грађе.

Занимљиво због блиских паралела са материјалом са нашег подручја била су три саопштења: о касноантичком импорту из Медитерана у провинцију Норик у раздобљу 4–7. века, где је дат информативан преглед и локалне производње у Норику у току истог раздобља (S. Ladstatter, *Late Roman Imports from the Mediterranean into the Alpine Province Noricum*); о аспектима производње и распострањености византијске керамике у Италији од 6. до 8. века, пре свега амфора, са акцентом на покушају да се одговори на питање да је Италија тржиште или је и место производње амфора (E. Zanini, *La ceramica bizantina in Italia tra VI e VIII secolo: aspetti della produzione e della circolazione*); о новим налазима импортне византијске керамике у области Венета у раздобљу од 10. до 14. века (F. Saccardo, L. Lazzarini, M. Munarini, *Ceramiche importate a Venezia e nel Veneto tra X e XIV secolo*).

Новија истраживања грнчарских пећи у радионици Микро Писто у Тракији пружила су обиље информација о начину производње византијске глеђосане керамике (N. Zekos, *Un atelier de pôterie glasurée en Thrace*). Ово по садржају веома занимљиво саопштење било је пропраћено и са одличним слајдовима, међу којима су биле реконструкције грнчарских пећи са приказаним начином печења посуда у њима.

Наступе колега из Шпаније и Португалије, којих је било дosta, организатор је настојао да групише у блокове унутар постојећих тема. Тако су резултати типолошко-статистичких анализа материјала из поједињих региона чинили већину наступа у оквиру друге теме. Једини озбиљан приговор организаторима Конгреса управо је у вези са овим наступима, јер симултани превод са шпанског није био обезбеђен. Стога су ови реферати били изузетно тешки за праћење, пре свега што већина приказане керамика из ових подручја готово да нема додирних тачака са материјалом из других области Медитерана.

Од Рима до Византије; од Фостата до Кордобе: 5–9. век, био је назив треће теме. Центри производње и регионалне особености производње, претежно амфора, чинили су садржај свега четири прочитана саопштења. Међутим, због великог интересовања за ову проблематику, био је организован и округли сто са истом темом, тако да је број прилога био далеко већи. Говорећи, пре свега, о новим налазима амфора на подручју источног Медитерана, учесници су занемарили друге индикативне керамичке врсте из производње овог раздобља, а по питању еволуције облика готово да није било прилога. Из тог разлога, запажени су били наступи колега из Француске, M. Bonifay и D. Pieri, који су дали комплетан преглед керамичких облика из 8–9. века у области западног Медитерана, а M. Bonifay и кратку расправу о облицима посуда у контексту укупне рановизантијске керамичке производње. Такође, систематизован преглед амфора са најновијих ископавања у Бејруту и Xirasu дао је P. Reynolds.

Занимљивост четврте теме (Maghreb, Machrec et Occident) чинили су реферати у којима је приказан слабије познат материјал из Португала и северне Африке. Производи из ових области, названи општим именом исламска керамика, у раздобљу 11–15. века имају велике сличности са византијском робом. Чини се, међутим, да ранија керамика 6–8. века из северне Африке има мало додирних тачака са истовременом у другим областима Медитерана, судећи по оскудним налазима из Марока.

Последњи дан рада Конгреса био је предвиђен за најновија открића. И поред великог броја пријављених реферата (девет) прочитана су само два и то су били прилози са подручја Грчке. Саопштење о рановизантијској керамици представљало је у ствари скроман прилог о амфорама датованим у раздобљу од краја 6. до 8. века (E. Marke, M. Cheimoporooulou, *Céramique de la période paléochrétienne tardive trouvée pendant les fouilles à Louloudies, Pierie*), а о налазима сграфито керамике на Кипру говорила је L. Starida (*Poterie en sgraffito trouvée à Herakleion, Crète*). Отказивање наступа колега из Шпаније и Португалије, чија су саопштења била на програму, оставило је временена за наставак рада на тему округлог стола.

Сумирајући резултате рада VII Конгреса за средњовековну медитеранску керамику J. Hayes је констатовао да су прочитани драгоценни прилози из којих се може видети да

код изучавања керамичке продукције 5–6. века нема много непознаница. Видљива је, међутим, потреба да се фокусира проблем у вези са керамиком 8–9. века. У том смислу веома добар корак учињен је за велики део Грчке и за западни Медитеран, док за области источне Турске и источне Егеје недостају информације. Критички осврт и закључке по темама Конгреса изложио је Ch. Bakirtzis. У односу на претходне конгресе овај одржан у Солуну донео је прогрес у прегледу изучавања византијске керамике – радионица и веза са исламском керамиком, а освежење су представљали прилози у којима су коришћени подаци из историјских извора. Много се говорило и о радионицама на основу налаза керамике, што је показало да за изучавање ове теме западни извори пружају много више података. И овде се потврдило у неколико саопштења, да физичко-хемијске анализе саме за себе не значе ништа и да оне имају смисла само уколико се резултати комбинују са резултатима археолошких истраживања. Господин Бакирцис је приметио да је веома значајно то што је на овом седмом састанку било нових, младих људи који се одликују ширином у посматрању проблема. Као главна примедба истакнут је недостатак озбиљних дискусија, што се донекле може оправдати тешким програмом, али и регионалним различитостима у материјалу.

За истраживаче који у Србији изучавају касноантичку и рановизантијску керамику састанци Асоцијације за средњовековну медитеранску керамику требало би да буду од изузетног значаја. С обзиром на то да се материјал из поменутих раздобља готово у потпуности уклапа у слику продукције у свим земљама источног римског света, поново се стиче утисак да би наши истраживачи требало много активније да учествују у размени информација са стручњацима који раде на истим темама. Исто запажање односи се и за византијску керамику која и на наше подручје доспева из матичних области Византијског царства и која због тога показује велике сличности са керамичким материјалом из других регија које такође представљају део истог тржишта. Чини се, када је керамика овог раздобља у питању, да по-

стоји потреба за усаглашавањем терминологије за облике посуђа, технике украсавања и врсте украса на глеђосаној керамици.

Оно што изненађује је недостатак интереса за керамичку продукцију 14–15. века, када су локалне особености много јаче изражене. То је, такође и време када у источним провинцијама некадашњег Царства долази до већих промена у стилу, што је условљено турским освајањима. Одсуство саопштења која би разматрала ове проблеме може се делом објаснити и одсуством керамолога из Бугарске, Румуније и Турске. Да је празнина по питању информација о овој познијој керамици велика и да постоји очигледан интерес за тему потврдио је и веома успешан наступ наших стручњака. Оно што охрабрује је пораст интересовања за изучавање византијске керамике међу грчким истраживачима млађе генерације, што отвара бољу перспективу у даљем изучавању и разрешавању недоумица везаних за питања продукције и дистрибуције византијске глеђосане керамике.

Поводом одржавања Конгреса у Музеју византијске културе отворена је изложба: »Византијска глеђосана керамика. Уметност сграфита«, коју је пратила и луксузно опремљена публикација. Изванредну експозицију и каталог материјала до тада непрезентованог у његовој целовитости, као аутор изложбе и уредник публикације потписује госпођа Димитра Папаникола-Бакирци.

На крају би требало додати да је организација била на изузетном нивоу, да су домаћини предузели све да би се веома тежак програм одвијао према предвиђеном плану и да би се учесницима олакшало обављање различитих формалности. За то треба одати захвалност тиму младих археолога из Организационог комитета. Највеће заслуге за укупан успешан рад Конгреса требало би, пре свега, упутити генералном секретару Организационог комитета господину Х. Бакирцису и специјалном секретару Комитета за Грчку госпођи Димитри Папаниколи-Бакирци.

Весна БИКИЋ

Institut Archéologique Beograd

Volume L/2000.

STARINAR

